COLECCIÓN **BASE**

ACTAS DO I CONGRESO INTERNACIONAL "CURROS ENRÍQUEZ E O SEU TEMPO"

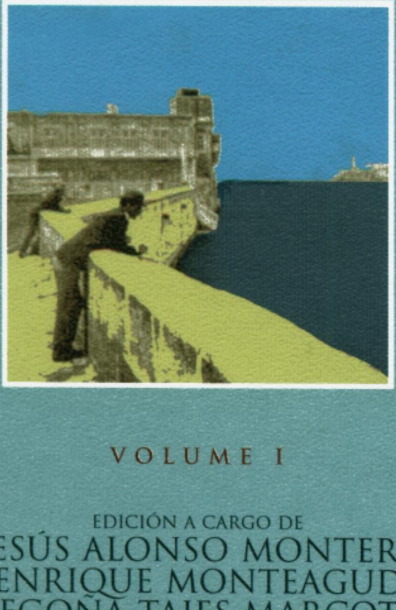

VOLUME I

EDICIÓN A CARGO DE
XESÚS ALONSO MONTERO
HENRIQUE MONTEAGUDO
BEGOÑA TAJES MARCOTE

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

ACTAS DO I CONGRESO INTERNACIONAL "CURROS ENRÍQUEZ E O SEU TEMPO"

(Celanova, 13-15 de setembro do 2001)

Congreso Internacional Curros Enríquez e o seu tempo (1°. 2001. Celanova)

Actas do I Congreso Internacional Curros Enríquez e o seu tempo (Celanova, 13-15 de setembro do 2001) / edición a cargo de Xesús Alonso Montero, Henrique Monteagudo, Begoña Tajes Marcote. – Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 2004. – 2 v. ; 22 cm. – (Colección Base)

D.L. VG-530-2004 . – ISBN 84-95415-79-8

1. Curros Enríquez, Manuel-Congresos e asembleas. I. Alonso Montero, Xesús. II. Monteagudo, Henrique. III. Tajes Marcote, Begoña

© CONSELLO DA CULTURA GALEGA
Pazo de Raxoi, 2° andar
Praza do Obradoiro, s/n
15705 Santiago de Compostela
Tel. 981 957202 Fax 981 957205
correo@consellodacultura.org

Proxecto gráfico
e deseño de cubertas
Manuel Janeiro

Realización
Táktika Comunicación
Vigo

ISBN 84-95415-79-8
Depósito legal VG-530-2004

ACTAS DO I CONGRESO INTERNACIONAL "CURROS ENRÍQUEZ E O SEU TEMPO"

(Celanova, 13-15 de setembro do 2001)

Tomo I

Edición a cargo de:
XESÚS ALONSO MONTERO
HENRIQUE MONTEAGUDO
BEGOÑA TAJES MARCOTE

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

ÍNDICE

Tomo I

LIMIAR 15-17

PRÓLOGO 19-38

I. CONFERENCIAS PLENARIAS

Xesús Alonso Montero
A Guerra Civil tamén se perpetrou contra Curros Enríquez
(Presencias e ausencias do nome e da obra de Curros
de 1936 a 1971)
(13 de setembro 2001) 41-102

X. L. Méndez Ferrín
Arredor d'*O divino sainete*
(14 de setembro 2001) 103-115

Francisco Rodríguez
Crítica literária e contexto ideolóxico-político: análises
e avaliacións da obra de Manuel Curros Enríquez
(14 de setembro 2001) 117-133

Carlos Casares
Subsidios para unha revisión de aspectos controvertidos
da vida, obra e ideoloxía de Curros Enríquez
(15 de setembro 2001) 135-147

II. BIOGRAFÍA

Raimundo García Domínguez, Borobó
A coroación de Ramón Cabanillas 151-162

Jorge Domingo Cuadriello
Los últimos años de Curros Enríquez
(a través de algunos testimonios) 163-185

Benito Montero Prego
O proceso penal a Manuel Curros Enríquez
(1880-1881) 187-218

Xosé Neira Vilas
A coroa de Curros Enríquez 219-224

Xosé Benito Reza
A Celanova que coñeceu Curros 225-233

Patrocinio Ríos Sánchez
Contribución a la biografía de Curros Enríquez: su relación
formal con el protestantismo en Madrid en 1870 235-259

III. IDEARIO: POLÍTICO, RELIXIOSO, LINGÜÍSTICO

Xosé R. Barreiro Fernández
A ideoloxía política de Curros 263-281

Elisardo López Varela
Antropónimos galegos na obra poética
de Curros Enríquez 283-309

Henrique Monteagudo
O ideario lingüístico de Manuel Curros Enríquez 311-342

José Manuel Sánchez González
El utópico mensaje de Manuel Curros Enríquez 343-369

Marifé Santiago Bolaños
Probables huellas de la masonería
en la poesía de Curros Enríquez 371-389

IV. POESÍA

Silvia Gaspar Porras
A Virxe do Cristal, no inicio
da lenda tradicional no Rexurdimento 393-406

Ramón Gutiérrez Izquierdo e Luciano Rodríguez
A poesía de Manuel Curros Enríquez
intimista e elexíaca 407-417

Arcadio López-Casanova
Formas líricas e construcción polifónica
(Unha lectura de "Cántiga" e "Na morte de miña nai") 419-425

Andrés Pociña
O divino sainete de Curros dentro
da tradición da sátira literaria 427-439

Manuel Rodríguez Alonso
Aspectos formais da poesía de Curros 441-464

Xosé Manuel Vélez Latorre
Dous paradigmas horacianos en Curros:
o *vates* e o poeta civil 465-475

V. XORNALISMO

Xosé María Dobarro Paz
Curros Enríquez: exhumación dun poema
descoñecido con algunhas reflexións
e puntualizacións literarias e biográficas 479-496

Xosé López García e Rosa Aneiros Díaz
A concepción xornalística de Manuel Curros Enríquez
en *La Tierra Gallega* 497-521

Xurxo Salgado
A primeira etapa xornalística de Curros Enríquez:
correspondente da guerra carlista para *El Imparcial* 523-555

Marcos Valcárcel
Curros Enríquez na prensa ourensá e celanovesa:
un xornalista republicano-federal 557-595

VI. TEATRO, NOVELA, EPISTOLARIO E TRADUCCIÓN

Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda
A correspondencia de Curros Enríquez
(con especial referencia ás cartas dirixidas
a Andrés Martínez Salazar) 599-619

Xosé Manuel Dasilva
Curros Enríquez como traductor dramático:
La condesita e *A Morgadinha de Valflor*,
de Pinheiro Chagas 621-657

Ramiro Fonte
Os galegos contra a causa
(Unha lectura de *Paniagua y compañía. Agencia de sangre*) 659-671

Inmaculada López Silva
Curros Enríquez e o teatro. Desde autos simbólicos
ata zarzuelas de salón 673-703

Pilar Vázquez Cuesta
Sete cartas de Curros Enríquez
a António Feijó e dúas máis 705-750

Tomo II

VII. CURROS ENRÍQUEZ E OUTROS ESCRITORES: FONTES, RELACIÓNS, INFLUXO

Carlos Manuel Callón Torres
A función de Curros no proceso de canonización
de Rosalía de Castro 17-52

Xabier Campos Villar
A relación de Curros con Lugrís Freire:
entre a amizade e a admiración 53-63

Manuel Ferreiro
De Pondal para Curros: apostilas a tres poemas
éditos e un poema inédito de 1914 65-83

Belén Fortes
Curros e Murguía: unha relación persoal
marcada pola admiración e o apoio mutuos 85-122

José Manuel González Herrán
Presencia de Curros y Doña Emilia
(cincuenta años después) 123-153

Xosé María Paz Gago
Celanova e a Escola poética de Curros 155-170

Xesús Rábade Paredes
Rosalía vista por Curros 171-175

Olivia Rodríguez González
"Mirando ó chau" de M. Curros Enríquez,
á luz de Béranger 177-200

J. Fernando Román Alonso
A amizade de Curros Enríquez e Castor Elices 201-210

Gregorio San Juan
Curros lector, traductor
e imitador de Guerra Junqueiro 211-237

Isabel Seoane
Curros e Florencio Vaamonde 239-252

VIII. RECEPCIÓN

Silvia Alonso
Procesos de transtextualidade literaria
e musical: Curros vs. Hugo – Chané vs. Liszt 255-273

Anxo Angueira
Carvalho Calero e *O divino sainete* 275-289

María Baliñas
"...dera todo eso por sólo unha mirada
deses teus ollos". As catro melodías galegas
de Chané sobre poemas de Curros.. 291-302

José Ignacio Cabano Vázquez e Xavier Agenjo Bullón
Curros Enríquez e a crítica tradicionalista 303-313

Alexandra Koss
Manuel Curros Enríquez en Rusia e en ruso 315-328

Esperanza Mariño Davila
Un fillo bastardo de *O divino sainete*:
o poema asturiano *El Cuintu la Xana* (1895) 329-360

Ramón Nicolás Rodríguez
Curros Enríquez e o seu cabodano
na prensa galeguista de preguerra
(discursos, prosas e poemas) 361-404

Luís Pérez Rodríguez
A poesía de Blanco-Amor e Curros Enríquez 405-433

Juan M. Ribera Llopis
Aires de mi tierra (1892): notas a propósito da tradución de Constantí Llombart 435-453

Rexina R. Vega
Curros e a Renaixença catalana 455-465

J. Santos Simões
Curros Enríquez, hoje 467-473

Ana Belén Vázquez Pardal
Manuel Curros Enríquez e a súa poesía nos anos 1951 e 1967 475-488

Yolanda Vidal
Visión de Manuel Curros Enríquez en la prensa cubana, 1894-1908 489-501

IX. VARIA

Antonio Piñeiro
Intrahistoria da Casa dos Poetas. Unha cronoloxía elemental para saber algo da casa dos Curros Enríquez e do Patronato que leva o nome do poeta 505-559

Dania Vázquez Matos
De la vida gallega en Cuba: la Sociedad "Curros Enríquez" y su revista homónima 561-577

APÉNDICE

Ana Belén Fortes López e Xosé Anxo García López
Curros Enríquez: Cronobiografía 581-622

REPORTAXE FOTOGRÁFICA 625-636

LIMIAR

O ano 2001 cumpríase o sesquicentenario do nacemento de Manuel Curros Enríquez (1851-1908), unha das coroas do noso Rexurdimento literario. Poeta que deixou fonda pegada na sensibilidade do pobo galego, crítico certeiro e implacable dos males que afectaban á sociedade do seu tempo e un intelectual impulsor da renovación política, social e cultural do noso país, Curros é un dos persoeiros máis senlleiros da nosa historia, continua fonte de inspiración, ata os nosos días, para a Galicia máis auténtica, vivaz e progresiva. Co gallo da dita efeméride e por iniciativa do anterior presidente desta institución, Carlos Casares, o Consello da Cultura Galega promoveu un magno congreso sobre Curros Enríquez e o seu tempo, que se celebrou na vila natal do escritor, Celanova, os días 13 a 15 de setembro daquel ano. Un congreso internacional de importancia e significación comparables a outros dous que anteriormente organizara o Consello arredor de dúas grandes figuras da cultura galega: Rosalía de Castro (1985) e Martín Sarmiento (1995). Temos bos motivos para agardar que os dous volumes de estudos arredor de Curros que presentamos supoñan un fito no coñecemento da vida, obra e influxo do vate celanovés, tal como aconteceu coas actas correspondentes aos congresos de Rosalía e de Sarmiento.

Os libros que agora veñen a lume dan idea cabal do intenso traballo desenvolvido no Congreso, para o que contamos coa achega dos mellores especialistas, galegos e non galegos, sobre as distintas facetas consideradas: biografía, ideario (político, relixioso e lingüístico), obra poética, xornalismo, correspondencia e demais obra literaria, relacións e contactos persoais e intelectuais, e un importante capítulo sobre a recepción coetánea e posterior da produción currosiana. Non é esta a ocasión para salientar contributos concretos, pero si a de manifestar o xurdio, instigante, panorama conxunto que ofrecen. Sen dúbida estamos perante o corpo máis completo e revelador de estudos sobre o autor. As nosas beizóns e sinceros parabéns aos participantes no Congreso e moi especialmente ás persoas que formaron parte dos comités executivo, científico e de organización.

Na relación de libros e opúsculos publicados co gallo do Congreso, que inserimos unhas páxinas máis adiante deste mesmo volume, figura unha ampla nómina de iniciativas de distinto carácter que deron grande lucimento ás celebracións do sesquicentenario de 2001. Salientaremos aquelas que nos tocaron máis de preto. En primeiro lugar, o Concello de Celanova, particularmente o seu Ilustrísimo Señor Alcalde, Antonio Mouriño Villar, que se involucrou con total entrega e xenerosidade na organización do Congreso e que foi obsequioso e atentísimo anfitrión para os/as congresistas naquelas inesquecibles xornadas setembrinas de traballo na garrida vila ourensá. En segundo lugar, é de xustiza sinalar a contribución da Deputación de Ourense, especialmente concretada na publicación de cadansúa edición divulgativa d'*A Virxe do Cristal* e dunha *Antoloxía* poética do celanovés; a segunda foi amplamente divulgada polo xornal *La Voz de Galicia* o propio día do aniversario (15 de setembro), no que constituíu o maior esforzo nunca realizado para espallar a obra de Curros. En terceiro lugar, lembramos a colaboración do Ilustre Colexio de Avogados de Ourense que, nunha iniciativa orixinal e exemplar, se implicou na edición dos textos do proceso penal por blasfemia ó que foi sometido o noso autor. Outras importantes institucións e medios de comunicación do país (Real Academia Galega, Concello da Coruña, *O Correo Galego/El Correo Gallego*...) contribuíron a dar lustre a unha conmemoración espléndida.

A preparación dunhas Actas coma as presentes, tendo en conta o seu volume e a amplitude e diversidade de autores e de estudos que recollen, esixe unha dedicación excepcionalmente laboriosa e paciente por parte dos editores. Debo agradecer, pois, o traballo, eficacia e entrega de Xesús Alonso Montero, Henrique Monteagudo e Begoña Tajes Marcote. Eles constituíron, xunto con Antonio Montero Carro, Xerente do CCG, a cerna do equipo que impulsou e organizou materialmente o Congreso; así que o agradecemento do Consello é duplo.

Non cómpre subliñar a grande satisfacción que representa pórlle o ramo a un labor coma este, longo e complexo na realización, pero transcendente nos seus resultados. O orgullo e a honra que significa ofrecer aos investigadores, estudantes e público interesado un monllo variado, vizoso e atractivo coma o que estamos a presentar. Froitos que dan contido e sentido a unha institución coma o Consello da Cultura Galega, sempre ao servizo do país.

Alfonso Zulueta de Haz
Presidente do CCG

Compostela, ás portas da primavera de 2004

PRÓLOGO

1 RAZÓN DESTE CONGRESO

Un ano antes da celebración do Congreso (o 15 de setembro do 2000), a Organización deste publicou unha circular, a primeira, na que, entre outras consideracións, facía este pronunciamento:

> A vida e a obra do escritor Manuel Curros Enríquez (Celanova, 1851 – A Habana, 1908) reclaman, desde hai tempo, un foro de estudio e debate que cómpre deseñar con rigor e ambición. É unha débeda que temos cun poeta e cun periodista de valía e características moi pouco comúns na Europa do seu tempo; unha débeda que temos cun escritor firme e libre, cunha voz que cómpre reexaminar e ter moi en conta no tempo de hoxe. Por outra parte, somos conscientes de que aínda hai lagoas nos moitos estudios precedentes, malia a importancia dalgúns deles. Urxe –cremos– aclarar certos capítulos da biografía de Curros e exhumar páxinas e páxinas do seu labor de periodista en Madrid e na Habana. Hai outros temas que deberán ser tratados neste Congreso que será obra non só de lingüistas e de estudiosos do feito literario senón tamén de historiadores, comunicólogos e sociólogos. A Curros, como a calquera outro escritor, hai que "situalo" para entendelo e valoralo; de aí o concurso de profesionais dos textos e tamén de especialistas do contexto.
>
> A Curros Enríquez dedicoulle a Real Academia Galega o V Día das Letras Galegas (o de 1967), datas aquelas moi pouco favorables para suscitar estudios sobre certos aspectos da súa obra como o seu republicanismo ou as súas controversias coa Igrexa católica. Eran os tempos do franquismo, aínda máis duros en 1951, ano do I centenario do nacemento do noso escritor, nesta data ninguneado ou trivializado polas institucións. Así pois, a presente efeméride –o sesquicentenario do nacemento– debe constituír, para os estudiosos, unha incitación especial.

2 UN ANO DE ORGANIZACIÓN E DE ESTUDOS

De setembro do 2000 a setembro do 2001 a Organización do Congreso tratou de chegar a todos aqueles que, dentro ou fóra de Galicia, tiñan algún tipo de relación intelectual con Curros Enríquez, froito do cal é o número, certamente elevado, de intervenientes nas distintas sesións do Congreso.

Coidamos que foi unha característica moi especial do noso Congreso o feito de que, nese ano, a Organización propuxese, promovese e asesorase publicacións, algunhas de notable importancia. Así pois, cando se inauguran as xornadas de estudo en Celanova o 13 de setembro do 2001, os asistentes coñecen (e, en parte, reciben) estudos e edicións de Curros que foron, ademais dunha ilustración dos temas do Congreso, unha incitación intelectual. Algúns dos títulos xa foron adiantados na segunda circular, na cal se facía un chamamento a profesores e investigadores para que nos fixesen chegar oportunamente as súas comunicacións.

3 PROGRAMA E ACTAS

No do noso Congreso figura o título de setenta relatorios, pero foron máis, moitos máis, os nomes que, dun xeito ou doutro, estudaron ou homenaxearon a Curros. Pénsese nos 47 poetas dun dos nosos volumes, nos doce oradores do acto diante do monumento de Asorey, nos recitadores de Celanova e A Coruña, nas intervencións na aldea de Penalta, a homenaxe a Fontenla Leal na Real Academia Galega...

Nestas *Actas* ofrecemos case a totalidade das intervencións de estudo, un corpus de traballos e investigacións que non tardará en dar froitos ou incitacións para os estudiosos da vida e da obra de Curros. Lamentamos non poder ofrecer a conferencia de Luis García Montero ("El poeta y la sociedad"). Canto ás comunicacións de Víctor F. Freixanes e Andrés Torres Queiruga, non tardarán en publicarse nunha *Fotobiografía* que prepara Edicións Xerais de Galicia, xa deseñada con anterioridade a estas *Actas*. A do profesor Xosé M. Salgado, sobre Otero Pedrayo como crítico de Curros, non tardará en aparecer nun pequeño volume independente que ofrecerá os numerosos textos do polígrafo ourensán sobre o poeta de Celanova.

Cómpre aclarar que dúas comunicacións consignadas no programa do Congreso non foron expostas pero os seus autores enviaron o texto: J. I. Cabano Vázquez e X. Agenjo Bullón ("Curros Enríquez e a crítica tradicionalista") e J. L. Méndez Romeu, que nos fixo chegar un esquema do seu traballo ("Presencia de Curros Enríquez nos arquivos do Concello da Coruña"). Este esquema –acláranos o autor– é o que se facilita aos investigadores na correspondente sección do Arquivo municipal coruñés, razón pola cal non se publica nas presentes *Actas.* A conferencia plenaria de Carlos Casares foi reproducida a partir da súa intervención no congreso, pois non dispuñamos de orixinal escrito.

Mención especial merece a comunicación da investigadora Yolanda Vidal Felipe "Bibliografía cubana de Manuel Curros Enríquez", traballo que excede, con moito, os límites e a entidade dunha comunicación. O día que a autora, como desexamos, complete algúns apartados e precise algunhas fichas hemerográficas, o seu traballlo converterase nun volume non moi breve que será unha ferramenta indispensable para os estudos dos anos cubanos do noso escritor.

En apéndice destas *Actas* publicamos unha "Cronobiografía de Curros Enríquez", elaborada por Ana Belén Fortes López e Xosé Anxo García López, que foron bolseiros do Congreso durante tres meses. Aínda que o lector esixente descubra algunha lagoa ou algunha imprecisión, estamos convencidos de que esta Cronoloxía é a máis ampla e detallada de cantas existen. De aí a súa utilidade.

Tamén ofrecemos unha pequena reportaxe fotográfica, que ilustra algúns momentos importantes do Congreso.

Debemos advertir que, ante as dificultades que ofrecía a unificación dos sistemas de referencia bibliográfica empregados por algúns relatores, limitámonos a intervir moi moderadamente neste aspecto.

Xesús Alonso Montero
Henrique Monteagudo
Begoña Tajes Marcote

Santiago de Compostela, 2004

PRESIDENCIA E COMITÉS DO CONGRESO

PRESIDENTE DE HONRA

Excmo. Sr. Francisco Fernández del Riego
(Presidente da Real Academia Galega)

COMITÉ EXECUTIVO

Presidente: Xesús Alonso Montero (Universidade de Santiago de Compostela)
Secretario: Henrique Monteagudo (Consello da Cultura Galega)

Vocais:
Xosé María Dobarro Paz (Universidade da Coruña)
Antonio Montero Carro (Consello da Cultura Galega)
Xosé María Paz Gago (Universidade da Coruña)
Antonio Piñeiro Feijoo (Concello de Celanova)
Olivia Rodríguez González (Universidade da Coruña)

COMITÉ CIENTÍFICO

Presidente: Xesús Alonso Montero (Universidade de Santiago de Compostela)
Vicepresidente: Carlos Casares Mouriño (Presidente do Consello da Cultura Galega)
Secretario: Xosé María Paz Gago (Universidade da Coruña)

Vocais:
Xosé Ramón Barreiro Fernández (Universidade de Santiago de Compostela)
Xoán M. Carreira (Musicólogo)
Arturo Casas (Universidade de Santiago de Compostela)
Ramón Castromil Ventureira (Consello da Cultura Galega)
Xosé María Dobarro Paz (Universidade da Coruña)
Víctor Fernández Freixanes (Universidade de Santiago de Compostela)
Xosé Antonio Fernández Roca (Universidade da Coruña)

Xosé M.ª García Palmeiro (Colexio de Xornalistas de Galicia)
José Manuel González Herrán (Universidade de Santiago de Compostela)
Ramón Gutiérrez Izquierdo (Universidade de Vigo)
Xosé López García (Universidade de Santiago de Compostela)
Elisardo López Varela (Instituto de Bacharelato Eusebio da Guarda, A Coruña)
Xosé Luís Méndez Ferrín (Patronato Curros Enríquez)
Ramón Nicolás (Instituto n.º 2 Valadares, Vigo)
Xosé Neira Vilas (Fundador da Sección Galega do Instituto de Literatura e Lingüística de Cuba)
M.ª Camino Noia Campos (Universidade de Vigo)
Luciano Rodríguez Gómez (Universidade da Coruña)
Xosé M. Salgado Rodríguez (Universidade de Santiago de Compostela)
Iago Seara Morales (Consello da Cultura Galega)
Anxo Tarrío Varela (Universidade de Santiago de Compostela)
Dolores Vilavedra Fernández (Universidade de Santiago de Compostela)

COMITÉ DE ORGANIZACIÓN

Presidente: Antonio Mouriño Villar (Alcalde de Celanova)
Secretario: Antonio Piñeiro Feijoo (Concello de Celanova)

Vocais:
Xosé Manuel del Caño (Patronato Curros Enríquez)
Felipe Ferreiro Feijoo (Delegado Provincial en Ourense da Consellería de Cultura)
Francisco González Bouzán (Deputación Provincial de Ourense)
José Luis Méndez Romeu (Concelleiro de Cultura, A Coruña)
Henrique Monteagudo (Consello da Cultura Galega)
José M.ª Rodríguez (Concelleiro de Cultura, Celanova)
Marcos Valcárcel (Instituto da Carballeira, Ourense)

Secretaria técnica:
Begoña Tajes Marcote

INSTITUCIÓNS ORGANIZADORAS E COLABORADORAS DO CONGRESO

INSTITUCIÓNS ORGANIZADORAS

Consello da Cultura Galega
Concello de Celanova

INSTITUCIÓNS E ENTIDADES COLABORADORAS

Asociación Compostelana de Amigos do Ferrocarril
Colexio de Arquitectos de Galicia
Colexio de Avogados de Ourense
Concello da Coruña
Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo
Deputación Provincial de Ourense
Edicións Xerais de Galicia
Ediciós do Castro
Fundación Otero Pedrayo
Fundación Rosalía de Castro
Patronato Curros Enríquez
Real Academia Galega

PROGRAMA DO CONGRESO*

XOVES 13 SETEMBRO

MAÑÁ

9.30 RECEPCIÓN DOS CONGRESISTAS
E ENTREGA DE DOCUMENTACIÓN

10.00 ACTO INAUGURAL

11.00 CONFERENCIA INAUGURAL

Xesús Alonso Montero. Universidade de Santiago de Compostela
A Guerra Civil tamén se perpetrou contra Curros Enríquez (Presencias e ausencias do nome e da obra de Curros de 1936 a 1971)

12.00 SESIÓN A: BIOGRAFÍA

José Benito Reza Rodríguez. Biógrafo
A Celanova que coñeceu Curros

Patrocinio Ríos Sánchez. Middlebury College en Madrid
Aportación a la biografía de Curros Enríquez: su estancia entre los protestantes en Madrid en el año 1870

Benito Montero Prego. Fiscal da Audiencia de Pontevedra
O proceso penal a Manuel Curros Enríquez (1880-1881)

Xosé Neira Vilas. Escritor
Historia da coroa de Curros

---

* Estaba prevista a participación de Bernhard Köenig, Carlos Martí Brenes, Carmen Mejía, M.ª Camino Noia Campos e José Viale Moutinho pero, finalmente, non puideron acudir nin enviaron o texto do seu relatorio.

14.00 COLOQUIO

12.00 SESIÓN B: EPISTOLARIO E MÚSICA

Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda. Investigadora
Correspondencia de Curros Enríquez e Martínez Salazar

Pilar Vázquez Cuesta. Universidade de Santiago de Compostela
Sete cartas de Curros Enríquez a António Feijó e dúas máis

Maruxa Baliñas. Musicóloga
"...dera todo eso por sólo unha mirada déses teus ollos". As catro melodías galegas de Chané sobre poemas de Curros

14.00 COLOQUIO

12.00 SESIÓN C: VARIA

Raimundo García Domínguez "Borobó". Promotor da coroación de Cabanillas
As coroacións de Curros e Cabanillas

J. L. Méndez Romeu. Concelleiro de Cultura (A Coruña)
Presencia de Curros Enríquez nos arquivos do Concello da Coruña

Antonio Piñeiro Feijoo. Departamento de Cultura (Concello de Celanova)
A historia da Casa-Museo de Curros

Dania Vázquez Matos. Instituto de Literatura y Lingüística de Cuba
Del Partido de Celanova: la Sociedad Curros Enríquez y su revista homónima en La Habana

14.00 COLOQUIO

TARDE

16.30 SESIÓN A: CURROS E CUBA

Jorge Domingo Cuadriello. Instituto de Literatura y Lingüística de Cuba
Los últimos años de Curros Enríquez (a través de algunos testimonios)

Yolanda Vidal Felipe. Instituto de Literatura y Lingüística de Cuba
Visión de Manuel Curros Enríquez en la prensa cubana, 1894-1908

Yolanda Vidal Felipe
Bibliografía cubana de Manuel Curros Enríquez

19.00 COLOQUIO

16.30 SESIÓN B: XORNALISMO

Víctor F. Freixanes. Universidade de Santiago de Compostela
Curros Enríquez xornalista

Xurxo Salgado Tejido. Curso de doutoramento. Xornalismo
A primeira etapa xornalística de Curros Enríquez. Correspondente da guerra carlista para *El Imparcial*

X. M. Dobarro Paz. Universidade da Coruña
Curros Enríquez na prensa ourensá

Xosé López García. Universidade de Santiago de Compostela. Rosa Aneiros. Consello da Cultura Galega
A concepción xornalística de Manuel Curros Enríquez en *La Tierra Gallega*

19.00 COLOQUIO

16.30 SESIÓN C: TRADUCCIÓN

Xosé Manuel Dasilva. Universidade de Vigo
Curros Enríquez como traductor dramático: *La condesita* e *A Morgadinha de Valflor*, de Pinheiro Chagas

Juan Ribera Llopis. Universidad Complutense de Madrid
Aires de mi tierra (1892): notas a propósito de la traducción por Constantí Llombart

Rexina R. Vega. Universitat Autònoma de Barcelona
Curros e a Renaixença catalana

Alexandra Koss. Centro Galego da Universidade de San Petersburgo
M. Curros Enríquez en Rusia e en ruso

19.00 COLOQUIO

VENRES 14 SETEMBRO

MAÑÁ

10.00 CONFERENCIA PLENARIA

X. L. Méndez Ferrín. Patronato Curros Enríquez
Consideracións sobre *O divino sainete*

11.00 DESCANSO

11.30 SESIÓN A: RELACIÓNS LITERARIAS

X. M. Paz Gago. Universidade da Coruña
Celanova e a Escola poética de Curros

Fernando Román Alonso. Investigador en temas de Curros Enríquez
A amizade de Curros Enríquez e Castor Elices

Isabel Seoane. Universidad de Deusto
Curros e Florencio Vaamonde Lores

Xabier Campos Villar. Curso de doutoramento. Filoloxía Galega
A relación de Curros con Lugrís: entre a amizade e a admiración

13.30 COLOQUIO

11.30 SESIÓN B: RELACIÓNS LITERARIAS

Silvia Alonso. Universidade de Santiago de Compostela
Procesos de transtextualidade literaria e musical en "Melodía gallega". Curros vs Victor Hugo, Chané vs Liszt

Olivia Rodríguez González. Universidade da Coruña
"Mirando ó chau" de M. Curros Enríquez á luz de Béranger

X. M. González Herrán. Universidade de Santiago de Compostela
Presencia de Curros e dona Emilia, 50 anos despois

Gregorio San Juan. Escritor
Guerra Junqueiro e Curros

13.30 COLOQUIO

11.30 SESIÓN C: RELACIÓNS LITERARIAS

Xesús Rábade Paredes. Escritor
Rosalía e Curros

Belén Fortes. Curso de doutoramento. Filoloxía Galega
Murguía e Curros

Manuel Ferreiro. Universidade da Coruña
Curros e Pondal

Carlos Manuel Callón Torres. Curso de doutoramento. Filoloxía Galega
A función de Curros no proceso de canonización de Rosalía de Castro

13.30 COLOQUIO

TARDE

16.30 SESIÓN A: RECEPCIÓN

Anxo Angueira. Escritor
Carvalho Calero e *O divino sainete*

José Ignacio Cabano Vázquez. Centro Superior Bibliográfico.
Xavier Agenjo Bullón. Biblioteca Menéndez Pelayo. Santander
Curros Enríquez e a crítica tradicionalista

Esperanza Mariño Davila. Instituto de Ensino Medio de Ordes
Un fillo bastardo de *O divino sainete*: o poema asturiano "El cuintu la xana" (1895)

Luís Pérez Rodríguez. Instituto de Bacharelato A Sardiñeira (A Coruña)
A poesía de Blanco Amor e Curros Enríquez

19.00 COLOQUIO

19.30 DESCANSO

16.30 SESIÓN B: OBRA LITERARIA

José Manuel Sánchez González. Universidad del País Vasco
El utópico mensaje de M. Curros Enríquez

Manuel Rodríguez Alonso. UNED (Madrid)
Aspectos formais da poesía de Curros Enríquez

Xosé Manuel Vélez Latorre. Instituto Blanco Amor (Ourense)
Dous paradigmas horacianos en Curros: o *vates* e o *poeta civil*

19.00 COLOQUIO

19.30 DESCANSO

16.30 SESIÓN C: OBRA LITERARIA

Andrés Pociña Pérez. Universidad de Granada
O divino sainete de Curros dentro da tradición da sátira literaria

Inmaculada López Silva. Curso de doutoramento. Filoloxía Galega
Curros e o teatro

Luciano Rodríguez. Universidade da Coruña. Ramón Gutiérrez Izquierdo. Universidade de Vigo
Poesía intimista e elexíaca

Marcos Valcárcel. Instituto da Carballeira (Ourense)
Curros Enríquez na prensa ourensá e celanovesa: un xornalista republicano-federal

19.00 COLOQUIO

19.30 DESCANSO

20.00 CONFERENCIA PLENARIA

Francisco Rodríguez. Profesor
Contexto ideolóxico-político e crítica literaria: as análises da obra de Curros Enríquez

SÁBADO 15 SETEMBRO

10.00 CONFERENCIA PLENARIA

Luis García Montero. Escritor
El poeta y la sociedad

11.00 SESIÓN A: RECEPCIÓN

J. Santos Simões. Director do Museu de Arqueologia da Sociedade Martins Sarmento
Curros Enríquez e Portugal

X. M. Salgado Rodríguez. Universidade de Santiago de Compostela
Otero Pedrayo e Curros

Ramón Nicolás. IES N.º 2 Valadares (Vigo)
Curros Enríquez e o seu cabodano na prensa galeguista de preguerra

Ana Belén Vázquez Pardal. Curso de doutoramento. Filoloxía Galega
Manuel Curros Enríquez e a súa poesía nos anos 1951 e 1967

13.00 COLOQUIO

11.00 SESIÓN B: OBRA LITERARIA

Arcadio López-Casanova. Universidad de Valencia
Formas líricas e construcción polifónica (Unha lectura de "Cántiga" e "Na morte de miña nai")

Silvia Gaspar. Instituto Fernando Wirtz (A Coruña)
A Virxe do Cristal no inicio do romántico fantástico

Ramiro Fonte. Instituto de Ensino Medio Castelao (Vigo)
Os galegos contra a causa. Curros e a súa novela carlista

M.ª Fernanda Santiago Bolaños. Instituto de Ensino Medio María Zambrano. El Espinar (Segovia)
Probables huellas de la masonería en la poesía de Curros Enríquez

13.00 COLOQUIO

11.00 SESIÓN C: ASPECTOS IDEOLÓXICOS

X. R. Barreiro Fernández. Universidade de Santiago de Compostela
Ideas políticas de Curros Enríquez

Elisardo López Varela. Instituto de Bacharelato Eusebio da Guarda (A Coruña)
Nomes propios e ideoloxía na obra poética de Curros

Andrés Torres Queiruga. Universidade de Santiago de Compostela
Ideas relixiosas de Curros Enríquez

Henrique Monteagudo. Universidade de Santiago de Compostela
Ideario lingüístico de Curros Enríquez

13.00 COLOQUIO

13.30 SESIÓN DE CLAUSURA

CONFERENCIA de Carlos Casares. Presidente do Consello da Cultura Galega
Revisión de aspectos controvertidos da vida, obra e ideoloxía de Curros Enríquez

14.30 ENTREGA DE DIPLOMAS

OUTRAS ACTIVIDADES DO CONGRESO

Homenaxe ó "gueiteiro" de Penalta.
(Penalta, día 13, ás 21.30)

Recital poético do grupo *Dolmen* de Ourense (dedicado a Alberto Vilanova).
(Día 14, ás 23.30)

Recital do grupo *Palabra de poeta.*
(Horta da casa de Curros Enríquez, día 15, ás 19.00)

Estas actividades, abertas ó público, están financiadas pola Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo da Xunta de Galicia.

EPÍLOGO DO CONGRESO
(A Coruña, 16 de setembro)

I. Foro das dezasete arengas (diante do monumento a Curros), no que cada orador dispón de cinco minutos. 12 horas

II. Homenaxe a José Fontenla Leal na Real Academia Galega (R/ Tabernas, 11). 18 horas

III. Teatro Rosalía de Castro.
Homenaxe a Curros Enríquez: acto literario e musical

Nota.- O Concello da Coruña, que patrocina e financia estas actividades, repartirá, oportunamente, programa detallado.

RELACIÓN DE LIBROS E OPÚSCULOS (DE OU SOBRE CURROS ENRÍQUEZ) IMPULSADOS DEIXAR DO CONGRESO, COA COLABORACIÓN ECONÓMICA DE DETERMINADAS INSTITUCIÓNS, NOS MESES PREVIOS Ó 13 DE SETEMBRO DO 2001

Boletín da Academia Galega
(nº. 254)

1. Edición facsimilar do n.º 254 do *Boletín de la Academia Gallega*, n.º dedicado á inauguración, polo Presidente da II República, don Niceto Alcalá Zamora, do monumento a Curros Enríquez, obra de Asorey, erixido na Coruña por iniciativa da Academia, acto que tivo lugar o 11-8-1934.

Contén senllos prólogos de X. Alonso Montero (Academia), Carlos Etcheverría (Presidente do Ateneo Republicano de Galicia) e Francisco Vázquez Vázquez (Alcalde da Coruña).

2. Edición facsimilar do bando no que o alcalde, Alfredo Suárez Ferrín, convida os concidadáns a asistiren á inauguración do monumento.

Ed. custeada, como a anterior, polo Concello da Coruña.

Curros Enríquez
Rosalía de Castro

3. *Curros Enríquez canta a Rosalía de Castro (1891, 1904)*, Centro de Estudios Rosalianos (Fundación Rosalía de Castro).

4. *A coroación de Curros Enríquez* (ed. facsimilar de 25 poemas en follas de cor e outras páxinas), cun estudio preliminar de X. Alonso Montero e prólogo de Francisco F. del Riego (Presidente da RAG), Concello da Coruña / RAG.

5. Curros Enríquez. *Antoloxía, 12 poemas*, Deputación de Ourense, Consello da Cultura Galega e Endesa.

Ed. de 150.000 exemplares que adquiriron gratuitamente o 15 de setembro outros tantos compradores do xornal *La Voz de Galicia*.

Os 12 poemas foron escolleitos por vinte persoas dos comités organizadores. O volume, coordinado por Begoña Tajes Marcote, contén un prólogo de X. Alonso Montero.

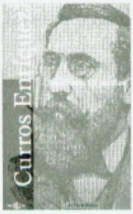

6. M. Curros Enríquez, *A Virxe do Cristal*, Deputación Provincial de Ourense.

A edición, prologada por Xosé M.ª Paz Gago, foi de 2000 exemplares, parte deles destinados ó santuario do Cristal para obsequiar ós visitantes.

A VIRXE DO CRISTAL
M. Curros Enríquez

47 poetas de hoxe cantan a CURROS ENRÍQUEZ

7. *47 poetas de hoxe cantan a Curros Enríquez*, Edicións Xerais de Galicia.

En realidade o volume contén 51 poemas.

8. *O proceso penal a Manuel Curros Enríquez (1880-1881)*. Estudio introductorio de Benito Montero Prego. Consello da Cultura Galega, Ilustre Colexio de Avogados de Ourense.

9. M. Curros Enríquez, *Os tres poemas premiados en 1877 no Certame de Ourense* (edición facsimilar de tres números de *El Heraldo Gallego*), cun prólogo de X. Alonso Montero, Ediciós do Castro.

10. *Homenaxe na Coruña ó poeta Manuel Curros Enríquez (no sesquicentenario do nacemento: 1851-2001)*, Concello da Coruña, 16 setembro 2001.

11. Suplemento de *La Voz de Galicia* (13-9-2001).

12. "Revista das letras" d'*O Correo Galego* (13-9-2001)

13. M. Curros Enríquez, *Epistolario* (ed. de Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda), RAG, Concello da Coruña.

Aínda non se publicou este volume por teren aparecido, a última hora, algunhas importantes cartas de Curros.

14. a) *Recital poético do grupo Dolmen. Poetas de onte e poetas de hoxe cantan a Curros Enríquez*. Recital dedicado a Alberto Vilanova, historiador e gran biógrafo de Curros.

Contén, ademais, unha breve biografía de Alberto Vilanova, escrita por Marcos Valcárcel (14-9-2001).

b) *Recital poético (e musical) do grupo Palabra de poeta*. Poemas de Curros e dous sobre Curros. Recital dedicado a Celso Emilio Ferreiro (15-9-2001).

(Opúsculos custeados pola Delegación
de Cultura de Ourense)

I. CONFERENCIAS PLENARIAS

A GUERRA CIVIL TAMÉN SE PERPETROU CONTRA CURROS ENRÍQUEZ (PRESENCIAS E AUSENCIAS DO NOME E DA OBRA DE CURROS DE 1936 A 1971)

Xesús Alonso Montero
Universidade de Santiago de Compostela

A Carmen Fernández Méndez,
multada na Coruña, en 1937, por ter 350 libros
e folletos de contido "marxista" ou "pornográfico".

1 INTRODUCCIÓN

Miñas donas e meus señores:

O título desta conferencia, sen dúbida bastante epifonemático, non debería inducir a engano. En realidade, o que me propoño nesta disertación é algo que se inscribe de cheo nun capítulo ilustre da historia literaria: aquel no que se estudia e examina a recepción da obra dun escritor, neste caso un escritor sempre conflictivo e, especialmente, no tempo político que se abre en España co asalto fascista do verán do 36 ás institucións republicanas, asalto que en Galicia triunfou en horas ou en moi poucos días, razón pola cal no noso país non houbo, *stricto sensu*, Guerra Civil. O que houbo, desde o 20 de xullo de 1936, é represión: terrible represión contra todo aquilo que estaba no vieiro da liberdade, da fraternidade e da igualdade, as tres grandes bandeiras da Revolución Francesa, enarboradas con entusiasmo pola España que triunfou nas eleccións do 16 de febreiro do 36, gañadas polo Frente Popular, victoria –cómpre recordalo– que sentaba os primeiros alicerces dunha democracia –social e económica– auténtica, programa este contra o que conspirou, xa desde os inicios da II República, a España reaccionaria e a España das clases privilexiadas, esas Españas que, no verán do 36, souberon manipular, en moitas ocasións, coa astucia ou co terror, as inquedanzas de centos de miles de persoas das clases populares, tanto que estas terminaron loitando, nalgúns territorios –de palabra ou de obra–, contra os seus propios intereses.

A represión exerceuse con especial saña contra os militantes ou simpatizantes do Frente Popular: socialistas, galeguistas, comunistas, azañistas, anarquistas... Perseguiuse con furia ós que propuñan un sistema social avanzado, e coa mesma furia o laicismo na escola e na vida pública, e coa mesma xenreira ós partidarios dunha concepción radicalmente anticentralista do Estado español. Caeron sindicalistas, foron abatidos os esquerdistas (mesmo os moderados) e non houbo tregua para aqueles que, algunha vez, desaprobaron os abusos da Igrexa católica ou cuestionaron algúns dos seus vellos usos. Ser antimonárquico, aínda de dereitas, constituía un perigo. Baixo a gadoupa deste espírito antirrepublicano, antiesquerdista e antiautonomista, defenestrouse case todo: desde os sindicatos de clase ó ensino laico, desde a liberdade de cátedra ás organizacións agrarias e desde os Ateneos populares ó Seminario de Estudos Galegos. En poucos días, instaurouse e consolidouse no país un único discurso, o oficial dos sublevados, no que non había posibilidade ningunha dun exiguo pluralismo ou dun contraste de matices. A pobreza e o monolitismo do discurso, por un lado, e o terror que perseguía calquera resistencia ou disidencia, por outro, fixeron do mapa cultural de Galicia, en poucos días, un ermo, un auténtico ermo. Naquel ermo fun educado eu en anos decisivos da miña vida, non só os da nenez.

Para que se producise este ermo –sinónimo de salvación da patria– perpetrouse o golpe de Estado do 18 de xullo, que, alí onde non triunfou, xeraría unha guerra civil, guerra que, nalgúns territorios de España, durou case tres anos. O 1 de abril de 1939, coa caída de Madrid –¡nome glorioso!–, o ermo estaba garantido para toda España. Perpetrouse a Guerra Civil para salva-la Patria, pois perpetrar (do latín *perpatrare*) é algo que só fan os pais, os *patres*, os verdadeiros patriotas.

Xa salvada a Patria, xa instaurado o ermo, paradoxalmente, houbo que coidalo. Había que erradicar do campo da cultura a Marx, a Ortega, a Antonio Machado, a Manuel Azaña, a Castelao e ás Misións Pedagóxicas, que é tanto como dicir García Lorca, Rafael Dieste, Lorenzo Varela e Otero Espasandín. En Galicia, a nova pedagoxía empezou a cumpri-la súa misión, cun éxito digno de mellor causa, desde fins de xullo de 1936. Nesas datas iniciouse unha operación que na súa intención constituíu un caso claro de xenocidio cultural.

Verbo dos *O divino sainete* que as Misións Pedagóxicas destinaron a algunhas escolas da provincia de Ourense, xa en outubro de 1936 unha circular da Inspección de Primeira Ensinanza[1] obrigou a retirar, entre outros: as Obras completas de Dostoievski; de Valle-Inclán, *Sonata de estío* e *Sonata de invierno*; varios títulos de Blasco Ibáñez; *Los pazos de Ulloa*, de Emilia Pardo Bazán; *Ana Karenina*, de Tolstoi; varias novelas de Pío Baroja; *Sin novedad en el frente*, de Remarque; *Tres ensayos sobre la vida sexual*, de Gregorio Marañón; *Los miserables*, de Víctor Hugo, e *Origen de la familia...*, de Federico Engels. Comezaba, no mapa escolar de Galicia, a desertización cultural.

Xa aquí, imponse saber qué pensaban os "perpetradores", os salvadores da patria e da verdadeira cultura, de Curros Enríquez. Non ignoraban, de Curros, o seu republicanismo e os seus alegatos contra a Igrexa católica, dous pecados capitais para as novas autoridades. Tampouco ignoraban estas os versos de Curros en favor da Democracia e do Progreso, dous grandes delictos na nova situación. Tamén sabían os novos definidores que Curros era o poeta dos emigrados, dos labregos e, en xeral, dos humillados e ofendidos da nosa Terra. Tampouco ignoraban os novos lexisladores que este Curros, tan lonxe deles, era un poeta amado, un poeta que recitaban ou cantaban moitos galegos pese a escribi-los seus versos nunha lingua non escolar. Sabían os perpetradores que Curros, ademais de poeta amado, era, como cidadán, admirado, coa admiración que senten os humillados por todos aqueles que se arrepoñen ós poderes fanáticos e escuros, os da Igrexa neste caso. Centos de galegos, da xente popular en Galicia e en América, tiñan un libro de Curros como quen ten un tesouro, sobre todo se no volume con tanto agarimo gardado figuraban as páxinas do proceso, ese proceso no que, non sen problemas, Curros, defendido por avogados ardorosos e comprendido por maxistrados xustos, sae

---

[1] *La Región*, Orense, 15-10-1936, p. 2.

victorioso ante as acometidas dun poder, o da Igrexa, odiado en certos medios populares. Pero Curros, para estas xentes, era algo máis ca un escritor republicano e anticlerical; era alguén que expuña estas ideas, tan queridas, en versos que prendían no seu espírito, incluso no dos máis iletrados, algúns dos cales descubrían no verso de Curros a palabra literaria, a palabra poética, o gusto pola poesía. De xeito impreciso, ese segmento do pobo sabía que Curros nunca arrolara "o sono vil dos tiranos", o que convertía ó noso poeta, na opinión das novas autoridades, en alguén que urxía suprimir de escolas e de bibliotecas. Destas autoridades, as de certas lecturas, que as había, sabían que Curros era un escritor comprometido, no sentido sartreano, tan comprometido que nos inicios da súa carreira de poeta en galego anunciou:

> falareilles da patria ós desterrados,
> de libertade e redención ós servos.

Curros, a pluma máis militante da poesía europea do XIX, foi sempre fiel a este programa literario, programa intolerable, sen dúbida, para os novos magnates e caciques de Galicia.

Curros Enríquez, o cidadán e o escritor, estaba moi presente na sociedade galega nos anos da II República, o réxime político por el cobizado e cantado. O 11 de agosto de 1934 inaugurouse oficialmente na Coruña o monumento labrado polo gran escultor Francisco Asorey. (Galicia aínda non erixiu un monumento desta magnificencia e riqueza a ningún dos seus escritores). No acto, solemne e multitudinario, falaron: Niceto Alcalá Zamora, Presidente da República Española; Alfredo Suárez Ferrín, alcalde da cidade, e Manuel Lugrís Freire, Presidente da Academia Galega. Dous días antes, o señor Suárez Ferrín invitou ós cidadáns da Coruña a asistiren a aquela festa cívica en termos que conforta reproducir: "... Curros Enríquez, nuestro poeta civil... el cantor de nuestras rebeldías, el vate de la lira de hierro, que señaló en sus estrofas a nuestra tierra un camino de redención".

O señor Alcalá Zamora, Presidente da República, iniciou a súa alocución sinalando que a súa presencia en Galicia era para "tributar homenaje a uno de sus hijos más insignes" e tamén para render testemuño de gratitude "a uno de los proféticos precursores del régimen que simbolizo". Nese momento, a multitude, inmensa, aplaudiu.

O magno monumento, obra de Asorey, erixido polo fervor de tantos e tantos galegos, foi lugar de cita, un ano despois (o 25 de xullo de 1935), de dezasete intelectuais galeguistas que glosaron, diante de dez mil persoas, temas e problemas que estaban na realidade latexante daquela hora e que, décadas antes, xa atoparan en Curros Enríquez o seu poeta e o seu denunciador. Velaquí, miñas donas e meus señores, algunhas das intervencións: "Curros e os labregos" (por Castelao); "Curros e o caciquismo" (por Xosé Núñez Búa); "Curros e a emigración" (por Ramón Suárez Picallo); "Curros e a Fala" (por Lugrís Freire) e "Curros e a guerra civil" (por Ricardo Carballo Calero, que se referiu á terceira guerra carlista, da que Curros Enríquez foi cronista e víctima). Este foro, o dos 17 oradores, non se reeditou un ano despois, data esa, o 25 de xullo de 1936, na que Galicia xa estaba baixo a bota de Atila dos sublevados.

Precisamente, poucos días despois, eran asasinados Alexandre Bóveda e Víctor Casas, dous dos oradores do 25 de xullo de 1935, e tamén foi asasinado, o 31 de agosto, Alfredo Suárez Ferrín, o alcalde coruñés que, en 1934, definira a musa rebelde de Curros Enríquez en termos tan xustos e tan entusiastas. Naquel tórrido verán de 1936, estar con Curros era un delicto, o delicto de seren republicanos, o delicto de loitaren contra a Galicia caciquil e clerical e o delicto de homenaxearen ós poetas grandes que, como Curros, utilizaron o seu verso como espada de denuncia para o presente e para o futuro.

Abatidos algúns dos panexiristas do noso poeta, chegara a hora de persegui-los seus libros e de silenciar ou lixa-lo seu nome. E así se fixo. Para os sublevados do 36 e os instauradores do novo réxime, Curros Enríquez era un nome que bater, e a súa obra literaria unha voz que urxía enmudecer, marxinar ou terxiversar.

Se, como tódolos historiadores afirman, os sublevados se alzaron contra o laicismo, a pluralidade ideolóxica, a reforma agraria, os Estatutos de Autonomía e os sindicatos de clase, está claro que nese programa de xenocidio cultural o nome e a obra de Curros eran inimigos que bater. Así pois, tal como reza o título desta conferencia, a Guerra Civil tamén se perpetrou contra Curros Enríquez. Non era para menos: os perpetradores e o franquismo posterior foron coherentes. Cómpre sinalar, sen embargo, que, coherentes sempre na intención, non sempre borraron do mapa o nome e as páxinas conflictivas de Curros Enríquez. Non sempre foi posible.

Esta conferencia é a crónica das presencias e das ausencias de Curros en Galicia durante 35 anos: de 1936, ano da sublevación fascista, a 1971, data na que a edición dun volume coa poesía galega completa de Curros é víctima dun expediente extemporáneo, ou sexa, dunha decisión censoria que xa non era propia daquel tempo. A nosa crónica, ademais de centrarse no que acontece –ou non acontece– na España de Franco –na España do exilio interior– abrangue asemade, desde o mesmo 1936, os principais focos intelectuais da Galicia exterior, nalgúns dos cales as defensas de Curros e a producción bibliográfica currosiana foron, en boa parte, unha réplica –tamén política– ós silencios e desconsideracións da España franquista.

2 GALICIA DE 1936 A 1939: PAULIÑA Ó HEREXE E LUME PURIFICADOR

Moi poucos meses despois da Sublevación, unha comisión depuradora en Lugo decretou a prohibición, nas bibliotecas escolares, da poesía de Curros Enríquez. A pragmática condenatoria contra *Aires da miña terra*, que foi publicada no *Boletín Oficial de la Provincia de Lugo* o 21 de xaneiro de 1937[2], está subscrita por unha comisión depuradora de bibliotecas escolares na que figura José Filgueira Valverde, meses antes militante da Dereita Galeguista e nesta altura persoa grata ás novas autoridades. Cómpre sinalar, sen embargo, que, con ou sen Filgueira Valverde, a obra poética de

---

[2] Publicamos en apéndice o facsímile da primeira páxina do *Boletín*, no que figura a relación de libros depurados. Hai, verbo de Curros, imprecisións, polo menos no título (que debería ser *Aires da miña terra*). Non se cita a edición, que, de referirse ó volume I das *Completas*, tería que incluír, tamén, *O divino sainete*, libro non menos "perigoso" que *Aires*.

Foi Claudio Rodríguez Fer quen, por primeira vez, mencionou esta depuración.

Curros Enríquez non se salvaría da pauliña: da súa presencia no *Index librorum prohibitorum* daquel tempo. Por outra parte, teño case a evidencia de que o profesor Filgueira, pasada a convulsión dos primeiros meses, tan inzados de arbitrariedades, non foi, naquela comisión depuradora, un censor moi estricto.

Xa algo antes desta data, o 20 de decembro de 1936, un periódico da diáspora publica, asinado por M. Agromayor, un artigo co título "Curros Enríquez, procesado otra vez", artigo no que denuncia que "Un insignificante delegado... ha secuestrado en la biblioteca pública de cierta villa orensana obras de Curros Enríquez, y ha dispuesto además en uno de los bandos que suscribe... que se prohiba recitar los versos del poeta de Celanova"[3]. O autor aclara que a noticia apareceu nun "periódico de Orense"[4], xusto á beira das que informan dos fusilamentos do día e da expulsión de vinte mestres das súas escolas. Para o autor, os prohibidores de Curros "no me parecen bárbaros; solo me parecen lógicos". Descendentes dos que, en vida, procesaron a Curros –engade–, "ahora secuestran sus libros porque no pueden fusilarlo".

Está por escribir unha monografía sobre os fondos bibliográficos queimados, case sempre na praza pública, polos feixistas galegos nos primeiros anos da represión cultural. O lume purificador aplicouse a moitos e moi distintos libros e folletos. Xa *La Voz de Galicia* publica, o 19 de agosto de 1936, a foto de 15 falanxistas que, brazo en alto, observan a fogueira purificadora na que arden "gran cantidad de folletos y libros extremista y pornográfica"[5]. Así reza o pé da foto que se abre cun lacónico comentario do xornal coruñés: "¡Mala peste!".

Supoñemos que a proeza purificadora aconteceu na Coruña. Non é improbable que nesta pira "patriótica" houbese exemplares de *Aires da miña terra* e *O divino sainete*.

---

[3] *Galicia*, Buenos Aires (Federación de Sociedades Gallegas), 429, 20-12-1936.- Reprodúcese na colectánea *Guerra Civil (1936-1939) e Literatura Galega (Textos e documentos para unhas xornadas de estudio e debate)*, ed. de Xesús Alonso Montero e Miro Villar, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1999, pp. 14-15.

[4] Que non logrei consultar.

[5] Debo a noticia e a correspondente fotocopia a Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda.

O concepto de libro marxista era tan lato que abranguía títulos de autores da esquerda máis moderada, como lato era o concepto de libro pornográfico, no que entraba, por exemplo, o libro do doutor Gregorio Marañón *Tres ensayos sobre la vida sexual* (1926).

Queimados ou non, os libros perseguidos na España de Franco eran case todos. Unha circular da "Jefatura del Servicio Nacional de Primera Enseñanza" establece en 1938: "... aún existen en algunas escuelas de la Nueva España libros escritos con fines proselitistas, adoctrinamiento antipatriótico y antirreligioso, deficientes en el ámbito pedagógico o escritos por autores declaradamente enemigos del Glorioso Movimiento Nacional, que actualmente desempeñan funciones de confianza a las órdenes del soviet de Barcelona".

Á luz de tan xenerosos criterios, a circular prohibe, ademais do libro de relatos *Flor de leyendas*, de Alejandro Casona, *El libro de los insectos* (de Antonio Sulueta), *Inventario de Geometría* (de Daniel G. Linacero) e *Poesía infantil* (de L. Sánchez Trincado)[6].

Hai un decreto do 24 de decembro de 1936 que declara ilícita "la producción, el comercio y la circulación de libros, periódicos, folletos y grabados pornográficos o de literatura socialista, comunista, libertaria y, en general, disolvente". Disolvente era, para as autoridades da Nova España, unha boa parte da obra poética de Curros Enríquez, autor do que ningún periódico galego reproduce versos seus nos anos da Guerra Civil, nin sequera versos alleos á súa musa de combate. *El Compostelano*, que tantos poemas galegos reproduciu neses anos[7], a primeira vez que ofrece ós lectores unha composición de Curros é nunha data posterior ó final da contenda (18 de abril do 39). Trátase –convén sabelo– dun poema "floral", moi dunha páxina primaveral: "A primaveira". Sáibase, por outra parte, que este xornal, pese ó seu conservadorismo, acollera, noutras datas, poemas incisivos de Curros: "A Igrexa fría" (20-4-1928), "Nouturnio" (10-10-1928)... En calquera caso, *El Compostelano*, que deixa de publicarse en 1946, nunca máis ofreceu versos de Curros Enríquez.

---

[6] Reprodúcese no *Boletín Oficial del Arzobispado de Santiago*, de onde o tomo.

[7] *Vid*. Marqués Valea, Xulia, *A Literatura galega no xornal El Compostelano (1920-1946)*, Santiago de Compostela, O Correo Galego, 1999.

Na historia da represión cultural non escasean os episodios nos que as autoridades bibliófagas, ademais de incautárense dos libros de determinados particulares, impuñan multas de consideración. Citemos, entre outras persoas damnificadas na Coruña, a Carmen Fernández Méndez, quen, por ocupárenselle 350 libros e folletos de contido marxista ou pornográfico, foi multada con cen pesetas de 1937[8]. A ela, de quen, polo de agora, non teño outros datos, vai dedicada esta conferencia.

Tamén neste martiroloxio do libro hai mártires anónimos, un deles un vendedor de periódicos, coruñés, detido xa en agosto do 36 por ter na súa casa 2000 libros e folletos de orientacións comunistas[9]. Os historiadores que se ateñan só a estas fontes de información poden chegar á conclusión de que na Galicia anterior ó Dezaoito de xullo de 1936 o que predominaba era o libro de contido marxista, o que, infelizmente, está moi lonxe da verdade. Pero así era de maniquea a propaganda das novas autoridades.

3 CURROS NOS ANOS DA GUERRA CIVIL NO TERRITORIO REPUBLICANO

Cando ningún periódico en Galicia reproduce versos de Curros Enríquez, nin sequera os de contido máis idílico, dúas revistas da España leal acollen poemas seus, moi da súa lira de bronce e especialmente significativos. *Nueva Galicia*, do V Rexemento, reproduce "Mirando ó chau"[10], polo que o poeta foi procesado e condenado en 1880, e "Pola unión"[11], alegato, na Habana, en 1894, para que os galegos daquela cidade se unisen nunha tarefa común, especialmente os de dúas institucións mencionadas nos derradeiros versos:

---

[8] *Vid*. a noticia en Fernández Santander, Carlos, *Alzamiento y Guerra Civil en Galicia*, I, Ediciós do Castro, 2000, p. 389.

[9] *El Pueblo Gallego*, Vigo, 22-8-1936.

[10] Núm. 12, 8-8-1937.
De *Nueva Galicia* hai ed. facsímile en Ediciós do Castro, 1997.

[11] Núm. 53, 7-11-1938.

¡que o Presidente do "Centro"
estreite a man do de "Aires"!

Antes soan versos como

Vámonos todos unir,
matando rencores cegos
¡que na unión dos bos gallegos
está da Patria o porvir!,

versos que valen, a fins de 1938, xa no desánimo das vésperas da derrota republicana, para instar, ás forzas do Frente Popular, con palabras dun poeta amado, a unha maior unión[12].

Nova Galiza, a revista dos galeguistas, reproduce a primeira parte de "Encomenda"[13], páxina na que o poeta declara que posúe "unha corda muda" na súa "lira torva", a lira que as circunstancias creadas polo fascismo esixían naquela hora.

Curros, ó seu modo, foi, nestas datas, poeta contra Franco. En 1937, José María Acebo publica, "en recuerdo de nuestro poeta rebelde Curros Enríquez", o poema "¡Mercenarios de la pluma!"[14], diatriba contra escritores como José María Pemán e outros desta índole

sometidos al oro y a la gracia
del mercader que compra sus escritos.

Nesa situación, o noso poeta interpela a Curros, consciente da necesidade de plumas como a súa:

Tú ante nadie humillaste tu cabeza
ni cantaste a los reyes ni a los papas.
Tu musa fue el gemir de los humildes,
el llanto de las madres y los parias.

---

[12] *Nova Galicia* non reproduce os dez últimos versos; bástalle cos anteriores, de contido xeral, en favor da unidade, que son os que canxan na situación de 1938.

[13] *Nova Galiza*, 16, marzal, 1938.

[14] *Nueva Galicia*, 9, 11-7-1937.

> Si ahora vivieras, tronarías de nuevo
> contra los que asolaron nuestra Patria,
> y caerías sobre los traidores
> haciendo de tu pluma fuerte espada.

Noutro poema[15], no que relata a traxedia dos nove antifascistas do bou Eva (Vigo, 23-4-1937), este poeta civil e belixerante bota de menos a excelsa lira de bronce de Curros Enríquez:

> Si tuviera de nuestro gran Curros
> la pluma y la frente
> cantaría con versos sublimes
> la gesta valiente[16].

Anos despois, poetas galegos antifascistas de Buenos Aires apelaron, de novo, a Curros, para, baixo o seu maxisterio, combateren, coa espada do verso, a mesma tiranía, a de Franco. O primeiro, no tempo, foi Xervasio Paz Lestón (1952), quen, no soneto "A Curros Enríquez", escribe:

> nestas horas de torpe hipocresía
> en que a moura reaición forxa a metralla
> pra darlle á Liberdá feroz batalla,
> vén connosco a bater a tiranía.

Paz Lestón publicou máis poemas deste tipo, e, neses anos, outros poetas galegos de Buenos Aires invocaron a Curros no mesmo sentido[17].

4 EN ESPAÑA DE 1939 A 1951: UNHA ESTRAÑA EDICIÓN DE 1943 E UN TEXTO AUTOCENSURADO DE OTERO PEDRAYO

A presencia de textos currosianos (de ou sobre) nestes doce anos foi escasísima, case nula, na prensa galega. E o que se pode afirmar rotundamente é que non houbo, en Galicia, ningunha edición de ningunha das súas obras, nin sequera da "Virxe do Cristal", poema ó que a Igrexa, antes e despois deste período, estivo sempre allea. Xa é significativo que o Bispado de Ourense ou o mesmo Santuario do Cristal non fixesen ou promovesen, cun lexítimo obxectivo homilético, unha edición autónoma e popular da fermosa lenda mariánica.

---

[15] *Nueva Galicia*, 7, 27-6-1937.

[16] *Vid.* o meu artigo "O poeta Curros Enríquez contra Franco", *Boletín da Real Academia Galega*, 362, 2001, pp. 137-47.

[17] *Vid.* os textos no art. cit. na nota 15.

Nestes doce anos ninguén publicou, en España, libro ou folleto sobre o noso escritor, nin sequera para execralo (non houbo esa sorte). En realidade, o único texto sobre Curros digno de mención é un poema de Aquilino Iglesia Alvariño do ano 1946 publicado nunha revista escolar e recolleito, un ano despois, no seu importante libro *Cómaros verdes* na sección "Nenias"[18]. A nenia, excelente, comeza deste xeito:

> Ai, o vello amigo! Ai, as cantigas dos engrovios!
> Lémbraste, amada? Floriu a abrótiga entre os cádavos.

En canto ó léxico, estes dous versos non son os máis difíciles, dificultade –hermetismo case dun *trobar clus*– que non sei se suscitou sospeitas políticas entre os custodios da doutrina oficial. De feito, dos 24 versos, só un, dos menos difíciles, inquietaría un pouco:

> Ai, vello amigo! Zúan anátemas contra o hirexe.

Un ano antes, en 1945, Otero Pedrayo, na súa impar *Guía de Galicia*, nun breve capítulo dedicado á literatura galega, traza, de Curros, esta semblanza:

> ... de la cantora inmortal... de la que dijo otro gran poeta:
>
> Ai dos que levan na frente unha idea[19],
> Ai dos que levan no bico un cantar.

---

[18] "Curros Enríquez", *Gelmírez*, Instituto Nacional de Enseñanza Media Rosalía de Castro (Santiago de Compostela), 1946.
Cómaros verdes, Vilagarcía de Arousa, Ediciós Celta, 1947.

[19] Otero, que, sen dúbida, escribe de memoria, pon "idea" por "estrela".

> Toda el alma rebelde de Manuel Curros Enríquez (nació en Celanova, 1851; muerto en La Habana, 1908), late en esa exclamación dolorosa. Su musa es de combate y de sarcasmo, pero a veces el encanto de la tradición domina al poeta en la maravillosa leyenda "A Virxe do Cristal" y en poemas como "O gueiteiro" y "Unha boda en Einibó". Curros entero se encuentra en el grande y apasionado libro *Aires da miña terra*. La inspiración de Carducci, Hugo y Guerra Junqueiro canta en sus amargos poemas de lucha, y pocas veces la lengua gallega adquirió la perfección formal de los tercetos de la terrible sátira *O divino sainete*. Murió Curros en el seno de la Iglesia, sin olvidar su primera educación religiosa. Fue su vida dura y trabajosa, de periodista liberal en Galicia, Madrid y Cuba, de emigrado y perseguido[20].

A páxina, moi estimable para aquel tempo e que honra a Otero Pedrayo, retoca, nalgúns puntos, a semblanza que o propio don Ramón fixera, en 1926, na primeira edición da *Guía*. Convén reproducila enteira:

> El lirismo saudoso de Rosalía contrasta con el ímpetu revolucionario y el amargo sarcasmo de la musa de combate de Manuel Curros Enríquez (1851-1908). Como Guerra Junqueiro y Víctor Hugo, Curros atacó la intolerancia religiosa en "A Igrexa fría", "Pelegrinos a Roma", "Mirando ó chau"; mostró su negro pesimismo en el "Nouturnio"; evocó tipos clásicos gallegos en "O gueiteiro", "Unha boda en Einibó" y otras composiciones de su libro *Aires da miña terra*. En él, la leyenda "A Virxe do Cristal" es un solitario poema místico impregnado por el aroma legendario del campo gallego. La terrible sátira *O divino sainete*, escrita en tercetos de fuego, ataca la hipocresía religiosa con bríos carduccianos. Algo conservó el alma de Curros de su primera educación religiosa; oscilante entre la desesperanza y la fe en un porvenir de justicia, es el poeta gallego que mejor encarna las luchas del siglo XIX. Emigrado y perseguido, conoció la miseria y el destierro; como tantos gallegos (Chao, Becerra, Placer, Añón, Aureliano Pereira, Vicenti, etc.), fue admirable periodista liberal, y como Rosalía, escribió novelas castellanas, hoy olvidadas[21].

---

[20] *Guía de Galicia*, Santiago de Compostela, Sucesores de Galí, 1945, pp. 162-163.

[21] *Guía de Galicia*, Madrid, Espasa-Calpe, 1926, pp. 131-132. (Alertoume sobre este texto un oterólogo: Xosé M. Salgado).

Quen cotexe os dous textos cun pouco de atención axiña reparará en que Otero Pedrayo, non máis católico en 1945 que en 1926, axeita o seu texto ás circunstancias do novo contexto: non fala do bardo que atacou a intolerancia relixiosa e, á hora de referirse ás crenzas do escritor, afirma, en 1926, que conservou a súa primeira educación relixiosa, pero, na versión de 1945, engade que morreu no seo da Igrexa. Cando caracteriza *O divino sainete* salienta, en 1945, a perfección formal dos tercetos da "terrible sátira" pero omite, nesa caracterización, en 1945, cando se refire ás estrofas, unha valoración de ouro: "tercetos de fuego".

Estamos –estou convencido– ante un acto de autocensura, dictada por aquel tempo cativo que era o de 1945. Por outra parte, quizais veña en axuda desta observación un artigo seu algo anterior (de 1942)[22], que, por publicarse fóra, en Buenos Aires, contén expresións menos medidas: "la estrofa contra la injusticia"; "golpes al edificio negro de un pasado de fría sombra"; "Curros periodista demócrata, cronista insuperable de un momento"... Paga a pena sinalar, neste lector de Curros, fondamente católico e lonxe de todo xacobinismo, a devoción literaria que ten polo *Divino sainete*, que arrinca del estes xuízos:

a) En 1926: "La terrible sátira *O divino sainete*, escrita en tercetos de fuego, ataca la hipocresía religiosa con bríos carduccianos".

b) En 1942, nun artigo publicado fóra de España: "... tuvo el orgullo y el dolor de Galicia y trabajó su lengua, en algunos aspectos, de modo insuperable. Los tercetos de la sátira *O divino sainete*, precisos, rápidos, cortantes, probarían ellos solos la excelencia de la lengua".

c) En 1945: "... pocas veces la lengua gallega adquirió la perfección formal de los tercetos de la terrible sátira *O divino sainete*".

---

[22] "Poetas de Galicia en el siglo XIX", *Galicia*, Centro Gallego de Buenos Aires, 352, mayo, 1942.

Como dixen, neste período, as presencias de Curros son moi escasas e, en xeral, de moi pouca entidade. Sinalei dúas de certa significación[23].

Nesta miseria, case un ermo, sorprende, no ano 1943, a reedición, en Madrid, do volume I das *Obras completas* de Curros Enríquez, volume que contén, sen supresións, os dous libros esenciais do noso poeta: *Aires da miña terra* e *O divino sainete*. É, como reza a cuberta, a "sexta edición" deste primeiro volume das *Completas*, dato que proba o éxito de público destes dous libros, impresos conxuntamente seis veces desde 1908, data da primeira aparición desta edición madrileña feita pola casa editorial Librería de los Sucesores de Hernando[24].

Para quen coñeza o clima político daqueles anos ou para quen o vivise (que é o meu caso), sorprende, asombra que naquel universo tan censorio se publicase, *legalmente*, un volume con libros pródigos en páxinas execrables tanto para as autoridades civís como para as eclesiásticas, tan poderosas naquela semiteocracia. Pero o volume –sexamos xustos– aí está, e ninguén, nin os editores nin os censores, suprimiron "A Igrexa fría", nin "Mirando ó chau", nin a diatriba contra os xesuítas, nin as gabanzas á I República, nin as triadas máis incisivas do *Divino sainete*... ¡Asombroso, e hai que buscarlle unha explicación!

É certo que os editores eliminaron as páxinas do Proceso, textos que Sucesores de Hernando ofreceron nas cinco edicións anteriores, inserción, por outra parte, non orixinal, pois o propio Curros incorporounos á segunda e á terceira edicións (1881, 1886). Temos datos de que algúns lectores, sobre todo das clases populares, gardaban, como se dun tesouro se tratase, *Aires da miña terra*, tanto polos versos do poeta como pola prosa dos avogados que defenderon, en Ourense e na Coruña, ó escritor hostigado. Conta Antón Santamarina que este era o caso, na aldea fonsagradesa de San Martín de Suarna, de seu pai, Benjamín Santamarina Becerra, e dalgúns veciños seus nos primeiros anos do franquismo[25]. Está claro que, para os editores madrileños, as páxinas do Proceso eran, como nos tempos de Curros, un reclamo, cousa que sabían moi ben os censores ministeriais, razón pola cal non autorizaron a súa publicación se é que os editores cometeron a ousadía temeraria de enviárenllelas ós organismos da censura previa. Aínda así, despoxado *Aires da miña terra* dos textos do proceso –canónicos, en certo modo, desde 1881–, o volume de 1943, por forza, ten que sorprendernos.

---

[23] Unha máis, anecdótica: en Ourense, o 5 de marzo de 1943, homenaxeouse ó escritor franquista Xavier Prado "Lameiro" (que acababa de falecer), homenaxe que constou, no teatro Xesteira, de tres partes: musical a primeira, de cantos escenificados a terceira e, en canto á segunda, en "Recuerdo a los poetas orensanos", senllas composicións de Lamas Carvajal, Filomena Dato, Curros, Saco y Arce e o propio "Lameiro". O poema de Curros, "¡Ai!", coa música de Baldomir, foi cantado pola Srta. Silvia Rodríguez.

[24] É a edición das *Completas* preparada polo seu fillo Adelardo Curros Vázquez en seis volumes. O de éxito foi o primeiro (que contén *Aires* e o *Sainete*), do que existen estas edicións: 1ª, 1908; 2ª, 1911; 3ª, 1917; 4ª, 1922; 5ª, 1929; 6ª, 1943. Esta, que é a que nos ocupa, sae baixo o selo editorial Librería y Casa Editorial Hernando, sen dúbida continuadora de Librería de los Suc. de Hernando, que ofreceu as cinco edicións anteriores.

Todo fai supoñer que quen promoveu esta edición foi Adelardo Curros Vázquez (1873-1968), daquela o único fillo supervivente do poeta. Temos razóns para pensar que agardaba da edición un certo lucro económico, moi cobizado, sen dúbida, para saír das estreituras nas que vivían el e a súa muller. Supoñemos que foi Adelardo Curros, máis que o director da casa editorial Hernando, quen negociou coa Administración. Cómpre aclarar que o negociador tiña, de entrada, un argumento importante: era unha persoa a quen non se lle podía apoñer que fose antifranquista. Creo que é significativo o dato de que figure no volume preparado por José Sanz y Díaz titulado *Lira bélica. Antología de los poetas y la guerra* (Valladolid, Editorial Santarén, 1939). A el pertence o poema que comeza:

> Marchó a la guerra el soldado,
> altivo, alegre, jovial,
> y con la fe de un cruzado
> dijo a su madre, abrazado,
> [...]

---

[25] "A familia Santamarina. Crónica da guerra e da posguerra", *Guieiros*, 5, 1999.

mas... si eterna es mi partida,
¡di por España la vida,
que es altísimo deber!

Que Adelardo Curros era persoa pouco problemática para os poderes "ben pensantes" é algo que viña de lonxe: xa en 1908, na Coruña, é un dos que decide que seu pai sexa enterrado, como dicían os republicanos, "pola católica".

Quen cotexe a edición de 1943 con calquera das cinco anteriores non só reparará na ausencia das páxinas do Proceso senón de certas notas e de dúas cartas. As cartas son as que Curros enviou a Francisco Díaz Silveira en 1907, referidas á "Cántiga", e as notas, tres, son as que o propio Curros publica desde a primeira edición de *Aires*, referidas á "Virxe do Cristal" (moi extensa), á "Cántiga" e a "Tempro deserto". Tamén se eliminaron dúas breves notas (a "¡Ai!..." e "Ten a serena o canto") do "recopilador".

Hai que pensar que estas supresións (non as das páxinas do Proceso) non se deben a razóns políticas e si ó afán, quizais, de ofrecer un volume algo menos groso.

En calquera caso, resulta hoxe moi sorprendente que a Administración franquista autorizase a edición, en 1943, deste volume, que ofrecía ó público dous libros tan "extremistas", tan "disolventes". Non creo que esta autorización obedeza á actitude do Réxime de Franco de ser –ou aparecer– un pouco máis permisivo naquel ano en que os franquistas sagaces intuían que Hitler e Mussolini perderían a guerra, o que algúns sospeitaban desde a batalla de Stalingrado (2 de febreiro), batalla na que as tropas soviéticas demostraron que o exército de Hitler non era invencible.

En Cataluña, por exemplo, houbo algúns xestos permisivos despois de 1943 (despois, por tanto, da decisiva batalla de Stalingrado). A edición, por exemplo, das *Completas* de Verdaguer en 1944. Outra cousa é que certos sectores intransixentes, como os falanxistas do SEU de Barcelona, queimasen na praza pública exemplares desta edición[26].

---

[26] Solé i Sabaté, Josep M., i Villarroya, Joan, *Cronologia de la repressió de la llengua i la cultura catalanes 1936-1975*, Barcelona, Curial, 1994, p. 142.

5 EN BUENOS AIRES, NA HABANA E EN TOULOUSE ENTRE 1936 E 1951

5.1 En Buenos Aires

A prensa da colectividade galega lembrou e honrou a Curros en non poucas ocasións, pese a que non houbo, neste período, efeméride currosiana importante (centenario do nacemento, cincuentenario da morte...). Xa foi citado e comentado o artigo de M. Agromayor, temperán, do 20 de decembro de 1936. Publicouno o voceiro da Federación de Sociedades Gallegas, *Galicia*, xusto o periódico que na súa cabeceira ostenta dous versos moi definidores da musa civil de Curros Enríquez:

> falareilles da patria ós desterrados,
> de libertade e redención ós servos.

Foi neste periódico onde "León Rojo" (Alfredo Baltar), socialista de prosa sempre belixerante, publicou "Nuestro gran poeta civil", artigo no que se alporiza pola manipulación que se fixo de Curros, ó morrer, por parte da "clerigalla habanera y los frailones de la colectividad". En relación con esta cuestión estampa unha observación interesante: cando Curros ten necesidade na Habana dun traballo periodístico, foi o *Diario de la Marina*, "clerical y monárquico a ultranza, quien, en cierto modo, se portó decentemente con nuestro poeta". No artigo, que é unha exaltación da musa cívica de Curros, desliza datos que conviría verificar. Por exemplo: que pecharon os ollos do gran escritor "la mano fraternal de Adelardo Novo y un poeta hispano-cubano amigo del bardo, cuyo nombre callamos por razones íntimas" (9-3-1940).

No mesmo número publícase tamén un artigo de Domingo Cubeiro co título "Curros o la rebeldía", nunha liña que canxa co artigo de León Rojo e co espírito do periódico.

Anterior nun ano é o número 314 de *Galicia*, do Centro Galego, correspondente a marzo, que acolle, entre outras páxinas, unha extensa nota biográfica e senllos artigos (son reproduccións) de Roberto Santos e Rafael Montoro, ateigado este de gabanzas para o Curros periodista[27].

De 1940 é a primeira edición que se fai fóra de Galicia de *Aires da miña terra*, libro que, sen dúbida, demandaba parte da colectividade galega, especialmente nunhas datas en que en España non se reeditaba. Publicou o volume a editorial porteña Emecé, que é a editorial que xa nese ano publica, na súa colección Dorna, dous libros de poesía galega moi importantes: *De catro a catro*, de Manuel Antonio, e *Queixumes dos pinos*, de Eduardo Pondal. Fundou e dirixe esta benemérita colección Luís Seoane, quen, sen dúbida, non está alleo á iniciativa da publicación, en Emecé, de *Aires da miña terra*. Prologa e edición o novelista Alberto Insúa (1883-1963), moi coñecido daquela por *El negro que tenía el alma blanca* (1922) e outras novelas. Cubano, fillo do periodista galego Waldo Álvarez Insua, fai no prólogo algunha referencia ás relacións que houbo, na Habana, entre seu pai e Curros. Confesa no limiar que non está de acordo coa ideoloxía do poeta, a quen, sen embargo, considera "uno de los poetas más poetas que hayan existido en el mundo". Consciente dos logros lingüísticos afirma que "fue el Malherbe de sí mismo". Ignoro quen, en Buenos Aires, indicou que Alberto Insúa prologase esta edición de *Aires*, alguén, sen dúbida, que coñecía a relación entre Curros e seu pai, quen, en 1883, publicou un *Juicio crítico* de *Aires da miña terra* con gabanzas que para si quixeran, en palabras do propio Curros, Homero, Shakespeare e o mesmo Dante[28]. Posúo un exemplar deste libro, cunha nota manuscrita do autor, redactada en 1920, na que se arrepinte da adhesión ideolóxica pero non "de mi intención de ensalzar al poeta". Alberto Insúa, o fillo, non difire moito da posición do pai posterior a 1883[29].

---

[27] A man que está detrás destas páxinas non é a de Luís Seoane, que sería director de *Galicia* pouco tempo despois, desde decembro dese ano (1939).

[28] "A *El Eco de... Galicia*", *La Tierra Gallega*, 85, 1-9-1895.

[29] Paga a pena reproduci-la cuberta —e a portada— deste libro: M. Curros Enríquez / *Aires* d'a miña terra / (Jucio crítico) / por / W. A. Insua / Editor: Miguel de Villa / Calle del Obispo núm. 60 / Habana / 1883.

En realidade, o libro máis parece de Curros que de Insua, e, de feito, entre glosa e glosa, este reproduce unha parte non pequena dos versos de *Aires*.

No ano 1940, tan fértil en Buenos Aires, Eduardo Blanco-Amor pronuncia unha conferencia no Ateneo Pi i Margall, que foi moi aplaudida. Titulada "Volviendo a Curros", trátase dunha disertación sobre o noso escritor deseñada moi en función da derrota da República Española e da situación creada pola II Guerra Mundial, situación na que os frades tíranno-los santos á cabeza "desde los aviones alemanes excomulgados por el Papa y los aviones italianos bendecidos por el Papa". Na conferencia, o autor láiase de que a súa xeración, por "buen gusto", deixara de "militar activamente en el anticlericalismo de nuestros padres". Nesa disertación do 17 de agosto de 1940, Blanco-Amor comunícalles ós asistentes "su hallazgo casual del libro de Curros (refírese a *Aires da miña terra*), que, por cierto, es quemado el ejemplar en un auto de fe, cuando los salesianos de Orense se lo descubren en su cartera escolar"[30].

O 28 de setembro de 1947, o Centro Ourensán de Buenos Aires descobre o busto en bronce de Curros feito polo escultor galego Domingo Maza, acto no que se leron tres textos sobre o poeta: un de Otero Pedrayo, lido por Rodolfo Prada ("A saudade do poeta"[31]), outro de Avelino Díaz, e o terceiro, que clausurou o acto, de Castelao. Do seu discurso, "Homenaxe a Curros Enríquez", inédito ata hai pouco[32], convén reparar en:

> a) Curros foi o poeta da rebeldía, como Rosalía foi o poeta da door.
>
> b) Acusouse a Curros Enríquez de blasfemo; el, que fora o creador do gran poema relixioso "A Virxe do Cristal" e que na Semana Santa do 1896 escribeu a crónica máis conmovedora da paixón e morte de Xesucristo, como home e como Deus. E todo porque Curros, ao ver as inxusticias reinantes, puxera en beizos do Pai

---

[30] "Volviendo a Curros Enríquez", 24-8-1940. Así se titula, tamén, o resumo —bastante extenso— da conferencia. Posúo fotocopia da páxina. ¿De *La Nación*?

[31] Publicado en *Opinión Gallega*, Buenos Aires, 1947.

[32] Publicado por Henrique Monteagudo en Castelao, *Conferencias e discursos*, Santiago de Compostela, Fundación Castelao, 1996, pp. 283-89.

> Eterno esta frase popular: "Si este é o mundo que eu fixen que o demo me leve". E nada máis que por eso foi escomungado polo Bispo de Ourense... Pero Curros non era un blasfemo; era un home embebido pola máis pura moral cristiana. Era un crente, que basaba a súa relixiosidade e a súa fe no amor ao próximo, na liberdade humán, na xusticia social, e a súa vida era un exemplo constante de virtude [...]
>
> Pero é que o Fillo de Deus non ten que volver ao mundo para expulsar a latigazos do seu templo aos novos fariseos e morrer crucificado de novo para redimirnos? Por eso eu fixen unha caricatura inspirada no mesmo asunto de "Mirando ó chau", na que non aparece o "Le bon Dieu" de Béranger, nin o Pai Eterno de Curros, senón o demo bulrón que olla as inxusticias que reinan neste mundo i esclama: "I este é o mundo que fixo Deus?" Pois ben; esta caricatura figura no álbum *Nós* e o Arzobispo don Manuel Lago González veuno e non me escomungou, porque era un sacerdote galego[33]. Non; Curros era un crente, un cristiano, un relixioso, pero veuse obrigado a abrazar o anticlericalismo, como Guerra Junqueiro, como aquel outro réprobo de Mondoñedo...

Cando Castelao fala da crónica que Curros escribiu na Semana Santa de 1896 refírese ó artigo "El símbolo" publicado en *La Tierra Gallega*, se ben o 14 de abril de 1895. O artigo é decisivo para entende-la relixiosidade e mesmo o tipo de cristianismo de quen conclúe esas páxinas con esta recomendación: "Es preciso que creamos en la divinidad de Jesús...".

5.2 Na Habana

Cidade na que tantos anos viviu Curros (1894-1908), as publicacións da colectividade galega e outras son pródigas en artigos, notas panexíricas, fotografías e lembranzas. Neste período tamén se publicaron dous opúsculos currosianos: en 1944, un de Francisco Marcos Raña, e en 1947, un de Emilio Castro Chané[34].

---

[33] Cando se faga unha edición anotada deste fermoso discurso de Castelao, quizais o anotador, cando repare nesta afirmación, aclare que tamén eran galegos (e máis ou menos contemporáneos) os bispos Eijo Garay e Guerra Campos.

Titúlase o primeiro *El espíritu de libertad y rebeldía en Curros Enríquez*[35]. Trátase dunha conferencia pronunciada o 9 de setembro de 1944 na Casa de Cultura da Habana "a beneficio del Pueblo Español". Unha vez máis, pois, Curros Enríquez contra Franco, contra o franquismo. Presentou ó conferenciante a poetisa cubana Mirta Aguirre, presentación que constitúe tamén o limiar da conferencia impresa. Dela é esta interesante noticia: "No en balde 'Unha noite na eira do trigo' –que es como decimos por aquí, en la versión modificada del poema– ha pasado a ser canción de cuna para nuestros niños...".

A conferencia de Marcos Raña responde, de cheo, ó título, no que se proclama o espírito de liberdade e rebeldía de Curros, rebeldía que suscita na súa pluma esta consideración:

> Para mí, Curros era, sí, un rebelde, pero no un revolucionario. Un rebelde un tanto anárquico y sentimental, que sentía las injusticias de su época y se rebelaba contra ellas por instinto y por temperamento. Pero, tengo para mí, que no había leído a Marx, ni a ninguno de los grandes pensadores y sociólogos del pasado siglo, o, si los había leído, por lo menos, no había sido capaz de asimilarlos, ni habían ejercido en él la menor influencia. Únicamente los postulados de la Revolución Francesa ejercieron alguna influencia en Curros...

Sabido é que unha gran parte da crítica ten presentado a Curros como un caso extremo de poeta radical, como se dun revolucionario se tratase. Vai ser Marcos Raña, quizais sen sabelo, un dos primeiros en matizar esta cuestión: rebelde, incluso moi rebelde, si; revolucionario, non.

Non é ilóxico que esta observación proceda dun esquerdista marxistizante, colaborador, en 1944, de *Noticias de Hoy*, xornal do Partido Comunista (Partido Socialista Popular), no que tamén colaboraba Mirta Aguirre, prestixiosa marxista xa daquela[36]. Sobre a cuestión (Curros ¿poeta revolucionario?) pronunciaríame eu, negativamente, *in extenso*, no meu artigo de *Grial* en 1967[37]. Cómpre ter en conta que Curros, ante un tema tan capital como é, na segunda metade do XIX, o do socialismo, é capaz de reprocharlle ó seu admirado Eduardo Chao unhas certas veleidades fourieristas e mesmo foi capaz de recoñecer que non lle desgustaba "o socialismo cristiano estilo León XIII", doutrina que estaba a mil encíclicas do socialismo científico[38].

---

[34] "Curros Enríquez en la emigración" (conferencia pronunciada na Sociedad de Autores de Cuba en xaneiro do 47), Habana, Imprenta Martí, 1947.

[35] Habana, Gráfica Moderna, 1944.

Francisco Marcos Raña publica ó ano seguinte un longo artigo titulado "Manuel Curros Enríquez", que reproduce, case sempre *ad litteram*, a conferencia de 1944. Foi editado polo "Comité Pro-Bustos Manuel Curros Enríquez y Basilio Álvarez", comité que funcionaba na sociedade "Unión Orensana" da Habana. Sei por Neira Vilas que o busto do noso poeta chegou a realizarse, non así o do gran orador agrarista, sobre o que escribe, neste programa, Adolfo V. Calveiro, devoto de Curros, tema no que posuía notable erudición. Polo menos desde 1938 ten publicado páxinas que os biógrafos do noso escritor deberían ter en conta, especialmente as relativas á presencia de Curros en Cuba[39].

5.3 En Toulouse

Nesta cidade, residencia de moitos anarquistas españois, imprimiuse no ano 1949 o opúsculo *Curros Enríquez, poeta épico de la España heroica* (Editorial Galicia Libre), cun prólogo de M. Vázquez Valiño, galego, tamén, como o autor, Campio Carpio (Campio Pérez Pérez)[40]. De novo, Curros contra Franco, pois, como se aclara no prólogo, o diñeiro que se ía obter coa venda do folleto sería doado "a la 'Resistencia Gallega'. Resistencia que ha de culminar, indudablemente, en la total liberación del pueblo español" (p. 4).

---

[36] Francisco Marcos Raña naceu no Carballiño no ano 1900. Oficial no Exército Republicano na Guerra Civil, viviu moitos anos en Cuba (Neira Vilas, Xosé, *Castelao en Cuba*, Ediciós do Castro, 1983, p. 248). Nestas datas aínda residía na Habana, onde escribe un testemuño para este libro (pp. 232-35). Faleceu en Madrid en data que Neira Vilas aínda non me precisou.

[37] "Curros Enríquez ou a poesía como loita", *Grial*, 17, 1967.

[38] Art. cit. na n. 37, pp. 299-301.

[39] "Apuntes para una biografía de M. C. E. Nogueira", *Cultura Gallega*, Habana, 1938.

[40] Anarquista (da Federación Obrera Regional de Argentina), emigrou a este país ós 17 anos. *Vid.* Penelas, Carlos, *Os galegos anarquistas*, A Coruña, Espiral Maior, 1996, pp. 48-49.

O traballo de Campio Carpio é unha constante exaltación da rebeldía de Curros contra os poderes escuros, un Curros que el considera "el más grande poeta español de su siglo" (p. 29).

6 1951: CENTENARIO DO NACEMENTO DE CURROS ENRÍQUEZ

6.1 O Centenario en España nos ámbitos oficialistas

6.1.1 Unha escolma de Curros dun tal M. G. García

Vexamos, en primeiro lugar, os termos da portada do volume: M. Curros Enríquez / POESÍAS / Prólogo / de / M. G. García / Hispánica / Madrid. (No colofón engádese: "Este libro se imprimió en la imprenta Aguirre de Madrid").

No prólogo, o autor, que asina en "Santiago de Compostela, agosto de 1951", fai, entre outras, esta declaración: "En esta selección hemos introducido algunas poesías, muy pocas, en castellano...". Así pois, M. G. García, ademais de prologuista, é o responsable da escolla: catro poemas en castelán (nunha especie de apéndice) e 17 en galego, dos cales, dun deles, "A Virxe do Cristal", só se ofrece, loxicamente, un fragmento.

¿Quen é M. G. García? Alguén, sen dúbida, que se oculta baixo este pseudo nome, baixo este pseudónimo. Do que se trata é de saber por que o responsable dunha selección poética non dá a cara. Todo fai pensar que estamos ante un episodio de bibliopicaresca, ou sexa, de alguén que se quere lucrar, inmoralmente, dos beneficios económicos que produza o libro, nunha data na que aínda vivía o titular dos dereitos de autor, un dos seus fillos, Adelardo, quen, noutras ocasións, se responsabilizou da compilación e edición das páxinas de Curros. Por outra parte, coñecidas son as circunstancias patéticas de Adelardo Curros e a súa muller, residentes, nese ano, nun asilo de Orihuela. Se isto fose unha novela policíaca, algún detective sospeitaría do propio Adelardo, pero eu resístome a crer que M. G. García sexa un pseudónimo de Adelardo Curros Vázquez. Daquela, con astucia ou con poder, baixo o rubro de Hispánica, podía ofrecerse unha publicación que non ten responsable claro, un tal M. G. García. Fose quen fose, ofreceu ás autoridades da época e ós lectores ben pensantes o Curros que eses lectores e esas autoridades non cuestionarían. Que ninguén pense en poemas como "A igrexa fría", "Mirando ó chau" ou calquera dos cantos do *Divino sainete*. Nin sequera "Na chegada a Ourense da primeira locomotora". O prologuista, cínico ou sincero, aclara os seus criterios: "Aquellas poesías demoledoras pasaron, sin más gloria que el aplauso de la jauría que en aquel tiempo hacía coro a toda imitación extranjera y, por desgracia para su autor, con bien poco mérito artístico". Máis sincero ca cínico, ninguén podería ofrecer unha escolma que fose moito máis alá dos 17 poemas deste volume ("O gueiteiro", "Unha boda en Einibó", "¡Ai!", "Ben chegado", "Melodía gallega", "A Rosalía", "A Mariquiñas Puga"...).

Estes criterios non son novos na crítica currosiana anterior á Guerra Civil. Os seus definidores están na liña, sáibano ou non, de Emilia Pardo Bazán, que, nunha famosa reseña á primeira edición de *Aires*, establece desde o comezo: "Señalado favor tendríamos que agradecer al Sr. Curros Enríquez..., si en vez de dar a la estampa el elegante tomito... *Aires da miña terra*, hubiese dado dos, titulado el uno *Colección de poesías gallegas*, y rotulado el otro en esta forma: *Colección de poesías político-sociales*". Despois de gabar, non pouco, as primeiras, opina das segundas: "A las político-sociales, señaladamente a las que llevan por epígrafe 'O mayo', 'Os mozos', 'A igrexa fría', 'Nouturnio', 'Mirando ó chau', 'Pelegrinos a Roma'..., lejos de considerarlas como dignas de ser puestas al lado de las otras, las tengo por inferiores en todos respectos, y me parecen lamentable caída desde el cielo del arte al abismo del espíritu de secta"[41].

---

[41] "Crítica literaria. *Aires da miña terra*", *Revista de Galicia*, La Coruña, 13, 10-7-1880, pp. 181-83.

Debo aclarar que M. G. García, que subscribiría estes xuízos, non exclúe das *Poesías* de Curros o poema "Nouturnio", poema moi presente –é curioso– nas gabanzas e nos antólogos "de dereitas", o que proba a súa entidade de poema. Non así para dona Emilia, que, en calquera caso, di, en 1880, o que pensa (unha das súas virtudes intelectuais[42]), guste ou non ós intelectuais de esquerda. Outra cuestión é a relación entre Curros e dona Emilia, excelente ata 1880 ("la amistad particular que nos une al poeta"). A Curros doéulle, sen dúbida, a crítica que lle fixo a unha parte dos seus poemas, e, anos despois, arremeterá contra ela dunha forma que non o honra (chámalle "certa literata fea" en 1888, no *Divino sainete*).

Cómpre aclarar que en España, no ano do centenario, o único libro de Curros que se publicou foi esta escolma de poemas. Supoño que ese volume foi quen representou a Curros ante moitos lectores. Unha estafa.

A antoloxía do enigmático M. G. García suscitou, no *ABC*, de Madrid, a reseña dun crítico importante, de Melchor Fernández Almagro, quen, ó referirse ó prólogo, cualifícao de moi breve, "dada la lejanía cronológica y conceptual en que se pierde la figura de Curros Enríquez desde el punto de vista de la generación actual". O crítico non bota de menos, na antoloxía, outro tipo de poemas galegos ("el Curros sarcástico y corrosivo") e só lle reprocha que no capítulo de poemas en castelán só ofreza catro composicións, pois abundan nestas recursos que son unha clara anticipación do modernismo.

6.1.2 A oficialidade (I): os actos de Celanova, moi cuestionados fóra

As autoridades políticas de Celanova e Ourense algo tiñan que facer. Era imposible marxinar totalmente a Curros, tan vivo na memoria mesmo na Galicia dos vencedores. Por outra parte, as autoridades tiñan algunha noticia dos actos que se preparaban na diáspora galega, especialmente en Buenos Aires. A diáspora, consciente da situación galega, denunciábaa con forza. Foi na Galicia exterior na que se acolleu un chamamento escrito na Galicia interior que ningún periódico do país quixo ou se atreveu a publicar: un chamamento tan pouco "extremista" que as súas páxinas proban, claramente, a miseria e o medo dos custodios do discurso oficial. Publicouno, en Buenos Aires, *Galicia*, o órgano da Federación de Sociedades Gallegas, tan belixerante, como sempre, co franquismo. Unha nota da redacción aclara: "Este artículo fue enviado a toda la prensa de Galicia para su publicación el 15 de septiembre, fecha del centenario de Curros, y ningún diario de Galicia, de su Galicia, lo publicó. Juzgue el lector cómo andan las cosas en nuestra patria" (14-12-1951).

---

[42] No seu afán de sinceridade, ela, católica sincera, non omite consignar en nota: "La lectura de esta obra ha sido prohibida por el Reverendo Obispo de Orense a sus diocesanos".

Do artigo, reproduzo os fragmentos máis problemáticos para os definidores do discurso oficial:

> a) ... hoy debe ser día de gloria... [...] hagamos un altar espiritual en nuestros hogares, recitando o leyendo a nuestros hijos... los más bellos trozos de su obra inmortal...
>
> b) Celebremos honrosamente el Centenario del gallego más gallego de todos los gallegos...
>
> c) En todas las escuelas... los niños deben oír, en el día de hoy, de labios de sus maestros, las estrofas viriles y lánguidas, a la vez, del más enxebre de los poetas regionales. Y [...] deben sonar... las galleguísimas estrofas de "Unha boda en Einibó", "O gueiteiro", "Os mozos", "Cántiga", "Nouturnio"...
>
> d) Galicia toda debe de hablar en el día de hoy solamente en su lengua vernácula, como homenaje al llorado Maestro de maestros, al más universal de sus Poetas...
>
> e) ... hoy, en apretadas filas de sano galleguismo... rendimos a su magnífica obra el cariño, el respeto y la admiración que se merece. Ya que, oídlo bien, gallegos de Galicia y de todo el mundo: ¡CURROS solo hubo uno y... Dios rompió el molde!

O artigo, titulado "¡Galicia, por Curros!", finaliza con este dobre aturuxo: "¡¡Por Curros y por Galicia!! ¡¡Terra a Nosa!!"

Como o nome E. P. Hidalgo non figura nos instrumentos bibliográficos galegos, alguén pode pensar que se trata dun pseudónimo, incluso dalgún galego do exterior que utiliza este "truco" (simular ser do interior) para incordia-lo Réxime de Franco. Pois ben, contra o que poida parecer, E. P. Hidalgo non é un pseudónimo. Sabemos por Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda que E[milio] P. Hidalgo, coruñés e funcionario do Instituto Nacional de Colonización, é autor dun poema galego en homenaxe a Curros, lido por Otero Pedrayo o 15 de novembro de 1951, no acto que a Real Academia Galega celebrou, na Coruña, en honra do poeta. Emilio P. Hidalgo é autor dun libro de versos, *Versalladas*, enviado en 1954 ó Centro Galego de Buenos Aires que, cremos, non chegou a publicarse.

De feito, currosianos como E. P. Hidalgo tiña que haber moitos na Galicia real de 1951, e, para eles, a Galicia oficial debería emitir algúns xestos positivos. Por outra parte, na prensa galega de Buenos Aires e doutras cidades de fóra, non escaseaban as denuncias verbo dos silencios ou das pequeneces que se producían en Galicia. Un exiliado galeguista, Ramón de Valenzuela, nunha conferencia proferida, co gallo do centenario, nunha entidade da Federación de Sociedades Gallegas, o Ateneo Curros Enríquez, advertía: "Temos noticias de que alá tamén se preparan a celebrar o centenario de Curros. ¿Qué dirán?". O conferenciante, logo, pregunta: "¿Non saben eses farsantes hespañoleiros que nese mesmo convento de Celanova, á beira da que se lle vai render homaxe, foron fusilados e torturados centos e centos de galegos...?"[43].

En efecto, á beira do mosteiro de Celanova –prisión franquista durante anos– celebrouse o gran acto oficial, o organizado por unha Comisión designada polo Gobernador Civil da provincia e que presidiu Manuel Rodríguez Alonso, alcalde de Celanova[44]. O

---

[43]. "Discurso do señor Ramón de Valenzuela", *Galicia*, 20-9-1951.

[44]. O secretario, Alfonso Vázquez, catedrático de Xeografía e Historia no Instituto de Ourense.

16 de setembro, nun acto literario celebrado nesta vila, entregáronse os premios do Certame: a Alberto Vilanova, o primeiro, por un estudio biobibliográfico; a Celso Collazo, o segundo, por un estudio sobre "A Virxe do Cristal", etc. Ó final da entrega, actuou de mantedor Ramón Otero Pedrayo, quen, segundo o resumo de *La Región*, fixo "un estudio de la figura de Curros, centrada en las sugerencias de dos de sus más bellos poemas: 'Ben chegado' e 'Na morte de miña nai', en los que se encuentran bastante claras las características del alma atormentada del poeta. Desembocó el estudio en la leyenda 'A Virxe do Cristal', a muchas de cuyas partes aludió el Sr. Otero Pedrayo con maestría y acierto, mereciendo una clamorosa ovación al terminar su magnífica pieza oratoria" (18-9-1951). No mesmo día ingresaron, como membros numerarios da Real Academia Galega, Xoaquín Lorenzo Fernández e Xesús Ferro Couselo. Contestaron ós seus discursos de ingreso, respectivamente, Ramón Otero Pedrayo e Florentino López Cuevillas. Con posterioridade, descubriuse o busto de Curros, feito en bronce por Asorey, acto no que pronunciou unha alocución Manuel Casás, presidente da Academia. Houbo algunhas outras intervencións entre as que cómpre subliña-la de Daniel Calzado, quen, na casa de Curros, "leyó una cuartilla de adhesión, en nombre de los gallegos residentes en la República Argentina".

La Región, o xornal que informa máis polo miúdo desta xornada celanovense do 16 de setembro, non indica en que idioma falou Daniel Calzado e igual acontece verbo da peza oratoria de Otero Pedrayo (ambigua información que ofrecen outros periódicos de Galicia).

Hai un periódico da diáspora, *Galicia* (da Federación), que nos informa sobre este e outros puntos, información que, en parte, paga a pena reproducir:

> a) El centenario de Curros Enríquez pasó casi desapercibido en Galicia.
>
> b) Los actos... se han reducido a un pequeño acto en Vigo, otro de menos importancia en Orense, y el principal, se llevó a cabo... en

> Celanova. [...] En concreto: un modesto monumento en Celanova, un modestísimo concurso literario, un banquete "a las autoridades", una placa en la casa natal de Curros (que no se colocó, aunque figura en el programa)[45].
>
> c) ... haciendo total caso omiso del idioma en el que Curros inmortalizó su obra, todo lo que se dijo fue en un idioma extranjero...[46]
>
> d) En representación del Centro Gallego de Buenos Aires, asistió uno de los miembros de la Directiva, el Sr. Calzado, quien, para pronunciar su discurso... tuvo que pedir la venia al alcalde, y eso que en él no se hace ninguna atrevida alusión...

A continuación, reprodúcese o discurso que foi dito en galego. Aínda que o orador sabía moi ben que falaba *in partibus infidelium* desliza estas dúas observacións: "Curros esperta nos emigrados o 'instinto de loita'" e "os seus cantos chégannos a ialma porque é a revelación da súa rebeldía contra un mundo que el quería que fose mellor". Tamén acerta ó chamar "lira de ferro" á lira de Curros Enríquez.

Na Coruña imprimiuse[47] un opúsculo de 32 páxinas co título *Centenario de Curros*, custeado por "Galicia S. A. Seguros y reaseguros", da Coruña, empresa que se publicita no folleto. Contén senllos artigos de Álvaro Cunqueiro e Eugenio Montes, un poema (non inédito) de Gonzalo López Abente ("Unha oración"), un poema inédito, cálido e fermoso, de Celso Emilio Ferreiro[48] e unha miniantoloxía dos poemas de Curros, todos aptos para aquel tempo, incluído "Nouturnio".

Os prosistas do opúsculo tampouco rompen unha lanza por Curros Enríquez. Cunqueiro, no artigo que titulou "Celanova",

---

45. *Centenario de Curros Enríquez (1851-1951). Homenaje al poeta de las Comisiones provincial de Orense y local de Celanova*, Orense, Imp. Enc. Lib. La Industrial.

46. De ser certa a información, tamén Otero Pedrayo disertou en castelán. ¿Houbo tantas presións sobre don Ramón? Téñase en conta que Otero Pedrayo xa exercitaba a oratoria en galego desde 1949 (homenaxe, en Ourense, a Lamas Carvajal).

47. Litografía e Imprenta Roel.

48. Que acolle, con variantes, no libro *O sono sulagado*, 1955.

dedica ó poeta só unha liña (referida á "Virxe do Cristal"), actitude que reiterará mesmo en tempos en que falar, con entusiasmo, do poeta civil non era problemático. Lémbrese que en xullo de 1975[49], xa na agonía de Franco, Cunqueiro opinaba: "... Curros no fue un gran poeta. Curros es historia literaria y política de la Galicia del siglo XIX [...] Ni incluirlo, si algún día la hiciese, en una, mía, antología de la poesía de mi lengua, desde Bernal de Bonaval a Manuel Antonio y Luis Pimentel". Non carece de valentía intelectual facer unha afirmación coma esta nun tempo en que os criterios literarios predominantes eran os da *gauche*, dito sexa cun galicismo que o propio Cunqueiro emprega aquí. Tamén denota valentía –erros á parte[50]– o que opina sobre *O divino sainete*, "texto, a la vez, banal y grosero, de un anticlericalismo primario"[51]. Denota valentía e, asemade, miopía.

O outro artigo do folleto, "En el centenario de Curros Enríquez", xa o publicara o seu autor, Eugenio Montes, en agosto, na revista *Mundo Hispánico* (Madrid)[52]. Montes, daquela na ética e na estética falanxistas, canoniza, exclusivamente, ó autor da "Cántiga", "O gueiteiro" e "A Virxe do Cristal", e chega a dicir que a febre da I República e os arrebatos da Democracia "casi le sofocan las voces íntimas de su poesía. Por poco se pierde para la poesía, para su tierra, para todo". Velaquí, pois, unhas páxinas en prosa que expresaban, nas súas omisións e nos seus pronunciamentos, o pensamento oficial verbo da poesía de Curros Enríquez.

Erosións ou resistencias –pequenas, en xeral– a este pensamento oficial habería que procuralas nos discursos de Otero Pedrayo, tanto no de Celanova como no que pronunciou na Academia Galega[53], discursos dos que non quedan, nin sequera, resumos dignos de tal nome. O que non dicían os discursos oficiais ou oficiosos atópase nos autores do exilio interior que publican no exilio exterior, trátese de periódicos de Buenos Aires ou de emisións radiofónicas da BBC de Londres. Xa é significativo que un destes textos, de Ramón Vilar Ponte, se titule "Curros Enríquez, o poeta da libertade" (17-10-1951)[54].

---

[49] "Curros Enríquez", *Destino*, Barcelona, 6-7-1975.

[50] Cando afirma, por exemplo, que Curros foi procesado por este libro, lapsus perdoable nun lector tan impermeable.

[51] Nunha carta aberta en *Destino*, replícalle con enerxía Xavier Costa Clavell (11-9-1975).

[52] Co título "Curros Enríquez el de Celanova".

[53] "... hizo un acabadísimo estudio de la personalidad del poeta" (*Boletín de la Real Academia Gallega*, 294-96, diciembre, 1951, p. 335).

Nas actividades culturais de Galicia no ano do centenario de Curros hai unha omisión moi significativa, un silencio moi elocuente. En Santiago, o Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos montou unha mostra (literaria, iconográfica...) para homenaxear a Emilia Pardo Bazán[55], estrictamente contemporánea de Curros Enríquez (ámbolos dous naceran en setembro de 1851). Algúns dos seus dirixentes (Filgueira Valverde, sobre todo) sabían moi ben cómo montar unha mostra de homenaxe a Curros Enríquez (centrada, por exemplo, na "Virxe do Cristal") que non suscitase reproches ou sospeitas nos custodios da ortodoxia oficial. Se non o fixeron é que, nesa data (1951), había forzas políticas no seo do Instituto de Estudios Gallegos interesadas en que esta institución non lembrase, nin de lonxe, o Seminario de Estudos Galegos, ó que o Instituto, sen continualo, sucedeu.

6.1.3 A oficialidade (II): José Luis Varela e Manuel Fraga Iribarne, en Madrid, e Antonio Lorenzo Sánchez, en Barcelona

Dos Centros galegos existentes en España no ano 1951, en dous deles, o de Madrid e o de Barcelona, o nome de Curros tivo certa presencia, sobre todo no de Madrid, precisamente o máis franquista, o máis oficialista. Xa é significativo que presidise a institución o xeneral en activo Constantino Lobo Montero, parente, por outra parte, do Dictador. Paga a pena examinar con atención as actividades literarias organizadas por este Centro ó longo de 1951 è detectar, dentro delas, cándo aparece Curros e qué dimensións do escritor aparecen.

---

[54] En *Galicia desde Londres* (ed. de Antonio Raúl de Toro Santos), Oleiros (A Coruña), Editorial Tambre, 1994, pp. 295-97.
Emítense, en 1951, dúas conferencias máis: unha de "Emilio Celanova" (Celso Emilio Ferreiro), "Curros Enríquez en Londres", e outra de Florentino López Cuevillas.

[55] *4.ª Exposición dedicada a la Condesa de Pardo Bazán con motivo del centenario de su nacimiento*, 1951.

Convocouse un certame literario que era, en certo modo, un *totum revolutum*. Nunha crónica oficial lemos: "coincidiendo con los centenarios del nacimiento de la eximia escritora doña Emilia Pardo Bazán, de Manuel Curros Enríquez, Andrés Muruais, Benito Vicetto y Saralegui y Medina, [la Comisión de Cultura] organizó el Primer Certamen Literario del Centro Gallego de Madrid, dotados con premios cuya cuantía será estipulada de acuerdo con la importancia del tema"[56]. No tema "Curros Enríquez y Madrid" foi premiado o traballo de Augusto González Besada e Melendo Abad (3.000 ptas.)[57]; no tema "La Pardo Bazán como poetisa", José Montero Padilla (2.000 ptas.); no tema "La lengua gallega de Curros", Antonio Lorenzo Sánchez (2.000 ptas.); no tema "Vida y obra de Manuel de Saralegui", José Arias Campoamor (1.500 ptas.); no tema "Proyecto de una edición de obras dispersas de Andrés de Muruais", Benito Varela Jácome (1.000 ptas.), e no tema "Evocación de la personalidad de Vicetto", Luis Carré Alvarellos (1.000 ptas.).

Presidiu o xurado quen era, nesa altura, presidente da Comisión de Cultura: Manuel Fraga Iribarne, un galego de 28 anos, catedrático de universidade, que asombraba xa daquela polas súas erudicións e que, tan novo, era secretario xeral dunha importantísima institución franquista, o Instituto de Cultura Hispánica. Fraga Iribarne foi un dos oradores nun ciclo de conferencias que se pronunciaron en xuño dese ano. Disertaron, tamén, Fraga de Lis, Blanco Tobío, Gamallo Fierros, Ramón Fernández Pousa e José Luis Varela, todos no discurso oficial ou nos seus arredores. Un deles, José Luis Varela, non era alleo a certos modos do pensamento fascista e confesábase, ademais, admirador de Vicente Risco, do peor Risco, teorizante, nesas datas, do nacionalcatolicismo español. A conferencia de Varela, de título moi significativo, "Curros, lira torva", supoñemos que preludia o artigo que, meses despois, se publicou no número 3 da Colección Grial co título "Curros o el Progreso"[58]. O xove profesor, non carente de erudición nestes e noutros terreos literarios do XIX español, fai, ó longo do seu traballo, afirmacións coma estas:

---

[56] "Actividad cultural", *Mundo Gallego*, 1, 1952 (órgano do Centro).

[57] Que en 1952 publicaron o libro, cun prólogo de R. Cabanillas, *M. C. E. Biografía*, Madrid, Artes Gráficas Minerva.

> a) ... Curros, cuyas ideas –sin duda adocenadas y de origen dudoso o secundario– hemos intentado abocetar (p. 31).
>
> b) *O divino sainete*, libro de escándalo por el que no siempre es fácil caminar sin taparse las narices (p. 36).
>
> c) Algo turbio y torvo preside la creación literaria de Curros Enríquez (p. 42).

O autor, daquela lector de español en Alemaña, nun momento do seu discurso, fai esta confesión: "Desmoralización total, ya que, como en muchas ciudades alemanas de hoy –reducidas a impresionantes gusaneras en nombre de ideas democrático-progresistas similares a las de Curros– la vida presente nos resulta impensable entre tantos escombros" (p. 37). Os fascistas de calquera parte do mundo sempre se opuxeron –con ou sen votos– ás ideas democrático-progresistas, que son, lamentablemente para Varela, as de Curros Enríquez, responsable, ó seu modo, de que as cidades alemanas fosen bombardeadas en 1944 e 1945 pola aviación aliada. Non estaba no ideario dos laboristas ingleses e dos progresistas estadounidenses destruír cidades alemanas, pero si defende-lo mundo da agresión nazi, da provocación de Hitler, quen, desde 1933, torturaba e mataba a alemáns

---

[58] *Presencia de Curros y D.ª Emilia*, Vigo, Galaxia, 1951.

É certo que Curros en "Encomenda" fala da súa "lira torva" ("Teño unha corda muda / na miña lira torva"), pero o título "Curros, lira torva", na pluma dun crítico das características de J. L. Varela, é outro cantar. Cando, en 1958, recolle este estudio en *Poesía y restauración cultural de Galicia en el siglo XIX* (Madrid, Gredos) non o reproduce, en fragmentos moi delicados, na súa totalidade. Nesta terceira saída titúlase "Curros y el Progreso".

(xudeus e non xudeus) polo feito de teren, como Curros, ideario democrático-progresista. A José Luis Varela, xove profesor galego na Alemaña de Posguerra, dóelle vivir nunha cidade en escombros e responsabiliza da destrucción ós aliados, non a Hitler, salvador das esencias espirituais de Europa, como algunha vez escribiu Vicente Risco, o seu admirado mestre.

Nestas mans estaba Curros nesa ocasión, tanto que o discurso do propio Manuel Fraga Iribarne non resulta moi intemperante. O cronista (quizais Dionisio Gamallo Fierros) fai esta presentación do orador:

> A las once de la noche del viernes, 22, ha tenido lugar, en el suntuoso teatro del Instituto Ramiro de Maeztu, la solemne sesión de clausura del ciclo de homenajes con que el Centro Gallego ha conmemorado el primer centenario del nacimiento en Celanova (Orense) del gran poeta Manuel Curros Enríquez. El amplio coliseo de Serrano, 27, presentaba un aspecto magnífico y en él ocupaban lugar preferente las gentiles nietas del cantor de *Aires da miña terra*, señoritas Ángela y Manola Curros Ortega, diplomáticos hispanoamericanos, directiva del Centro Gallego, destacados compositores musicales, escritores y artistas. Se abrió el acto con la intervención del presidente de la comisión de Cultura del Centro Gallego, catedrático de Universidad, diplomático y letrado de las Cortes, don Manuel Fraga Iribarne, que vestía de etiqueta ostentando la honrosísima medalla de Correspondiente de la Real Academia Gallega. Con voz de inconfundible fonética galaica, y una acción sobria y elegante, pronunció el siguiente discurso en torno al tema "Curros Enríquez, hoy".

Entre outras cousas, dixo:

> I. ... supla a nuestra modestia el entusiasmo con que le ofrecemos este homenaje. Al rendírselo, lo digo bien claro, pues no nos duelen prendas, lo hacemos de modo total y decidido, sin reservas de ninguna clase. El Curros histórico, el que procesaron en Orense y absolvieron en La Coruña; el hijo testarudo que no quiso ser notario como su padre y abandonó la jurisprudencia por el periodismo; el republicano entusiasta que, la misma noche del 11 de febrero de

> 1873 en que se proclamó en Madrid la primera República, con el mismo entusiasmo fácil del 14 de abril, que todos recordamos [...]; el hombre desconfiado, adusto, malhumorado, a ratos injusto, desencantado de tantos desengaños, emigrado a Londres y luego a Cuba... Ese Curros histórico, de carne y hueso, murió con su cuerpo cansado, con su generación, con los problemas de aquella España que otro gran poeta llamó "vieja, tahúr, zaragatera y triste".
>
> II. Porque muerto y enterrado el Curros histórico, nace y nos queda el Curros eterno; el Curros que generaciones de gallegos recitarán y cantarán; el Curros de la melancolía divina de "No xardín unha noite sentada"; el Curros de "Cando non me alumean eses teus ollos"; el Curros satírico de "Tangaraños"; aquel Curros es el de "A Virxen do Cristal", el meditabundo ante la tumba de Rosalía, el que llamó a la "Alborada" de Veiga *Pange lingua druídico*: la plenitud de la poesía moderna, que sonará mientras en el mundo se oiga una gaita, y la Vía Láctea sea el Camino de Santiago.

Transcrita a breve alocución, o cronista, xa no papel de comentarista, expón: "Este discurso (en el que, elocuentemente, con agudeza y generosidad, se despojó a la memoria del poeta de todo lo circunstancial y pasajero, para quedarse con su inmortalidad de cantor del alma, la costumbre y los instintos de su tierra) fue entusiásticamente aplaudido por el numeroso y selecto público"[59].

Quen lea, completa, a alocución do xove profesor vilalbés, decatarase, axiña, de que a figura de Curros non suscita nel as xenreiras que nese ano lle prodigou José Luis Varela. Pero Fraga Iribarne, como xa viñan facendo os críticos de dereitas desde antes do 36, esfórzase en afirmar que os únicos poemas dignos son aqueles que están totalmente alleos á conflictividade histórica do momento, que, en non pequena parte, era a de 1951. No fondo, o alegato de Fraga Iribarne en favor duns poemas, en certo modo, puros, é o alegato dun político franquista que, invalidando como poesía a poesía "non pura" de Curros, invalida toda esta poesía como lectura e denuncia da sociedade de 1951. Político e todo, o discurso de Fraga, no seu tempo, é máis renovador có de moitos outros, por exemplo, o do semifascista José Luis Varela.

---

[59] *La Noche*, 27-6-1951.

Risco acudiu á cita do centenario cun artigo en *La Región* de Ourense: "Mi encuentro con Curros Enríquez". O parágrafo que reproduzo é mostra elocuente do seu ideario antidemocrático: "En Londres, experimentó el despego de la multitud callejera por su miseria, y, en cambio, experimentó la delicada protección de un hombre culto, de un hombre que no era de la calle". Dito o cal, parece compadecerse do noso escritor: "Sin embargo, Curros era demócrata" (30-7-1951).

Nun artigo posterior, no mesmo xornal, "Curros, nuevamente", manifesta con claridade que o noso escritor "No parece... un poeta propio para jóvenes de hoy", e, de contado, amosa a súa sorpresa polo feito de que algúns mozos novos, no centenario, sentisen admiración por Curros, incluso polo Curros autor de poemas que foron expresión do seu "ambiente histórico".

O Centro Galego de Barcelona, menos oficialista có de Madrid, tamén conmemorou o nacemento de Curros Enríquez (e o da Pardo Bazán). A principal conferencia sobre o noso poeta pronunciouna Antonio Lorenzo Sánchez, que era, certamente, un entusiasta do talento lingüístico de Curros na utilización do idioma galego ("Su verdadero valor literario, inmarchitable, está en su lenguaje gallego, muy superior al de Rosalía y Pondal"). Froito deste entusiasmo polo idioma de Curros foi o traballo "La lengua de Curros Enríquez", que premiou o Centro Galego de Madrid nese ano. Pero na conferencia de Barcelona, cando fala do poeta, hai xuízos coma estes:

> I. ... las influencias más patentes en su obra y su vida: Hugo, Carducci y Guerra Junqueiro. Estas influencias permanecen, empero, soterradas como guadiana dinamitero hasta 1880. *Aires da miña terra* es su erupción [...] cuando Curros regresa a Galicia, ya no es gallego. Será poeta, en gallego, pero no poeta gallego...
>
> II. Curros, a partir de *Aires* pierde toda autenticidad para convertirse en bandera o piedra de escándalo...

> III. Sin negarle valor poético, la mayor parte de la obra gallega de Curros, "literariamente", la considera deleznable. Curros en este aspecto fue árbol de hoja caduca. Al identificar su estilo con ciertas modas artísticas y filosóficas, y esto, que fue la clave de su popularidad desmedida, fue también su talón de Aquiles.
>
> IV. ... la formulación del recurso de revisión del proceso judicial de Curros..., en pura juricidad fue el inferior quien juzgó con arreglo a derecho y no el superior, que más bien lo hizo como Jurado que como Tribunal.

Aténome, nestas citas, ó resumo que publica *Alborada*, a revista do Centro, en xullo de 1952. O cronista finaliza con esta noticia: "La conferencia del señor Lorenzo, muy documentada y de lenguaje violento y sugestivo, provocó muy dispares comentarios".

Home moi da ideoloxía dos vencedores da Guerra Civil, Lorenzo Sánchez non era insensible a certos talentos de Curros, ó que, sempre que pode, sen negarlle o sal, regatéalle boa parte do pan. Como José Luis Varela, como Fraga Iribarne...

6.1.4 A oficialidade (III): presencias e ausencias na Habana

O Centro Galego desta cidade tiña a obriga de organizar unha conmemoración memorable. Conscientes os organizadores, invitaron, reiteradamente, a don Ramón Otero Pedrayo, que non chegou a ir a Cuba, el, que en 1947, fora a Buenos Aires invitado polo Centro Galego. O que acontece é que o Centro da Habana estaba gobernado por persoas máis ou menos franquistas, circunstancia que debeu influír decisivamente en Otero Pedrayo para declina-la súa intervención. Entre as cartas remitidas a don Ramón que obran na Fundación Penzol, hai unha, asinada por Do Campo, que comeza desta insólita maneira: "Querido amigo: Ó estilo d'Ourense, eres un *cagán*. Tes medo".

Ó non contaren os organizadores con Otero Pedrayo, invitaron a Eugenio Montes, daquela aínda falanxista non vergonzante. Hai documentación gráfica e literaria de tal índole na revista *La* *vida gallega en Cuba*[60] que dá a impresión de que o homenaxeado non foi Curros Enríquez senón Eugenio Montes.

Xerardo Álvarez Gallego, que residía na Habana, como exiliado, nestas datas, deixounos unha crónica dos actos do Centro Galego (unha crónica moi crítica). Titúlase "Un Curros Enríquez falsificado", e dela escollemos estas secuencias:

> I. Se nos ha servido un Curros Enríquez apócrifo...
>
> II. ... pudo hacerse una reedición con estilo moderno y bien revisada de las obras completas de Curros. Hubiera constituido el mejor homenaje, además del menos gravoso... porque la gran compra de ejemplares en España y América haría reintegrable el anticipo de su impresión.
>
> III. ... un Jurado, discutible, fuera de su Presidente, dejó, muy poco elegantemente, desierto el primer premio al que concurrieron trabajos como el de Fernández del Riego, uno de los valores jóvenes de más ancho prestigio en la Galicia de hoy. (El hecho de haber sido dotado el premio por el propio Centro autoriza la suspicacia de que quiso reservárselo para ayudar a pagar el tan inútil como largo viaje de Eugenio Montes, el Mantenedor mantenido).
>
> IV. ... inferiorizaron el homenaje algunas intervenciones, evidentemente bajas de techo, aunque, en contrapartida, lo elevaron otros aportes inesperados como el de Gastón Baquero.
>
> V. No vino Otero Pedrayo [...] En vez de Otero Pedrayo –cultura sólida– vino Eugenio Montes, cultura bien administrada. Y el académico falangista –de vuelta de su militancia socialista–, tenor hogaño de la unidad de Franco, de regreso del nacionalismo gallego, voló veinte mil millas e hizo gastar veinte mil maravedises para pronunciar en La Habana unos discursos febles, chirles y, sobre todo, hipocritones hasta la burla.

Álvarez Gallego publicou este alegato nunha importante revista da Habana, *Bohemia*; meses despois reproduciuno en Buenos Aires *Opinión Gallega*, de onde o tomo eu (núm. 134, 1952).

---

[60] La Habana, 1951.

6.2 Os estudiosos non oficialistas en Galicia: algunhas calas

Non é oficialista a colección Grial, da Editorial Galaxia, aínda que no número 3 da colección colabore José Luis Varela, fascistizante nesa altura. Como non oficialista hai que entende-lo artigo de Ricardo Carballo Calero "Algo sobor da poesía de Curros", crítico que, non sendo daquela, nin despois, un entusiasta da "poesía social", redacta neste traballo liñas cheas de comprensión para este tipo de poemas "cuia forza endexamais esmorece en tópicos prosaicos" (p. 13).

Sen dúbida o lector máis devoto, dentro dos escritores non franquistas, foi Celso Emilio Ferreiro, como pode verse nalgunhas páxinas do seu *Curros Enríquez. Biografía*, publicada por Moret en 1954 pero escrita nos días do centenario. Téñase en conta que, moi pouco despois, este devoto da vida e da obra de Curros irrompería no mapa das Letras galegas con páxinas antolóxicas da nosa poesía civil.

Curros, como poeta civil, foi obxecto de valoración entusiasta en críticos que, ás veces –e non por casualidade–, publicaban estes xuízos fóra. Valentín Paz-Andrade, por exemplo, podía afirmar nun periódico da colectividade galega de Buenos Aires: "Até chegar Castelao, Curros Enríquez foi a individualidade galega que máis conmoveu en vida as entranas do pobo" ("O home e o poeta en Curros", *Lar*, 25-7-1951). Tamén foi capaz de afirmar: "O pensamento político, con ser en Curros obsesivo, non enlixou a cristaíña voz do seu lirismo, nin deformou as súas visións de poeta".

Dentro da crítica non franquista, sorprenden certos reparos de Francisco Fernández del Riego, quen non só non é franquista senón que é, nesta altura, unha das actitudes intelectuais máis belixerantes contra o franquismo. Na revista *Árbor*, de Madrid, refírese ó poeta Curros nestes termos: "... no fue un revelador del alma de Galicia; su psicología era casi rudimentaria, y sus poemas no pierden su contenido espiritual en la traducción" (1951, p. 551).

Son palabras escritas, nunha crónica cultural galega, para unha revista moi do Réxime, pero o certo é que nesas mesmas datas (xuño de 1951), no seu *Manual de historia de la literatura gallega*, opina: "La lírica gallega le debe a Curros un color de rebeldía... Es necesario señalar, imparcialmente, que esta rebeldía fulminante y condenatoria en las letras gallegas, no se encuentra dentro de nuestro temperamento, que prefiere otras formas de acción y de discusión. En Curros es, primeramente, un asunto de republiquerías y papados: como se ve, cuestiones a las que no se les puede conceder transcendencia lírica" (p. 82).

Todo indica que Fernández del Riego tiña en pouca estima a musa civil e rebelde de Curros. De feito, nun libro publicado na Galicia emigrante, en Buenos Aires, tres anos despois, hai, no capítulo dos poetas, páxinas para Pastor Díaz, Añón, Rosalía, Pondal, Lamas, Vesteiro Torres, Noriega Varela, Cabanillas, Taibo..., pero non para Curros Enríquez (*Galicia no espello*, 1954).

É certo que non tardaría Fernández del Riego en achegarse, con outro talante, á poética de Curros. En 1957, na *Escolma* do século XIX, escribe: "Namorado o poeta da libertade do seu país, levando acesa no miolo a chama vital do ideal do progreso, os seus versos, xurdiamente galegos, son tamén europeos" (p. 100). Anos despois, en 1971, aínda sostén: "O universalismo de Curros, o seu progresismo, o seu liberalismo e outros *andacios* [a cursiva, miña] da época mantivérono un pouco alonxado da súa verdadeira misión de poeta civil de Galicia" (*Historia da literatura galega*, p. 107). Nesta ocasión retoca un parágrafo de 1951: "El universalismo de Curros, su progresismo, su liberalismo y otras *vaguedades* lo mantuvieron siempre un poco alejado de su exacta misión como poeta civil de Galicia". Crítico e publicista tan presente nos medios culturais galegos, non sabemos en qué medida a súa actitude pouco entregada a certas páxinas políticas de Curros influíu nos lectores e nos estudiosos do noso escritor. En calquera caso, os xuízos emitidos por Fernández del Riego, antes e despois de 1951, dentro ou fóra das publicacións oficialistas, son xuízos emitidos desde a súa honrada conciencia de lector e nunca condicionados polas presións ou os afagos dos poderes.

As voces máis entusiastas de Curros, neste momento, non están en Galaxia, onde o mentor, Ramón Piñeiro, posúe unha sensibilidade literaria que o sitúa moi lonxe do noso poeta. De dúas desas voces –Celso Emilio Ferreiro e Valentín Paz-Andrade– xa falamos, algo dixemos. Hai outras, algunhas moi novas, como a de José Luis García Mato (1924-1980), que publica, en *El Progreso* (Lugo), "Curros Enríquez y Galicia", artigo no que define ó noso escritor "como el más grande y veraz de nuestros vates, el único que jamás supo ser hipócrita y por ello era rebelde a toda tiranía..." (25-7-1951). Por certo, o título auténtico –o do autor– foi "Galicia por Curros Enríquez", título que nos fai lembrar, forzosamente, o de E. P. Hidalgo ("¡Galicia, por Curros!"), que tivo que publicarse, como dixemos noutro apartado, na Galicia exterior.

6.3 Fóra de España: Buenos Aires (de novo), México, Caracas

Cando conclúa este meu traballo, que será un libro, dedicarei non poucas páxinas ás actividades da colectividade galega de Buenos Aires, a que máis fixo por Curros non só no eido dos artigos de prensa e das conferencias senón no das publicacións, e aí están, entre outros importantes estudios, o de Alberto Vilanova e o de Luís Carré Alvarellos. Foi aquí, dun xeito especial na Federación de Sociedades Gallegas, onde se pronunciaron as pauliñas máis contundentes contra un Réxime, o de Franco, que silenciaba, ninguneaba ou trivializaba a poesía de Curros Enríquez. Algúns destes duros alegatos foron referidos noutros lugares desta conferencia e, en parte, reproducidos.

Tamén en México, na revista *Saudade*, un ilustre exiliado denunciou con paixón a miseria das homenaxes tributadas a Curros na súa terra. Refírome a un home de aquí, de Vilanova dos Infantes, a Luís Soto Fernández. Foi el quen no artigo "Encol do centenario de Curros Enríquez"[61], entre outras cousas, estampou:

---

[61] *Saudade*, México, 25-7-1952.

> a) É ben craro que iste acontecimento de louvanza e homaxe ó gran poeta e loitador, mais ben semella unha profanazón insolente e hipócrita.
>
> b) Mais, deixemos isto, pois o Centenario de Curros Enríquez será celebrado cando voltemos á nosa terra, liberada da pauliña regresiva...

Hai máis parágrafos de denuncia, pero hai no artigo, aínda que breve, outro tipo de observacións. Nun amosa a súa entrañable adhesión a Curros Enríquez e mesmo aporta un dato sobre a devoción dos emigrantes galegos ó noso poeta que semella, neses termos, un pouco esaxerado: "Os emigrantes galegos que se extenden desde Alaska á Terra do Fogo, cando chegaban ás terras da América, mercaban un libro cos primeiros cartos que gañaban: iste libro era *Aires da miña terra*, que viña a ser, dista maneira, unha Biblia política e nacional dos nosos emigrantes...".

Non foron oficialistas os actos en homenaxe a Curros do Centro Galego de Caracas, pero non houbo, neles, voces de denuncia como a que vimos de oír. Sabido é que Silvio Santiago non era Luís Soto.

7 DESPOIS DE 1951

Habería que falar, entre outros, de dous anos: 1956 e 1969. En 1956, o Réxime de Franco autoriza a edición das *Obras escogidas*, que inclúe, na súa totalidade, *Aires da miña terra* e *O divino sainete*. Publicou este volume, de 1186 páxinas, a Editorial Aguilar, de Madrid. Nel beberon moitos lectores durante algúns anos, e tamén algúns estudiosos.

De 1969 é a edición do *Divino sainete* que eu preparei para Ediciós do Castro. Nela, ademais das ilustracións plásticas e das variantes do texto autógrafo, ofrecíase un epílogo de Andrés Torres Queiruga, titulado "Refleisións teolóxicas encol do *Divino sainete*", traballo que desacougou ou molestou a non poucos sacerdotes, o que lle fixo saber, ó autor, o mesmísimo cardeal de Santiago, don

Fernando Quiroga Palacios, quen –comunícame Torres Queiruga– non o reprobou. O certo é que o libro circulou, sen atrancos visibles, polas librerías, o que indica que Curros non lles creaba problemas serios ós funcionarios da Censura.

Así as cousas, Xosé María Álvarez Blázquez, director, en Vigo, da Editorial Castrelos, publica, na súa colección Pombal, o volume *Aires da miña terra e outros poemas*, "volume... que recolle por primeira vez –reza o colofón– toda a obra galega coñecida de M. Curros Enríquez". O texto do colofón engade que tal volume saía do prelo "o día de San Xoán de 1971". O volume contiña, ademais de *Aires*, *O divino sainete* e canto poema solto fora exhumado polos estudiosos. Era, en efecto, a *opera omnia poetica* en galego, o que foi, para eruditos e lectores, unha festa despois de tanta seca ou restricción editorial.

Pois ben, a edición, por parte de Xosé María Álvarez Blázquez, foi un desafío ó Goberno ou unha temeridade. Para entender este xesto temerario por parte de Álvarez Blázquez cómpre coñecer cal era, daquela, o esquema xurídico e administrativo no que se movía a publicación de libros e folletos en España. Sáibase que a Lei que regulaba esta actividade era a Lei de Prensa e Imprenta do 18 de marzo de 1966, lei que suprimía a Censura previa e instituía a "Consulta voluntaria previa", invento do que estaba moi orgulloso Manuel Fraga Iribarne, pai da nova e problemática Lei na que viña traballando desde 1962, data na que foi designado, polo dedo do Caudillo, Ministro de Información e Turismo.

O volume de Curros foi levado por Ben-Cho-Shey, amigo do editor, ó departamento de Orientación Bibliográfica, sede dos funcionarios da Consulta voluntaria previa, funcionarios que se asañaron a fondo con Curros (*vid.* o Expediente núm. 5888-71, do 25 de xuño de 1971). En efecto, entre os textos prohibidos figuran: "A Igrexa fría", "Mirando ó chau", "Pelegrinos a Roma", "Diante unha imaxe de Íñigo de Loyola", "Na chegada a Ourense da primeira locomotora", "O vento", "Encomenda", "Tangaraños", "As dúas pragas", "No convento", "Sobre unha foxa", "O

Ciprianillo", "A Luciano Puga", "Muiñeira monorrítmica", "O último fidalgo", "Pola unión" e a totalidade do *Divino sainete*. Os funcionarios mutilaron algúns poemas, entre eles "A emigración", que consta de 64 versos e quedou reducido a 44, e, en canto á "Introducción", suprimiron estes catro hendecasílabos, referidos ó idioma galego:

> Ti non podes morrer... ¡Eso quixeran
> os desleigados que te escarneceron!;
> mais ti non morrerás, Cristo das lenguas,
> ¡non, ti non morrerás, ouh Nazareno!

Cando o embaixador en Madrid de Álvarez Blázquez ante o Ministerio recibiu comunicación tan desmesurada, axiña me escribiu e copiou para min a deseiva que acabo de expoñer. Referíndose Ben-Cho-Shey ó policía literario, exclama na súa carta: "Sobre todo, cómpre ser despistado para tachar enteiro *O divino sainete* sen se decatar de que está á venda nas librerías despoixas de aprobalo iles mesmos".

En efecto, desde 1969 o famoso *Sainete* de Curros era de venda legal en toda España. Por se fose pouco, o funcionario prohibe en 1969 un poema, "Tangaraños", que o seu xefe máximo, o Ministro Fraga Iribarne, gabara na súa alocución de 1951, vinte anos antes.

Quen consulte o expediente ministerial citado observará que o oficio correspondente, verbo do volume de Curros, consigna: "No es aconsejable su publicación", eufemismo administrativo que os editores interpretaban no peor sentido: que era suicida ou case suicida publicar ese libro. Eu pasei por unha experiencia igual, razón pola cal coñezo ben a cuestión. En efecto, un libro meu de 1967 non pasou as forcas caudinas da Consulta voluntaria previa, organismo que comunicou á editorial, Gráficas Tanco, de Ourense, que non era aconsellable a súa publicación, recomendación esta, aparentemente amistosa, que figuraba no oficio, pero o Ministerio, no exemplar do libro devolto á editorial, estampou, cun risco vermello, este participio en letras ben grandes:

DENEGADO. O meu libro era unha antoloxía que se titulaba *Trinta anos de poesía crítica (1936-1966)*. Así pois, o señor Fraga Iribarne prohibiu un libro meu en 1967, episodio que contei e comentei, hai dous anos, nun breve estudio[62]. Cando digo o Sr. Fraga Iribarne, enténdase a Lei Fraga, como, comunmente, se chamaba naqueles anos a Lei de Prensa e Imprenta do 18 de marzo de 1966, da que tan orgulloso estaba o Ministro de Información e Turismo. Agora ben, o responsable concreto da decisión punitiva non foi, en 1967, o señor Fraga Iribarne, foi un funcionario concreto do seu Ministerio, un Ministerio no que outros funcionarios, nese ano, autorizaron libros máis "perigosos" có meu, por exemplo, *El marxismo como moral*, do profesor Aranguren. Non sei se o censor do meu libro reparou, máis que no contido das súas páxinas, na lingua e na sospeita de que o autor e o editor, Carlos Vázquez, eramos comunistas (se tivo esta sospeita, non estaba errado).

Pero eu xa era comunista en 1969 cando editei *O divino sainete*, que publicou unha editorial, Ediciós do Castro, dirixida por un personaxe moi peculiar, Isaac Díaz Pardo, que fora, en 1936, membro moi activo das Xuventudes Socialistas Unificadas. Dous anos despois, un funcionario do mesmo Ministerio de Información prohibe, entre outras importantísimas páxinas de Curros, a totalidade do *Divino sainete*, legal nas librerías –reitero– desde 1969.

Pero Xosé María Álvarez Blázquez, malia coñece-lo oficio do Ministerio da Censura, arriscouse e, a fins de xuño de 1971, publica –pon nas mans do público– un volume de 254 páxinas coa Poesía completa en galego de Manuel Curros Enríquez. O volume, tan agardado, tivo moito éxito de público. Non sei se o editor foi obxecto dalgunha chamada intimidatoria por parte do Ministerio, pero sabemos que o libro non foi secuestrado, o que, en 1971, sería custoso, economicamente, para o editor, pero, politicamente, moi custoso para o Réxime de Franco. De feito, o funcionario que non "aconsellou" a edición de tantas e tantas páxinas excelentes de

---

[62] "Un libro meu, de 1967, e a censura 'de' Fraga Iribarne", en *Liber: de libros y libertades (Homenaje al librero Enrique Molist)*, Universidade da Coruña, 1999, pp. 111-119.

Curros Enríquez, non só ignoraba a edición anterior do *Divino sainete* (ou fixo que a ignoraba) senón que non sabía en que tempo vivía. Era un censor "extemporáneo".

8 CONSIDERACIÓN FINAL

As páxinas precedentes son o relato das presencias e ausencias do nome e da obra de Curros Enríquez entre 1936 e 1971, trinta e cinco anos de franquismo duro, especialmente nos primeiros lustros. Foi un período pródigo en presencias fervorosas nos ámbitos antifranquistas da Galicia exterior, ámbitos que asumiron con orgullo a defensa da "poesía completa" dun escritor mutilado, terxiversado ou trivializado na España de Franco e tamén nas institucións galegas do exterior máis ou menos oficialistas.

Hai capítulos deste traballo un tanto esquemáticos. Se algún día, como me propoño, amplío este estudio, terei que dedicarlle especial atención ó certame literario convocado polo Centro Galego de Buenos Aires en 1951 no que se premiaron dúas biografías moi documentadas: a de Luís Carré Alvarellos (*Manuel Curros Enríquez. Súa vida e súa obra*) e a de Alberto Vilanova Rodríguez (*Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*). A de Vilanova, a máis completa, foi galardoada co primeiro premio (3000 pesos arxentinos para obra en castelán), e a de Luís Carré, tamén cun primeiro premio (4000 pesos para obra en galego). Neste futuro capítulo o nome de Alberto Vilanova, biógrafo apaixonado, merecerá un apartado especial. De feito, o seu estudio foi premiado, en 1951, en tres certames: no de Celanova, no do Centro Galego da Habana e no do Centro Galego de Buenos Aires, que o publicou, en edición ó coidado de Luís Seoane, no ano 1953[63]. É lícito supoñer que o texto do traballo enviado a Buenos Aires non coincide totalmente co enviado a Celanova (para un xurado máis ou menos franquista) e co enviado á Habana (para un xurado semellante). Hoxe por hoxe, do inxente estudio bio-bibliográfico de Vilanova sobre Curros, só coñecémo-la redacción premiada polo Centro

---

[63] O Centro Galego, nas súas Ediciones Galicia, publicou, tamén en 1953, a biografía de L. Carré Alvarellos.

Galego de Buenos Aires, institución que, daquela, enarboraba, sen reservas, as bandeiras cívicas todas do noso poeta. Só así se explica que a institución anfitriona "consinta" o prólogo do autor, no que lemos: "Curros murió pero nos dejó una herencia de gran volumen histórico...: Toda nuestra gran pasión ha de encerrar este alentador incentivo: continuar su obra, esto es, realizar en el mañana –cercano o remoto– lo que él no pudo conseguir ayer; hacer fecundos sus esfuerzos, asumir sus deberes, perpetuar o prolongar sus virtudes".

Son palabras que non subscribirían, en 1951, estudiosos e conferenciantes como Vicente Risco, Eugenio Montes, José Luis Varela, Antonio Lorenzo Sánchez e Manuel Fraga Iribarne.

Se, como penso, volvo sobre este estudio, redactarei un capítulo non moi breve sobre o 17 de maio de 1967, que foi o Día das Letras Galegas dedicado a Manuel Curros Enríquez. Nesta ocasión, a lagoa cóbrea, en moi boa parte, a comunicación de Ana Belén Vázquez Pardal ("Curros Enríquez e a súa poesía nos anos 1951 e 1967"). Neste traballo, que acollerán as Actas, vese que, aínda en pleno franquismo, o tempo non pasou en van: en 1967 xa non se calan certas cousas nin se marxinan ou ocultan certos poemas. Transcorreran, desde 1951, dezaseis anos, e apareceran, entre os estudiosos, nomes que xa non comungaban cos principios fundamentais do Movemento.

Curros Enríquez empezaba a beneficiarse de explicadores da súa obra que, fervorosos da razón democrática e da razón ilustrada, detestaban, desde o fondo do seu corazón, ós perpetradores da Guerra Civil e ós seus apoloxistas (desde Eugenio Montes a Fraga Iribarne). Eran tempos en que certos "patres" (perpetradores ou continuadores) xa non tiñan predicamento.

APÉNDICE (once facsímiles)

I Queima de libros na Coruña (*La Voz de Galicia*, 19-8-1936)
II "Curros Enríquez, procesado otra vez" (*Galicia*, Buenos Aires, Federación de Sociedades Gallegas, 20-12-1936)
III *Aires da miña terra*, retirado das escolas (*Boletín Oficial de la Provincia de Lugo*, 21-1-1937)
IV José María Acebo, "Mercenarios de la pluma. En recuerdo de nuestro poeta rebelde Curros Enríquez" (*Nueva Galicia*, Madrid, 11-7-1937)
V Celso Emilio Ferreiro, "Elexía a Curros neno" (*Centenario de Curros*, Coruña, Lit. e Imp. Roel, [1951])
VI Carta de José Rubinos e Antón do Campo (La Habana) a R. Otero Pedrayo, 14-3-1951 (Epistolario Otero Pedrayo na Fundación Penzol, Vigo)
VII Carta de Do Campo (Antón) a Ramón Otero Pedrayo (*id.*)
VIII José L. García Mato, "Curros Enríquez y Galicia" (25-7-1951), en "*El Progreso* habló de Curros, señor profesor" (*El Progreso*, Lugo, 31-5-1970)
IX "Cómo se celebró en Galicia el centenario de Curros Enríquez" (*Galicia*, Buenos Aires, Federación de Sociedades Gallegas, 20-10-1951)
X E. P. Hidalgo, "Galicia, por Curros" (*Galicia*, *id.*, 14-12-1951)
XI Carta de Xosé Ramón Fernández Oxea ("Ben-Cho-Shey") a X. Alonso Montero (4-7-1971) sobre o Expediente 5888-71 do Ministerio de Información y Turismo

I

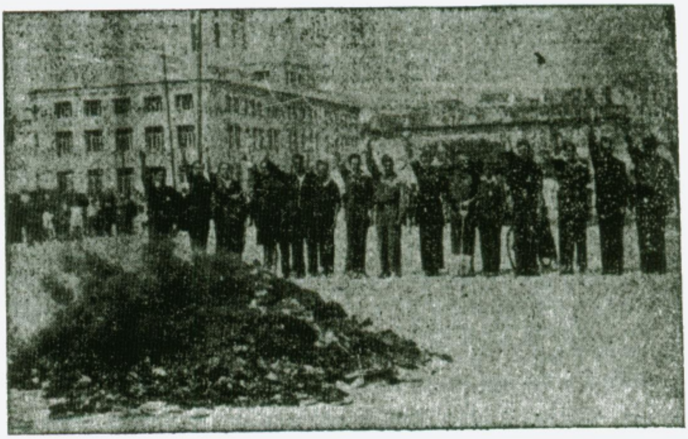

Mala peste! — Una gran cantidad de folletos y libros extremista y pornográfica ha sido destruída por el fuego purificador (Foto Artús)

La Voz de Galicia, *19-08-1936*

II

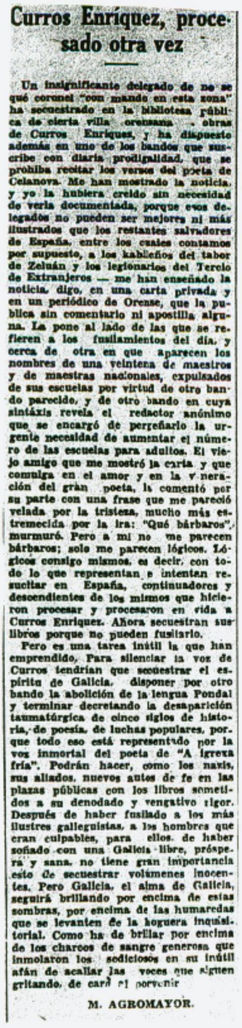

Curros Enríquez, procesado otra vez

Un insignificante delegado de no se qué coronel "con mando en esta zona" ha secuestrado en la biblioteca pública de cierta villa orensana - obras de Curros Enriquez, y ha dispuesto además en uno de los bandos que suscribe con diaria prodigalidad, que se prohiba recitar los versos del poeta de Celanova. Me han mostrado la noticia, y yo la hubiera creído sin necesidad de verla documentada, porque esos delegados no pueden ser mejores ni más ilustrados que los restantes salvadores de España, entre los cuales contamos por supuesto, a los kableños del tabor de Zeluán y los legionarios del Tercio de Extranjeros — me han enseñado la noticia, digo, en una carta privada y en un periódico de Orense, que la publica sin comentario ni apostilla alguna. La pone al lado de las que se refieren a los fusilamientos del día, y cerca de otra en que aparecen los nombres de una veintena de maestros y de maestras nacionales, expulsados de sus escuelas por virtud de otro bando parecido, y de otro bando en cuya sintáxis revela el redactor anónimo que se encargó de pergeñarlo la urgente necesidad de aumentar el número de las escuelas para adultos. El viejo amigo que me mostró la carta y que comulga en el amor y en la veneración del gran poeta, la comentó por su parte con una frase que me pareció velada por la tristeza, mucho más estremecida por la ira: "Qué bárbaros", murmuró. Pero a mi no me parecen bárbaros; solo me parecen lógicos. Lógicos consigo mismos, es decir, con todo lo que representan e intentan resucitar en España, continuadores y descendientes de los mismos que hicieron procesar y procesaron en vida a Curros Enriquez. Ahora secuestran sus libros porque no pueden fusilarlo.

Pero es una tarea inútil la que han emprendido, Para silenciar la voz de Curros tendrían que secuestrar el espíritu de Galicia, disponer por otro bando la abolición de la lengua Pondal y terminar decretando la desaparición taumatúrgica de cinco siglos de historia, de poesía, de luchas populares, porque todo eso está representado por la voz inmortal del poeta de "A igrexa fría". Podrán hacer, como los nazis, sus aliados, nuevos autos de fe en las plazas públicas con los libros sometidos a su denodado y vengativo rigor. Después de haber fusilado a los más ilustres galleguistas, a los hombres que eran culpables, para ellos, de haber soñado con una Galicia libre, próspera y sana, no tiene gran importancia esto de secuestrar volúmenes inocentes. Pero Galicia, el alma de Galicia, seguirá brillando por encima de estas sombras, por encima de las humaredas que se levanten de la hoguera inquisitorial. Como ha de brillar por encima de los charcos de sangre generosa que inmolaron los sediciosos en su inútil afán de acallar las voces que siguen gritando, de cara al porvenir

M. AGROMAYOR.

Galicia, *Buenos Aires, Fed. de Soc. Gallegas, 20-12-1936*

III

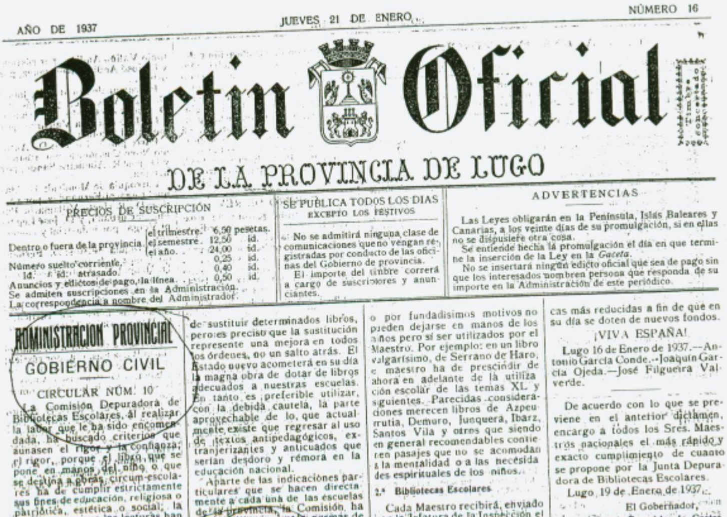

AÑO DE 1937 JUEVES 21 DE ENERO NÚMERO 16

Boletín Oficial DE LA PROVINCIA DE LUGO

Timbre concertado

PRECIOS DE SUSCRIPCIÓN

Dentro o fuera de la provincia.	el trimestre.	6,50 pesetas.
	el semestre.	12,50 id.
	el año.	24,00 id.
Número suelto corriente.		0,25 id.
Id. id. atrasado.		0,40 id.
Anuncios y edictos de pago, la línea.		0,50 id.

Se admiten suscripciones en la Administración.
La correspondencia a nombre del Administrador.

SE PUBLICA TODOS LOS DIAS
EXCEPTO LOS FESTIVOS

No se admitirá ninguna clase de comunicaciones que no vengan registradas por conducto de las oficinas del Gobierno de provincia.

El importe del timbre correrá a cargo de suscriptores y anunciantes.

ADVERTENCIAS

Las Leyes obligarán en la Península, Islas Baleares y Canarias, a los veinte días de su promulgación, si en ellas no se dispusiere otra cosa.

Se entiende hecha la promulgación el día en que termine la inserción de la Ley en la *Gaceta*.

No se insertará ningún edicto oficial que sea de pago sin que los interesados nombren persona que responda de su importe en la Administración de este periódico.

ADMINISTRACION PROVINCIAL

GOBIERNO CIVIL

CIRCULAR NÚM. 10

La Comisión Depuradora de Bibliotecas Escolares, al realizar la labor que le ha sido encomendada, ha buscado criterios que aunasen el rigor y la confianza; el rigor, porque el libro que se pone en manos del niño o que se destina a obras circum-escolares ha de cumplir estrictamente sus fines de educación, religiosa o patriótica, estética o social; la confianza porque las lecturas han de ser en todos los casos dirigidas por el Maestro y a él cumple la megnífica tarea de selección y de depuración, utilizando al libro como instrumento de enseñanza.

La Comisión ha debido, pues realizar una valoración de cada libro en relación con las necesidades pedagógicas y el ambiente de la localidad donde haya de ser usado, pero dió por supuesto en todos los casos que el Maestro sólo usará en bien de la enseñanza, según su formación y su conciencia le ordenen los libros que están confiados a su custodia. Por desgracia los fondos de libros escolares y Bibliotecas de Misiones Pedagógicas no sólo no respondían a un criterio cristiano y nacional de la cultura sinó que revelaban un deplorable intento de disipación y una pedantesca concepción de la tarea escolar. Pero a par de las obras disolventes, que la Comisión recoge en todos casos, guardan éstos fondos libros que representan hitos señeros en la historia del idioma, valores positivos de las gestas de la hispanidad, por más que los nombres de sus autores no evoquen una limpia conducta o la obra ofrezca reparos parciales. Y es en estos casos donde la conducta del Maestro y la diligente vigilancia de las autoridades docentes, ha de garantizar que la presencia del libro lejos de ser un peligro ha de representar una positiva ventaja para la formación de los escolares.

Por otra parte ha sido forzoso a la Comisión el atemperarse a los medios y a las circunstancias actuales. Es patente la necesidad de sustituir determinados libros, pero es preciso que la sustitución represente una mejora en todos los órdenes, no un salto atrás. El Estado nuevo acometerá en su día la magna obra de dotar de libros adecuados a nuestras escuelas. En tanto es preferible utilizar, con la debida cautela, la parte aprovechable de lo, que actualmente existe que regresar al uso de textos antipedagógicos, extranjerizantes y anticuados que serían desdoro y rémora en la educación nacional.

Aparte de las indicaciones particulares que se hacen directamente a cada una de las escuelas de la provincia, la Comisión ha dictado las siguientes normas de carácter general.

1.º Libros Escolares

Revisados los fondos de libros de lectura y enseñanza de todas las escuelas, la Comisión ha dictaminado lo siguiente:

a) Deben ser retirados de las escuelas y remitidos en el plazo más breve posible a la Comisión Depuradora de Bibliotecas Escolares (Biblioteca del Instituto Nacional) los siguientes libros que se consideran nocivos o inadecuados para la tarea escolar:

Cobos.—Estampas de Aldea. Madrid, 1935.
Curros Enríquez.—Airiños da Miña Terra.
Ascarza.—Lecturas Ciudadanas. Madrid, 1933.
Ascarza.—Nociones de Derecho.
Hillyer.—Una Historia del Mundo para los niños.
Charentón.—La Moral en la Vida.
Demuro—Te voy a contar más cuentos.
Larra, F. de,—Estampas de España.
Lillo Rodelgo.—Juan Clemente.
Morales, María Luz.—Algunas Mujeres. Madrid, 1934.
Seró Sabaté.—El Niño Republicano.
Thomas.—Lecturas Históricas.

b) La Comisión no halla inconveniente en que el Maestro utilice en las concentraciones y lecturas comentadas algunos libros que figuran en las escuelas y en los cuales hay trozos o capítulos enteros de que es forzoso prescindir o por fundadísimos motivos no pueden dejarse en manos de los niños pero sí ser utilizados por el Maestro. Por ejemplo: en un libro vulgarísimo, de Serrano de Haro, el maestro ha de prescindir de ahora en adelante de la utilización escolar de las temas XL y siguientes. Parecidas consideraciones merecen libros de Azpeurrutia, Demuro, Junquera, Ibarz, Santos Vila y otros que siendo en general recomendables contienen pasajes que no se acomodan a la mentalidad o a las necesidades espirituales de los niños.

2.º Bibliotecas Escolares

Cada Maestro recibirá, enviado por la Jefatura de la Inspección el catálogo de la Biblioteca de su escuela, donde consta en notas marginales el dictamen particular de la Comisión. Estas notas consisten en las indicaciones siguientes:

Esc. o E.—Obras que deben ser usadas como lectura infantil.

Bibl. o B.—Libros que deben figurar en la Biblioteca Escolar para su lectura por adultos, cuidando los Maestros en cada caso que la lectura se acomode a la edad y circunstancias del lector.

Rem. o R.—Obras que para su revisión, nueva distribución o retirada deben ser remitidas a la Comisión. El hecho de que la Comisión reclame una obra nada prejuzga sobre ella, se trata simplemente de su incorporación a un fondo del cual saldrá el reajuste del contenido de estas Bibliotecas en función del horizonte espiritual de cada localidad.

Los Sres. Maestros llevarán a cabo estas disposiciones en el plazo de quince días a partir de la publicación de este Dictamen por el Excmo. Sr. Gobernador civil de la provincia. Con los libros cuya retirada o remesa a la Comisión se ordena se devolverá la relación dictaminada que la Inspección envía a cada maestro y una nueva relación de los fondos que, una vez retirados los libros indicados, componen la Biblioteca Escolar a fin de que la Comisión pueda subsanar cualquier error y procurar, por los medios que estén a su alcance hacer una relación de las bibliotecas más reducidas a fin de que en su día se doten de nuevos fondos.

¡VIVA ESPAÑA!

Lugo 16 de Enero de 1937.—Antonio García Conde.—Joaquín García Ojeda.—José Filgueira Valverde.

De acuerdo con lo que se previene en el anterior dictamen, encargo a todos los Sres. Maestros nacionales el más rápido y exacto cumplimiento de cuanto se propone por la Junta Depuradora de Bibliotecas Escolares.

Lugo, 19 de Enero de 1937.

El Gobernador,
Ramón Bermúdez de Castro
R. 10.

División Hidráulica del Norte de España

Caducidad de concesiones

Notificación

Instruyéndose por incumplimiento de la condición 4.ª de las impuestas, el expediente de caducidad de la concesión otorgada a D. Faustino López González por providencia gubernativa de 8 de Noviembre de 1897, publicada en el *Boletín Oficial* de Lugo el 10 de Enero siguiente, para aprovechar 10 litros de agua por segundo del río Miño, en el lugar denominado Albares, parroquia de San Juan de Peña, municipio de Lugo, con destino a riego de terrenos en la situación de Ribeira, se publica el presente anuncio conforme a lo prevenido en la Instrucción aprobada por Real orden de 25 de Septiembre de 1893, a los efectos de la notificación reglamentaria, abriéndose un plazo de veinte días, contado a partir de la fecha de esta publicación, durante el cual se admitirán en la Oficina auxiliar de esta División, establecida en Lugo, cuantos escritos se presenten sobre la caducidad de que se trata.

Lugo 16 de Enero de 1937.—El Ingeniero Jefe accidental, Manuel de Cominges.

R. 143.

IV

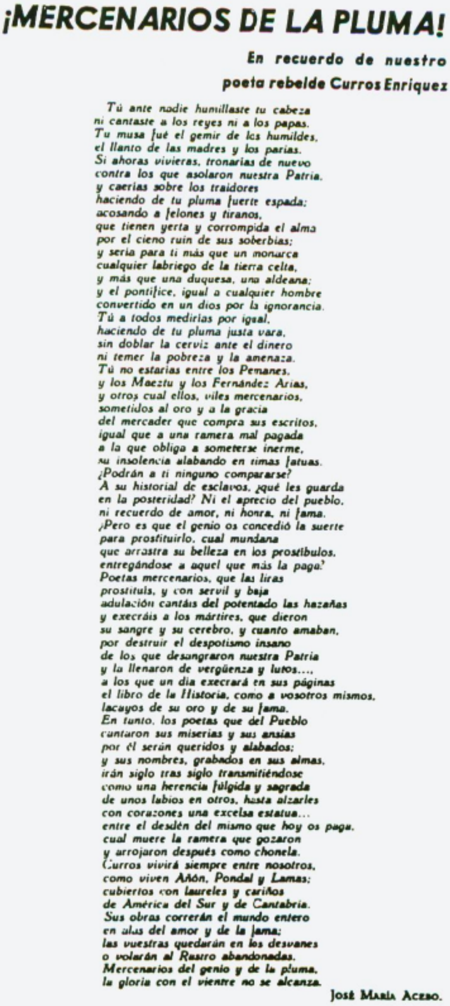

¡MERCENARIOS DE LA PLUMA!

En recuerdo de nuestro
poeta rebelde Curros Enriquez

Tú ante nadie humillaste tu cabeza
ni cantaste a los reyes ni a los papas.
Tu musa fué el gemir de los humildes,
el llanto de las madres y los parias.
Si ahoras vivieras, tronarias de nuevo
contra los que asolaron nuestra Patria.
y caerias sobre los traidores
haciendo de tu pluma fuerte espada;
acosando a felones y tiranos,
que tienen yerta y corrompida el alma
por el cieno ruin de sus soberbias;
y seria para ti más que un monarca
cualquier labriego de la tierra celta,
y más que una duquesa, una aldeana;
y el pontifice, igual a cualquier hombre
convertido en un dios por la ignorancia.
Tú a todos medirias por igual,
haciendo de tu pluma justa vara,
sin doblar la cerviz ante el dinero
ni temer la pobreza y la amenaza.
Tú no estarias entre los Pemanes,
y los Maeztu y los Fernández Arias,
y otros cual ellos, viles mercenarios,
sometidos al oro y a la gracia
del mercader que compra sus escritos,
igual que a una ramera mal pagada
a la que obliga a someterse inerme,
su insolencia alabando en rimas fatuas.
¿Podrán a ti ninguno compararse?
A su historial de esclavos, ¿qué les guarda
en la posteridad? Ni el aprecio del pueblo,
ni recuerdo de amor, ni honra, ni fama.
¿Pero es que el genio os concedió la suerte
para prostituirlo, cual mundana
que arrastra su belleza en los prostíbulos,
entregándose a aquel que más la paga?
Poetas mercenarios, que las liras
prostituls, y con servil y baja
adulación cantáis del potentado las hazañas
y execráis a los mártires, que dieron
su sangre y su cerebro, y cuanto amaban,
por destruir el despotismo insano
de los que desangraron nuestra Patria
y la llenaron de vergüenza y lutos...,
a los que un día execrará en sus páginas
el libro de la Historia, como a vosotros mismos,
lacayos de su oro y de su fama.
En tanto, los poetas que del Pueblo
cantaron sus miserias y sus ansias
por él serán queridos y alabados;
y sus nombres, grabados en sus almas,
irán siglo tras siglo transmitiéndose
como una herencia fúlgida y sagrada
de unos labios en otros, hasta alzarles
con corazones una excelsa estatua...
entre el desdén del mismo que hoy os paga,
cual muere la ramera que gozaron
y arrojaron después como chonela.
Curros vivirá siempre entre nosotros,
como viven Añón, Pondal y Lamas;
cubiertos con laureles y cariños
de América del Sur y de Cantabria.
Sus obras correrán el mundo entero
en alas del amor y de la fama;
las vuestras quedarán en los desvanes
o volarán al Rastro abandonadas.
Mercenarios del genio y de la pluma,
la gloria con el vientre no se alcanza.

José María Acebo.

Nueva Galicia, *Madrid, 11-07-1937*

V

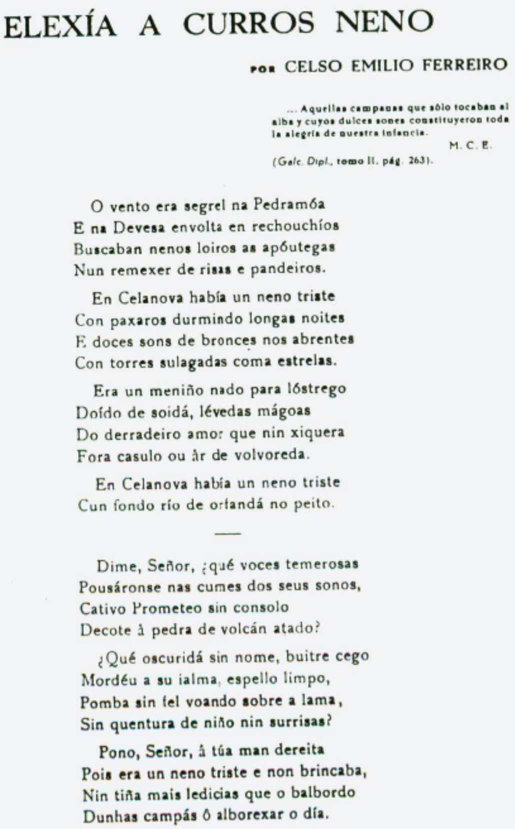

ELEXÍA A CURROS NENO

POR CELSO EMILIO FERREIRO

> ... Aquellas campanas que sólo tocaban al alba y cuyos dulces sones constituyeron toda la alegría de nuestra infancia.
>
> M. C. E.
>
> (*Galc. Dipl.*, tomo II, pág. 263).

O vento era segrel na Pedramóa
E na Devesa envolta en rechouchíos
Buscaban nenos loiros as apóutegas
Nun remexer de risas e pandeiros.

En Celanova había un neno triste
Con paxaros durmindo longas noites
E doces sons de bronces nos abrentes
Con torres sulagadas coma estrelas.

Era un meniño nado para lóstrego
Doído de soidá, lévedas mágoas
Do derradeiro amor que nin xiquera
Fora casulo ou âr de volvoreda.

En Celanova había un neno triste
Cun fondo río de orfandá no peito.

Dime, Señor, ¿qué voces temerosas
Pousáronse nas cumes dos seus sonos,
Cativo Prometeo sin consolo
Decote â pedra de volcán atado?

¿Qué oscuridá sin nome, buitre cego
Mordéu a su ialma, espello limpo,
Pomba sin fel voando sobre a lama,
Sin quentura de niño nin surrisas?

Pono, Señor, â túa man dereita
Pois era un neno triste e non brincaba,
Nin tiña mais ledicias que o balbordo
Dunhas campás ô alborexar o día.

[Facsímile do poema publicado en *Centenario de Curros*,
Coruña, Lit. e Imp. Roll, 1951]

Nota.- Con variantes, publicouse no libro do autor
O sono sulagado, Vigo. Col. Alba, 1955.

VI

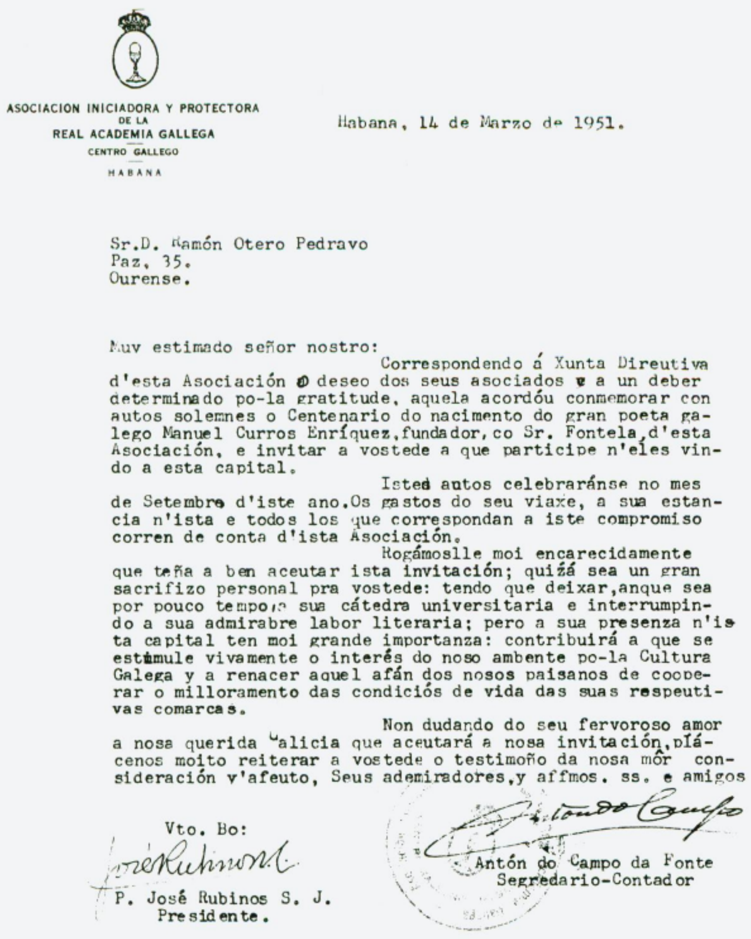

ASOCIACION INICIADORA Y PROTECTORA
DE LA
REAL ACADEMIA GALLEGA
CENTRO GALLEGO
HABANA

Habana, 14 de Marzo de 1951.

Sr.D. Ramón Otero Pedravo
Paz, 35.
Ourense.

Muy estimado señor nostro:

Correspondendo á Xunta Direutiva d'esta Asociación o deseo dos seus asociados e a un deber determinado po-la gratitude, aquela acordóu conmemorar con autos solemnes o Centenario do nacimento do gran poeta galego Manuel Curros Enríquez, fundador, co Sr. Fontela, d'esta Asociación, e invitar a vostede a que participe n'eles vindo a esta capital.

Istes autos celebraránse no mes de Setembre d'iste ano. Os gastos do seu viaxe, a sua estancia n'ista e todos los que correspondan a iste compromiso corren de conta d'ista Asociación.

Rogámoslle moi encarecidamente que teña a ben aceutar ista invitación; quizá sea un gran sacrifizo personal pra vostede: tendo que deixar, anque sea por pouco tempo, a sua cátedra universitaria e interrumpindo a sua admirabre labor literaria; pero a sua presenza n'ista capital ten moi grande importanza: contribuirá a que se estímule vivamente o interés do noso ambente po-la Cultura Galega y a renacer aquel afán dos nosos paisanos de cooperar o milloramento das condiciós de vida das suas respeutivas comarcas.

Non dudando do seu fervoroso amor a nosa querida Galicia que aceutará a nosa invitación, plácenos moito reiterar a vostede o testimoño da nosa môr consideración y afeuto, Seus ademiradores, y affmos. ss. e amigos

Vto. Bo:
José Rubinos
P. José Rubinos S. J.
Presidente.

Antón do Campo
Antón do Campo da Fonte
Segredario-Contador

VII

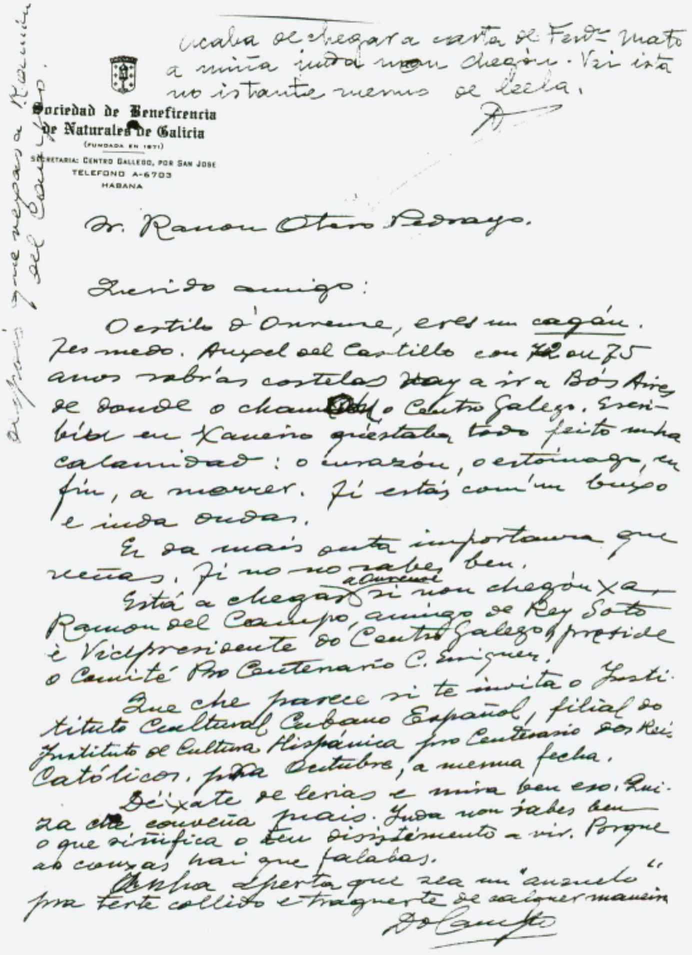

acaba de chegar a carta de Fern^z Mato
a miña inda non chegou. Vai ista
no istante mesmo de leela.

Sociedad de Beneficencia
de Naturales de Galicia
(FUNDADA EN 1871)
SECRETARIA: CENTRO GALLEGO, POR SAN JOSE
TELEFONO A-6703
HABANA

despois que negpas a Ramón del Campo.

Sr. Ramon Otero Pedrayo.

Querido amigo:

O estilo d'Ourense, eres un cagán. Tes medo. Angel del Castillo con ~~72~~ ou 75 anos sabr'as costelas ~~vay~~ a ir a Bós Aires de donde o chamou o Centro Galego. Escribiu en Xaneiro qu'estaba todo feito unha calamidad: o curazón, o estómago, en fin, a morrer. Ti estás com'un buxo e inda ondas.

E da mais outa importancia que veñas. Ti no no sabes ben.

Está a chegar [illegible] si non chegou xa Ramon del Campo, amigo de Rey Soto e Vicepresidente do Centro Galego, preside o Comité Pro Centenario C. Iñiguez.

Que che parece si te invita o Instituto Cultural Cubano Español, filial do Instituto de Cultura Hispánica pro Centenario dos Reis Católicos, pra Outubre, a mesma fecha.

Déixate de lerias e mira ben eso. Quiza che conveña mais. Inda non sabes ben o que significa o teu desistimento a vir. Porque as cousas hai que falalas.

Unha aperta que sea un "anzuelo" pra terte collido e traguerte de calquer maneira

Do Campo

VIII

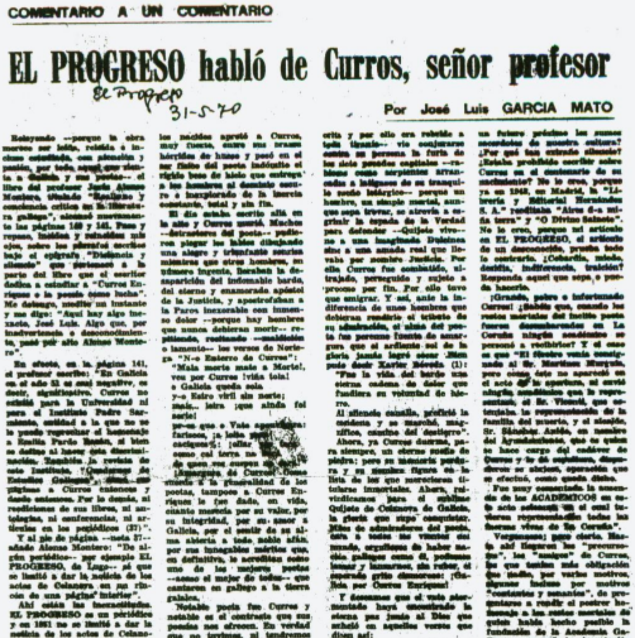

COMENTARIO A UN COMENTARIO

EL PROGRESO habló de Curros, señor profesor

El Progreso 31-5-70

Por José Luis GARCIA MATO

El Progreso, *Lugo, 31-05-1970*

IX

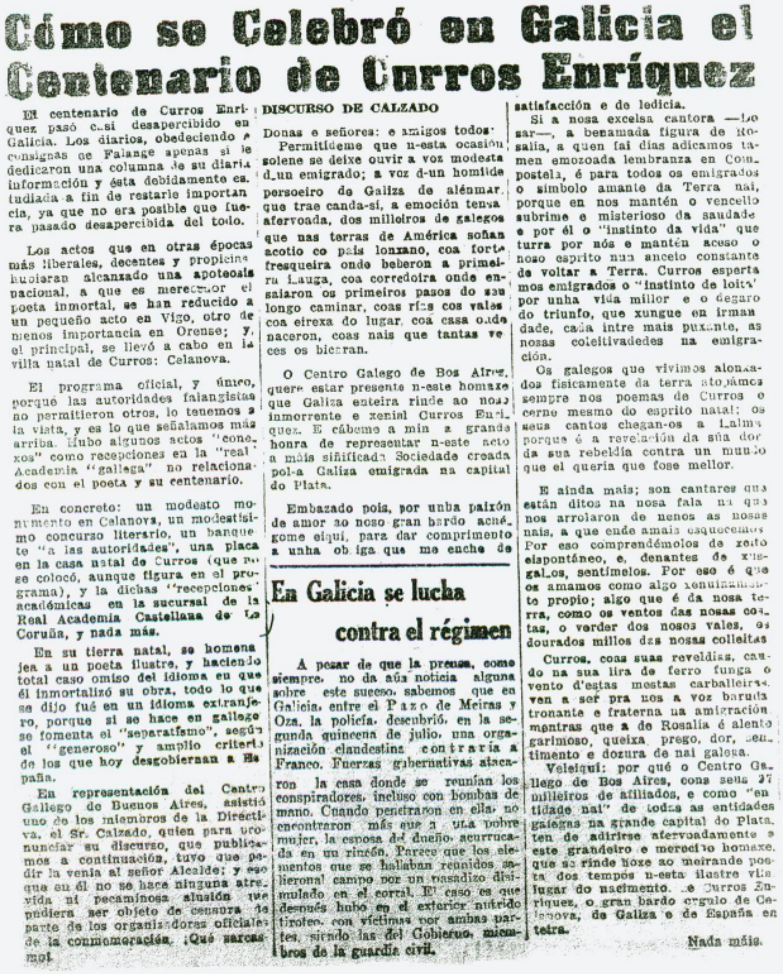

Cómo se Celebró en Galicia el Centenario de Curros Enríquez

El centenario de Curros Enríquez pasó casi desapercibido en Galicia. Los diarios, obedeciendo a consignas de Falange apenas si le dedicaron una columna de su diaria información y ésta debidamente estudiada a fin de restarle importancia, ya que no era posible que fuera pasado desapercibida del todo.

Los actos que en otras épocas más liberales, decentes y propicias hubieran alcanzado una apoteosis nacional, a que es merecedor el poeta inmortal, se han reducido a un pequeño acto en Vigo, otro de menos importancia en Orense; y, el principal, se llevó a cabo en la villa natal de Curros: Celanova.

El programa oficial, y único, porqué las autoridades falangistas no permitieron otros, lo tenemos a la vista, y es lo que señalamos más arriba. Hubo algunos actos "conexos" como recepciones en la "real" Academia "gallega" no relacionados con el poeta y su centenario.

En concreto: un modesto monumento en Celanova, un modestísimo concurso literario, un banquete "a las autoridades", una placa en la casa natal de Curros (que no se colocó, aunque figura en el programa), y la dichas "recepciones" académicas en la sucursal de la Real Academia Castellana de La Coruña, y nada más.

En su tierra natal, se homenajea a un poeta ilustre, y haciendo total caso omiso del idioma en que él inmortalizó su obra, todo lo que se dijo fué en un idioma extranjero, porque si se hace en gallego se fomenta el "separatismo", según el "generoso" y amplio criterio de los que hoy desgobiernan a España.

En representación del Centro Gallego de Buenos Aires, asistió uno de los miembros de la Directiva, el Sr. Calzado, quien para pronunciar su discurso, que publicamos a continuación, tuvo que pedir la venia al señor Alcalde; y eso que en él no se hace ninguna atrevida ni pecaminosa alusión que pudiera ser objeto de censura de parte de los organizadores oficiales de la conmemoración. ¡Qué sarcasmo!

DISCURSO DE CALZADO

Donas e señores: e amigos todos:

Permitideme que n-esta ocasión solene se deixe ouvir a voz modesta d-un emigrado; a voz d-un homilde persoeiro de Galiza de alénmar, que trae canda-sí, a emoción tensa afervoada, dos milleiros de galegos que nas terras de América soñan acotio co pais lonxano, coa forte fresqueira onde beberon a primeira l-auga, coa corredoira onde ensaiaron os primeiros pasos do seu longo caminar, coas rías cos vales coa eirexa do lugar, coa casa onde naceron, coas nais que tantas veces os bicaran.

O Centro Galego de Bos Aires, quere estar presente n-este homaxe que Galiza enteira rinde ao noso inmorrente e xenial Curros Enríquez. E cábeme a min a grande honra de representar n-este acto a máis siñificada Sociedade creada pol-a Galiza emigrada na capital do Plata.

Embazado pois, por unha paixón de amor ao noso gran bardo achégome eiquí, para dar comprimento a unha obriga que me enche de satisfacción e de ledicia.

Si a nosa excelsa cantora —Losar—, a benamada figura de Rosalía, a quen fai días adicamos tamen emozoada lembranza en Compostela, é para todos os emigrados o símbolo amante da Terra nai, porque en nos mantén o vencello subrime e misterioso da saudade e por él o "instinto da vida" que turra por nós e mantén aceso o noso esprito nun anceio constante de voltar a Terra. Curros esperta mos emigrados o "instinto de loita" por unha vida millor e o degaro do triunfo, que xungue en irmandade, cada intre mais puxante, as nosas coleitivadedes na emigración.

Os galegos que vivimos alonxados fisicamente da terra atopámos sempre nos poemas de Curros o cerne mesmo do esprito natal; os seus cantos chegan-os a l-alma porque é a revelación da súa dor da sua rebeldía contra un mundo que el quería que fose mellor.

E ainda mais; son cantares que están ditos na nosa fala na que nos arrolaron de nenos as nosas nais, a que ende amais esquecemos. Por eso comprendémolos de xeito eispontáneo, e, denantes de xulgal-os, sentímelos. Por eso é que os amamos como algo xenuinamente propio; algo que é da nosa terra, como os ventos das nosas costas, o verder dos nosos vales, os dourados millos das nosas colleitas

Curros, coas suas reveldías, cando na sua lira de ferro funga o vento d'estas mestas carballeiras, ven a ser pra nos a voz baruda tronante e fraterna na amigración mentras que a de Rosalía é alento garimoso, queixa, prego, dor, sentimento e dozura de nai galega.

Velaiquí: por qué o Centro Gallego de Bos Aires, cons seus 37 milleiros de afiliados, e como "entidade nai" de todas as entidades galegas na grande capital do Plata, ten de adirirse afervoadamente a este grandeiro e merecido homaxe, que se rinde hoxe ao meirande poeta dos tempos n-esta ilustre vila lugar do nacimento de Curros Enríquez, o gran bardo orgulo de Celanova, de Galiza e de España enteira.

Nada máis.

En Galicia se lucha contra el régimen

A pesar de que la prensa, como siempre, no da aún noticia alguna sobre este suceso, sabemos que en Galicia, entre el Pazo de Meiras y Oza, la policía, descubrió, en la segunda quincena de julio, una organización clandestina contraria a Franco. Fuerzas gubernativas atacaron la casa donde se reunían los conspiradores, incluso con bombas de mano. Cuando penetraron en ella, no encontraron más que a una pobre mujer, la esposa del dueño, acurrucada en un rincón. Parece que los elementos que se hallaban reunidos salieron al campo por un pasadizo disimulado en el corral. El caso es que después hubo en el exterior nutrido tiroteo, con víctimas por ambas partes, siendo las del Gobierno, miembros de la guardia civil.

Galicia, *Buenos Aires, Fed. de Soc. Gallegas, 20-10-1951*

X

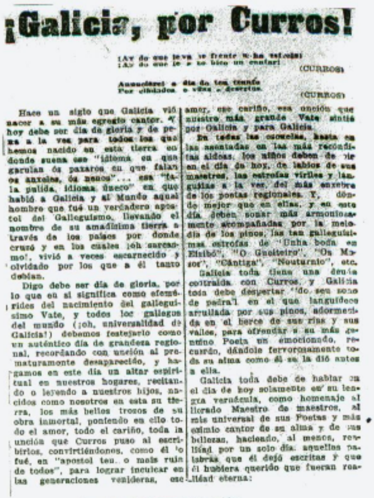

¡Galicia, por Curros!

¡Ay do que leva na frente unha estrela!
¡Ay do que [illegible] un cantar!
(CURROS)

Anunciárei o día do teu triunfo
Por cibdades e vilas e desertos.
(CURROS)

Hace un siglo que Galicia vió nacer a su más egregio cantor. Y hoy debe ser día de gloria y de pena a la vez para todos los que hemos nacido en esta tierra en donde suena ese "idioma en que garulan ós paxaros en que falan os anxeles, ós nenos"... esa "fala pulida, idioma único" en que habló a Galicia y al Mundo aquel hombre que fué un verdadero apostol del Galleguismo, llevando el nombre de su amadísima tierra a través de los países por donde cruzó y en los cuales ¡oh sarcasmo!, vivió a veces escarnecido y olvidado por los que a él tanto debían.

Digo debe ser día de gloria, por lo que en sí significa como efemérides del nacimiento del galleguísimo Vate, y todos los gallegos del mundo (¡oh, universalidad de Galicia!) debemos festejarlo como un auténtico día de grandeza regional, recordando con unción al prematuramente desaparecido, y hagamos en este día un altar espiritual en nuestros hogares, recitando o leyendo a nuestros hijos, nacidos como nosotros en esta su tierra, los más bellos trozos de su obra inmortal, poniendo en ello todo el amor, todo el cariño, toda la unción que Curros puso al escribirlos, convirtiéndonos, como él lo fué, en "apostol teu.. o mais ruin de todos", para lograr inculcar en las generaciones venideras, ese amor, ese cariño, esa unción que nuestro más grande Vate sintió por Galicia y para Galicia.

En todas las escuelas, hasta en las asentadas en las más recónditas aldeas, los niños deben de oír en el día de hoy, de labios de sus maestros, las estrofas viriles y languidas a la vez, del más enxebre de los poetas regionales. Y, dónde mejor que en ellas, y en este día deben sonar más armoniosamente acompañadas por la melodía de los pinos, las tan galleguísimas estrofas de "Unha boda en Elsibó", "O Gaiteiro", "Os Mosos", "Cántiga", "Nouturnio", etc.

Galicia toda tiene una deuda contraída con Curros, y Galicia toda debe despertar "do seu sono de pedra" en el que languidece arrullada por sus pinos, adormecida en el berce de sus rías y sus valles, para ofrendar a su más genuino Poeta un emocionado, recuerdo, dándole fervorosamente toda su alma como él se la dió antes a ella.

Galicia toda debe de hablar en el día de hoy solamente en su lengua vernácula, como homenaje al llorado Maestro de maestros, al más universal de sus Poetas y más eximio cantor de su alma y de sus bellezas, haciendo, al menos, realidad por un solo día, aquellas palabras que él dejó escritas y que él hubiera querido que fueran realidad eterna:

Como paran n'o mar todol-os ríos,
Com'os rayos do Sol paran n'un centro,
Todal-as lenguas han de parar n'unha,
Qu'hemos de falar todos, tarde ou cedo.

No teu nome por terra e por mares,
Ofrecerei paz e salú ôs enfermos,
Falarallle da Patria ôs desterrados,
De libertade e redención ôs servos...»

Todos los gallegos que aún vivimos terrenalmente sobre el dulce solar que Curros tanto añoró y amó, debemos pensar que el alma del Poeta se estremecerá de gozo, al ver que su galleguísima Galicia sabe vibrar al conjuro de las saudosas, a la vez que viriles o rebeldes estrofas que él escribió más con el corazón que con las manos, estrofas que solo aquellos que Dios envió al mundo con tal fin, pueden esculpir en palabra escrita, dejándolas así plasmadas, por permisión divina, para guía y solaz de venideras generaciones.

Digo a la vez que debe ser día de pesar, porque todo gallego que se precie de serlo, debe entonar el "mea culpa" de exculpación de la deuda, que por herencia espiritual, tiene contraída con Curros como un "inri" expiatorio, por la indiferencia con que sus antepasados, o ellos en persona, han visto ser maltratado de palabra y moralmente de obra, a su más excelso cantor. Ya que no hemos sabido honrarlo debidamente en vida, sepamos, al menos, honrarlo como se merece al cumplirse esta gloriosísima efemérides.

Celebremos honrosamente el Centenario del gallego más gallego de todos los gallegos; digamos a nuestra España y al Mundo como Galicia sabe recordar cuantísimo debe a la Musa de Curros que tan justamente supo cantarla en momentos de rebeldía, ira, amor o saudade de su inquieta ánima, plasmando en insuperables cantos todo cuanto es ella y somos nosotros, gallegos de Galicia y del Mundo, ya que después de leer a Curros nos sentimos más hondamente gallegos que nunca, y podemos decir con verdadero orgullo, parodiando a otro excelso poeta ya desaparecido: "Galicia y yo, somos así, señor".

Congreguémonos ante los monumentos que perpetúan su memoria en aquellas ciudades donde los haya, ante sus retratos, donde solo hubiere estos, o, mejor aún ante un libro de su obra inmortal, para testimoniar a su espíritu aquella Galicia tan por él querida, sabe enmendar el yerro momentáneo que, como humanos que somos, con él cometimos en vida, y que hoy, en apretadas filas de sano galleguismo, pensando solo en Galicia y para Galicia, rendimos a su magnífica obra el cariño, el respeto y la admiración que se merece. Ya que, oídlo bien, gallegos de Galicia y de todo el Mundo; ¡CURROS, solo hubo uno y... Dios rompió el molde!

¡¡Por Curros y por Galicia!! ¡¡Terra a Nosa!!

R. P. HIDALGO.

N. de R. — Este artículo fué enviado a toda la prensa de Galicia para su publicación el 15 de septiembre, fecha del Centenario de Curros y... ningún diario de Galicia, de su Galicia, lo publicó. Juzgue el lector como andan las "cosas" en nuestra patria.

Galicia, *Buenos Aires, Fed. de Soc. Gallegas,* 14-12-1951

XI

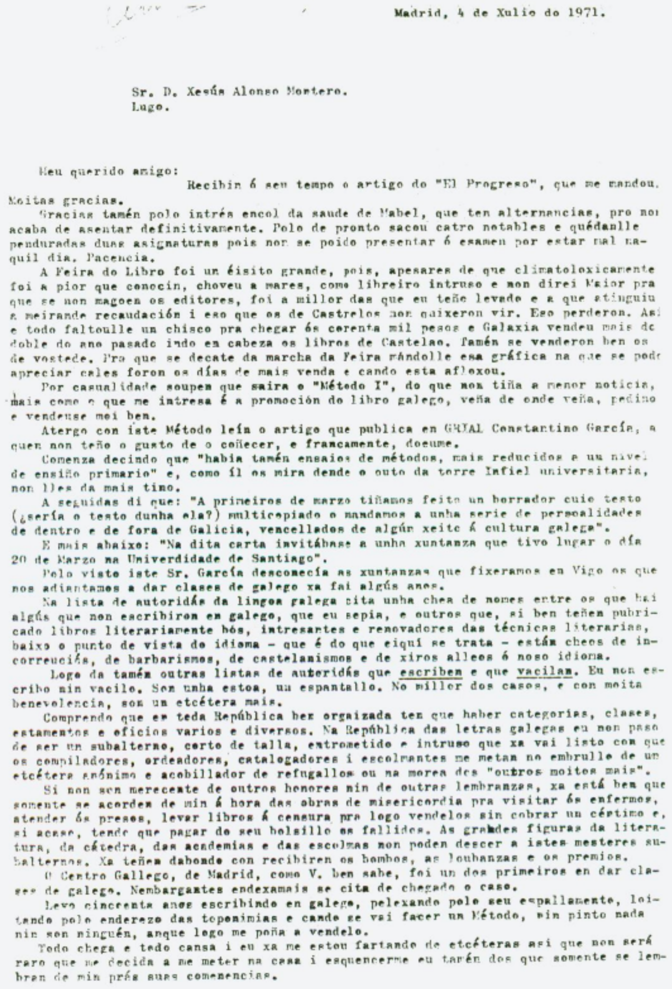

Madrid, 4 de Xulio do 1971.

Sr. D. Xesús Alonso Montero.
Lugo.

Meu querido amigo:

Recibín ó seu tempo o artigo do "El Progreso", que me mandou. Moitas gracias.

Gracias tamén polo intrés encol da saude de Mabel, que ten alternancias, pro non acaba de asentar definitivamente. Polo de pronto sacou catro notables e quédanlle penduradas duas asignaturas pois non se poido presentar ó esamen por estar mal naquil dia. Pacencia.

A Feira do Libro foi un éisito grande, pois, apesares de que climatoloxicamente foi a pior que conocín, choveu a mares, como libreiro intruso e non direi Maior pra que se non magoen os editores, foi a millor das que eu teño levado e a que atinguiu a meirande recaudación i eso que os de Castrelos non quixeron vir. Eso perderon. Así e todo faltoulle un chisco pra chegar ós corenta mil pesos e Galaxia vendeu mais do doble do ano pasado indo en cabeza os libros de Castelao. Tamén se venderon ben os de vostede. Pra que se decate da marcha da Feira mándolle esa gráfica na que se pode apreciar cales foron os días de mais venda e cando esta afloxou.

Por casualidade soupen que saira o "Método I", do que non tiña a menor noticia, mais como o que me intresa é a promoción do libro galego, veña de onde veña, pedino e vendeuse moi ben.

Atergo con iste Método leín o artigo que publica en GRIAL Constantino García, a quen non teño o gusto de o coñecer, e francamente, doeume.

Comenza decindo que "habia tamén ensaios de métodos, mais reducidos a un nivel de ensiño primario" e, como íl os mira dende o outo da torre Infiel universitaria, non lles da mais tino.

A seguidas di que: "A primeiros de marzo tiñamos feito un borrador cuio testo (¿sería o testo dunha ela?) multicopiado o mandamos a unha serie de personalidades de dentro e de fora de Galicia, vencellados de algún xeito á cultura galega".

E mais abaixo: "Na dita carta invitábase a unha xuntanza que tivo lugar o día 20 de Marzo na Univerdidade de Santiago".

Polo visto iste Sr. García desconecía as xuntanzas que fixeramos en Vigo os que nos adiantamos a dar clases de galego xa fai algús anos.

Na lista de autoridás da lingoa galega cita unha chea de nomes entre os que hai algús que non escribiron en galego, que eu sepia, e outros que, si ben teñen pubricado libros literariamente bós, intresantes e renovadores das técnicas literarias, baixo o punto de vista do idioma - que é do que eiquí se trata - están cheos de incorreuciós, de barbarismos, de castelanismos e de xiros alleos ó noso idioma.

Logo da tamén outras listas de autoridás que escriben e que vacilan. Eu non escribo nin vacilo. Son unha estoa, un espantallo. No millor dos casos, e con moita benevolencia, son un etcétera mais.

Comprendo que en toda República ben orgaizada ten que haber categorías, clases, estamentos e oficios varios e diversos. Na República das letras galegas eu non paso de ser un subalterno, certo de talla, entrometido e intruso que xa vai listo con que os compiladores, ordeadores, catalogadores i escolmantes me metan no embrulle de un etcétera anónimo e acobillador de refugallos ou na morea dos "outros moitos mais".

Si non son merecente de outros honores nin de outras lembranzas, xa está ben que somente se acorden de min á hora das obras de misericordia pra visitar ós enfermos, atender ós presos, levar libros á censura pra logo vendelos sin cobrar un céntimo e, si acaso, tendo que pagar do seu bolsillo os fallidos. As grandes figuras da literatura, da cátedra, das academias e das escolmas non poden descer a istes mesteres subalternos. Xa teñen dabondo con recibiren os bombos, as loubanzas e os premios.

O Centro Gallego, de Madrid, como V. ben sabe, foi un dos primeiros en dar clases de galego. Nembargantes endexamais se cita de chegado o caso.

Levo cincoenta anos escribindo en galego, pelexando polo seu espallamento, loitando polo enderezo das toponimias e cando se vai facer un Método, nin pinto nada nin son ninguén, anque logo me poña a vendelo.

Todo chega e todo cansa i eu xa me estou fartando de etcéteras así que non será raro que me decida a me meter na casa i esquecerme eu tamén dos que somente se lembran de min prás suas comenencias.

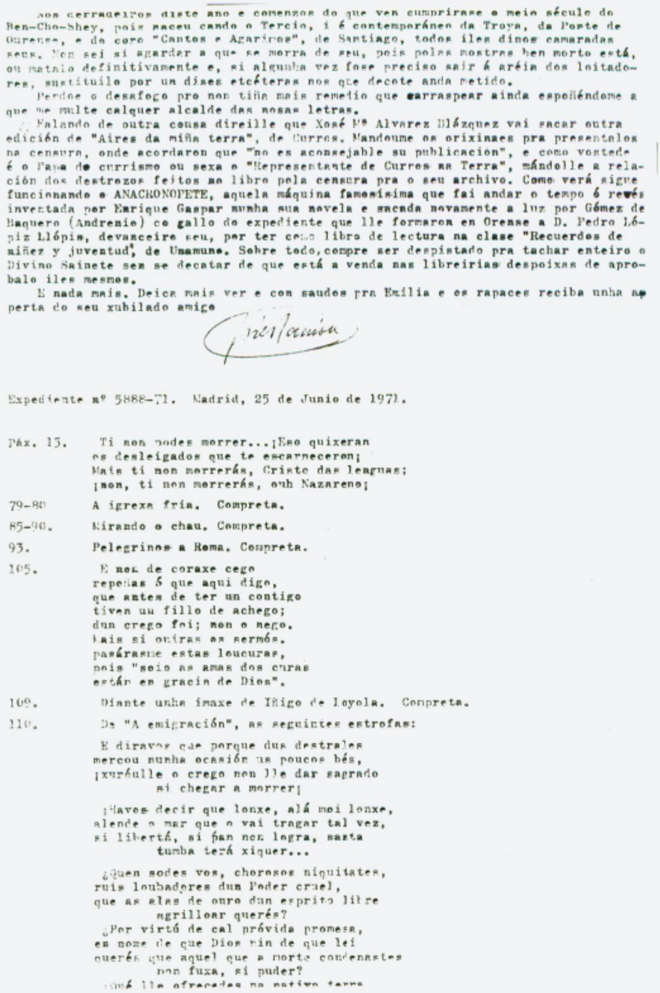

Aos cerradeiros diste ano e comenzos do que ven cumprirase o meio século do Ben-Cho-Shey, pois naceu cando o Tercio, i é contemporáneo da Troya, da Ponte de Ourense, e do coro "Cantos e Agarimos", de Santiago, todos íles dinos camaradas seus. Non sei si agardar a que se morra de seu, pois polas mostras ben morto está, ou matalo definitivamente e, si algunha vez fose preciso sair á aréia dos loitadores, sustituilo por un dises etcéteras nos que decote anda metido.

Perdoe o desafogo pro non tiña mais remedio que carraspear ainda espoñéndome a que me multe calquer alcalde das nosas letras.

Falando de outra cousa direille que Xosé Mª Alvarez Blázquez vai sacar outra edición de "Aires da miña terra", de Curros. Mandoume os orixinaes pra presentalos na censura, onde acordaron que "no es aconsejable su publicación", e como vostede é o Papa do currismo ou sexa o "Representante de Curros na Terra", mándolle a relación dos destrezos feitos no libro pola censura pra o seu archivo. Como verá sigue funcionando o ANACRONOPETE, aquela máquina famosísima que fai andar o tempo ó revés inventada por Enrique Gaspar nunha sua novela e sacada novamente a luz por Gómez de Baquero (Andrenio) co gallo do expediente que lle formaron en Orense a D. Pedro Lópiz Llópis, devanceiro seu, por ter como libro de lectura na clase "Recuerdos de niñez y juventud", de Unamuno. Sobre todo, compre ser despistado pra tachar enteiro o Divino Sainete sen se decatar de que está a venda nas libreirias despoixas de aprobalo iles mesmos.

E nada mais. Deica mais ver e con saudos pra Emilia e os rapaces reciba unha aperta do seu xubilado amigo

Expediente nº 5888-71. Madrid, 25 de Junio de 1971.

Páx. 13. Ti non podes morrer...¡Eso quixeran
os desleigados que te escarneceron¡
Mais ti non morrerás, Cristo das lenguas;
¡non, ti non morrerás, ouh Nazareno¡

79-80 A igrexa fria. Compreta.

85-90. Mirando o chau. Compreta.

93. Pelegrinos a Roma. Compreta.

105. E non de coraxe cego
repeñas ó que aqui digo,
que antes de ter un contigo
tiven un fillo de achego;
dun crego foi; non o nego.
Mais si ouiras os sermós.
pasárasme estas loucuras,
pois "solo as amas dos curas
están en gracia de Dios".

109. Diante unha imaxe de Iñigo de Loyola. Compreta.

110. De "A emigración", as seguintes estrofas:

E diravos que porque dus destrales
mercou nunha ocasión us poucos bés,
¡xuróulle o crego non lle dar sagrado
si chegar a morrer¡

¡Haves decir que lonxe, alá moi lonxe,
alende o mar que o vai tragar tal vez,
si libertá, si pan non logra, santa
tumba terá xiquer...

¿Quen sodes vos, chorosos niquitates,
ruis loubadores dun Poder cruel,
que as alas de ouro dun esprito libre
agrilloar querés?
¿Por virtú de cal próvida promesa,
en nome de que Dios nin de que lei
querés que aquel que a morte condenastes
non fuxa, si puder?
¿Qué lle ofrecedes na nativa terra

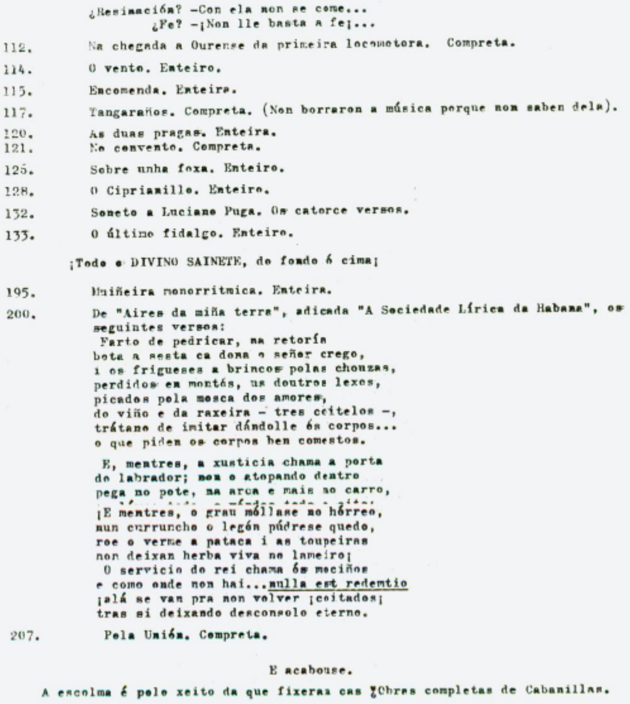

¿Resinación? -Con ela non se come...
¿Fe? -¡Non lle basta a fe¡...

112. Na chegada a Ourense da primeira locomotora. Compreta.

114. O vento. Enteiro.

115. Encomenda. Enteira.

117. Tangaraños. Compreta. (Non borraron a música porque non saben dela).

120. As duas pragas. Enteira.
121. No convento. Compreta.

125. Sobre unha foxa. Enteiro.

128. O Ciprianillo. Enteiro.

132. Soneto a Luciano Puga. Os catorce versos.

133. O último fidalgo. Enteiro.

¡Todo o DIVINO SAINETE, do fondo ó cima¡

195. Muiñeira monorritmica. Enteira.

200. De "Aires da miña terra", adicada "A Sociedade Lírica da Habana", os seguintes versos:
Farto de pedricar, na retoría
bota a sesta ca dona o señor crego,
i os frigueses a brincos polas chouzas,
perdidos en montós, us doutros lexos,
picados pola mosca dos amores,
do viño e da raxeira - tres ceitelos -,
trátano de imitar dándolle ós corpos...
o que piden os corpos ben comestos.

E, mentres, a xusticia chama a porta
do labrador; non o atopando dentro
pega no pote, na arca e mais no carro,
[illegible]
¡E mentres, o grau móllase no hórreo,
nun curruncho o legón púdrese quedo,
roe o verme a pataca i as toupeiras
non deixan herba viva no lameiro¡
O servicio do rei chama ós meciños
e como onde non hai...nulla est redemtio
¡alá se van pra non volver ¡coitados¡
tras si deixando desconsolo eterno.

207. Pela Unión. Compreta.

E acabouse.

A escolma é polo xeito da que fixeran cas ¿Obras completas de Cabanillas.

Carta de Xosé Ramón Fernández Oxea "Ben-Cho-Shey"

ARREDOR D'*O DIVINO SAINETE*

Xosé Luís Méndez Ferrín
Instituto Santa Irene (Vigo)

Miñas donas e meus señores, é un honor para min poderlles falar un chisco de *ODS* (*O divino sainete*), parolada que quixera adicar á memoria de tres currosaos que significaron moito na miña vida: Venancio Méndez Feijóo, Luís Soto Fernández e Celso Emilio Ferreiro Míguez; os dous primeiros de Vilanova dos Infantes, o último de Celanova.

De todos os escritores galegos do século XIX é Curros Enríquez o que me resulta máis próximo. Tiven acceso desde moi neno aos seus poemas, incluíndo *ODS*, de lectura daquela moi pouco recomendada; oínlle recitar fragmentos a moitas persoas maiores da miña familia e amigas e pasei longas tempadas da miña infancia en Vilanova dos Infantes, onde escoitaba, con frecuencia, contos referidos a Curros, nos cales o personaxe se convertía en lenda que non sempre, funo vendo, se correspondía co poeta máis ou menos real dos biógrafos, mesmo que algúns destes teñan gastado moita imaxinación nas súas obras. Con certeza, coñecín xentes que coñeceran a Curros persoalmente.

Na miña memoria, de xeito privilexiado, está viva unha de tales tradicións orais, de cuxa veracidade vostedes xulgarán, posto que llela vou referir.

Manuel Curros, adolescente, baixaba moito de Celanova a Vilanova pola vella calzada da Pedra da Moa. Adoitaba visitar as quintas feiras unha meniña chamada Manuela Salgado, coa que moceaba na horta da casa. Este namoro era ben coñecido polos pais da rapariga, que o consentían. Manuel, que era de casa rica, gastaba un *carrique* ou *carrik*, gabán con esclavina daquela moi de moda en Londres, e adoitaba esvestirse da prenda, que penduraba da galla dunha mazaira, para estar coa Manuela. Nunha ocasión, o irmán pequeno desta, Isaciño, meteu a man nun dos petos e rouboulle dous reais.

Parece que Curros nunca se queixou e aínda lle escribiu á súa namorada esta cántiga que, de ser da súa autoría, resultaría o primeiro poema coñecido do noso autor:

Pombiña que vas voando
pola cima do tellado,
léválle esta carta eixiña
á Manuela de Salgado.

O que voou foi Curros, deixando estas terras, e Manuela Salgado casou e, entre outros fillos, tivo a dona Sara Fernández Salgado, mestra nacional e nai de Luís Soto. En canto ao pillabán do irmanciño, este converteuse en don Isaac Fernández Salgado, famoso eclesiástico que desempeñou moitos anos a función de párroco da Trindade de Ourense. Dado que este nunca lle restituíra a Curros os dous reais, todos os anos pregaba na misa do 15 de setembro, festa do Cristal e aniversario do nacemento de Curros, pola salvación do poeta. Tal día coma hoxe.

Algo debe de haber de certo nesta historia. Manuela Salgado vivía nunha casiña de Vilanova situada en Porto de Outeiro, lugar minúsculo e microtopónimo hoxe case esquecido polos veciños. Nembargantes, Curros, adulto, introdúceo en *A Virxe do Cristal*, sen vir, desde logo, moito a conto:

- Ónde vas, Xan de Ventraces?
- Vou cara Porto de Outeiro.

Podíalles contar algúns contos máis dos que en tempos pasados e referidos a Curros oín nas lareiras, nas barberías e nas tabernas de Vilanova e de Celanova. Pero vin aquí para dicir catro cousas sobre *ODS*.

Certamente *ODS* tivo mala fortuna e foi recibido de xeito desprezativo por numerosos críticos literarios, e non só por aquel meu parente ultramontano, Valentín de Nóvoa, carlistón coriáceo, senón tamén por outros de fasquía liberal aparente, algún dos cales, noutro punto deste mesmo Congreso, serán chamados a cabido por Anxo Angueira. Non é de estrañar este feito, dado que *ODS* é a obra poética de Curros máis deliberadamente doutrinaria. O que nos leva a pensar que, salvas as inmensas distancias, tamén lle aconteceu o mesmo a *De rerum natura*.

Si, por expor as teses materialistas de Epicuro e por combater a relixión, Tito Lucrecio Caro nunca foi autor moi traballado nos bacharelatos en que o latín era de obrigado curso e o libro de Curros que nos ocupa viuse rebaixado na doutrina común histórico-literaria de Galicia á condición de obra menor. O cal conduce a unha reflexión fundamental que parte da pregunta: ¿pode o Poema ser portador ou transmisor de ideoloxía?

Xeralmente, se se trata de ideoloxía mística e relixiosa que transmiten os poemas de Juan de la Cruz a resposta é si, pero non é tan unánime a aquiescencia se do que se trata é dos poemas contaminados con ideoloxemas políticos que só unha fracción de lectores comparten. Ninguén se atreve con Lucrecio, ¡madía leva!; pero son moitos os historiadores da literatura, os poetas contemporáneos, os lectores escolleitos de Curros dispostos a dicir en voz baixa ou en voz alta que *ODS* e Curros no seu conxunto son un poema e un poeta menores, por ventura por achárense entrefebrados de ideas políticas. Certo, no poema cabe todo, pois que é linguaxe e non hai lingua sen nocións, sen ideas, sen significados. A condición única para que un poema con ideoloxía explícita (implícita teñen ata mesmo os poemas que parecen destinados só ao gozo sensorial) sexa bo é que sexa un bo poema.

De rerum natura e *ODS* sono. Ora ben, o primeiro, no que se formula a crítica radical á relixión e se expón a doutrina atomista materialista, esixía o estilo elevado, a dicción preciosa, a elegancia soberbia, a perfección xestual. O segundo limítase á crítica política a determinada forma de relixión, á defensa protonacionalista da nosa literatura e á censura da reacción política, o que lle reclamou a Curros a forma de sátira. E toda sátira esixe un satirizado, boa parte dos lectores de *ODS* sono, e reclama unha reacción do inimigo, se a sátira é eficaz. Isto explica que Curros sexa visto con mal ollo por numerosos receptores, de onte e de hogano. A sátira, que é lírica, que expresa a inimizade dun eu lírico, que amosa o odio, nunca gozou de moito respecto polos autores de poéticas, polos preceptistas, polos teóricos da literatura. Sempre se considerou que a lírica do amor, da dor íntima, da paisaxe, dos estados de falencia sentimental, digamos aquí Saudade, mesmo da mística e do patetismo en xeral, era máis elevada, axioloxicamente relevante e valiosa en suma que a lírica da violencia sentimental contra persoas, ideas, cidades ou políticas contrarias[1]. Isto xogou tamén en contra de Curros: se este tendese ao sublime, coma Victor Hugo, non sería desprezado, mais tamén non sería visitado co fervor con que hoxe o facemos. Hugo está máis ben morto e como momificado e Curros segue a alporizarnos os pulsos.

Todo poema é histórico (vaia obviedade) pero, ás veces, a historia contemporánea do autor e dos seus lectores primitivos faise evidente, como é o caso de *ODS*. Daquela o poema corre un perigo real: que, transcorrida a época da súa concepción e primeira recepción, envelleza, periclite, caduque. Tal tipo de poema só pode salvarse pola súa calidade, autenticidade, valor poético: é, naturalmente, o caso de *ODS*. O autor de *ODS* e o eu poético, o narrador, o que conta e fala do seu tempo histórico, dos seus amigos e amigas e das súas inimigas e inimigos, confúndense. Por elección enunciativa, Curros home real e Curros figura retórica que canta e relata son a mesma cousa, queren ser a mesma cousa. Velaquí que podemos dicir que *ODS* é un poema, entre outras propiedades, realista. Eu sosteño, fronte a unha opinión moi estendida, que a poesía pode ser realista, que mesmo a gran poesía, alén de doutrinaria, alén de ideolóxica, pode ser tamén realista, e *ODS*, como Rosalía, é unha demostración contundente do que predico.

Curros, que non era un finxidor (ningún poeta merecente de tal nome o foi nunca), tivo vontade de que o seu eu histórico, socio-político e persoal coincidise exactamente co eu poético que fala en *ODS*. Daquela, fáisenos imprescindíbel entrarmos no seu tempo e no lugar que Curros ocupou no seu tempo.

Tiña Curros tres aniños cando, en 1854, o seu pai colleu as armas e se uniu ao alzamento revolucionario que daría paso ao chamado Bienio Progresista. Sabemos, desde as últimas investigacións de Xosé Benito Reza, que José María de Curros nin era reaccionario nin era carlista, como reiteradamente se viña dicindo, senón un home de progreso, e, por moito que non se levase ben co ilustre fillo, as ideas del tiveron por forza que influír na configuración ideolóxica deste, así como o clima político que se respiraba en Celanova nos días da primeira infancia do poeta.

---

[1] No caso da *Divina Comedia* a sátira tolérase sempre que vai incorporada a un programa teolóxico e a un discurso narrativo de natureza excelsa, formulación alegórica e referencia platónica.

Aproveitamos para dicir que o movemento revolucionario de 1854, que Marx e Engels analizan nas crónicas recollidas no libro titulado *Revolución en España*, onde se cita á Coruña e a Galicia, debeu de ter unha especial importancia no noso país xa que culmina, no intre da reacción o'donnellista, co episodio do Banquete de Conxo. Como se desprende da lectura da prensa da época e de *Los precursores* de Murguía, aquela xeración nada nos anos trinta do século XIX e que asistira na nenez aos acontecementos de 1846, centrou os seus entusiasmos no alzamento do 54. Pois ben, Rosalía, Pondal, Murguía, Víctor López Seoane, Eduardo e Alexandre Chao, e outros, forman parte desa xeración que é a dos mestres de Curros Enríquez. Se no político eles son demócratas (desde o 54 xa se diferencia entre liberais e demócratas), logo republicanos, no cultural e no plano galego propenden á rehabilitación da nosa lingua e da nosa nacionalidade con intensidades variabeis e son os fundadores da idea de Galicia como nación. Polo tanto, e desde as súas orixes, o nacionalismo galego foi sempre progresista e de esquerdas.

Así, Curros viviu o réxime da Restauración desde a oposición ao sistema e escribiu radicalmente en contra, existencialmente en desacordo e de forma aberta desde a disidencia ideolóxica e política. Moitos escritores, durante a Restauración, pensaban que era unha falla de educación e un atraso a escrita con contidos de crítica, e pensaban que a monarquía afonsina, con Cánovas e Sagasta a se alternaren, era o triunfo do liberalismo e o mellor dos sistemas posibeis. Entre estes escritores do sistema atopábase, naturalmente, Emilia Pardo Bazán[2].

---

[2] Case todo o mundo cita a Pardo Bazán aseñorándoa como *Doña* Emilia e a Rosalía de xeito familiar. Eu non farei así.

A católica Emilia advertía na súa crítica –máis política que literaria– a *Aires da miña terra* que a lectura desta obra "ha sido prohibida por el Reverendo Obispo de Orense a sus diocesanos". Unha vez descargada a súa conciencia co aviso, a condesa pontificia decide pontificar na súa *Revista de Galicia*. Para ela, enxeñosa, en *Aires da miña terra* habería dous libros: un bo, plausíbel e algo *pompier*, onde están as "auras frescas, sanas, balsámicas, impregnadas de manzanillas y romeros que aroman las lindes de *nuestros* campos"[3], e outro libro, no que se detectan "las emanaciones enfermizas, calenturientas, no saturadas siquiera del olor industrial del carbón de piedra, sino de un tufo más fétido y asfixiante todavía". Pardo Bazán combate este segundo Curros, autor ao que ela lle inventa como unha dobre personalidade. A segunda é aborrecíbel para ela: "la de un demócrata *impresionado* y entusiasta como ya van quedando pocos, *tout d'une pièce* y que dice en verso lo que en prosa temería proclamar por miedo a la sonrisilla escéptica que el desengañado último tercio del siglo XIX va adoptando como medio –tal vez el más eficaz– de combatir utopías que, al tomar cuerpo realizándose, a nadie espantarán tanto como a sus padres y patrocinadores". Xa vostedes saben que unha pantasma percorría Europa.

Non parece Pardo Bazán falar na Restauración senón no seo da súa segunda edición, a modo de farsa, que é o clima político e intelectual do actual réxime da Reforma Política ou II Restauración Borbónica. Xa non as reivindicacións nin a política radical poden ter lugar porque o imperio de Cánovas/Suárez, ou Sagasta/Felipe, ou a fosilización Fraga Iribarne, impón unha razón consensuada que atafega a liberdade de expresión. Pardo Bazán négalle o dereito á libre expresión e incentiva o Curros máis lírico ou aínda trivial. A poesía dotada de atributos políticos é delicto. Emilia Pardo Bazán recoñécelle a Curros talento, mais aconséllalle que se afaste da política. Pola miña banda eu recoñezo a malicia. Coidado coas utopías políticas, que sempre resultan xeradoras de horror cando se poñen en práctica. O reaccionarismo da Pardo Bazán é tan intenso, tan radical, tan vivenciado, que aínda marabilla o feito de que haxa xentes dispostas a considerala unha muller aberta ao progreso, ás liberdades, e innovadora de calquera cousa que sexa no seu tempo.

---

[3] A cursiva do posesivo é nosa. As condesas propenden a pensar que todos os campos lles pertencen.

Pero Pardo Bazán non interveu só sobre Curros, senón sobre Pondal tamén, do que gustaba, ou sobre Rosalía. Ela estaba chamada a definir como e de que modo debe ser a literatura galega e ese modo represéntaselle de forma dialectal ou adxectiva, cousa que todos os lectores e redactores de *El País* e Camilo José Cela pensan tamén agora. A literatura "rexional" é un accidente, unha declinación da española, ao modo do peculiarismo estremeño de Gabriel y Galán. Logo deberá expresar só o primitivo, o inocente, o limpo, o aromático, o agradábel. Neste senso, se ela ben acepta a grandeza de Pondal, se cadra por entendela a medias ou por confundila con pobreza e orixinalismo primitivo, Pardo Bazán detesta os elementos fundamentais da gran Rosalía. Desta non tolera a súa dimensión radical, institutiva, non pintoresca. Co cadáver de Rosalía aínda quente tivo o mal gusto de lle facer unha honra fúnebre na que, contumaz, reincidía en aceptar só unha parte da De Castro, como só aceptaba unha parte do Curros. No fondo, a lección de Pardo Bazán é esta: non hai alta literatura galega e en galego non se pode sentir profundamente, innovar formal e universalmente do mesmo modo que non poden ser introducidos, tendo o noso idioma como vehículo, elementos ideolóxicos de signo democrático. O galego é unha fala provincial e unha literatura galega non consagrada á pintoresca descrición da peculiaridade superficial propia é impertinente. Non existe unha literatura nacional galega, pensa Pardo Bazán, como pensan algúns dos modernos analistas da nosa cultura.

Pardo Bazán é árbitra e portavoz do réxime da Restauración. Este quería unha Galicia domesticada polos Gasset, Bugallal, Riestra, Montero Ríos (a esquerda do sistema, respectado por Curros), que renunciase á alianza constitutiva de democracia e protonacionalismo (digamos Murguía e os Chao) e integrase no réxime alternante e caciquil unhas letras galegas desprovistas de utopía, dinamismo revolucionario e capacidade de seren autónomas e nacional-populares. Curros Enríquez responde en *ODS*. Porque *ODS* é, entre outras cousas, unha defensa en regra da literatura galega como literatura nacional. Aí está o canon: Pondal, Rosalía, Añón, Vicetto, Murguía, el mesmo en función polémica. Mesmo os "segundóns apolíticos" como Lamas Carvajal. Os frustrados: Elices. Os novos como promesa de futuro. Non falta nin Xan da Coba; pero non figura Brañas.

Moitas veces tense presentado Curros como un poeta escasamente nacionalista no que predominan as punxencias revolucionarias universalistas ou cousa así. Pero non: *ODS*, entre outras cousas que poidamos tratar aquí, aínda que esteamos reprimidos polo tempo para o facer, é, insistimos, unha defensa do sistema literario galego, ou da literatura nacional, ou do que Figueroa e Bourdieu chaman *campo nacional*, fronte aos que negan iso, dos cales é cabezaleira Emilia Pardo Bazán.

O campo nacional galego aparece en *ODS* atacado desde dúas posicións: a que, encabezada pola literata consabida, Pardo Bazán, viaxa no vagón da envexa, e a dos cregos que o fan no da gula e se dedican a devorar os corpos de Murguía, dos escritores galegos e do mesmo Curros. Isto último, a carraxe dos cregos contra Murguía, que é o núcleo ideolóxico do protonacionalismo na súa esencia, significa que, en *ODS*, a Igrexa católica aparece como inimiga do sistema literario e do campo nacional galego: nada máis verdade onte e hoxe. O que resulta estraño é que foran Catherine Davis (1979) e, na súa estela, R. A. Cardwell e John C. Wilcox, estudiosos estranxeiros, os que insistiran en que a Igrexa católica e a oligarquía e o sistema burgués da Restauración odiaban politicamente a Rosalía e á literatura galega e que Pardo Bazán encabezaba esa campaña arrastrando a Valera e Menéndez Pelayo contra o protonacionalismo por progresista. Logo algúns en Galicia pisaron no angazo e decatáronse.

A dereita, en Galicia, o carlismo, o constitucionalismo da Restauración, antes o moderantismo, eran contrarios ao nacionalismo. Eu como suxeito literario e político veño do 1854, do 1868, da I República, da oposición ao sistema da Restauración. Veño de xeito tan directo que un avó do meu mestre Otero Pedrayo era coronel esparterista, e outro avogado activo na desamortización de Madoz; seu pai (de Otero Pedrayo), deputado (e determinados historiadores dálle con que Otero Pedrayo era fidalgo e conservador), encabezou o movemento ourensán de apoio a Curros en ocasión do seu inicuo procesamento e escorrentou, cun discurso incendiario, ao bispo de Ourense e ás forzas vivas da capital, que fuxiron espaventadas con motivo da chegada á Ponte-Canedo da primeira locomotora. Os devanceiros protonacionalistas foron sempre tropa revolucionaria, así Deus me axude. Nós camiñamos sempre na *voye royal* da liberdade e da igualdade, por iso estamos orgullosos de sermos nacionalistas galegos hogano que a caza de bruxas e bruxos nacionalistas é deporte obrigado.

En *ODS* a cregaxe devora e rilla ósos de Murguía, do propio Curros, de todos. O cal é derivado dun feito que nada ten que ver coa fe, coa relixión ou co ateísmo, cuestións que foron moi discutidas a propósito de Curros e, moi especialmente, de *ODS*. A nós non debería interesarnos, como lectores, o feito de que Curros fose ou deixase de ser crente.

Pola súa biografía sábese que estaba fóra da Igrexa católica e que pertenceu aos pedreiros-libres ou á masonería. Neste Congreso, Patrocinio Ríos Sánchez demostrará que Curros estivo relacionado coa Igrexa baptista en Madrid. Máis nada.

Curros, certamente, non estaba enfrontado co clero e coa Igrexa católica por razóns de fe ou de espiritualidade. Estábao por razóns económicas e políticas, como o estivo o mellor de Europa desde o momento en que os franceses revolucionarios deciden expropiar os estamentos feudais, nobreza, monarquía, Igrexa católica, e pór os seus bens en libre circulación mercantil. Logo, cando Bonaparte estende polos campos de Europa este novo réxime, dotándoo de racionalidade administrativa, consolídase a fenda entre os intereses católicos e os intereses da burguesía que navega a favor do vento da Historia. Tanto é así, que os sistemas reaccionarios impostos en toda Europa a raíz da caída de Napoleón non darán conseguido a restauración plena dos poderes terreais da Igrexa católica, que segue resentida. E os estralos revolucionarios subseguintes e o regreso de algo semellante á democracia dará lugar, en todas as partes, pero poñamos en España, á revolución desamortizadora de Mendizábal (1834-1837) e, logo do alzamento de 1854, loado por Marx e Engels e no que participara José María de Curros coa espingarda na man e chapeu de copa, coma no cadro de Delacroix, á desamortización protagonizada polo sabio e laico profesor Gaspar Madoz.

De xeito que Curros, que nace nunha Calanova comercial, nova e resultado da expropiación dos bens conventuais, tal como Xosé Benito Reza lles explicará dentro dun pouco, é producto dunha época que, entre outras cousas, executa a desposesión das terras e dos fondos e das rendas das comunidades eclesiásticas, que, exclaustradas, resentidas, conspiran aquí co refugallo da nobreza en forma de carlismo. Carlismo que, en Galicia, onde non pode asumir a defensa de liberdades forais inexistentes coma nas Provincias Vascongadas e Navarra, non é aceptado por ninguén fóra dos cabidos catedrais e de xentes insignificantes coma o meu desgraciado parente Valentín de Nóvoa, grande inimigo de Curros, a quen eu citaba ao primeiro de todo desta conferencia. Así nolo ensina X. R. Barreiro, que sabe do que fala.

Curros, como Murguía, como todos os que se movían no campo político literario protonacionalista, adoraba o *Risorgimento* italiano, a coloración tricolor da súa bandeira criptorrepublicana, a tonalidade vermella das camisas garibaldinas. Isto nótase ben en *ODS*. E non podemos esquecer que a unificación italiana escenificou o derradeiro capítulo do combate da civilidade contra os poderes económico-políticos do catolicismo. Curros, daquela na flor da vida, asiste entusiasmado á desaparición dos Estados Pontificios e á implantación do ensino público e do matrimonio civil na mesma Roma. Lería, abraiado, a encíclica *Quanta Cura*, da que é apéndice o *Syllabus* (1864), e asistiría ao combate ideolóxico, terríbel, entre Pío IX e o mundo. Logo, vería, non sen esperanza, o ascenso de León XIII e asistiría aos intentos deste para acomodar razón e fe (*Aeternis Patris*, 1875) e liberalismo e catolicismo (*Libertas Praestantissima*, 1888). De contado, Curros perdería toda esperanza, se é que a tivo. Nesta última encíclica, León XIII está servindo nada menos que a xustificación doutrinal ao réxime canovista que o celanovés combate desde a democracia, así coma a outros semellantes na Europa.

E se a *Libertas Praestantissima* é publicada no mesmo ano que o *ODS*[4], no noso poema satírico Curros enfróntase, sen acedume e con contundencia, co papa da doutrina social da Igrexa (a *Rerum Novarum* sería publicada no 91), que nunca, nunca, nunca asumiría a doutrina cristiá da pobreza: nunca se cumpren "os programas liberales". Sobre todo os dun liberalismo beicido desde as alturas e posto ao servicio da recuperación do poder temporal da Igrexa católica.

Por aquelas datas, Victor Hugo, na súa casa da Praza dos Vosgos, tan semellante á natal de Curros na rúa do Príncipe ou "Calle Arriba", escribía o seu poema "filosófico" *Le Pape*, publicado dez anos antes ca *ODS*, no cal o autor de *1793* e simpatizante da Comuna responde ao desafío que representa para os demócratas un León XIII aberto en aparencia ao mundo moderno. No poema de Hugo, o papa ten un soño no cal asume a liberdade e a xustiza no mundo, regresando á Igrexa primitiva. Logo, o papa acorda, volta ao mundo real e exclama: "Quel rêve afreux je viens de faire!".

Pola súa parte, Curros, en *ODS*, procede consonte as súas propias estratexias enunciativas. Fai que o papa, como saben, convide a cear ao Curros narrador e a sombra retranqueira de Añón. Promételles a súa conversión á pobreza evanxélica, mais só de palabra e polos efectos das xerras de bo viño de Falerno que trasfega o romano en abundancia. A ironía tenue de Hugo casa coa exaltación do seu discurso elevado, mentres que en Curros triunfa a farsa, porque *ODS* ou é lida como farsa e coa guía de Bakhtin ben á man ou non se entende nada.

---

[4] Tamén naquel ano 1888 naceu Otero Pedraio, e León XIII, a petición do Cardeal Payá, co carlista López Ferreiro de asesor, proclamou a bula pontificia que sanciona que os despoxos atopados na catedral en 1879 son efectivamente os do Apóstolo Santiago o Maior. Curros non se fai eco en *ODS*.

Aínda que outras persoas falarán aquí verbo da recepción e influencia de *ODS*, eu quixera reiterar o feito de que esta obra, aínda que espertou entusiasmo en moitos lectores, non tivo moita fortuna cos críticos e historiadores da literatura galega. Prescindindo das voces irritadas dos inimigos ideolóxicos de Curros, observemos que autores aparentemente neutrais consideraron *ODS* como obra cativa, ou mesmo desprezárona, fenómeno ao que non é alleo o feito de se tratar dun opúsculo, dunha peza de reducidas dimensións que se presenta a si mesma como parodia. Alén diso, é cousa sabida que, como dixemos, a sátira e o humor foron xerarquizados, tradicionalmente, nos máis baixos degraus da escada das Belas Letras. Finalmente, actuou negativamente na valoración de *ODS* o feito de se tratar dunha obra complexa, mesmo que aparente ser un texto directo, sinxelo e populista.

Ben ancorado no seu tempo histórico, a primeira sensación que nos transmite *ODS* é a dun certo cheiro a *carbonilla*, e xa vimos en Emilia que o século XIX era intensamente ferroviario. Algúns dos problemas políticos principais e algunhas das contradiccións máis relevantes da Europa e da Galicia da época, incluído o problema da existencia dunha literatura nacional, aparecen aquí poetizados. Pero a farsada, o elemento grotesco, o riso rachado, a insistencia no corpo, o sentido carnavalesco, retrotráenos a un substrato festivo de raíz popular que evoca o que de medieval subsiste, para ben do mundo moderno e dos seus gozos, no espírito de Rabelais. Pero o máis sorprendente, ao meu xuízo, é que *ODS* tende unha ponte aos modos estilísticos do século XX. É un texto precursor.

Con certeza, cando en *ODS* se nos presenta na noite de Madrid a aparición da Santa Compaña non podemos deixar de evocar un tenebrismo lúgubre de natureza romántica, mais de contado nos arrepía un calafrío que nos traslada a certa vivencia do onírico moito máis contemporánea e familiar dunha época literaria que, coma a nosa, se configurou no ronsel do surrealismo. Se, por outra banda, a famosa e soada "carcaxada", restaurada por Alonso Montero como "gargallada", en que estrala a lúa en *ODS* é unha avanzada das animacións imaxinistas de inertes físicos tan característica así de *Romancero Gitano* como de Amado Carballo, as animalizacións caricaturescas (*ODS* está cheo de bechos: cans dogos, tigres, cuadrúmanos, non por casualidade o campo cultural protonacionalista incluía o sabio zoólogo evolucionista Víctor López Seoane, e Pardo Bazán, como non, era unha pía e fervente antidarwinista) son un procedemento que sitúa a retórica currosá aquí a só un palmo da estética esperpéntica do derradeiro Valle-Inclán.

A ironía, o sarcasmo, a invectiva, o insulto, o improperio, manéxanse con superior habelencia mentres o poema progresa a base de diálogo áxil, descricións fulgurantes, reflexións circunspectas, cando non son inagardadas ou sorprendentes, retruques variados e mordaces, lostregazos ao magnesio. Cunha pericia versificadora que nin os seus peores detractores negan a Curros, as tríades –nome celtista, murguiano tirado do campo cultural protonacionalista– tal e como no inicio se anuncia, verdadeiramente ladran, morden, rin (rin moito e este riso é marca da ausencia de resentimento neste contemporáneo de Nietzsche, felizmente), feren xusticeiras ou beixan coa sentimentalidade leal que é característica do noso poeta. Unha estructura perfectamente medida e unha actualización lábil e animada fan da lectura deste canto contra os adversarios da liberdade, da patria, da harmonía no mundo, da igualdade e da vida, unha viaxe ao fondo de nosoutros e ao fondo dos outros que dificilmente poderemos esquecer.

"Tercetos de fuego" que dixera Otero, o fillo do médico Otero, nun texto rescatado para este congreso por X. M. Salgado.

Beizón.

CRÍTICA LITERÁRIA E CONTEXTO IDEOLÓXICO-POLÍTICO: ANÁLISES E AVALIACIÓNS DA OBRA DE MANUEL CURROS ENRÍQUEZ

Francisco Rodríguez

En ningún país coa sua cultura normalizada a crítica dos seus clásicos literários parte do desprezo, minusvaloración ou reducionismo perante o obxecto de estudo. É máis, resulta difícil achar casos de análises e críticas literárias significativas que non estexan guiadas polo entusiasmo perante o escritor/a e a obra que é motivo de atención. Esta actitude non é antagónica da capacidade crítica nen menos da ponderación nos xuizos. Porén, resulta fundamental precisamente para facermos o esforzo de aprofundamento necesário na procura dos sentidos das obras e no papel dos seus autores, asi como para, dentro da evolución histórica, detectar o que segue vixente e expresivo para os leitores e leitoras actuais. Non me vou referir xa ao imprescindíbel estudo dos contextos sociais, ideolóxico-políticos, culturais e económicos nos que as obras se xeran, e que en parte as explican, e o diálogo que estabelecen cos suxeitos sociais do momento. Para asumir este estudo, hai que estar guiado polo amor e respeito ao que consideramos de valor para nós, isto é, ao que consideramos revelador, exemplar e expresivo para o mundo no que vivemos, para a sociedade na que actuamos e para as persoas ás que nos diriximos. Nunha palabra, respeito e amor polos que criaron mundos literários relevantes, que o crítico e historiador da literatura debe empeñar-se en contribuir a actualizar.

Se isto é asi no caso das culturas normalizadas, no caso das culturas literárias de nacións sen Estado é imprescindíbel simplesmente para entender con corrección o sentido dos textos, para sermos capaces de desvendar todo o que contribue a agachá-los e, por que non dicé-lo, para escoitar na sua lucidez e limitacións aos seus autores. Sen entusiasmo, condición para o rigor ben orientado, contribuiremos só a reforzar as deformacións e xuizos minusvaloradores, a consolidar a lousa de leituras reducionistas e a acoplar estas literaturas, a nosa literatura concretamente, e as suas obras e autores máis significativos aos prexuizos, imaxes e estereotipos existentes sobre a sociedade, e a unha función marxinal ou secundarizada no seu seo, co que se inviabiliza ainda máis o seu cabal e axeitado coñecimento tamén polos de fóra. Sinceramente creo que isto é o que está a pasar frecuentemente cos nosos clásicos, en particular, e coa análise da literatura galega en xeral nas institucións académicas. É máis, creio que esta actitude crítica desleixada ou minusvaloradora do próprio reloce na actual etapa histórica e resulta letal para a cultura nacional e as suas perspectivas de futuro.

Dicia Fernández Retamar ("Algunos problemas teóricos de la literatura hispanoamericana", 1974) que a literatura hispanoamericana expresaba e mesmo afirmaba o ser dos respectivos países e os seus rasgos comuns, as suas formas de estar no mundo. Non se podia abordar o seu estudo cun aparato conceptual próprio doutras literaturas, concretamente das literaturas europeias metropolitanas. A comprensión do mundo próprio é unha condición sine qua non e só desde aquí poderemos comprender o mundo todo do que formamos parte. Coincidia Retamar co Benedetti ("La palabra, esa nueva cartuja", La Habana, 1971) que denunciaba que no campo da avaliación os latinoamericanos seguian sendo epígonos do europeu. Habia que facer xustiza á literatura hispanoamericana, vítima da prática daniña da crítica colonizada. Ambos botaban en falla unha crítica moderna e nacional, unha crítica refractária a toda forma de colonización espiritual e de colonialismo puro e simples. Advirte Retamar que é mesmo condición necesária para a existenza de marcos, conceitos e avaliacións contrastadas e razoadas, que servan a unha teoria xeral da literatura:

> Necesitamos pensar nuestra concreta realidad, indicar sus rasgos específicos, porque sólo procediendo de esa manera, a lo largo del planeta, conoceremos lo que tenemos en común, detectaremos los vínculos reales, y podremos arribar un día a lo que será de veras la teoría general de la literatura general. (*op. cit.*).

A crítica refractária a toda forma de colonización cultural decatou-se en Hispanoamérica entre 1960 e 1980 de que era máis madura a literatura que a teorización e crítica sobre ela, que era necesário un axuizamento á altura do obxecto. A liña dominante na crítica e na história literária caracterizaba-se por un "patético bovarismo", isto é, por un actitude própria de quen se considera un metropolitano desterrado, que necesita e devece pola sanción prévia metropolitana.

Decatemo-nos de que estamos a falar de literaturas de Estados cunha língua oficial, normalizada, por máis que sexan Estados da periféria do sistema capitalista. Isto levou a certos críticos literários, precisamente polo seu afán universalista non colonizado, a mirar para outras partes da Europa (Hungria, Polónia, Chéquia...) que non son os poucos Estados metropolitanos dignos de imitación na hierarquización eurocéntrica. Foi así como descobriron pontos concomitantes entre a literatura hispanoamericana e a dos "europoides", denominación empregada polo marxista lituano-chileno Alejandro Lipschütz (*Perfil de Indoamérica de nuestro tiempo. Antología 1937-1962*, La Habana, 1972, p. 92), defensor das comunidades indígenas, para se referir ás periférias europeias. Sinteticamente, constataron as coincidéncias de que o modelo cultural é máis literário, que a poesia ocupa un lugar privilexiado, que a relación entre literatura e documento é maior, que o carácter instrumental é máis óbvio. Os contactos coas correntes metropolitanas existen, pero as alteracións son significativas e non anulan, nos casos relevantes, a especificidade e menos poden seren explicados como mímese. Non se poderia dicer o mesmo concretamente da nosa literatura clásica?

Estamos nun Congreso sobre a figura e a obra dun dos nosos tres grandes clásicos, o que tivo maior éxito de público na su época, dentro dos límites nos que hai que inseri-lo no contexto dunha sociedade e cultura como a galega. Tendo en conta que pasou case un século desde a sua morte, podemos asegurar que o esforzo crítico realizado estivo á altura do esforzo criativo e estético e da vontade por construir unha cultura literária en língua galega, expresiva da nosa forma de ser e estar no mundo? É hoxe un clásico recoñecido, valorado e lido na sua real dimensión e significado? Como contribuiron os esforzos críticos á sua actualización? Cal foi o interese por resgatar e plasmar con respeito en edicións accesíbeis ao público os seus textos? Certamente a crítica bovarista, colonizada, non chegou ao extremo de consolidar academicamente barbaridades tan alarmantes e desfiguradoras como as que padeceu Rosalia, tildada de muller inculta, falta de pensamento filosófico, poeta ruralista e "romántica rezagada", produto do empeño do seu marido. Claro que tampouco foi obxecto praticamente de atención exterior polo que a ósmose entre a crítica colonizada de dentro e a colonizadora metropolitana non colaborou á sua distorsión e minusvaloración. Neste caso, a crítica expresa máis xenuinamente a tendéncia ao anecdotário biográfico, ao reducionismo nas intencións, ao acoplamento ao ideolóxico dominante e normativo español, aos prexuizos minusvaloradores da cultura nacional. A actitude bovarista no caso de Curros contrasta con algunhas análises de que foi obxecto no século XIX, en vida.

Por exemplo, a crítica que Manuel Barros fai de *Aires da miña terra*, en *La Ilustración Gallega y Asturiana*, 18 de agosto de 1881, publicada antes en *La Nación Española*, de Buenos Aires, resulta indicativa por moitos aspectos. Non dubida en que existia todo un movimento do que Rosalia, "a druidesa", fora bandeira para criar un espazo simbólico-cultural próprio na cultura literária escrita. Non confundia o fragmentarismo de xéneros e as limitacións lingüísticas deste Renacimento inicial con limitacións estéticas ou falla de capacidade da língua. Curros significaba a aparición da imprecación audaz e da "estridente nota revolucionaria" na literatura galega. Estabamos perante un grande poeta, o "Tirteo" da Galiza, que se diferéncia ben do que cataloga como "estéril escuela española", do que é exemplo senlleiro Núñez de Arce, tanto na ideoloxia como nas formas poéticas adoptadas. A modernidade dos novos tempos esixe formas breves, condensadas, axeitadas ao sentir rápido, enfático, do que xa dera testemuña novidosa Heine, e que adaptaran na literatura española Bécquer e Campoamor, ao servizo de intencións comunicativas diferentes ás do noso poeta, e por suposto –engadimos nós– nas que era maxistral artífice Rosalia na literatura galega. Ela tiña provocado a maior revolución métrica das literaturas peninsulares en consonáncia coas suas necesidades expresivas. Curros era outra novidosa contribución da literatura galega, no eido da poesia, xénero polo demais ben específico canto ás suas características na nosa primeira Renacéncia, porque en xerme contén todos os demais xéneros literários, no caso do poeta de Celanova, especialmente o teatro, a narración curta e a oratória, como non podia ser menos. Cómpre subliñar que a denominación de "dialecto", que Manuel Barros emprega para se referir ao galego, significa xustamente língua non oficial, non institucionalizada. Pero é grazas á consciéncia que leva a usar esta língua non oficializada que pode existir un poeta con esta cosmovisión; en nengunha outra língua, moito menos menos na língua oficial imposta, poderia tomar forma. Pouco importa que o crítico progresista privilexie o papel de *Aires da miña terra* como libro pragmático, destinado a anunciar ao povo a boa nova, a dun mundo de liberdade e progreso que se está a construir "sobre las hórridas tinieblas del pasado". Considera ao poeta e ao seu mundo poético como expresión da marcha imparábel do progreso e dunha rebeldia, para el até entón ausente do "movimento literario de la patria ausente". Porén as análises dos poemas que compoñen o libro, do sentido global do mesmo e sobre as formas estróficas orixinalmente utilizadas non deixa lugar a dúbidas de que non se trata só da avaliación dun entusiasta correlixionário que ve realizadas as suas aspiracións na lira de Curros. E a análise dun entusiasta porque se ve surprendido gratamente por unha comuñón de ideias e a sua plasmación con forza poética. Nada de complexos bovaristas, por máis que os seus pontos de referéncia sexan os das literaturas europeias metropolitanas ou centrais a comezar pola española. Cecais conveña apontar que non esquece pór de relevo e denunciar as censuras e represálias de que foi obxecto autor e libro tan emblemático dos novos tempos:

> Ni esta cuerda, ni otras varias de la potente lira de Curros Enríquez, podía vibrar sin escándalo. *Aires da miña* terra fue denunciado, y su autor, después de excomulgado por un obispo que

> se cree todavía en pleno siglo XIII, condenado en primera instancia a cuatro años de encierro, como un ladrón vulgar.
>
> Pero lo diré también: según *La Ilustración Gallega y Asturiana*, el fiscal del Tribunal Superior de La (sic) Coruña había pedido la absolución libre para el bardo criminal.

En Setembro de 1888, Aurelio Ribalta destacaba na sección literária de "La España Regional" o papel de Curros na conformación dunha poesia galega de calidade. Advertia enfaticamente que se referia a aquela escrita no noso idioma. Formaba parte da máis alta hierarquia literária con Rosalia, xa falecida, e Pondal, mália ser doutra xeración posterior. Atribui a Curros e a Rosalia o coñecimento da nosa literatura na España. Sen complexos bovaristas afirma que quen coñeza as poesias de Curros as ten "en tan alto grado de consideración como las de los primeros poetas de otros países". Ten altura de grande poeta "aun en esta extrema pendiente, en la que agota contra sus especiales antipatías el vocabulario de las más enérgicas reprobaciones". Por exemplo, en 'O Vento', "versos que Curros quiso hacer humorísticos y no hizo sino impregnarlos de una grandeza trágica tal, que no les he hallado par en ninguna moderna literatura". Dá-nos Ribalta chaves que máis tarde van ser alegremente esquecidas pola crítica. Velaí van:

> Ninguno de ellos (refere-se a Curros, Rosalia e Pondal) es rico en bienes de este mundo, y todos tres han dado a Galicia una riqueza más preciada que el oro: la honra que le reporta tener hijos tan ilustres (…)
>
> Curros, amante de su patria, vive alejado de ella; Curros, amante de la poesía, vive sujeto con ligaduras de hierro a la prosa aplanadora de la vida del periódico, monstruo insaciable que todo lo devora (…).
>
> Vivo, inspirado y caliente en su estilo, realista en la más genuina acepción de este vocablo, tiene el secreto de conmover o arrebatar el ánimo del lector (…)
>
> Su obra son, hoy por hoy, los *Aires da miña terra*, libro completo, aun desde sus primeras ediciones (…)

As dificuldades económicas, mesmo no caso de Pondal, isto é, a sua marxinalidade a respeito do mundo burgués, caracterizaron a vida dos nosos clásicos do XIX, auténticos escritores con vontade de viver da pena, mais ao servizo dunha causa e dunha língua e cunha visión do mundo que os levaron a unha existéncia conflitiva social ou psiquicamente, a non seren asumidos polo mercado. Non se pode falar de triunfo social e económico en vida como escritores, mesmo no caso de Curros. Aurelio Ribalta non deduce éxito económico algun do seu recoñecimento de que "Curros es el caudillo de nuestros jóvenes poetas, es el que la mocedad gallega lee con más entusiasmo" ou de que se lean os versos de *Aires*... nas "aldeas donde, aun en aquellos lugares que parece debían estar apartados de todo comercio literario, no es su autor un desconocido". O caráter fragmentário, canto a xéneros e limitado nos usos lingüísticos, provén, en primeiro lugar, dos limites impostos por unha existencia afastada da Terra e polas condicións do mercado editorial e dos leitores naquel momento histórico. De querer inserir a Curros, escritor galego na nosa língua, nun movimento literário, conforme aos cánones das literaturas europeias de referéncia mimética, haberia que facé-lo no realismo, coa especificidade de que simbolismo e surrealismo campean xa polos seus poemas, inclasificábeis dentro das escolas metropolitanas. Finalmente, *Aires da miña terra* é un libro coerente, "completo", xa desde a primeira edición, que remata co poema "Encomenda", compéndio do sentido e función da sua lira, proclama do apóstolo que anúncia a boa nova. Esta voz profética será provocativamente reforzada polo poema que pecha a terceira edición en 1886, "A palabra", avogando pola necesária unidade das relixións monoteístas a partir das suas coincidéncias na loita pola xustiza e o amor fraterno entre os homes.

Cando a inauguración do monumento a Curros n´A Coruña, publicaron-se traballos sobre o home e o poeta. Algun deles como a crónica de Dionisio Pérez, compañeiro de Curros como redactor no xornal republicano madrileño *El País*, aparecida en *La Voz de Galicia*, mereceu a contestación de Ramón Marcote ("Recordando a Curros", *El Eco de Galicia*, 25 de novembro de 1935), que consideraba que "se estaba a desnaturalizar la personalidad del gran poeta gallego". Curros non emigrara a La Habana porque don Nicolás Rivero, proprietário do *Diario de la Marina*, lle oferecese unha praza ben remunerada neste xornal, como informara Dionisio Pérez. Nen era director do xornal Rivero cando chegou Curros, Marzo de 1894, e o xornal era dunha ideoloxia política e relixiosa moi diferente á do escritor. Emigrou por motivos políticos: fora denunciado por un artigo publicado en *El País*, xornal do que era redactor. Sinala Marcote que nos últimos anos da sua vida si traballou Curros no *Diario de la Marina*, primeiro como corrector de probas e despois como redactor literário, cunha sección moi lida denominada "La Prensa", comentários sobre sucesos e incidentes políticos similares "en la forma, a como lo había hecho en Madrid en el referido diario *El País*; pero no con la misma ideología, pues se había moderado sensiblemente en sus ímpetus anticlericales y políticos, adaptándose a la realidad y circunstancias del momento". Compria non desorientar a verdade, teima na que alguns incidiron tamén con posterioridade. Como tamén, con posterioridade, poidemos comprobar e demonstrar (*A evolución ideolóxica de Manuel Curros Enríquez*, 1973) que, sen renegar do pasado nen renunciar aos substrato democrático do seu pensamento, existia unha adaptación á realidade e ás circunstáncias históricas no último Curros, convertido nun pre-nacionalista e empeñado na autoorganización de Galiza a prol dos seus intereses como povo, nun contexto internacional marcado polo ascenso de distintos imperialismos, dentro dun Estado burocrático e centralista agresivamente asimilista no cultural e lingüístico e desigual e discriminatório no económico.

Estas referéncias críticas demonstran que houbo capacidade para valorar e analisar a figura de Curros e a sua obra durante o século XIX con entusiasmo, sen minusvaloracións, e conforme á verdade dos feitos. Tamén son demostrativas de que consolidaron a imaxe de poeta demócrata, anti-caciquil e anticlerical, loxicamente alleas a unha transformación que só puideron detectar, ainda que non explicasen nen valorasen, os que, como Marcote, se referiron á etapa final da sua vida. Sen dúbida, alguns dos coetáneos de Curros participaban do seu entusiasmo pola causa política e cultural que representaba o noso poeta e non eran insensíbeis aos valores estéticos da sua poesia. Non estaban abafados pola mímese crítica nen polo bovarismo, mália seren progresistas universalistas e debedores dunha educación españolizante. Seguramente ocorria que se preocupaban do noso poeta e da nosa literatura quen acreditaban na sua necesidade histórica e quen esperaba dos seus escritores achados, revelacións, á altura das necesidades dos tempos. Eles estiveron, a respeito de Curros, en grande parte á altura do obxecto estudado, se ben é certo que, en casos como *O divino sainete* (1888), a recepción crítica interior foi praticamente nula, e as avaliacións embafadas sempre pola intención doctrinária, anti-papista e institucionalmente anti-católica do poema, o que impediu a moitos gozar e recoñecer a graza, ironia e desenfado da sua fasquia fantástica e simbólica. O seu canto VIII é unha das máis punzantes, irónicas e incisivas das diatribas e paródias escritas contra o Vaticano, desde unha perspectiva evanxélica e cristiá. Isto, unido á defensa dos protagonistas da prática cultural e literária galega, Rosalia en primeiro termo, e do espírito rebelde e experimentado de antergos precursores como Añón, poeta morto no desterro da pátria, resucitado para acompañar a Curros nesta pelegrinaxe-romaria ao Vaticano, fronte á mesquindade, ruindade e reaccionarismo antigalego e confesionalmente católico dos que comezaban a representar a xinea dos galegos á española, como Pardo Bazán, resultaba forte, moi forte na sua alusión concreta. O mellor era a condena ao siléncio. Mágoa que non fose ainda adaptado para a cena este poema que tantas potencialidades teatrais encerra.

Que estamos perante o clásico máis asumíbel na sua intención, máis directo ideoloxicamente e máis pragmático na concepción poética demonstra-o que é o menos deformado polas análises críticas. Contodo, non está tan correctamente valorado nen está debidamente actualizado no seu significado e respeitado na transmisión escrita dos textos. Polo demais, é vítima da falla de contrastes críticos e análiticos, xeral á dinámica dos estudos de literatura na Galiza nos últimos vinte anos, condicionados polas "limitacións" decorrentes dun modelo cultural oficial pouco proclive ao diálogo e contraste plural. Prexudica-se asi o contraste científico e metodolóxico e incide-se na falta de entusiasmo e amor polo obxecto estudado. A minusvaloración-anulación pura e dura da literatura clásica galega ten moito a ver con esta dinámica.

Arredor de 1951, coincidindo co centenário do nacimento do poeta, xestan-se catro libros sobre a sua vida e a sua obra. Son *Manuel Curros Enríquez, súa vida e súa obra*, de Carré Alvarellos, *Curros Enríquez. Biografía*, de Celso Emilio Ferreiro, *Manuel Curros Enríquez. Biografía*, de González Besada Estévez e Félix Melendo, e *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, de Alberto Vilanova Rodríguez. Sen lugar a dúbidas, o último ainda segue a ser o compéndio informativo máis completo sobre o noso autor, e contén acertadas análises da sua obra, todo dentro dun grande entusiasmo admirativo polo obxecto de estudo. Son, como non pode ser menos, se temos en conta as circunstáncias da época, traballos realizados fóra do ámbito académico universitário. Dous deles, o de Alvarellos e Vilanova, calificados por Carvalho Calero de "científicos" na sua *Historia da Literatura*, precisamente avaliando a bibliografia sobre Curros, foron provocados desde a emigración bonaerense, disposta nos seus sectores máis conscienciados a que a data non pasase inadvertida e a impulsar a realización de investigacións que recompilasen toda a información posíbel sobre o noso poeta e a sua obra e que a analisasen na sua vixéncia. Marca un fito especial o de Vilanova. Houbo pequenas incursións de José Luis Varela sobre as bases filosóficas da poesia de Curros ("Curros o el Progreso", *Grial*, n.º 3), de Carvalho Calero sobre as carácterísticas intrínsecas da obra poetica currosiana ("Algo sobre da poesia de Curros", ibidem), no mesmo ano 1951. Despois haberá que esperar case vinte anos para que apareza de novo a preocupación crítica, e contribucións de interese sobre o tema. Será nos anos finais da década dos sesenta e comezos dos setenta, xustamente co bulir da oposición ao rexime franquista. A preocupación ideolóxico-política, conectada co momento histórico na Galiza, está presente nas aproximacións e/ou análises que se fan de Curros e a sua obra, sexa desde unha perspectiva marxista abstracta (Alonso Montero, *Realismo y conciencia crítica en la literatura gallega*, 1969), sexa desde unha perspectiva marxista que asume o problema nacional galego (F. Rodríguez, *A evolución ideolóxica de Manuel Curros Enríquez*, 1973). Non está alleo a esta atmósfera o estudo inicial que Carlos Casares fai para a sua edición de *Aires da miña terra* de Galaxia, en 1974. Como tampouco podemos disterar o esforzo por dotar a Galiza dunha crítica e análise sobre o corpus literário próprio en forma de história, por parte de Carvalho Calero, da convición de que a nosa literatura representa a nosa forma de estar no mundo e de comprendé-lo, e que cómpren esquemas non colonizados para a sua correcta avaliación e clasificación. A sua comprensión dos nosos clásicos asi o demonstra, e de forma concreta no caso de Curros, que ocupa todo un capítulo na sua *Historia da Literatura Galega*, de 1963. Nesta tradición debemos situar a "Literatura gallega", obra de Pilar Vázquez Cuesta, na *Historia de las literaturas hispánicas no castellanas*, (VV.AA.), 1980, cunha interesante e actualizada análise sobre Curros. Seguramente cerraba una etapa de entusiasmo.

Verdadeiramente están presentes distintas opcións críticas: a do *progresismo bovarista*, preocupado por se o poeta e a sua obra responden ao modelo revolucionário metropolitano, propagandista, iso si, do que se considera o único clásico galego contestatário, e disposta a render-se perante a evidéncia de que os exemplos da literatura española non chegan a tanto. Está a que procura na *particularidade da contradición* da Galiza a razón de ser da figura e a obra de Curros, as características do seu universalismo democratista inicial e a sua evolución, achando que está dentro dun elo que conduce a dotar ao país de conciéncia de seu, dos seus direitos, precisamente na etapa do imperialismo. Hai o *eclecticismo* tensionado entre a tendéncia ao bovarismo e a necesária análise da particularidade da contradición e dunha avaliación autónoma, con tendéncia a esvarar paseniñamente cara ao *anecdótico e minusvalorador*. Carvalho Calero criaba entón un aparato conceptual próprio para a nosa literatura e expresaba o mellor que a tradición nacionalista nos legara no campo da cultura, o amor e o entusiasmo polo obxecto de estudo, neste caso Manuel Curros Enríquez, *unha forma galega de ser e de estar no mundo*. Seguramente foi a etapa da crítica, como do ensaio en xeral, máis influente en sectores sociais non exclusivamente universitários.

Non deixa de ser curioso e sintomático que, con democrácia e marco autonómico, institutos universitários especializados e currículos oficialmente recoñecidos sobre a matéria, non se realizase até fins da década dos noventa unha tese de doutoramento sobre o noso clásico nunha Universidade Galega, a da Coruña (Elisardo López Varela, *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*, dous tomos, editada pola Deputación en 1998, recompilación exaustiva e ben fixada da poesia galega e castelá do poeta). Desde 1975 houbo que esperar até 1987 para que se centrase de novo a atención na figura e obra de Curros. A NOSA TERRA, dentro da colección “A Nosa Cultura”, adicou-lle un número monográfico, no que se esclarece polo miúdo, con rigor, todo o referido á morte e ao traslado dos restos mortais para seren soterrados n’A Coruña (Xesus Oreiro Pensado, “Crónica actual da morte de Curros”) ou á derradeira viaxe de Curros a Galiza (Manuel Rei Romeu, “A derradeira viaxe a Galiza”), ademais dalgunhas outras curiosidades biográficas. Na análise da obra, destaca o suxerente e novidoso análise de Carvalho sobre *Agencia de sangre*. Para o que fala non deixou de ser un motivo de pesar o feito de que, despois de quince anos de ter aparecido *A evolución ideolóxica de Manuel Curros Enríquez*, non se tiñan producido avanzos sustanciosos na análise e interpretación do sentido da sua obra nen se asumian evidéncias máis que demonstradas. Tampouco tiña mellorado a datación dos poemas de data incerta ou nada convincente e comezaba a consolidar-se incomprensibelmente en moitas edicións erros que afectaban ao sentido dos textos. Precisamente, na etapa dunha cultura galega institucionalizada, de forma secundarizada, o desleixo, a falla de rigor, no tratamento dos clásicos eran máis notórias. Seguramente era que comezaba a facer-se notar a burocratización, a falla de debate e de contraste aos que me teño referido, o desprezo e a exclusión dos extra-muros, a nula incentivación do entusiasmo da mocidade perante a nosa literatura clásica, de forma particular, nas institucións que, por seren públicas, debian ser exemplares neste aspecto. Entón, en 1987, fixen notar erros, empiricamente demonstrados, algun dos cais é hoxe apresentado como novidoso achado da erudición universitária, e reincidin en teses, que ainda hoxe hai resisténcia a admitir, pese a seren incontestábeis.

Comecemos polos primeiros:

1.- Despois de analisar o relevo e calidade do poema "Na tumba de Rosalía" (1904), anotabamos no devandito especial de *A NOSA TERRA*, de 1987: "Non en balde, por outra parte, Curros é un dos discípulos máis respeitosos e millor coñecedores do que Rosalia representa. Os dous máis expresivos e realistas poemas a ela referidos pertencen á sua pluma. Se nun deles afirma que a nosa reivindicadora 'comesta dos lobos/ comesta morreu' (31), no que estamos a comentar pasa a simbolizar xa todos os valores pátrios, pero sen mistificación de nengun tipo". Na nota a rodapé informabamos: "Do poema 'A Rosalia', reproducido en *La Patria Gallega*, 30 de maio de 1891, número extraordinário adicado ao traslado dos restos mortais de Adina a San Domingos de Bonaval". Aqui e agora debemo-nos facer a seguinte pergunta: Como pode ser posíbel que se reproduza, nas edicións actuais máis manexadas, unha versión manipulada que di "comesta dos lobos/ comesta se veu"? Pasamos da aseveración obxectiva, categórica, denunciadora, da versión orixinal, a outra deturpada na que se situa a Rosalia como unha paranoica, vítima da sua subxectividade enfermiza. Quen e por que cometeu este atentado ao sentido do texto? Por que se ten interese en consolidá-lo? En 1995, oito anos máis tarde, vendo que non se rectificaba, na erudición académica máis espallada, aproveitamos a segunda edición de *A evolución ideolóxica de Manuel Curros Enríquez* para reproducir en Apéndice o texto fotocopiado do poema tal e como saira en *La Patria Gallega*, cunha pequena anotación na que advertiamos: "... homenaxe a Rosalia, coincidindo co traslado dos seus restos mortais de Adina a San Domingos de Bonaval. Ven-se repetindo (...) que é de 1885, data da morte de Rosalia, sen aval de nengun tipo. Oferecemos o texto tal e como apareceu na revista devandita, sen a deturpación (...) que non cometia a edición de 1956, Aguilar, recopilación de Adelardo Curros. Causa mágoa que edicións galegas recentes consoliden estas manipulacións de sentido". Espero que este Congreso contribua a eliminá-las de vez. Curros era un excelente poeta e, contra o que se poda pensar, moi meticuloso no uso da linguaxe concreta, coloquial, con fins literárias. Nunca teria cometido a torpeza, non xa poética senón puramente denotativa, de aludir a unha recen finada coa expresión "os hósos son d'ela / que vades gardar", expresión que, polo demais, é moi coerente cos versos anteriores que foron manipulados.

2.- Temos subliñado, desde 1973, a importáncia crucial dun poema como "Na tumba de Rosalía" dentro do conxunto da obra poética de Curros, e mesmo dentro da nosa literatura, pola sua excelente calidade poética, e pola sua significación para entender psicolóxica e ideoloxicamente ao noso poeta na etapa final da sua vida, xa menos ideoloxista, pero fundamente comprometido e obsesionado pola sorte da Galiza no contexto internacional de comezos do século XX. Pois ben, tamén é un texto que se reproduce cunha modificación que altera o seu sentido. As datas nas que se situa, na erudición académico-universitária tampouco son as correctas. En 1995, no mesmo lugar, reproducin fotocópia do poema, tal e como apareceu por vez primeira na imprensa galega, coa seguinte anotación: "Velaiqui o poema 'Na tumba de Rosalia', tal e como foi reproducido por *Gaceta de Galicia*, Santiago, 24 de Setembro de 1904. Observe-se que, na sexta estrofe, di 'fala' e non 'falas', como de forma manipulada aparece na última edición de Galaxia, xa citada, e noutras anteriores, non na de 1956 de Aguilar, curiosamente. Deixamos a valoración da diferenza de sentido, nun e noutro caso, aos leitores. Tampouco apareceu, por primeira vez, o poema na *Revista Galega*, A Coruña, 1-10-1904, ou en *La Voz de Galicia*, 27-9-1904, como din Alonso Montero e Carlos Casares, senón no xornal compostelán citado, o que se sabe xa desde 1987, cando menos (ver especial *A Nosa Terra, Curros Enríquez. Crebar as liras*, 1987)". Efectivamente foi elaborado polo próprio Curros para ler na ofrenda floral, encarregada polo Centro Galego perante a tumba de Rosalia. Chegara a Galiza coa intención de procurar algunha forma de vida que lle posibilitase o retorno definitivo. A crónica desta derradeira viaxe, e en particular da visita á tumba de Rosalia, foi documentadamente realizada por Manuel Rei Romeu no citado especial d'*A Nosa Terra*. Existe unha foto da ofrenda, que foi reproducida e moi espallada por Galiza através dunha tarxeta postal conmemorativa da traguida dos restos mortais de Curros a Coruña en 1908. No seu reverso figura o poema tamén correctamente reproducido.

En segundo lugar, e con respeito ás teses sobre a ideoloxia currosiana, debe ficar claro, no que atinxe ao seu democratismo partidário, que foi zorrillista, en toda a etapa crucial do exercício do seu republicanismo, durante a Restauración. En 1973 chegamos á seguinte conclusión, despois dunha leitura atenta da biografia sobre Eduardo Chao, elaborada por Curros e publicada en 1893, pola Editorial "Propaganda literaria de La Habana": "Cando se fala do ideário republicano de Curros, adoita-se estampar con sobexante frivolidade o adxectivo federal. Desde logo, non é pimargallián, xa que non aceita a teoria do pacto por disgregante (...) Pode-se concluir, polo tanto, que era republicano-progresista, partidário da descentralización administrativa e económica (...) republicanismo moi lonxano do federalismo pactista de Pi, máis achegado ao organicismo krausista de Chao e de Salmerón".

Pode parecer contraditório, pero é máis coerente pasar dun organicismo hispanista a un rexionalismo pre-nacionalista que desde un federalismo pactista de base individualista e cantonal. Polo demais, pode-se comprobar no comentário sobre "Un Retrato de D. Manuel Ruiz Zorrilla", da autoria de Curros, publicado en *El País*, 26 (?) de Xuño de 1887, xornal zorrillista no que traballaba: "El Sr. Masó ha sabido imprimir en las facciones del ilustre jefe de nuestro partido ese parecido moral que caracteriza tanto una fisonomía como la pintura de la línea y del color ". Abonda.

Esperamos que este Congreso contribua a espallar o que son informacións e análises xa ben fundamentadas e contrastadas (este foi un dos obxectivos da miña intervención), a que se deite máis luz sobre a persoa e a obra do noso clásico. E sobre todo, que contribua a revitalizar o interese dos leitores de todo tipo pola sua poesia en galego, e tamén polo resto da sua obra tan interesante do ponto de vista ideolóxico, filosófico e cultural, unha testemuña de primeira man para entendermos a evolución da história desde a perspectiva do papel da Galiza. É un modelo de ensaísmo e prosa xornalística. Non é indiferente o tipo de crítica e estudos literários que se fagan, o seu rigor, o seu respeito e o seu entusiasmo polo obxecto de estudo, a comezar nas institucións académico-universitárias oficiais, que tanto condicionan o ensino primário e secundário, para axudar á actualización dos nosos clásicos. Temos neles un mundo que ainda ten moito que revelar, moito que descobrir, crenza que sempre motivou a quen vos fala. Non están mortos, nen superados. Temos que contribuir a liberá-los das deformacións, agachamentos e minusvaloracións, tan características das sociedades colonizadas, nos que ainda están submidos en parte. Son a expresión dunha maneira de ser, de estar no mundo, *a nosa*, e de contribuir coa nosa capacidade de arte á pervivéncia dunha Humanidade, constituida de forma plural e diversa nas suas línguas e culturas.

SUBSIDIOS PARA UNHA REVISIÓN DE ASPECTOS CONTROVERTIDOS DA VIDA, OBRA E IDEOLOXÍA DE CURROS ENRÍQUEZ*

Carlos Casares
Consello da Cultura Galega

Na miña conferencia vou referirme a certos aspectos da biografía de Curros (sobre todo aqueles que teñen que ver coa súa vida) e a unha serie de contradiccións do noso autor que penso que non se teñen salientado suficientemente. A razón disto é que ata hai moi pouco tempo (residualmente aínda segue sendo así) na literatura galega, na cultura galega en xeral, predominou unha actitude de mitificación das grandes figuras da nosa historia. Referinme a isto nun ensaio publicado no meu libro *Un país de palabras*, no que manteño que todos os escritores galegos acaban por ser santificados; normalmente sono en vida, pero aqueles que non teñen esa sorte sempre pasan a selo despois de mortos. A algúns probablemente os fan pasar unha tempada no purgatorio: pensemos, por exemplo, no caso de don Vicente Risco, que estivo no purgatorio durante bastantes anos, acusado de conivencias co franquismo (que eran certas), pero pasado esto, todo o mundo asume que a importancia da figura de Risco dentro da historia e da cultura galega, ó contrario do que tiña ocorrido durante anos, que era unha figura practicamente oculta e vitanda da que ninguén quería falar e da que ninguén quería aceptar que fora, indubidablemente, o gran teórico do nacionalismo galego.

Do mesmo xeito, eu coido que non se tardará en santificar a Ramón Piñeiro, pese a que aínda lle quedarán uns anos de purgatorio, xa que el foi o satanás que houbo que inventar despois de inventar un deus que chamamos Castelao. Inventado o deus había que inventar a contrafigura, que foi a de Ramón Piñeiro. A deificación de Castelao impediu, como ocorre sempre coas beatificacións, que se coñecese ben a súa biografía e que se valorase a súa obra. A estas alturas aínda nos custa aceptar unha análise obxectiva do pensamento e a traxectoria política de Castelao. Cando falamos de ideoloxía e traxectoria políticas, estamos a tratar de opcións opinables e, sen embargo, no caso de Castelao, estas opcións convertéronse practicamente en dogmas. Ata moi recentemente non se fixera un estudio rigoroso da súa obra máis emblemática, *Sempre en Galiza*, que é un libro dificilmente comprensible, incluso nas súas contradiccións, se non se estudia a súa composición, se non se coñecen as fases polas que pasou a súa elaboración e as circunstancias en que se redactou. Hoxe en día, gracias ao profesor Monteagudo e ao seu traballo, podemos entender perfectamente como naceu *Sempre en Galiza* e que significado ten cada unha das partes das que consta, en que circunstancias foi escrito e, sobre todo, que intención quixo darlle Castelao en cada momento.

---

* O texto que presentamos constitúe unha transcrición da conferencia pronunciada por Carlos Casares na clausura do Congreso, revisada editorialmente por H. Casares Berg e H. Monteagudo.

Curros, como pasou con Rosalía, Lamas, Pondal e coas grandes figuras literarias do pasado século XIX, foi tamén obxecto dun profundo proceso de mitificación. Pero se cadra agora estamos xa nunha etapa na que por fin é posible estudar unha figura como a de Curros dende unha perspectiva menos apaixonada e máis obxectiva, e cunha actitude menos ditirámbica e máis crítica.

Curros foi un home absolutamente contradictorio, como somos todos os seres humanos, e coido que algunhas das contradiccións que afectan á súa vida e á súa obra teñen relevancia. Non se trata de aventar as súas miserias privadas, é dicir, preguntarnos se Curros lle pegaba ao seu fillo ou á súa muller, xa que isto nos importa moi tanxencialmente. Agora ben, o esforzo por aclarar outros aspectos da biografía de Curros, como poden ser o seu pensamento político ou relixioso, ten importancia, en primeiro lugar, para fixar obxectivamente a figura histórica de Curros e, en segundo, lugar para entender mellor a súa vida e a súa obra.

UN PAI DEMONÍACO E UNHA VIAXE ENIGMÁTICA

Na súa biografía hai un primeiro elemento bastante curioso que é o da demonización da súa familia por parte da crítica posterior. Ler agora o que se ten escrito sobre o pai de Curros, coa perspectiva que dá o tempo, resulta case cómico. Díxose del que era un home de perversións satánicas. Nas biografías que se foron publicando escribiuse que era mundano, enrabexado, vingativo, rancoroso, teimudo, infiel, fariseo... Isto é o que mantén, por exemplo, Alberto Vilanova. Carré Alvarellos afirma que era rexo, duro, intransixente, esaxerado nos castigos..., e Celso Emilio Ferreiro xa se recrea no personaxe e asegura que era encrequenado, groso, pitoño, de nariz ganchudo, rabuxento, fanático, sectario, cruel, sen emoción humana de ningún tipo, sensual, mullereiro... Todo o mundo coincide en que era un home intransixente e violento, emporiso case ninguén recolle o que dixo o propio Curros. Este definiu o seu pai como un home obcecado pero tamén xusto e bo. Dificilmente podía ser xusto e bo se tamén era certo todo o que dixeron os seus biógrafos del.

Non sei con que motivo ou con que fundamento se puido dicir todo isto do "vello calcorra", como lle chamaron por mal nome, e non sei en que se basea toda esta literatura para demonizar un señor que probablemente era absolutamente normal. Non pode un imaxinar a un pai tan absolutamente terrible coma este que se nos describe aquí. Pero, como digo, pesou máis a tradición, ou pesou máis o que foi pasando duns biógrafos a outros, que o que dixo o propio Curros: que era un home, como diximos, xusto e bo. E non o dixo só el, pois hai outros testemuños de que non era, efectivamente, aquela terrible figura. Durante este congreso dedicouse algún traballo precisamente a aclarar un pouco máis quen fora o vello José María Curros. Polo visto (non sei con que fundamento porque non estiven presente na lectura do relatorio), parece que estivo máis relacionado cos liberais que cos carlistas, sendo que practicamente en tódalas biografías aparece como carlista.

Outra cuestión interesante é a relacionada coa famosa viaxe a Londres, que como sabemos é unha historia moi controvertida que se estea, igual que as opinións sobre don José María de Curros, única e exclusivamente en testemuños orais. Non hai ningunha proba documental que confirme que Curros estivo en

Londres, pero si unha serie de circunstancias que fan curiosa a actitude do propio Curros a respecto desta presunta viaxe.

En vida de Curros, como dixo Carballo Calero, publicáronse moitas veces noticias ou referencias á súa viaxe. Houbo, por exemplo, alusións en periódicos onde el colaboraba, como en *La Ilustración Gallega y Asturiana*. Tamén un artigo de Manuel Barros que aparecera en Bos Aires e que se reproduciu en *La Ilustración Gallega y Asturiana*. Curros escribía nesta publicación e non fixo ningunha mención do feito nin para confirmalo nin para desmentilo. Cando na miña memoria de licenciatura traballei na edición de *Aires da miña terra* atopei un documento curioso que ata entón non se citara nunca, que consiste nunha entrevista apócrifa que pretendidamente lle fai Lamas Carvajal a Curros, que veu a lume no periódico *O Tío Marcos da Portela*. Nesa entrevista –que, como digo, non é unha entrevista propiamente, senón unha ficción– di Lamas: "por máis que te miro e remiro non dou con quen poidas ser, se non me dás máis señas", daquela esta especie de fantasma que entra na redacción contesta: "¿non coñeces un rapaz que se escapou da casa do seu pai certo día?, ¿non coñeces o tolo de Celanova, aquel rapaz a quen lle deu a teima de facer copras, que caía morto de fame polas rúas de Londres o ano 71, desterrado polo diaño da política...?".

Isto escríbese cando Curros ten vinte e tantos anos e, se facemos caso das datas que se manexan para a viaxe, imprecisas, pero ao redor do ano 1870, resulta que é pouco tempo despois desta. Tamén en vida de Curros, don Benito Fernández Alonso, que o coñeceu na última viaxe que o poeta celanovés xirou a Galicia, conta unha versión que asegura que lle escoitou ao propio Curros en Ourense, versión que Vicente Risco tamén dicía ter escoitado ao propio autor. A versión, aínda que é moi literaria, confirma os feitos principais: que estivo en Londres, que tivera que exiliarse por cuestións de tipo político e que viviu alí uns meses. Por tanto hai varios testemuños de persoas que en vida del falaron desta historia sen que Curros, sorprendentemente, interviñera nin para confirmala nin para desmentila. Incluso as versións que hai non son coincidentes, nin na data exacta da viaxe nin na razón concreta, sempre de tipo político, que obrigara a Curros a fuxir de España. Hai dúas versións. Segundo unha delas, tivera que liscar por culpa dun ataque a O'Donnell, cousa que é bastante improbable porque este xa morrera nas datas que se manexan para a viaxe. A non ser que a viaxe se demorara no tempo tanto que en vez dun rapaz de quince ou dezaseis anos fose un neno de trece ou catorce cando publicou o ataque ao político, o que parece descartable. Secomasí, o propio fillo, Adelardo Curros, na súa edición das obras completas apoia a hipótese de que o poeta tivera que exiliarse por cousa deste ataque a O'Donnell.

En troques, hai quen afirma que o destinatario do ataque fora o duque de Montpensier, debido a un artigo en que Curros lle chamaba "inchado pastelero francés". No suplemento que estes días lle dedicou o diario *La Voz de Galicia* a este congreso e a Curros, houbo quen se fixo eco desta hipótese. É certo que alguén lle chamou "inchado pastelero francés" ao duque de Montpensier, pero, desde logo, se Curros o fixo seguramente foi con posterioridade ao infante don Enrique, que efectivamente alcumou publicamente ao duque de "inchado pastelero francés", o que, por certo, motivou un desafío que rematou coa morte do infante a mans do aldraxado. Isto non impide que Curros, sabedor, como todo o mundo sabía en España naquela época, de que o infante lle chamara ao duque Montpensier "inchado pastelero francés", o recollera. Así e todo, está lonxe de ser claro que este fose o motivo real do fuxidío exilio do celanovés. Celso Emilio Ferreiro, que é dos biógrafos de Curros que máis espazo lle dedica a este episodio e máis detalles ofrece del, chega a reproducir incluso unha parte do artigo que contiña a aldraxe, pero sen citar a procedencia e sen que saibamos se efectivamente ese artigo está publicado nalgures. Dá a sensación de que Celso Emilio Ferreiro o cita de memoria, ou que o recolle na tradición local. O parágrafo que reproduce Celso Emilio di algo así: "como las ranas de fábula, los amos de la situación croan, peroran, discursean tremolantes pidiendo un rey. El país necesita un cirujano que saje, corte y ampute, no un rey para los saraos de una corte decadente y podrida. No es posible que éste 'inchado pastelero francés' llegue a ser rey de España si todavía los españoles conservan un ápice de dignidad y de instinto de conservación". Isto pode ser un artigo de Curros, pero, en todo caso, debería ser posible localizar o xornal onde apareceu, en que data se publicou e, naturalmente, se está asinado polo propio Curros.

A verdade é que eu nunca pensara que esta enigmática viaxe fose un elemento importante para comprender o autor, na medida en que non tivera nin ía ter ningunha repercusión nin na súa vida nin na súa obra, ata que lin o artigo sobre a relación de Curros co protestantismo que publicou Patrocinio Ríos en *Grial*. O estudioso alude alí ao feito de que esta viaxe puido ser determinante para que Curros entrase en relación coas sociedades relacionadas coa venda da Biblia, ou mesmo para que se fixera protestante. Os argumentos de P. Ríos sobre a relación de Curros co protestantismo son perfectamente plausibles, pero en todo caso para explicar a conversión do noso autor ao protestantismo non é imprescindible postular que viaxase a Londres e alí entrase en contacto cun pastor protestante, como aparece nas versións máis fantásticas e menos rigorosas.

ANTICLERICALISMO, PROTESTANTISMO E RELIXIOSIDADE

Aquí entramos noutro aspecto tamén controvertido da biografía de Curros, que é o das súas crenzas relixiosas. Durante anos, efectivamente, Curros pasou á historia da literatura galega como un poeta radicalmente anticlerical, e de aí algúns deduciron tamén que sendo anticlerical era profundamente antirrelixioso. O primeiro é certo, é un poeta moi anticlerical, pero o segundo é falso, non é un poeta antirrelixioso, nin sequera un poeta ateo, mais un poeta fondamente cristián. O de poeta anticlerical está relacionado directamente coas experiencias que el tivo desde moi cedo coa curia ourensá. Antes da publicación de *Aires da miña terra* e da intervención do bispo Cesáreo Rodrigo denunciando publicamente a obra e concretamente algúns poemas por blasfemos, Curros tivera un pequeno incidente coa mesma curia ourensá co gallo dunha pequena peza teatral que compuxera sobre o Padre Feixoo con motivo da conmemoración do bicentenario do seu nacemento e para participar nos festexos organizados polo Marqués de Trives e algúns próceres ourensáns destinados a render unha grande homenaxe ao autor do *Teatro Crítico Universal*. Unha serie de pasaxes da lenda dramatizada que compuxo Curros para a ocasión, que non lles gustaron a certos elementos da curia, deron azo para un primeiro desencontro. O segundo sería, como se sabe, con gallo da publicación de *Aires da miña terra* e a intervención do bispo Cesáreo Rodrigo, que publicou e fixo ler nas igrexas de toda a diocese un documento no que desaconsellaba a lectura da obra, condenaba o libro (aínda que non condenaba ó autor, mais compadecíase del) e pregaba por Curros e ordenáballes a todas as persoas que dispuxesen de exemplares que os entregasen á secretaría de cámara do bispado.

Precisamente pola intervención na denuncia do libro de Curros, obviamente desafortunada, o bispo Cesáreo Rodrigo pasou á pequena historia da cultura galega como unha figura moi negativa, cando en realidade, á parte daquela actuación concreta no asunto de *Aires da miña terra* –que como dixen me parece censurable–, o bispo Cesáreo Rodrigo foi un bo prelado, un home moi virtuoso, moi bondadoso, e moi querido en Ourense. Non é xusto que pasase á nosa historia como un tipo case demoníaco por intervir no que cría que era o seu deber pastoral en contra dun libro que estimaba que incluía algúns textos que atacaban a relixión católica. É certo, como di Lamas Carvajal, que isto perfilou a Curros como poeta anticlerical; a experiencia foi moi negativa, moi dura: daquela, el vivía en Ourense, e a raíz da pauliña episcopal converteuse nunha figura absolutamente rexeitable, nunha especie de apestado no medio dunha sociedade tan tradicional, tan pechada e tan católica. Todo isto desencadeou nel unha furia que daría orixe a poemas cada vez máis duros. Probablemente o poema titulado "Diante unha imaxe de Íñigo de Loyola" debe conter os versos anticlericais máis duros que se teñen escrito en ningunha lingua, e algo semellante se pode dicir d'*O divino sainete*, aínda que este contén moito máis que dicterios anticlericais.

A expresión rechamante do anticlericalismo de Curros nalgún momento fixo esquecer que debaixo da codia latexaba, en cambio, unha actitude relixiosa moi cristiá. Nun artigo de Patrocinio Ríos faise unha critica precisamente das afirmacións dese tipo (coma algunha de Alonso Montero), avogando, pola contra, a prol do cristianismo ou do evanxelismo de Curros. Evidentemente, espallados pola obra de Curros (non só na súa poesía, mais tamén na prosa) atópanse moitísimos textos, ben coñecidos, que avalan esta posición: non só a tese de que Curros foi un escritor claramente cristián, senón que tamén hai que revisar o seu pretenso anticatolicismo. Así, se se fai unha lectura atenta e rigorosa d'*O divino sainete*, constatarase que nalgúns puntos a actitude fronte a León XIII, por exemplo, non é negativa, mais positiva. Considera que a Igrexa liberada de certa ganga que a mantén impura podería ser recuperada para a doutrina de Cristo, é dicir, que nin sequera ten unha actitude absolutamente belixerante, ou totalmente coherente, por dicilo con outras palabras, no tocante á súa relación co catolicismo. Os textos nisto son abundantísimos; non vou citar aquí porque faría demasiado longa esta exposición, pero é evidente que non se pode dicir terminantemente, a pesar dos versos claramente anticlericais e anticatólicos, que Curros mantivese unha actitude radicalmente oposta á Igrexa católica.

De todos é coñecido o incidente que se produciu con motivo da chegada da primeira locomotora a Ourense. Naquel momento Curros acababa de ser absolto das acusacións do bispo polos tribunais de xustiza na Coruña, e alí, naquel acontecemento, hai unha intervención do bispo Cesáreo Rodrigo e do cóengo Soldevilla, que se empeñan nas súas respectivas intervencións en dicir que a Igrexa nunca fora contraria ó progreso. Estamos celebrando a chegada dunha locomotora, isto é, o gran símbolo do progreso do século XIX, a unha cidade como Ourense, e tanto o bispo como o cóengo que participa no banquete defenden nos seus discursos que a Igrexa nunca se opuxera ao progreso. O cóengo pronuncia unha alocución moi documentada e moi detallada con respecto aos momentos concretos nos que segundo el a Igrexa non só non se tería oposto ao progreso senón que sería un elemento dinamizador do progreso. Nestas, contéstalle o avogado defensor de Curros, cunha intervención improvisada, destinada precisamente a demostrar o contrario. Case ninguén recorda que o home que dinamitou o banquete foi don Enrique Otero, o futuro pai de Otero Pedrayo, que tivo a ocorrencia, el que era masón e liberal, de levantar a copa e brindar polos tribunais de xustiza que acababan de absolver un home que era perseguido inxustamente. Ese brinde provocou que o bispo e o cóengo que o acompañaba se ausentasen do acto, e a partir dese momento o resto do banquete non foi máis que unha exaltación da figura de Curros.

REPUBLICANISMO, FEDERALISMO, REXIONALISMO

Outro aspecto controvertido na vida de Curros e na súa ideoloxía é o seu pensamento político. Durante moitos anos díxose que Curros fora simplemente un republicano, mesmo un republicano federal. Sen embargo, o pensamento político de Curros tamén é moi contradictorio, e nel detéctanse fortes incoherencias, como noutros aspectos da súa vida e da súa obra que convirá estudiar con máis rigor. Evidentemente, é certo que nalgún momento Curros foi un republicano federal, pero tamén é certo que o seu republicanismo federal haberá que revisalo á luz dunha afirmación terminante do propio Curros cando, expresamente, despois da caída da primeira República, di que el non está de acordo coa idea central do federalismo que é a idea do pacto. Como saben vostedes, Pi i Margall formulou aquilo do *pacto sinalagmático y conmutativo*, que, polo curioso do vocábulo, provocou incluso cancións divertidas que se cantaban no século pasado, "Ay, que simpático es el pacto sinalagmático!", e cousas polo estilo. O pacto sinalagmático, que é unha idea de orixe proudhoniana, unha idea no fondo anarquista, parte da idea de que o individuo é absolutamente soberano e a convivencia só é posible cando un cede parte da súa soberanía mediante un pacto. Daquela, para que un país sexa gobernable hai que facer moitos pactos, en primeiro lugar os pactos dos individuos, que pactan, nun municipio, a través da familia,... e logo o pacto para constituír o estado entre as partes que o forman.

Antes de que se asinara o gran pacto pola constitución do estado español, houbo que asinar pactos, diriamos que rexionais, para que estas partes que formaban parte do estado cederan algo da súa soberanía e poder arbitrar así un estado federal, e asináronse varios pactos, un pacto incluía Catalunya, Valencia e algunha rexión máis; o pacto de Andalucía con Murcia, por exemplo, o pacto de Castela, o pacto de Galicia-Asturias, que conformaban unha rexión, e logo o gran pacto final que se asina para facer posible, como digo, a constitución dun estado. Isto rematou dunha maneira absolutamente disparatada; Pi i Margall non era un home político, era un teórico, todo aquelo fóiselle das mans e durante uns meses España converteuse nunha especie de comedia tráxico-cómica na que Cartaxena lle declarou a guerra a Almería, pero unha guerra de verdade, porque como en Cartaxena había base naval mandaron varios barcos que bombardearon Almería e provocaron mortos. Don Roque Barcia desde o diario *El Cantón Murciano* ordenaba a detención do goberno de Madrid... Todo isto deu orixe a obras literarias moi interesantes como por exemplo *Mister Witt en el Cantón*, pois é unha parte entre tráxica e cómica do disparate en que consistiu a experiencia federal da primeira República a través da idea do pacto sinalagmático de Pi i Margall.

Pois ben, Curros está na contra da idea do pacto, e está en contra da idea do pacto porque el considera (o que demostra que posuía certa clarividencia que lles faltou a outros políticos) que a idea do pacto vai levar –di el– á anarquía, e sobre todo vai levar ó separatismo, e Curros confésase profundamente antiseparatista. Xa que logo, cando dicimos que Curros foi republicano-federal temos que poñelo entre parénteses e analizalo. Por outra banda, Curros deixou unha morea de textos de tipo político, desde a biografía de Chao ata moitos artigos publicados na prensa e non poucos poemas nos que aparecen moi claramente expostos os seus idearios de tipo político. A análise de todo este material convida a cuestionar o seu republicanismo federal. Por exemplo, na biografía de Eduardo Chao di que cando este votou nas cortes a favor da

Constitución federal, fíxoo seguramente por amor a Galicia, e a pesar do disolutiva que era esta idea e do negativa que resultaba a respecto da creación dun estado forte, pois –segundo Curros– probablemente Galicia era dos poucos países de España aos que esa especie de autonomía non prexudicaba en absoluto. Todo isto, tratando de xustificar o apoio que Chao outorgara á Constitución da primeira República e á Constitución federal.

Seicasí, Curros despois da caída da República vai seguir sendo republicano e ademais vaise aliñar co sector máis radical do republicanismo, que é o de Ruiz Zorrilla. Un sector non só politicamente radical, mais que pregoa a violencia como medio de acción política, pois Zorrilla, como saben vostedes, un antigo monárquico desenganado, era partidario de asaltar os cuarteis e propugnaba a violencia para instaurar a democracia. É certo que a Restauración deixou a democracia formal convertida nunha pura ficción, é dicir, formalmente a España da Restauración é unha democracia pero só con moi boa vontade podemos aceptar que a práctica política era unha práctica democrática: non hai respecto á vontade popular, hai manipulación do voto, o caciquismo practicamente é o elemento que determina a vida política... Daquela, Ruiz Zorrilla dicía que a única posibilidade de acabar con esas prácticas corruptas que impedían o exercicio real de democracia pasaba pola imposición da democracia por métodos violentos. Non só cre na utilización da violencia para instaurar a democracia, mais considera que esta é sinónimo de República, porque el non pode entender que a monarquía poida de ningunha maneira satisfacer os ideais democráticos de ninguén.

Curiosamente, Curros censura a Salmerón ou a Castelar, republicanos que se fixeran posibilistas e que descartaban a vía violenta para instaurar a República, pero ao mesmo tempo que os critica acepta que a vía institucional e legal tampouco se pode descartar. Quer dicir, que por un lado el está con Ruiz Zorrilla pero non desbota tampouco a vía seguida polos outros republicanos, especialmente por Salmerón e polo propio Pi i Margall. Por tanto, efectivamente Curros é un republicano, o de que sexa un republicano federal haberá que matizalo, e o que está claro é que nun momento determinado milita incondicionalmente nas fileiras de Ruiz Zorrilla, e ata aquí hai documentos suficientes que o confirman, pero ¿ata que momento Curros foi un republicano zorrillista? Non o sabemos con certeza, porque hai unha terceira fase na súa historia política que é a que o leva a identificarse cun político católico e tradicionalista que é Alfredo Brañas.

É dicir, Curros pasa do republicanismo máis radical a confesarse militante dun partido rexionalista de base católica e tradicional dirixido por Alfredo Brañas. Nisto é terminante, dío expresamente, non hai nada que nos permita dubidar ou facer interpretacións rebuscadas: el mesmo manifesta que é un soldado fiel dese partido e dese movemento, e non só o confesa expresamente, senón que ademais na práctica vén actuar a partir do momento en que descobre o rexionalismo galego en Cuba como un militante rexionalista, participando en cuestacións e noutras actividades que levan o selo inequívoco do rexionalismo galego. Por tanto, independentemente do que isto poida significar dende o punto de vista da coherencia interna do seu pensamento, o que é evidente é que hai tres posicións, as tres absolutamente documentadas e incontrovertibles, que testemuñan tres maneiras de entender a vida política española en tres momentos distintos da súa biografía. Nada pode impedir que un señor cambie de maneira de pensar, o que pasa é que Curros sempre se esforzou en dar a entender que el era un home absolutamente insubornable e totalmente coherente, cousa que evidentemente non é certa. Foi un home cheo de contradiccións de todo tipo, que no plano persoal non nos importan demasiado.

Como dixen ao comezo, o feito de que fose un home violento e de que lle pegara ó fillo ou que maltratara á muller pertence á esfera individual e a cada un lle merecerá o xuízo que lle mereza. O plano público, en troques, é distinto, porque afecta á interpretación da súa vida e da súa obra. Eu coido que no momento en que estamos na historia do noso país xa non precisamos alimentar grandes mitos, pois os mitos xa operaron eficazmente cara á creación dunha certa idea de Galicia. Arestora os mitos non son máis que prexudiciais, e a tarefa do momento consiste en enfrontarnos á realidade histórica para ver como foi, non como nos gustaría que fose, tal como a inventamos durante tantos anos. Deste xeito, figuras como Curros ou como Castelao aparecerán no seu verdadeiro relevo e na súa verdadeira dimensión. Non é que pense que un exame crítico vaia abocar a unha mingua da súa importancia, pois estou seguro de que para nós serán sempre primeiras figuras da cultura galega. Quero dicir que a nosa valoración non estará baseada nun mito, mais no coñecemento obxectivo e rigoroso do contexto, da súa obra e dos seus testemuños. E ese tipo de coñecemento constitúe o único fundamento sólido para a cultura do noso país.

II. BIOGRAFÍA

A COROACIÓN DE RAMÓN CABANILLAS

Raimundo García Domínguez, Borobó

FALTA O PANEL DA COROACIÓN

A mostra fotobiográfica de Ramón Cabanillas no seu Cambados, noutrora "pobre, fidalgo e soñador", que vin hai uns días, pareceume perfecta. Debeuse a estructura dos paneis e os textos que o ilustran a Luís Rei, o mesmo erudito local, autor da introducción e as guías da colección facsímile de *El Umia* e mais *El Cometa*, os periódicos que Cabanillas fixo na súa vila, inmediatamente denantes de embarcar para Cuba, en setembro de 1910, no vapor *Dania*.

Foi no tempo en que o cometa *Halley*, na súa traxectoria tan próxima á Terra, daba medo e moito que falar á xente. Presaxiaba terribles acontecementos, quizais a I Guerra Mundial. Servira de epígrafe a aquel decenario do Salnés que estaba "visible os días 7, 17 e 27" de cada mes. E se cadra, a acentuada excentricidade da órbita do cometa tamén inspirou o desprazamento ás Antillas do versificador ata entón de ámbito municipal.

Enchíanse o segundo e o terceiro paneis coa sinxela vida de Cabanillas en Cambados e cubríanse os outros taboleiros coas instantáneas e os episodios dunha existencia longa, angosta, pousadeira, do vate agrario, trocado en académico da Real Española de la Lengua, que vivía de pensión en Madrid. Alternando con gratas tempadas en Mondariz ou en Samos; ou ben acollido nos fogares filiais de Barakaldo, Santiago e, por fin, do seu Cambados.

Toda esta traxectoria ¿astral? reflíctese nos paneis con exacta precisión. Mais falla o panel que representaría a culminación gloriosa da carreira literaria do patriarca arousán: a da súa coroación poética, efectuada no *Espolón* padronés, ó pé do monumento a Rosalía de Castro.

Dela tratarei hoxe, *Dios mediante* (como di Carrillo) neste *I Congreso Internacional Curros Enríquez*, organizado polo Consello da Cultura Galega, que agora se inaugura en Celanova. O singular pretexto da miña intervención vén a ser o precedente da coroación de Curros, que inspirou a idea borobesca de coroar a don Ramón. Este nexo, xunto co meu directo seguimento das circunstancias da cívica cerimonia padronesa, motivaron que Xesús Alonso Montero, director do Congreso, me encomendara a evocación de semellante fasto literario, hoxe no berce de Curros Enríquez.

Ben entendido que eu non tratarei ren da coroación do bardo celanovés na Coruña; da que só podería falar aproveitando textos alleos. Así practicarei nada máis a celestinesca teoría do empalme, utilizando unicamente anacos meus referentes á exaltación do vate cambadés, que vivín tan en primeira fila. Dese xeito serei unha sorte de polisón, dentro dun congreso enteiramente dedicado ó grande e rebelde poeta de *Aires da miña terra*. E no seu programa, no que se esmiuzará e analizará a súa vida e a súa obra, coa erudición biográfica e a sabedoría filolóxica que se usa en xornadas parecidas, as miñas lembranzas serán algo así como un alixo contrabandístico composto por un pesado fardo xornalístico. Coido que podería servir para refrescar ós congresistas de tanto Curros, se en vez de ser introducido o meu relatorio ó principio do Congreso, fose preto do final. Á parte de que tratar da coroación de Curros Enríquez neste intre sería ocioso, dado que o propio Alonso Montero a estudia, con todo detemento, no espléndido opúsculo, editado conxuntamente polo Concello da Coruña e a Real Academia Galega. Pois, como me manifestou o bo Xesús, o alcalde Francisco Vázquez está portándose pasmosamente co Congreso de Curros, que finalizará o próximo domingo na cidade herculina, onde foi coroado o poeta de Celanova, o día 21 de outubro de 1904.

UNHAS PASCUAS ENDEXAMAIS REPETIBLES

Todo empezou trala inauguración do monumento a Rosalía de Castro, no *Espolón* padronés. O acto literario foi, sen dúbida, o máis brillante e de maior concorrencia que se celebrou durante a longa noite de pedra. Soamente se repetiu o seu extraordinario éxito o ano seguinte; o que será motivo do noso relatorio. Xa que endexamais volvería despois reunirse tan inxente multitude, tanta xente do pobo, a carón da "inmensa minoría" galega, case enteira, nunha festa semellante das letras do país. Nin no que restou aínda da tiranía de Franco, nin no que vai transcorrido do reinado de Juan Carlos I.

Os documentos gráficos poden testemuñar que naquel acto inaugural da efixie escultórica da Cantora do Sar e na subseguinte exaltación do maior dos poetas vivos, verificados en Padrón, nos anos 1957 e 1958, os labregos, os artesáns, os mariñeiros, homes e mulleres das vilas e das aldeas do Ullán, do Salnés e da Maía, confluíron insolitamente, co melloriño da nosa intelectualidade. Poucas vegadas, a unha mesma tribuna, se subira xente tan inxel. Recitara Iglesia Alvariño, predicara D. Paulino Pedret, e falara o Marqués de Figueroa, presidente do Patronato de Rosalía, precedendo a oratoria xenial de don Ramón Otero Pedrayo, mantedor do acto. Cantou don Ramón de Trasalba a Nosa Señora da Saudade con tan vibrante e fondo sentimento galego que espertaría logo as suspicacias das xerarquías do réxime. Mais, o cardeal Quiroga, que presidía e culminou a festa, cubriu coa púrpura das súas eminentes palabras, polo momento, canto arriscado puidera expresar o seu vello e querido amigo ourensán.

A organización daquel fasto correra a cargo dunha entusiasta comisión das Festas da Pascua, presidida por D. Octavio San Martín Domínguez, e da cal era *factotum* Camilo Agrasar, o *fígaro padronés*, cunha fama de erudito local que xa se estendía fóra da Terra de Iria. Representaba o Patronato Rosalía de Castro en Padrón e levaba alí a correspondencia de *La Noche*. Viña a Santiago con frecuencia, e traíame en man as súas crónicas, nas que informara amplamente, durante os meses anteriores, dos preparativos daquela Pascua excepcional, nos que Borobó o asesorou e axudou no que puido.

Así que cando acabou felizmente a dita festa padronesa, e volveu o luns de Pascoíña a *La Noche*, coa súa quente crónica, veume ver, á beira da platina onde estaba, ó mediodía, pechando o xornal. Ou escribindo aínda, no mostrador das linotipias, as últimas liñas do anaco de sempre e mais despois. E Camilo díxome:

- Agora, Borobó, ¿Que imos a facer?
- ¡Pois a coroación de Cabanillas!
- E iso ¿en que consiste?

Recordeille ó erudito *fígaro padronés* que ós grandes poetas adoitaban coroalos solemnemente, con coroas de loureiro, as raíñas, como Isabel II fixo co seu aio, o poeta Quintana; e conteille ademais o pouco que sabía respecto ás coroacións de Petrarca, de Zorrilla, de Curros...

- Iso estará moi ben; pero antes haberá que
ver se don Ramón se deixa coroar.

E a iso fomos a Cambados unhas semanas máis tarde, Octavio San Martín, Camilo Agrasar e mais eu, para conseguir o permiso de Cabanillas, para que, nas próximas Pascuas, a Raíña das Festas de Padrón lle colocase sobre a súa gloriosa testa o *laurel de Rosalía*.

Así o recoñece Alonso Montero no capítulo que trata, no espléndido opúsculo, citado noutrora, *Da coroación de Curros Enríquez (1904) á de Ramón Cabanillas (1958)*, cando escribe: "Non foi unha homenaxe promovida nin organizada –coma di un estudioso– polos homes de Galaxia, ben pouco amigos de coroacións decimonónicas. En realidade, quen tivo a idea inicial foi Borobó, que llela transmitiu, con éxito, ós seus amigos, *os varóns de Padrón*".

O PASODOBRE DOS *VARÓNS DE PADRÓN*

Sinala tamén Alonso Montero, no seu estudio a propósito de *A coroación de Curros Enríquez (A Coruña, 21 de outubro de 1904)*, respecto da de D. Ramón Cabanillas, que "foi Padrón, na alameda do Espolón, e non Cambados –o seu Cambados natal, no que residía nesas datas– o escenario da, nesa altura e naquelas circunstancias, sorprendente cerimonia. E foron uns varóns de Padrón, entre eles Camilo Agrasar e Octavio San Martín, os organizadores. Moi vencellados ó rosalianismo padronés e, en xeral, ó galeguismo literario, non eran, para as autoridades políticas do franquismo, persoas consideradas perigosas".

Tanto que a autoridade local, nas mans do alcalde, Ramón Pazos, lle confiara a don Octavio e ó bo e xeneroso Camilo a organización das Festas da Pascua que o ano anterior supuxo a inauguración do monumento a Rosalía, e, no inmediato 1958, a coroación de Cabanillas.

Ramón Pazos Jiménez, protagonista un tanto pasivo destes fastos, viña sendo alcalde padronés dende pouco tempo despois de comezar a tiranía de Franco. Así como seu pai, D. Juan Pazos Varela, o fora durante toda a dictadura do Xeneral Primo de Rivera. Atento Ramón ós valores literarios do seu pobo, déralle axiña o nome de Camilo José Cela a unha praza de Padrón, e fixera ó futuro Premio Nobel cronista oficial da vila. Cando Cela interveu no famoso programa dos primeiros anos da TVE *Esta es su vida*, levou ante a "pantalla parva", para explicar a primeira etapa da súa, a Ramón Pazos, a quen chamou o "alcalde quiniela", porque tiña catorce fillos. Por tanto, catorce resultados. Nos que colaborou, en todos, D. Víctor, o médico da familia, a traelos ó mundo a muller do alcalde, Elisa Sierra, na casa materna da Factoría de Cesures, atendida sempre por meu pai. Todo quedaba dentro do intricado clan de parentes ulláns, no que a tan activa alcaldesa era, por exemplo, curmá de D. Octavio, e as diferencias políticas estaban amigablemente veladas polos lazos familiares.

Pois Octavio San Martín Domínguez, presidente da Comisión da Pascua, como logo sería do Pedrón de Ouro e do Patronato Rosalía de Castro, era un tenente de navío a quen collera a Guerra Pluscuancivil en Cartaxena, e como salvou alí a vida, cando chegou á "zona nacional" foi metido de socato na prisión militar, onde pasou varios anos; ata que se lle concedeu a liberdade e a condición de oficial retirado da Armada, con dereito ó uso do uniforme, que don Octavio lucía nos leceres solemnes, como serían as vodas das súas fillas.

Cumpriría agora cen anos don Octavio, e os seus vellos amigos, encabezados por Abuín de Tembra, dispóñense a celebrar o seu centenario, na festa da Translación do Apóstolo, que é a última do ano en Padrón. Borobó, por adiantado, xa lembrou a Octavio San Martín, poñendo o seu singular exemplo noutro medio, onde dicía que "conservaba as boas maneiras do antigo réxime, que mantivo a través de todos os seus avatares e cadrábanlle a el os elementos da tríade bradominense: monárquico, católico e sentimental. Máis semellante a Alfredo Brañas que ó divino Marqués. Sen ser Octavio *carlistón*, como foi nunha época Valle-Inclán, e sería o autor de *El regionalismo*, tiña en común con este o sentimento da terra. Era don Octavio un sentimental que, conciliaba coma Brañas, o monarquismo e o rexionalismo. Un espécime raro no tempo de Franco. Eu, polo menos, non coñecín outro máis ca el, que fora, á vez, monárquico juanista e galeguista por libre".

Foi don Octavio o que "levou a voz cantante" para convencer a don Ramón de que aceptase ser coroado cunha póla do loureiro que se conservaba no xardín da Casa de Rosalía, acabada de rescatar. Camilo Agrasar e Borobó esgrimían alí tamén os argumentos máis requintados para persuadilo. Cabanillas resistíase. Temía facer o ridículo cunha coroa na testa. E xa estaba moi vello para ser o protagonista de semellante trangallada.

Animouno a filla, coa que moraba naquela casa que facía chafrán, onde nos recibiu. O patriarca asomouse á galería para reflexionar. Entraba por ela a luz dun espléndido día, coido que estival. Iluminou ó poeta, que se volveu a nós, e con resignado acento, díxonos:

> - Bueno, deixareime coroar, para non estropearlles
> o pasodobre ós de Padrón.

O XIRO IDEOLÓXICO DE MONTERO DÍAZ

Aceptado por don Ramón Cabanillas o ser coroado poeticamente, ó pé do monumento padronés de Rosalía, a cuestión máis complicada consistía en atopar un mantedor do insólito acto literario que non desmerecera demasiado respecto ó máximo orador que tivera esa tarefa o ano anterior, ó inaugurarse a estatua da Cantora do Sar: don Ramón Otero Pedrayo.

Non era de pauta, en fastos semellantes, que se repetise o mesmo mantedor; aínda sendo a máis elocuente voz do país. Pero é que, ademais, o gobernador civil da provincia coruñesa prohibira que Otero Pedrayo actuase na exaltación do seu ilustre homónimo, nin sequera como *telonero*. Quedara escaldado pola súa oración, tan galega, da Pascua precedente.

¿Que galego podería sucedelo, polo tanto, na tribuna padronesa, con parangonable talla intelectual? Excluídos os que moraban transterrados nas Américas, dos que quedaban en España, un nome fulgurante naquelas datas sobreporíase a todos os demais: o de Santiago Montero Díaz, catedrático de Historia Antiga e de Filosofía da Historia, na Universidade que quizais volvera xa a chamarse Complutense. Santiago Montero era conceptuado por cantos escoitaron as súas sutilísimas leccións, como o mellor, con moito, dos conferenciantes españois.

Simpatizaba Montero con Cabanillas, aínda que só se vían, por casualidade, cando raras veces se atopaban en Madrid, onde ambos residían. As ideas do catedrático ferrolán, que tan espiral xiro trazaran, volveran naquelas datas do 58 a un punto coincidente coas do Cabanillas de *A terra asoballada*. Coñecía Borobó tal retorno na descontinua ideoloxía monteriana, o cal o facía ser mantedor idóneo para exaltar daquela a Cabanillas. Por iso, indicoulle a Octavio San Martín e a Camilo Agrasar a posibilidade de que fose Montero Díaz quen mantivese, co seu sabio e irónico discurso, o peso literario da coroación.

Como o presidente e o *factotum* da Comisión organizadora padronesa, pola súa traxectoria vital allea á anécdota coloquial universitaria, descoñecían máis ben o talento e o pensamento de Montero, informeinos da súa inconstancia ideolóxica, que se expoñía sempre como paradigma nas conversas da nosa mocidade a mantenta da xeración que nos precedía. Nela destacou de seguida o mozo e intelixentísimo bibliotecario, por temperá oposición, da Universidade de Santiago e profesor da súa Facultade de Filosofía e Letras. Cando gañou logo a cátedra de Historia Antiga da Universidade de Murcia, xa levaba Santiago Montero tras de si un variado mostrario de adscricións políticas; dende que escoitou ó seu primeiro *mestre gratuíto*, Rodrigo Sanz, o agnóstico membro das Irmandades da Fala.

Dicíase que ó iniciar os seus estudios do Preparatorio, no que D. Armando Cotarelo supoñía un valado de erudición, dificilísimo de superar, ó ser Santiago o seu mellor discípulo, asimilou dabondo as leccións de incipiente galeguismo que daba o primeiro presidente do Seminario de Estudos Galegos. Aínda que Montero non figurou entre os mozos que fundaron este Seminario. Se cadra por chegar máis tarde a Santiago.

O que quedara moi patente en Compostela foi a inmediata militancia do excepcional universitario no aínda recente Partido Comunista. Dada a capacidade intelectual de Montero Díaz penso que fixo del o teórico marxista máis agudo con que contaba o PC; ata que abxurou das súas conviccións proletarias, ó comezar a República. E dando un xiro, bastante común, Montero participou na creación das JONS. Pero opúxose á unificación destas coa Falanxe, e logo, dende a Guerra Pluscuancivil, expresou sempre, ante o círculo constante e nocturno dos seus incontables discípulos, a aversión contra o seu paisano, o Xeneralísimo, e o seu inacabable réxime.

Foi volvendo así nos anos cincuenta, vagarosamente, ás ideas da súa mocidade. *Pepiño*, o herdeiro políglota e aforístico de *Xan de Forcadas*, que o tratou moito entón, aseguroume que, a partir da Coroación de Cabanillas, o pensamento de Montero era abraiantemente irredentista. Eu sospeitaba que non andaba lonxe do que Álvaro de las Casas e Álvaro Cunqueiro sostiveran antes de cambiar de camisa. O que podería ser unha razón máis para convencer a D. Octavio e a Camilo de que o inxel catedrático de Historia era o orador apropiado para loar ó poeta do *Vento mareiro*.

O MANTEDOR E A RAÍÑA

Aceptou de boa gana Santiago Montero Díaz a encomenda de actuar de mantedor na coroación de Cabanillas, e chegou á mañá daquel histórico luns de Pascua disposto a falar pola tarde.

Non o coñeceron no establecemento onde lle negaron hospedaxe, o que molestou ó suspicacísimo intelectual. Para máis, soubo que o gobernador civil da Coruña, Evaristo Martín Freire, prohibira que tomase a palabra Otero Pedrayo na coroación do seu homónimo e par no patriarcado da cultura galega.

Montero Díaz alporizouse e escribiulle unha nota á Comisión padronesa, escusándose, por unha indisposición inesperada, do seu compromiso oratorio, e encomendando a D. Ramón Otero Pedrayo que o substituíse como mantedor. Aquela determinación causou unha axitación indescritible. Poñíase en risco o acto cultural máis grandioso, despois da invención do monumento a Rosalía, que se verificou en Galicia no tempo de Franco, e coido que tamén no reinado de Juan Carlos I.

O alcalde de Padrón, Ramón Pazos, chamou por teléfono ó Evaristo, pedíndolle a aquel infausto gobernador que lle permitise falar ó señor de Trasalba, pois noutro caso tería que suspenderse a coroación, á que acudirían cantos escritores e artistas vivían en Galicia e o pobo, que enchería o *Espolón*. O Evaristo negábase, o alcalde insistiu ata que o gobernador civil deu o permiso para que D. Ramón Otero falase coa condición de que o fixese en castelán.

Otero Pedrayo pechou os beizos cando Pazos lle comunicou a decisión do *poncio*, sen dicir nin que si nin que non. E cando chegou o momento culminante da coroación poética pronunciou en galego o discurso, que coma unha fervenza do Ézaro, denantes de ser empantanada, abraiou ó innumerable e entusiasta auditorio.

Está gravada esta histórica e longuísima oración, no Arquivo Sonoro de Galicia, e publicada no número 17 de *As Nosas Voces*. Nel fai unha exacta descrición de quen lle transmitiu a portavocía do mantedor, que serve de marabilla para culminar, moi elocuentemente, a descrición de Santiago Montero Díaz.

Laiábase don Ramón de que Montero non puidese vir a Padrón. "De maneira que eu eiquí –dixo– veño a substituír a un grande espírito, ó de Santiago Montero Díaz, e que son o primeiro en lamentarme que a súa presencia non apareza aquí, e neste intre, porque estaría eu moi ledo para aplaudilo entre vós, porque eu nacín co pobo e quero estar co pobo infindo de Galicia, palpitando co seu inmenso corazón, que así se mostra espido e glorioso".

Tralo cal Otero Pedrayo fai unha excepcional loanza do sentido marabilloso do tempo que tiña Montero Díaz, e da súa sabedoría ó exteriorizar a historia, "con ese sentimento dos fondores do espírito, onde a poesía e a metafísica se confunden".

Tivo a honra de coroar a Cabanillas a Raíña das Festas da Pascua, que aquel ano foi unha belida e moura rapaza, alcumada a *Negrita*, pola súa pel morena. Chamábase Dolores e aínda é hoxe unha dona moi belida. Era unha dos sesenta netos e netas que contou en vida D. Estanislao Pérez Artime. Isto é, Tanis de la Riva, o patricio liberal padronés que foi o mellor amigo e mecenas de Valle-Inclán; a quen don Ramón María escribiu as estupendas cartas que Borobó daría a coñecer.

Dolores López Pérez, a *Negrita*, faríase enfermeira, e como tal chegou a ser instrumentista do Marqués de Villaverde, no Hospital madrileño "Ramón y Cajal". Logo casaría co conspicuo enxeñeiro da RENFE Javier Palencia, oriúndo de Pontecesures, a miña localidade natal.

UN LOUREIRO SEN TRAMPA NIN METAL

As follas de loureiro destinadas a coroar a testa do patriarca das letras galegas eran desa materia vexetal, sen trampa nin metal. Procedían, como xa dixen, da árbore que sobrevivira na maltratada Horta da Paz, isto é, a da Casa-Museo de Rosalía. Era, pois, o loureiro máis glorioso, pero tamén de menor prezo que cabía. *Os varóns de Padrón* paréceme que non dispoñían de fondos para coroar a Cabanillas cunha coroa de prata e ouro, semellante á que lle colocaran os coruñeses a Curros Enríquez, no 1904. Modelada en barro denantes, polo escultor santiagués Isidoro Brocos, aquel que na Marineda foi profesor dun rapaciño malagueño chamado Pablo Picasso.

Chegado o intre culminante, e cando a Raíña Dolores intentou adornar coa coroa de loureiro o miolo do poeta, don Ramón Cabanillas, en rápido reflexo, colleuna coa súa destra e con ela saudou ó respectable e inmenso auditorio.

Aínda penso que se superou, na coroación de Cabanillas, a marca de concorrencia a un acontecemento cultural, establecida na inauguración do monumento a Rosalía, e que non sería superado nos corenta e tres anos, orgánicos e inorgánicos, transcorridos dende entón. Nas fotos que aínda conservo, no meu fogar madrileño, daquel histórico día padronés, pode apreciarse o inmenso xentío que enchía o *Espolón*.

E diante, nunha chea de filas vese sentada ou de pé, o máis notable da intelectualidade galega, que naquela marabillosa tarde acompañou, moi leda, ó seu querido patriarca. Non faltou ningún dos escritores e artistas que nesa Pascua residían ou se atopaban en Galicia.

Así Alonso Montero, no seu citado opúsculo, repara que "nunha foto, quen está á dereita de don Ramón Cabanillas é Francisco Javier Sánchez Cantón, erudito e catedrático de enteira confianza do Réxime e presidente de Bibliófilos Gallegos, a editorial que se inaugurou cun volume do escritor, *Camiños no tempo*, unha especie de antoloxía totalmente allea ás páxinas cívicas do gran poeta".

Mais, xunto ó ilustre titor franquista da cultura galega, encontrábanse tamén cantos constituían a resistencia, máis ou menos clandestina, política e intelectual, á tiranía do Caudillo. Poderíanse contar un por un, e se eu aínda non puxera o seu exemplo na miña sarta de *A Nosa Terra*, explicaríavos ben quen era e o que pensaba cada un deles.

O disco e a transcrición feita polo Arquivo Sonoro de Galicia afórranme recordar aquelo que alí, no *Espolón*, recitaron e falaron Aquilino, Pedret e Otero Pedrayo. Os tres xa interviñeran brillantemente no acto inaugural da estatua de Rosalía.

Do poema de Iglesia Alvariño, "Na Coroación de Ramón Cabanillas", di o bo Xesús que é "difícil de seguir, como peza oral, aínda polos letrados". Ó oílo, hai pouco, coa voz potente e inesquecible do *señor das palabras*, o meu máximo amigo, valorei novamente, aínda sen ser letrado, coma hai corenta e tres primaveras e un verán, o folgo épico do Aquilino, soamente parangonable ó de Pondal e ó de Ramón Cabanillas. A quen Iglesia Alvariño dedica os versos que nos fan sentir que a narradora impedira axiña a consolidación por Alvariño dunha épica galega que nunca chegou a ser. E xa é tempo de que sexa, pois non todo ha de ser lírica. Para min, o poema da coroación de don Ramón é unha *Alba de Gloria*, onde desfilan, máis que os santos, os sabios e os xenios, o pobo que apandou coa nosa historia:

> ... toquinos da man dereita, ladróns probados de seus señores,
> mozas desvergoñadas dos camiños
> cos narices rabenados pra escarmento.

LOS ÚLTIMOS AÑOS DE CURROS ENRÍQUEZ (A TRAVÉS DE ALGUNOS TESTIMONIOS)

Jorge Domingo Cuadriello
Instituto de Literatura y Lingüística de La Habana

La admiración y el interés que suelen provocarnos los grandes escritores trascienden por lo general los límites de sus obras literarias y se desplazan hacia otras zonas de su quehacer intelectual o público. Mas en algunas ocasiones esa apetencia de información, cuya raíz no tiene nada de anormal, se torna obsesiva e insaciable. Todo queremos saberlo del autor que reverenciamos: su vida íntima, los defectos más recónditos de su carácter, su inclinación –o perversión– sexual, los juicios que sustenta sobre los más diversos temas, sus descalabros bochornosos... y un largo etcétera. El fin perseguido consiste en no dejar siquiera una porción desconocida de su existencia.

Esta minuciosa indagación puede justificarse con un magnífico pretexto que la redime: conocer con profundidad la vida del escritor para poder entonces llevar adelante una acertada interpretación de sus creaciones y de su pensamiento. Dueños de esta excusa, ya tenemos licencia para hurgar en las intimidades de Cervantes o de Franz Kafka, de Federico García Lorca o de Jorge Luis Borges. Y en honor a la verdad, a mayor conocimiento de la trayectoria vivencial del autor le corresponde por lo común análisis más incisivos de sus escritos.

Del gran poeta gallego Manuel Curros Enríquez se han publicado varias biografías de notable calidad que proporcionan, además de una reconstrucción cronológica de su vida, valiosos estudios de su compleja personalidad y aristas esenciales de su ideario. Sin embargo, estamos seguros de que todas ellas juntas no son capaces de satisfacer la voracidad noticiosa de los numerosos admiradores del autor de *O divino sainete*, siempre deseosos de conocer algo más. Por tal motivo hemos decidido reconstruir algunos momentos de los últimos años de Curros Enríquez tomando como apoyatura varios testimonios de periodistas y escritores cercanos a él que, por haber sido impresos fuera de Galicia con posterioridad al fallecimiento del poeta, probablemente no son del conocimiento de muchos. De acuerdo con nuestro criterio, exhumar esos textos contribuye a definir aún más la imagen de Curros que nos hemos ido formando.

En un principio nos remontaremos a los días en que Curros dirigía el semanario *La Tierra Gallega*, por los años de 1895 y de 1896. A su lado se encontraba entonces el joven José Baña Pose, natural de una aldea de Negreira, La Coruña, quien se desempeñaba como auxiliar administrativo de esta publicación. Décadas después hubo de ocupar el puesto de maestro y de publicar también algunas obras, entre ellas *Vida e milagros de Pepe de Xan Baña en trinta anos da Cuba. Vindicación* (1921), que incluye no pocos de sus recuerdos de Curros Enríquez. Queremos reproducir a continuación algunos de ellos, donde se pone de manifiesto el carácter complejo del gran poeta gallego.

> Curros para mí estaba perseguido de un delirio de persecución: era el hombre más crédulo que traté, en cuanto a formar prejuicios que fulano era su enemigo, o había hablado en contra su parecer; y lo peor, que aquellos que más se interesaban por él, siempre que no fuera aceptar todo lo suyo por bueno, eran los que más pronto anatematizaba.
>
> Curros tenía a nuestro gran protector D. Adolfo Lenzano como un enemigo de él; tanto que cuando daba cuenta de las elecciones de la Beneficencia Gallega, por no poner el nombre de D. Adolfo, ponía: "Director, el de siempre". El señor Lenzano nunca había querido perjudicar al señor Curros. Gran trabajo me costaba convencer a D. Manuel Curros Enríquez de que los hermanos Ruiz, no eran sus enemigos, porque un día le dije que decía D. José María /Ruiz/, que no había gustado un artículo de un corresponsal a los paisanos. Pues, desde entonces, cada vez que venía una baja me decía: Baña, ¡Ruiz no nos estará haciendo guerra!, y si algunos nos ayudaban eran los señores Ruiz, que nos cobraban cuando podíamos pagar y amaban a Curros como honra gallega.
>
> D. Waldo Álvarez Insua, el primero que fundó aquí el único periódico gallego, *El Eco de Galicia*, y creador del Centro Gallego; que

> entre otras obras escribió "El Juicio Crítico de *Aires d'a Miña Terra*", siempre tuvo alabanzas para Curros Enríquez; le dispensó toda clase de atenciones a su llegada a esta Capital, y me consta que jamás trató de perjudicarle; pues cada pensamiento que leía en el "Eco" */de Galicia/*, Curros decía: esto es conmigo. De ahí que Curros se echara a escribir indirectas a directas, hasta que se tiró con un artículo "Al Eco de Galicia", que hizo temblar *La Tierra Gallega*.
>
> En los últimos días de */La/ Tierra Gallega* [...] *La Unión Constitucional* hizo mención de un editorial de nuestro semanario, pero en tono despectivo, entre otras cosas: "un papelucho que nadie lee": leerlo D. Manuel y escribir un editorial para el número siguiente, "Aquí estamos" contra el director que me parece era Magistrado de la Audiencia o algo así, todo fue uno. Recuerdo que empezaba el artículo de Curros: "Un golilla cesante de juzgado, modelado en la misma turquesa del Alcalde Ronquillo... atacado del Mal de S. Vito, corchete de la cesta de moradores de hacienda, etc. etc..."
>
> [...]
>
> ...nosotros suspendimos *La Tierra Gallega*, por hallarse en víspera de ser suspendida por la censura. A los cuatro meses salió *Follas Novas*, de D. Javier Ramil y Antonio P. de Cea; pues se le había encajado al señor Curros más tarde que aquel semanario había sido el perseguidor de *La Tierra Gallega*, ¡antes de nacer, ni siquiera concebirse![1]

Más adelante, Baña Pose en su testimonio nos habla del disgusto de Curros con el maestro Chané, que duró años y culminó con la reconciliación gracias a las buenas gestiones de varios amigos comunes, así como también nos informa acerca de la turbulenta visita a La Habana del hijo menor del poeta. No obstante haber sacado a la luz el complejo carácter de Curros Enríquez, no puso reparos en destacar su grandeza y puso fin a esta evocación con las siguientes palabras:

> ...jamás los gallegos confundiremos, los desvaríos de la materia mortal deleznable, con aquel espíritu gallego, y que a la pluma le está vedado traspasar los umbrales sagrados de las causas de sus fugas por el trillo descarriado, trillo que no podemos ni siquiera

---

[1] Baña Pose, José: *Vida e milagros de Pepe de Xan Baña en trinta anos da Cuba. Vindicación*. La Habana, s/i; pp. 9-11.

> tender nuestra vista compasiva. Creemos en la inmortalidad y rogamos siempre por D. Manuel Curros Enríquez![2]

Ahora daremos un salto en el tiempo hasta el primer día del año 1904, momento en que las relaciones entre Curros Enríquez y los prohombres de la colonia gallega atraviesan por una situación muy tensa. Algunos meses atrás, en el acto organizado para celebrar el vigésimo tercer aniversario de la fundación del Centro Gallego, ha leído ante el público asistente al Teatro Nacional el poema de censura titulado "A espiña" y no son pocos los que se consideran ofendidos. Aún se comenta entre sonrisas maliciosas y gestos de reprobación los versos que rezan:

> Botoume (¡que patrio apego!)
> quen sentou, perfidamente,
> que d'o Centro ó presidente
> non precisa ser gallego.

Después de una permanencia de nueve años en Cuba ya conoce bien a esos engolados compatriotas de bolsillo prominente, cerebro escaso y corazón arrugado. De ellos ha recibido no pocas muestras de ambición personal y estulticia soberana. Pero, ¿cuál es la opinión que sobre Curros tienen los miles de gallegos humildes que en La Habana desempeñan las más disímiles labores, no aparecen mencionados en las crónicas sociales y no aspiran a un cargo en la directiva del Muy Ilustre Centro Gallego? La respuesta podemos encontrarla en la sección "Actualidades" que escribe en el *Diario de la Marina* su director, el asturiano Nicolás Rivero. Bajo el título "La colonia gallega y Curros Enríquez" nos informa ese día inicial de 1904:

> La colonia gallega vino anoche a dar a nuestro querido compañero don Manuel Curros Enríquez, con motivo de ser hoy sus días, muestras de la alta estima en que tiene a su ilustre comprovinciano. Los amplios salones del *Diario de la Marina* resultaron pequeños para contener la multitud que acudió a

---

[2] Ídem; p. 24.

> saludar al insigne poeta gallego. Las personas más prominentes de la colonia, lo mismo que los elementos populares, sentíanse orgullosos de estrechar la mano del celebrado autor de *Aires d'a Miña Terra* y redactor aplaudido de la sección "La Prensa" de este periódico.
>
> El *Diario de la Marina*, que considera suyos los triunfos de tan estimado compañero, da cuenta de este suceso aun a riesgo de herir la extremada modestia del señor Curros Enríquez y une su felicitación cariñosa a la que anoche le tributó la colonia gallega, regalándole un álbum precioso con multitud de firmas y abrazándole y vitoreándole con entusiasmo[3].

Aunque la información nos habla de la presencia de "las personas más prominentes de la colonia", el hecho de omitir nombres y títulos nos hace dudar un tanto de su exactitud y aceptar tan sólo como válida la asistencia de un reducido grupo de figurones. El resto, el significativo número de concurrentes que elevó la cantidad al superlativo grado de "multitud", ¿por quién estuvo integrado? No debe existir temor al responder: por la masa anónima de gallegos sencillos. Estos no se sintieron ofendidos por los versos de "A espiña" y hasta resulta lícito decir que rieron a escondidas al escucharlos. Por eso acudieron a la mesa de trabajo del poeta para verlo de cerca y estrechar su mano. Con esa actitud, quizás sin proponérselo, pusieron en evidencia a los verdaderos detractores de Curros Enríquez.

En la redacción de este periódico, el *Diario de la Marina*, estableció una cercana relación con el escritor y comerciante catalán José Aixalá Casellas, quien había arribado a La Habana siendo un adolescente, muchos años atrás, y después de múltiples esfuerzos se había abierto un espacio en los círculos intelectuales e industriales de Cuba. Los artículos de Aixalá giraban por lo común en torno a evocaciones de la tierra española, reseñas biográficas y anecdóticas de los escritores más sobresalientes de su época y recuerdos de la capital cubana durante el período finisecular. Todos estos motivos literarios, que tocaban muy de cerca a Curros, unidos al carácter afable del catalán, propiciaron el vínculo amistoso entre ambos.

---

[3] Rivero, Nicolás: "La colonia gallega y Curros Enríquez". En su *Actualidades 1903-1919*. La Habana, Cultural, S. A., 1929; p. 108.

Mucho tiempo después de la muerte del poeta, en la compilación de artículos titulada *Luces de otoño* (1943), Aixalá nos ofreció, además de su imagen de Curros Enríquez y de su criterio acerca de las causas que provocaron la autoenagenación del poeta, una anécdota que pone en entredicho el vertical anticlericalismo que algunos le han adjudicado. Vale la pena reproducir esos fragmentos:

> Conocí a Curros Enríquez, con motivo de un artículo archidespampanante, titulado "Del Capitolio a la Roca Tarpeya, no hay más que un paso". Creo fue publicado en una revista del propio escritor. La pluma incisiva y mordaz, el insigne Curros, pinchaba como un estilete en el campo del honor. Le vi, luego, muy de cerca, en la redacción del *Diario de la Marina*. Su estado personal, no era el de un galeote al remo, sino el de un filósofo apoltronado en su mesa de redacción.
>
> Sus quevedos habían deslustrado sus ojos, que antes fueron relucientes. Su barba le daba un aspecto de tristeza. Y es que aquel hombre, que vivió en las cumbres del pensamiento, llevaba a cuestas su desengaño y sus infinitos sinsabores que padeció en España. Yo le hubiera querido arrancar de sus alforjas morales, toda la carroña de sus pesares.
>
> Por un lado, hurgaron en su conciencia los Demófilos del libre pensamiento, creándole una atmósfera de intransigencias localistas. En compensación, batallaron, a su vez, todos los prejuicios y apostolados de una rutina inconmovible. Y ambas partes, a mi parecer, se excedieron en bravuconadas y miopías pueblunas. La vida de Curros, llegó al desencanto, porque su lucha había saltado de la plaza pública al secreto respetable del hogar.
>
> [...]
>
> El poeta gallego que había imitado "Le Bon Dieu", del famoso Berenguer, con la irónica y preciosa composición "Miraud a Chan", que fue el origen de un proceso deplorable, del cual salió absuelto en La Coruña, sintió el alivio de sus penas, con el trato distinguido que bondadosamente le ofrecía aquel Director excelente.
>
> La sinceridad del trato llegó a tan suave estimación, que vale la pena desenterrar una anécdota de suma importancia casera. Es

> aquello del refrán: "dime con quién andas y te diré quién eres", si bien aquí falló la tradición.
>
> Era la noche de Navidad. Se había empleado el material para la edición y los dos compañeros de talento periodístico comentaban las noticias del momento. Ya se iban a despedir, cuando don Nicolás Rivero, con aquella aparente frialdad de su mirada, de un ser carente de nervios le dijo a don Manuel:
>
> - Caramba, ya es hora de ir al Cristo, a la misa del gallo. ¿Me quieres hacer el favor de acompañarme?
>
> - ¿Yo, don Nicolás? ¿El hombre castigado por la Iglesia, se ha fijado Usted en ello?
>
> Don Nicolás se quitó el birrete floreado que cubría su cabeza. Tomó de la percha cercana su sombrero nocturno. Cogió a don Manuel del brazo, y a patita y caminando, se fueron por la acera, hablando quedo, don Nicolás, y absorto el poeta con las palabras del religioso carlista. Al llegar a la Iglesia del Cristo, Director y Redactor se colaron por la sacristía y entre el Padre Monnighann, americano, un poeta eminente de Galicia, y un asturiano de los que ven crecer la yerba, conversaron de mil cosas temporales.
>
> Yo no lo presencié, pero don Nicolás Rivero que era incapaz de decirme una cosa por otra, me hizo este relato confidencial.
>
> Que no se equivocó el Director del "Diario", al darle amparo al desdichado poeta inmortal, lo evidenció toda La Habana cuando fue tendido en los salones de la Redacción. Aquella desbordante concurrencia estrechaba la mano de don Nicolás como si fuese, y en verdad lo era, el representante de las cosas buenas de aquel acto. Curros quiso a su tierra con la adhesión de la perla a su concha, porque albergaba en su alma el gran sentimiento de patricio insigne[4].

No es posible hacer un recuento de los últimos años de Curros Enríquez sin mencionar a Nicolás Rivero. Aunque éste, desde el punto de vista jerárquico, ocupaba un puesto de superior categoría y el poeta no era más que uno de los redactores de la importante publicación, entre los dos se estableció una corriente de afinidad lo suficientemente fuerte como para relegar a un segundo plano concepciones políticas y religiosas contrapuestas y de antigua raigambre. Ambos se conocían y ninguno trató decididamente de ganar al otro para su causa, al margen de esa invitación a la misa de gallo que Aixalá nos narró. Para el resto de los periodistas del *Diario de la Marina* las relaciones armónicas entre estos dos hombres de pensamiento tan antagónico resultaban paradigmáticas, pero también desconcertantes.

---

[4] Aixalá Casellas, José: "Tributo a Curros Enríquez". En su *Luces de otoño*. La Habana, Maza, Caso y Cía., 1943; pp. 145-148.

Constantino Cabal, el escritor ovetense que más tarde llegaría a ser nombrado Cronista de Asturias, también integraba en aquellos años el cuerpo de redacción del *Diario* y era testigo del trato común que se daban Curros y don Nicolás. Sus principios clericales y tradicionalistas lo acercaron de forma definitiva al ideario de este último y años después, al escribir su biografía, no dejó de proyectar la imagen del cantor de Celanova sobre la base de estos postulados. Por tal razón llegó al extremo de censurarlo y de decir que Curros "en vez de dar en su verso exaltación purísima gallega, que aún con bravuras es noble, y que incluso con lágrimas es dulce, dio con frecuencia fanatismo suyo, blasfemia suya, ira suya, y así traicionó un dialecto que se formó de músicas y trinos, y ráfagas y sonrisas, para sólo arrullar y bendecir"[5].

Sin embargo, en otros párrafos de su semblanza, que lleva por título *Nombres de España. Nicolás Rivero* (Oviedo, 1950), Cabal ofrece un atinado recuento del proceder de Curros en el *Diario de la Marina*. Estas son sus palabras de evocación:

> Aun en la redacción, quería estar solo. Aun en la redacción, tan luminosa, toda abierta en ventanales, y toda derramada en amplitudes, aun en la redacción, tan luminosa, buscaba la oscuridad. El se instaló en un esconce, y se ocultaba en él, tras el bureau. Llegaba, por la mañana, e iba directamente a su trabajo, sin más que un breve saludo a los redactores próximos:
>
> - Buenos días...!
> - Buenos días...!
>
> Tenía una sección: "La Prensa". Debía ser de polémica constante; era el cedazo en que cribaba a diario las manifestaciones y los juicios sobre las realidades del momento, de la prensa del país. Desmenuzaba o aprobaba, y rechazaba o asentía... Era sección resbaladiza y grave, donde podía bastar una palabra para crear un encono, esta de Curros

---

[5] Cabal, Constantino: *Nombres de España. Nicolás Rivero*. Oviedo, Instituto de Estudios Asturianos, 1950; p. 209.

Enríquez. Y nunca él sometió su independencia ni a la amistad ni al halago, y nunca amansó su pluma ni por adulación ni por favor. Tenía una norma, el respeto; pero empezaba el respeto por entregarse en todo a la verdad. Debía ser de polémica constante, esta sección de "La Prensa", y sin embargo enjuiciaba, y analizaba y tundía, sin que jamás le devolviera nadie una réplica incivil. Había en ella un espléndido talento y una máxima experiencia, una fina ironía y un gran tino. La redactaba una mano que aun cuando pellizcaba más a fondo, pellizcaba gratamente, como por diversión o por caricia.

- Buenos días...!

Nada más.

Si acaso alguna vez, rogaba aún:

- José, deme los periódicos...

Y ya el aislamiento, y ya el silencio, y ya el trabajo continuo hasta que terminaba la sección.

El "Bachiller Athanasius" logró un Prólogo de Curros, para un libro de Crónicas, "Galicia", obra de su hermano Juan. Aun recogido en sus penas, si no se acercaba a nadie, Curros contestaba siempre con afabilidades cariñosas a quien se acercara a él. No había una sola persona en la redacción del "Diario" que no envolviera su figura triste y sus silencios herméticos en noble cordialidad. Le hablaba, a veces, D. Tomás Delorme:

- Qué hay, Don Manuel...?

- Ya lo ve...!

Pero nunca dejaba su bureau.

D. Nicolás le hablaba más aún. A veces iba a leerle sus mismas "Actualidades", delante él del bureau, Curros detrás. Conversaban un momento, y de las penas de Curros parecía levantarse una sonrisa... Al fin, faltó una semana, faltó luego la siguiente... Fue D. Nicolás quien dijo:

- Curros está muy grave, no me gusta... Se empeña en que le llevemos a la Quinta "Covadonga"...

Y fue a la Quinta a morir.

Ay, el pobre poeta atormentado del mal de la soledad! Los que encontraban al Dante en sus paseos frecuentes de reconcentración meditabunda, viéndole absorto comentaban de él:

- Es que vino del infierno...!

Curros venía con frecuencia del infierno de sus escepticismos. En su bufete del "Diario" dejara comenzada una cuartilla que esperó en vano por él. Él volvió al "Diario", no obstante, en una caja de cedro, para que le acompañara entre las soledades de las nubes, una oración

> que pidiera, –por lo que había sufrido a todas horas de lealtad y de espíritu, que Dios quisiera acogerle en el cielo de sus misericordias, lo mismo que a un niño triste...[6]

Sin embargo, los testimonios no siempre coinciden en señalar un plausible entendimiento entre Curros Enríquez y Nicolás Rivero; también encontramos algunas pocas voces que destacan el recelo del primero con respecto al segundo. Una de ellas pertenece al periodista ferrolano Adelardo Novo, quien trató muy de cerca en los últimos años al poeta de Celanova. Desde la dirección de su periódico, *Diario Español*, que respondía a los intereses de la colonia hispana en la Isla y en especial de los inmigrantes desposeídos, Novo combatió los lineamientos clericales y conservadores del *Diario de la Marina* y de su cabeza más visible, Rivero. No era sólo una batalla competitiva entre dos medios de prensa de una misma ciudad y con similares destinatarios, sino un enfrentamiento ideológico de profundas raíces que se remontaban al pasado de España y a las contiendas entre republicanos y carlistas.

Hombre de ideas liberales, joven aún en 1907 y sin ánimos de lisonjear a los magnates de la comunidad española, así como tampoco a los dirigentes del Centro Gallego, Novo tuvo que enfrentarse también a los principales accionistas de la empresa cuando estos trataron de desplazarlo de la dirección por medio de maniobras nada elegantes. Al final de un largo proceso judicial, en 1911, logró salir victorioso y entonces publicó una especie de memoria bajo el título de *El "Diario Español" por dentro* (1911), donde no sólo expuso con lujo de detalles las interioridades de su pugna con los accionistas, sino también una información muy poco conocida: que a Curros Enríquez, ya en el último año de su existencia, se le propuso ocupar, en una ocasión, el cargo de Director y, en otra, el puesto de Jefe de Redacción de este periódico. En su testimonio Adelardo Novo ofrece además sus impresiones sobre el poeta, así como las palabras de éste en una de sus entrevistas. De ellas no sale muy bien parado el nombre de Nicolás Rivero, pero no tenemos elementos para dudar de su exactitud. La trayectoria intachable del periodista ferrolano y su arraigado concepto de la verdad nos precisan a aceptar su versión, que escribió bajo el subtítulo "Curros Enríquez y el *Diario Español*" y seguidamente reproducimos:

---

[6] Ídem; pp. 210-212.

> La Directiva de la Empresa, tuvo un día de los primeros meses de su vida, un rasgo de lucidez, el único que le conozco, y le achaco a la Directiva en pleno el rasgo, porque no puedo precisar de quién fue particularmente, ni lo supe nunca, y me resulta muy difícil adivinar cuál de aquellos señores pudo haberlo tenido, iluminando a los demás compañeros de Directiva con aquel rayo de luz.
>
> Pensó la Directiva, como queda dicho en el artículo anterior, en llevar a la dirección del *Diario Español*, al ilustre don Manuel Curros Enríquez.
>
> Sobre las razones que pudieron hacer pensar a aquellos señores en Curros Enríquez, sí puedo aventurar algo. No era sólo el relieve periodístico de Curros Enríquez el que les llevó a pensar en él para director del *Diario Español*, era, además, el deseo de acallar así el murmullo de algunos *amigos míos* (sabe Dios con qué fin, pero se adivina) los cuales se esforzaban en hacer creer a los señores de la Directiva, que yo tenía un gran defecto para dirigir el *Diario Español*, que con tanto empuje venía al estadío de la prensa diaria.
>
> Era yo muy bueno, muy honrado, muy listo, pero muy joven para llevar el peso y la responsabilidad de un órgano de publicidad tan importante.
>
> ¡Como si la importancia que ya tenía el periódico, la hubiera adquirido antes de venir yo al mundo, siendo así que quien vino al mundo después que yo fue el periódico por mí fundado y por mí dirigido siempre!
>
> Cuantas veces me dejaron entrever lo de mi juventud como defecto, defecto del que estaba yo orgulloso y estoy, sintiendo muy de veras irlo perdiendo con los años, naturalmente, otras tantas se me ocurrió recordarles la famosa anécdota y parodiando a aquel joven y barbilampiño representante de España, exclamar ante la junta directiva:
>
> - Si ustedes me hubieran dicho que sólo querían para director un ser viviente de luengas barbas, les hubiera traído a ustedes un macho cabrío.
>
> No hubo caso, porque mi juventud tan discutida, me permitió abusar de una prudencia, tanto más digna de admiración cuanto más incompatible con la juventud.

El caso fue que, pretendiendo ocultarme el proyecto de traer a Curros Enríquez al *Diario Español*, condenando ellos mismos con estas reservas el acto que iban a realizar, acto que, sin reservas, hubiera sido digno y loable, comisionaron al amigo don Jesús Vales, íntimo de Curros Enríquez, para que le fuera a ver y le ofreciera la dirección del *Diario Español*, con facultades amplias sobre el sueldo que se le había de señalar.

El resultado de la entrevista del amigo Vales con el amigo Curros, lo supe por el mismo Vales, algún tiempo después.

Palabras de Curros a Vales:

- Parece mentira que sabiendo usted lo que yo quiero a Noviño, venga usted a hacerme semejante proposición. No hablemos de eso más.

La Directiva no desmayó en este primer fracaso, y dándose cuenta de que era yo un obstáculo para atraerse a Curros, de cuya delicadeza aún nos hacemos lenguas todos los días cuantos le hemos tratado, llevó el asunto a una junta directiva y en ella se me consultó si vería con buenos ojos la entrada de Curros en el *Diario Español*.

- ¡Ya lo creo –exclamé yo– qué más podíamos apetecer todos!

- Ahora bien –continué– la entrada de Curros Enríquez en el *Diario Español*, no puede ser más que de una manera: viniendo él a la dirección del periódico...

- ¡Ah, no –dijo alguien, vendiéndome ahora el favor de considerarme *insustituible*, después de haber pretendido jugarme la cabeza y después de haber obtenido, por medio de Vales, aquella rotunda negativa de Curros, alegando su entrañable cariño a Noviño– eso no puede ser. Aquí no hay más director que usted (¡ya lo creo!) y lo único que se le puede ofrecer a Curros es la plaza de redactor-jefe. Se trata de que usted mismo se la ofrezca.

¡Habían aprendido bien la lección de Curros!

Aquella encomienda, de no estar hecha por aquellos señores, resultaría una tomadura de pelo para mí, más que regular.

Figúrense ustedes. Yo, un *pipiolo* del periodismo, ofreciéndole al maestro un pedazo de pan y ¡a mis órdenes!

Acepté la comisión y prometí desempeñarla, sin más explicaciones a la Directiva, muchos de cuyos miembros eran incapaces de comprender el ridículo en que pretendían ponerme, y fiados otros en que mi juventud no me permitiría dar cuenta de él, o quizás, para despistar, como en la famosa adivinanza de la gallina qúe ladraba.

Me fui a ver a Curros. Lamento no poder transcribir íntegra la conversación con él. Al *Diario de la Marina*, donde él estaba de redactor, y especialmente a su director, don Nicolás Rivero, habían de parecerles fantasías mías, hijas del despecho, o de la envidia, o del pesar del bien ajeno, las frases que yo tendría que poner en labios de don Manueliño, como le llamé siempre.

Y como he prometido en el prólogo no obligar al lector a detenerse en afirmaciones que no pueda probar, y como Curros, desgraciadamente, duerme ya el sueño eterno de la tierra de sus amores, haré sólo mención de lo dicho por él, cuya veracidad no pueda despertar dudas, ni en cuanto a él ni en cuanto a mí, que lo reproduzco, ya que de la entrevista mía con Curros, conocen los detalles más importantes personas que viven.

- Don Manueliño –le dije yo, sentándome a los pies de la cama donde él se hallaba sufriendo ligera indisposición– vengo con una misión cerca de usted, una misión que no he de cumplir tal y como me la dieron, aunque usted tal y como me la dieron la va a conocer, porque la confianza que en usted tengo me permite creerme autorizado para hacerle ciertas confidencias.

- La Directiva de nuestra Empresa –continué– ha pensado en usted para llevarlo al *Diario Español*, y me encomendó viniera a ofrecerle a usted un puesto, y a eso vengo, pero ya comprenderá usted el puesto que yo le vengo a ofrecer: el mío, porque si usted me aprecia, como creo, no pretenderá a obligarme a pasar por el ridículo de tenerle a usted a mis órdenes, aceptando el cargo que me encargaron le ofreciera y que no es el mío. Mis aspiraciones se verían colmadas si lograra ser redactor de usted, y ese favor, que está en sus manos dispensarme en estos momentos, no puede usted negármelo, recordándole si es preciso, las causas de nuestra amistad, evocando para ello la memoria de seres queridos.

- Nada de eso, Noviño –exclamó Curros– si yo pensara en ir al *Diario Español*, sería para trabajar a sus órdenes. Yo sé lo que cuesta llegar y lo caro que se pagan los retrocesos. Y menos mal cuando hay razones para ello, razones que en usted no concurren, tratándose de mí.

- Por Dios, don Manueliño, no me azore usted con sus extremadas benevolencias. Eso no podría ser y no será.

- No, no será, porque de todas maneras yo no puedo abandonar el *Diario de la Marina*, y más que al Diario, a su director. Rivero me tendió su mano cuando esos mismos que hoy le ofrecen a usted su protección y, al parecer se la brindan, tenían escogida ya la guásima de la cual querían colgarme.

Usted no los conoce. Que tenga usted más suerte que yo y compadézcame a mí, que en el ocaso de mi vida, me veo ligado por lazos de gratitud a un hombre como Nicolás Rivero... Y hablemos de otra cosa...

***

Yo, lo confieso, me alegré infinito de la actitud de Curros Enríquez. De director o de redactor, y esto último no hubiera ocurrido nunca siendo yo director del periódico, Curros no habría permanecido ni ocho días en el puesto. Aquel hombre todo dignidad y todo intransigencia, pero intransigencia sana de su elevada idea sobre el patriotismo, habría de sucumbir forzosamente entre ciertos elementos de la Empresa, cuyas protestas de patriotismo vais a saber pronto el alcance que tenían.

¡Aquel gran Curros que escribió en su famosa "Espiña", hablando de los que le habían obligado a abandonar el Centro Gallego y enumerando las condiciones que imponía para volver a él, cuartetas como estas:

> Botoume (¡qué patrio apego!)
> quen sentou, perfidamente,
> que d'o Centro ó presidente
> non precisa ser gallego.
> [...]
> A poñer outra me chego
> aquí didiante d'a xente:
> ¡Non terei por presidente
> a quen non nacer gallego!...

¡Aquel gran Curros que tan pronto fue elegido presidente del Centro Gallego don José López y Pérez, fue personalmente a encargarle al portero de la sociedad le borrasen de la lista de socios, consecuente con sus quejumbrosas cuartetas...!

¡Aquel gran Curros, que siendo gallego se fue a morir al sanatorio de los asturianos...!

¿Cómo iba a permanecer ocho días entre algunos señores de la Directiva de la Empresa del *Diario Español*?

Para darles a éstos la batida, hizo falta mi juventud, aquella juventud que tan justamente despertó en ellos grandes recelos.

Curros no hubiera podido, el pobre Curros era ya un desengañado de la vida...[7]

---

[7] Novo, Adelardo: *El "Diario Español" por dentro. (Proceso de una historia e historia de un proceso)*. La Habana, Imprenta Avisador Comercial, 1911; pp. 33-35.

Como es sabido, Curros Enríquez permaneció en la redacción del *Diario de la Marina*, a cargo de la sección "La Prensa", hasta sus últimos días. Enfermo y sin la carga de acometividad y de ilusiones necesarias, no creemos que hubiera podido enfrentar las múltiples tareas de dirección del *Diario Español*. Ya por ese tiempo, al decir del portero del edificio de apartamentos que habitaba, en la calle Ánimas nº. 8, era un hombre taciturno que "hablaba poco y tosía mucho". Las fuerzas se le escapaban y él tenía plena conciencia del estado calamitoso de su salud.

Sin embargo, no perdía ocasión de reunirse con un reducido número de amigos íntimos para evocar la tierra gallega, comentar las últimas noticias procedentes de Galicia y mantener erguido el sentimiento patriótico. Entre estos pocos agraciados con su amistad se encontraban el músico Castro Chané, el actor y poeta Alfredo Fernández (*Nan de Allariz*), el tipógrafo José Fontenla Leal y el periodista Adelardo Novo, todos ellos inmigrantes gallegos afincados en La Habana. Gracias a este último intelectual conocemos también una anécdota de Curros que refleja la noble esencia de su carácter y demuestra que su ensimismamiento no lo llevó a la misantropía ni a la pérdida del sentido del humor. La misma fue incluida en la "colección de artículos" que con el título *Un enviado de Neurópolis* dio a la luz Adelardo Novo años después del fallecimiento del poeta, en 1926:

> Es esta una anécdota de la vida de Curros Enríquez que pocos conocen. Puede que no me equivoque si aseguro que ya no queda quien la conozca, porque sólo nos fue dado conocerla a sus íntimos y de sus íntimos, cuando levanto la cabeza y la hago girar para pasear la mirada por el mundo de los de aquella época, no veo a ninguno. Don Manuel nos la contaba en aquellos momentos de intimidad en que nos entregábamos a las más atrevidas disquisiciones sobre las cosas y los hombres de la época, para extraer de todo ello las razones que le habían obligado a su retraimiento de los últimos años, que fue casi absoluto.
>
> Aún llegan hasta mí, me decía, aún se atreven a acercarse hablándome del paisanaje, haciendo flamear esa bandera, porque saben que es la única con la que se puede venir a parlamentar.

Y me refería la hazaña de un paisano que se le acercó para proponerle un gran negocio: el cultivo de la vid en Cuba.

- No le quepa duda, don Manuel –le decía, según él me contaba– aquí se da el vino lo mismiño que alá. Lo que pasa es que no se ocupan de eso, y esto le es filón, don Manuel –un filón.

- Bueno, ¿qué más?

- Que yo desearía que usted me ayudase, porque si me ayuda, dentro de poco le beberemos aquí vino del Riveiro, que no lo va a conocer nadie. Le advierto que con poca cosa se puede empezar. Yo mando a pedir unas cepas a mi casa y a vuelta de correo están aquí. Calculo que van a llegar en buena época para plantarlas aquí. Dios me perdone –decía el paisano a don Manuel– pero creo que se puede plantar en cualquier tiempo y aún –así Dios me salve– creo que hasta dos cosechas al año le podemos sacar. Vendimiaremos en Abril y en Septiembre.

Don Manuel refería este diálogo con un gracejo especial. En gallego enxebre, ponía en las promesas de aquel futuro cosechero de vinos cubanos, ese deje socarrón que nos caracteriza a los de la tierra, y nos reíamos a cuatro carrillos, de nosotros mismos. Porque lo trágico fue que don Manuel puso en manos de aquel cosechero en ciernes unos centenes.

- Yo no tenía muchos –me decía–: el sueldo de corrector de pruebas en el *Diario de la Marina*, no le permitía hacer milagros, pero como era sobrio, concienzudamente sobrio, guardaba algunos centenes amarrados en la punta de un pañuelo y aquel nudo se deshizo un día y los ahorros de don Manuel se los llevó aquel entusiasta cultivador de la vid en Cuba del cual don Manuel no volvió a saber más en lo que le restó de vida.

Pero su intención era bien clara, como clara está la del paisano que supo enternecer a don Manuel con sus promesas ya que Don Manuel era incapaz de dejarse alucinar por un negocio, cualquiera que fuese y sí sólo abrió su corazón y su bolsillo a las súplicas de un paisano incapaz de ofrecer garantías como cultivador de la vid y cosechero de uvas, pero que supo inspirar lástima contando sus apremios por la vida.

Que conste, pues, que la primera persona en sacrificarse por el cultivo de la vid en Cuba y que reclama un puesto entre los españoles cuya memoria debe reverenciarse, fue don Manuel Curros Enríquez, que además fue un gran español, un gran gallego, un gran periodista, un gran poeta y una gran persona.

> Si por esto no se le recuerda, en los anales agrícolas de Cuba debe figurar[8].

En las primeras semanas del año 1908 la enfermedad de Curros Enríquez se agravó y fue necesario su internamiento en un hospital. Enemistado con la directiva del Centro Gallego y sin pertenecer ya a su lista de asociados, quienes tenían derecho a recibir una atención médica esmerada en la Quinta de Salud "La Benéfica", gracias a gestiones de Nicolás Rivero ingresó en el centro hospitalario de los asturianos, la Quinta "Covadonga". La noticia del empeoramiento de su estado preocupó a la colonia española, en especial a la gallega, y hasta su lecho de enfermo en el Pabellón "Ramón Pérez" comenzaron a llegar sus amigos y admiradores. Con el transcurso de los días, y a pesar del esfuerzo de los facultativos y del empleo de todos los recursos médicos, Curros Enríquez entró en una fase agónica. A los 56 años de edad la vida se le terminaba.

En aquellos días iniciales de marzo de 1908 se encontraba también hospitalizado en el mismo pabellón de la Quinta "Covadonga" un joven gijonés de 17 años llamado Alfonso Camín que había arribado a La Habana junto a otros muchos emigrantes españoles con la esperanza de labrarse un próspero destino en la Isla. Con posterioridad alcanzaría a ser periodista del *Diario Español* y del *Diario de la Marina*, a destacarse como poeta de notable calidad y a publicar numerosos libros tanto en La Habana como en México y en Madrid. Uno de ellos lleva por título *Entre palmeras (Vidas emigrantes)* y consiste en una detallada y muy provechosa remembranza de su permanencia en Cuba durante las primeras décadas del siglo XX. Escritas mucho tiempo después, sus memorias le reservan un espacio a la evocación de los últimos instantes de Curros Enríquez. Estas son las palabras de Alfonso Camín:

> Pronto salté de la cama y andaba yo en bata por el pasillo. Enfrente había un enfermo que se moría. Decían de él que era un gran poeta. Cuando me dijeron el nombre, quedé asombrado:
>
> - Curros Enríquez.

---

[8] Novo, Adelardo: *Un enviado de Neurópolis*. La Habana, s/i, 1926; pp. 186-189.

> Había reñido con los dirigentes del Centro Gallego y, siendo él gallego recalcitrante, no quiso morir entre los suyos, existiendo "La Benéfica". Se internó en "La Covadonga". Y allí estaba agonizando en el Pabellón "Ramón Pérez". Escribía en el *Diario de la Marina* y las hijas de Nicolás Rivero le visitaban a menudo.
>
> Curros Enríquez era un gran rebelde. Dudaba de Dios y de todos los santos. Ya muy enfermo, una de las hijas de don Nicolás Rivero, la más pequeña, la mimada del poeta, le regaló un rosario de esos de primera comunión y se lo metió debajo de la almohada con la más infinita inocencia. Curros no podía rechazar aquella ternura. La vida se le marchaba. No se ocupó más del rosario. Muerto Curros Enríquez, sus detractores y sus panegiristas, se valían de aquel rosario de cuentas blancas para decir, unos que no murió entero y otros que había muerto en la gracia de Dios. Ni una ni otra cosa. Curros murió como vivió: con toda entereza, envuelto en el silencio de la tarde, el 7 de marzo de 1908, rodeado de un grupo de amigos, entre los que recuerdo al maestro Chané, Vicente Gay, Adelardo Novo, director del *Diario Español* y muy pocos más. Había nacido en Celanova, provincia de Orense, en el año de 1851. Serían las seis de la tarde cuando acabó de agonizar. Yo, como muchacho que era, contemplaba la escena desde la puerta de mi cuarto que daba al pasillo interior. Aun desconocía las obras del gran poeta. Después leí *O Divino Sainete* – "si yo fise este mundo que o Demo me leve"– y sus poemas agrios y admirables. Seguí atento sus funerales, su cadáver expuesto en el *Diario de la Marina*, su traslado al cementerio de La Coruña y supe que había acudido a un certamen literario celebrado en Cienfuegos, con un hermoso canto a la mujer cubana, y que se declaró desierto por falta de mérito en los trabajos. No cabe mayor desparpajo. Otra amargura más para el autor de *A Virxen do Cristal*[9].

Un solo dato traiciona el recuerdo de Camín: la hora exacta de la muerte del poeta, que él fija a las seis de la tarde y de acuerdo con todas las demás fuentes bibliográficas que hemos consultado, entre ellas las informaciones de la prensa periódica, ocurrió a las ocho horas y cuarenta y cinco minutos de la mañana. Las restantes noticias son exactas. El rosario con el crucifijo que la hija de Nicolás Rivero le colocó debajo de la almohada dio mucho que hablar en los días posteriores a su deceso y motivó diversas inter-

---

9. Camín, Alfonso: *Entre palmeras (Vidas emigrantes)*. México, Revista "Norte", 1958; p. 148.

pretaciones, pero consideramos que el juicio de Camín es el correcto: ese hecho no invalida ni modifica la actitud sostenida por Curros Enríquez durante su existencia. Y en relación con el poema "La Mujer Cubana", cuyos valores literarios no fueron apreciados por los integrantes del jurado del concurso convocado por la ciudad de Cienfuegos, podemos decir que, al margen de la incapacidad demostrada por estos señores, la composición fue muy bien recibida cuando apareció impresa en las páginas del *Diario de la Familia* y ha sido reproducida en varias ocasiones.

Toda la prensa habanera informó con abundantes detalles el deceso del poeta, el velatorio de su cadáver en la redacción del *Diario de la Marina*, el traslado de los restos al Cementerio de Colón, el posterior homenaje en los salones del Centro Gallego y, por último, la conducción del féretro al puerto de La Habana para ser embarcado rumbo a Galicia. Fueron días de dolor para una porción considerable de la colonia gallega y para otros muchos admiradores del cantor de Celanova. Sin embargo, si analizamos con cuidado las noticias ofrecidas por los periódicos y más aún las omisiones que los cronistas se abstuvieron de comentar a causa de la delicadeza que el momento exigía, podremos entonces comprender que el sentimiento de aflicción estuvo lejos de ser unánime y que algunas manifestaciones de pesar fueron dictadas por la hipocresía. Es harto elocuente que el Presidente del Centro Gallego, José López y Pérez, no asistiera a los funerales bajo la excusa de hallarse enfermo y ni siquiera enviara una corona de flores.

Todas estas escabrosas interioridades de la colonia gallega en Cuba y de las contrapuestas reacciones de simpatía y animadversión que el proceder de Curros provocaron, sirvieron de base para múltiples comentarios que se sucedieron en los años subsiguientes. Uno de ellos fue escrito por el periodista y poeta Severino T. Solloso, nacido en Cerdido, La Coruña, y afincado en La Habana desde la última década del siglo XIX. Bajo el título de "De mis noches tristes. Luz que muere" apareció impreso en la revista habanera *Suevia* correspondiente a marzo de 1912 y constituye un testimonio de indudable valor. Aquí reproducimos algunos fragmentos:

Iba calle de Muralla o Ricla arriba, cuando oí una voz sonora, fuerte y rotunda, que me requería así:

- ¡Oye, Solloso, Solloso!

Era la voz de Constantino Añel, el orensano enxebre, el enxebre galaico, que díjome al volver hacia él:

- ¿No sabes? Curros se está muriendo y nos lo llevan para el "Diario" y en el Centro no hacen nada, nada! ¿Quieres venir y quieres firmar esta solicitud o instancia que vamos a presentar?

Vi los nombres que la suscribían, sin fijarme en lo que pedían.

Y vi, vi entre esos nombres (1) los de *Nan de Allariz*, Añel, Fontenla, Matalobos, Cerdeira, Vázquez, Vázquez Varela, Horta, Rocha, Castro Bóveda, ¿qué se yo? Eran unos veinte, pero unos veinte admiradores del grande entre los grandes que la patria gallega produjera: de Curros Enríquez.

Y firmé; y, lejos de ir a mi hogar, fuime con Añel hacia nuestro querido Centro. Allí encontramos un grupo de fieles admiradores del gran bardo, eximio cantor que moría en casa *ajena*, en casa más *cristiana* que la casa *propia*: allá, en la espléndida Covadonga, justo orgullo de la gran colonia asturiana de Cuba.

Y no encontrando a quien entregar nuestra solicitud –*presidencialmente*– porque el señor López Pérez estaba con *frebe* y con su apellido a vueltas, Añel se la entregó al cumplido y siempre atento Cidre, oficial *paño de lágrimas* de cuantos algo solicitan en la Secretaría del Centro Gallego.

Después... Ah! Después, Fontenla, Nan, Añel, hablaron y dijeron: puesto que el Centro no hacía nada o nada veíamos que fuese a hacer, por aquel que tanta gloria había conquistado con su pluma y con su genio, para la patria gallega, nosotros, el mismo grupito de sinceros admiradores del gran Curros, fuésemos allá, al sanatorio astur, para acompañarle en sus últimos y tristes instantes.

Y allá fuimos, en peregrinación nocturna. Y al llegar junto al lecho del eximio cantor de nuestra amada Galicia, a su vera, triste y ensimismado, en guardia de aquella gran alma que se iba, nos encontramos con la gloria gemela del bardo galaico: con el eximio, con el *virtuoso* maestro Chané. ¡Allí estaba él, fiel, entrañable amigo-hermano del inspirado trovador de Suevia, velando, gimiendo y llorando...! Después de él, creo nos extendieron su diestra amistosa, mampara afuera de donde luchaba el gigante de las libertades gallegas contra la muerte, el señor Bugallo Curros, el Dr. García Mon, el Sr. Pedro Giralt, el Sr. Lucio Solís, el Sr. Joaquín del Real, todos solícitos y afectuosos amigos del moribundo.

¡Qué triste y fría aquella noche! ¡Qué solicitud la del personal médico y no médico de la Covadonga! ¡Galicia, el *ser* gallego, mucho debe al ser asturiano desde aquella noche en la cual el dolor los arrodilló ante el lecho de un grande entre los grandes, de un inspirado entre los inspirados que el genio apadrinara dentro de la vida...

Eran las cuatro y media de la mañana, una mañana de frío y tropical neblina, cuando salimos del lado del gran luchador, del gran mártir de la redención y del gallego saber. Salí triste, y triste recuerdo haber dejado al pie del lecho de Curros, al muy admirado maestro Chané... Quedaba con él, pero no amando más al genio ya desfalleciente, otros buenos amigos del cantor de nuestras glorias y de nuestras tristezas.

[...]

Ya estaba muerto; ya no funcionaba el privilegiado cerebro, ni menos funcionaba el bondadoso corazón del gran inspirado...! ¡Su pluma acerada, ya no podría llevar a la picota la pequeñez de los llamados grandes...! ¡Probiña! ¡Orfa e aterida –tiña as gallas na tinta callada– ¡Xa non falaría mais!

Podían, pues, venir a constituirse en *botafumeiros* del admirado y no igualado flagelador de la *cativez* cívica gallega, los que de ella viven, los que a su sombra casi se conceptúan a sí mismos gentes...!

Y salieron al escenario de la casa gallega del Centro Gallego, una serie de vulgares Lópeces Péreces y Péreces Lópeces, que sólo dentro de la lama de conocidos Lamas, podían hacer papel de dignos y brillates parangoneados!

Oh! Alma buena, alma santa y pura de nuestra alma gallega! Oh! gran Curros, si vieras –¡por desgracia para siempre cerrados!– abiertos tus ojos de vidente, aquellas *cupis* dando vueltas a tus despojos! ¡Qué carcajada la tuya!

[...]

Con otro hermano de ideal galiciano, nos tocó la honra y el honor de hacer una *guardia* al guardián del valres (sic.) gallego. Estaba –cubierto de flores, de coronas, y en gran exposición social– en los amplios salones del Centro Gallego, y, ante los ojos de asombro o admiración, lleno de cientos de sus asociados, de muchos asociados, que, cuarenta y ocho horas antes –mientras espiraba (sic) el cantor de la patria– le tildaban de *lugrumante* y *desleigado*!

¡Transiciones de la vida!

¡Muerto el genio, ya no entorpecía el vivir de esos grandes de *doublé*, de los *nimios*, de los *cupis* o *monchos* del *Yo* gallego dentro de la colonia!

> ¡Así había flores y coronas y mil muestras más de grande y nunca bien llorada desgracia...! Repetimos: ¡¡Transiciones, ironías de la vida!![10]
>
> (1)- El documento a que alude el autor de este trabajo, fue redactado por nuestro compañero J. Peynó, quien por tal motivo aparecía suscribiéndolo en primer término, como puede verse por el original que obra en la Secretaría del Centro. (N. de la D.)

A pesar del alto prestigio literario alcanzado, Curros Enríquez no disfrutó en sus últimos años de vida ni de una sólida posición económica ni de una estimación general que redimiese sus padecimientos físicos y la tristeza de encontrarse lejos de la patria. Si bien muchos compatriotas suyos no dejaron ni por un instante de manifestarle sincera y profunda devoción, otros, con su proceder egoísta, insensible y petulante, lo sumieron en el desencanto y evitaron así que conociera unas alegrías últimas.

Momentos después de su fallecimiento, el pintor español Mariano Miguel, emparentado con Nicolás Rivero, logró hacerle una mascarilla y los doctores de la Quinta "La Benéfica" Ramón Arús y José Suárez se encargaron de embalsamar el cadáver. Los centros gallego y asturiano se declararon de duelo y suspendieron todas las actividades sociales programadas. El *Diario de la Marina* se encargó del velatorio y de sufragar los gastos de las honras fúnebres. Al día siguiente los restos de Curros fueron llevados en hombros por los cuatro artistas gallegos integrantes de la agrupación musical "Os Montes" hasta la estación de Villanueva, donde se le colocó en un coche funerario. En la Necrópolis de Colón las palabras de despedida del oficio religioso, breves y muy sentidas, fueron pronunciadas por el doctor Manuel Bango y León, director de la Casa de Salud "Covadonga".

El 19 de marzo fue trasladado el cadáver al Salón de Sesiones del Centro Gallego para recibir el último homenaje en tierra cubana; se le volvieron a rendir guardias de honor y a colocar a

---

10. Solloso, Severino T.: "De mis noches tristes. Luz que muere". En *Suevia*. Año II. N.º 7. La Habana, 24 de marzo de 1912; s/p.

su alrededor numerosas ofrendas florales. Al otro día el féretro fue colocado en una caja de cedro y llevado en una carroza hasta el puerto de La Habana. Durante el trayecto se detuvo el cortejo ante el Instituto de Segunda Enseñanza y ante el local del *Diario de la Marina*. Con el fin de incorporarse al duelo, muchos comercios no abrieron sus puertas y permanecieron con las luces encendidas. En el muelle la Banda de Música interpretó una marcha fúnebre y la caja mortuoria fue introducida en la bodega del barco transatlántico de pasajeros "Alfonso XIII". A continuación subieron a la cubierta para acompañar el cadáver hasta Galicia sus íntimos amigos Castro Chané y *Nan de Allariz*, así como el repudiado Presidente del Centro Gallego José López Pérez, ya restablecido de la supuesta enfermedad. Cuando la nave traspasó la desembocadura del puerto y dejó atrás la fortaleza del Morro, comenzaron a hacerse realidad los versos elegíacos que Adelardo Novo le dedicara a Curros Enríquez:

> Rumbo a la tierra de sus ensueños
> rumbo a Galicia, que tanto amó,
> van los sagrados restos del vate
> que aquí expiró.
> [...]
> Cerró los ojos, lanzó un suspiro
> y en él envuelto voló hacia allá.
> El alma inmensa de aquel poeta
> ya por Galicia vagando está[11].

---

[11] Novo, Adelardo: "Muerto, ahí os va". En *Follas Novas*. Año XII. N.º 563. La Habana, 15 de marzo de 1908; p. 3.

O PROCESO PENAL A MANUEL CURROS ENRÍQUEZ (1880-1881)

Benito Montero Prego
Fiscal da Audiencia de Pontevedra

Non é unha tarefa doada o intento de estudiar, 120 anos máis tarde, o procesamento e posterior condena de Manuel Curros Enríquez polo xuíz de Ourense Manuel Mella Montenegro.

Cambiaron a Constitución, o Código penal, as Leis procesuais, os Tribunais, a Xurisprudencia e, incluso aínda que non en todos os casos, a mentalidade dos xuíces. Tamén houbo grandes transformacións nas forzas políticas, sociais, xurídicas, relixiosas e na interacción entre elas.

Neste intento de aproximación ó proceso do poeta celanovés é imprescindible utilizar o túnel do tempo para retroceder ó século XIX e analizar o contexto constitucional, penal, procesual, social, político e relixioso desta época.

Non é a miña intención facer un estudio exhaustivo deste contexto, porque por unha parte non teño a preparación suficiente para acometer tal empresa nin, neste caso, é o obxectivo neste congreso sobre o 150 aniversario do nacemento de Curros. Unicamente e de maneira humilde teño a intención de achegarme ó drama xudicial que inxustamente padeceu, polo menos en primeira instancia, o poeta. Se serve este pequeno traballo para abrir camiños de posteriores e mellores investigacións xa me dou por satisfeito.

Coa revolución de 1868, "A Gloriosa", e promulgada a Constitución de 1869, moitos intelectuais, políticos así como moitos outros cidadáns sentiron que chegaba o momento do respecto polos dereitos individuais, como os da liberdade de expresión ou a liberdade de cultos. Parecían quedar borrados os tempos do escurantismo e das persecucións políticas e relixiosas. Pero as forzas reaccionarias, nas que se encontraba gran parte do clero, estaban ó asexo esperando tempos mellores, tempos de vinganza. Moitos sufriron a ira destas forzas.

Un dos que sufriu a ira e a vinganza destas forzas reaccionarias foi Curros, aínda que non foi o único, como despois veremos ó analizar a xurisprudencia do Tribunal Supremo naqueles anos no que se refire ás condenas por delictos contra a liberdade de cultos e fundamentalmente contra a relixión católica.

A persecución por motivos relixiosos e políticos foi unha constante na historia de España e as condenas nos tribunais de xustiza foron moi frecuentes ata hai pouco tempo.

Tanto o poder político como o relixioso sempre intentaron limitar o dereito á liberdade de expresión, ben por vías de feito ben por medios legais, perseguindo a todos aqueles que nun determinado momento intentaron expresar con total liberdade o seu pensamento ou opinións contrarias ou críticas coa concepción oficialista da relixión ou da patria. Relixión e patriotismo foron sempre conceptos que se quixeron poñer a salvo de críticas contrarias ó pensamento oficial. Dous casos son elocuentes en Galicia de condenas penais por estes motivos. Curros foi condenado por expresar os seus sentimentos relixiosos e sociais en Ourense en 1880. En Pontevedra exactamente un século máis tarde, en novembro de 1980, era condenado pola Audiencia o cantautor Suso Vaamonde, hoxe falecido, por expresar nunha canción os seus sentimentos nacionalistas e o seu desacordo cunha política ferreamente centralista. A condena foi de 6 anos e un día de prisión maior por aplicación do art. 123 do Código penal por ultraxes á nación española, por unha frase dunha canción cantada nun marco de ambiente festivo e reivindicativo contra a enerxía nuclear.

En ambos os casos o dereito á libre expresión das ideas estaba recollido como dereito fundamental nas respectivas constitucións vixentes, de 1876 e 1978; pero tamén en ambos os casos os tribunais de xustiza consideraron a expresión destas ideas como delicto.

A continuación vou analizar, brevemente, o marco constitucional, o xurídico, na dobre versión do Código penal e das leis procesuais vixentes, e, por último, o marco xurisprudencial. Terminarei facendo un comentario á sentencia condenatoria do xuíz de Ourense e á sentencia absolutoria dada pola Audiencia da Coruña.

MARCO POLÍTICO-CONSTITUCIONAL

O desenvolvemento constitucional do século XIX foi determinante na historia de España e na aparición de correntes políticas fortemente encontradas pola loita para impoñer os principios políticos, relixiosos e sociais que debían rexer a convivencia dos cidadáns.

O cidadán sensible, con formación e activo política e socialmente estivo inmerso neste ir e vir de conservadores e liberais, tomando posicións na defensa dos seus ideais. Curros foi un deses cidadáns que dende a súa xuventude tivo moi clara a súa posición en prol da liberdade, do avance social e do progreso como único camiño para a redención do home, como suxeito de dereitos individuais. Nesa defensa valente enfrontouse ós outros, ós defensores dos antigos privilexios, ós que se consideraban amos da verdade, ós que en nome de Deus encarceraban ou, incluso, mataban para manter o seu status de gardiáns das esencias políticas, relixiosas e sociais.

Curros topou coa xerarquía eclesiástica, á que lle horrorizaba a idea da separación Igrexa-Estado proclamada pola Constitución de 1869. Sempre entenderon que o Estado tiña que ser respectuoso coa Igrexa católica e supeditado ás súas directrices, cun apoio total á súa doutrina e á súa economía.

Os principios nados coa revolución do 68 supoñían o horrendo crime de independizarse de Deus.

Non hai máis que ler as intervencións nas Cortes Constituíntes do bispo de Xaén, Antolín Monescillos, do cóengo de Vitoria, Vicente Manterola, ou do cardeal-arcebispo de Santiago, Miguel García Cuesta, para darse de conta de que maneira autenticamente numantina defenderon as emendas que pretendían a supeditación do Estado á Igrexa e ás súas ensinanzas.

Nesta época convulsa de avances e retrocesos, nos que hai momentos revolucionarios de acendida defensa da liberdade, como ben esencial do home, dos dereitos individuais, da separación da Igrexa-Estado, do sufraxio universal, e outros momentos de recortes e aínda de negación dos anteriores valores, houbo homes que por defender unhas ou outras posturas foron perseguidos e anatematizados polos que defendían as ideas contrarias.

É indubidable que a defensa inquebrantable da liberdade, a denuncia sen paliativos da inxustiza social e a acusación contra o clero polo que tivera e tiña que ver na situación política e social da segunda metade do século XIX na poesía de Curros é froito de todo o acontecer político do século que se inicia nas Cortes de Cádiz.

Unha das principais preocupacións dos ilustrados do século XVIII e principios do XIX era o da amortización da propiedade agraria, que tiña escravizado ó pobo e impedía o progreso social. As terras en poder da Igrexa e das entidades paraeclesiásticas, por unha banda, rendían pouco e, por outra, non tributaban, polo que por razóns de tipo fundamentalmente económico era preciso desamortizalas. O proceso comezou coa lei desvinculatoria do 11 de outubro de 1820. Houbo logo unha marcha atrás ata o Real decreto de Mendizábal de 1836 e a Lei de 1941, coa que a desamortización tivo plena eficacia. Suprimiuse a contribución dos décimos e primicias que se pagaban á Igrexa e "todas as propiedades do clero secular en calquera clase de predios, dereitos e accións que consistan, de calquera orixe e nome que teñan, ou con calquera aplicación ou destino que fosen adquiridas, doadas ou compradas, adxudicaranse á Nación, converténdose en bens nacionais".

Todas estas propiedades foron adquiridas polas clases medias-altas, quedando sen facer unha auténtica reforma agraria que era o que necesitaban naquel momento os campesiños para saír da miseria en que vivían. Ata a desamortización a Igrexa era dona en Galicia da metade das terras. Fronte a este poder económico a pobreza e miseria do pobo eran terroríficas. A sega en Castela e a emigración eran practicamente a única saída para non morrer de fame. Pero o pobo non só dependía do clero economicamente senón que tamén dependía socialmente, xurisdiccionalmente e ademais no terreo espiritual.

Todo isto era unha realidade pouco antes de nacer Curros e o coñecemento dela influíu necesariamente na súa formación e nos seus sentimentos, que expresaría fundamentalmente a través da poesía. Foi unha rebelión íntima contra os privilexios e as riquezas da Igrexa, a quen pouco lle importaba a situación miserable do pobo. Tiñan que vivir do altar e amorear cartos e bens, aínda que fose a custa do vello que desexaba un maio... sen foros nin cregos.

No ano 1851, ano en que naceu Curros, estábase na década moderada que comezara en 1843 e que durou ata 1854. Nesta década quedaron suspendidas as vendas dos bens eclesiásticos, estableceuse a devolución dos non vendidos e unha dotación de culto e clero para atender os gastos da Igrexa.

A Constitución de 1845 estableceu o principio de confesionalidade no art. 11: "A relixión da nación española é a católica, apostólica, romana. O Estado obrígase a manter o culto e os seus ministros".

No ano que nace Curros, asínase o Concordato entre o Estado español e a Santa Sé, no que se acordaba, entre outras cousas, que a relixión católica sería a única autorizada en España con exclusión de calquera outro culto; as autoridades axudaríanlle á Igrexa a impedir a propagación das doutrinas contrarias á fe católica así como a vixiar sobre os bos costumes dos españois; a ensinanza a todos os niveis faríase de acordo cos principios da relixión católica, supervisando a Igrexa a educación impartida nos centros de ensino, públicos e privados; os bens da Igrexa aínda non vendidos serían restituídos, etc.

Os anos 1854 a 1856 son un bienio progresista, no que por Lei do 1-5-55 se realiza a segunda grande operación desamortizadora e se declara en estado de venda todos os predios rústicos e urbanos, censos e foros pertencentes ó clero, ordes militares, confrarías e todos aqueles pertencentes a mans mortas.

Curros vive nos seus anos xuvenís o paso de oito gobernos conservadores ata a revolución de 1868 en Cádiz, a Gloriosa. Fórmanse as Xuntas revolucionarias e a raíña Isabel II sae para o exilio o día 30 de setembro.

Pouco despois son disoltas as Xuntas revolucionarias das forzas radicais que participaron na revolución; pero tamén se disolven as ordes relixiosas e clausúranse os mosteiros. Restablécese así a lexislación anticlerical progresista. O Vaticano rompe as relacións diplomáticas con Madrid.

Co derrocamento da raíña e da súa dinastía, chegou o momento da transformación política, da democratización das institucións e da modernización da economía.

O primeiro paso foi establecer a participación social, creando as canles necesarias para que o cidadán tivese un papel efectivo na creación do novo modelo liberal. O sufraxio universal consagrouse como a canle máis adecuada para a participación popular.

Tamén se consagraron os principios de liberdade de ensino, de imprenta, de reunión, de asociación, de manifestación e de liberdade relixiosa. Desaparece por decreto a ensinanza da relixión como materia obrigatoria nos plans de estudio dos institutos e, incluso, suprímese a Facultade de Teoloxía dentro da Universidade e proclámase unha auténtica liberdade de cultos.

Queda en letra morta ou, máis exactamente, violado e derrogado o artigo 1° do Concordato de 1850:

> A relixión católica, apostólica, romana, que con exclusión de calquera outro culto continúa sendo a única da Nación Española, conservarase con todos os dereitos e prerrogativas de que debe gozar a Lei de Deus e o disposto nos sagrados canons.

O 6 de xuño era promulgada a Constitución de 1869. Curros está a punto de cumprir 18 anos e xa é totalmente consciente de que se recolle nela a máis longa e completa declaración de dereitos individuais, entre eles:

- Dereito a emitir libremente as ideas e opinións, xa sexan de palabra, xa por escrito, valéndose da imprenta ou doutro procedemento.
- Liberdade de cultos, garantíndose tamén ós estranxeiros residentes en España, etc.

Declárase a independencia da Igrexa e o Estado.

O golpe de forza de Pavía impón a república unitaria, que desaparece dous anos máis tarde.

Hai un proxecto de Constitución Federal en 1873 para adaptala ó réxime republicano e na que se establecían 17 Estados Rexionais, entre eles, Galicia. Declaraba a total separación entre Igrexa e Estado e prohibía calquera subvención directa ou indirecta a ningún culto.

É de supoñer que o clero e as forzas reaccionarias, tradicionais e absolutistas tiveran un auténtico ánimo de vinganza. Curros foi un dos que a sufriron.

A experiencia republicana durou ata decembro de 1874, en que era proclamado rei Alfonso XII.

Empeza unha nova etapa: a Restauración. O 30 de xuño de 1876 promúlgase unha nova Constitución que recolle os dereitos individuais da do 69 e harmoniza o principio de confesionalidade coa tolerancia de cultos:

> A relixión católica, apostólica, romana, é a do Estado. Ninguén pode ser molestado no territorio español polas súas opinións relixiosas, nin polo exercicio do seu respectivo culto, salvo o respecto debido á moral cristiá.

Aínda que o Código penal polo que Curros foi condenado en primeira instancia era de 1870, a xurisprudencia inspirábase, nos delictos contra a liberdade de cultos, polo constitucional precepto que garantía o respecto debido á moral cristiá.

Unha peza clave dentro do sistema político da Restauración foi o bipartidismo, que había de acompañar a Curros ata a súa morte.

Foi por estes anos da Restauración cando se empeza a desenvolver o socialismo de inspiración marxista. O acto fundacional do PSOE tivo lugar o 2 de maio de 1879. A súa finalidade era representar os intereses do proletariado, transformar a propiedade individual en propiedade social e a obtención do poder público pola clase traballadora.

O ano 1898 convértese no ano do "desastre" trala perda de Cuba, Porto Rico e Filipinas.

Curros viviu de preto os acontecementos de Cuba dende o ano 1894 ata 1908, cando morre.

MARCO XURÍDICO

A) *Código penal*

Promulgada a Constitución de 1869, despois da revolución liberal de 1868, foi necesario adoptar o Código penal á nova Constitución, obedecendo a uns principios normativos moi diferentes ós da Constitución de 1845, nos que estaba baseado o CP de 1848.

A insurrección republicana de setembro-outubro de 1868 deu lugar a moitos procesos baixo o CP de 1848 nos que se condenaba por delictos comúns a moitos republicanos, ás veces unicamente polo libre exercicio dos dereitos individuais proclamados pola revolución.

Moitos xuíces estaban lonxe das ideas revolucionarias e co seu poder tentaban perpetuar o anterior réxime político, ou, polo menos, entorpecer o que, sen dúbida, consideraban auténticos abusos deste período revolucionario.

Ante esta situación o Goberno presentou ás Cortes Constituíntes, con carácter de urxencia, un proxecto de reforma do Código penal e solicitou a súa aprobación provisional. Despois dun breve debate, de dous días de duración, as Cortes aprobaron a reforma pola Lei do 17 de xuño de 1870, que se publicou por Decreto do 30 de agosto. O propósito era discutir despois do verán o dictame definitivo. Pero nunca chegou tal discusión e este "Código de verán", como se lle chamou, estivo en vigor ata finais de 1932.

O fin da pena como intimidación aparece menos acusado, resaltando máis a idea de retribución, seguindo ausente a idea de corrección ou emenda do delincuente. Aínda empezaba a escola correccionalista.

A inspiración política do Código foi netamente liberal, como se aprecia no novo título de delictos contra a Constitución e especialmente na protección dos dereitos individuais, así como a humanización das penas, suprimindo a pena de argola e a pena de morte como pena única e desaparecendo na práctica as penas perpetuas, pois despois de trinta anos de privación de liberdade concedíaselle o indulto ó penado.

Unha das modificacións máis destacadas foi a supresión da protección especial que había no anterior Código á relixión católica. O novo CP protexe e tutela o libre exercicio dos cultos nos artigos 236 e ss. como consecuencia da liberdade de cultos proclamada na Constitución.

Houbo varios proxectos de reforma que aspiraban a poñer en harmonía os preceptos do Código cos da Constitución de 1876, que en varias materias difería profundamente da de 1869. Unha das materias que se quería cambiar era a dos delictos contra a relixión, volvendo protexer a relixión católica. Pero non se chegou a reformar ata a dictadura de Primo de Rivera.

A sección III do capítulo II do título II do libro segundo do Código penal de 1870 contempla os "Delictos relativos ó libre exercicio dos cultos".

As variacións legais non sempre son froito do cambio da conciencia do pobo nin supoñen que cambie a mentalidade dos xuíces, ou, polo menos, de todos os xuíces. Non digamos do clero, normalmente máis conservador. Nesta falta de evolución das mentalidades ós progresos constitucionais e legais está unha das claves da condena de Curros en Ourense así como da anterior denuncia do bispo.

O art. 21 da Constitución de 1869, ó par que consignou como obriga ineludible e solemne da nación española o mantemento do culto e dos ministros da relixión católica, garantiulles tamén ós estranxeiros residentes en España o exercicio público ou privado de calquera outro culto, sen máis limitacións que as regras universais da moral e do dereito. E "se algúns españois profesaren outra relixión que non sexa a católica, é aplicable a estes todo o disposto no parágrafo anterior". Os comentaristas da época preguntábanse pola conveniencia de romper de golpe cunha tradición convertendo a simple tolerancia ata ese momento recoñecida nunha práctica liberdade relixiosa recoñecida como dereito individual.

Neste Código de 1870 suprimíronse algúns dos feitos punibles que se recollían no anterior Código penal de 1850, como consecuencia lóxica do recoñecemento do principio de liberdade en materia relixiosa. Os delictos suprimidos foron: a tentativa de abolir ou variar en España a relixión católica, apostólica, romana, a celebración de actos públicos dun culto que non sexa o da relixión católica e a pública apostasía da relixión católica.

En cambio, fixéronse extensivas a todos os cultos todas as garantías establecidas no Código de 1850 en exclusivo proveito e utilidade da relixión católica. Esta regulación da liberdade de cultos tivo como modelo o Código penal francés vixente nesta época.

A Constitución vixente en 1880, ano en que se procesou e condenou a Curros, era a Constitución de 1876, que declara no seu art. II que "a relixión católica, apostólica, romana é a do Estado"; "a nación obrígase a manter o culto e os seus ministros", e que "ninguén será molestado no territorio español polas súas opinións relixiosas nin polo exercicio dos seus respectivos cultos, salvo o respecto debido á moral cristiá. Non se permitirán, sen embargo, outras cerimonias nin manifestacións públicas que as da relixión do Estado".

Como se pode ver, a *liberdade de cultos* desaparece nesta Constitución, sendo substituída pola simple *tolerancia*, e aínda así unicamente aplicable só a aquelas relixións que recoñecen a moral *cristiá*, polo que algúns dos preceptos desta sección do código quedan en letra morta.

Non analizaremos todos os delictos desta sección, senón unicamente o art. 240, polo que foi acusado e condenado Curros.

> Incorrerán nas penas de prisión correccional nos seus graos medio e máximo e multa de 250 a 2500 pesetas:
>
> 1°. O que con feitos, palabras, xestos ou ameazas aldraxase ó ministro de calquera culto cando se atopase desempeñando as súas funcións.
>
> 2°. O que polos mesmos medios impedise, perturbase ou interrompese a celebración das funcións relixiosas no lugar destinado habitualmente a elas ou en calquera outro que se celebrasen.

> 3°. *O que escarnecese publicamente algún dos dogmas ou cerimonias de calquera relixión que tivese prosélitos en España.*
>
> 4°. O que co mesmo fin profanase publicamente imaxes, vasos sagrados ou calquera outros obxectos destinados ó culto.

As diversas disposicións deste artigo diríxense a defender a liberdade de culto, calquera que sexa, dos seus ministros, os templos, cerimonias e obxectos sagrados, poñéndoos a cuberto de calquera afronta ou ataque.

Curros foi acusado e condenado na primeira instancia polo parágrafo 3°, é dicir, por facer escarnio dos dogmas da relixión católica.

Os elementos deste tipo delictuoso son os seguintes:

a) Escarnecer algún dos dogmas ou cerimonias de calquera relixión.
b) Que esta relixión teña prosélitos en España.
c) Que se faga con publicidade, que pode ter lugar non só manifestamente, por medio de palabras, accións ou xestos senón tamén por medio de papeis impresos, litografados ou gravados, caricaturas, alegorías, emblemas ou alusións, segundo a xurisprudencia da época.

O primeiro elemento do tipo penal referido ten dúas vertentes:

1°. Que obxectivamente se demostre que oralmente ou por escrito os actos realizados efectivamente ataquen, escarnezan ou ridiculicen un dogma. Para facer esta valoración haberá que analizar todas as circunstancias concorrentes en cada caso.
2°. Que a autoridade competente desa relixión ou culto certifique que o dogma escarnecido está considerado como tal dogma pola súa doutrina.
3°. Un elemento subxectivo do inxusto, isto é, un dolo especial. Unha intención clara e manifesta de burlarse ou

> ridiculizar un dogma ou cerimonia dunha concreta relixión ou culto.

Curros foi condenado polo delicto contra o libre exercicio dos cultos contemplado no art. 240-3° á pena de 2 anos, 4 meses e 1 día de prisión correccional e 250 pesetas de multa, ou sexa, a pena mínima con que se castigaba este delicto.

O xuíz na sentencia aprecia a concorrencia da atenuante 33 do art. 9: "Non ter intención de causar un mal tan grave como o que se produciu". De non ter estimado esta circunstancia atenuante a pena que se lle podía impoñer, conforme ó art. 82, era a de prisión correccional e multa no grao medio ou máximo, polo que podería chegar a 6 anos de prisión con multa de ata 2500 pesetas, sendo a pena mínima a de 4 anos e dous meses de prisión coa devandita multa.

Este delicto foi regulado no Código penal de 1944, na dictadura de Franco, no art. 209:

> O que con ánimo deliberado fixese escarnio da relixión católica de palabra ou por escrito, aldraxando publicamente os seus dogmas, ritos ou cerimonias, será castigado coa pena de prisión menor se o feito tivese lugar nas igrexas ou con ocasión dos actos de culto ou sen ocasión dos ditos actos.

Como se ve, unicamente se protexía a relixión católica.

No Código penal da democracia, de 1995, está contemplado este delicto no art. 525:

> 1°. Incorrerán na pena de multa de oito a doce meses os que, para ofender os sentimentos dos membros dunha confesión relixiosa, fagan pública de palabra, por escrito ou mediante calquera tipo de documento, escarnio dos seus dogmas, crenzas, ritos ou cerimonias, ou fagan vexación, tamén publicamente, a quen os profese ou practique.
> 2°. Nas mesmas penas incorrerán os que fagan publicamente escarnio, de palabra ou por escrito, dos que non profesen relixión ou crenza ningunha.

Temos unha protección de calquera relixión e, incluso, daqueles que non teñen ningunha.

B) Leis procesuais penais

No ano 1880, en que Manuel Mella Montenegro, xuíz de Ourense, procesou e condenou a Curros por un delicto contra a liberdade de cultos do art. 240 do Código penal, estaba en vigor a Compilación Xeral sobre o procedemento criminal do 16 de outubro de 1879, que viña a recoller gran cantidade de normas procesuais que estaban dispersas e mesmo, ás veces, xa derrogadas, inspiradas na Constitución de 1812 e no Regulamento para a Administración de Xustiza de 1935 e outras disposicións posteriores, que melloraran sensiblemente a administración da xustiza anterior.

Pero esta lexislación baseábase en principios que non teñen nada que ver coas necesarias garantías que debe ter todo cidadán contra o que se segue unha causa criminal. Baixo esta lexislación non era raro que os sumarios tivesen unha duración excesiva para os feitos que se tiñan que axuizar. No caso de Curros foi rápido. De durar anos, como normalmente pasaba, tería entrado en vigor a Lei de axuizamento criminal do 14 de setembro de 1882 e non sería condenado, como despois veremos. Durante o tempo que tardaba en resolverse cada caso o normal era que o procesado estivese en prisión preventiva.

Moitos procesos terminaban en *absolución de la instancia*, sen que os procesados puidesen facer ningún tipo de reclamación contra o xuíz ou contra a administración polo tempo que inxustamente estiveran en prisión provisional. Ademais, esta absolución permitía reabrir o proceso no caso de que calquera persoa achegase probas novas.

Os xuíces e maxistrados adquiriran o hábito de dar escasa ou nula importancia ó plenario, formando o xuízo polo resultado das dilixencias sumariais, onde o inculpado e o seu defensor non tiñan ningunha intervención, sen que puidesen achegar probas de descargo, recollendo os funcionarios, con espírito receoso e hostil, os datos prexudiciais e esquecendo aqueles que puidesen favorecelo.

O xuíz que instruía era o mesmo que xulgaba e pronunciaba a sentencia, polo que normalmente na sentencia condenatoria vertía todas aquelas preocupacións e prexuízos adquiridos durante a tramitación da causa, onde se vai fabricando inadvertidamente unha verdade de artificio que máis tarde termina converténdose nunha verdade legal, pero, moitas veces, contraria á realidade dos feitos. Cando se chega ó xuízo plenario o procesado xa non ten defensa e loita inutilmente contra esa verdade creada ás súas costas.

O procedemento era escrito, inquisitivo e secreto. Os xuíces son omnipotentes, perseguindo o delicto pola súa propia e espontánea iniciativa, instruíndo as causas os mesmos que as deciden, exercendo unha facultade omnímoda de separarse dos dictames fiscais, tanto durante a instrucción da causa como na sentencia definitiva, cualificando segundo o seu propio xuízo o delicto e impoñendo a pena, sen consideración ás conclusións da acusación e defensa.

Estes vicios e defectos da compilación vixente cando se condenou a Curros foron o motivo de que en 1882 se promulgase a Lei de axuizamento criminal que, en definitiva, veu a recoñecer e defender os sagrados dereitos individuais, pois nos pobos verdadeiramente libres e democráticos o cidadán debe ter na man medios eficaces para defender e conservar a súa vida, a súa liberdade, a súa fortuna, a súa dignidade e o seu honor, establecendo no proceso os principios de liberdade, contradicción, publicidade, oralidade e igualdade de armas entre as partes contendentes. Estableceuse, así mesmo, que un xuíz debía instruír e un tribunal distinto coñecer do xuízo oral e dar sentencia e tamén se estableceu o fundamental principio acusatorio, de maneira que se non existe acusación do fiscal ou, se é o caso, da acusación privada, ninguén pode ser condenado.

Curros, despois da entrada en vigor da Lei de axuizamento criminal o 14 de setembro de 1882, nin sequera sería xulgado senón que a súa causa tería que ser sobresida libremente por non existir acusación do Ministerio Fiscal. E aínda no caso hipotético de que o fiscal acusara nunca podería ser condenado en primeira instancia polo xuíz Mella, xa que este non sería máis que o instructor e tería que ser xulgado pola Audiencia de Ourense. E no caso de que fose condenado, tería o recurso de casación ante o Tribunal Supremo. Nunca sería xulgado pola Audiencia da Coruña.

En definitiva, o que si é certo é que Curros non tería que pasar os malos momentos que pasou despois de estar condenado polo xuíz Mella. Porque tivo necesariamente que pensar que a Audiencia da Coruña podía confirmar a sentencia de instancia e ter que cumprir a pena imposta, xa que a condena condicional unicamente era aplicable a penas inferiores a dous anos e el foi condenado a dous anos, catro meses e un día de prisión correccional e 50 días máis de prisión como pena subsidiaria no caso de non poder pagar a multa de 250 pesetas a que tamén foi condenado.

C) Xurisprudencia do Tribunal Supremo

Co exame da xurisprudencia daquela época poderemos entender mellor a mentalidade dos xuíces dos últimos 25 anos do século XIX en materia relixiosa, que como se verá pouco ou nada se diferencia da mentalidade do xuíz de Ourense Mella Montenegro. Incluso os conceptos e os termos usados en moitas das sentencias do TS e a que condenou a Curros son idénticos. O número, posiblemente excesivo, de sentencias que se recollen ten como fin o intento de coñecer da maneira máis exacta posible a mentalidade dos xuíces da época, sempre tendo en conta que ó Tribunal Supremo chegaban unha parte mínima das sentencias condenatorias ou absolutorias dadas en toda España.

O número de sentencias condenatorias contra a liberdade de cultos tivo que ser enorme, a xulgar pola cantidade de sentencias que foron recorridas ante o TS. Mellor que sentencias contra a liberdade de cultos deberiamos falar de sentencias condenatorias por escarnecer ou atacar os dogmas ou cerimonias da relixión católica, pois nos repertorios de xurisprudencia da época consultados non hai nin unha soa que condene por ataques ou escarnio dos dogmas ou cerimonias de calquera outra relixión.

Tamén nos é de grande utilidade coñecer estas sentencias para poder valorar se se pode considerar inxusta ou excepcional a que condenou a Curros. Todas as citadas a continuación foron dictadas baixo a vixencia do Código penal de 1870, o mesmo que se lle aplicou ó poeta de Celanova.

Cometeu o delicto:

> El que pasa por el medio de una procesión con el sombrero puesto, y llegando en esta actitud hasta la custodia y sitio donde se encontraba el alcalde, desobedece la orden que se le da de que se descubra y quitándole dicha autoridad el sombrero y colocándose en la mano, previniéndole de que marchase descubierto mientras estuviese presente la Divina Majestad, desobece nuevamente el mandato, volviendo a ponerse el sombrero una y otra vez (S. 24-12-1870).

> Varios jóvenes de un pueblo, tiznándose unos la cara y llevando otros gorros de papel y pedazos pegados en las ropas, sacaron en procesión por las calles un crucifijo colocado sobre unas escaleras de mano, abriendo la marcha uno que tocaba la guitarra, a cuyo compás cantaban los otros canciones populares, mezcladas con algunas frases latinas (S. 7-4-1876).

O TS condena porque os procesados escarneceron publicamente a cerimonia relixiosa da procesión, profanando un crucifixo que con sacrílega man levaron sobre unha escaleira de man.

> Habiendo estado tres sujetos cenando durante la noche en un restaurante, salieron de él por la madrugada embriagados, escandalizando por las calles, y al llegar a una iglesia entraron y solicitaron irreverentemente que se les diese la comunión, lo que no consiguieron por habérsela negado el sacristán, que comprendió el estado en que se hallaban, después de lo cual, continuando su esparcimiento, fueron a una horchatería, a cuyo dueño manifestaron que iban a comulgar, y aunque al oirlo la hija de éste tratase de impedirlo, no lo logró, porque al ponerlo en conocimiento del sacerdote, ya había tenido lugar el acto (STS, 6-marzo-1881).

O TS funda a condena en que foi coñecida tal profanación polas persoas ás que os procesados manifestaron o sacrílego propósito e pola presencia no templo doutras persoas, o que supón cometidos os feitos publicamente.

O feito de empregar nun solto dun periódico político as palabras "rabiosos grajos con sotana, cuando llevais por las calles vuestros mal tallados muñecos", nas que se refería o escritor, sen dúbida, á cerimonia relixiosa das procesións públicas –é indubidable que "os monecos e anacos de madeira e barro" son aplicados con burla e desprezo ás sagradas imaxes, ás que naquela forma se lles tributa o debido culto–, constitúe un verdadeiro e público escarnio a tan respectables actos. (S. 3-3-1884).

Contra unha sentencia absolutoria da Audiencia da Coruña interpuxo recurso o Ministerio Fiscal por considerar que se cometera o delicto do art. 240-3° polo seguinte solto periodístico:

> Continua rodando por los periódicos la noticia de que en el próximo año de 85 hará 2000 que nació la Virgen. Desearíamos conocer el argumento cronológico por el que se ha llegado a esta conclusión, que nosostros no podemos deducir sino partiendo de un anacronismo ¿No traga el colega aquel famoso misterio de la Concepción de la Virgen? Pues trague también este nuevo misterio, que aún siendo anacronismo no lo es ni con mucho tanto como aquel misterioso parto de a la manera que el rayo del sol, etc.

Declara o TS: Considerando que o solto inserido no periódico da Coruña titulado *La Lucha Obrera*, a que se refire o presente recurso de casación, non tivo como obxecto discutir seriamente principios e doutrinas relixiosas, expoñendo dúbidas ou sentando afirmacións contrarias ó misterio da Concepción da Virxe, que era o punto do que tan inoportuna e inconvenientemente se ocupaba o autor, senón que o ton, a forma e o contexto literal de todo o indicado solto non revela outro propósito que o deliberado e ostensible de escarnecer tan respectable dogma católico, incorrendo así na sanción penal establecida no artigo 240 do CP. (S. 13-4-1885).

Sobre outro artigo nun periódico que dicía:

> Si otro hombre te dice, presentándote una oblea hecha en casa por una mujer cualquiera, "aquí está el cuerpo de Dios" y examinas la oblea y no encuentras más que harina y agua, lo menos que harás es mirar de los pies a la cabeza a aquel hombre y significarle con la mirada que debe reparar en la distancia que hay de ti al idiota o al salvaje. Puede ser que el de la oblea te arguya que tiene una virtud superior a la tuya, merced a la cual ve aquello que no alcanza tu corta vista. Lo mismo decía el sacerdote pagano: él solo podía ver el espíritu divino en las entrañas humeantes de la víctima. Pero a aquel sacerdote le damos hoy todos un nombre: embaucador. ¿Quien cree ya en brujerías?

O Tribunal Supremo di: Considerando que se a crítica científica e racional dos dogmas da relixión católica non é por si punible, como amparada polo dereitos recoñecidos na Constitución da Monarquía, caen na sanción penal do art. 240-3° os excesos de palabra, de forma e de intención empregados naquela para facer escarnio tenaz deses mesmos dogmas co propósito de afrontar, que é o que constitúe o escarnio, elemento esencial daquel delicto. Considerando que a comparación desprezativa que serve de tema persistente ás afirmacións do escrito obxecto do proceso, lonxe de ser necesaria para un debate ou unha crítica razoados, tende, con notoria ofensa dos respectos debidos, a facer escarnio do dogma católico da Eucaristía, non por negar a presencia real de Xesucristo na hostia consagrada, senón por ocuparse dese misterio con intención manifesta polas palabras de poñelo en ridículo á burla e ó menosprezo das xentes. (S. 30-4-1885).

A STS do 7 de novembro de 1885 aborda o escarnecemento de Deus, coa seguinte doutrina:

Considerando que no artigo denunciado se escarnece publicamente a Deus, obxecto primordial e fundamento de todos os dogmas da relixión católica, que é a do Estado e profesan a maioría dos españois, consignándose nel "que los trabajadores andaluces, víctimas de los bárbaros y salvajes terremotos que el Dios de las alturas ha permitido que destruyan numerosos pueblos, se proponen denunciar a los tribunales al autor de semejantes horrores, tanto más culpable, cuanto mayor y sin igual es su poder y sabiduría, calificándole de padre sin entrañas, cruel, estulto, sin conciencia, mal aprendiz de geología, traidor a la moral y a la justicia, asesino reincidente", e verténdose cantas inxurias poidan idearse para escarnecer a súa divindade, ferindo no máis íntimo a conciencia dos católicos, incorrendo, polo tanto, na infracción do art. 240-3° do CP, debéndose impoñer a pena correspondente a José López Montenegro como autor dun delicto contra o libre exercicio dos cultos.

A STS do 29 de setembro de 1885 condena o autor dun artigo dun periódico por considerar que

> o artigo publicado co epígrafe "La Bula", dedicado á crítica da Cruzada e da Composición, non se limita a discutir mesurada e filosoficamente sobre a índole de tales documentos pontificios, senón que con mofa persistente faise burla do dogma católico das indulxencias, e que, por conseguinte, a Sala sentenciadora non infrinxiu o precepto legal invocado nin cometido o erro de dereito que se lle atribúe porque tal feito está efectivamente sancionado no n.° 3° do art. 240 do CP.

O artigo era:

> La Bula de la Cruzada es un papel en el que está impresa la voluntad suprema de un hombre extranjero que se ha dignado permitir que los descendientes del Cid y Gonzalo de Córdoba puedan comer carne (pero sin mezclar con pescado, entiéndase bien) en ciertos días del año. La benignidad, longanimidad y otras virtudes del Obispo de Roma son grandes, sobre todo la generosidad; pero aquí entra lo más lastimoso, ese privilegio no se concede sino a los hijos de San Fernando que dispongan de cinco reales y quieran comprar con ello el flamante privilegio. ¿Comprar a dicho Vd.? Dirá algún meticuloso beato. ¿No sabe Vd. que las bulas no se compran que se toman, según expresión de los doctores? Es verdad se toman como yo tomo los cigarros en el estanco "propter retributionem", esto es, pagando a precio fijo sin el consuelo de regatear, y si no hay dinero no hay bula...

A STS do 6 de outubro de 1885 trata da burla e mofa que se fai nun periódico da excomuñón contra este por un bispo:

Considerando que, malia que non é punible a crítica científica e temperada que, ó amparo dos dereitos que a Constitución recoñece, se faga dos dogmas de calquera relixión que teña prosélitos en España, non pode de ningunha maneira permitirse que eses dogmas sexan escarnecidos publicamente, e o art. 240 do CP, cualificando ese feito como delicto no seu n.° 3°, ocorre coa penalidade que sinala ó reprimilo.

Considerando que o contexto do art. denunciado está determinantemente dirixido a poñer en ridículo con burla tenaz, irrespectuosa e desprezativa un dogma definido pola Igrexa católica, mofándose sarcasticamente da potestade da que emana a censura eclesiástica dirixida polo reverendo bispo de Osma contra o periódico *Las Dominicales del Libre Pensamiento*, valéndose para isto, entre outros, do concepto de que "sentira os efectos coleriformes da excomuñón", facéndose innecesariamente ostentación e gala do desprezo que lle merecen as excomuñóns, que cualifica de "bobadas".

Considerando que ó facerse publicamente, por medio dun periódico, o escarnio dese dogma da relixión católica, sen consideración a que é a do Estado e a que profesa a gran maioría dos españois, o escrito baixo todos os conceptos reúne cantas condicións se requiren naquela disposición penal para que a súa aplicación sexa indeclinable.

A STS do 23 de decembro de 1886 condena ó autor deste texto publicado nun periódico:

> Ay, Rosa no creas que cuando muerta se te condene y juzgue; no temas que se te aplique ni un castigo ni un premio extraño, pues la gloria es fantasía, el infierno supuesto estigma, el purgatorio un enigma, y todo junto un engaño; todo es falso, todo es mentira, todo es farsa, invenciones y tramas, etc.

Considerando que ó outorgar o art. 13 da Constitución da monarquía española o dereito de emitir libremente ideas e opinións, xa de palabra, xa por escrito, valéndose da imprenta ou doutro procedemento semellante, sen suxeición a censura previa, de ningún modo autoriza a transgresión das demais leis, nin exime de responsabilidade ós que coa emisión libre de ideas e opinións cometan delicto definido e castigado no CP vixente.

Considerando que é, polo tanto, inaplicable ó caso actual o art. 13 da Constitución.

Considerando que o escrito do que se considerou autor Juan Vilaseca comprende, en efecto, palabras e conceptos polos que, negándose publicamente varios dogmas e doutrinas da relixión católica, se cualifican de engano, farsa, invencións e tremoia, e se escarnecen con epítetos e frases epigramáticas que implican mofa, irrisión e menosprezo, debe ser condenado por un delicto do art. 240-3° do CP.

Outras sentencias do TS tamén condenatorias polo mesmo artigo que vimos analizando son as do 13 de marzo de 1889, que considera escarnio dos dogmas da relixión do Estado dicir nun artigo nun periódico que "La iglesia es una asociación de hombres que no tienen otro objeto que explotar a sus fanáticos incautos por medio de los sacramentos".

A do 7 de novembro de 1892 polo seguinte solto publicado nun periódico:

> Na capela de Santa Lucía da Catedral de Barcelona todos os anos o día da Santa establécese unha clínica espiritual para a curación das enfermidades dos ollos. A práctica é moi sinxela: xunto a unha mesa con bandexa colócase un Sacerdote cunha reliquia da Santa na man, coa que toca os ollos dos devotos que acoden a curarse. A prontitude e limpeza coas que extirpa as cataratas do bulso dos renartes que alí acoden é verdadeiramente prodixiosa. Non, o que é o ano que vén non escapa sen que vaia a que me pasen a reliquia da Santa polo ollo de galo que teño no pé esquerdo.

Considera o TS que a imposición dunha reliquia dun santo verificada por un sacerdote nun lugar sagrado é unha cerimonia peculiar do culto e da relixión do Estado e que neste caso foi publicamente escarnecida con burla e menosprezo dun acto de piedade, veneración e fe.

A do 16 de novembro de 1885, asegurando nun artigo que "no se gana nada con oir misa y que la Iglesia es una mina para los curas" porque se ridiculiza ós que van á misa.

A do 25 de outubro de 1887 nun escrito periodístico no que se menosprezan, vituperan e escarnecen dogmas e cerimonias do catolicismo, supoñendo estas un insulto á miseria do pobo, "cualificando de monstruoso, absurdo e ridículo o corpo da doutrina católica, afirmando que fomenta a hipocrisía e determina os máis criminais atentados, así na vida particular como na pública; presentando ós católicos como homes transformados a proba de absurdos; aseverando que o catolicismo romano tal como foi sancionado por decreto dogmático do Concilio Vaticano non é máis que un brahmanismo occidental, atribuíndo ós Sumos Pontífices tendencias de egoísmo e interese no exercicio dunha alta prerrogativa do poder espiritual".

A do 18 de novembro de 1887 noutro artigo periodístico que non ten outro obxectivo que atacar en ton de mofa e burla os católicos sentimentos de certos fieis "que, presididos por su prelado, van en peregrinación a un Santuario, ridiculizando la bendición episcopal y el dogma católico de las indulgencias".

A do 11 de xullo de 1888 por menosprezar e burlarse do dogma católico do perdón dos pecados.

A do 9 de outubro de 1888 por afirmarse nun artigo periodístico que

> el purgatorio es una invención de los curas para sacar dinero, comparando aquel lugar de purificación con una cárcel y a los curas con los carceleros, de donde no se consigue salir sin dejar algunas cantidades con el nombre de trinitarios, aniversarios y otros.

Neste sentido o Tribunal Supremo segue considerando delicto contra o libre exercicio de cultos moitos outros conceptos, frases ou ideas sobre distintos sacramentos ou dogmas da relixión católica, así como conferencias con contidos similares.

Chama a atención que nos repertorios de xurisprudencia de 1880 ata 1935 non se encontra ningunha sentencia condenatoria por escarnecer publicamente os dogmas ou cerimonias doutra relixión que non fose a católica.

A SENTENCIA CONDENATORIA

A sentencia do xulgado de primeira instancia de Ourense, do 4 de agosto de 1880, na que o xuíz Manuel Mella Montenegro condena a Manuel Curros Enríquez á pena de 2 anos, 4 meses e un día de prisión correccional e 250 pesetas de multa con arresto substitutorio de 1 día por cada 5 pesetas non pagadas, coas accesorias de suspensión de todo cargo e dereito de sufraxio durante a condena, así como a inutilización dos libros ocupados, é unha sentencia defectuosa e insuficiente tanto na narración dos feitos probados como nas consideracións xurídicas nas que fundamenta a condena.

Os resultandos da sentencia, hoxe chamados antecedentes de feito, deberán recoller de maneira exhaustiva aqueles feitos que constitúen delicto, así como aqueles que sexan constitutivos dalgunha circunstancia eximente, atenuante ou agravante.

Nos resultandos da sentencia non se recollen as frases ou palabras concretas polas que se condena a Curros senón que unicamente se di que o fiscal presentou denuncia pola publicación dun libro no que se escarnecía e falaba nalgunha delas en son de mofa do sagrado nome de Deus, facendo del o ridículo e poñendo na súa boca frases vulgares.

Pero, ¿cales eran as frases que considerou o fiscal ó poñer a denuncia e o xuíz para condenar que escarnecían o nome de Deus? Estamos ante unha total indefinición do obxecto do proceso. O condenado ten dereito a saber os feitos concretos polos que se condena, cáles son as palabras, frases ou relatos que ofenden o sagrado nome de Deus e que, polo tanto, ofenden un dogma, neste caso, da relixión católica.

O procesado encóntrase con este resultando totalmente indefenso, porque non ten maneira de coñecer os feitos concretos nos que se basea a condena, xa que da lectura do libro *Aires da miña terra*, e en concreto da poesía "Mirando ó chau", cada persoa que a lea pode sacar conclusións distintas e terá que adiviñar cal é a frase onde está a mofa do dogma da existencia de Deus e do Pontífice.

Imos agora examinar o contido dos considerandos, hoxe mellor chamados fundamentos de dereito. Neles non se motiva absolutamente nada.

O primeiro considerando unicamente recolle a descrición do tipo penal da parte 3° do art. 240 do Código penal:

> Comete el delito contra el libre ejercicio de los cultos, previsto en el párrafo tercero del artículo 240 del Código penal vigente el que escarneciere, mofare o burlare publicamente de alguno de los dogmas o ceremonias de cualquier religión que tenga prosélitos en España.

O 2° considerando fai referencia á confesionalidade do Estado:

> Es la religión católica, apostólica, romana la del Estado, conforme al art. 11 de la vigente Constitución, la cual tiene, por lo tanto, prosélitos en España y es la que profesan la inmensa mayoría de los españoles.

A Constitución vixente neste momento é a de 1876 que, malia que recoñece a liberdade de cultos, proclama a confesionalidade do Estado, cousa que non se facía na de 1869, que proclamaba a separación total entre a Relixión e o Estado. E precisamente baixo este principio constitucional foi redactado o Código penal e, fundamentalmente, a sección terceira referente ós delictos relativos ó libre exercicio de cultos, que ten como premisa o recoñecemento da absoluta liberdade de cultos como dereito individual.

Neste considerando traizóase o espírito do art. 340 do CP que se basea na protección de calquera relixión que teña prosélitos en España, sexan moitos ou poucos. Ó facer referencia ó art. 11 da Constitución monárquica de 1876 para sinalar que a relixión do Estado é a católica e a que profesa a maioría dos españois, está evidenciando unha persoal inclinación a outorgar unha especial protección contra os ataques que se produzan contra ela e os seus dogmas.

No 3° considerando o xuíz mostra claramente a súa confesionalidade da relixión católica, ignorando calquera outra, ó dicir que

> es verdad firme e innegable, y por tanto dogma de la religión católica, apostólica, romana la existencia de Dios con sus elevadisimos e infinitos atributos, y asimismo que el Pontificado es la Cabeza visible de la Iglesia Católica y representante de Jesucristo en la tierra.

Neste considerando o xuíz ten moi presente o defendido polo cóengo de Vitoria, o bispo de Xaén e o cardeal de Santiago nas Cortes Constituíntes de 1869, que mantiñan que o Estado debe apoio á relixión católica por tres razóns: a) por ser a relixión verdadeira; b) porque é a do pobo español; c) porque é a única que pode manter a autoridade moral e social na sociedade.

Esta doutrina era, sen dúbida, a do bispo de Ourense e a do xuíz Mella, para os cales a relixión católica e os seus dogmas son a única verdade. Como dicía o cóengo de Vitoria "á verdade débeselle máis protección que ó erro".

Un xuíz imparcial non pode proclamar que son verdades firmes e innegables os dogmas de calquera relixión. Unicamente pode predicar que tal ou cal relixión ten aceptados certos dogmas que non poden ser aldraxados, sen incorrer na conducta descrita no tipo penal do art. 240-3° do CP. Pero como se ve o xuíz toma partido persoal ó proclamar, baixo a súa exclusiva responsabilidade, certos dogmas da relixión católica como verdades firmes e innegables. Isto está ben que o fixese o bispo que promoveu a denuncia pero nunca o xulgador.

Ningún xuíz civil ten autoridade para establecer cales son os dogmas dunha relixión. A súa función é valorar se nun determinado caso foron escarnecidos algúns dos dogmas que esa relixión teña como tales, partindo da análise do texto e da intención do autor.

O xuíz Mella Montenegro non cualificaría de verdades innegables se os dogmas atacados ou escarnecidos fosen de calquera outra relixión que non fose a católica. Neste considerando asume unha defensa clara da súa relixión, prescindindo de toda proba referente a que os dogmas atacados son dogmas da relixión católica.

O 4° considerando redáctase:

> Que D. Manuel Curros Enríquez, autor del folleto de poesías *Aires da miña terra*, expuso en las que llevan por epígrafe *Mirando ó chau*, que ocupan los folios 115 al 123, conceptos y frases que inducen al desprecio y mofa del Supremo Ser y del Sumo Pontífice.

O 5° considerando:

> Que es por tanto evidente que tal hecho constituye el delito de que queda hecho mérito, así como que es su autor el citado Sr. Curros.

Como ben se pode observar o xuíz Mella non recolle na sentencia os conceptos ou frases que inducen ó desprezo do Supremo Ser e do Sumo Pontífice. Polo tanto, ninguén sabe con certeza por qué frases ou conceptos foi condenado Curros.

Isto debería supoñer a nulidade radical da sentencia pois prodúcelle unha total indefensión ó acusado. Así, a defensa feita polo avogado defensor ante a Audiencia da Coruña foi amplísima e examinou todos aqueles aspectos da poesía de Curros que previsiblemente puidesen atacar algún dogma da relixión católica. Pois en ningunha parte da sentencia se di cales son as frases que escarnecen os dogmas. Sobre as razóns da condena de Curros pode cada un elucubrar o que queira pero, en realidade, as auténticas e definitivas razóns quedan no arcano da conciencia do xuíz, que en ningún momento as expón. E penso que non fai referencia a frases concretas porque lle sería imposible ó xuíz Mella explicar por que eses conceptos e frases atacaban ou escarnecían os dogmas da relixión e deducir que ese era o ánimo do autor da poesía.

O xuíz seguro que coñecía a rebeldía de Curros contra a inxustiza, o seu, non disimulado, anticlericalismo, o amor absoluto pola liberdade, a súa obra de teatro sobre o Padre Feijoo, os seus soltos periodísticos en *El Trabajo*. Todo isto era contrario ou, polo menos, non se compaxinaba cun pensamento clerical católico, tradicional e retrógrado da Igrexa e das autoridades monárquicas. O poema "Mirando ó chau" serviu de desculpa para o proceso e a condena daquel personaxe insolente que cría nos principios constitucionais e nos dereitos individuais recoñecidos tanto pola Constitución do 69 como pola do 76. A sentencia condenatoria foi unha fraude ou unha tapadeira legal para castigar a Curros pola súa arrogante valentía.

A sentencia foi a cobertura legal á censura eclesiástica do bispo Cesáreo Rodríguez pois xa este, sen recato ningún, ameazaba: "dicho libro contiene proposiciones heréticas, blasfemias escandalosas y algunas que merecen *otra censura*". O xuíz acepta esta orde imperiosa do bispo e a outra censura convértese en condena penal, a pesar de que o propio fiscal que presentara a denuncia, a requirimento do gobernador civil, retirou no momento do xuízo a acusación solicitando a libre absolución.

O 6° e 7° considerandos son unha auténtica aberración xurídica:

> 6°. Considerando que, dada la circunstancia de publicarse en el folleto dichas poesías altamente religiosas, como lo son las que ocupan el folio 7 y siguientes, es presumible que, al publicar el referido Sr. Curros las que son penables, como dicho queda, no ha tenido sin duda intención de causar un mal de tanta gravedad como el que produjo, o sea mofarse y burlarse hasta la esfera a donde lo ha hecho del Criador del Universo y de la Cabeza visible de la Iglesia.

A apreciación desta atenuante pode deberse a dúas causas: ou ben que o xuíz Mella sabía moi pouco dereito e non coñecía a doutrina e a xurisprudencia que xa existía sobre esta atenuante, ou ben tiña toda a conciencia de que estaba condenando a un inocente e que os feitos non eran constitutivos de delicto e, como mal menor, estimando esta atenuación de responsabilidade permitía impoñer a pena mínima, pois de non apreciar esta atenuación a pena podía chegar a seis anos de prisión.

Sentencias anteriores a 1880, como a do 22-11-1873 ou do 14-11-1874, aclaraban que para apreciar esta atenuante fai falta que o delincuente non previse a extensión de todos os resultados do feito realizado.

Esta circunstancia é aplicable naqueles delictos caracterizados polo seu dano material, do cal a natureza e extensión poidan alcanzar maior ou menor grao con independencia da vontade do axente, que non pode someter a medida previa as consecuencias dos seus actos, pero non pode afectar a aqueles outros delictos dos que a esencia radica non no dano material, que non existe, senón no propósito logrado de quebrantar deberes que non poden someterse a ningún xuízo cuantitativo e que non permite, por tanto, determinar a diferencia entre o propósito do delincuente e as súas consecuencias.

Esta circunstancia 3ª do art. 9 só é aplicable naqueles delictos caracterizados pola causación dun dano material ben na integridade física do ofendido ou ben no seu patrimonio, cunhas consecuencias que poden alcanzar maior ou menor gravidade ou contía independentemente da vontade do delincuente.

Polo tanto a este delicto nunca se lle podía aplicar esta atenuante sen incorrer nun grave fallo xurídico. Pero o que posiblemente nunca se chegue a saber é se o xuíz Mella non tiña unha adecuada formación xurídica ou se foi apreciada a atenuación consciente de que xuridicamente era incorrecto pero tiña necesidade de impoñer a pena mínima para seguir en paralelo a censura eclesiástica:

> Bispo: "merecen otra censura".
>
> Xuíz: "fallo que debo condenar como condeno a don Manuel Curros a la pena...".
>
> Bispo: "condenamos el error y nos compadecemos del que yerra. Por eso al propio tiempo que en cumplimiento de nuestro sagrado deber, velamos por la pureza de la doc-

> trina, dirigimos nuestras preces al Todopoderoso para impetrar su infinita misericordia para los que se hayan envueltos en las tinieblas de la herejía...".
>
> Xuíz: "No puede menos de tener que tomarse en consideración en el caso de autos la circunstancia atenuante del art. 9 del CP".

O 7° considerando "teniendo que interpretarse siempre los hechos, en caso de duda, a favor del reo, no puede menos de tener que tomarse en consideración en el caso de autos la circunstancia atenuante 9º del Código Penal citado" é tan aberrante xuridicamente coma o anterior. Neste caso non hai a menor dúbida sobre os feitos, que están absolutamente claros. A dúbida que pode ter o xuíz é sobre a intención que tivo Curros de ofender ou non dogmas da relixión católica. Pero esta dúbida pode servir para condenar ou non, pero nunca para apreciar esta atenuante.

Unha vez máis hai que pensar ou na pouca formación xurídica do xuíz Mella ou na mala conciencia de condenar por uns feitos que evidentemente non eran constitutivos de delicto, polo que utilizou o recurso de apreciar esta atenuante para impoñer a pena no grao mínimo.

Parece como se o xuíz, ante o medo a cometer unha inxustiza, buscase, cando menos, que non fose moi gravosa para o condenado. No ánimo do xuíz tiña que pesar tamén como unha lousa que o fiscal solicitase a libre absolución por considerar que os feitos non eran constitutivos de delicto e que incluso o libro fora autorizado polo Goberno Civil con anterioridade á denuncia.

Dictar unha sentencia condenatoria sen haber unha acusación era moi forte neste ano de 1880, no que xa se proclamaba o respecto polo principio acusatorio que supoñía que o xuíz non pode condenar sen unha acusación previa. Principio consagrado dous anos máis tarde coa promulgación da Lei de axuizamento criminal.

Se os feitos ocorreran dous anos máis tarde ou este proceso se demorase, como era común nesta época, ata 1882, o xuíz Mella tería que sobreser libremente a causa seguida contra Curros conforme ó art. 637-2° da Lei de axuizamento, por telo así solicitado o Ministerio Fiscal. Tampouco sería o xuíz Mella quen tería que pronunciar sentencia no caso de que houbese acusación senón a recentemente creada Audiencia Provincial de Ourense.

O propio Curros nunha carta dirixida a un amigo da Coruña, publicada na Habana no n.º 8 de *Galicia Moderna* o 21 de xuño de 1885, laméntase "enrojecido al calor de la intolerancia religiosa, con que quisieron deshonrarme un obispo mal aconsejado y un juez débil e ignorante".

A SENTENCIA ABSOLUTORIA

O 11 de marzo de 1881 a Audiencia da Coruña pronuncia, como tribunal de consulta ou apelación, sentencia pola que revoga a dada polo xuíz de primeira instancia de Ourense e absolve a Manuel Curros Enríquez do delicto que se lle imputa, declarando que a formación desta causa non prexudica o seu bo nome e reputación, mandando devolver ó editor os exemplares secuestrados do libro *Aires da miña terra* e que se cancele a fianza prestada polo procesado.

O xuízo de apelación ante a Audiencia da Coruña celebrouse os días 4 e 5 de marzo de 1881, sendo avogado defensor Luciano Puga y Blanco, amigo de Curros.

Non imos comentar o informe feito na vista oral polo dito avogado, xa que da propia lectura apréciase a consistencia deste, utilizando argumentos de todo tipo que case me atrevería a dicir que non´deixaba outra saída ó Tribunal que a absolución de Curros. Tamén o fiscal asistente ó xuízo solicitou a libre absolución.

A sentencia, con catro resultandos (hoxe chamados antecedentes de feitos) e tres considerandos (hoxe, fundamentos de dereito), ten unha motivación mínima como corresponde a unha sentencia absolutoria e nunha apelación onde non existía acusación nin pública nin privada.

No primeiro considerando unicamente se limita a dicir que

> en la composición *Mirando ó chau*, única que es objeto de la apreciación y calificación de la sentencia consultada,

> personificando el poeta a Dios bajo la forma de anciano y prestándole el lenguaje de los hombres, pone en su boca palabras de amarga censura contra la perversión a que ha llegado la obra de sus manos, así como varias instituciones en sus formas externas, no se escarnecen los dogmas de la Religión Católica.

No segundo considerando, en referencia á poesía "A igrexa fría", o tribunal considera que

> en el romance *A Igrexa fría* que se dice en la denuncia escarnece el dogma, colocándose el poeta en el terreno de los adelantos de la legislación y de las costumbres actuales, censura los abusos del derecho de asilo que en la época existiera, no ataca con ello dogma ni ceremonia de la Religión Cristiana.

No considerando terceiro soamente se di que a publicación das ditas composicións poéticas non son constitutivas do delicto do artigo 240-3° do Código penal polo que fora condenado en primeira instancia.

O Tribunal estaba composto por:

D. Francisco Delgado, presidente.
D. Manuel Aragoneses.
D. Mariano Valcayo, relator da sentencia.

Non podemos entrar nas motivacións íntimas polas que o Tribunal pronunciou unha sentencia absolutoria, revogando a condenatoria do xuíz Mella. Polo tanto, temos que aternos ó que di a propia sentencia, que os feitos denunciados non son constitutivos de delicto por non escarneceren nin atacaren ningún dogma da relixión católica. O que, por outra parte, é a auténtica realidade se temos en conta a opinión de calquera persoa que lea as mencionadas poesías, tanto hoxe coma no seu momento histórico, salvo o bispo de Ourense e o xuíz Mella.

Pero non hai que descartar que tamén tivese moito que ver o magnífico informe oral do avogado Luciano Puga, a absolución solicitada polo fiscal, a próxima publicación da Lei de axuizamento criminal, que en virtude do principio acusatorio vedaría a condena, e pode ser que tamén tivese a súa importancia a presión popular que miraba neste proceso a vinganza do clero conservador e retrógrado contra o vate, que chegaba ó fondo da alma popular coas valentes denuncias contra toda clase de opresión e contra a pobreza material en que estaba sumido o pobo e contra un clero rico e prepotente. O pobo non entendeu a condena do gran defensor da Liberdade.

A COROA DE CURROS ENRÍQUEZ

Xosé Neira Vilas
Escritor

O día 21 de outubro de 1904 foi coroado o poeta Manuel Curros Enríquez no Teatro Principal da Coruña, teatro que hoxe leva o nome de Rosalía de Castro. Era coroado por segunda vez. A primeira tivera lugar en Madrid. Curros foi o primeiro poeta galego que recibiu tal distinción. No acto, presidido por Manuel Murguía, léronse uns vintecinco poemas de diversos autores de Europa e América, e moitas cartas e telegramas de adhesión. Actuou o orfeón coruñés "El Eco". No palco estaban, entre outros, Moreno Barcia, Eladio Fernández Diéguez, Alexandre Barreiro, Filomena Dato, Alfredo Vicenti, Pérez Ballesteros, Manuel Casás, Salvador Golpe, Francisco Tettamancy, Carré Aldao, Marcial de la Iglesia, Manuel Lugrís...

Comezou a rolda de discursos Alfredo Vicenti, quen fixo unha loanza memorable do poeta e salientou a iniciativa daquela homenaxe e o labor da comisión organizadora, integrada por Casás, Alexandre Barreiro e Urbán González.

Non cabe reproducir aquí os textos dos poemas que se recitaron naquel acto, pero quero citar fragmentos dos das dúas mulleres, Concha Espina e Filomena Dato. Dicía a primeira:

> Poeta venturoso
> que en bello día
> vas a sentir orlada
> tu sien de flores,
> en la patria gloriosa
> de Rosalía,
> en el suelo bendito
> de tus amores.

E a ourensá, a autora de *Follatos*, expresou:

> Estaba lonxe daquel val florido,
> daquela Vilanova dos Infantes

curruncho feiticeiro e escondido.
Enfermou de morriña. ¡Non é estrano!
onde soando a gaita de Penalta
espallaba torrentes de armonía,
e a Virxe do Cristal, que tan fermosa
(cecais para el tan soio) se surría.

Curros, emocionado, agradeceu aquela grande homenaxe, que aceptou máis ben para compracer a uns bos amigos, pero que rexeitaba rotundamente. En carta ó seu ex-compañeiro de desterro, Ramón Armada Teixeiro, diríalle que tal agasallo noutra idade estimularíao, mais agora entristecíao fondamente dados os seus padecementos. Engadía que aquilo tiña semellanza cunha festa fúnebre, un enterro ó que o facían asistir en vida.

Compuxo Curros un fermoso poema para a ocasión: "Ao pobo cruñés", que leu no medio dun gran silencio. Nel preguntábase por qué aquel agasallo pois non lle trouxera as augas á Coruña, nin levara o ferrocarril directo da Coruña a Santiago, nin fixera camiños, nin botara abaixo os "consumos", nin fundara un Banco Agrícola... Había nas súas palabras unha clara ironía coa que ía sinalando eivas e atrasos do país. E no remate dixo:

Cesade, pois, que estas festas
sentan mal a un emigrado
e, máis que a min, fanlle falla
ao triste pobo galaico.
Esta croa que me dades
pra cando el trunfe eu lla gardo,
¡que abondo levou de espiñas
o corazón coroado!

A coroa era non só aquel acto poético senón que aludía tamén á fermosa coroa de ouro e prata que lle entregou o membro da Comisión Organizadora Manuel Casás Fernández. Consistía en "dous ramallos con froito, de loureiro e carballo, cinguidos por unha fita onde vai a adicatoria, e sobor dunha lira, símbolo da poesía, un medallón con retrato de curros, e abaixo, no centro, servindo de enlace a todo, o escudo coas armas de Galicia", tal é a descrición exacta que dela fixera o biógrafo de Curros, Luís Carré Alvarellos.

A coroa, de 70 centímetros de alto por 40 de ancho, foi deseñada polo laureado escultor santiagués asentado na Coruña Isidoro Brocos, un dos artistas plásticos máis importantes de Galicia no seu tempo, profesor do seu irmán Modesto Brocos e do neno Pablo Ruiz Picasso, e autor, entre moitas outras, da famosa escultura que titulou *La agonía de Herodes*. O operario xoieiro Pedro Menlle foi quen elaborou a dita coroa, no obradoiro da ourivería coruñesa de Arellano.

Dous días despois daquel acto, o 23 de outubro, o poeta embarcou de novo para Cuba. Deixaba Galicia para sempre, como el intuía e como lles expresou ós amigos. Alguén embalou coidadosamente a coroa, que Curros engadiu á súa escasa equipaxe.

Moitos amigos acompañárono en varias lanchas ata o vapor francés *La Champagne*, que o levaría á Habana.

De novo as obrigas xornalísticas, de novo a cidade que o libraba do inverno galego, de novo a casa de pensión da Avda. Prado, agora compartindo habitación co seu fillo Manolo, que levara consigo.

Nun recanto da súa precaria vivenda estaba a coroa. Non sabía moi ben que facer con ela, e un día tomou a decisión de levarlla ó seu amigo Manuel Hierro Mármol, ourensán, o máis importante xoieiro da capital cubana.

Curros ía todos os domingos xantar coa familia Hierro e ás veces xogaba ás cartas co seu amigo. Ás dúas nenas, fillas de Hierro, dedicoulles senllos poemiñas, do tipo deses versos circunstanciais que adoitaba estampar en libros de autógrafos postais e abanicos, e que recolleu con paciencia e exemplar dedicación o fillo do poeta, Adelardo Curros Vázquez, para o que contou cun colaborador imprescindible: o poeta, xornalista e autor teatral ortigueirés Ramón Armada Teixeiro, antes mencionado.

Manuel Hierro viña sendo avó de Lilia Esteban, a viúva do novelista Alejo Carpentier. Con ambos temos falado máis dunha vez do devanceiro galego desta muller excepcional, tan fiel ós seus antepasados que me levou, coa súa insistencia, a darlle remate a unha tarefa que eu interrompera: a traducción ó galego do fermoso relato carpenteriano *El camino de Santiago*. Con Lilia estivemos en febreiro pasado na Habana, onde preside a Fundación que leva o nome do seu marido. A sede da Fundación Alejo Carpentier radica na casa do século XVIII que serviu de modelo para a novela *El siglo de las luces*. Unha vez máis falamos de Manuel Hierro. E contounos que o edificio onde estivera a xoiería do seu avó fora derrubado porque estaba en malas condicións dende había tempo. E que no seu lugar Eusebio Leal, director da Oficina do Historiador da Cidade, que ten a cargo seu a sostida reconstrucción do monumental casco histórico, dispuxera que se lle dese feitío a unha praza moi axeitada ó contorno. Fomos alí. Camiñamos pola rúa Obispo e demos con ela de seguida. Plantas tropicais florecidas, escaleiras, bancos para sentar, recantos para que os nenos xoguen, conforman un lugar certamente atractivo. Anisia e eu sentámonos e lembramos o emblemático edificio de Casa Hierro, onde anos atrás estivera exposta a coroa de Curros Enríquez.

Xa dixen que o poeta e Manuel Hierro eran moi amigos. Eran amigos dende que Curros chegou á Habana, en 1894, e ata puidera ser que cando embarcou levase consigo algunha carta de presentación para o xoieiro ourensán. Curros arribou á capital de Cuba en marzo e un mes despois xa botaba a andar o semanario *La Tierra Gallega*. A redacción estaba na Avda. Prado (hoxe Paseo de Martí) e foi total e xenerosamente amoblada por Manuel Hierro, quen ademais promoveu subscricións e axudou economicamente a soster aquela empresa, nada fácil para un home do talante de Curros e co engadido de que acababa de chegar ó país.

Pois ben, en 1904, o poeta chega á Habana coa coroa, tena un tempo na casa de pensión onde mora e un día entrégalla a Manuel Hierro, que a coloca inmediatamente no escaparate máis amplo dos que daban á rúa Obispo. Pero non se limitou a deixala alí exposta. Foille poñendo arredor un exemplar de *Aires da miña terra*, outro de *O divino sainete* e varios poemas soltos, algúns coa partitura de Chané, que os convertera en cancións. Logo foi engadindo libros de Rosalía, Lamas Carvajal, Lugrís Freire, Armada Teixeiro, o *Diccionario* de Valladares e poesías como "O desconsolo", de Alberto Camino, "E ti, campana de Anllóns", de Pondal, e obras de Añón, Labarta Pose...

As xoias foron cedendo espacio á poesía. Aquela mostra permanente foise ampliando. A literatura galega tivo un espacio de privilexio, que durou moitos anos, na rúa máis concorrida da cidade. Milleiros de transeúntes, do país e de fóra, tiveron noticia da nosa lingua e dos nosos poetas mediante aquela presencia bibliográfica. Cada tanto renovábase a mostra ou cambiábaselles a disposición a libros e textos soltos, pero sempre coa coroa no centro. Ben anos despois da morte do poeta, o seu paisano ourensán seguíao recordando na mellor vidreira do seu establecemento.

Un día as fillas de Hierro, as tías de Lilia Esteban, as que de nenas foran agasalladas con versos de Curros a elas dedicados, acordaron entregarlle a coroa ó Centro Galego, que fixo construír unha vitrina especial, un moble de caoba con cristais no que puxeron a coroa xunto cos seis tomos da *Obra Completa* e unha fotografía do poeta.

En 1978, para conmemorar o centenario da revista *El Eco de Galicia* (decana da prensa galega en América), no local onde estivera a Asociación Iniciadora e Protectora da Academia Galega, é dicir, entrando no palacio social pola rúa San José, iamos organizar un pequeno museo sobre a nosa emigración a Cuba. Xa tiñamos reunidos diversos documentos e obxectos museables. A coroa era un deles, sen dúbida o máis importante. Foi o primeiro que alí colocamos. Logo decatámonos de que o local era pequeno de máis, pois cadrou que tres ou catro sociedades cedérannos os seus estandartes, e reuniramos xa trofeos deportivos, cadros, etc. O museo íase chamar "Xosé Fontenla Leal", nome ben coñecido e ó que non teño máis nada que engadir. Aquel proxecto foi postergado. E non descartamos a idea de crealo, nun local máis amplo, aínda que sen aquela súa peza principal, sen a coroa.

Entre tanto fixemos xestións no Ministerio de Relacións Exteriores de Cuba para o retorno da coroa a Galicia. Todo foi resolto favorablemente. No verán en 1981, coincidindo cunha viaxe nosa, a coroa chegou intacta á "meiga cibdá da Cruña". Voltaba setenta e sete anos despois ó lugar onde o poeta fora coroado. Cúmprense agora mesmo dúas décadas do seu retorno. Está na rúa Tabernas número 11, é dicir, na sede da Real Academia Galega. Nada máis xusto porque, ademais doutras razóns, xa mencionadas, Manuel Curros Enríquez foi o primeiro presidente da Asociación Iniciadora e Protectora da institución, que, como é sabido, naceu na Habana en 1905.

A CELANOVA QUE COÑECEU CURROS

Xosé Benito Reza

> Nos primeiros compases do século dezanove Celanova andaba lagañosa e adormecida, cavilando nos biosbardos que cantaban pola noite nas terras altas de Amoroce, coa memoria aínda moi traballada pola sombra omnipresente do vello mosteiro de bieitos. Porque, en efecto, vila tan nova poucas houbera en comparanza coa sobriedade e decrepitude da esmorecida casa de Rosendo; aquela que sen interrupción algunha deitaba o lene manto da súa memoria deica os albores do ano mil da nosa era.
>
> En 1836, pola causa desamortizadora implantada polo temido e deostado Mendizábal, esborrallaran os cousos e coutadas da vella abadía de Celanova, e un novo horizonte, esvaecido nos principios, abría as portas á modernidade cando morría, definitivamente, o Antigo Réxime.
>
> Supoño Celanova, aló polos cincuenta do pasado século, vila poeirenta, sen orde nin máis concerto có milenario rular das pompas acubilladas na fachada do seu mosteiro; con rúas aínda camiños espigados na rosa dos ventos, onde deixar as pegadas nas lamas das invernías os de paso cara á raia, arrieiros a Bande, vendedores ambulantes cara ás altas montañas que nos afastan da próxima Lusitania; con grandes espacios abertos onde acougar as futuras prazas; con casas baixas de colmos humildes e febles pallabarros acurrunchadas entre chanzos e balcóns, perfilando carreiros angostos solícitos de urbanidade. Celanova abría os ollos a unha nova experiencia civilizadora, e non sería daquela moi diferente na dimensión cívica que hoxe presenta Samos ou Sobrado, por pór un exemplo.

Deste xeito –penso que apropiado para esta miña intervención– comeza a humilde achega que fixen para a editorial Ir Indo con motivo do sesquicentenario do nacemento do meu paisano, o homenaxeado Curros.

É certo que o murmurio vital da miña vila de Celanova se perde logo do XIX no silencio inmaculado de anos a milleiros. Un silencio só rachado en dous intres senlleiros: cando a fundación do mosteiro e no forzado final da casa monacal ergueita por Rosendo. Temos, en efecto, abondosa documentación nos arquivos para coñecer a fondo os primeiros tempos do mosteiro de Celanova, aqueles dos que fala, tan prodigamente, o vello Tombo ou Becerro dos frades de San Rosendo; e logo, no esmorecemento da abadía, xa no XIX, cando estronda con voz podente a fala laica dun pobo na procura da súa identidade, na construcción da vila que hoxe coñecemos. No intermedio, no longo e dilatado fío que nos leva dende o X ata o XIX, só escoitamos, agás raras excepcións, a verba esmagadora e sabedora do "convento" –como así sempre foi chamado polos celanoveses–, onde afogan os rumores dun pobo reducido que se desenvolve en rodopío sen a penas pronunciamentos.

Conta Madoz na época do nacemento do poeta que Celanova "al tiempo de su fundación era un casar con tres vecinos que sucesivamente aumentaron la pobación hasta el número de trescientas casas que actualmente tiene". Porque de feito, cando Rosendo adquire por doazón do seu irmán Froila e da súa muller Sarracina as terras agarimosas e feraces do val do río Sorga "rivulo Sorica in territorio Bubalo" e a vila de "Villare" para cumprir a encomenda divina recibida en Caaveiro, Celanova non debía ter abofé moita máis entidade. Eu penso particularmente que aquel Villare debeu estar no que hoxe se chama o Barrio da Ermida; aquel outeiro extra muros da abadía, pé das augas do Regato da Serra que abrolla na Casa da Neve dos monxes bieitos para fertilizar o minúsculo val, a carón do cemiterio e igrexa parroquial de San Verísimo, que sempre foi, ata a desamortización, o lugar de comuñón e punto final de camiño dos meus devanceiros. Se aquel vilar xa existía no 936 non sería moito aventurar que a súa orixe fora unha daquelas granxas agropecuarias ou "villare" dos terratenentes galaico-romanos, que foron logo da nobreza xermana chegada alén do Rin, e máis tarde dos señores e "possessores" da terra galega que foron San Rosendo e os seus familiares. Por non falar da presencia da que eu teño por "Ara solis", a penas un par de metros da capeliña prerrománica de San Miguel, e que considero razón primeira e alicerce fundamental da miña vila dende hai varios milleiros de anos.

Logo, aquela Cela-nova –así bautizada polo mesmo Rudesindo Gutiérrez– debeu ser por moito tempo unha vila diminuta pendurada do outeiro onde se acubilla a ermida da Virxe da Encarnación, mais a enorme mole abacial –a románica do abade Don Pedro e logo a herreriana de Melchor de Velasco–, todos os seus cousos e soberbias coutadas e murallas que pechaban o dominio directo dos bieitos, e mais unha ringleira de casas que se espallaban cara a poñente ao longo do estreito vieiro que chegaba de Vilanova dos Infantes polo norte –camiño de Ourense– e se dirixía ao sur camiño de Bande e as terras arraianas. Por entre aquelas humildes construccións dun só andar, moitas de madeira ou cachotería sen tomar, que eran morada de servos, labregos, artesáns, canteiros, albaneis, e doutros máis que cumprían a cotío coas angueiras na abadía, sobranceaban a casa do médico e a casa da tulla –fronte á porta de entrada ao mosteiro e balconada abacial– mais algunhas outras brasonadas da nobreza relacionadas co alcaide maior, alférez e procuradores, e co pertegueiro maior que defendía os intereses da congregación, caso dos homes do Conde de Monterrei, que tamén era señor do Castro de Vilanova dos Infantes.

Moi de vagariño foi medrando Celanova, espigando pola verea que aloumiñaba as coutadas da abadía e que unía os altores da Pedra da Moa –na fin da costa de Vilanova– co barrio baixo da Ermida. E así sabemos que no século XVIII os vilegos xa celebran concello na primeira praza da que se teñen novas: no Cruceiro ou praza do Millo, onde está a Taberna do Galo de Celso Emilio, e onde remataba a verea que viña das terras altas das montañas da raia, dos castrexos lusos do Leboreiro e do Castelo do São Rosendo. Alí dirimiron por moito tempo os celanoveses os seus preitos e negocios, en concello aberto e público, baixo a férrea xurisdicción dos abades trienais que quedaran sometidos a San Benito de Valladolid logo dos católicos reis.

Supoño que Celanova, por aqueles anos da chegada de don José María López de Curros, escribán e notario público e pai da criatura que hoxe celebramos, non debía presentar unha face moi diferente da que debeu ter ao longo dunha chea de séculos atrás, sempre cohibida e agachada, co aceno tristeiro e a ollada perdida fronte ó convento hipopótamo que tal dixo Curros. E por iso a verdadeira historia civil de Celanova comeza tamén cando a chegada de Espartero, no intre da exclaustración promovida por Mendizábal en 1836. Isto é o que en efecto zumega da lectura das actas decimonónicas do Concello, e que eu tiven a sorte de atopar envurulladas no silencio dun inxusto esquecemento hai preto de quince anos.

E así, naquel tempo de entretempo, dacabalo da ilustración e os tempos modernos, naquel dezanove de desacougos e pronunciamentos, de liberais, moderantistas, republicanos, progresistas, e toda sorte de rexias camarillas, esborrallan definitivamente os vellos alicerces de Montecassino e os vilegos, levados da man dunha burguesía comercial moi inqueda e traballadora, sacoden definitivamente a cotra secular e comezan a construír a Celanova de hoxe.

Suprimidos foros e señoríos, e co mosteiro nas mans da Xunta Xeral de Bens Desamortizados, o Concello denuncia constantemente o estado de lamentable abandono e de inminente ruína da vella fábrica benedictina logo da secularización, laiándose pola falta de interese do Estado na protección e conservación dun patrimonio tan valioso, apelando a cotío á urxente necesidade de destinar o edificio para o ben da comunidade vilega, e opóndose radicalmente á súa venda en pública subhasta como se pretendía:

Acta do 3 de marzo de 1841:

> ... acechan la ocasión oportuna para hacerse por una friolera con los edificios y terrenos contiguos a ellos, en perjuicio gravísimo de los pueblos que apenas tienen experimentado alivio con la supresión de las instituciones religiosas porque estancados estaban en sus manos y no hicieron mas que pasar a otros de grandes accionistas, que aún oprimen más a los pueblos que las comunidades religiosas.

Acta do 2 de novembro de 1844:

> ... está en ruínas, en el más escandaloso abandono y acaso meditada destrucción. Ve desplomarse paulatinamente los techos... ventanas

> abatiéndose y azotándose con desagradable y estrepitoso ruído en las noches de impetuoso viento sin que nadie cuide de cerrarlas, y que se halla en pedazos en la extensión de su lienzo meridional, y ve finalmente, con merma de la ilustración y de la racionalidad del siglo se ponen en venta en las especierías las mas apreciables obras de su hermosa biblioteca, sin otra elección que la que sugiere el interés del Despacho sobre su material, volumen y mayor o menor peso específico.

É unha constante na vida municipal durante todos estes anos a teima por defender e aproveitar as dependencias monacais para o uso público:

En 1839 xa se traslada a humildosa parroquia de San Verísimo á maxestosa igrexa conventual.

Por Real Orde do 8 de febreiro de 1840 "... se concede el suprimido convento a la municipalidad de Celanova al igual que el de Santo Domingo de Ribadavia y el de Mercedarios de Verín para el establecimiento de cárceles".

En 1841 o Concello dirixe unha queixa á Rexente de España entendendo que o mosteiro non só debe servir para cadea, que as tropas alí acuarteladas fan grandes desfeitas, e que a Comisión de Amortización quere vender parte do edificio e leiras e hortas anexas.

En 1842 e por Orde do 19 de outubro por fin o Ministerio de Facenda cede ao Concello parte do edificio para "consistorio... instrucción primaria de hombres y del bello sexo... vivienda del maestro y de la maestra... y cátedra de latinidad".

En 1843 de novo outra reclamación dado que non pode darse ao edificio os destinos de utilidade pública previstos porque a Milicia Nacional está acostumada a "enseñorearse" do edificio dende 1837.

Entre 1844 e 1846 o Concello segue a laiarse ante o xefe político "... de las grandes deprecaciones en el edificio concedido por su majestad... entrando con un cerrajero en la antigua biblioteca y no hallándose otra cosa que llamase la atención que algunos malos libros... y que el comisionado de esa Administración (de

Bens Nacionais) está poseyendo y disfrutando nueve años hay la grande botica de la suprimida comunidad, con todos sus envases, muebles, y aparatos, con el capital y surtido de medicinas con que las vendió el día mismo de la exclaustración".

Por último, cando Curros contaba catro anos (1855), o Estado autoriza ao Concello a esborrallar o noviciado que estaba arruinado "para embaldosar calles y plazas hasta donde alcance y que ademas dará realce a la población liberándola de la triste perpectiva que presenta la entrada a la villa viniendo de la capital".

Aínda que as queixas do Concello sobre da ocupación e uso que fai a tropa do edificio están doadamente xustificadas, o certo é que a Nación sucumbía entre guerras, espantos, aldraxes e miserias, dende aquel mesmo ano clave de 1836, cando as primeiras revoltas carlistas da rexencia de María Cristina adquiren xa a consideración de "Guerra Civil". Anos pasarían ata aquelas "Cartas del Norte" que enviaría Curros a *El Imparcial* no 75, esparexendo o ulido da pólvora pola Corte madrileña.

Aquel tempo de inquedanzas, de alternancia, de medos e inseguridades, de sombras e escuros pesadelos, reflíctese perfectamente neste anaco de historia que andamos a contar:

En 1841 constitúese o "Batallón de Celanova", primeiro da 10ª brigada, composto por sete compañías das cales a 1ª, 2ª e 3ª de cazadores se forman con 462 veciños de Celanova, e a 4ª e 5ª con 319 de Vilanova. E polas rúas patrullan a cotío seis homes coa orde de enviar á cadea a todos os vagabundos e mais xente que topen armada.

En 1849 o Concello xustifica a necesidade de ter correo ordinario coa cidade de Ourense polo menos tres veces á semana "pues en la villa subsiste una guarnición continua dando destacamentos a toda la frontera y que además sirve de cuartel general y centro de operaciones en todas las revueltas y tiempos hostiles".

Pero o máis importante para nós son os dramáticos acontecementos que teñen lugar na vila motivados polo Pronunciamento do xeneral O'Donell en Madrid o 30 de xuño de 1854. En efecto, o Pronunciamento do 54 contra da camarilla rexia de Isabel II ten fondas repercusións en todo o país: o 20 de xullo o capitán xeneral de Galicia dá conta da dimisión do Goberno, e tres días máis tarde ordena publicar o parte de guerra. O día seguinte, 24 de xullo, os progresistas liberais saltan ás rúas de todas as cidades e vilas importantes. Vexamos o que aconteceu en Celanova aquel mesmo día cando Curros era un meniño de case tres anos e onde, para sorpresa de moitos, topamos ao vello Calcorra, don José María López de Curros, enarborando a bandeira da rebelión a prol do liberalismo e o progreso, contra de realistas e moderantistas:

> En Celanova, a las cinco de la tarde del día 24 del corriente, el Pueblo de esta Villa reunido al toque de generala y con las armas en la mano se lanzó a la plaza de la constitución a los gritos de viva la libertad y fuera el despotismo. Sin confianza en las autoridades locales y comprendiendo que para sostener la situación que desde aquel momento se creaba era preciso poner al frente de ella personas de reconocido carácter y *firmes principios liberales* eligió por aclamación y para desempeñar cargos de individuos del nuevo Ayuntamiento Constitucional y de la Junta de Armamento y Defensa a los señores don José Meleiro, don Manuel Roque Rodríguez, don Manuel Vázquez Araujo, don José Vázquez Conde, don Manuel Casais, y *don José María de Curros*.

O 28 de xullo –data en que Espartero forma goberno– acórdase crear unha milicia composta por trinta veciños armados "...con objeto de sostener el orden y tranquilidad pública que conceptuaron alterada mediante... no había [naquel momento] en el Pueblo fuerza armada de ninguna clase". Pero xa o primeiro de agosto disólvese a milicia "atendida la tranquilidad de que se goza en el Pueblo debida a la sensatez de todos sus vecinos, la que no se alteró a pesar de las vivas emociones ocasionadas en los primeros momentos en que se verificó el pronunciamiento e instaló la Junta de Armamento y Defensa y nuevo Ayuntamiento".

O caso foi que o pronunciamento triunfou e os urros victoriosos espalláronse por toda a nosa xeografía. Soño efémero o daquel bienio liberal: esgotadas as posibilidades do réxime progresista a raíña chama de novo a Narváez no 56, e aquela corporación que fora deposta pola forza das armas no 54 volve asumir o poder municipal.

Non eran en efecto aqueles anos do dezanove tempos apracibles e agarimosos, e o máis doado para vivir e transitar tranquilo por entre rúas que só a lúa iluminaba de noite era levar un estoque ou unha boa pistola: co rapaciño Manuel Curros con nove anos, péchase cun muro de perpiaño o canellón (aínda hoxe existente) que comunica a rúa de San Roque cos terreos da Traseira no mesmo centro da vila "no sólo por el mal aspecto que presenta sino por los perjuicios que puede ocasionar, sirviendo de capa y albergue a malos hechores, como que ya no es la primera vez que por dicho punto se han evadido de la autoridad... y ademas en otra ocasión el haber sido acometido de un tiro un centinela que se hallaba en el esquinal de la capilla de San Roque (hoxe desaparecida) frente al referido callejón".

Naqueles anos do noso poeta neno Celanova é un formigueiro de xentes de todo tipo e condición. Aquí conflúen, neste novo mundo que se está a construír sobre das cinzas da secularización, arrieiros, forneiros, canteiros, contratistas de bagaxes, carreteiros, cabezaleiros, menciñeiros, vagabundos, boticarios, cirurxiáns, escribáns e procuradores, mestres e carabineiros. Moitos deles, chegados de partes tan dispares como Asturias, Sanabria, O Bierzo, Valladolid ou Portugal, quedarán aquí para sempre e deixarannos os apelidos que aínda hoxe levamos. E un imaxina o ambiente de troula e balbordo que necesariamente tiña que imperar nas 24 tabernas e nas 21 pousadas que xa tiña a vila naqueles tempos tan temperáns.

Celanova camiña a modiño cara á modernidade, e a nova burguesía comercial vilega, nada daquela barafunda, traballa con entusiasmo e xenerosa dedicación para transformar o que semella un mundo griseiro, poeirento ou lamaguento, anárquico e fedorento, nun lugar idóneo para vivir os 870 vilegos censados en 1850.

As actas municipais dan boa conta dos logros que día a día se van acadando en temas de saúde, urbanidade, comunicacións, comercio ou seguridade. Así, por poñer algún exemplo, créase o matadoiro, a nova cárcere do partido, a estafeta de correos, a praza do Norte (hoxe das Pitas), a rúa da Botica, a Alameda. Recoñécense os camiños exteriores e barrénanse "pues en todos existen precipicios ya para carros o caballerías y aún a pie". Habilítanse as prazas "con un tinglado o cobertizo pues en los días tempestuosos muchos tienen que perder la misa por no atravesar el extenso descubierto de la Plaza Mayor". Conséguese unha escola elemental "completa". Prohíbese lavar inmundicias nas fontes públicas, fritir sardiñas nas prazas, verter os "comúns" das casas ás rúas, degolar as reses polo sangue, refugallos e fedores que quedan esparexidos pola vila. Regúlase o comercio co nomeamento dun aforador de medidas e impóñense multas en "brazas de calzada" para facer beirarrúas aos infractores. Esborrállanse balcóns e escadas de vivendas que estreitan o paso aos cidadáns. Ordénase o pastoreo de porcos segundo propietarios, rúas e barrios. Constrúense alpendres para peixeiros, carniceiros e panadeiros, e bancos para os ferradores. Instálanse vinte farois "para alumbrar la villa excepto en horas de luna llena". E aos tres serenos proporciónanselles pistolas e capotiños para pasar o inverno.

O pai de Curros, atarefado coma calquera naquel rebumbio de mediados do XIX, anda na construcción dunha casa na comercial rúa do Príncipe: é denunciado reiteradamente polo Concello por "ocupar un pedazo considerable de vereda pública que va a Vilanova" e por obstruír a rúa con pedras, madeiras e entullos; remata por alugar dous carreteiros para librar aquela rúa, hoxe, ¡quen llo diría!, rúa de Manuel Curros Enríquez.

Isto é todo canto, atendendo á brevidade requirida, lles podo contar sobre daquela Celanova que coñeceu Curros de rapaciño.

CONTRIBUCIÓN A LA BIOGRAFÍA DE CURROS ENRÍQUEZ: SU RELACIÓN FORMAL CON EL PROTESTANTISMO EN MADRID EN 1870

Patrocinio Ríos Sánchez
Middlebury College, Madrid

Existen dos asuntos controvertidos en el estudio de la personalidad de Curros Enríquez: el viaje a Londres y la interpretación de su pensamiento religioso. Sobre el primero, la mayoría de los biógrafos acepta el viaje, pero no falta quien lo niega con rotundidad. Mi intervención pretende contribuir a aclarar, en cierto modo, este oscuro hecho biográfico del controvertido viaje a Londres. Y acaso con los nuevos datos aportados se pueda precisar o matizar un poco más su ideario religioso. Ahora me limitaré sólo a un aspecto biográfico y a un momento muy concreto: el de su estancia en Madrid en 1870.

1 EL CONTROVERTIDO VIAJE A LONDRES Y LA CAPILLA PROTESTANTE. CELSO EMILIO FERREIRO

Se viene hablando del viaje desde 1894, según Vilanova Rodríguez[1] y Ricardo Carballo Calero[2]. Pero Carlos Casares remonta la noticia hasta 1877[3]. Se refieren a él como un hecho cierto Leopoldo Pedreira Taibo[4], Eugenio Carré Aldao[5], Adelardo Curros Vázquez[6],

---

[1] *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Buenos Aires, Ediciones Galicia, 1953, p. 33.

[2] *Historia da literatura galega contemporánea. 1808-1936*, 3ª ed., Vigo, Galaxia, 1981, p. 343.

[3] "Vida y obra de Curros Enríquez", en Manuel Curros Enríquez, *Obras completas*, recopilación, introducción y notas por Carlos Casares, Madrid, Aguilar, 1979, p. XII. También en *Curros Enríquez*, Vigo, Galaxia, 1980, p. 25. Piensa Casares que la entrevista fingida es obra de Valentín Lamas Carvajal.

[4] "Recordé a Curros Enríquez, prófugo de España, buscando asilo entre las eternas nieblas del frío Támesis". En otro lugar señala que permaneció en Londres "ocho meses" (*El regionalismo en Galicia (estudio crítico)*, Madrid, Establecimiento tipográfico de La Linterna, 1894, pp. 139 y 168).

[5] *Literatura Gallega*, 2ª ed., Barcelona, Maucci hermanos, 1917, p. 67, n. 1.

[6] Al realizar la compilación de las obras de su padre en 1909 afirma que comió el pan de la emigración "en plenas calles de Londres, cuando la cédula de su vida marcábale ese límite en que la niñez acaba y la juventud principia". Luego asegura que volvió cuando "aún no había cumplido los veinte años". (*Obras completas*, II, Madrid, Lib. de

Galo Salinas[7], Benito Fernández Alonso[8], Augusto González Besada y Félix Melendo Abad[9], Manuel Linares Rivas[10] y sobre todo Celso Emilio Ferreiro.

Si consideramos los testimonios, veremos que al hablar del viaje hay pocas coincidencias acerca del cuándo y el porqué, y no faltan quienes lo niegan por carecer de pruebas convincentes. Tal es el caso de Alberto Vilanova Rodríguez, que considera el viaje como un "episodio ficticio e incomprobable", hecho de "novelería barata"[11]. También algunos de estos estudiosos partidarios del viaje aluden con más o menos amplitud al encuentro de Curros con un pastor protestante en una capilla de Londres. Son Fernández Alonso, González-Besada y Félix Melendo, Linares Rivas y especialmente Celso Emilio Ferreiro.

Para este otro poeta celanovense, el viaje de Curros a Londres "resulta indiscutible"[12]. Él es quien defiende con más firmeza y precisión la veracidad del mismo y la fecha de su realización, y quien más datos aporta sobre la relación con el pastor protestante de la capilla. Ahora bien, los datos que aporta no resultan muy justificativos y chocan con los que hoy puedo allegar y hacer públicos.

Ferreiro realiza una biografía anovelada y creativa. Declara en una "Nota preliminar" que rehúye premeditadamente la forma erudita; y alardea de despreciar "la anécdota trivial, la fecha intras-

---

los sucesores de Hernando, 1909, pp. 242 y 245). Vilanova nos advierte de lo poco solventes que son sus notas (*op. cit*., pp. 34-35).

[7] "Curros íntimo", en Curros Enríquez, *Obras escogidas. Poesía, teatro, prosa*, recopiladas por Adelardo Curros Vázquez, Madrid, Aguilar, 1956, p. 1093. Vilanova argumenta convincentemente contra las afirmaciones de Galo Salinas en su obra, p. 35.

[8] En *Orensanos ilustres*, Orense, Imprenta de El Diario, 1916, pp. 185-186, afirma que va a Londres a los 16 años. Narra el encuentro con el pastor protestante.

[9] Para estos biógrafos Curros va a Londres "cuando aún no ha cumplido los quince años". Narran también el episodio de la capilla y el pastor. Apuntan que el pastor se dedica a la enseñanza del español (*Manuel Curros Enríquez. Biografía*, Madrid, Artes Gráficas Minerva, 1952, pp. 18-19).

[10] Sitúa el viaje en 1872. Se refiere también a la entrada en la capilla. Véase en Vilanova, *op. cit*., p. 37.

[11] *Op. cit*., p. 37. Véase todo el capítulo "El enigma de su supuesta estancia en Londres", pp. 33-41.

[12] *Curros Enríquez. Biografía*, La Coruña, Manuel R. Moret editor, 1954, p. 41, n. 1.

cendente", así como a "los beatos de la erudición" que cuestionan el viaje "porque no hay papeles acreditativos". Él dice basarse en "la versión del hijo Adelardo" [Curros Vázquez] y en una fotografía que el joven Curros envía a su madre desde la expatriación[13].

Las causas de su expatriación son para Ferreiro la persecución de que es objeto Curros por la publicación de un "violentísimo artículo" en el que atacaba a los pretendientes al trono español. Asegura que en él Curros especialmente se refería al duque de Montpensier. Luego data el viaje en "el mes de abril de 1870". Y en cuanto al regreso, Ferreiro apunta que Curros volvió, después de una amnistía promulgada por el Gobierno, "el 17 de octubre de 1870". Como decíamos, Ferreiro ofrece mucha precisión en las circunstancias cronológicas del viaje. La estancia de Curros en Londres duró unos meses dentro de un año muy preciso: de abril a octubre de 1870[14].

Además de esto, su relato sí que menciona el lugar de la capilla, el nombre de su pastor y el ofrecimiento que éste le hace para que dé clases de español a sus hijas. Datos sin duda interesantísimos para nosotros. Cuenta Ferreiro sobre estos particulares que, al día siguiente de llegar Curros a la capital inglesa, camina por las calles, cansado, hambriento y con frío. Entra en el templo evangélico sito en Trafalgar Square y se encuentra dentro con el pastor, de nombre "míster Jamesson" (con dos eses). Curros en la iglesia se siente envuelto en una atmósfera acogedora. Y continúa así el biógrafo:

> El pastor lee la Biblia: "El hombre nace de mujer, vive poco tiempo, está lleno de miserias; brota como una flor y después se mustia y huye como una sombra".
>
> Curros piensa que el corazón de los hombres es como una flor mustia y sola, en medio del mundo, entre ruidos y sombras. Después

---

[13] *Curros Enríquez. Biografía*, p. 41, n. 1 y p. 44. Pero dijimos que los datos públicos que suministra Adelardo Curros Vázquez son poco fiables por los "crasísimos errores" en que incurre, según Vilanova Rodríguez, *op. cit.*, p. 34. En 1973 Ferreiro publicó *Curros Enríquez*, Madrid, Júcar, y con ligeros matices y con la supresión de las arremetidas impertinentes contra los eruditos y los investigadores mantiene lo mismo que entonces en lo referente a la cuestión del viaje. Este segundo libro se reeditó en 1976, acompañado de una antología poética.

[14] *Curros Enríquez. Biografía*, *cit.*, pp. 40, 41 y 45 respectivamente.

> se duerme. Cuando termina el servicio religioso, el pastor repara en aquel joven dormido y lo despierta amablemente. El poeta no entiende su lenguaje, pero, de pronto, recuerda que tiene algunos conocimientos de latín [...], y, atropelladamente, le fue explicando al pastor su caso.
>
> Aquella conversación, mitad latina, mitad mímica, decidió su porvenir en Londres, pues el pastor –un buen pastor que se llamaba míster Jamesson [sic]– le ofreció su casa y su pan a cambio de que le [sic] enseñase español a sus dos hijas, lo cual no dejaba de ser una piadosa fórmula de simular retribución lo que era caridad[15].

Ferreiro nos relata el encuentro con esa pretensión literaria, sencilla y natural, tan digna de agradecer. Sin embargo, su relato no está exento de afirmaciones un poco controvertibles, en el caso de que estemos en una iglesia londinense. ¿Cómo aceptar la transcripción literal de la lectura bíblica que realiza el pastor si Curros no entiende inglés porque para comunicarse recurre al latín y a las señas? Esto naturalmente levanta las lógicas reservas y los recelos de cualquier lector prevenido, y de Carballo Calero, quien, no obstante, parece inclinado a concluir, en virtud de la abundancia de testimonios y afirmaciones, no exentas de inexactitudes, que "houbo viaxe a Londres"[16]. Del mismo modo piensa Carlos Casares al escribir que, a pesar de todo, "hay razones para creer que el viaje a Londres existió"[17].

Carballo Calero considera que el hecho de que se hablase del viaje a Londres en vida de Curros y éste no lo desmintiese es un argumento a favor de la existencia del viaje[18]. Efectivamente, es una conclusión razonable. Pero también podemos pensar, con la misma lógica, que Curros estuvo entre los protestantes de Madrid de forma hoy constatable y tampoco lo declaró. ¿Quizá el supuesto y debatido viaje a Londres fuese una forma de encubrirlo?

Creo sobre el controvertible asunto dos cosas que hoy veo bastante claras: Una, que el viaje a Londres, los meses de estancia y el episodio en la capilla protestante londinense con el pastor Jameson

---

[15] Ídem, p. 42.

[16] Carballo Calero, *op. cit.*, p. 343.

[17] O. C., *op. cit.*, p. XIII.

[18] *Op. cit.*, p. 343.

son hechos incompatibles con la fecha de 1870; si se vinculan entonces, como hace Ferreiro, el viaje a Londres no existió en ese año. Y dos, el encuentro con Jameson fue en Madrid y por las razones que fueran, confusión o interés, alguien lo localizó en Londres. ¿Acaso fue el propio Curros, según se deduce del testimonio de Fernández Alonso que decía haberlo oído "de labios de nuestro biografiado"[19]? ¿Acaso su hijo Curros Vázquez, de quien dice servirse Ferreiro? Quien quiera que fuese, ¿con qué intención o por qué motivo conecta el viaje y el encuentro con el pastor Jameson? ¿Mera confusión? Son preguntas que nos dejan en el campo de la conjetura cuyos límites no podemos sobrepasar sin datos suficientes y fiables. Atengámonos, pues, a los hechos comprobables por los testimonios y las pruebas documentales y saquemos algunas consecuencias para aproximarnos a la verdad.

2 CURROS ENTRE LOS PROTESTANTES EN MADRID: TESTIMONIO Y PRUEBAS

Con este encuentro de Curros y el pastor en Madrid guardan estrecha relación dos hechos biográficos más, que sirven para cuestionar la tesis de Ferreiro: que Curros Enríquez figura inscrito como miembro en la iglesia protestante de la calle de Madera Baja, número 8, de Madrid; y que formó parte como evangelista, es decir, evangelizador laico, de dos iglesias protestantes al servicio de sendos misioneros extranjeros. Estamos en el Madrid de 1870. Veamos todo esto apoyados en pruebas y testimonios.

2.1 Testimonio de José Marcial Dorado: Curros, obrero evangélico

Hace algunos años publiqué un artículo en la revista *Grial* (abril-mayo-junio, núm. 118, 1993) en el que me hacía eco de otro artículo muy sorprendente porque su autor revelaba la existencia de una estrecha vinculación entre el Curros joven y el protestantismo. El artículo con tal revelación aparecía sin firma en el órgano protestante *Revista Cristiana* (XXIX, núm. 677, 15 de marzo de 1908, pp. 74-76) y con el título "La muerte de un poeta". Por conjeturas que ya expliqué en su momento, llegué a la conclusión de que la autoría correspondía al protestante José Marcial Dorado (Sevilla, 1883-La Habana, 1941), periodista, agente de la Sociedad Bíblica y luego Diputado en las Constituyentes de 1931[20].

---

[19] *Op. cit.*, p. 185.

Marcial Dorado comenzaba haciéndose eco de los encomiásticos comentarios publicados en la prensa con motivo de la muerte de Curros y exponía entre otras cosas que Curros fue, en efecto, obrero evangélico, que profesaba ideas evangélicas y que tuvo que salir de España. Escribía José Marcial Dorado:

> Nosotros hemos sentido una honda satisfacción al leer estos espontáneos e imparciales juicios de los periódicos. Porque de seguro lo que ignoran estos colegas y muchos quizá de los paisanos y amigos del ilustre Curros Enríquez, son las ideas evangélicas que profesaba éste, adquiridas en sus mocedades y que moldearon su alma de poeta en el ambiente de una moral elevada y grande; necesariamente Curros Enríquez habría de reprochar las tiranías dogmáticas que abaten el amor entre los humanos; por eso le vimos formar como adalid entre los hombres progresivos y liberales; por eso el mismo sufrió persecuciones y miserias en el pueblo patrio, del cual tuvo que emigrar.
>
> Curros Enríquez fue algunos meses obrero evangélico en la Sociedad Bíblica, y aunque separado después por el curso de la vida y sus tareas periodísticas y literarias de la propaganda activa, conservó siempre en el corazón sus amores y sus ansias crecientes por la reforma religiosa del pueblo español (p. 75).

Marcial Dorado aportaba como prueba de esa condición de su espíritu religioso un poema inédito titulado "Al padre Juan Manuel Cañellas", que reproduje en el citado número de *Grial*. Se compone de 16 versos y en él recomienda un libro del pastor y predicador francés Adolfo Monod (1802-1856) cuyo título es *Lucila o la lectura de la Biblia*[21]. Asegura Marcial Dorado que el poema autógrafo se encuentra "en la primera página-cubierta de un ejemplar de esta obra que ha llegado a nuestras manos" (p. 75).

---

[20] Gabino Fernández Campos, *Reforma y contrarreforma en Andalucía*, Sevilla, Editoriales Andaluzas Unidas, 1986, pp. 237-241.

[21] *Lucila o la lectura e la Biblia*, Nueva York, Sociedad Americana de Tratados, s.a. [circa 1869 o 1870]. Adolfo Monod fue considerado uno de los oradores sagrados más

No he tenido aún la fortuna de localizar ese ejemplar. En todo caso, *Lucila* es una obra narrativa de edificación cristiana muy difundida entre las denominaciones protestantes, tanto en Europa (Francia, Alemania, Inglaterra) como en Norteamérica. En España debió de editarse a fines del año 1869 o ya en 1870[22]. El hecho de que Curros se lo recomendase "Al padre Juan Manuel Cañellas" hace suponer que *Lucila o la lectura de la Biblia* contenía un mensaje que a juicio de Curros convenía al estado espiritual del padre Cañellas. Este libro –como dije– relata la historia espiritual de una mujer y aboga por un biblismo y un cristocentrismo muy propios de las iglesias evangélicas. Por ello fue muy utilizado por los protestantes en las tareas misioneras o de evangelización. Como veremos, Curros se identifica con este enfoque religioso.

2.2 Carta-informe de William I. Knapp en 1870: Curros, evangelista

Si en 1993 no encontré razón fundada para dudar de los datos aportados por José Marcial Dorado, hoy puedo ratificar y ampliar el testimonio de esa juvenil condición protestante de Curros con nuevas aportaciones igualmente sorprendentes: el joven Manuel Curros figura como evangelista en el cuadro organizativo de la Primera Iglesia Bautista, creada en Madrid en agosto de 1870 por el hispanista y misionero norteamericano William Ireland Knapp.

grandes del siglo XIX. Con este tratado narrativo pretende inclinar al lector hacia la lectura de la Biblia. Presenta a la protagonista Lucila, mujer casada ya y madura, en este proceso de evolución espiritual: nacimiento de padres protestantes, infancia vivida en el seno de una familia adoptiva católica, una presente indiferencia religiosa de la que finalmente es rescatada para insertarse en una espiritualidad cristocéntrica, sin adscripción denominacional concreta.

La obra fue editada por primera vez en París, L. R. Delay, en 1841. En 1862 aparecía la sexta edición. Fue traducida al alemán y al inglés. En castellano se reeditó en Madrid, Establecimiento tipográfico de Idamor Moreno, 1907. Esta edición lleva al frente unos "Apuntes sobre Adolfo Monod", tomados de *El Evangelista* de Barcelona, pero sin fecha.

[22] Con el título de *Lucila* y sin especificar autor, se anuncia una novela en *El Eco Protestante*, I, núm. 12, correspondiente al 7 de octubre de 1869, p. 8. Este órgano evangélico estaba dirigido por el reverendo Antonio Vallespinosa. Creo que esta *Lucila* es la de Monod.

William I. Knapp (1835-1908), a quien los españoles llamaban don Guillermo, llegó a España en 1867, previa estancia en París. Era graduado por Colgate University. Antes de llegar aquí trabajó como profesor de lenguas modernas, entre ellas el español, en las universidades de Colgate y Vassar. (Adviértase que González-Besada y Félix Melendo aludían a esta profesión del clérigo). Pero dejó la docencia por la difusión del Evangelio. Su trabajo misionero alcanzó mucho éxito tras los primeros meses de libertad religiosa en la España posrevolucionaria. Algún historiador de su misión, como Hughey, recoge que en los primeros meses logró convertir a 1.325 personas. Pero luego por distintas circunstancias se sintió desalentado y volvió a Norteamérica. Ejerció como profesor en Yale contribuyendo notablemente al desarrollo del hispanismo[23].

---

[23] La tarea misionera de Knapp en España la ha estudiado principalmente J. David Hughey en dos libros. El primero, *Historia de los bautistas en España*, Barcelona, Junta Bautista de Publicaciones, 1964; la cifra de los convertidos en p. 10. El otro trabajo se titula *Los Bautistas en España*, Barcelona, Comisión de Educación y Propaganda de la Unión Evangélica Bautista Española, 1985 (ampliación del anterior).

Agradezco al reverendísimo Carlos López Lozano, obispo de la Iglesia Española Reformada Episcopal (Comunión Anglicana), la consulta de un artículo suyo inédito titulado "Apuntes para una biografía del reverendo Guillermo I. Knapp, misionero bautista en España". También me ha facilitado con suma generosidad otros materiales pertenecientes a su archivo personal. Un apretado resumen de la labor académica de Knapp como hispanista puede verse en *Who Was Who in America. A Companion volumen to Who's Who in America*, vol. I, 1897-1942, Chicago, U.S.A, The A. N. Marquis Company, 1942, p. 686. Entre las obras más destacables relacionadas con el hispanismo están la edición de las obras de Juan Boscán, *Las obras de Juan Boscán repartidas en tres libros*, Madrid, Librería de M. Murillo, 1875; y una edición de la novela de Pardo Bazán *Pascual López. Autobiografía de un estudiante de medicina*, ed. with english notes and vocabulary by W. I. Knapp, Boston, Ginn and Co., 1905. También confeccionó una *Biblioteca escogida de literatura española*, Madrid, Imp. de Miguel Ginesta, 1875. Asimismo es autor de alguna gramática española. Esta labor queda reflejada y valorada en M. Romera-Navarro, *El hispanismo en Norte-América. Exposición crítica de su aspecto literario*, Madrid, Renacimiento, 1917, pp. 337-339; en Aquilino Sánchez Pérez, *Historia de la enseñanza del español como lengua extranjera*, Alcobendas (Madrid), Sociedad General Española de Librerías, 1992, p. 336; y en Mar Vilar, *El español, segunda lengua en Estados Unidos*, Universidad de Murcia, 2000, pp. 24, 281-282.

Ramón Bon Rodríguez fue un pastor protestante que trabajó para Knapp durante unos años. Luego se retractó y volvió al catolicismo. Desde la abjuración noveló de forma torpe y dasaliñada sus andanzas entre los protestantes en un título no menos pintoresco: *Líos protestantes. Noticias verdes, coloradas, escandalosas, verdaderas de varias capillas protestantes en España, de sus pastores misioneros y feligreses*, Santander, Imp. de la

Con el fin de ir creando una infraestructura que diese acogida formal a los convertidos, Knapp siente la necesidad de crear una Iglesia. La denominación religiosa bautista practica el bautismo de adultos y por inmersión. Esta particularidad no era la más apropiada para la mentalidad religiosa española, acostumbrada al bautismo de infantes convencional. Por tal motivo Knapp consideró que en la España católica era más estratégico para su eficacia misionera no crear una Iglesia Bautista y en su lugar integrarse con otros misioneros en una Iglesia de corte presbiteriano.

Y efectivamente así ocurre. Se pone de acuerdo con William Moore, representante de la Iglesia Presbiteriana de Irlanda, y con John Jameson, de la Sociedad Bíblica Nacional de Escocia y perteneciente a la misma denominación que Moore, y los tres crean una Iglesia Presbiteriana en Madrid en los primeros meses de 1870. La membresía inicial fue de cuarenta y cinco personas. La capilla se ubicó en la calle de Lavapiés. El citado historiador de los Bautistas en España, David Hughey, nos cuenta así esa formación eclesial:

> Knapp era un bautista convencido, pero, en las circunstancias especiales que se encontraba en España, decidió que lo mejor era no organizar una iglesia bautista. Se unió con Guillermo Moore, de la Iglesia Presbiteriana de Irlanda, y con Juan Jameson [sic], de la Sociedad Bíblica Nacional de Escocia, y juntos organizaron una iglesia presbiteriana. El 26 de marzo de 1870, cuarenta y cinco personas fueron recibidas como miembros de Iglesia después de un examen y se celebró por primera vez el domingo siguiente, un servicio de comunión. La "obra" en este periodo consistía de [sic] una iglesia en la calle de Lavapiés, con capacidad para 400 a 500 personas, un puesto de predicación en la Plaza de la Cebada, con capacidad para 400 personas, una escuela diaria para niños y otra para niñas y una clase de teología para evangelistas[24].

viuda de J. José Mezo, 1882. En él aparece Knapp no muy favorecido. Su valor documental carece de objetividad y no le disgusta al Menéndez y Pelayo de la *Historia de los heterodoxos españoles*, II, Madrid, BAC, 1987, pp. 1003-1004.

[24] J. David Hughey, *Historia de los bautistas en España*, citado, pp. 10-11. En el otro libro del mismo autor y que resulta una versión ampliada del mismo el apellido Jamesson aparece con dos eses (*Los bautistas en España*, traducción de Pedro Bonet, Madrid, Comisión de Educación y Propaganda de la Unión Evangélica Bautista de España, 1985, p. 27). Pero el nombre correcto es *Jameson*, pues así firma el interesado

Knapp, a pesar de haberse asociado con los presbiterianos británicos, no ha renunciado a sus convicciones bautistas, y al cabo de un breve espacio de tiempo forma otra Iglesia con su propia denominación bautista mediante la autodisolución de la presbiteriana. El irlandés William Moore cuenta las circunstancias en que se produjo la segregación de Knapp. Lo hace de la siguiente manera en una carta fechada en Madrid, el 31 de octubre de 1870 y publicada en diciembre de ese año. Va dirigida a míster Gibson, encargado de la labor misionera de la Iglesia Presbiteriana de Irlanda:

> Durante mi última visita a Irlanda, el Doctor Knapp se separó de nuestra comunión presbiteriana y trató de establecer una iglesia bautista. Empezó por "sumergir" a dos de nuestros evangelistas y a unos cuantos miembros de la iglesia que aprobaron su propuesta, más por afecto personal que por convicción de la necesidad de "anabaptismo". Su obra actualmente, en cuanto a influencia y miembros, es *nula*. Pero este hecho ha tenido la infeliz consecuencia de disipar a una extensa y próspera congregación y de hacer totalmente imposible, para las iglesias evangélicas establecidas en España, cooperar con él[25].

---

al final de la *Confesión de fe hecha por la asamblea de la Iglesia Cristiana Española en abril de 1872*, documento manuscrito y sin paginar. Fue editado facsimilarmente por la Iglesia Evangélica Española, Imprenta Nuestra Señora de las Angustias, Granada, 1994.

[25] Cito la versión castellana de este fragmento por Hughey, *Historia de los bautistas...*, p. 14. El texto completo informa de la aproximación y posterior integración de Jameson y Moore en la iglesia ubicada en la calle de Madera Baja, número 8, la de más éxito entonces. Ambos formaron parte del Comité, presidido por Vizcarrondo y Carrasco como vicepresidente (*Missionary Herald of the Presbyterian Church in Ireland*, 1 de diciembre de 1870, pp. 232-234). Curiosamente, otro heterodoxo gallego, Félix Moreno Astray (1841-1880), se aproximó a la "secta presbiteriana" en fechas y ambientes semejantes a los de Curros. Lo hizo en torno a 1870 y en esta capilla de Madera Baja, según Manuel Murguía, quien considera maliciosamente que la protestantización de Moreno fue como la de otros clérigos, que se encontraban a disgusto con su dogma y sus obispos "y que amaban a Dios un poco menos que a las libras esterlinas". (Manuel Murguía, *Los precursores*, A Coruña, Imprenta de La Voz de Galicia, 1985, pp. 111-113). Pero su vida como pastor protestante no fue envidiable en riqueza o bienestar materiales, y sin embargo en ella permaneció hasta el final. (Véase también Benito González Raposo, *Félix Moreno Astray, un heterodoxo gallego*, separata de *Compostellanum*, vol. XXXVII, núm. 1-2, Santiago de Compostela, 1992, pp. 231-270).

En esta carta William Moore se muestra dolido por el comportamiento de su socio eclesial y por eso tiende a minimizar las cifras de los escindidos y se limita a apuntar que fueron "dos evangelistas" y "unos cuantos miembros". Y bien por afecto bien por convicción, el caso es que Knapp bautizó por inmersión a los evangelistas y miembros presbiterianos segregados y crea el 10 de agosto de 1870 la primera Iglesia Bautista en Madrid "with therty-three members, whom I baptized the last two weeks", según informa el mismo Knapp el 11 de agosto a la Sociedad Bautista Misionera Americana (American Baptist Missionary Union), de la que dependía[26].

Los datos del presbiteriano irlandés Moore resultan muy importantes para el caso que nos ocupa, porque uno de esos "dos evangelistas" luego sumergidos por el bautista norteamericano debe de ser, lógicamente, el joven Manuel Curros. Y esto tiene que ser así porque su nombre, así, Manuel Curros, figura luego como uno de los dos evangelistas empleados en la reciente Iglesia Bautista de Knapp.

Efectivamente, Knapp vuelve a informar de la creación de su propia Iglesia mediante una carta fechada el 22 de agosto y que el órgano informativo de la Sociedad Bautista Misionera, *The Missionary Magazine*, publica en el número correspondiente a diciembre de 1870. La información enviada ahora sobre la nueva Iglesia recién fundada es mucho más amplia que la anteriormente facilitada. En esta revista de la Sociedad Bautista podemos leer el siguiente titular: "Mission to Spain. Letter from Mr. Knapp. *First Baptist Church in Madrid*". El cuerpo de la carta de Knapp resulta de capital importancia por la precisión temporal en que se produce la

Hoy puedo precisar a Murguía: Moreno Astray figura inscrito, al igual que Curros, en la Iglesia Española del Redentor de la calle de Madera Baja, 8, el día 28 de septiembre de 1870. Así consta en el *Registro de la Iglesia Evangélica Española del Redentor*, p. 47. Se conserva en el Archivo Diocesano de la hoy Iglesia Catedral del Redentor (Comunión Anglicana), calle de Beneficencia, 18, de Madrid, lugar adonde se trasladó la congregación de la Iglesia de Madera Baja. Moreno Astray se incribe como pastor y apunta el domicilio de Camuñas (Toledo), en el que ejercía la pastoración.

[26] Esta notificación lleva fecha 11 de agosto de 1870 y se publica en *The Missionary Magazine*, vol. L, núm. 10, octubre de 1870, p. 386.

constitución de la Iglesia Bautista y sobre todo por la mención expresa de Manuel Curros. Dice así en versión traducida:

> 22 de agosto de 1870. El 28 de julio informé de que esperaba tener funcionando completamente una iglesia bautista aquí antes del 1 de septiembre, pero he podido hacerlo mucho antes. El 3 de agosto convoqué a todos los miembros de la iglesia presbiteriana, les expuse todos los hechos del caso, que ya conocían íntegramente con anterioridad, y les pedí que decidieran mediante un voto completamente libre si la iglesia debería continuar como presbiteriana o bautista. El voto fue unánime en favor del bautismo en el verdadero sentido de la palabra. En consecuencia les pedí que disolvieran formalmente la iglesia presbiteriana, lo cual hicieron. Entre el 30 de julio y el 20 de agosto, he bautizado a 38 miembros de la iglesia, y hasta el 10 de agosto eran 33 los creyentes bautizados. Fue en ese día cuando reuní a estos 33 y con ellos formé una iglesia de estricta comunión bautista bajo el nombre de "Primera Iglesia Bautista en Madrid". La misma noche designaron los siguientes cargos:
>
> WM. J.[sic] KNAPP, *pastor*.
> RUFINO BARRIOS Y NICANOR CASCAJOSA, *diáconos*.
> JUAN CALLEJA, *secretario*.
> SEGUNDO GÓMEZ, *tesorero*.
>
> La obra por ahora alcanza las siguientes dimensiones:
>
> Capilla con capacidad para 500 asistentes.
> Escuela de chicos en la calle de la Cabeza, 50 estudiantes.
> Escuela de chicas, 25 estudiantes.
> Ahora ya todos los empleados son bautistas.
> Primer evangelista, - Juan Calleja.
> Segundo idem, - Manuel Curros.
> Maestro, - Segundo Gómez.
> Maestra, - María Morales[27].

---

[27] *The Missionary Magazine* (Boston), vol. L, núm. 12, diciembre, 1870, pp. 448-449. Estimo conveniente reproducir la versión original:

Mission to Spain

LETTER FROM MR. KNAPP.

First Baptist Church in Madrid. Aug. 22, 1870._ I wrote July 28th that I hoped to have a Baptist church in full operation here by the first of Sept., but I have been enabled to do so much earlier. On Aug. 3d I called the Presbyterian church together, La imprecisión cuantitativa y nominal de Moore se hace muy explícita en la carta del misionero norteamericano Knapp, especialmente en lo referente al cuadro constitutivo de la iglesia y de aquellas áreas dependientes, como la educativa y la de evangelización. No parece excesivamente arriesgado suponer que los "dos evangelistas" pertenecientes primero a la iglesia presbiteriana y que fueron mencionados por Moore sean los que aparecen ahora entre la nómina de personas rectoras o dependientes de la nueva iglesia de Knapp y su obra, es decir, los dos evangelistas ahora bautistas Juan Calleja y Manuel Curros.

---

laid before them all the facts in the case, with which they were fully acquainted before, and asked them to decide by a perfectly free vote whether the church should continue as a Presbyterian one or a Baptist. The vote was unanimous in favor of baptism in its true sense. I then asked them to dissolve formally the Presbyterian church, which they did. Between the 30th of July and the 20th of August I have baptized 38 of the church, and up to the 10th of August I had 33 baptized believers. It was on that day that I called these 33 together and formed them into a Strict Communion Baptist church under the name of the "First Baptist Church in Madrid". They appointed the following officers the same night:-

WM. J.[sic] KNAPP, *Pastor.*
RUFINO BARRIOS, NICANOR CASCAJOSA, *Deacons.*
JUAN CALLEJA, *Clerk.*
SEGUNDO GOMEZ, *Treasurer.*

The work is now reduced to the following dimensions:-

The chapel seating 500.
Boys' school in Calle de Cabeza, 50 students.
Girls' school, 25 scholars.
All the employees are now Baptists.
1st Evangelist, -Juan Calleja.
2d do. -Manuel Curros.
School master, -Segundo Gomez.
School mistress, -Maria Morales.

Juan Calleja trabajó luego en la obra bautista abierta en Linares. En 1874 mandó una partida republicana y se levantó en armas contra el gobierno. Fue cesado por este motivo. (Véase Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, II, Madrid, BAC, 1987, p. 1004. También Hughey, *Los Bautistas en España,* citada, p. 31).

2.3 Manuel Curros miembro de la Iglesia Evangélica del Redentor, Madera Baja, 8, de Madrid

Otro documento aún más concluyente sobre la condición protestante del joven Curros es el que hemos descubierto en el *Registro de la Iglesia Evangélica del Redentor* de Madrid, sita en la calle de Madera Baja, 8, de esa capital, la cual había tenido sede anterior en Catalina de los Donados, 2[28]. Este dato viene a fortalecer los dos anteriores. Sobre esta iglesia y los pastores iniciadores nos da información Carmen de Zulueta en estos términos:

> El 24 de enero de 1869 se inauguró la primera capilla protestante en Madrid, en la calle de Catalina de los Donados, 2, con capacidad para 400 personas. Los predicadores de los servicios dominicales eran Ruet [1826-1878], por la mañana, y Carrasco [1842-1873], por la tarde. Ambos se distinguían por sus dotes de oradores –Carrasco era conocido como "el Castelar protestante"– y el público se aglomeraba para oírlos. Muy pronto hubo necesidad de un local más amplio, y el 21 de marzo del mismo año 69 se abrió la capilla de la calle de Madera Baja, 8. Poco después, Carrasco completó en Suiza su doctorado en Teología y se ordenó como pastor protestante. Ruet decidió entonces dejarlo a cargo de la capilla de Madera Baja y trasladarse él, en la primavera de 1870, a la capilla de la calle del Limón. Al fin del año 70 había cinco iglesias protestantes en Madrid[29].

Por estos años el protestantismo iba con viento en popa. Esta capilla, en verdad, gozó de cierta fama. Otra gallega, Emilia Pardo Bazán, la menciona en *La prueba* (1890), haciéndose eco de esa resonancia pública conseguida en los primeros años de libertad. En el capítulo VIII presenta a una familia misionera en España, los Baldwin ingleses. "Ella –dice la voz narradora– era quien se aferraba en hacer florecer los áureos tiempos de la calle de la Madera durante los años revolucionarios"[30].

---

[28] Ya se dijo que se custodia en el Archivo de la Iglesia Catedral del Redentor, calle Beneficencia, 18, Madrid. A este lugar se trasladó parte de la congregación de Madera Baja hace más de un siglo. Hoy constituye el centro neurálgico de la Iglesia Española Reformada Episcopal (Comunión Anglicana).

[29] *Misioneras, feministas, educadoras. Historia del Instituto Internacional*, Madrid, Castalia, 1984, p. 62. La fecha de 24 de enero se refiere al primer culto público.

[30] *Obras completas*, I, Madrid, Aguilar, 4ª ed., 1973, p. 646.

Efectivamente, la capilla vivió tiempos de esplendor en esos primeros momentos posteriores a la Revolución y a la libertad constitucional. Según consta en el citado *Registro de la Iglesia Evangélica del Redentor*, la relación de personas que ingresaron en la congregación desde el 1 de enero del año 1869, en que se abrió el registro, hasta el 27 de septiembre de 1870 asciende a 1.257 miembros, según cómputo propio.

Pero lo más importante es destacar que en esta nómina se halla el nombre de Curros Enríquez, que hace el número 756, según mi propio cómputo, y figura inscrito el día 22 de enero de 1870 (p. 23). En el apartado de la profesión consta como escritor de 18 años de edad y estado soltero. El domicilio indicado entonces está en la calle Espíritu Santo, 35, 2° derecha. (Como se puede ver por una simple ojeada al callejero madrileño, el domicilio del joven Curros y la sede de la capilla de Madera Baja están muy próximos).

En este mismo libro o *Registro* existe otra relación que se inicia a partir del 27 de septiembre de 1870, cuando la Iglesia de Madera Baja dispone ya de una organización y de una profesión de fe y disciplina, adoptada y publicada en esa fecha. En esta nómina ya no figura el nombre de Curros. Parece lógico que así sea porque, por lo expuesto anteriormente, Curros se integró en marzo de ese 1870 en la iglesia Presbiteriana formada por el trío de Knapp, Moore y Jameson, y luego pasó, por la disolución de esta congregación, a la iglesia Bautista de Knapp, fundada el 10 de agosto de 1870.

Teniendo en cuenta estos testimonios y datos aportados podemos preguntarnos cuánto tiempo duró la permanencia *formal* de Curros entre los protestantes. José Marcial Dorado aseguraba que "fue algunos meses obrero evangélico en la Sociedad Bíblica". Esta afirmación parece confirmarse ciertamente. Ese tiempo comienza el 22 de enero de 1870 e incluiría los meses en que formó parte de la iglesia Presbiteriana, desde marzo hasta agosto del mismo año, en que se disolvió al constituirse la iglesia Bautista.

A esos meses hay que sumar el periodo que pasó como evangelista dependiente de la Iglesia de Knapp. Y aquí su permanencia activa fue más breve, de poco más de un mes: el tiempo que va desde la formación de la Iglesia Bautista hasta mediados de septiembre de 1870 cuando Knapp suprime los cargos de evangelista. Knapp, en una carta fechada el 20 de septiembre de 1870, informa a la sede central de su Misión en Boston de que ha tenido que suprimir a los evangelistas para reducir gastos. Por tal motivo, comunicaba que su trabajo dominical resultaba sobrecargado: "My Sunday work –escribe– is quite heavy now, as I have discharged all evangelists for the purpose of lessening expenses till I hear from the Rooms"[31].

3 ALGUNAS CONCLUSIONES

A tenor de los datos expuestos hasta ahora procedentes de los biógrafos, de Marcial Dorado, de Knapp y de William Moore y la inscripción en el *Registro de la Iglesia Evangélica del Redentor*, se desprenden las siguientes conclusiones:

3.1 Manuel Curros, evangelista presbiteriano

Manuel Curros debió de ser por deducción lógica uno de los dos evangelistas pertenecientes a la primera Iglesia Presbiteriana constituida como tal en Madrid el 26 de marzo de 1870. De esta Iglesia formaban parte como fundadores el norteamericano de denominación bautista William I. Knapp, el presbiteriano William Moore y el escocés John Jameson, también presbiteriano y representante de la Sociedad Bíblica de Escocia. Esta vinculación con el agente de la Sociedad Bíblica se compadece bien con el testimonio aportado por Marcial Dorado.

3.2 El encuentro con Jameson, en Madrid

También parece lógico inferir que el *Jamesson* (con dos eses) de Londres no es sino el Jameson cofundador de la Iglesia presbiteriana de Madrid, quien le daría el empleo del que hablan los biógrafos. En consecuencia, el encuentro con el pastor protestante, es decir, Jameson, que según tantos biógrafos de Curros se produjo en Londres, tendría lugar en la capital de España y no en la inglesa. Resultaría demasiado casual que Curros conociera en Londres, en el caso de que se acepte su viaje como cierto, a un pastor cuyo nombre y condición protestante coinciden en general con los mismos atributos del presbiteriano Jameson que tenemos en Madrid y de cuya Iglesia parece razonadamente indudable que Curros formó parte.

---

[31] *Baptist Missionary Magazine*, vol. LI, núm. 1, enero de 1871 (nueva serie, vol. 1), p. 27.

Hemos visto, efectivamente, que Ferreiro escribe *Jamesson*, con dos eses, y también Carballo Calero y Carlos Casares, quienes en esto le siguen. No obstante Carballo escribe este apellido precedido de M. que no se encuentra en Ferreiro, que escribía míster[32]. Creemos que estas diferencias de grafía no son argumentos sólidos para levantar una desconfianza insalvable respecto de la identidad única a que apuntan como referencia esos dos nombres, pues la vacilación se observa incluso en los libros de Hughey[33]. La M. que escribe Carballo Calero seguramente es abreviatura de *míster*[34], tratamiento usado por Ferreiro. Las dos eses de Jamesson se pueden atribuir a desconocimiento o duda de la grafía verdadera, que es Jameson.

Me parece oportuno incluir ahora un pequeño apunte biográfico del pastor Jameson (1842-1921) que contribuye a consolidar la conclusión. Me sirvo de la semblanza publicada en la revista protestante *España Evangélica* con motivo de su fallecimiento en 1921[35]. Leemos ahí, entre otras notas biográficas, que "D. Juan Jameson llegó a Madrid en Diciembre de 1869 [...]. Era entonces un joven de veintisiete años, que había ejercido durante los dos años anteriores su primer ministerio pastoral entre los pescadores de las Islas Shetland". Se expone también que su predicación era sólida pero sobria en recursos oratorios; y de un "carácter generoso". Continúa así este boceto:

---

[32] Ricardo Carballo Calero, *Historia da literatura galega...*, citada, p. 344. Carlos Casares, en la introducción a *O. C.* de Curros, citada, p. XII.

[33] El mismo Hughey o sus traductores escriben Jameson y Jamesson respectivamente en *Historia de los bautistas...* p. 10, y en *Los bautistas en España,* p. 27.

[34] *Op. cit.*, p. 344, n. 34.

[35] Antonio Rodríguez, "El Rdo. [sic] Juan Jameson", *España Evangélica,* II, núm. 86, 15 de septiembre de 1921, p. 296.

> Cuando llegó a España traía la representación de la Sociedad Bíblica de Escocia, y poco después fue nombrado misionero de la Iglesia Libre Unida del mismo país, en el desempeño de cuyo cargo dirigió la obra que se hacía primero en la capilla de la Plaza del Limón y luego en la calle de Leganitos.

La semblanza se cierra con una nota que refuerza la tesis que mantenemos de que Juan Jameson es, casi con toda seguridad, el mismo que el *Jamesson* londinense de Ferreiro. Escribe el autor de la semblanza necrológica:

> Enviamos a sus *hijas*, [la cursiva es mía] una de las cuales ha trabajado por algunos años como misionera en la India y ha acompañado a su padre en estos últimos tiempos, la expresión de nuestra más sentida simpatía cristiana.

¿No debemos pensar que estas *hijas* de Juan Jameson son en realidad aquellas a quienes el supuesto pastor londinense *Jamesson* quería enseñar español por medio del joven exiliado Curros y a las que alude Ferreiro?[36]. En ningún momento se dice nada de que este pastor Jameson fuese profesor de español, como se puede leer en la biografía de González-Besada y Félix Melendo (pp. 18-19). Al contrario, parece que Jameson no conocía el castellano cuando llegó a España, detalle que concuerda con la versión del encuentro facilitada por Ferreiro, como vimos[37]. Quien sí ejerció como profesor de español fue Knapp. Parece, pues, que en tal información se mezclan las personalidades del pastor Jameson y del hispanista Knapp, en cuyas tareas misioneras participó Curros. Todo ello contribuye a crear ese fondo de oscura verdad.

---

[36] A pesar de esta referencia a las hijas de Jameson, no he encontrado ninguna alusión a su situación familiar cuando se le tributa un acto de despedida en Edimburgo el 28 de noviembre de 1869. ("Spain. Appointment of the Rev. John Jameson as General Agent for the Society in Spain", en *Occasional Record of the National Bible Society of Scotland*, enero, 1870, pp. 229-234). Samuel Vila y Darío A. Santamaría, en su *Enciclopedia ilustrada de historia de la Iglesia*, Terrassa (Barcelona), Clie, 1979, dedican una entrada a Juan Jameson. Parece que toman los datos que suministra *España Evangélica*, citada, pero yerran, como se desprende de la lectura, en la fecha de su muerte, que sitúan en 1894. Esta fecha corresponde al año en que Jameson temporalmente abandonó España.

Puede decirse también que Jameson y Moore figuran entre los veinticinco pastores que firman en Madrid y en abril de 1872 una *Confesión de fe hecha por la asamblea de la Iglesia Cristiana Española*, en la que se integraban distintas denominaciones.

3.3 El encuentro de Curros con Jameson, en los comienzos de 1870

El encuentro de Curros con Jameson debió de producirse entre la fecha de llegada a España del pastor, diciembre de 1869, y antes del 10 de agosto de 1870, en que ya le vemos formando parte como segundo evangelista de la Primera Iglesia Bautista de Knapp. Suponiendo que el encuentro hubiera sido en la ya constituida Iglesia Presbiteriana de Knapp-Moore-Jameson, la ubicación del episodio sería en la calle de Lavapiés, donde se estableció esta Iglesia, y entre el 26 de marzo y el 10 de agosto de 1870. Pero igual podía haber sido en cualquier local habilitado para la predicación o en alguna sede eclesial ya existente con anterioridad[38]. Según

---

Predominaba la presbiteriana. Merece mención el hecho de que también se encuentra entre los firmantes otro heterodoxo gallego: Félix Moreno Astray, que fue pastor en el pueblo toledano de Camuñas. (Existe edición facsímil editada por la Iglesia Evangélica Española, Madrid, 1994).

[37] En una breve nota sobre España publicada en el *Occasional Record*..., noviembre de 1871, p. 295, leemos acerca del progreso del castellano de Jameson al cabo de un año de estancia y experiencia en nuestro país: "As Mr Jameson is now able to preach and give addresses in the Spanish tongue, it is hoped that he may be greatly honoured as a useful and successful evangelist. He has already had young men under his care and teaching".

[38] Antes de constituirse la Iglesia Presbiteriana y asentarse en Lavapiés, existían ya capillas evangélicas en Madrid, como vimos. Sobre la ubicación de la iglesia presbiteriana en Lavapiés, véase "Christian Effort in Spain", *The Missionary Magazine*, vol. L, núm. 4, abril, 1870, pp. 118-119). El cambio denominacional producido por secesión de la Iglesia Presbiteriana no supuso un desplazamiento de la calle de Lavapiés, pues en otra carta de Knapp fechada el 1 de septiembre de 1870 leemos: "Sept. 1.- The first

nuestra perspectiva, no sería en Trafalgar Square, como asegura Ferreiro[39].

3.4 *Curros no estaba en Londres en las fechas defendidas por Ferreiro*

Sea o no sea datable el encuentro con absoluta precisión en tiempo y local eclesial, no resulta fantástico suponer y afirmar que Curros se hallaba en Madrid en los momentos de constitución de la Iglesia Presbiteriana primero y de la Primera Iglesia Bautista de Knapp después (entre marzo y septiembre). Al efecto resulta especialmente significativo el momento de la disolución de la

---

of September finds us with two strict Baptist churches in Madrid, one (my own) the Lavapies [sic] or 1st chuch, of forty-eight members, and the other, the Libertad, of forty-two members" (*The Missionary Magazine*, vol. L, núm. 12, diciembre, 1870, p. 449). Ramón Bon Rodríguez precisa la ubicación en el número 17 de dicha calle, que era la puerta de acceso de los pastores; el públicó, en cambio, entraba por la calle Ministriles (*Líos protestantes...*, citada, p. 13). Es lógico pensar que un misionero enviado a España como Jameson visitase diversos locales de culto. Era una forma de apreciar el estado del protestantismo incipiente en sus diversas denominaciones y de establecer lazos de cooperación evangelizadora, máxime tratándose de un representante de una Sociedad Bíblica.

[39] Incitado por el topónimo, me resisto a eludir el hecho de que en la calle Trafalgar de Madrid, número 32 actual, y próxima a la Plaza de Olavide y de la glorieta de Quevedo, existe una capilla evangélica de Hermanos. Según una crónica protestante de 1897, antes de este emplazamiento en 1895, se hallaba en la glorieta de Quevedo, "donde en los principios de Noviembre de 1874 se constituyó como iglesia". Fue obra de Faithfull ("Una nueva iglesia en Madrid", *El Cristiano*, XXVIII, núm. 1.360, 4 de febrero de 1897, p. 39). José M. Martínez escribe al respecto que Faithfull vino a Madrid desde Córdoba en 1872 y "Establecido en Chamberí, y con la colaboración de José Ríos, abrió unas escuelas y un local para el culto en la actual calle de Eloy Gonzalo, Nº 10" (*La España evangélica ayer y hoy. Esbozo de una historia para una reflexión*, Barcelona, Andamio/Clie, 1994, p. 191). (El número 10 de Eloy Gonzalo limita con la glorieta de Quevedo). Pero en el libro de José Flores observamos algunas diferencias sobre el emplazamiento: "El tan repetido polígrafo Menéndez y Pelayo afirma que vio vendiendo biblias con su carro blindado por las Ramblas de Barcelona al famoso Jorge Lawrence de los Hermanos por el año 1869 quien luego se traslada a Madrid y abre un local de predicación con capacidad para 200 personas. Fue la famosa iglesia de Chamberí, hoy reedificada *en el mismo lugar* de la calle de Trafalgar nº 32" (*Historia de la Biblia en España*, Barcelona, Clie, 1978, p. 185. La cursiva del texto es mía). En cualquier caso, entre Trafalgar, 32, y la glorieta de Quevedo la distancia es escasísima.

Iglesia Presbiteriana y constitución de la Bautista en el verano de 1870 en que se le asigna el cargo de evangelista. En cambio resulta poco creíble que en tales fechas se hallase en Londres, donde se produjeron unas *supuestas* experiencias biográficas que son hechos *reales* en Madrid. Por tanto en este punto entramos en colisión frontal con la tesis de Ferreiro, que, como vimos, establece la estancia de Curros en Londres entre abril y octubre de ese año de 1870.

3.5 Curros, bautizado por Knapp

La constitución de la Iglesia Bautista realizada por Knapp el 10 de agosto de 1870 tras la separación de los presbiterianos llevaba aparejada la acción previa del bautismo por inmersión de los nuevos miembros, conforme a los principios de tal denominación. El profesor jesuita Prudencio Damboriena señala tres requisitos para ser miembros de una Iglesia Bautista: "un corazón regenerado", "una profesión de fe" hecha en voz alta y "la recepción del bautismo", la cual tiene como condición casi sin excepción que "debe administrarse por la inmersión"[40].

Apoyados en estos principios básicos bautistas, en las palabras del propio Knapp ("Ahora ya todos los empleados son bautistas") y en el testimonio de Moore, que, como vimos, asegura, y en consecuencia ratifica, que Knapp "empezó por 'sumergir' a dos de nuestros evangelistas" para integrarlos en su nueva Iglesia, podemos concluir lógicamente que Curros Enríquez fue bautizado por el rito bautista en el verano de 1870[41]. Y, del mismo modo, no es menos lógico deducir que la ceremonia bautismal se celebró en el río Manzanares, el nuevo Jordán bajo cuyas aguas pasaba Knapp a los adeptos a su denominación eclesial[42].

---

[40] *Fe católica e iglesias y sectas de la Reforma*, Madrid, Razón y Fe, 1961, pp. 663-668.

[41] David Hughey, en *Los Bautistas en España*. Madrid, Comisión de Educación y Propaganda de la Unión Evangélica Bautista Española, 1985, escribe: "El 10 de agosto de 1870 [Knapp] organizó la primera iglesia bautista de Madrid, recibiendo como miembros a 33 personas que habían hecho profesión de fe mediante el bautismo, durante las dos semanas precedentes" (p. 28).

3.6 *Curros como evangelista*

Si por otra parte consideramos el cargo que se le asigna a Curros, el de *evangelista*, hemos de aceptar también sin resistencia mental o recelos infundados que Curros llevaría a cabo las tareas propias del mismo o al menos recibiría instrucción adecuada para desempeñarlas[43]. Las funciones inherentes al cargo eran la dirección de una reunión y la predicación del Evangelio en las congregaciones en condición de laico y a sueldo. El evangelista viene a ser un misionero seglar dentro de una misión[44].

Las doctrinas fundamentales que recibiría Curros para alcanzar ese grado de evangelista serían las propias de las denominaciones presbiteriana, a la que perteneció primero, y la bautista posterior[45].

---

[42] En la carta del 22 de agosto y que en parte hemos reproducido, podemos leer también que encuentra más dificultades para aumentar el número de los 38 ya bautizados porque carece de bautisterio y los de clases más elevadas se resisten a ser bautizados en el río. Como tampoco existía un lugar próximo y apropiado para realizar el bautismo, "nos vemos obligados a administrarlo entre las lavanderas del Manzanares, quienes, con sus familias y compañeros, empiezan un griterío irrisorio difícil de soportar, sobre todo cuando el lenguaje obsceno se constituye en parte principal del ultraje" (*The Missionary Magazine*, vol. L, núm. 12, p. 449). Menéndez y Pelayo acusa también esta algazara que las lavanderas provocaban con los bautismos de Knapp (*Historia de los heterodoxos españoles*, II, Madrid, BAC, 4ª ed., 1987, p. 1003). Ramón Bon Rodríguez, el expastor bautista, habla de su bautismo en el mismo río en un rito celebrado por Knapp en 1871 y alude también a las lavanderas (*Historia de las Sociedades Bíblicas, de sus jefes y emisarios*, prólogo de Juan Manuel Ortí y Lara, Madrid, Imp. de F. Maroto e hijos, 1881, p. 110).

[43] Recordemos que Hughey informa del estado de la obra misionera dependiente de la Iglesia Presbiteriana de Knapp-Moore-Jameson y entre los distintos ministerios estaban las escuelas y "una clase de teología para la preparación de evangelistas" (*Historia de los bautistas en España*, citada, p. 11).

[44] Véase Horst Rzepkowski, *Diccionario de misionología. Historia, teología, etnología*, Estella (Navarra), Verbo Divino, 1997, pp. 221-222. En uno de los informes enviados por el misionero William Moore en marzo de 1871 a la organización misionera de la que dependía en Irlanda se confirman esas tareas: "Our own Evangelist, Giménez, continues to preach with great acceptance in the congregation of Limon. He also been conducting for some weeks a cottage meeting in the out-skirts of the city" (*Missionary Herald of the Presbiteryan Church in Ireland*, 1 de abril de 1871, p. 305). De forma semejante en el número correspondiente a mayo, p. 315.

3.7 Tiempo de permanencia activa de Curros entre los protestantes de Madrid

Y, en fin, ya dijimos que la permanencia formal de Curros entre los protestantes fue de meses: ocho meses en números redondos. Desde el 22 de enero en que se inscribe entre los congregantes hasta septiembre que lo despide Knapp. No sabemos si Curros siguió con posterioridad unido confesionalmente durante algún tiempo a la denominación Bautista[46]. Pero hemos de pensar que su espíritu evangelizador no se desvanecería repentinamente. Para Marcial Dorado –recordemos– Curros Enríquez profesaba ideas evangélicas.

Estos meses de vinculación oficial protestante de Curros nos predisponen a pensar que son aproximadamente coincidentes, en cantidad y en cronología, con los de la supuesta permanencia en Londres, según Pedreira (ocho meses; p. 168). Ferreiro limita la duración de la estancia a seis: de abril a octubre. ¿Serán los mismos que median entre la creación de la Iglesia Presbiteriana de Knapp, Moore y Jameson (marzo) y el despido de Knapp (septiembre)? En cualquier caso "los beatos de la erudición" de los que se burlaba Ferreiro porque ponían en duda el viaje tienen ahora otro motivo de sospecha a su favor, o mejor, otra razón. Creo que no cabe duda, por lo visto, de que el viaje y la estancia en Londres no se produjeron en las fechas señaladas por Ferreiro.

---

[45] Prudencio Damboriena nos suministra información al respecto en su libro *Fe católica e iglesias y sectas de la Reforma*, Madrid, Razón y Fe, 1961. Los presbiterianos pertenecen al tronco calvinista. Dentro del calvinismo se distinguen tres ramas: presbiterianos, congregacionalistas y reformados (p. 469). Entre los presbiterianos y reformados apenas existen diferencias, sólo de carácter geográfico, pues los reformados son los nacidos en el continente y los presbiterianos en Escocia (p. 469). También el Ulster es "nido rabioso de presbiterianismo" (p. 507).

Las tres denominaciones calvinistas mantienen en general la línea teológica de su progenitor (p. 470); y en Calvino, es sabido, predominan como rasgos el biblismo, el predestinismo y el congregacionalismo (pp. 530, 535). Los sacramentos son dos: Bautismo y Eucaristía o Santa Cena. El primero, símbolo de la unión del alma con Dios (p. 538); y en la Eucaristía la presencia de Cristo es meramente espiritual (p. 544).

Los bautistas tienen a los anabaptistas como precursores, pero la denominación bautista tiene muchas ramificaciones. Tanto las tendencias liberales como las conservadoras comparten unos principios comunes: "el dominio absoluto de Jesucristo que ha revelado su voluntad en la Biblia" y "la soberanía y libertad plenas del alma humana, dirigida inmediatamente por Dios en todo lo relativo a su vida religiosa" (p. 649).

[46] No se conservan los documentos constitutivos de la fundación de la Iglesia Bautista de Madrid. Desaparecieron en la Guerra Civil (1936-1939), según me informa oralmente el pastor bautista de Madrid Emmanuel Buch.

4 UN COLOFÓN

Hoy no podemos ir más allá de lo tratado. Creo no obstante que lo dicho sobre este aspecto biográfico arroja más luz para el estudio de la ideología religiosa de Curros. Eso vendrá en otro momento, junto con otro hecho más, conectado con la biografía protestante de Curros. Me refiero a su relación con el padre Juan Manuel Cañellas, a quien dedicó el poema que hizo público Marcial Dorado y en el que Curros recomienda el libro *Lucila o la lectura de la Biblia*. El estudio del poema (localización del texto original, datación, análisis, etc.) y de la personalidad de Cañellas, así como la revisión del ideario religioso del poeta serán objeto de un trabajo posterior, repito.

Pongamos el punto final en esta ocasión con la lectura de ese poema apenas conocido. Valga como testimonio ideológico, avalado por el contenido del libro recomendado, de un Curros protestante. Sirva al mismo tiempo como homenaje y rememoración de nosotros sus lectores, estudiosos y amigos, congregados en esta villa de Celanova que le vio nacer hace 150 años:

"Al padre Juan Manuel Cañellas"

Padre Juan: Júroos por Dios,
con la ingenuidad de un niño,
que más que afecto, es cariño
el que yo siento por vos.

Franca es la declaración;
pero ¿quién pudo lograr
el impulso dominar
del humano corazón?

De que lo que os digo es
muy cierto, os dará una prueba
el que respetuoso lleva
este libro a vuestros pies.

Libro que, aquí entre los dos,
es el que más he apreciado
cuando en la duda lanzado
pregunté: '¿Dónde está Dios?'

Si, pues, de egoísta no peca
el que este libro os dedica,
que lo admitáis os suplica
para vuestra *Biblioteca*.

III. IDEARIO: POLÍTICO, RELIXIOSO, LINGÜÍSTICO

A IDEOLOXÍA POLÍTICA DE CURROS

Xosé R. Barreiro Fernández
Universidade de Santiago

Así como "las leyes no se dictan ya en pareados, no se pronuncian en sáficos los discursos ni son odas los presupuestos"[1] tampouco podemos pedirlle a un poeta que nos deixe na súa obra a arquitectura do seu ideario. Sen embargo, e dado que Curros é un escritor moi atento á realidade, a súa obra revela uns compromisos, unhas actitudes, unha forma de situarse criticamente ante esa realidade que remiten a unha ideoloxía, a unhas fidelidades básicas que marcan o seu compromiso ideolóxico e político como intelectual galego.

Introducirnos nese nivel das predeterminacións ideolóxicas, que marcan a súa conducta política, é un exercicio sempre perigoso pero que cómpre facer e mesmo caer no risco de equivocarnos se queremos ter o perfil máis completo da súa biografía.

REPUBLICANO E INTERNACIONALISTA

A súa militancia republicana acompañouno toda a vida como a pel vai pegada ó corpo. "Para nadie es un secreto –escribe o seu fillo Adelardo– que Curros Enríquez fue toda su vida un republicano convencido"[2].

El mesmo descríbenos con entusiasmo a proclamación da República naquel 11 de febreiro de 1873:

> Me retiraba de la tribuna pública del Congreso de los Diputados, de Madrid, donde acababa de proclamarse la República Española, sin costar a mi patria una sola gota de sangre.
>
> La plaza de las Cortes, la carrera de San Jerónimo y todas las calles adyacentes estaban llenas de una multitud jubilosa que, loca de entusiasmo, aclamaba a los partidos republicanos y monárquicos que, ante la gravedad de las circunstancias, vacante el trono y con dos

---

[1] Curros Enríquez, M., "Prólogo" a *Soidades*, de Lugrís Freire, M., La Habana, 1894, p. XI.

[2] *Obras completas de Curros Enríquez*, T. V, Madrid, 1912, p. 439.

> guerras civiles encendidas[3], habían llegado a tan feliz conjunción de voluntades y opiniones.
>
> Cansado de gritar como ella, como ella ebrio de dicha y de contento, abriéndome a codazos camino por entre las apretadas filas populares, pude abandonar el edificio para dirigirme a mi casa, que estaba en uno de los barrios entonces más apartados del centro de la capital. Agitados todos mis nervios, emocionadísimo, secándome las primeras y las únicas lágrimas de alegría que han brotado de mis ojos, orgulloso de haber asistido a aquella proclamación, soñando para España un porvenir que aún no ha llegado, bajé por la calle de Alcalá...[4]

Era republicano e republicano federal, movemento que no momento de proclamarse a República era o predominante, xa que o chamado republicanismo unitario, liderado por García Ruiz, neste intre era máis que minoritario, residual.

Pasado o tempo, Curros, xa co sosego e a tranquilidade da distancia, percibe algunha das consecuencias que o pactismo (núcleo doutrinal no que se apoia o federalismo) pode traer: a disgregación da integridade nacional[5]. Sen embargo, consta positivamente que Curros no ano 1905 segue a optar por unha solución federal para Galicia[6], o que parece revelar que o federalismo segue a ser a fórmula ideal de República para Curros.

A súa fervenza republicana non lle impide obxectivar o acontecemento da Primeira República e pronunciarse sobre aquel fracaso. A República naceu acosada por dúas guerras, a carlista e a independentista de Cuba, pero tamén abafada polos monárquicos afonsinos e polos radicais. Non por iso deixa de responsabilizar ós líderes do republicanismo:

---

[3] Refírese Curros á guerra civil do Norte de España, a chamada terceira Guerra Carlista e á primeira Guerra de Cuba, concluída pola paz de Zanjón.

[4] Curros Enríquez, M., "El Aniversario", publicado en *Remedios Ilustrado*, Remedios, Cuba (1906), en *Obras completas,* T. V, *op. cit.*, pp. 208-209. Curros cantou a proclamación da República na súa composición "El Canto de la República", *El Correo de Galicia*, Ourense, 25-IX-1873, en López Varela, *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*, Deputación da Coruña, A Coruña, II, 1998, pp. 1.044-1.046.

[5] Curros Enríquez, M., *Eduardo Chao*, Madrid, 1893, p. 111.

[6] Curros Enríquez, M., "Prólogo" á obra de Juan Rivero, *Galicia*, La Habana, 1905, p. 20.

> ¡Que la Historia tenga piedad de aquellos gobernantes, que no eran malos, que indudablemente querían acertar en sus delirios![7]

Xuízo excesivamente benévolo, pero que pode explicarse porque o formula facendo a biografía de Eduardo Chao, un dos ministros da República.

Sempre tivemos a sospeita de que a militancia republicana non podía explicar suficientemente a propensión "socialista" da maior parte da obra de Curros. O seu achegamento sentimental ós derrotados e vencidos, ós parias, pobres e ilotas, os seus devezos de fraternidade universal non podían ser meros recursos literarios. Aparecen tan obstinadamente encarnados na súa obra que reflicten un compromiso ideolóxico básico, unha fonda e radical predeterminación do seu código de conducta social[8].

Aínda non absolutamente seguros da nosa hipótese, que deberá ser mellor razoada e argumentada en futuras investigacións, entendemos que esta propensión "socialista" deriva da súa inicial pertenza ó primeiro internacionalismo, estreitamente vencellado ó republicanismo.

Varias testemuñas coinciden en afirmar que Curros foi colaborador do xornal *El Combate*, fundado en Madrid por Paúl y Angulo no ano 1869 e pechado no ano 1870[9] cando este tivo que fuxir de España, acusado de participar no asasinato de Prim. O xornal reaparece no ano 1872 baixo a dirección de Rispá y Perpiñá[10].

---

[7] Curros Enríquez, M., *Eduardo Chao*, *op. cit.*, p. 122.

[8] Esta capacidade de militancia social de Curros foi perfectamente captada e catalogada, hai xa anos, polo profesor Alonso Montero na súa obra *Realismo y conciencia crítica en la literatura gallega*, Madrid, 1968, pp. 101 e ss.

[9] Lamentablemente aínda non tivemos acceso a este xornal, sen embargo e por fontes secundarias non só coñecemos a súa tendencia senón ademais moitos dos artigos que nel apareceron.

[10] Sobre esta segunda fase cfr. Estébanez, N., *Mis Memorias*, Ed. Tebas, Madrid, 1975, p. 206. Nesta segunda fase o xornal estaba dirixido por Rispá y Perpiñá, outro republicano radical, autor dunhas interesantes memorias, *Memorias político-revolucionarias*, Barcelona, 1932. Con Rispá eran redactores nesta segunda etapa, Vicente Galiana, Ignacio Sastres, Córdova López, X. P. Barcelona e Nicolás Estébanez.

El Combate conciliaba o republicanismo federal exaltado co internacionalismo que comezaba a penetrar en España. Como o tema parécenos fundamental para a comprensión do período e para explicar a militancia de moitos republicanos novos que repentinamente aparecen asociados a empresas intelectuais anarquistas ou mesmo socialistas, teremos que alongar un pouco a explicación deste proceso.

O Comité xenebrino da AIT enviou o 21-X-1868 unha mensaxe ós traballadores de España (redactado por Perron e corrixido por Bakunin) que trouxo Farinelli. Os primeiros contactos que ten Farinelli son con Fernando Garrido (republicano cunha evidente e xa antiga proxección socialista no seu discurso), con Orense, cos traballadores Anselmo Lorenzo e Francisco Mora, e con Xosé Guisasola Goicoechea, director do xornal republicano *La Igualdad* en 1868, membro da executiva do partido republicano e que estivera exiliado no ano 1867 por conspirar contra a Monarquía. Guisasola é quen introduce a Farinelli no Fomento de las Artes (Madrid), posibilitando a creación da primeira sociedade anarquista en Madrid o 24-I-1869[11].

Aínda que Farinelli comprende que é Barcelona o principal núcleo obreiro con posibilidades de asumir as novas ideas da AIT, o que explica o asentamento anarquista nesta cidade, inicialmente non marxina os mozos republicanos "burgueses" de Madrid, ós que atopa moi sensibles ás novas ideas libertarias.

Moitos destes republicanos, que entran na órbita de Farinelli, son redactores do xornal *El Combate*: Guisasola, do que xa fixemos mención; Francisco Córdoba López, que se fai membro da AIT, con Farga Pellicer, Sentiñón, Celso Gomis, Morago e Francisco Mora[12], é dicir, coa elite do anarquismo español; Ramón de Cala, republicano, alcalde de Xerez, deputado a Cortes, que defende a Internacional nas Cortes e que no ano 1871 publica *Legalidad de la Internacional*[13]; Federico C. Beltrán, que formou parte con Fernando

---

[11] Termes, J., *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)*, Ed. Ariel, Barcelona, 1972, pp. 39-40.

[12] Breves pero moi completas notas biográficas de todos estes líderes en Arbeloa, V.M., *I Congreso Obrero Español*, Barcelona, 1870, Madrid, 1973, pp. 64 e ss.

[13] De Cala, R., *Legalidad de la Internacional*, Madrid, 1871.

Garrido do republicanismo prosocialista e que no ano 1871 publica un acendido artigo co título de "Internacionales a defendense"[14]. O propio Paúl y Angulo, aínda que non nos conta expresamente a súa afiliación, entra na órbita do internacionalismo, como o amosa a súa obra *Verdades revolucionarias... dedicadas a las clases trabajadoras*[15].

Parece, pois, claro que a redacción de *El Combate* fórmase na vangarda "burguesa" do internacionalismo.

Paúl y Angulo, como dixemos, escapou a Francia e logo a América, acusado de participar no crime cometido contra Prim, e isto produciu a inicial desbandada do grupo, que se sentiu acosado. Cando Paúl y Angulo abandona España pesaban sobre o xornal 170 denuncias e 28 causas criminais[16], o que revela o radicalismo desta publicación que utilizaba o insulto persoal como instrumento de coacción supostamente "revolucionaria".

O inicial entendemento entre o anarquismo proletario e as xeracións máis novas do republicanismo empezou a enturbarse cando a AIT presionou para que o Congreso de Barcelona de 1870 se desvencellara dos partidos republicanos por burgueses. Máis aínda, a permanencia dalgúns destes republicanos na Alianza da Democracia Socialista, que era como inicialmente se denominaba a organización anarquista española, foi denunciada no ano 1873 polo Consello Xeral da Internacional como unha "sociedad secreta compuesta por burgueses, dejándose conducir por ella" e especificamente cualificaban a *El Combate* (desta segunda fase) como un "periódico burgués"[17].

A ruptura definitiva ten lugar cando, a consecuencia dos sucesos da Comuna en París (1871), o partido republicano foi obrigado a tomar posicións sobre a Internacional, acusada pola prensa conservadora liberal (*La Iberia, Las Novedades, La Época*), pola prensa neocatólica e carlista (*El Pensamiento Español, La Esperanza, La Revista Popular, El Cascabel*) e pola prensa republicana unitaria (*El Pueblo*) de ser a instigadora e directora dos graves acontecementos vividos en París.

---

[14] Beltrán, Federico C., "Internacionales a defenderse", en *Enciclopedia Republicana Federal Social*, Madrid, 1871, pp. 93-106.

[15] Paúl y Angulo, "Verdades revolucionarias", en *Conferencias políticas dedicadas a la clase trabajadora*, Madrid, 1872 (A obra publicouse cando o autor xa residía en Francia).

[16] Paúl y Angulo, *Los asesinos del General Prim y la política en España*, París, 1886.

[17] "El Consejo General de la Internacional contra los aliancistas Españoles" (1873). Texto ed. por Termes, *Anarquismo*, *op. cit.*, pp. 391-398.

Foi inútil que os xornais republicanos federais (*La Igualdad, La Discusión, El Comunero Federal*) ou os anarquistas (*La Federación*) probaran que os acontecementos non foran orixinados pola Internacional nin dirixidos por esta (que só tiña 3 membros nun Comité popular de máis de 30) e que a filosofía anarquista non pretendía subverter, por principio, os réximes políticos senón conquistar os dereitos dos obreiros. Todo foi inútil. A gravidade do acontecido en París (pola contra, os xornais conservadores non denunciaron os miles de persoas mortas pola represión de Thiers) e a pésima defensa que fixeron os anarquistas dos excesos populares de París[18] levaron consigo elevar á categoría de problema de Estado o tema da Internacional, a causa da chegada a España dalgúns exiliados franceses non necesariamente internacionalistas[19].

A discusión nas Cortes foi áspera. Os republicanos, que tampouco estaban entusiasmados coa idea de que os internacionalistas foran confundidos con eles, levaron a cuestión ó ámbito da legalidade, xa que os que tiñan que xulgar as conductas dos exiliados eran xuíces e non os políticos por non tratarse dun problema político senón legal. Os republicanos perderon a votación (192 votos contra 38) e a Internacional foi declarada fóra da lei.

---

[18] Teobaldo Nieva, internacionalista, xustifica a destrucción da columna Vendôme e o incendio do museo do Louvre, para Victor Hugo dous crimes de lesa nación e de civilización, porque "protestaban enérgicamente contra una civilización menguada, que sin haber realizado la justicia, sin haber efectuado la redención del hombre, cifra toda su gloria en el arte..." (*La Federación*, 2-VII-1871). Con defensores desta especie non precisaban os conservadores de moitos argumentos para predispoñer á opinión pública contra os internacionalistas.

[19] Sobre o tema, cfr. Álvarez Junco, J., *La Comuna en España*, Siglo XXI, Madrid, 1971 e O. Vergés Mundó, *La I Internacional en las Cortes de 1871*, Barcelona, 1964. O republicanismo unitario e centralista, representado por E. García Ruiz, condenou ó internacionalismo, cfr. E. García Ruiz, *Historia de la Internacional y del federalismo español*, Madrid, 1872.

Os anarquistas non só non agradeceron ós republicanos a súa defensa senón que aínda se abriu cada día máis a fendedura entre republicanos e anarquistas.

O que antecede revela a conivencia que houbo entre algúns sectores republicanos e a Internacional. Pero, sobre todo, queda claro que o grupo de *El Combate*, na súa primeira fase, é dicir, entre 1869-1870, non só sintonizou cos chamados Internacionalistas senón que ademais xogou moi forte na súa defensa e proxección política.

Foi, por conseguinte, na escola de *El Combate* onde o mozo Curros aprendeu o que era internacionalismo e conxugou harmonicamente a súa fervenza republicana coa utopía internacional da liberdade dos pobos e dos homes. Foi alí sen dúbida onde a súa alma quedou prendida xa para sempre na necesaria loita a favor dos pobres, dos "parias de tréboa e polvo e de sudor cubertos", do "triste paria que, por termo / dun vivir curvado e combo / sobre a aixada / tópaste hoxe probe e enfermo / i a pedir cun fol ó lombo / pola estrada". E foi alí onde sentiu a responsabilidade de ser un bardo dos vencidos e derrotados, de predicar a insubmisión e a rebeldía contra os poderosos da terra, de "falarlles da patria ós desterrados, de liberdade e redención ós servos", de ser un "dente" da serra xornalística, de predicar ós mozos para que "fagan montería nos lobos da terra, nos lobos do ceo", de cantar a "libertá sagrada, alba de groria pró oprimido mundo, dos pobos deseada, que escravos viven en dolor profundo". A súa "corda muda", na súa "lira torva, como o coitelo fera, como un tronido rouca" garda "o himno gloriosos dos ilotas", que cantarán as novas xeracións cando o bardo quede "na noite do olvido xemindo sin gloria".

Xa nunca máis Curros renunciou a ser o poeta dos desterrados, oprimidos e vencidos. A súa fidelidade a esta causa, a este compromiso, foi constante. Sen necesidade de profesar na biblia anarquista ou socialista, sen militar en ningún destes movementos ou partidos, a súa voz e a súa pluma estiveron ó servicio do pobo e da súa loita liberadora.

REPUBLICANO E GALEGUISTA

Seguramente foi a "Cántiga" a primeira composición escrita por Curros (1869), coas circunstancias anecdóticas que concorreron na súa composición, tal e como el mesmo describe no ano 1907 na carta a D. Francisco Díaz Silveira[20]. Nos anos setenta Curros inicia a súa producción en galego, que foi alternando coa producción castelá, da que vivía, en xornais e revistas. Seguindo a Casares, xa no ano 1873 escribe "Ben chegado", inspirado no nacemento do seu primeiro fillo Adelardo, logo no ano 1874 publicaría "A fouce do abó", "A primaveira" e "A nena na fonte" e xa no ano 1876 a "Muiñeira monorrítmica"[21].

> A victoria –escribe Carballo Calero– de Curros no Certame (1877), determínao como poeta galego. Ata aquela, aínda que escribira e publicara algunhas poesías na súa fala nadal, non tiña unha personalidade decididamente vencellada ao renacemento das nosas letras. Era un de tantos galegos que cultivando esporadicamente a lingua vernácula, intenta facer carreira literaria en Madrid. Despois de 1877 o seu éxito, seguido do seu establecemento en Ourense, imprímelle carácter como príncipe da poesía galega[22].

A integración de Curros no galeguismo verificouse paseniñamente. Conecta de seguido co Rexurdimento literario e foi aquí, no eido da cultura, non no da política, onde Curros se sente cada día máis galego e máis responsabilizado coa lingua galega.

---

[20] Publicada no *Diario de la Marina*, La Habana, 19-III-1908 e reproducida en *Obras completas*, I, 167 e ss. e por López Varela, E., *A poesía...*, *op. cit.*, II, pp. 1482-1484.

[21] Casares, C., "Introducción" a Curros Enríquez, *Poesía Galega Completa*, Ed. Galaxia, 1992, pp. 21-22. López Varela, sempre rigoroso e preciso, data estas primeiras produccións galegas en forma non sempre coincidente doas datas atribuídas por Casares e Carballo Calero. As primeiras produccións galegas para este autor son as seguintes: "A primaveira" (1874), "A nena na fonte" (1874), "Muiñeira monorrítmica" (1877). A composición "A fouce do abó" lévaa a 1888 e parece dubidar de que a composición "Ben chegado" sexa de 1873, vid. López Varela, *A poesía...*, *op. cit.*, I, pp. 147-149. Sen embargo se realmente o seu fillo Adelardo naceu en 1873, o 19 de xullo, dificilmente se poderá negar esta datación.

[22] Carballo Calero, R., *Historia da literatura galega contemporánea*, *op. cit.*, p. 348.

Iniciárase o galeguismo na xeración de 1846 como un movemento da recuperación da nosa identidade[23], un movemento máis literario que político. Como ben sinalaba R. Marrast na súa investigación sobre Espronceda[24], á altura de 1835-1840 hai unha radical transformación nos modelos literarios españois. Ó "romanticismo nacional", do Duque de Rivas, Mesonero Ramos ou Zorrilla, substitúeo o "romanticismo social" que, presupoñendo que o que está na natureza debe estar na arte (Victor Hugo), conclúe que a literatura é inseparable da vida do pobo en todas as súas formas e expresións. Xorde desta maneira un compromiso coa realidade, iniciado na literatura e levado ata as últimas consecuencias socio-políticas.

A xeración galega entre 1840 e 1846, que ten a Larra e a Espronceda como dous referentes simbólicos, asumiu esta tendencia de compromiso coa realidade galega.

Baixo a inspiración de Antolín Faraldo, poetas e escritores (Añón, os Rúa Figueroa, Posada, Romero Ortiz, Neira de Mosquera, os Camino, etc.), consciente ou inconscientemente, comezan a descubrir, a sentir e a valorar a Galicia como un novo suxeito histórico, como un pobo con entidade en si mesmo, coa súa lingua, coa súa historia, coa súa cultura.

A recente división administrativa de España (desde 1833) que pretendía remarcar a unidade do Estado español, facendo desaparecer as unidades históricas, facendo do territorio un taboleiro provincial no que non había espacio para os antigos reinos e principados, no que desaparecía Galicia como unidade territorial e histórica, provocou a alarma na conciencia da intelectualidade dos mozos desta xeración, que se mobilizaron dunha maneira espontánea para defender Galicia e o seu patrimonio cultural. Como sintomática resposta á perda da identidade administrativa de Galicia, nunca houbo tantas cabeceiras de xornais co nome de Galicia:

---

[23] Barreiro Fernández, X. R., "Desarrollo ideológico del galleguismo", en *Nation et nationalités en Espagne XIX^e-XX^e siècles*, Fondation Singer Polignac, París, 1985, pp. 191-211.

[24] Marrast, R., *José de Espronceda et son temps*, s. 1, 1974, p. 505.

El Emancipador Gallego (1842)
El Idólatra de Galicia (1841-1842)
El Iris de Galicia (1841)
Revista de Galicia (1841-1842)
La Situación de Galicia (1845)
El Centinela de Galicia (1843-1844)
El Porvenir. Revista de la Juventud Gallega (1845)

Estas cabeceiras, que substitúen ás clásicas e homologables a nivel estatal, como *El Conciso, La Época, El Telégrafo, El Vigilante, La Armonía, El Noticiero, El Eco Mercantil*, etc. son, sen dúbida ningunha, un indicador do cambio de sensibilidade e da aparición dunha nova mentalidade galeguista.

Se das cabeceiras pasamos a examinar os contidos dos xornais e da publicística desta xeración atopámonos cun discurso novo sobre a galeguidade, un discurso aínda non coherente na súa totalidade, pero no que, por vez primeira, se cuestionan temas como o da unidade galega, o atraso de Galicia polos atrancos que impón o centralismo, un discurso no que, aínda predominando unha polisemia nas denominacións, vaise impoñendo o concepto de patria e nación referidos a Galicia. Tamén por vez primeira hai un intento de fundamentar historicamente a singularidade galega a través do referente céltico que, tomado de Verea y Aguiar, Faraldo aplica a Galicia nunha evidente pretensión de sentar as bases da galeguidade sobre un chanzo étnico.

Despois do desastre de 1846[25] hai unha estratéxica retirada deste inicial galeguismo a posicións máis literarias e culturais, dando orixe ó *Rexurdimento*, que atopa en *Cantares Gallegos* (1863) de Rosalía de Castro o seu referente máis simbólico.

---

[25] Na nosa investigación *El Levantamiento de 1846*, Santiago, 1977, demostramos que o pronunciamento deste ano en Galicia tiña diversos obxectivos. Para os progresistas o obxectivo era derrubar o réxime moderado de Narváez para instalar un novo réxime progresista. Pero para os galeguistas, que participan activamente neste, monopolizando a súa dirección política, o levantamento tiña que significar non a separación de España, como infundadamente se dixo, senón o recoñecemento da nosa singularidade como nación ou pobo, sen que se especifiquen, en ningún caso, os mecanismos que empregar para lograr tal obxectivo. No caso de triunfar aquel levantamento estamos convencidos que novamente o centralismo progresista afogaría estas demandas lexítimas pero non programadas.

Entre 1863 e 1885, ano da morte de Rosalía, o galeguismo segue sen concretarse en fórmulas políticas, é dicir, segue carecendo dunha teorización que posibilite un proxecto político para Galicia, pero vai gañando espacios na cultura e moi especialmente na literatura (gracias ás obras de Rosalía de Castro, de Pondal, de Lamas e tantos outros), producindo un fenómeno de autoestima do noso, da nosa lingua, do noso folclore, das nosas tradicións[26].

Murguía, mentres, vai creando o novo discurso teórico da Galicia-Nación que nucleará toda a ideoloxía galeguista durante o século XIX e boa parte do século XX. A etnia, a raza, constitúe a base e o fundamento dun novo suxeito histórico: Galicia[27]. *A Historia de Galicia*, da que publica Murguía o primeiro tomo en 1865, é a historia dunha nación que mantén intactos os seus sinais de identidade na súa evolución secular sen que as fácticas dependencias de diversos estados (o visigodo ou posteriormente o reino de Castela) minoren esa identidade. Así Galicia chegará ó século XIX cun territorio, cunha lingua, cunha raza, cun folclore propios, é dicir, segue habendo en Galicia unha nacionalidade que reclama (porque comeza a ter conciencia da súa singularidade) un recoñecemento da súa identidade. A formulación xa política desa demanda será o rexionalismo, movemento que, como se sabe, perfílase a partir de 1886.

Esta era a situación do galeguismo cando Curros se incorpora a este. O predominio dunha estratexia literaria e cultural sobre unha estratexia política facilitou a convivencia no galeguismo de temperamentos tan conservadores como os de Pondal ou Lamas xunto a Murguía ou Curros, que procedían de posicións políticas moito máis radicais.

---

[26] O galeguismo, tan florecente culturalmente, mantiña a eiva e a debilidade da súa falla de concreción e formulación dun proxecto político. No Sexenio a experiencia do republicanismo federal que logrou preparar un proxecto cantonal para Galicia, o primeiro que se presentou nas Cortes do ano 1873, aínda que as circunstancias non permitiron que tivese tratamento parlamentario, nin se discutise, debeu facer madurar ós dirixentes galeguistas que, por vez primeira, tiñan diante un modelo a seguir. Aínda os galeguistas tardaron algúns anos en madurar un plan, que, por fin, aparece xa co rexionalismo ó que logo nos referiremos.

[27] Barreiro Fernández, X.R., "Murguía, historiador do feito diferencial de Galicia", en Barreiro Fernández, X.R. e Axeitos, X.L., *Manuel Murguía. Vida e obra,* Ed. Xerais, Vigo, 2000, pp. 51-66.

Curros vai incorporar non só un novo estilo literario senón tamén unha nova temática: a denuncia social, a subversión contra os mitos vivos do sistema (monarquía, igrexa, propiedade) e, por iso, a súa obra é como un vento de fronde que abanea as carballeiras do quietismo, do conservadorismo literario galego. As xuventudes atopan nel a voz profética que reclamaba desde había tempo a cultura galega e sentíronse enfeitizados polo seu vigoroso alento, e a Curros nacéronlle ducias de imitadores, de seguidores, mesmo fillos como Nan de Allariz.

CURROS REXIONALISTA

Perdida a fe na Revolución, obrigado polas necesidades a contar as pequenas glorias militares do exército do Norte nas páxinas de *El Imparcial*, afastado dos amigos que soñaran coma el mundos imposibles, vivía Curros sen estrela e sen unha ilusión renovadora. Atopouna, por fin, no galeguismo. Curros recuperou unha patria, un *locus* sentimental que vai guiar xa para sempre a súa vida e Galicia atopou nel a voz máis vigorosa e audaz, o poeta civil da súa rehabilitación.

Curros entra no galeguismo bastantes anos antes de que Brañas e Murguía fundaran o rexionalismo. A formulación política do rexionalismo ou dos rexionalismos, de acordo coas teses do profesor Máiz[28], non alterou en forma ningunha a súa militancia. Tampouco lle preocuparon excesivamente as diferencias entre as diversas formulacións rexionalistas, porque Curros asumiu o rexionalismo como a doutrina política que globalmente daba respostas as súas demandas de descentralización política, sen entrar en matices.

---

[28] Máiz, R., *O Rexionalismo Galego: Organización e Ideoloxía (1886-1907)*, Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1984. Distingue o autor o rexionalismo liberal, representado por Murguía e o grupo rexionalista coruñés, do rexionalismo federalista, representado por Aureliano Pereira, e o rexionalismo tradicional, representado por Brañas e o grupo compostelán.

> La moderna escuela regionalista –escribe– fundada sobre los últimos adelantos de las ciencias físicas, morales y económicas, trata de reintegrar a las sociedades y a las razas en todo lo que les es propio y pertenece por derecho.

Para Curros foi Murguía o gran descubridor da fórmula ideal:

> Corresponde al Sr. Murguía el honor de haber descubierto en su gran libro la característica de nuestro pueblo, casi fosilizada bajo el polvo de los siglos y el olvido de las generaciones, reconstruyendo, por un sistema parecido al de Cuvier, el esqueleto de nuestra anatomía[29].

Logo refírese a Brañas nos seguintes termos:

> Al Sr. Brañas (corresponde) la gloria de haberlo animado (refírese ó rexionalismo) y hecho de él un organismo, ofreciéndolo a nuestra raza como símbolo en que se contienen todas sus aspiraciones de libertad, de justicia, y de progreso… ha formulado el credo de la descentralización política y administrativa de Galicia y lo ha propagado con elocuencia de apóstol y abnegación de mártir por todas las regiones de España. Brañas, de gallardo continente, vasta ilustración, palabra abundante y persuasiva, imaginación poderosa, fe y entusiasmo por la causa que defiende, incansable voluntad, todo, en fin, cuanto puede hacer de un hombre un ser providencial, un elegido por Dios para iniciar una época y empujar a la sociedad por el camino de la civilización[30].

Curros non entra, elevado na gabia desde a que se divisan inmensos horizontes para ó seu pobo, nas pequeneces, nas liortas domésticas entre os nosos intelectuais. Só lles pide que loiten pola redención da Terra. Por iso no ano 1878, con pluma emocionada e agradecida[31], fai un chamamento ós deputados de Galicia nas

---

[29] Curros Enríquez, M., *Obras completas,* IV, *op. cit.*, p. 259.

[30] *Obras completas, op. cit.*, IV, p. 259.

[31] *El Heraldo Gallego*, 5-VI-1878, en López Varela, *A poesía...*, *op. cit.*, pp. 1086-1087.

Cortes e á prensa para que se lle fixe á viúva e filla de Vicetto unha pensión:

> El trabajo constante, el sacrificio lento de una existencia, la batalla de treinta años por redimir a la patria del vilipendio de los pueblos sin historia, parécenos que algo valen y algo significan, cuando se trata no ya de premiar los propios méritos sino de realizar un acto de humanidad y de caridad a la vez.

Todos: Murguía, o seu íntimo amigo, Brañas ó que admiraba, Vicetto que, como el, era "un xornaleiro do porvir" e que tamén como el "traballaba para vivir", Andrés Muruais "nuncio de rescate" da patria galega, Añón, heroe que morreu sen altares, Vesterio Torres "que murió de rodillas, vueltos los ojos al cielo", todos atopan na súa pluma unha consideración afervoada e entusiasta, porque todos foran traballadores da Patria.

Curros asume a concepción histórica de Murguía de que o celtismo é o núcleo orixinario da nosa nacionalidade. No poema dedicado á Alborada de Veiga (1880) di que esa "celeste música" chega ó corazón dos galegos porque procede daquela cultura dos celtas que constitúen o noso sinal de identidade:

> O celta, que didiante dos astros se axoella,
> deixounos nese canto de multiforme son
> o matinal saúdo á luz do sol vermella,
> feito do estrondo de himno e rogos de oración.

Unha cultura celta que non se reducía ós estreitos límites do actual territorio galego porque tamén a vella Castela se contaxiou de elementos do celtismo:

> Al fin, el paso de los celtas por Castilla ni fue cosa de un momento, ni sus relaciones con ella tan escasas que no la hallan absorbido y dominado por completo, hasta el punto de privarla de personalidad. Ni la tenía aún definida en la época romana...[32].

---

[32] Curros Enríquez, M., "El Idioma gallego, su antigüedad y vida", *El Eco de Galicia,* 24-X-1886, comentando o libro de Antonio de la Iglesia, *El Idioma Gallego.*

Sen embargo e a diferencia de Murguía e de moitos contemporáneos, Curros non acepta a superioridade dunhas razas sobre outras e por iso o feito de proceder dunha raza, a raza celta, non significa que Galicia forme parte dunha raza superior:

> ¡No, no hay razas inferiores en la especie humana! Sólo quien no conoce a Darwin ni a Haeckel... pueda calumniarles[33].

Tamén como Murguía e os historiadores galegos contemporáneos marca na cultura galega a pegada das culturas grega e latina, pero dando un brinco puramente retórico chega a afirmar que a cultura celta informou á cultura grega e, por mediación desta, Roma recibe a achega celta, é dicir, a nosa pegada. Licencia que utiliza Curros coa clara intención de explicar o ecumenismo e universalidade da cultura galega:

> Si a Grecia está chea dos nosos costumes,
> todo nela indica que a fundamos nós;
> ....
> Os sigros pasaron; da Grecia sai Roma,
> que o xenio expansivo dos celtas herdou[34].

Curros defende o idioma galego e refuta todas as obxeccións que se foron acumulando. Comentando na súa revista *La Tierra Gallega* o libro *Caldo de Grelos* de Armada Teixeiro recolle un texto de Cervantes que poucas veces vimos citado:

> Todos los poetas antiguos, escribe Cervantes, escribieron en la lengua que mamaron en la leche y no fueron a buscar las extranjeras para declarar la alteza de sus conceptos: y siendo esto así razón sería se extendiese esta costumbre por todas las naciones y que no se desestimase al poeta alemán porque escribe en su lengua, ni al castellano, ni aún al vizcaino, porque escribe en la suya.

---

[33] Curros Enríquez, M., "En defensa propia", *La Tierra Gallega*, maio 1894, en López Varela, *A poesía...*, *op. cit.*, p. 1158.

[34] Curros Enríquez, M., "Na apertura do Centro Gallego".

E continúa Curros:

> Lejos de desestimarlos nosotros, todos los elogios nos parecen pequeños para celebrarlos. Quien se dedica a escribir en su lengua nativa da muestras, por lo pronto, de no ser ingrato con sus progenitores, de amar la tierra en que se meció su cuna y de renunciar por ella a la popularidad que acaso consiguiese facilmente, haciéndose entender de los más a despecho de los menos… Pero se dice comúnmente: escribir en catalán o en gallego, pudiendo escribir en castellano para que lo entiendan todos, es una gran prueba de egoísmo. Antes al contrario, egoísta es el que pretende obligar al escritor a emplear el lenguaje oficial impuesto, que puede no dominar como el suyo, sin fijarse en que cohíbe su libertad y en que escribiendo en castellano quizá le entendiesen todos menos aquellos que más le interesa que le entiendan[35].

Comentando no ano 1891 o libro de Aureliano J. Pereira, refuta algunhas das ideas que entón circulaban e hoxe mesmo circulan, polo menos entre os menos documentados:

> Todavía hay quien cree que la lengua gallega no pasa de ser un idioma agrario, útil sólo al destripador de terrones. De ahí que el mejor poeta gallego sea, para los que así piensan, el que con más propiedad hace el inventario de los aperos de labranza, se santigua con el labrador al escuchar en la campana de la aldea el toque de oración e imita en versos onomatopéyicos, de gusto dudoso, el gruñido del cerdo, el chirrido del carro o el son de la gaita. Según esos críticos, el habla gallega permanece estacionaria desde el siglo XIV; por consiguiente, todas las ideas desde entonces concebidas, todos los progresos desde entonces realizados, no pueden tener expresión adecuada dentro de esa lengua. Y, claro está, como el alma, las sensaciones, las pasiones y todo lo que constituya la vida de los seres, no existía antes de esa época… la lengua gallega no puede ser metafísica, psicológica ni fisiológica; no puede preocuparse de la libertad, porque entonces no la había, no puede pedir rebaja de los tributos, porque entonces nadie se atrevía a negárselos al rey, ni se conocía la ciencia económica; no puede formular las ansias de las clases bajas, porque entonces no las sentían; no pueden quejarse de

---

[35] Curros Enríquez, *La Tierra Gallega*, 9-IX-1895, en López Varela, *A poesía…*, *op. cit.*, pp. 1241-1242.

> su suerte porque entonces eran felices en su memoria; no pueden desconfiar de la misericordia de Dios, porque entonces el fraile les enseñaba que sus penas eran visitas del altísimo.
>
> Así discurre esa escuela que da y quita, o quiere dar y quitar títulos de suficiencia y diplomas de celebridad a los escritores regionales[36].

Polo contrario,

> nosotros tenemos gran fe en los destinos de esa lengua que por algo y para algo vive... De dos modos se imponen los idiomas: por la fuerza de las almas o por la fuerza de las ideas. Galicia no es un pueblo guerrero, pero es un pueblo ideal y, además, un pueblo lírico. Con esta espada de dos filos conquistará el porvenir y dominará las letras[37].

A defensa do ideario rexionalista e a súa lóxica consecuencia que é a autonomía política tróuxolle graves problemas en Cuba. A súa coherencia intelectual e unha ética irreprochable obrigouno a defender na Habana os mesmos principios que defendera en España, porque como el mesmo dicía "coelum non animum mutat qui trans mare fugit", quen emigra pode mudar de ceo pero non de ideas.

A súa revista, *La Tierra Gallega*, da que vivía, defendeu a necesaria e inmediata autonomía de Cuba para pór fin á guerra. Ben sabía Curros que o proceso independentista era imparable porque el mesmo dixo nun extraordinario artigo, comentando o libro de Amblard[38], que os pobos elixen sempre a liberdade aínda que esa elección signifique a pobreza.

Precisamente porque en Galicia defendeu sempre a autonomía para o seu pobo, agora reclama ese mesmo dereito para Cuba[39], e así como reclamou en Galicia a redención dos labregos, a defensa da nosa cultura e a supresión do caciquismo, agora en

---

[36] Curros Enríquez, *El País*, Madrid, 17-IV-1891, en López Varela, *A poesía..., op. cit.*, pp. 1115-1116.

[37] López Varela, *A poesía..., op. cit.*, pp. 1294-1295.

[38] Curros Enríquez, M., "El libro de Amblard", en *Obras completas*, IV, pp. 315-323.

[39] Curros Enríquez, "En defensa propia", *La Tierra Gallega*, maio 1894, en López Varela, *A poesía..., op. cit.*, pp. 1154-1164.

Cuba arremete contra o centralismo do Estado español e defende a autonomía integral.

Curros sabía tamén que o que se defendía en Cuba non era o honor español senón os intereses dunha oligarquía que provocaba unha hemorraxia de sangue, o sangue dos miles de mozos levados a Cuba como a un matadoiro.

Defender estas ideas na Habana, en medio do fragor da guerra, situar a súa revista na racionalidade política, custoulle o peche desta, o seu fracaso económico, perder a amizade de moitos amigos, ser denunciado como *mambí* e tirar pola borda o capital de admiración que gañara coa súa obra.

O hiperespañolismo, o patriotismo desbocado, a alucinante utopía de derrotar a indíxenas e ós americanos rompeu todos os diques da sensatez colectiva, e Curros quedou no medio, arroiado polos acontecementos, sobrevivindo a base de converterse (el un mestre do alto periodismo) en corrector de probas do *Diario de la Marina*.

Quizais foi entón cando redactou aquela vibrante poesía, "En corso"[40], contra a voracidade norteamericana. Porque para Curros defender a autonomía como paso para a independencia era precisamente o único medio de evitar que os ianquis atopasen un motivo para privatizar a Illa. Pero Curros ben sabía que non eran os americanos os únicos culpables. Co seu dedo sinalou a Cánovas, a Sagasta, a Romero Robledo, "el más execrable y funesto de los políticos contemporáneos", a Canalejas, a Moret, "locos, sí, porque no queremos llamarles malvados"[41].

Consumada a independencia, ninguén lle recoñeceu os méritos contraídos para evitar aquela barbarie.

O seu rexionalismo, a clara opción de Curros por unha autonomía para Galicia, levouno a asumir diversas responsabilidades e a seguir utilizando a pluma, a súa "serra", a favor das causas nobres da recuperación da súa patria. Por iso defendeu que as comunidades galegas da emigración asignaran a Murguía unha subvención para que rematara a súa gran obra da *Historia de Galicia*, porque el tamén estaba convencido que un pobo sen historia era un pobo morto.

---

[40] Recuperada polo seu fillo Adelardo no único exemplar que quedaba, o que revela a escasa publicidade que tivo.

[41] *Obras completas*, IV, pp. 315-323.

Ese mesmo compromiso está detrás do seu empeño en crear unha Xunta Iniciadora para a constitución dunha Real Academia Galega que debía ser o referente simbólico da cultura galega na metrópole.

Non todos comprenderon a xenerosidade do seu esforzo. Curros abrira coa súa pluma moitas feridas (a guerra, por exemplo, contra Waldo Álvarez Insua foi a morte)[42] e cada vez eran menos os que crían nel. Compensouno o agarimo que atopou en Galicia, onde os Murguía, Galo Salinas, Tettamancy, Vaamonde Lores e tantos outros protexeron e agarimaron a súa memoria, logrando que, por fin e por unha vez, a Terra honrara a un dos seus máis xeniais e fieis servidores.

---

[42] Curros Enríquez, M., "Al maestro Ciruela", *La Tierra Gallega* 3-V-1894; "A El Eco de Galicia", *La Tierra Gallega* 1-IX-1895; "Non fuyades", *La Tierra Gallega* 15-IX-1895.

ANTROPÓNIMOS GALEGOS NA OBRA POÉTICA DE CURROS ENRÍQUEZ

Elisardo López Varela
Universidade da Coruña

Baseándonos nun criterio semántico, tradicionalmente os substantivos veñen clasificándose en propios (antropónimos e topónimos) e comúns, e, pola súa vez, estes en concretos e abstractos. A seguir, extraemos as opinións de varios gramáticos para a definición e diferenciación de ambos os tipos.

Mentres que os comúns clasifican a realidade, implicando o maior número posíbel de trazos que caracterizan a entidade denotada fronte ás restantes, os substantivos propios sinalan un individuo non como membro dunha clase, senón dando unha denominación de seu sen implicar ningún trazo que o defina dun xeito individualizado (Álvarez et alii, 1986: 53-54).

Fronte aos comúns, que designan especies ou seres concretos dunha especie ou unha abstracción, os propios nomean seres únicos na súa especie, individualizándoos. Deste xeito, poden designar unha persoa ou cousa personificada, un accidente topográfico, etc., mais sen ningún tipo de trazo que os diferencie de tal especie (Freixeiro Mato, 2000: 35).

Os substantivos posúen unha designación xenérica, mediante a cal poden designar todos os seres dunha especie, e unha designación específica se designaren un individuo dunha determinada especie. Cando se aplica á totalidade de seres dunha especie ou cando designa unha abstracción o substantivo é común; cando se aplica a un determinado individuo da especie é propio (Celso Cunha e Lindley Cintra, 1986: 178).

O nome propio particulariza un determinado e concreto referente sen o connotar. Posúe unha función denominativa. Así, en canto os nomes comúns cadela, moucho, home e convoi nos achegan uns determinados atributos ou calidades destes seres, o nome propio Merlín –que podemos utilizar para particularizar un mago, unha obra literaria ou un can– non connota por si mesmo ningunha calidade particular. De aí que estes sexan nomes, por si mesmos, sen significación propia, e son necesarios para particularizar as diferentes versións dunha mesma clase, especie ou xénero da realidade. Debemos ter en conta que nomes comúns do sistema léxico, en ocasións, son transformados en propios por vontade da persoa. É o caso de Blanco-Amor en *A Esmorga*, ao alcumar o Bocas a un dos protagonistas, ou uns pais ao rexistrar un fillo como Filipe (Juan Alcina Franch e José Manuel Blecua, 1975: 503).

Se a análise a facemos desde o punto de vista formal, convén resaltar que os nomes propios non ofrecen trazos fónicos especiais, a excepción dunha maior independencia e a falta, en xeral, de derivativos. En galego o seu comportamento respecto do artigo é especial. Aínda que están suficientemente individualizados, porén, poden os antropónimos levalo, adquirindo a frase unhas connotacións significativas especiais. Tampouco admiten, en xeral, adxectivos con valor determinativo, porque apenas os necesitan por seren as palabras que menos precisan determinarse, aínda que a cousa cambia se os usarmos á maneira dos comúns, dicindo, por exemplo, o Betanzos antigo ou o Betanzos moderno.

Finalmente hai que ter en conta que, por regra xeral, non presentan flexión de número, salvo en contadas ocasións.

É a nosa intención no presente traballo tratar de ver unha parte dos antropónimos empregados por Curros na súa poesía referidos a personaxes galegos, identificándoos e analizándoos no seu uso e intencionalidade.

Cómpre partir da idea de que unha das características currosianas é que, en xeral, os seus poemas están cargados dunha profunda intención ideolóxica que condicionan moitos dos substantivos empregados.

Se reparamos nos antropónimos existentes, observamos unha enorme profusión deles, sendo moi habituais os referidos ao país. A súa abundancia é tal que, se non coñecésemos a procedencia do autor, facilmente –xunto cos topónimos– conseguiriamos descubrila. Con eles podemos observar un claro posicionamento ideolóxico do autor a favor das ideas defensoras da nosa identidade. A seguir, intentaremos agrupalos dalgún xeito.

Destacan os nomes de escritores galegos, dos que o grao de coñecemento resulta hoxe desigual. Duns, pouco sabemos, doutros, en cambio, posuímos coñecementos suficientes como para lles recoñecer un lugar privilexiado na nosa literatura.

Un daqueles é Xan d'a Coba, citado no canto III de *O Divino Sainete* (DIV III.105)[1] pola non nomeada condesa de Pardo Bazán que, no vagón da Envexa, compara os nosos escritores con el co fin de ridiculizalos.

> ises Novos e Labartas,
> ises Lagos, esas pelras
> que surxen á luz en sartas;
>
> esa xeneración nova
> de parleiros rousinoles?...
> -Cantan... como Xan da Cova.
>
> Non quixen oír máis nada.
> -Vámonos, rogueille ó Mestre,
> ¡ou fago unha xudiada!

Xan da Cova fora un controvertido poeta ourensán autor de versos en galego e español de escasa calidade, que inventou unha especie de lingua desatinada, sen sentido, denominada o "trampitán". Sobre el Adelardo Curros comentou:

> Juan de la Cueva (Xan d'a Coba). Este celebérrimo poetastro gallego, de ingrata recordación, por lo que a las musas se refiere, es a quien hace mención el autor de '*O Divino Sainete*'. La fama que dejó en Galicia el insigne inventor del 'Trampitan' no es para comentarla en estas notas. He traducido, pues, como corresponde hacerlo al castellano, el nombre y apellido de tan inmortal ente, que en vida era tan conocido en la provincia de Orense, como la mala hierba.

---

[1] DIV III.105 quere indicar que se trata do verso 105 do canto III de *O Divino Sainete*. A partir deste aparecerán outras siglas semellantes, ben do libro *Aires da miña terra* (AIR) ou ben dos poemas soltos (SOL), figurará a seguir o número de orde do poema seguido do número de verso, tal como se pode ver na edición da obra do autor preparada por nós (López Varela 1997).

Carlos Casares (1992: 247) cita un exemplo de "trampitán": "Ti tentene al tintantón/tenteban inchensos trules/tal chinifes pe pus antules/al netrepes á maltón", que en castelán quere dicir: "Vente, niña/a la Gudiña,/la hermosa aldea/donde la nieve abunda/y el pino/tea" ou "Padres buenos, hijos buenos,/los de malos, malos son,/de malos salen obscenos,/no hay regla sin excepción"[2].

A ironía albíscase así mesmo no emprego do antropónimo Manuel Anxel (DIV III.153), en que se pode apreciar a galeguización "castelanizada" do nome orixinal, que o fai aparecer no mesmo canto anterior, mais no vagón da Gula, onde un montón de noxentos frades van devorando todo o que lles aparece, feito que Curros aproveitou para criticar os excesos da Igrexa.

> Non ben houbo iste acabado
> saltou outro: -Ó señor halle
> de gustar máis o pescado.
>
> Se así for, por sorte, apreixe
> un bocadiño siquera
> de Manuel Anxel... -¡Bon peixe!

Parece aludir a Manuel Angel Corzo (Santiago, 1841-Santiago, 1871), do que Alonso Montero (1969: 149) di: "escritor polifacético do que se conservan algús inéditos na Academia Galega. Según Couceiro (I, 313) soio escribíu un poema en galego. (Estimouno deica a admiración Alfredo Brañas como pode verse no seu libro *El regionalismo* editado en Barcelona un ano despois do *Sainete* (pp. 323, 334, 337 e 338). Non fai referencia a ningún poema galego)".

Outro Manuel Ángel, ao cal cremos que Curros non se refire aquí, realizou o retrato do poeta que figura ao comezo do tomo I das *Obras Completas* preparadas polo seu fillo en 1908. Esta noticia podemos confrontala en *El Regional*, Lugo, 5.11.1908.

---

[2] Para un mellor coñecemento deste poeta convén consultar o libro de Alonso Montero, Xesús e Casares, Carlos: *Vida, obra e milagres de Xan da Coba*, Vigo: Diario 16 de Galicia, 1992.

Mais, se os dous exemplos citados non contribúen a agrandar en exceso o parnaso galego, non sucedería así con outros que naqueles tempos acadaran un lugar destacado na nosa literatura.

É o caso dos dous escritores celanoveses Mármol (DIV IV.30) e Elices (DIV IV.30). A ambos cítaos no canto IV de *O Divino Sainete*, como exemplos –por estaren xa mortos– da situación de despreocupación polo país en que viven moitos galegos.

> -¡Venia ós que, despois de feita
> a sembra, pechan os ollos
> sin agarda-la coseita,
>
> que, ó fin, eles son felices
> como vós na vosa tomba,
> doce Mármol, tenro Elices!...

O primeiro, que respondía ao nome de Leonardo Mármol Fernández (Celanova, ? -Oviedo, 1886), publicou na Coruña o almanaque *La Aurora de Galicia*, onde se topan traballos de Curros (segundo Couceiro Freijomil, *DBBE*, p. 377), e dirixía o semanario satírico *El Danzante*. O segundo, Castor Elices Rodríguez (Celanova, 1847-1886) foi un poeta cuxos versos se inspiraban no infortunio, na adversidade e nas tristezas da vida. Foi autor da composición "As follas secas", que Curros publicaría no n.º 41 do seu xornal *La Tierra Gallega*.

Tanto un como outro semella que morreron relativamente mozos, sen agardar a *coseita* á que o autor se refire.

De dondo afecto pode considerarse a relación co seu amigo e compadre José Ogea (1842-1909), que fixo o prólogo a *Aires da miña terra* e ao que lle dedicou a súa loa dramática *El Padre Feijoo*. Como podemos observar, Curros tamén lle galeguizou o apelido (Oxea, DIV III.161).

Ao seu lado (Vicetto, DIV III.161) cita o historiador Benito Vicetto Pérez (1822-1878), por quen sentiu unha grande estima, autor dunha *Historia de Galicia* en sete tomos, exenta, por momentos, de certo rigor científico. Curros loa esta obra en *El Heraldo*

Gallego (5.6.1878), onde pide unha pensión honrosa para a súa familia:

> Trátase de que la esposa y la hija del Sr. Vicetto, que murió en la pobreza no mueran de dolor y de vergüenza. Trátase de evitar que la misma HISTORIA DE GALICIA del Sr. Vicetto, registre en su última página esta efeméride: "La viúda é hija del autor, murieron de hambre".
>
> Para evitar este escándalo, nosotros, por la redaccion de EL HERALDO GALLEGO, rogamos encarecidamente y en nombre de la pátria á los representantes de Galicia en las Córtes propongan á estas antes de que se termine la presente legislatura, la concesion de una pension honrosa para la familia de nuestro distinguido literato.

> I así, pra min estendendo
> anacos do seu almorzo,
> todos fóronme ofrecendo
>
> con crianza e fidalguía
> talladas de Oxea, Vicetto,
> Lamas, Pondal, Rosalía.

Neste último verso continúa a relación cos –xunto con el– tres mellores poetas do noso Rexurdimento: Lamas, Pondal e Rosalía. As relacións do noso autor con Lamas Carvajal (Lamas, DIV III.162) pasaron por unha época de distanciamento; houbo que esperar á chegada de Curros a Galiza en 1904 para que, após unha visita a Ourense, se restablecesen. O seu apelido xa aparecera en *Aires da miña terra* (Lamas, AIR 33.98) no poema "O Ciprianillo", ao final dunha lista en que Curros identifica a riqueza que dá o coñecemento dos clásicos galegos, en contra da opinión do ignorante Xan de Deza, que pretendía encontrala a través dos libros de tesouros.

A Pondal (AIR 33.98) cítao na 3ª edición de *Aires* (1886) e en *O Divino Sainete* (Pondal, DIV III.162), o que demostra a boa relación que mantiñan, pois a ambos uníanos unhas ideas semellantes, malia que as súas relacións epistolares apenas existisen. Pondal, agradecido, dedicoulle os poemas intitulados "A Curros

Enríquez" con motivo do seu regreso a Cuba e "A Curros" após a súa morte. Ademais, foi un dos académicos que constituíron a RAG, portanto un colaborador no proxecto ideado polo celanovés, que tivera un papel protagonista na súa fundación (Ferreiro, 1991).

O nome de Rosalía figura amentado varias veces. Por ela sentiu o poeta unha grande admiración, como se pode comprobar nos dous poemas que lle dedicou: "A Rosalía", con motivo da translación dos seus restos mortais desde o cemiterio da Adina até o Panteón de Galegos Ilustres en 1891, e outro cando visitou a súa tumba en 1904 na súa viaxe a Galiza ("Na tumba de Rosalía"). O seu nome aparece unido ao de Murguía nalgunha ocasión. Noutras figura só o seu: Rosalía, AIR, 1.67; DIV III.162 (aquí ao lado de Lamas e Pondal); SOL 7.0. O significado que a poeta tivo para o noso rexurdimento cultural e político non pasou desapercibido para Curros, pois ela converteríase nun símbolo para Galiza, que, co paso dos anos, pasaría a ser universal. As relacións persoais entre ambos, se existiron, non deberon ser moi intensas, ao contrario do que sucedeu co seu marido; mais, o que si está claro é que a obra da autora serviu de fonte de inspiración ao poeta.

Resulta curiosa a vez en que o autor se cita a si mesmo, co fin de resaltar o sorprendente que resulta ao lector o feito de ir el (un confeso anticlerical) a Roma ver o Papa, símbolo do catolicismo que tanto combateu. Aparece en *O Divino Sainete*: Curros, DIV 0.44.

> Nunca outra tal se ha de vere:
> ¡Curros camiño de Roma
> entoando o Miserere!

O nome do poeta Francisco Añón (San Pedro de Outes-Muros, A Coruña, 1812-Madrid, 1878) topámolo no poema "Introdución" de *Aires da miña terra* (Añón, AIR 1.68), en que destaca a fidelidade ao idioma até o final da súa vida ("do infortunado Añón, himno postreiro"), e en "O Ciprianillo" (Añon, AIR 33.98), na fileira de escritores galegos que recomenda ler a Xan de Deza. Mais onde adquire un protagonismo especial é en *O Divino Sainete*, pois está continuamente presente por se tratar do personaxe principal deste.

Neste punto convén recordar que os nomes propios referidos a persoas, xeralmente no ámbito familiar dan lugar, en ocasións, a unhas transformacións moi curiosas que reciben o nome de hipocorísticos, que adoitan estar relacionados expresivamente co nivel social, área xeográfica ou linguas en contacto. Dolores/Lola; María/Maruxa; Rosario/Charo; Ramón/Moncho, etc. Por iso, aínda que sexa o apelido a forma de utilización máis común para se referir a Añón, nunha ocasión achamos o seu hipocorístico: Farruco, DIV II.1. Porén, este non é o único caso en que o autor bota man deste recurso, pois xa o utilizara en "No convento" referido a San Francisco: San Farruco, AIR 31.67.

Contra min roga pragas
San Farruco, o das chagas.

As relacións de Curros e Añón –moito máis vello ca el– hai que buscalas en Madrid. Na sociedade Galicia Literaria madrileña conviviron e compartiron ideas, penas e alegrías. Añón era o seu presidente e morreu en Madrid –din que pobre–, o que provocou en Curros unha forte conmoción[3]. Esta sociedade fora fundada o 20 de setembro de 1875 no número 7 da rúa da Estrella, no enderezo familiar de Vesteiro Torres e de súa curmá Emilia Calé Torres de Quintero, e inaugurada o 30 do mesmo mes. Galiza era o tema central das xuntanzas que alí tiñan lugar.

Froito das súas boas relacións, achamos que tamén en castelán o noso poeta se acordou del dedicándolle un poema de 172 versos, dividido en cinco apartados, intitulado "Conjuro sobre la tumba del poeta Añón", publicado por vez primeira na revista ourensá *El Heraldo Gallego* o 3 de maio de 1878, uns días despois de falecer Añón.

Precisamente con Teodosio Vesteiro Torres (Vigo, 1847-Madrid, 1876) recibiría o celanovés un dos primeiros desgustos da súa vida, cando se suicidou en Madrid, ao día seguinte de visitalo. Este escritor e historiador, que foi secretario da sociedade Galicia Literaria, faleceu o 12 de xuño de 1876, non sen antes lle escribir unha carta de despedida ao seu amigo Manuel Curros, en que lle manifestaba a profunda amizade que sentía por el, consagrándolle un "lugar justísimo de preferencia en mi corazón". A pegada de Vesteiro ficou sempre gravada na súa mente, pois as súas relacións eran excelentes. Curros rememórao en *O Divino Sainete*: Vesteiro, DIV II.117.

---

[3] Para un mellor coñecemento de Añón remitimos a Fernando Bel Ortega: *Vida e obra de Francisco Añón*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, Colección "Galicia viva", disposta pola Real Academia Galega, A Coruña, 1991.

> Macías, o amor mal pago,
> Feixóo, a cencia perseguida,
> Vesteiro, da fe o estrago;

Outro dos persoeiros que cita é Manuel Martínez Murguía (O Froxel-Oseiro, Arteixo, 1833-A Coruña, 1923), home de Rosalía de Castro e primeiro presidente da Real Academia Galega, co que mantivo unhas magníficas e estreitas relacións que o levaron a lle mostrar un grande aprecio, sempre correspondido, como se pode constatar na frecuente correspondencia epistolar que mantiñan. Esta consideración mutua que tiñan vén dada pola ideoloxía rexionalista de ambos e pola súa común dedicación ao renacer da cultura e da lingua e literatura galegas. Ambos os poetas estaban unidos polo sentimento e polas ideas comúns no amor a Galiza. Profesaban ideas provincialistas e rexionalistas, base do nacemento do nacionalismo e da defensa dos dereitos nacionais de Galiza, secuestrados desde xa había uns 400 anos.

Como dado anecdótico, os dous estiveran enfrontados nun momento determinado das súas vidas á furibunda antirrexionalista Pardo Bazán. Esta militancia ideolóxica traeríalles bastantes problemas. As súas coincidencias ideolóxicas non foron perturbadas nin sequera pola diferencia de idade. Curros nacera o 15 de setembro de 1851 e Murguía en 1833. Eran aproximadamente uns 18 anos os que os separaban. A pesar disto, a vida de Murguía alongaríase moito máis no tempo que a do poeta celanovés, pois mentres este morreu aos 56 anos, aquel case chegou aos 90.

E como Manuel Curros citaba nos seus poemas, segundo estamos a ver, dunha maneira esporádica e acorde co tema que trataba, os máis destacados escritores e pensadores galegos da época –case todos de ideoloxía rexionalista e comprometidos co país–, para que servisen de exemplo ás novas xeracións e, en xeral, ao pobo galego, non podía faltar entre eles Murguía, a quen, a pesar de non lle ter dedicado ningún poema en especial, chegaría a citar en tres ocasións, sempre polo seu apelido, ao contrario que á súa dona.

O seu nome topámolo no verso 97 do poema "O Ciprianillo" de *Aires da miña terra*, recomendándolle a Xan de Deza que lese os clásicos galegos e non o libro de tesouros de San Cibrao, para tratar de alcanzar a riqueza:

Cando consultes Murguía,
Paz, Pondal, Añón e Lamas,
e no bico
as canciós de Rosalía
teñas sempre, que tanto amas,
¡serás rico!

Resulta destacábel o feito de eses nomes non levaren a preposición "a" sendo complementos directos, unha das características do noso idioma, aínda que aquí fose talvez debido a cuestións métricas.

Máis tarde, en *O Divino Sainete* aparece no verso 144 do canto III, onde os comentarios que fan os peregrinos a Roma no convoi dos sete pecados serven para criticar os escritores rexionalistas, que son "devorados" pola crítica:

-¿Querme acompañar? Sin gana
cómeselle esto. -¿E que é eso?
-Un pouco de carne humana.

-Mesmo de xunto á rileira;
nunca saio sin un toro
de Murguía na fiambreira.

-Mercé, non levo apetito.
-Matámolo a paus nantronte
¡i élle bocado esquisito!

E, finalmente, reflíctese o seu nome no verso 216 do poema "A espiña", escrito na Habana e lido no Teatro Tacón desa capital o 11 de xaneiro de 1903. Entre as condicións que Curros puxera para se reintegrar á vida activa do Centro Galego figuraba a de que na Biblioteca da entidade estivesen presentes libros de escritores galegos:

Facei que cando visite
o salón da biblioteca,
quen alí leve a alma seca,
tope a fe que o rezusite,

lendo ó Sabio Rei, Macía,
Feixóo, Colmeiro, Pondal,
Pastor Díaz, a Areal,
Rosalía e mais Murguía.

Como observamos, en dúas ocasións vai acompañado polo nome da súa dona. O celanovés tiña un bo concepto desta poeta xa antes de se consagrar con *Follas novas*, pois en 1877, cando Curros andaba a preparar unha homenaxe poética ao malogrado Vesteiro, incluíaa na relación de escritores cos que quería contar:

> ¿De quién obtener originales? Yo me honraba con la amistad de algunas eminencias, ó contaba con la colaboracion de aquellas a quienes personalmente no conocia; invitaria á Zorrilla, á Ruiz Aguilera, á Alarcon, á Grilo, á Vicetto, á Rosalía Castro, á Vicenti y á Ginard de la Rosa, les indicaria todo lo que hay de santo en perdonar al culpable é inmortalizar al poeta[4].

---

[4] Cfr. a carta que Curros enviou ao director do xornal vigués *La Concordia* e que publicou *El Heraldo Gallego*, Ourense, n.º 211, 15.4.1877.

Outros autores servíronlle para recuperar parte da nosa memoria histórica. É o caso do poeta Macías, alcumado o Namorado, de Afonso X o Sabio, o Rei sabio, AIR 1.65, ou o do máis próximo a el, Feixóo, DIV II.116.

O trobador galego, da segunda metade do séc. XIV, Macías, converteuse en símbolo da "morte por amor". Sobre el existe unha lenda, con diferentes versións, segundo a cal Macías, namorado dunha dama chamada Elvira, esposa de D. Hernán Pérez de Vadillo, foi encarcerado no castelo de Arjonilla (Xaén), polo señor a quen servía, don Enrique de Aragón, o mestre de Calatrava, a petición do marido. El desde a prisión seguiu cantando o seu amor á citada dama, o que levou a don Hernán a lle atravesar o peito cunha lanza. O tema serviu de inspiración a moitos escritores tanto na literatura galego-portuguesa como na castelá. No século XIX, Larra dedicoulle o seu famoso drama *Macías*. En galego, tirada esta alusión de Curros, encontramos outras no poema "A Galicia" de Francisco M.ª de la Iglesia, no monólogo en verso *Macías* de Eugenio Carré Alvarellos e no poema escénico –prosa e verso– "Macías" de Ramón Cabanillas e Antonio de Lorenzo.

Na obra do noso poeta, o seu nome repítese na "Introdución", v. 63 (non, ti non morrerás, céltica musa/nada da Suevia nos chouzales pechos,/últemo amor do páledo Macías,/atravesado o corazón cun ferro), en "O gueiteiro", v. 110 (do desdichado Macías), en *O Divino Sainete*, II.115 (Macías, o amor mal pago) e en "A espiña", v. 213 (lendo ó Sabio Rey, Macía). Neste último caso, a non presencia do –s final é debida á esixencia da rima con Murguía.

> lendo ó Sabio Rei, Macía,
> Feixóo, Colmeiro, Pondal,
> Pastor Díaz, a Areal,
> Rosalía e mais Murguía.

Frei Benito Jerónimo Feixóo, pensador galego do XVIII (Casdemiro, Ourense, 1676-Oviedo, 1764), loitou contra os despropósitos das crenzas supersticiosas baseándose no que lle ditaba a razón. Polo racionalismo das súas críticas, debeu sentir admiración por el até o punto que escribiu en castelán unha loa dramática en verso titulada *El Padre Feijoo*, que, con certa polémica dun sector do clero, foi estreada en Ourense en 1879.

Curros refírese a el en "Na apertura do Centro Gallego" e en *O Divino Sainete*, II.116. No primeiro, utilízao como símbolo dos Ilustrados do XVIII que contribuíran a espertar a conciencia dos galegos e emprega a grafía etimolóxica (ou castelanizada), en contra do que sucede no verso 214 de "A espiña" (lendo o Sabio Rei, Macía,/Feixóo, Colmeiro, Pondal) e no 116 do canto II de *O Divino Sainete*, no que escribe Feixóo con <x> e non con <j>, aínda que esta escolla puidese ser debida ao editor.

> Aqueles viaxeiros, trocando as edades,
> farán os seus Sócrates dos nosos Feijóos,
> dos nosos Viriatos os seus Alcibiades,
> seus Sumos Pontífices dos nosos abades,
> das nosas cuadrillas súas grandes lexiós.

Andrés Pociña (1992: 168) complétanos a seguinte información:

> Curros sintió siempre gran admiración por su paisano, sin duda basada en el racionalismo de sus críticas, orientadas a luchar contra todo tipo de superticiones y creencias rutinarias, 'mirando las cosas a la luz de la razón'. En su honor compuso una pequeña loa dramática, en castellano, titulada *El Padre Feijóo*, que se estrenó en Orense el 3 de junio de 1879 con gran éxito, y que molestó al reaccionario clero de la ciudad.

Á parte dos escritores, fixo o mesmo con outros personaxes históricos, tratando de simbolizar a existencia dunha nación con tradición. María Pita (AIR, 13.8 e DIV II.114), cuxo verdadeiro nome era Mayor Fernández de la Cámara Pita (A Coruña, entre 1562 e 1568-Sigrás, A Coruña, 1643), alcanzou grande sona con motivo da súa contribución á defensa da súa cidade natal atacada polos ingleses en 1589.

¡Ouh, meiga cibdá da Cruña,
cibdá da torre herculina,
de xeneraciós recordo
máis fortes que as de hoxe en día;
cibdá que por sobre os mares
érgue-la cabeza altiva,
cal onte nas túas murallas
o brazo de María Pita:

Viriato (DIV II.112), o noso gran caudillo da Gallaecia, dirixiu a resistencia contra a dominación romana. O seu nome figura tamén no verso 48 de "¡Pola unión!",

¿Onde naceron aqueles
que Grecia e Roma fundaron
i ás portas de Asia chegaron,
a luz levando con eles?
¿Quen a lira i os cinceles
de Homero e Fidias guiou?
¿Quen coa ruda lanza armou
de Viriato o brazo forte
que sin medo ter da morte
o César desafiou?

e no 73 de "Na apertura do Centro Gallego", como puidemos comprobar máis arriba.

Prisciliano (DIV II.113), ao que Curros considerou galego, aínda que existan opinións contrarias, pois non se coñece con precisión o seu lugar de nacemento: para uns era galego, para outros lusitano ou bético e, mesmo, oriental.

Viriato, ise patriotismo,
Prisciliano, ise bon senso,
María Pita, ise heroísmo,

Macías, o amor mal pago,
Feixóo, a cencia perseguida,
Vesteiro, da fe o estrago.

Sobre isto convén precisar que os nomes propios de persoa seguidos en aposición dun substantivo abstracto indicador de calidades morais convértense nun recurso expresivo de grande tradición literaria, con certas resonancias épicas. Este procedemento apositivo é xeralmente utilizado en textos épicos como método de presentación e caracterización de antropónimos e de topónimos, en longos períodos dotados de grande solemnidade. Mesmo, os nomes dos heroes das lendas épicas acostuman ir acompañados dunha aposición frecuentemente formada por un participio substantivado (Freixeiro 2000: 58).

E tamén con persoeiros destacados como Manuel Colmeiro Penido (Santiago, 1818-Madrid, 1894), economista e historiador, catedrático de Dereito Político e Administrativo da Universidade Central de Madrid. Sobre as marxes da lección X da súa *Economía política* escribira en 1869 o seu poema "Cántiga".

Relacionado con estes personaxes históricos está o topónimo Medulio, DIV VIII.91, de recordo heroico para os mártires galegos; e como proba do seu coñecemento das principais crenzas ancestrais dos galegos que conformaron parte da súa idiosincrasia está a Santa Compaña, DIV I.51, aparición nocturna de almas en pena, que en Madrid encabezaba o poeta Añón en *O Divino Sainete*.

Non se esqueceu tampouco dun dos mellores músicos da época: Pascual Veiga Iglesias (Mondoñedo, 9.4.1842-Madrid, 12.7.1906). Á parte de no mesmo título, o seu apelido figura no verso 63 da derradeira composición do autor intitulada "A 'Alborada' de Veiga".

> ¡Gloria ó xenio que en mares de inspiración se aneiga
> e deles tira mundos que fai a luz surxir!
> ¡Gloria ó mestre que volve a esa cantiga meiga
> a maxestá perdida nas loitas do vivir!
> ¡Gloria a quen un tesouro nesa canción nos leiga,
> que ha ser a Marsellesa galaica do Porvir!...
> ¡Eterno aplauso, vítores eternos ó gran Veiga
> dun polo ó outro polo, do cénit ó nadir!

Ó título refírese á canción coral "A Alborada Gallega", coñecida popularmente por "Alborada de Veiga", que a compuxo sobre o poema "A estrela cruñesa" de Francisco María de la Iglesia. A súa estrea, a cargo do Orfeón Brigantino, tivo lugar en Pontevedra en 1880, cun enorme éxito. O poema foi lido a noite do 20 de decembro de 1907 no Teatro Nacional da Habana nun acto destinado a recadar fondos para lle levantar a Veiga un monumento en Mondoñedo.

Un caso especial represéntano os seus avogados defensores Paz Novoa e Luciano Puga, aos que o autor como mostra de agradecemento lles dedicou un poema a cada un. A Novoa en castelán e a Puga en galego; este último na 3ª edición de *Aires da miña terra* en 1886. Mais, alén disto, os seus nomes foron dignos de figuraren nos seus versos: Luciano Puga, AIR, 34.0, no mesmo título do poema, e Paz, AIR 33.98, na relación de autores que Curros lle mandaba a Xan de Deza que lese.

Como antagonistas –e non precisamente para loalos– cita tamén os dous causantes do seu proceso xudicial. Estamos a nos referir ao xuíz Manuel Mella Montenegro, que condenara o noso autor no xuízo de Ourense, con motivo da denuncia interposta contra el pola publicación de *Aires da miña terra* (o dito xuíz tomara posesión do Xulgado desta capital o 4 de marzo de 1880); e ao bispo de Ourense Cesáreo Rodrigo, que o denunciara polo contido dalgúns poemas; naceu o 25 de febreiro de 1819 e faleceu o 4 de xaneiro de 1895; botou 18 anos á fronte da diocese. A presencia de ambos os antropónimos vémola en *O Divino Sainete*: Mella, DIV II.160; Cesáreo Rodrigo, DIV II.163. A ausencia de preposición "a" co complemento directo, que vén dada por razóns métricas, aínda contribúe máis ao desprezo que o poeta sentía polo xuíz.

-Aí tes Mella, un mal letrado.
-De xuez botoume á cadea.
-Pois por eso é maxistrado.

-Aí tes Cesáreo Rodrigo.
-Sendo bispo escomulgoume.
-Será Papa, meu amigo.

Ambos os protagonistas vémolos no poema "A Luciano Puga", en que o autor utiliza os nomes de Xudas (AIR 34.6) e Oppas (AIR 34.6), en clara alusión ao xuíz e ao bispo, respectivamente. Oppas foi arcebispo de Sevilla a principios do séc. VIII. Parente do rei Witiza, cando este foi destronado por don Rodrigo parece ser que conspirou contra el e induciu os árabes a invadir a Península.

> A crítica-Veuillot coa fouce nea,
> coa toga Xudas, Oppas co caxado,
> deron tras del cal tras dun can danado
> i alá vai o inocente prá cadea.

Á marxe dos antropónimos referidos anteriormente existen outros de moi variada condición. Un lector normal topa con nomes de personaxes que a primeira vista parece que non tiveron existencia real, mais que non foi así. Un, presente en "A Virxe do Cristal", é o de Xan de Barros, AIR 2.868; de existencia real, pois a súa sinatura como abade de Vilanova está rexistrada repetidamente entre os anos 1624 e 1659 no Libro de Bautizados, Casados e Defuntos da parroquia de San Salvador de Vilanova dos Infantes.

> O Abade de Vilanova
> que don Xan de Barros chaman,
> pra congregar os frigueses
> mandou toca-las campanas.

Por último, existen unha serie de nomes literarios ou descoñecidos, como en "A Virxe do Cristal" os de Martiño, AIR 2.124, Rosa, AIR 2.124, ou Xácome Mazcareñas, AIR 2.129 (que na primeira edición de *El Heraldo Gallego* figuraba como D. Xácome). A súa orixe está no nome bíblico Xacob, o mesmo que Xacobe. A festa de ambos celébrase o 25 de xullo[5]. Aínda que non achamos datos documentais que o testemuñen, cremos na existencia real deste personaxe. O apelido Mascareñas está presente hoxe, sobre todo, en Portugal. O feito de Curros escribilo con <z> pode ser debido á crenza dun falso seseo implosivo, ben por parte do poeta, ben por parte do propio portador do apelido.

---

[5] Vid. Ferro Ruibal, Xesús et alii (1992): *Diccionario dos nomes galegos*, Vigo: Ir Indo Edicións, s.v.

Sobre o tema, escribe Carballo Calero:

> É evidente que antre 1869 e 1877 Curros arrequentóu a súa información encol da historia da Virxe do Cristal. En 1877 fixa a data do miragre "alá polo ano de gracia de mil seiscentos e trinta". Se soupera iso en 1869, non houbera suposto erixido e devoto o santuario en pleno século XII. Curros dá o nome do señor do castelo e aínda do abade de Vilanova. Tales nomes son completamente inuteis dende o ponto de vista artístico. Se figuran na obra, é que se tomaron dunha fonte documental, pois a tradición oral difícilmente os conservaría. ¿Cándo amplióu Curros a súa información? ¿Foi precisamente cando se dispuña a concurrir ao certame? É curioso verificar que nos versos do *Maestre* adicados á Virxe do Cristal non hai a menor alusión á lenda da súa aparición, nen tampouco á singularidade da súa imaxe. Eu non teño noticia de outra fonte escrita onde Curros poidera beber que o *Compendio histórico de las imágenes de Nuestra Señora en España*, pubricado polo P. Juan de Villafañe en Madrid, ano de 1740. Nista obra, páxinas 167-169, cóntase que un labrador que traballaba no val de Vilanova topóu co miragroso cristal. Metéuno na faldriqueira e seguíu traballando: mais como chegara a lle pesar de xeito que lle imposibilitaba o labor, enchéuse de medo e guindóuno ao chan. Achóuno logo unha pastoriña que o entregóu ao crego de Vilanova, quen dou conta do caso ao bispo de Ourense. Cítase o relato de Villafañe na obra *Orense mariano*, por Cesáreo Gil Atrio, pbro., Orense, 1954. Pero iste autor non coñece tampouco outra fonte escrita, e semella creer que todos os nomes proprios do poema son invención de Curros (vid. Carballo Calero 1979: 374, nota 4).

Xan de Ventraces (AIR 2.171) e Pedro Balada (AIR 2.266), nomes que se repiten varias veces, eran os antagonistas de Martiño. Bentraces é unha parroquia do municipio de Barbadás (Ourense), próxima a Vilanova dos Infantes. Aínda que Curros o puxera sempre con <v>, o seu nome oficial escríbese con <b>[6]. Benito Varela

---

[6] Cfr. Diario Oficial de Galicia, n.º 28, 8.2.1986, p. 418.

Jácome (1951: 259) grafárao con "b" e o mesmo fixo José Luis López Cid (1955: 132).

Se unha parella a forman os protagonistas principais en "A Virxe do Cristal", o mesmo sucede en "Unha voda en Einibó" cos namorados Ádega Silvan, AIR 3.2, e Bras, AIR 3.12.

Descoñecido resultounos Pardal, AIR 16.10, en "As cartas", pois non sabemos se existiu na realidade ou se se trata dun nome inventado polo autor.

> -¿Cantas bestas levou? -Tódalas súas
> i os potros de Pardal.
> -Pois desta somos ricos... Sete e dúas
> ¡nove cargas de sal!

Desde o punto de vista formal, puidemos observar que na relación de nomes presentada existen diversos tipos, se atendemos aos elementos que os constitúen: así temos os formados por só un apelido (Murguía), os que só figura o nome (Rosalía), outros en que vemos o nome e apelido: María Pita, Luciano Puga, e, inclusive, os que son substituídos polo alcume (o Rei sabio). Curros non se limitou, por tanto, a un modelo único, pois estivo condicionado polas esixencias da métrica ou pola utilización do máis coñecido ou que máis identificase o personaxe. Sobre isto convén recordar que son frecuentes os nomes, típicos e característicos da nosa idiosincrasia, nos que aparece o propio de persoa seguido do lugar ou localidade onde naceu ou onde vive: Gregoria de Leborín, AIR 21.0; Marcos d'a Portela, AIR 21.0; Xan de Deza, AIR 33.1; Xan de Ventraces, AIR 2.171.

Por outra parte, convén subliñar que no noso idioma os nomes substantivos propios de persoa poden admitir plural en determinados casos. Así, cando designan un grupo ou familia poden deixar invariábel o nome e empregar o artigo en plural (os Regueira/s), coa lóxica excepción, entre outros, dos que acaban en –s ou –z (os Pérez). O. Jespersen (vid. Coseriu, 1967: 262 e ss.) sinala 5 casos en que estes poden posuír plural: nomes que designan conxuntos de obxectos (Os Pireneos); nomes aplicados a unha pluralidade de obxectos que individualmente se chaman co mesmo nome (Pedro); nomes aplicados a unha pluralidade de membros da mesma familia (Borbóns) ou tamén nomes de tribos e pobos utilizados só en plural (os Vénetos); nomes empregados para significar "entes como..." (Edisons, Marconis) e metonimias (dous Rembrandts). Non serían tidos en conta algúns como As Nogais, As Neves, pois aínda que sexan plurais designan obxectos "singulares".

Cando se empregan en plural reciben unha connotación especial, podendo referírense a individuos que posúen as calidades que máis destacaron os personaxes que singularizan, nun caso de uso metafórico ou de sinécdoque (os Castelaos, os Carvalhos); ás veces son utilizados enfaticamente: ¿u-los Novoneiras de hoxe?

Os nomes xeográficos poden aparecer pluralizados con valor expresivo, podendo referirse aos diferentes momentos históricos polos que pasaron: as Romas, ou expresaren unha idea de pluralidade: as Catalunyas.

É evidente que os propios só se usan en singular para indicaren que se refiren a un único ser; por iso naquelas ocasións en que se utilizan en plural posúen connotacións especiais, como é o caso da utilización enfática de que, en ocasións, fai uso Curros. O noso autor emprega estes plurais referidos a apelidos: Novos e Labartas, DIV III.100; Lagos, DIV III.101, coa clara intención de destacar estes autores. A presencia do demostrativo reforza esta idea.

Mais a ilustre padronesa
deixando, pois hastra coido
que de mentala lle pesa,

diga e perdoe: ¿ises vates
que mostran tantos alentos
para os modernos combates;

ises Novos e Labartas,
ises Lagos, esas pelras
que surxen á luz en sartas;

> esa xeneración nova
> de parleiros rousinoles?...
> -Cantan... como Xan da Coba.
>
> Non quixen oír máis nada.
> -Vámonos, rogueille ó Mestre,
> ¡ou fago unha xudiada!

Existían por aquelas datas dous Novos que podían estar relacionados con Curros. Trátase de Victorino e de José Novo García. Ambos coincidiron co noso autor en Madrid e frecuentaron as tertulias rexionalistas e a sociedade Galicia Literaria. Mais, polo que hoxe sabemos, Curros estivo máis relacionado con Victorino que con José. Con aquel levou a cabo a idea de lle dedicar a Vesteiro unha "Coroa poética" en que participasen o maior número de escritores. De ambos é a carta que lle enviaron a Pedro A. de Alarcón por renunciar este a colaborar en tal fin. Os dous irmáns foron autores de varias obras escritas todas en castelán (Alonso Montero 1969: 148, asegura non coñecer ningunha en galego que escribise Victorino). Este último fixo unha recensión de *O Divino Sainete* en *Galicia Moderna*, A Habana, n.º 170, 29.7.1888, e, un ano despois, escribiu o prólogo ao libro de Añón *Poesías gallegas y castellanas*, publicado na Coruña ese mesmo ano. Tamén Curros fixo unha recensión do libro de Victorino *Romancero de Galicia* publicada en *El País* de Madrid. O ferrolán José Novo García, morto na Coruña en 1898, foi outra figura galega importante que, á parte de exercer de catedrático da Facultade de Dereito da Habana, chegou a fundar a revista *Galicia Moderna* desta capital e foi autor de numerosas obras de temas variados. A Biblioteca Gallega de Martínez Salazar publicoulle en 1896 a obra *Por Galicia*, que constaba dunha serie de artigos entre os que sobresae un sobre Francisco Añón, escrito en 1885, antes de que se publicase *O Divino Sainete*. Outro Novo, neste caso Enrique, na revista anteriormente citada do 16 de setembro de 1888, fixo unha recensión positiva da chegada de *O Divino Sainete*. Por tanto, tamén é posíbel pensar que o feito de ir en plural –eses Novos– podería indicar que Curros abrangueria ambos os autores, aínda que esta teorización non sexa moi críbel, pero non nos dá datos suficientes para que poidamos elixir un en concreto.

Con Labartas refírese a Henrique Labarta Posse (Baio-Zas, 1863-Barcelona, 1925), fundador en 1888 da revista *Galicia Humorística*, onde aparece o poema "Évos a léngoa gallega", e, en 1890, de *La Pequeña Patria*. Foi un personaxe coñecido polos seus dotes humorísticos, que sobresaen en moitas das súas composicións. Labarta dedicoulle a Curros o poema en castelán "Desde Castilla", publicado en *Diario de Lugo*, 26.10.1904, e en *Galicia*, A Habana, n.º 50, 11.12.1904 (aquí figura a data e o lugar de composición: Burgos, 18 de outubro de 1904).

No manuscrito orixinal de *O Divino Sainete* figuraba Barcias en vez de Labartas, en alusión ao tamén escritor e catedrático de Medicina Juan Barcia Caballero (Santiago, 1852-Santiago, 1926), autor do poema "O arco da vella", premiado en 1881 no Certame de Vigo. Barcia mantivo unha disputa moi famosa con Emilia Pardo Bazán sobre o naturalismo na arte, nunha serie de cartas cruzadas entre ambos e que aparecen recollidas no libro *La cuestión palpitante. Cartas amistosas a la Sra. Dª. Emilia Pardo Bazán*, publicado en Santiago en 1881. En 1890 Barcia foi un dos que constituíu en Santiago a Asociación Rexionalista. O 18 de outubro de 1904 compuxo nesta cidade o poema en galego "¡Adiós! A Curros Enríquez", que publicou en *Diario de Lugo*, 26.10.1904, e *Galicia*, A Habana, n.º 52, 25.12.190. Descoñecemos o cambio de opinión de Curros ao deixalo excluído na versión definitiva deste verso, mais ocórresenos pensar que puido ser por razóns métricas, xa que Barcias forzaría unha diérese; ademais, con Labartas consegue unha maior facilidade de rima (consoante) con sartas.

Outros nomes propios en plural tamén os achamos no xa sinalado fragmento de "Na apertura do Centro Gallego", que volvemos reproducir para comprobarmos esta circunstancia. Eilo:

> Aqueles viaxeiros, trocando as edades,
> farán os seus Sócrates dos nosos Feijóos,
> dos nosos Viriatos os seus Alcibiades

> seus Sumos Pontífices dos nosos abades,
> das nosas cuadrillas súas grandes lexiós.

Desde o punto de vista estilístico, a abundancia deste tipo de nomes, tanto topónimos como antropónimos, supón por parte do autor un certo afán de precisión e de concreción para conseguir darlles un certo ar de credibilidade e verosimilitude ás súas composicións.

Un artista ou personalidade importante pode ser citado expresivamente pola obra que lle deu sona, como podemos comprobar na seguinte tríade de *O Divino Sainete* en clara referencia a Rosalía.

> Eu sosteño, e traio probas,
> que Galicia esperta; dígao
> a autora das "Follas Novas".

Por outra parte, resulta así mesmo moi eficaz expresivamente a utilización dun nome propio xenérico para representar un conxunto amplo de persoas: Xan vai coller leña ó monte. Outro procedemento expresivo que afecta os nomes propios é o de lles antepor o adxectivo san ou santo cando non lles corresponde, con finalidade irónica. Ou tamén a disimulada tradución dun nome propio foráneo con finalidade paródica. Inclusive a tamén intencionadamente irónica elisión dun nome propio cando o contexto e a rima o están suxestionando (Freixeiro 2000: 61).

Estilisticamente no territorio lingüístico galego-portugués, ao contrario que no dominio castelán, existe un emprego especial dos nomes propios de persoa ao iren precedidos de artigo. Hai unha clara diferencia entre dicir Rosalía ou a Rosalía. No primeiro caso, malia se referir a ela cunha certa amizade, semella máis distante; no segundo, a persoa tórnase máis familiar, co que parece resultar evidente a existencia dunha certa atmosfera afectiva, de intimidade e de estima que envolve estes nomes precedidos de artigo definido. O ouvinte percibe un certo ar caseiro: o Martiño, a Rosiña, aínda que desde o punto de vista estilístico poida en certas ocasións o seu emprego conter unha intención pexorativa (Rodrigues Lapa, 1984: 120-121).

Agora ben, Curros non se caracterizou por usar este procedemento estilístico de colocar o artigo diante deste tipo de nomes; talvez o caso máis destacábel o topamos en "Sobre unha foxa", no que aproveita a polisemia existente (grilo/Grilo) para producir no lector un efecto pexorativo sobre este personaxe.

> Eu, anque nunca fun seu cortesano,
> o que é sentilo, síntoo,
> i a chorar non me poño porque deso
> xa ten encargo o Grilo.

O feito de non usar este procedemento dunha maneira habitual talvez sexa debido ao influxo da lingua castelá, ao considerar que se trataba dun fenómeno vulgar, á maneira do español.

Como conclusión diremos que esta variada nómina de nomes, da que o autor botou man con certa asiduidade, convértese nun recurso estilístico que axuda o lector a comprender mellor o sentido e a interpretación destas composicións.

Debido á profusión de escritores galegos rexionalistas dedúcese claramente a inclinación do autor por esta corrente ideolóxica, ao apareceren sempre destacados dunha maneira positiva. Pola contra, as súas ideas antimonárquicas e republicanas albíscanse nos substantivos que nomean personalidades da política española decimonónica. Uns son personaxes que defenden o ideal republicano e que sempre son ben tratados polo autor; outros, contrarios á República e defensores da monarquía, critícaos sen piedade. Agora ben estes nomes, tirada algunha excepción, pertencen a personaxes de fóra de Galiza, que nós non recollemos neste traballo.

Por outra parte, tamén se pode observar que o seu compromiso co idioma o levou mesmo a galeguizar moitos dos nomes empregados, forzando algúns ás veces dunha maneira abusiva.

Engadiremos, finalmente, que, pola abundancia de personaxes citados, a maioría de existencia real, a presenza destes nomes representa un compromiso do poeta coa sociedade. A utilización dos nomes de escritores comprometidos co país fixo que o poeta adquirise un compromiso socio-político público, que o converteu nun poeta incómodo ao poder establecido.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alcina Franch, Juan/Blecua, José Manuel (1975): *Gramática Española*, Barcelona: Ed. Ariel.

Alonso Montero, X. (1969): *O Divino Sainete*, A Cruña: Ediciós do Castro.

Álvarez, Rosario/Regueira, X.L./Monteagudo, H. (1986): *Gramática galega*, Vigo: Ed. Galaxia.

Carballo Calero, R. (1979 [1981]): *Historia da literatura galega contemporánea*, 3ª ed., Vigo: Galaxia.

Casares, C. (1992): *Poesía galega completa*, edición de... Vigo: Ed. Galaxia.

Coseriu, Eugenio (1967): "El plural en los nombres propios", *Teoría del lenguaje y lingüística general*, 2ª ed., Madrid: Ed. Gredos, pp. 261-281.

Cunha, Celso/Cintra, Lindley (1986): *Nova Gramática do Português Contemporâneo*, 3ª ed., Lisboa: Edições Sá da Costa.

Ferreiro, Manuel (1991): *Pondal: do dandysmo á loucura (biografia e correspondencia)*, Santiago de Compostela: Laiovento.

Freixeiro Mato, X. R. (2000): *Gramática da lingua galega II. Morfosintaxe*, Vigo: A Nosa Terra.

López Cid, José Luis (1955): "Curros Enríquez en la lírica" in *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense*, t. XVIII.

López Varela, Elisardo (1997): *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*, Deputación da Coruña.

Pociña, Andrés (1992): *Curros Enríquez. O Divino Sainete*, edición de... Torrejón de Ardoz-Madrid: Ediciones Akal.

Roca-Pons, J. (1976): *Introducción a la gramática*, 4ª edición, Barcelona: Ed. Teide.

Rodrigues Lapa, M. (1984): *Estilística da língua portuguesa*, 11ª edición, Coimbra Editora.

Varela Jácome, Benito (1951): *Historia de la literatura gallega*, Santiago de Compostela: Porto y Cía. Editores.

O IDEARIO LINGÜÍSTICO DE MANUEL CURROS ENRÍQUEZ

Henrique Monteagudo
Consello da Cultura Galega e Instituto da Lingua Galega /
Universidade de Santiago de Compostela

> Moitos despreciaron a obra dos poetas
> –se cadra a desprecian aínda–
> pero é sen dúbida porque ignoran
> que Apolo ergueu os muros de Thebas
> ó son das frautas.
> M. Murguía, *Los Precusores*.

A estas alturas pode parecer escusado abordar o asunto anunciado no encabezamento do presente traballo, a non ser que se dispoña de material de base inédito ou ignorado –o que non é o caso. De certo, contamos cunha achega publicada hai máis de trinta anos (Alonso Montero 1970, 69 e ss. –de quen tomamos emprestado, con permiso, o noso título), que a penas avellentou nada, nin sequera despois dunha contribución recente que trata monograficamente a cuestión (López Varela 2000)[1]. O que xustifica a presente abordaxe é o tratamento dalgúns aspectos do tema que quedan fóra das devanditas contribucións, e un maior esforzo de contextualización do pensamento e a praxe lingüística de Curros. O alicerce documentario sobre o que edificamos a nosa análise é practicamente o mesmo do que botaron man estes dous estudiosos, de cuxo labor de investigación arquivística nos beneficiamos. Emporiso, dispoñemos dunha certa avantaxe sobre eles, no senso de que o primeiro (Alonso Montero) non puido dispor da ampla recolla de artigos de prensa que axuntou o segundo (López Varela), mentres que este non tivo en conta materiais de grande importancia previamente coñecidos –de feito, algúns deles postos de relevo por aquel, como a correspondencia entre Curros e Andrés Martínez Salazar[2].

---

[1] Ese artigo está extraído da tese de doutoramento do seu autor, tamén publicada: véxase López Varela 1998 I, 195-204.

[2] Este epistolario atópase actualmente depositado na Real Academia Galega (fondo

Endebén, sobre o material indicado cómpre levar conta de dúas advertencias importantes:

1) Temos nuns casos a certeza e noutros a sospeita de que ignoramos textos que puideran ser importantes. Certeza, por vía do exemplo, no caso dos que Alonso Montero cita (1970, 97), entre os cales prometen ser de especial interese a recensión, dada a lume en 1901 no *Diario de la Marina* de La Habana, á edición da *Crónica Troyana* (A Coruña, 1900), a cargo de Andrés Martínez Salazar e, no mesmo ano e publicación, a defensa do idioma galego en resposta a uns ataques vertidos no periódico *La Correspondencia*, de Cienfuegos. Sospeita como a que nos levanta un artigo publicado en 1895, onde Curros asegura: "Expuestas nuestras ideas –ya muy antes de ahora detenidamente desarrolladas– acerca de la utilidad que se deriva del uso de las lenguas regionales..."[3]. Quizais a partir deste 'I Congreso Internacional sobre Curros Enríquez e o seu tempo', e gracias sobre todo á contribución dos estudiosos cubanos que nos acompañan, poidamos saber dalgún destes textos.

2) Curros manifféstase sobre o idioma de xeito case sempre incidental, ora en artigos focados a outros temas (en particular, recensións literarias), ora en forma poética, ou ben na correspondencia privada. Xa que logo, na nosa análise non podemos operar coma se estivesemos diseccionando un sistema ideo-lingüístico coidadosamente construído. Secomasí, estamos perante un autor que reflexiona, debate e combate a prol do idioma galego dun xeito especialmente lúcido e incisivo, e que alén diso exemplifica cristalinamente unha determinada cultura lingüística: a que corresponde, no seu período, a un concreto estrato socio-cultural e un sector ideolóxico e político particular. Referímonos á cultura lingüística

---

Andrés Martínez-Morás y Soria), pero as dúas pezas clave para o noso asunto xa foran publicadas polo propio Alonso Montero na obra citada (Alonso Montero 1970, 101-6). Ampla noticia desta correspondencia áchase en Martínez-Morás 1987. Aproveito para agradecer ós atentos bibliotecarios da RAG as facilidades que me deron para consultar o dito material.

[3] Curros Enríquez 1895c, citamos por López Varela 1998 II, 1242. O autor tamén pode referirse aí a algún dos textos que coñecemos, e citaremos no presente traballo.

dos sectores progresistas da *intelligentsia* protogaleguista de finais do século XIX; aínda que, claro está, aspectos importantes desa cultura lingüística, lonxe de ser exclusivos, proceden de e son partillados por outros segmentos crono-topolóxicos e socio-políticos.

A consciencia lingüística de Curros manifestase tanto no seu *discurso* metalingüístico (as súas opinións sobre a lingua ou as linguas) coma na súa *praxe* canto escritor (as súas opcións ou preferencias idiomáticas). Na nosa achega, ímonos centrar no primeiro aspecto, deixando o segundo para outra contribución (Monteagudo, 2002), sempre sobre o pano de fondo dos nosos traballos anteriores; moi especialmente, do estudio "Ideas de Manuel Murguía sobre o idioma galego"[4]. Comezaremos por unha consideración das súas ideas lingüísticas en xeral, con especial referencia ás relacións entre lingua e sociedade, continuaremos pola súa concepción do idioma galego, particularmente na dimensión histórica, e remataremos na súa abordaxe dos problemas propiamente lingüísticos con que se enfrontaba o idioma naquel momento histórico concreto.

1 "TODO TENDE Á UNIDÁ, LEY, ENTRE TODAS, A MAIS INEUSORABRE DO PROGRESO".

IDIOMA E SOCIEDADE: AS IDEOLOXÍAS LINGÜÍSTICAS

Inspirados nunha proposta do sociolingüista valenciano Lluís V. Aracil[5], libremente adaptada en función dos nosos intereses presentes, podemos esquematizar as ideoloxías lingüísticas actuantes na Galicia de finais do século XIX do seguinte xeito:

MODERNIZACIÓN		SI	NON
PROMOCIÓN DA LINGUA B (baixa)	SI	Pluralismo progresista	Conservacionismo tradicionalista
	NON	Uniformismo progresista / conservador	Uniformismo reaccionario

---

[4] Véxase Monteagudo 2000. Por parte, coidamos que debe terse en conta Monteagudo 1999, 289-372 (especialmente 351-72), para os aspectos ideolingüísticos.

[5] Recólloa a través de Ninyoles 1972, 123.

A finais do século XIX, a situación diglósica vixente e relativamente estable nos séculos anteriores, en que o castelán funcionaba como variedade A (alta) e o galego como variedade B (baixa), atopábase en plena fase de desestabilización, dando paso a un proceso de substitución lingüística asociado ás mudanzas sociais que resumimos no termo 'modernización'. Temos, pois, que se presentaban dous tipos de dilemas, que, cadrelados, ofrecen catro grandes tipos de ideoloxía lingüística: por unha banda *modernización* (ou progreso) / *tradición* (ou reacción), por outra banda, *mantemento* ou *promoción* do galego / *substitución* (ou imposición do castelán). Dese cadrelamento, xorden catro grandes tipos de ideoloxías lingüísticas: pluralismo progresista, conservacionismo tradicionalista, uniformismo progresista e uniformismo reaccionario.

Impóñense aquí dúas aclaracións, referidas tanto ó cadro anterior coma ás explicacións que veñen a seguir. En primeiro lugar, non pretendemos ofrecer máis ca un esquema, o que obriga a sacrificar matices. Falamos, pois, de tipos ideais que nos serven de referencia á hora de localizar as posicións reais, tendo en conta que estas se atopan polarizadas con respecto a eles en diferentes graos de intensidade e plurivocidade, e que nelas poden aparecer imbricados elementos de heteróclita, e mesmo contradictoria, orientación. Por parte, as etiquetas que empregamos son puramente convencionais, e non poden traducirse literalmente ó campo especificamente ideo-político: tal como explicamos máis abaixo, débese ter especial coidado cos termos 'progresista' por unha banda, e 'mantemento' e 'promoción' pola outra.

Caracterizando de xeito sumario as devanditas ideoloxías, podemos dicir que o 'progresismo pluralista' considera compatible a promoción das linguas subalternas (no noso caso, o galego), co proceso de modernización social, entendidos ambos como desexables, e incluso pode chegar a considerar a primeira como (pre)requisito indispensable do segundo. En consecuencia, estes sectores implícanse nos esforzos de promoción das linguas minorizadas, dos que poden mesmo constituír (como acontece en Galicia), os principais impulsores, e nos que poden coincidir co sector conservacionista. Como tal promoción foi formulada é cuestión distinta, en que arestora non procede demorarmos: digamos de momento que se considera tarefa prioritaria a dignificación do idioma mediante o cultivo literario, especialmente na poesía, o que ademais permitiría a elaboración do idioma, en particular a forxa dunha variedade culta, polo menos para a escrita. Por parte, a promoción do galego xeralmente non se considera incompatible, mais complementaria, coa difusión do coñecemento do castelán, necesaria para unhas masas populares privadas ata daquela da posibilidade de adquirir unha suficiente competencia lingüística nel. Xa que logo, este tipo de ideoloxía adoita cuestionar a ríxida relación xerárquica que subordina o galego ó castelán, visando instaurar unha relación igualitaria entre os dous idiomas.

Tipicamente, o progresismo pluralista defendeu unha articulación do Estado español baseada na autonomía política das 'rexións' que o constituían. O grao de tal autonomía, non sempre claramente formulado, podía ir desde a descentralización á federación, e, máis raramente, á independencia. É un feito que o groso do proto-galeguismo decimonónico se aliña en posicións de 'progresismo pluralista'.

Quizais esa hexemonía progresista no proto-galeguismo teña escurecido a existencia, e mesmo prevalencia, dentro do mesmo campo 'progresista' (sobre este termo *nota bene* o que vén a seguir), de ideoloxías centralistas no político e uniformistas no lingüístico. Estas, que cobren unha ampla gama do espectro político e cultural, emerxeron con grande forza en Galicia no último cuartel do século XIX. A elas adheriron non só o groso do moderantismo (conservador ou liberal) que sostiña o réxime da Restauración, como tamén, moi significativamente, sectores importantes do republicanismo democrático e practicamente toda a esquerda obreira, na que pesou con grande forza un internacionalismo que condenaba as nacións menores á absorción por parte de grandes estados. Trátase, daquela, dun complexo ideolingüístico que adquiriu carácter hexemónico e como tal impregnou o conxunto da sociedade, fundado nunha serie de ideoloxemas amplamente partillados (con matices, claro está), ideoloxemas que condicionaron enormemente a visión das linguas naquela época e aínda despois.

Limitarémonos a sinalar o esencial. En primeiro lugar ácha-se a radical escisión entre a enxalzada esfera da Razón e a deostada esfera do sentimento. En segundo lugar, a concepción da historia en termos de desenvolvemento ineluctable e unidireccional da lei do Progreso. Esta concepción por volta de finais de século foi envorcada en moldes darwinistas, onde o social/cultural é reducido ó biolóxico/natural: o progreso áchase garantido por obra da selección natural que resulta da loita pola existencia e a supervivencia do máis apto. En terceiro lugar, a convicción de que o xénero humano, baixo a batuta da Razón e do Progreso, camiña inexorablemente cara á unidade, entendida esta en termos de universalización absoluta da civilización occidental.

No noso terreo, o devandito conduce a contemplar as linguas unicamente na súa dimensión instrumental-comunicativa, nunha perspectiva puramente utilitaria, esquecendo ou marxinando a súa dimensión expresiva[6]. Se os idiomas son puros instrumentos para a comunicación de ideas, o lóxico é favorecer a adopción dos que gozan de maior difusión (os máis aptos, visto que superaron, en loita contra outras linguas, a proba da supervivencia), na esperanza utópica de que no futuro o conxunto do xénero humano acabará falando a mesma lingua. Con estas nocións asóciase a idea, máis ou menos implícita, de que existe un 'limiar' crítico nas dimensións das comunidades lingüísticas (canto ó número de falantes), por debaixo do cal a supervivencia destas non é viable, ou nin sequera desexable[7]. Habitualmente, ese limiar é colocado nun nivel moito máis alto das dimensións demográficas dos idiomas sub-estatais, coma o galego.

En definitiva, este tipo de ideoloxías callaba en proxectos sociolingüísticos que tendían a favorecer a difusión do(s) idioma(s) dominante(s), en xeral sen preocuparse do destino do(s) idioma(s) subalterno(s). Por outras palabras, o obxectivo final, máis ou menos explícito, era a consumación do proceso de substitución lingüística daquela incipiente. Todo o máis, concédese a posibilidade de pervivencia do idioma subalterno nunha situación de diglosia reforzada: "O pobo, a lingua ou a cultura pequenos encaixaban no progreso soamente na medida en que aceptasen a condición de subordinados dalgunha unidade maior ou se retirasen da batalla para convertérense en depositarios de nostalxia ou outros sentimentos" (Hobsbawn 1991, 50, a traducción é nosa). Esta é, coidamos, a posición representada tipicamente por Emilia Pardo Bazán, unha *bête noire* para o autor que nos ocupará no presente contributo, por razóns que coidamos quedan claras no noso traballo antes mencionado sobre M. Murguía[8].

---

[6] Véxase Williams 1992.

[7] Véxase Hobsbawn 1991, 39-46, onde se explica que o principio do limiar, aplicado para decidir sobre a viabilidade das nacións, repousa sobre unha lóxica economicista.

Desde o devandito 'progresismo', idiomas subalternos coma o galego son presentados como acobillos do atraso ou do antigo réxime, preconcepto este alimentado pola forte presencia (e en moitos casos, hexemonía) dos 'conservacionistas' dentro do campo 'pluralista'. Tal caste de prexuízos poden ser exemplificados coas palabras dun ilustre escritor progresista español, Vicente Blasco Ibáñez, estampadas precisamente no prólogo á traducción castelá de *Aires da miña terra* aparecida en Valencia en 1892:

> Los dialectos, por desgracia, sólo se han empleado hasta el presente, salvo raras excepciones, para cantar las glorias de ridículas imágenes autoras de milagros [...], para enaltecer el derruido y odioso castillo feudal, nido de crímenes, y pintar con risueños colores al bestial caballero y la casquivana señora, y para hacer apología de las trasnochadas libertades políticas de la Edad Media [...] Hay en los versos de Curros Enríquez algo nuevo que conmueve por su brillante novedad, algo que nos atrae por lo mismo que a ello no estamos acostumbrados [...] y ese algo es que el poeta no reniega de su siglo, se tiene por legítimo hijo de él y se inspira únicamente en el ideal del eterno progreso[9].

---

[8] Monteagudo 2000, 206-8; véxase, cunha valoración diferente á nosa da posición da Condesa, Miralles 1997.

[9] Citamos por Alonso Montero 1967, 298-99, quen remite para M. Curros, *Obras Escogidas*, Madrid, Aguilar, 1956; 996.

Vai no texto indicada, sequera implicitamente, unha contradicción na obra de Curros sobre a que máis adiante volveremos.

A xa evocada hexemonía do progresismo nas ringleiras proto-galeguistas contribuíu tamén que os estudiosos teñan tendencia a infravalorar o peso nelas do que denominamos 'conservacionismo', no que englobamos os participantes ou colaboradores no Rexurdimento que mantiñan posicións retrógradas no campo socio-político, moitos deles próximos ás posicións tradicionalistas ou directamente carlistas. Na liña do conservacionismo cóntanse personaxes galegos como o cóengo Antonio López Ferreiro ou o profesor Alfredo Brañas; entre a intelectualidade española, o mellor representante desta posición probablemente sexa Marcelino Menéndez y Pelayo. No terreo da articulación do Estado, o tradicionalismo consideraba compatible a *sagrada* unidade de España coa descentralización administrativa e mesmo unha certa autonomía política das 'rexións'. En xeral, no proxecto sociolingüístico deste sector non se cuestiona a posición dominante do castelán, pero enfatízase, mesmo por motivos de tradicionalismo, a variedade lingüística de España.

Por vía da regra, este tipo de ideoloxías conservacionistas tende a 'naturalizar' (e polo tanto deshistorizar) a cuestión lingüística: o galego é concibido como o idioma *natural* de certos grupos sociais, que tamén constitúen o soporte das antigas tradicións, en definitiva, da ideoloxía do antigo réxime. De aí a ilusionarse coa 'conxectura de eternidade' da lingua subalterna vai soamente un paso[10]. O que corresponde ó conservacionismo tradicionalista é defender o *mantemento* de linguas subalternas coma o galego, entendendo mantemento como termo contraposto a *promoción*; ben entendido que o conservacionismo tradicionalista propugna non é simplemente a conxelación da situación diglósica, mais unha certa *restauración* do galego, o que implica a súa dignificación e cando menos o impulso do seu cultivo literario (adoito limitado xenérica, temática e lingüisticamente). En definitiva, o que se propuña como proxecto sociolingüístico era unha estabilización da situación diglósica imperante, aínda que outorgando unha mellor posición á lingua subalterna, o que podemos denominar unha situación de 'diglosia atenuada'.

---

[10] Sobre esta noción, véxase Lafont & Gardy 1981. Tal ilusión non constitúe, de certo, patrimonio exclusivo desta corrente, mais goza dun grande poder de impregnación sobre o conxunto da cultura lingüística da época, incluíndo a familia progresista.

Non imos deternos nas posicións do que denominamos uniformismo reaccionario, que pouco interesan agora ó noso asunto. O proxecto sociolingüístico correspondente pasa polo reforzamento da xerarquía lingüística como medio para fomentar o proceso de substitución lingüística, aínda que tal proxecto adoita formularse discursivamente como favorable ó *bilingüismo*. (É sabido que este termo, polisémico, versátil e esvaradío onde os houber, é utilizado por tódolos sectores en liza).

O dilema do progresismo coetáneo a Curros que antes sinalabamos como insinuado nas observacións de Blasco Ibáñez aparece xa nas estrofas introductorias á "Virxe do Cristal", pero está maxistralmente expresado no poema "Introducción" a *Aires da miña terra* (1880). Este poema foi xa analizado entre outros por Xesús Alonso Montero (1967, 303-5) e Francisco Rodríguez Sánchez (1972, 80-81), e debullado máis polo miúdo por Pilar Garcia Negro (1987), de maneira que, despois do que levamos dito -en especial en referencia á escisión entre o racionalismo instrumentalista (cuxa ideoloxía se expresa nas dez primeiras estrofas) e o sentimentalismo (ó que corresponden as dez últimas estrofas)-, pouco temos que engadir ós comentarios destes estudiosos.

Alén diso, o texto hai que situalo no marco de polémicas coma as que estouparon por volta de 1876 e 1879 na prensa galega arredor da promoción do galego, estudiadas ultimamente por Ernesto González Seoane (1991). Na primeira parte da "Introducción" Curros pon practicamente en verso a prosa progresista uniformista tal como aparece, por acaso, nun dos xornais participantes na devandita polémica, *El Diario de Lugo* (1876):

> En el movimiento progresivo de la humanidad; en la revolución que en el mundo se verifica para intimar más y más los lazos que unen á los pueblos, tienden precisamente las razas á su fusion, las naciones á su fraternidad, y, por ende, los idiomas á su unificación. [...] Desaparecen en el progresivo movimiento social las naciones, modifícanse hasta perder su primitivo carácter las razas y caen en desuso los idiomas, llegando á tener no más que valor histórico. Obedece esto á fatales leyes que rigen á la humanidad, manteniéndola siempre en constante progreso. [Citamos por Hermida 1992, 123 e 126].

Compárense esas liñas cos versos de Curros:

> Todo tende á unidá, lei, d'entre todas
> A máis ineusorabre d'o Progreso;
> Y-él que de cen naciós un povo fixo,
> Un idioma fará de cen dialeutos.
> Como páran n'o mar todol-os rios,
> Com'os rayos d'o sol páran n'un centro,
> Todal-as lenguas han de parar n'unha,
> Qu'hemos de falar todos, tarde ou cedo.
> [Citamos pola primeira edición de *Aires da miña terra*, Curros Enríquez 1880].

2 "TODAL-AS LENGUAS HAN DE PARAR N'UNHA/ QU'HEMOS DE FALAR TODOS, TARDE OU CEDO". LINGÜÍSTICA DECIMONÓNICA E ANTROPOLOXÍA: A EVOLUCIÓN HISTÓRICA DAS LINGUAS

Nas dúas anteriores citas exprésase unha idea que inducirá á estrañeza a calquera lector actual, a pouco que este repare nela. No artigo de *El Diario de Lugo* dise que "los idiomas [tienden] á su unificación", mentres que Curros sostén que "todal-as lenguas han de para n'unha". Nunha lectura non avisada, isto interpretámolo automaticamente algo así como 'un idioma imporase sobre os demais, de maneira que a xente o acabará adoptando, ó tempo que cada quen abandona o seu idioma propio'. En realidade, tales afirmacións descansan nunha concepción da evolución lingüística moi diferente á corrente nos nosos días. Con efecto, despois do triunfo practicamente absoluto do paradigma da lingüística histórico-comparada, tendemos a contemplar a deriva histórica das linguas en termos de proliferación, isto é, de fragmentación de unidades orixinarias. Pero antes dese triunfo, tal deriva considerábase, inversamente, en termos de 'fusións' ou 'mesturas' entre linguas orixinariamente distintas, de xeito que máis ben se tendía a unha reducción ca a unha proliferación do número de linguas. De forma gráfica e esquemática, isto pode representarse con dous diagramas arbóreos.

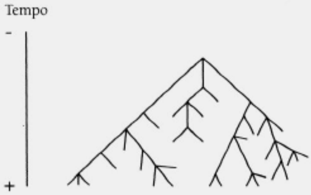

A.- Proliferación

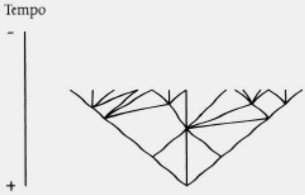

B.- Fusión

Por parte, en Galicia, as hipóteses celticistas, helenistas e outras confusamente arianistas (ás veces en cabuxenta polémica entre elas)[11] viñan asociadas co paradigma da lingüística pre-comparatista; mentres que, obviamente, a romanística (rama da filoloxía histórico-comparada) sostivo redondamente a hipótese neolatina. Pero a duradeira prevalencia do celtismo no noso país non se debe tanto ó retraso da difusión da nova filoloxía coma ó relativo adianto e maior peso dos estudios históricos respecto dos lingüísticos. No pensamento decimonónico a lingüística histórica e a antropoloxía (ou etnoloxía) marchaban estreitamente collidas da man, vencello este que o comparatismo aínda reforzou. Ora, a antropoloxía/etnoloxía tiña no seu centro o concepto de Raza, e, achegada á prehistoria e a arqueoloxía, era practicamente unha subdisciplina da Historia. Dado que no noso país os estudios de filoloxía se atopaban considerablemente atrasados con respecto ós históricos, aquela tendeu a explicarse a partir desta, colocando a Lingua en posición subordinada verbo da Raza. Se o elemento racial céltico era predominante e o distintivo do pobo galego, a lingua tiña que ser, dun ou doutro xeito, céltica.

---

[11] Estas últimas adoitan ser o resultado dunha asimilación imperfecta das novas teorías comparatistas, ou, mellor dito, de tentativas de conciliación das mesmas coas concepcións anteriores. Exemplifica isto nidiamente Augusto Besada na súa *Historia crítica de la literatura gallega* (1887), obra que coidamos que influíu nas ideas de Curros sobre o particular. Verbo todo isto, véxase García Turnes 1998, 232-50.

Como temos sinalado noutro lugar (Monteagudo 2000, 199--204), a aceptación da lingüística histórico-comparada produciuse en toda Europa, e tamén na Península ibérica, dun xeito gradual e en medio de tirapuxas por veces feroces. Especialmente en Galicia, por causa do mencionado atraso dos estudios filolóxicos[12], o novo paradigma difundiuse moi paseniño e batendo con serias resistencias. Naquel mesmo traballo chamamos a atención sobre a importancia do influxo portugués na xénese e pervivencia das teorías 'celtistas' no noso país, influxo que procede, non por azar, da periferia do sistema académico do país veciño[13]. Esa observación refórzase precisamente coa análise do pensamento currosiano. En realidade, Curros oscila de xeito abondo confuso entre a consideración do galego como lingua simplemente neolatina (a doutrina tradicional, defendida xa por Feixóo e Martín Sarmiento no século XVIII, e consagrada polos comparatistas), e as hipóteses celticistas e helenistas en voga no medio intelectual galego coetáneo. O que se procuraba era unha posición ecléctica, que conciliase as tres hipóteses. Esa é a liña que apunta por acaso A. Besada, quen na súa *Historia de la literatura gallega* sostiña: "Celta, latín y griego son los tres elementos principales de nuestra lengua; el celta la informó, la *determinó*, el latín la enriqueció, el griego reformándola la hermoseó" (Besada 1887, 19).

Ó noso autor custáballe especialmente desprenderse do presunto elemento grego do galego:

---

[12] Debido en grande parte á posición periférica do país: lémbrese que na Universidade de Santiago só en 1922 se creou unha Facultade 'maior' de Filosofía e Letras, cunha Sección de Historia (véxase Monteagudo 1996).

[13] No centro dese sistema, situado institucionalmente nas Universidades de Coimbra e Lisboa, situábanse figuras como Adolpho Coelho, e máis tarde José Leite de Vasconcellos ou Carolina Michaëlis de Vasconcellos, que protagonizaron respectivamente a introducción e o establecemento da nova filoloxía.

> creo que nadie que conozca bien la influencia que en nuestras costumbres y por consiguiente en nuestra lengua ejercieron los pobladores griegos pueda proscribir por completo el elemento helénico en nuestro idioma, aunque sólo sea porque este elemento es anterior, históricamente considerado, al romano. [Citamos por Alonso Montero 1970, 102][14]

Finalmente, Curros deu atopado unha fórmula conciliatoria, que facía do celta, ou mellor do celtibérico (que englobaría o primitivo galaico e o lusitano), o pai do latín e mais do grego. O texto clave atópase nun lugar inesperado: a biografía do político Eduardo Chao, publicada en 1893[15], onde o autor, apoiándose na autoridade dos eruditos portugueses Nobre França e João Bonança[16], polemiza explicitamente con Antonio Sánchez Moguel, que no seu discurso de ingreso na Real Academia de la Historia de Madrid, "Razones históricas en que pretenden fundamentarse los regionalismos catalán y gallego" (1888), atacara as hipóteses celticistas da historiografía proto-galeguista. Conclúe Curros:

> podíamos oponer a la invasión de griegos y romanos en Galicia, una invasión anterior de gallegos y lusitanos en Grecia y Roma [...] las lenguas griega y latina, y otras anteriores a ellas, no son más que modificaciones de aquel idioma primitivo que, por haberse desarrollado del centro a la periferia y de Occidente a Mediodía, debía ser el mismo en cuya reconstrucción trabajan hoy eminentes sabios; es decir, el celtibérico. [Curros Enríquez 1893, 14-15].

---

[14] En carta do noso autor a Andrés Martínez Salazar, de catro de abril de 1887, reproducida por Alonso Montero 1970, 101-3. Nótese de camiño o peso destas concepcións á hora de decidir puntos lingüísticos como o uso do grafema <y>. Así, o texto continúa "Esto explica por qué yo simultaneo con la <i> latina la <y> griega. Ambas trabajaron en la formación de nuestra lengua y ambas deben figurar en el lenguaje escrito [...] A la razón histórica que yo invoco para defender el uso de la <y> griega, mézclase un sentimiento de gratitud hacia las razas sojuzgadas en Galicia por Roma" (*ibidem*).

[15] Véxase Curros Enríquez 1979, 1107-12 (= Curros Enríquez 1893, 13-15).

[16] É significativo o título da obra do primeiro aducida por Curros *A Philologia perante a História. Ensayo de crítica à sciencia alemã e varias sciencias.* Por parte, respecto da polémica protagonizada por Sánchez Moguel, tamén debe verse Curros Enríquez 1889 (recensión do texto *La poesía gallega*, do Marqués de Figueroa), reproducido por López Varela 1998 II, 1300-01.

É á luz desta hipótese que hai que ler os seguintes versos do poema "Pola Unión", composto en 1894:

> ¿Quen a civilización
> levou de Oucidente a Oriente,
> na nave resprandecente
> que tripulaba Jasón?
> ¿Onde naceron aqueles
> que Grecia e Roma fundaron
> i ás portas de Asia chegaron,
> a luz levando con eles?[17]

Cuestión á parte, pero moi importante, era a concepción da relación xenética entre o galego e o castelán, que o noso autor volve contemplar en termos de 'fusión de linguas'. Deste xeito, o segundo, o castelán, aparece como fillo lexítimo do primeiro, aínda que recibise outras achegas: "Castilla que tuvo arte para constituir una nacionalidad con várias nacionalidades, túvolo también para formar su idioma con todos los idiomas que hubo de encontrar a mano [... el castellano] no es otra cosa que el gallego acrecentado con las expropiaciones hechas en las lenguas afines y no afines"[18]. Sinalemos ó pasar que esta concepción de Castela e o idioma castelán como nacionalidade 'síntese' das e dos demais peninsulares, tería moito predicamento entre os castelanistas[19].

Finalmente, unha pincelada sobre a impregnación das concepcións darwinistas na concepción da historia das linguas. Asegura Curros que

---

[17] Cito pola edición de Carlos Casares: Curros Enríquez 1992, 308-13, os versos aducidos atópanse na páxina 309. Por parte, na referencia a Xasón (e indirectamente ós argonautas) parécenos percibir eco das teorías do antropólogo e arqueólogo portugués Martins Sarmento.

[18] Véxase Curros Enríquez 1886, reproducido por López Varela 1998 II, 1290-96. Trátase dunha recensión da coñecida antoloxía *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*, realizada por Antonio de la Iglesia, e publicada naquel ano.

[19] Así, o argumento reaparecerá dun ou outro xeito en Unamuno, e máis tarde en Menéndez Pidal (Monteagudo 1995, 45 e 52), de maneira que fronte ó 'purismo' que tendencialmente predominou entre os nacionalistas periféricos, no castelanismo existe unha forte tendencia á defensa dun certo 'hibridismo'.

> Si de algo se despojó el gallego en la selección á que viven sometidas todas las formas naturales, fué de la manera que se despoja el globo de lastre para ascender [...] el gallego posee desde su formación elementos de vida tan eficaces, tales virtudes orgánicas, que, si bien con alteraciones de accidente, han podido conservarse como se conservan las especies superiores en la naturaleza, a través del proceso evolutivo de los idiomas ibéricos. [Curros Enríquez 1886, citamos por López Varela 1998 II, 1294-5].

3 "O CRISTO D'AS LENGUAS". DEFENSA DO IDIOMA GALEGO (1)

E chegamos agora á defensa que o noso autor realiza do idioma preferido para a súa expresión poética, e que tanto contribuíu coa súa palabra e a súa obra (a redundancia é só aparente) a dignificar: o galego. Sobre este particular, ó xa dito por outros estudiosos, como os antes citados Xesús Alonso Montero, Francisco Rodríguez ou Pilar Garcia Negro, e en particular por Elisardo López Varela (2000), que insisten con diversos acentos na conexión entre esa posición a prol dunha lingua 'baixa' e o democratismo, o popularismo e/ou o proto-nacionalismo do noso autor, gustaríanos chamar a atención sobre un argumento pouco atendido. Referímonos ó que podemos denominar o 'evanxelismo' idiomático de Curros, que puidera estar influído pola súa profesión, máis ou menos duradeira, do protestantismo (Ríos Sánchez 1993, e neste volume). É coñecida a insistencia dos protestantes na divulgación do Evanxeo e en xeral da piedade a través das linguas vulgares, que chocaba coa adhesión da Igrexa católica ó latín dos rituais[20]. Que saibamos, non se ten reparado abondo no peso que Curros outorga ó exemplo evanxélico na súa argumentación a prol do galego[21]. Xa no remate do poema "Introducción" a *Aires*

---

[20] Isto refírese especialmente ó contexto europeo, e ós séculos XVI a XIX. Non ignoramos o papel dos misionarios católicos no estudio de linguas indíxenas extra-europeas.

[21] Endebén, debo consignar que Xesús Alonso Montero fixo en datas previas á celebración do Congreso referencia a isto na súa colaboración habitual en *La Voz de Galicia*.

da miña terra se di con letras de molde, referíndose sempre ó idioma galego:

> Tí non podes morrer... ¡Eso quixeran
> Os desleigados que te escarneceron!
> Mais tí non morrerás, *Cristo d'as lenguas*,
> Non, tí non morrerás, *ouh Nazareno*.
> [Curros Enríquez 1880; as cursivas son nosas].

Non só iso, o propio poeta se nos presenta, continuando cunha metáfora puramente profética, como "*Apostol* teu, anque o mais ruin de todos, / Pr'ónde quér levarei teu *Evanxelio*". Dixemos *metáfora*, pero ¿trátase soamente dunha metáfora? En 1886, seis anos despois de publicar os devanditos versos, combatendo os prexuízos a que atrás nos referimos, referentes ó 'limiar de viabilidade' dos idiomas (véxase atrás, p. 316), razoa: "No por pequeño es despreciable un idioma. La obra más gigante del espíritu humano, el cristianismo, fué generada en el vocabulario más pobre de las lenguas orientales, el arameo" (citamos por López Varela 1998 II, 1295). E as mesmas ideas, ou parecidas, se repiten e amplían no artigo "El símbolo", publicado en Cuba durante a Pascua de 1895, onde se nos presenta a Cristo, nunha lectura progresista e laicizante como "mártir de amor á súa patria". Paga a pena aducir a cita por extenso:

> Realmente, cuando se sabe que Jesús para establecer su doctrina no se valió de otro instrumento que el de la palabra, y que ese instrumento en sus labios era hasta imperfecto, porque Jesús no dominaba el hebreo culto y predicaba en arameo, uno de los dialectos menos literarios de cuantos se hablaban entonces en la Judea, hay motivo para asombrarse [...] Los que condenan el cultivo de los dialectos debieran fijarse en esa circunstancia para convencerse de que no es preciso apelar a las lenguas oficiales impuestas, ni al idioma de los sabios, para producir obras trascendentales. El Evangelio representa el triunfo de un dialecto judío, como la *Ilíada* el de un dialecto griego y *La Divina Comedia* de un dialecto italiano[22].

---

[22] M. Curros Enríquez, *Obras escogidas*, Madrid, Aguilar, 1979; 1301-5. A cita é das páxinas 1303-4.

De certo, o devandito non implica necesariamente que o protestantismo tivese un peso consciente e decisivo na súa opción en favor do uso literario do idioma do país. Pero non deixa de resultar rechamante que a primeira composición poética que Curros deu a lume en galego, "A Virxe do Cristal", sexa de temática relixiosa. Non se nos escapan as obxeccións que se poden opoñer a isto último: é sabido que o tema viña proposto na convocatoria do certame (Alonso Montero 2001), e non se pode ignorar que o autor expresa nos versos introductorios o seu distanciamento verbo do contido deste poema (distanciamente reiterado na nota que se sente obrigado a inserir unha vez que decidiu incluílo en *Aires da miña terra*), nin o feito de que a tradición relatada (e viva aínda hoxe) suscitaría o rexeitamento enérxico, no plano da devoción e o culto, de calquera protestante.

O que en todo caso parece indubidable é que ó defender o idioma do país, Curros se sitúa máis nunha liña universalista do que nunha particularista: a apoloxía faise máis en nome de principios universais e do conxunto da humanidade, do que en nome dun provincialismo exclusivista. Trátase, para a nosa idea, da mellor tradición do galeguismo.

4 "NON SON AS NACIÓNS AS QUE FAN AS LITERATURAS, MAIS AS LITERATURAS AS QUE FAN AS NACIÓNS". DEFENSA DO IDIOMA GALEGO (2)

Coa intuición, exactamente expresada no último parágrafo que citamos, de que as linguas cultas proceden todas elas de dialectos primitivamente non cultivados, debruzámonos xa nun aspecto do pensamento currosiano que de certo reborda o marco da presente contribución, pero é inevitable traer aquí, aínda que só sexa de pasada. No ideario lingüístico de Curros está imbricado o sociopolítico, pero tamén o está o estético-literario. Non podía ser doutro xeito, e iso non soamente pola súa condición de escritor; é que o cultivo literario era considerado (e polo menos en parte aínda o é), a clave da bóveda da dignificación dun idioma e da súa elaboración como lingua de cultura. Polo mesmo, a defensa do idioma galego é inseparable en Curros (e na súa época) da apoloxía da literatura en galego. Para non estendérmonos nun asunto que en boa parte nos sobarda, quixeramos subliñar soamente dúas afirmacións do noso autor. A primeira xorde ó lor do texto que aduciamos liñas arriba, nun artigo aparecido no mesmo ano de 1895: "Todas las literaturas de que hay noticia fueron antes que nacionales, regionales, y antes individuales que colectivas" (citamos por López Varela 1998 II, 1240) –reflexión esta que vai seguida doutra case literalmente idéntica á xa reproducida arriba. A segunda aparece en lóxico desenvolvemento da anterior, e resulta dunha clarividencia deslumbrante: "no son las naciones las que hacen las literaturas, sino las literaturas las que hacen las naciones" (*ibidem*, 1241). ¿Como non lembrar aquí a luminosa sentencia de Manuel Murguía en *Los precusores* que reproducimos como epígrafe no encabezamento do presente traballo?

Cando Curros argumenta a prol da súa opción lingüística como escritor en galego ofrece varios tipos de motivos. Pódense salientar catro: un, bastante banal, está relacionado coa fidelidade á propia terra e ós devanceiros; outro, de dobre gume, é tocante á espontaneidade da expresión no idioma propio[23]; un terceiro, máis interesante, atinxe á escolla do público ó que dirixirse; e finalmente, un cuarto áchase fundado nas cualidades expresivas que podía ofrecer un idioma na situación histórica do noso. Centrarémonos nos dous últimos. Especialmente relevantes son as recensións das obras *El idioma gallego* (Curros Enríquez 1886) e *Caldo de grelos* (Curros Enríquez 1895c). Na segunda, en resposta ós que acusan de egoísmo os cultivadores dos idiomas 'rexionais', argumenta que a estes, "escribiendo en castellano, quizás le[s] entendiesen todos menos aquellos que más le[s] interesa que le[s] entiendan" (Citamos por López Varela 1998 II, 1242). A afirmación constitúe máis a expresión dunha vontade do que dunha realidade; Rosalía de Castro, no prólogo de *Follas novas*, mostrábase ó respecto máis lúcida, coidamos, cando recoñecía: "As multitudes d'os nosos campos tardarán en lêr estos versos, escritos á causa d'eles [*sic*], pero sô en certo modo pra eles". Na recensión á antoloxía editada en 1886 por Antonio de la Iglesia, Curros expresa a súa confianza no porvir do idioma, e refírese ó feito de que as connotacións derivadas da situación social deste ofrecían unha interesante vía de exploración para o escritor[24] (diríase que está pensando aquí nas dúas vertentes principais da súa obra en galego):

---

[23] A contrafío, será acaído lembrar a Pardo Bazán, que denunciaba argutamente: "el gallego no lo hablan los que lo escriben", "[los poetas gallegos] en ocasiones se limitan á versificar ideas pensadas en castellano y laboriosamente traducidas al gallego".

> Nosotros tenemos fe en el destino de esa lengua que por algo y para algo vive. Como lengua de siervos tiene no sabemos qué destilaciones venenosas concentradas, terribles, contra todas las tiranías; como lengua de creyentes no sabemos qué ternuras ideales, en que ninguna otra la iguala. [Citamos por López Varela 1998 II, 1294-95].

Pero contra o que puidera parecer, o devandito non implica para o noso autor limitacións temáticas, estilísticas ou doutro tipo, ás aspiracións de plenitude da literatura en galego. Quizais, sobre o particular, as afirmacións súas que soan máis modernas (en polémica implícita coa Pardo Bazán[25]) se atopen na recensión ó poemario *Cousas d'a aldea*, de Aureliano J. Pereira (Curros Enríquez 1891). Á argumentación a prol dunha literatura diglósica que desenvolvera dona Emilia, responde Curros cunha decidida impugnación desta. A prostración do idioma galego non se debía a causas intrínsecas (febleza ou incapacidade del propio), mais era consecuencia de determinacións históricas concretas. Xa que logo o galego non debía deixar de aspirar a un desenvolvemento literario completo. A cita é longa, pero coidamos que xustificada:

---

[24] Véxase sobre isto Monteagudo & Vilavedra 1992: 84-6.

[25] Véxase algunhas liñas de argumentación da Condesa, o que nos permitirá apreciar o diálogo que Curros establece con esta autora: "¡Desdichadas mil veces la lengua que carece de consagración literaria! Por ilustre que sea su origen, al cabo vendrá a convertirse en el aullido inarticulado de la fiera, en el grito salvaje del mísero labriego que habla á su yunta de bueyes poco más racionalmente de lo que ellos podrían contestarle [...] Las poesías gallegas que gustan y se aprenden de memoria, no son las que alardean de hondas y cultas [...] sino las que brotan, sin estudiado aliño, del vivo manantial popular" (Pardo Bazán 1888, 19 e 33). Nunha liña estreitamente análoga á valoración da Rosalía dos *Cantares gallegos* sobre a de *Follas novas*, dona Emilia gaba en *Aires da miña terra* "la incomparable leyenda *A Virxe do Cristal*, modelo en su género, las primorosas descripciones de *Unha boda en Einibó* y *O gueiteiro*, la patética queja de su *¡Ay!* y la dramática creación de sus *Cartas*" (*ibidem*, p. 36). Finalmente, a risco de multiplicar as citas: "Lo que pido [al poeta gallego] es que sus versos parezcan pensados y sentidos por un aldeano" (*ibidem*, p. 55).

> Todavía hay quien cree que la lengua gallega no pasa de ser un idioma agrario, útil sólo al destripador de terrones. De ahí que el mejor poeta gallego sea para los que así piensan el que con más propiedad hace el inventario de los aperos de labranza, se santigua con el labrador al escuchar en la campana de la aldea el toque de oración, ó imita en versos onomatopéyicos, de gusto dudoso, el gruñido del cerdo, el chirrido del carro ó el son de la gaita. Según esos críticos, el habla gallega permanece estacionaria desde el siglo XIV; por consiguiente, todas las ideas desde entonces concebidas, todos los progresos desde entonces realizados, no pueden tener expresión adecuada dentro de esa lengua. Y, claro está, como el alma, las sensaciones, las pasiones y todo lo que constituye la vida de los seres no existía antes de esa época... la lengua gallega no puede ser metafísica, psicológica ni fisiológica; no puede preocuparse de la libertad, porque entonces no la había, [...] Así discurre esa escuela que quita y da, ó quiere dar y quitar títulos de suficiencia y diplomas de celebridad á los escritores regionales. [Citamos por López Varela 1998 II, 1115-16].

5 "ESTAMOS NA PEOR TAREFA, A DE ACARREXO". A DEMANDA DA NORMA. MAXISTERIO DE SACO Y ARCE

Nun poema publicado en 1888, tres anos antes do texto que acabamos de citar, Curros preséntanos dun xeito humorístico o galego como idioma que superou a súa infancia e se atopa ás portas da madureza:

> Évos a léngoa gallega
> moza casadeira xa,
> que en vez de arrulos de neno
> cántigas quer de galán[26].

---

[26] Citamos pola edición de C. Casares en Curros Enríquez 1992, 356.

Mais no prólogo ó poemario *Soidades* de Manuel Lugrís Freire, dado a lume en La Habana (Curros Enríquez 1894b, xiv), exprésase dun xeito máis realista, e extremadamente lúcido:

> N[o] cabe tampoco ser demasiado exigente y descontentadizo, cuando todavía nuestro idioma no ha llegado á fijar su vocabulario. Estamos en la peor faena, la de *acarreo*: nuestro trabajo consiste hoy en recoger materiales, en arrancar piedra de la cantera popular y reunirla para después levantar el edificio. Entonces vendrá la *selección* y con ella el trabajo de cincel, que hoy es imposible. [As cursivas son nosas].

Secomasí, as reflexións de Curros sobre a elaboración do idioma afloraran moito antes: probablemente, son simultáneas ós esforzos iniciais por escribir en galego, e perfectamente solidarias coa súa constante preocupación pola corrección dos seus textos antes da publicación. Xa en nota á "Virxe do Cristal" inserida ó final do volume *Aires da miña terra* xorden estes coidados cabo dunha xustificación polo emprego do galego, xustificación esta característica do período xerminal da literatura no idioma do país. Así, o autor confesa as "dificultás mecánecas con que tiña que tropezar pra desarrollal-os [asuntos] n'a lengua gallega", pois "esta obriña [era] a primeira do seu xénero que n'a nosa lengua foi escrita". E advirte Curros de que as poesías gañadoras do certame de 1877 se publican "purgadas d'algús insinificantes érros d'emprenta, e correxidas d'algún que outro vocablo máis ou menos neolóxico y-escuro"[27]. Por parte, a quen ler a interesantísima correspondencia, custodiada na Real Academia Galega, do noso autor co responsable da terceira edición de *Aires da miña terra* (aparecida en 1886) e da primeira d'*O divino sainete* (1888), Andrés Martínez Salazar[28], faráselle evidente a insistencia, case obsesiva, do noso autor na corrección de probas dos seus textos galegos.

[27] De feito, o que se producira fora unha revisión do texto con criterios lingüísticos diferentes. Véxase Monteagudo 2002.

[28] Isto xa é posible no caso de dúas cartas de capital importancia editadas por Xesús Alonso Montero, e de contado será doado para o conxunto gracias ás angueiras da infatigable investigadora Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda.

Se en 1894, como acabamos de comprobar, Curros consideraba que no terreo léxico o galego literario se atopaba nunha etapa de acarrexo, previa á de selección, a consciencia da necesidade de fixar unha norma para escrita é bastante anterior. Sen ir máis lonxe, xa en carta a Martínez Salazar, de catro de abril de 1887, sostiña, referíndose á *Cancionero gallego* de J. Pérez Ballesteros:

> los hombres de la respetabilidad del señor Ballesteros debieran sentar las bases definitivas y hacer en grande lo que yo trato de hacer en pequeño: dar unidad a nuestra lengua, empleando voces corrientes en unas y otras latitudes y creando una ortografía racional, no sistemática y exclusivista. [Citamos por Alonso 1970, 102].

Sendo perfectamente comprensible o que quere dicir o autor ó referirse á unidade da lingua no aspecto léxico, resulta un pouco menos claro dilucidar qué ten en mente cando propugna unha "ortografía racional, *non sistemática e exclusivista*", especialmente o que puidera entenderse baixo os dous últimos adxectivos. Dá a impresión de que se trata de rexeitar unha ortografía de tipo fonético, pois ¿cal outra podería ser considerada sistemática e exclusivista? Pero as tentativas nesta liña que coñecemos (coma tal, a edición das *Proezas de Galicia* realizada por A. Martínez Salazar en 1893) son posteriores á declaración de Curros. Fose como for, a preocupación pola codificación do galego desembocaría de xeito case natural na súa implicación no impulso á fundación da Academia Galega, pero antes de abordar ese asunto quixeramos referirnos ós criterios lingüísticos defendidos polo noso autor.

Despois do devandito, non sorprenderá a ninguén saber que Curros se mostrou inusualmente escrupuloso entre os escritores do seu tempo á hora de dar preferencia a unha ou outra solución ortográfica, morfolóxica ou léxica. Sobre isto, e a falta dun estudio definitivo, pormenorizado e criterioso, da súa lingua[29], os escandallos que fixemos demostran que podemos confiar na súa palabra cando, reiteradamente, se proclama seguidor das propostas do seu paisano e insigne gramático Juan Antonio Saco y Arce, indiscutible padroeiro dos gramáticos galegos, propostas plasmadas na súa *Gramática gallega* (Saco y Arce 1868). O maxisterio de Saco é explicitamente confesado na dita correspondencia particular con Martínez Salazar (véxase Alonso 1970, 101-2 e 104), e mais nunha recensión que xa aducimos, onde celebra que Armada Teixeiro se ativese no seu libro

---

[29] Véxase Fernández Pousa 1952, Carré Alvarellos 1959, Alonso Montero 1970, Carballo Calero 1981, Rúa Ferradás 1987, López Varela 1998, e Monteagudo 2002.

> a la escritura ortodoxa, usada por Saco y Rosalía, y aceptada por los escritores del mediodía de Galicia, escritura que para nosotros es la mejor y seguirá siéndolo mientras no tengamos una Academia que establezca definitivamente reglas fijas para la unidad ortográfica de nuestra lengua. [Curros Enríquez 1895c; citamos por López Varela 1998 II, 1245).

É de notar que Curros cite como autoridades Saco (gramático) e Rosalía (escritora), pero sobre todo chama a atención a observación de que a 'escritura ortodoxa' sexa 'aceptada polos escritores do mediodía de Galicia', onde parece sinalarse unha contraposición entre os dous centros máis importantes de producción literaria en galego na época: Ourense, onde primaban os partidarios da tal ortografía 'ortodoxa', e A Coruña, onde, efectivamente, tiña moito predicamento a posición cultista e etimoloxista[30].

Curros tivo que formar a súa lingua literaria sobre o galego falado, pero, como sinala Carballo Calero, nel percíbese un "propósito de construcción lingüística", é un "consciente traballador do idioma" (Carballo Calero 1981, 385). Aínda que dun xeito tantariñante, con incoherencias e algún trasacordo, o noso autor optou por un modelo de lingua culta galega transdialectal e progresivamente depurada de castelanismos, tendendo cara a un rexistro escrito progresivamente autónomo verbo da oralidade (Monteagudo 2002). O seu galego literario é plenamente representativo da fase que temos denominado 'galego popularista' (Fernández Salgado & Monteagudo 1995): oscila entre o dialectalismo e o interdialectalismo, inzan as vacilacións, os cultismos de base greco-latina (maiormente tomados do castelán) son vernacularizados (*dialeuto*, *inominia*, *esistir*, *istante*, *xeroulifos*, *metouro*), brillan pola ausencia case total os hiperenxebrismos (*brilar*, *montana*, *estrano*, *hourizonte*, *primaveira* e poucos máis), non son raros os castelanismos, algúns deles adaptados (*Dios*, *deuda*, *duda*, *arrodillas*, *carcaxadas*, *trebexos*...); pero o balance xeral sitúao moi por riba da media dos escritores do seu tempo, e é claramente preceptible o avance en relación a Rosalía. Suscribimos plenamente o xuízo de Carballo Calero cando afirma:

---

[30] Véxase Monteagudo 2001. Pénsese na posición por unha banda dun V. Lamas Carvajal (editor de *El Heraldo Gallego* e *O Tío Marcos da Portela*), e pola contraria dun E. Pondal, A. de la Iglesia (editor das antoloxías *El álbum de la Caridad* e de *El idioma gallego*), ou o propio A. Martínez Salazar. Sobre a polémica entre partidarios da grafía <x> e a da grafía etimolóxica <g, j>, que estoupou xustamente en 1888, véxase Hermida 1987.

> No labor que o tempo lle esixía, Curros foi óptimo. O seu galego é moito máis ricaz e moito máis enxebre que o de Rosalía e Pondal. Ten un zume, unha seiva, un sangue plebeio que lle dá vigor e saúde estalantes. Íste é un dos segredos do seu éisito popular. Os galegos que leron a Curros sentíronse dentro da corrente natural no idioma [...] Moito máis afluente e depurado de castelanismos que o de Rosalía, está tamén ceibe da austeridade que lle impón ao de Pondal a limitación temática. [Carballo Calero 1981, 386].

Antes de rematar este apartado, coidamos pertinente subliñar un aspecto que a penas foi tido en conta: a familiaridade do noso autor coa literatura coetánea en portugués. Esta familiaridade plasmouse nas traduccións ó castelán de vates lusitanos contemporáneos (Guerra Junqueiro, Theóphilo Braga, Antero de Quental), dadas a lume, ata onde podemos asegurar as datas, entre 1880 e 1886. Mesmo nunha ocasión o celanovés versionou para o galego o poema "Zara" de Antero[31]. Chama a atención o feito de que o coñecemento do portugués por parte de Curros tivese nulo impacto nos seus criterios e solucións idiomáticos en galego. Por parte, o devandito constitúe un argumento contra os que alegan a opinión, bastante estendida aínda que raramente explicitada, de que a opción por un galego culto autónomo verbo do idioma de Alén-Miño foi consecuencia do descoñecemento deste.

---

[31] Os textos están inseridos, baixo o título "La lira lusitana", nas *Obras completas*, editadas por C. Casares: Curros Enríquez 1979; 611-83. Véxase Vázquez Cuesta 1968. Sobre a lingua da versión galega de "Zara" publicou un comentario crítico Lapa (1979, 103-10) atinado en pormenores, pero fortemente pexado na focaxe xeral por prexuízos magoantes nun lingüista.

6 CURROS E A ACADEMIA

O primeiro estudioso que tratou de xeito específico do papel de Curros na fundación da Real Academia Galega foi Alberto Vilanova (1953, 228-32). Xesús Alonso Montero (1988) tracexa a pre-historia das primeiras propostas de creación dunha academia galega, mostrando que estas foron relativamente frecuentes desde 1875, e que houberon de callar nunha tentativa xurdida en 1894/95. Este tento, finalmente fanado, deu lugar a dúas intervencións públicas do noso autor, que por certo figuraba no proxecto como co-presidente honorario da institución, onda M. Murguía e E. Pardo Bazán. Daquela, Curros residía en Cuba, e dirixía a revista *La Tierra Gallega*. Nun primeiro artigo nesta publicación (Curros Enríquez 1894a), sostén:

> No hay para qué discutir ahora la necesidad de esta Academia. Basta coger la pluma y querer con ella dar forma á un pensamiento en el dulcísimo idioma de Macías y Rosalía de Castro, para que esa fundación se imponga como el medio indispensable de llegar á la unidad gráfica y fonética del mismo, hoy alteradas no por capricho de los escritores, como algunos suponen, sino por la influencia que en ellas ejerce la posición geográfica de Galicia, sus vías de comunicación, y, sobre todo, la falta de escuelas en que se enseñe el gallego, primer paso que hay que dar para el engrandecimiento de la pequeña patria [...] Aunque sólo fuera para establecer esta unidad, codificando los trabajos que sobre la materia se han escrito y reduciéndolos a reglas, la Academia Gallega debiera fundarse y fundarse inmediatamente. [*La Tierra Gallega* nº 3, 15/4/1894; citamos por López Varela 1998 II, 1138-40].

Cando a iniciativa se considerou definitivamente fanada, queixábase (Curros Enríquez 1895a):

> Por consiguiente, no hay que pensar ya en limpiar el gallego de los vicios que lo afean. Las voces dudosas, los vocablos neológicos, los giros bárbaros habrá que consultarlos, antes de escribirlos, con hombres más bárbaros todavía [*La Tierra Gallega*, nº 70, 19/5/1895; citamos por Vilanova 1953, 229; pois o artigo non foi recollido por López Varela 2001].

A historia da fundación da Real Academia Galega desenvólvea E. López Varela nun traballo recentemente dado a lume (2001, 34-46). Como é sabido, na tentativa finalmente exitosa xogou un papel impulsor fundamental un círculo de galegos emigrantes en Cuba, entre os que salienta a figura de Xosé Fontenla Leal[32]. En abril de 1905 constitúese na Habana a Comisión xestora, presidida por Curros, quen pronuncia un discurso en que sinala as liñas polas que debe ir o traballo da institución. Non posuímos o texto deste, mais coñecémolo por unha recensión do acto, que E. López resume deste xeito:

> Curros falou da necesidade de recoller as voces que tiña o galego e as palabras que figuraban nos cancioneiros e documentos antigos; protestou de que se chamase dialecto a un idioma que, segundo el, era pai do castelán e do portugués e só se admitiría que fose dialecto do latín e do grego, no mesmo sentido en que o son o francés e o italiano; censurou o poder oficial responsábel en grande medida da corrupción dos topónimos, culpando os galegos que renegan da súa lingua, aprendida dos labios de seus pais. Deduciu a conveniencia de establecer en Galiza unha Academia Galega que non só recollese as voces e dese unidade á lingua, senón que adquirise tamén datos para a completa formación da nosa historia, dando impulso á vez ás Ciencias e ás Belas Artes. Terminou facendo un chamamento aos seus paisanos para que colaborasen en obra tan meritoria [López Varela 2001, 37].

---

[32] Véxase Alonso Montero 1987. Neste traballo dáse a entender que Curros se limitou a emprestar o seu nome á iniciativa.

Efectivamente, nunha circular enviada a distintos persoeiros en 1905, asinada por Curros, Ángel Barros e Nan de Allariz, e que parece redactada polo primeiro, fálase da Academia como institución encargada de "velar por la conservación y perfección de nuestra lengua, publicar la *Gramática* y el *Diccionario* de la misma" (tamén se lle atribúen outros obxectivos non lingüísticos), e insístese na idea de que "la necesidad de esa 'Academia' se hace cada día más sensible para unificar, depurar y fijar nuestro idioma, pues harto conocida es la anarquía reinante en materias de lenguaje dentro de nuestra región" (citamos por López Varela 2001, 41).

En definitiva, parece que Curros xogou un papel moi importante como inspirador da Academia, para o cal o acreditaba non só o seu acerto como cultivador e a súa ardencia como dignificador do galego, mais a súa continua preocupación pola forxa e fixación do idioma literario. Por iso, é perfectamente explicable que os promotores da fundación da Real Academia Galega pensasen nel á hora de apadriñar o seu proxecto, unha iniciativa que dalgún xeito viña culminar a tarefa histórica dos protagonistas do Rexurdimento galego. Indisputablemente, no que atinxe ás concepcións básicas verbo do galego e na súa reivindicación como patrimonio comunal da nación galega, sen renunciar ós seus propios acentos democráticos e populistas, o noso autor esteouse no fundamental en Manuel Murguía. No tocante á solución ós numerosos problemas que presentaba o cultivo literario dun idioma submerxido na oralidade, o poeta fixo súas as leccións do gramático Saco y Arce. Secomasí, non coidamos esaxerar ó soster que Manuel Curros Enríquez, cun copioso espolio de acertos –algúns verdadeiramente espléndidos– e tamén co seu pequeno cabedal de resultados dubidosos, discutibles ou falidos, representa un dos exemplos máis indiscutibles do influxo que o maxisterio individual dun autor pode exercer tanto na fortuna histórica dun idioma, modificando as actitudes colectivas verbo del, coma, cinxíndonos ó plano estrictamente lingüístico, na orientación global dunha lingua literaria[33].

---

[33] Véxase sobre a importancia da obra individual nos destinos e orientacións dos idiomas, tan frecuentemente ignorada polos lingüistas, Scaglione 1984, e os restantes traballos do mesmo volume.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alonso Montero, X. (1967): "Curros Enríquez ou a poesía como loita", *Grial* 17, 290-318.

Alonso Montero, X. (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria*, Lugo, Celta.

Alonso Montero, X. (1987): "Un obreiro, Curros e a Academia", en *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Promocións Culturais Galegas, Vigo [=*A Nosa Cultura*, nº. 9, extra d'*A Nosa Terra*]; 19-20.

Alonso Montero, X. (1988): "Prehistoria da Academia galega", *Grial* 99, 8-18.

Carballo Calero, R. (1981), *Historia da literatura galega contemporánea (1808-1936)*, Vigo, Galaxia.

Carré Alvarellos, L. (1959): "A lingua galega en Curros Enríquez", *Boletín de la Real Academia Gallega* 333-338, s.p.

Curros Enríquez, M. (1880): *Aires d'a miña terra. Coleución de poesías gallegas*, Ourense, Tipografía de A. Otero. [Reedición facsímile, A Coruña, Real Academia Galega, 1981].

Curros Enríquez, M. (1886): "*El idioma gallego, su antigüedad y vida*", en *El Regional* 765, 767, 771; reproducido en López Varela 1998 II, 1.290-96.

Curros Enríquez, M. (1889): "Notas bibliográficas. *La poesía gallega*. Discurso leído en el Ateneo por el marqués de Figueroa", *El Eco de Galicia* 357; reproducido en López Varela 1998 II, 1.300-01.

Curros Enríquez, M. (1891): "Decadentismo. *Cousas d'a aldea (versos gallegos)* por Areliano J. Pereira", *El País* (Madrid); reproducido en López Varela 1998 II, 1.115-17.

Curros Enríquez, M. (1893): *Eduardo Chao. Estudio biográfico-político*, Madrid & Habana, Fernando Fé & La Propaganda Literaria. [Facsímile Sada/A Coruña, Eds. do Castro, 1997).

Curros Enríquez, M. (1894a): "La Academia Gallega", *La Tierra Gallega* 3; reproducido en López Varela 1998 II, 1.138-40.

Curros Enríquez, M. (1894b): "Carta prólogo" en M. Lugrís Freire, *Soidades*, Habana, Imprenta del Avisador Comercial; X-XIV.

Curros Enríquez, M. (1895a): "La Academia Gallega", *La Tierra Gallega* 70; reproducido en Vilanova 1953, 229-30.

Curros Enríquez, M. (1895b): "El símbolo", *La Tierra Gallega*; reproducido en Curros Enríquez 1979, 1301-05.

Curros Enríquez, M. (1895c): "*Caldo de grelos*. Versos gallegos por R. Armada Teijeiro", en *La Tierra Gallega* 89; reproducido en López Varela 1998 II, 1240-45.

Curros Enríquez, M. (1979): *Obras completas*, Madrid, Aguilar (recopilación, introducción y notas de C. Casares).

Curros Enríquez, M. (1992): *Poesía galega completa*, Vigo, Galaxia (edición de C. Casares).

Fernández Pousa, R. (1952/1953): "La lengua gallega en Curros Enríquez", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 58 e 59.

Fernández Salgado, B. & Monteagudo, H. (1995): "Do galego literario ó galego común. O proceso de estandardización na época contemporánea", en H. Monteagudo (ed.), *Estudios de sociolingüística galega*, Vigo, Galaxia; 99-176.

Garcia Negro, P. (1987): "Comentário á 'Introducción' de *Aires da miña terra*", en *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Promocións Culturais Galegas, Vigo [=*A Nosa Cultura*, nº. 9, extra d'*A Nosa Terra*]; 42-43.

García Turnes, B. (1998): *Sociedade, cultura e lingua na Galicia da Restauración (1875-1916)*, Universidade de Santiago de Compostela, Memoria de Licenciatura inédita.

González Seoane, E. (1991): "O debate sobre o galego na prensa do XIX. Algúns datos para a historia do antigaleguismo", *Grial* 110, 275-87.

Hermida Gulías, C. (1987): "A polémica ortográfica a finais do século XIX (1888)", *Grial* 1987, 299-316.

Hermida Gulías, C. (ed.) (1992): *A reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*, Santiago, Consello da Cultura Galega.

Hobsbawn, E. (1991): *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, Crítica, [1990].

Lafont, R. & Gardy, Ph. (1981): "La diglossie comme conflict: l'exemple occitan", *Langages* 61, 75-91.

Lapa, M. Rodrigues (1979): "Sobre a lira lusitana de Curros Enríquez", en *Estudos Galego-Portugueses*, Lisboa, Livraria Sá da Costa; 103-10.

López Varela, E. (1998): *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*, 2 vols., A Coruña, Deputación Provincial.

López Varela, E. (2000): "O posicionamento de Curros Enríquez perante a lingua", *Revista galega de filoloxía* 1, 199-208.

López Varela, E. (2001): *Unha casa para a lingua. A Real Academia Galega baixo a presidencia de Manuel Murguía (1905-1923)*, A Coruña, Espiral Maior.

Martínez-Morás e Soria, A. (1987): "Testemuño dunha amizade: Curros Enríquez e Martínez Salazar", en *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Promocións Culturais Galegas, Vigo [=*A Nosa Cultura*, nº. 9, extra d'*A Nosa Terra*]; 22-24.

Miralles, E. (1997): "La neutralidad de Pardo Bazán ante el regionalismo gallego: elusión de una polémica", en J. Mª. González Herrán (ed.), *Estudios sobre Emilia Pardo Bazán In memoriam Maurice Hemingway*, Santiago, Universidade de Santiago, 1997; 223-38.

Monteagudo, H. (1995): *Ideas e debates sobre a lingua*, Santiago, Universidade, Tese de Doutoramento inédita.

Monteagudo, H. (1996): "Xesús Ferro Couselo e a historia lingüística de Galicia", en Valcárcel, M. (ed.), *Xesús Ferro Couselo (1902-75). Unha fotobiografía*, Vigo, Xerais, 1996; 97-108.

Monteagudo, H. (1999): *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia.

Monteagudo, H. (2000): "Ideas de Manuel Murguía sobre o idioma galego", *Boletín da Real Academia Galega* 361, 197-220.

Monteagudo, H. (2001): "Curros e o gramático Saco", *O Correo Galego* (13/IX).

Monteagudo, H. (2002): "O contributo de M. Curros Enríquez á elaboración do galego escrito. Caracterización e evolución dos seus criterios lingüísticos", *Verba* 29, 291-327.

Ninyoles, R. Ll. (1972): *Idioma y poder social*, Madrid, Tecnos.

Pardo Bazán, E. (1888), *De mi tierra*, Coruña, Tipografía de la Casa de Misericordia. [Reedición facsímile en Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1984].

Ríos Sánchez, P. (1993): "Curros Enríquez e o protestantismo", *Grial* 118, 202-11.

Ríos Sánchez, P. (neste mesmo volume): "Contribución a la biografía de Curros Enríquez: su relación formal con el protestantismo en Madrid en 1870", 235-259.

Rodríguez Sánchez, F. (1972): *A evolución ideolóxica de Manuel Curros Enríquez*, Vigo, Galaxia.

Rúa Ferradás, M. (1987): "Estudio do galego en *Aires d'a miña terra* e no *Divino sainete*", en *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Promocións Culturais Galegas, Vigo [=*A Nosa Cultura*, nº. 9, extra d'*A Nosa Terra*]; 67-71.

Saco y Arce, J. A. (1868), *Gramática gallega*, Lugo, Imprenta de Soto Freire.

Scaglione, A. (1984), "The rise of National Languages: East and West", en A. Scaglione (ed.), *The Emergence of National Languages*, Ravenna, Longo Editore; 9-49.

Vázquez Cuesta, P. (1968): "La lira lusitana de Curros Enríquez: poesías perdidas y nuevamente halladas", *Grial* 20, 149-61.

Vilanova Rodríguez, A. (1953): *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Buenos Aires, Ediciones Galicia del Centro Gallego de BB. AA.

Williams, G. (1992): *Sociolinguistics. A Sociological Critique*, London & New York, Routledge.

EL UTÓPICO MENSAJE DE MANUEL CURROS ENRÍQUEZ

José Manuel Sánchez González
Universidad del País Vasco

> la forma es luz; la arcilla, pensamiento.
> *Manuel Curros*

Hablar del mensaje de Manuel Curros Enríquez, de su constante solidaridad con quienes menos poseen, supone hablar, inevitablemente, sobre lo que él consideraba el mayor enemigo de la libertad –entendida como progreso de todos los seres humanos–, esto es, del poder religioso: "La Iglesia es el motivo que movilizó, en mayor medida, la inspiración currosiana. Su tratamiento del tema es polémico, y su perspectiva es, ante todo, política." (Alvilares, J. 1969: 16). Además: "Curros, como es bien sabido, es el poeta más anticlerical de Galicia." (Alvilares, J. 1969: 97).

Y no sólo lo demuestra con sus obras, sino, sobre todo, con su vida. Más aún, antes de morir:

> El capellán de la Quinta Covadonga, [del Centro Asturiano de La Habana] cariñoso y solícito con el enfermo, pero afectado porque éste no se determinaba a solicitar los auxilios de la religión, le dijo que un padre jesuita quería visitarle. Curros asintió con la cabeza, y cuando el capellán abandonó la habitación, pidió a los que le acompañaban que no se fuesen, pues no deseaba quedarse a solas con el jesuita, quien, acaso sabedor de la actitud del poeta, desistió de su empeño.
>
> Pocos momentos más tarde, en los amagos de un colapso, el enfermo exclamó débilmente: "¡El Dios hombre! ¡El Dios hombre!", y se hundió en la oscuridad del síncope, moviendo los labios, ya sin voz. (Ferreiro, C. E. 1976: 125-126)[1].

Lo que ya no es tan sencillo de explicar es si sus críticas al cristianismo respondían a un deseo de acelerar su democratización, a la simple actitud de negarlo o a que había descubierto a ese

---

[1] "Curros no creía y murió impenitente." (López, J. L. 1955: 162).
Cf.: (García, M. G. 1951:12).

"dios hombre" (y/o "diosa mujer"), a quien se refiere antes de morir, al igual que Juan Ramón Jiménez, Antonio Machado y tantas otras personas, más o menos, de su época.

En este ensayo, aunque sugeriré algunas conclusiones al respecto, pretendo exponer, principalmente, sus ideas sobre la comunicación poética: qué piensa sobre sí mismo como poeta y a quiénes se dirige, qué importancia le da a la lengua que utiliza y a la situación en que vive, y, sobre todo, qué mensaje anhela transmitir.

EL POETA Y EL MUNDO

Manuel Curros Enríquez se considera, quizás más que cualquier otra cosa, poeta: "Español y pöeta, / soy, como poeta y español, cumplido" (444)[2]. Admira y alude, en muchas ocasiones, a quienes escriben con arte, lo que, como expresa en una de sus dedicatorias, es casi trascendental: "'*Ponga usted algo*, honrando / mi cartulina...' / Para *poner*, Marieta, / no soy gallina." (439). Tan importante que podría tener incluso un origen divino: "Dios, a quen prougo deixar / moitas cousas incompretas, / impúxolles ós poetas / o deber de as terminar." (315)[3]. Aunque él, en concreto, es un poeta triste: "Dios, que en sus hijos mejores / pone su propia sustancia, / cuando los priva de infancia / para hacerlos creadores, / dales, en compensación / de los juegos que les quita, / la luz del genio bendita / y la humana admiración." (456). Un solitario: "¡Pájaro que cantando / la pena mía, / vivo solo en mi eterna / melancolía!" (381)[4]. "Poeta tan personal, que todo se lo arrancó de su propio espíritu, el cual dió hecho hostia a los demás" (Rueda, S. 1921: VII). Poeta esencial, innato: "¡Ai, dos que levan na frente unha estrela! / ¡Ai, dos que levan no bico un cantar!" (282). Tan fiel a sí mismo que, valorando especialmente la inspiración, prefiere no corregir sus textos -al contrario que Juan Ramón Jiménez- para mantener intacta su evolución creativa.

---

[2] Por ser numerosas las citas de sus textos, señalo sólo las páginas. Todas, salvo indicación, se refieren a sus obras completas: (Curros, M. 1979).

[3] O un "destino": "mi vida es un drama / en que el galán y la dama / son la virtud y el dolor: / yo el que sostengo la trama / y Dios el silbado autor." (440).

[4] Condición que caracterizará toda su vida: "E... ¿quén son eu? Un poeta, / ou, como quen di, un paxaro / a quen tallaron o bico / cando empezaba o seu canto; / e que, dende aquela, mudo, / dos patrios eidos xotado, / por longas terras e mares / arrastra as áas sangrando." (323).

Un ejemplo, entre otros muchos, bastará para comprender no sólo su postura sino, en cierto modo, su congruente carácter: En 1869, en Madrid, escribe su poema "Cántiga", con música de Cesáreo Alonso Salgado. El poema se difundió de tal modo que sufrió algunas modificaciones, como la del primer verso "N-o xardin unha noite sentada" que fue sustituido por "Unha noite n'a eira d'o trigo". Cuando lo escucha por casualidad en 1877 y comprueba los cambios realizados, no está de acuerdo en absoluto; y en una carta recibida el 23 de mayo de 1907 por Francisco Díaz Silveira, dice:

> La substitución me indignó. Dos años después hice el tomo *Aires d'a miña terra*, y di cabida en él, imprimiéndola por vez primera, a la dichosa *Cántiga*; pero refractario por igual a todas las tiranías, a las de arriba como a las de abajo, rechacé la modificación popular y apareció con el verso mío original [...]. Ya era tarde, sin embargo, para acudir al remedio de la adulteración. La Cántiga se había hecho popular. [...] en todas partes aplaudida generosamente, más por su música [...] que por la letra, la cual, si pudo satisfacerme al escribirla, hoy la encuentro deficiente y demasiado trágica y romántica. (Curros, M. 1922: 170)[5].

Esta valoración de la inspiración le hace constatar, también, que las circunstancias vitales pueden provocar una ausencia de creatividad; hecho que se refleja, especialmente, en muchas de sus dedicatorias: "Tras de la huelga pasada, / mi Musa, que es una obrera, / hacerte versos quisiera, / pero ¡no está para nada!" (491). Porque para él, como ha sucedido casi siempre, la poesía es, sobre todo, sentimiento: "Al soplo generadas de mi entusiasmo ardiente, / de sentimiento ricas, si pobres de color, / también a este concierto magnífico, esplendente, / mi lira trae su nota y mi jardín su flor." (356). Y el sentimiento, en su caso, se concreta (como ya se ha dicho) en la defensa de quienes menos poseen frente a los enemigos de la libertad y del progreso, representados y protegidos por los títeres religiosos. Por eso: "Tiene una idea muy clara de la misión del poeta en la sociedad. [...] Curros combate la injusticia y canta a la libertad [...]. Desea promover la vigilia de ese pueblo, despertar su conciencia adormilada en el infortunio y excitar su valor cívico" (Ferreiro, C. E. 1976: 12-13).

---

[5] Sin embargo, en otra carta, el 24 de mayo de 1907, le dice: "Soy enemigo de exhibiciones, y menos para ser pregonero de mis propias miserias. Así que le rogaría y estimaría mucho que no publicase esa carta, no vestida para la publicidad y probablemente incorrectísima, como hecha robando tiempo a mis faenas periodísticas y al correr de la pluma.

Pero [...] le autorizo para que diga al Sr. Carbonell, si persiste en su empeño de ocuparse de la dichosa *Cántiga*, que sin publicar la carta, haga una relación de los hechos en ella narrados." (Curros, M. 1922: 171).

Y hay que decir que para un poeta como él, para un poeta que ha sabido diferenciar con tal precisón la "bondad" de la "maldad" de la humanidad, los estudios biográficos -que en este breve ensayo apenas comentaré- son reveladores. Corroborando siempre sus palabras con su vida, permaneciendo fiel a sus ideales, buscando el utópico lugar de la libertad, ¿se propuso reinventar el cristianismo, suplantó y, por lo tanto, negó a Jesucristo o descubrió, acaso, la posibilidad de ser dios? Sea como sea, su poema "Encomenda", aunque utópico, es un signo de esperanza:

ENCOMENDA

I

Teño unha corda muda
na miña lira torva,
como on coitelo fera,
como on tronido rouca.
Cando nos meus ensaios
sona a compás das outras,
por sobre min parece
que os ceus se desproman.
De cada nota dela
un anatema chouta,
cal de satúrnea sangue
as furias espantosas.
Ninguén ouíu aínda
as cántigas que entoa.

Detrás de min, quizaies,
o día que mas oian,
como detrás de Cristo
virán as xentes todas,
¡Hosanna!, cantando de xúbilo cheas,
¡Hosanna ó poeta que trai a boa nova!

II

Castigos prós verdugos,
prós márteres coroas,
consolo prós escravos
latexa nesa corda.
Fustiga prós tiranos,
prós déspotas argola,
nela dormenta o himno
grorioso dos ilotas.
Si pra a tocar cal quero
a ter non chego forzas;
si cando á loita vaia
tropezo nunha foxa,
os que, cal eu, subides
a traballosa costa,
cando chegués á cima
sagrada e vitoriosa,
¡arpas que saudedes
da nosa patria a aurora,
da iarpa acordáivos que fúnebre queda
na noite do olvido xemindo sin groria! (118-119).

¿Y para quiénes escribe? Con sus ideales, con su sentido de la divinidad, sólo puede dirigirse, al parecer y también utópicamente, al mundo: "Sin vanidad, se sabía un hombre superior digno de que el pueblo le siguiera como a Tirteo; pero su pueblo no respondía, porque quizás los pueblos nunca dan a sus hombres más representativos lo que éstos merecen." (Ferreiro, C. E. 1976: 119)[6]. No obstante, la difusión de sus obras fue extraordinaria: "pocos escritores de su tiempo respaldaron su obra, pero a cambio tuvo la veneración del pueblo, que adquirió sus libros, leyó y comprendió sus versos porque se sentía interpretado en ellos." (Ferreiro, C. E. 1977: 19)[7]. Pero una cosa es comprender sus escritos y otra muy distinta defender sus postulados. Quizás por eso: "Curros vive y vivirá en las descripciones, un tanto líricas, de *Unha boda en Einibó* y *O gueiteiro*, y en otras cortas, pero tan delicadas, que para la mayor parte de ellas nuestros músicos compusieron melodías tan sentimentales que bien pocos han de ser los gallegos que las desconozcan" (García, M.G. 1951: 11)[8].

---

[6] "¿Qué va a ser de mi amigo si no corta esa lengua divina que nos habla desde el cielo, circunstancia bastante para que nadie se pare a escucharla?" (OJEA, J. 1922: 15).

Por un lado, la difusión: "i os meus versos, se son bos, / anque eu os teño por malos / (i a proba téndela nestes / en que vos estóu falando) / pois que os sabés de memoria / i andan en todos os labios, / ¿qué outro galardón precisan, / se con galardón soñaron?" (325)[9]. Por otro lado, el rechazo: "Las puertas de su alcázar / a nuestros versos / cerraban los tiranos, / de pavor llenos." (359-360). O: "¿Coidabas outra caricia / outer da que outemos todos, / dos críticos de Galicia? / Pois, meu amante, vai vendo...- / i Añón amostróume un frade / que iba os meus ósos roendo." (236).

Sabe que, como poeta, no ha de tener otro final que el que se pronostica a través de Francisco Añón en *O divino sainete* –p. 222–; y considera que esto siempre ha sido así: "faguerlle en vida ás nosas grorias guerra / é sólo cando está baixo da terra / acordarte da probe Rosalía..." (131). Pero confía, en cierto modo, en la crítica posterior: "A virtú i a groria / son sóio dinas de laude / sancionadas pola Historia." (253)[10]. Aunque reconoce, también, las falsedades históricas: "Todo vai caro na vida; / a groria é que anda barata / como a sardiña manida." (213). Por lo que no renunciaría a su mensaje a cambio de un reconocimiento futuro:

---

[7] "De esta popularidad puede dar idea el hecho de la amplia difusión de *Aires d'a miña terra*, que es el libro de poesía en lengua regional más veces reeditado." (Alvilares, J. 1969: 97).

Cf.: "Ningún escritor galego foi xamais tan venerado e sublimado, tan querido, tan admirado incluso polos seus propios inimigos." (Reza, X. B. 2001: 51).

[8] Sobre el silencio posterior puede verse, por ejemplo: (Alonso, J. 1968: 140-143).

[9] Cf.: "La angelical Carmelina / no ha cumplido trece meses, / y ya, comiendo las eses, / me dice en carta muy fina: / 'De usted, por esta región / tantos autógrafos veo, / que me entró de uno deseo / para honrar mi colección.' / Vaya, que me hizo reír... / Y no hay para qué decir / que la chica hará fortuna, / sabiendo, desde la cuna, / con tanta gracia mentir." (443).

> Pequeñas nulidades de mi patria,
> tan rica en pequeñeces,
> estremeceos de placer: el Arte
> a visitaros viene.
> [...]
> Pero no siempre ha de ir en pos el Arte
> del éxito; no siempre
> han de ser de ese déspota vasallos
> la lira y los pinceles.
> [...]
> Ayer Pedro Padrón, María Pita,
> Macías... ¡Poetas, héroes!
> Hoy, ni valor, ni ingenio, ni virtudes;
> idiotas solamente. (432-433)[11].

Y así, su obra no fue más que un reflejo de su vida:

> cantéi... i a estrofa do meu canto, acesa,
> cal saída das forxas dun ferreiro,
> prendéu nas carnes, abrasóu as almas,
> ganóume aldraxes, puxo en todos medo.
> Pronto caléi... Cantara a libertade,
> o traballo, o deber... ¡Non me entenderon
> e a pedradas botáronme do adro,
> e dende entón da patria ando estranxeiro! (286).

Pero sabe también –curiosamente– que la realidad supera en todo al arte: "a groria do poeta, / o ouro do mundo: / Dera eso todo / por sólo unha mirada / deses teus ollos." (106)[12]. De ahí que la interpretación de un poema dependa, con mucho, de los sentimientos que suscita en quien lo recibe: "¡Mira esa fisonomía! /¡Qué diferencia, alma mía, / entre un novio y un poeta!... / No leerás tú esta tarjeta / con tan radiante alegría." (472)[13]. Esto explicaría los numerosos recusos que emplea en sus escritos para intentar que quien le lea participe con él del mensaje, haciéndolo así más íntimo, menos ideal: sus llamadas a las abstracciones, a los animales, a los objetos, etc. (la libertad, la mariposa, La Coruña,...); la continua inclusión de diálogos; los breves poemas dedicados y, sobre todo, las frecuentes referencias a quienes leen, para solicitar su atención de entrada (como en *O divino sainete*,...), para pedir una aprobación final (como en *A Virxe do Cristal*, *El maestre de Santiago*, *El último papel*,...), o para mantener el interés por el argumento (como en *Paniagua y Compañía*,...). Y ciertamente lo consigue; aunque no renuncia nunca a hablar para el mundo con un tono, en ocasiones, irreal: "Héroes que en inhumano / combate, confundidos como fieras, / sois el oprobio del linaje humano, / la enseña de la paz llevo en mi mano: /¡yo os mando abandonar esas trincheras!" (350).

---

[10] "La gloria es un gran convite / donde no tiene acceso / ni la mujer sin virtud / ni los hombres sin talento." (400 y 445).

[11] "País nevado, un cazador, / un perro, un mar amarillo... / ¿Quién nos pintara mejor / la gloria y su falso brillo, / el poeta y el editor?" (472).

[12] "En la lucha por la gloria / que hace inmortal la memoria / de un Hugo o un César

Su mundo, por lo tanto, es tan utópico como íntimo. Un presente que -¡quizás él mismo adivinara!- va a repercutir por igual en el pasado y en el futuro:

A vos amiga que hasta vós se astreve
é de xente de paz. Eu sonvos ave
de pio morosiño i aas de neve,
que só aniñar nos campanarios sabe.
Dende eles colle lus, dende eles bebe
o incenso en ondas que rubíu da nave,
e cando cai esborrallada a torre,
mirra as aliñas, e piando morre.

Cantú, / sólo acepto la victoria / si esa Victoria eres tú." (449). "Para un hombre como yo, / lo primero es la mujer; / después, la fama, y, por último / volver a empezar después." (467).

[13] "Alguien, bella Isidora, que te adora, / versos me pide de hermosura llenos... / Allá van. Malos son: pero, Isidora, / si es que amas y el amor todo lo dora, / con que los mires tú ya serán buenos." (448).

> Cando teñades esta vos ouído,
> [...]
> ¡almas, volvede ó voso afán, voade,
> buscade o fin da cega humanidade!
> ¡Eu non podo seguirvos! Si amo tanto
> o progreso i a lus, ¿por qué na frente
> grabado hei de levar o desencanto
> desta doce ilusión que o peito sente?
> ¿Por qué, cando profétecos levanto
> ó porvir os meus ollos, tristemente,
> fíreme a sen remordemento xordo,
> e dos pasados tempos me recordo?
> [...]
> Si o tempo é sempre o mesmo, i agarrado
> vai o presente ó que pasóu, seguro,
> podia ser, ben na vila ben na aldea,
> que útil pra moitos o meu canto sea. (10-12).

LA LENGUA Y LA SOCIEDAD

Ya he dicho que el diálogo es uno de los recursos más usuales en sus escritos, matizando, de esta forma, aun los asuntos más estridentes de cierta intimidad. Otro de los recursos es la ironía. Refiriéndose a *O divino sainete*, señala Celso Emilio Ferreiro:

> La jugosidad verbal, el humor incisivo –a veces negro y siempre demoledor– de sus triadas; la ironía y el sarcasmo de que hace alarde fabuloso, llegan a una altura nunca alcanzada en lengua gallega, y que incluso en la castellana habría que remontarse hasta Quevedo y los dos Arciprestes, para encontrar algo semejante. [...]
> el 'Sainete' es una obra de arte excepcional en la que [...] el autor hace un alarde de dominio del idioma y de sus recursos expresivos, a la vez que supera, con mucho, todas las formas de los cancioneros medievales de escarnio y maldecir [...] dándole una nueva dimensión a la sátira, al lograr armonizar con mano maestra los elementos clásicos que la conforman, con la fuerza cáustica de la ironía popular gallega (Ferreiro, C. E. 1977: 20-21).

Ironía, pues, que aproximándose en muchas ocasiones a la sátira, se transforma en sarcasmo: "Es el suyo un lenguaje que abofetea. El sarcasmo acecha en cada esquina de su poesía con intenciones asesinas. Una lectura atenta descubre, sin embargo, que, más que asesinar, lo que Curros pretende es asustar al pío lector." (Alvilares, J. 1969: 98)[14].

Estas características, junto a otras muchas (indicadas sucintamente al final del apartado anterior), conforman su estilo. Un estilo predominante en sus obras, que las relaciona con el cuento, la fábula y la leyenda y que confiere ternura a sus denuncias[15].

Por otra parte, su preocupación por el correcto uso de la lengua es evidente: "Si es usted de este país / y el escritor que usted invita / no es de Londres ni París, / ¿por qué se llama usted *miss* / en lugar de *señorita*?" (446)[16]. Y su conocimiento de los medios poéticos, también: "Curros evidencia un extraordinario dominio de la métrica. Lo mismo en gallego que en castellano emplea todas las formas estróficas, dejando una impresión de gran técnico" (López, J. L. 1955: 152). Por lo que es consciente de las limitaciones expresivas del lenguaje y de la inefabilidad de los sentimientos en su grado máximo: "¡Salve, mujer! Dios agotó en tu hechura / todo el esfuerzo de su numen santo, / y al arte irreductible tu hermosura / no hallo a expresarla voces en mi canto." (399)[17]. Más aún cuando, en su interés por ciertos poetas portugueses –que, como él, revelan la monstruosidad del cristianismo– comprueba, en *La lira lusitana*, que "traducir bien y en verso es difícil" (616).

---

[14] Cf.: "Curros es directo, elemental, e ironiza raramente. Prefiere el sarcasmo" (López, J. L. 1955: 149).

[15] Uno de los ejemplos más evidentes se encuentra en su poema "Epigrama" (427).

[16] Motivo que se repite en otros dos poemas (pp. 447 y 465).

[17] En casi todos los versos en los que aborda la inefabilidad habla de la mujer. Su visión -que excede los propósitos de este ensayo- recuerda mucho a la de Juan Ramón Jiménez, para quien, ante la "diosa mujer", el poema "perfecto" es el silencio: "Para expresarte yo cómo te quiero, / ninguna lengua términos concilia" (435). "Para expresarte mi amoroso exceso, / rompo las cuerdas de mi lira de oro, / y de sus cuatro notas formo un beso / tierno, dulce, purísimo, sonoro." (436). "*¿Una bella estrofa*... a mí? / ¡Por el Dios que me crió! / Si la belleza está en ti, / ¿cómo producirla yo?" (444). "Niña así no necesita / pensamientos en tarjetas / ni alabanzas de poetas, / sino un novio que reúna, / para labrar su fortuna, / honradez, fuerza y pesetas." (462-463). "¿Qué versos esta tarjeta / podrá llevar en rigor / a la que es la oda mejor / del más ardiente poeta?" (473).

Cf.: pp. 83, 408.

Pero hay algo más que le preocupa en exceso, que asigna peculiaridad a su producción y que, en cierta medida, le define como autor de *Aires da miña terra* y *O divino sainete*: la lengua gallega.

En su tiempo, "está aun en los comienzos el renacimiento de un pueblo que alcanzó en la lírica puesto de preeminencia en siglos anteriores" (Carracido, J. R. 1892: IX). "Él forma con Rosalía de Castro y Eduardo Pondal el trío de grandes figuras del llamado Renacimiento gallego" (Casares, C. 1979: XXIV)[18]. Por ello, "como se expresaba en una lengua si no en desuso, literariamente empleada por muy pocos –o sea, en una lengua libre, sin frenos académicos–, tuvo que ser el Malherbe de sí mismo y 'fijarse' y coordinar su vocabulario y su gramática." (Insúa, A. 1940: XIV)[19]. De ahí el que, contrario a las correcciones, se entretuviera tanto con el gallego buscando las formas más adecuadas. Porque, además: "Cantar en Galicia en gallego es cantar en el idioma de los de abajo, en un idioma proletario, en una lengua de parias. La poesía de Curros, tan vinculada al sufrimiento y a las inquietudes de los oprimidos, ¿no gana en solidaridad, en razones morales, al emplear el idioma de éstos y rechazar el de los opresores?" (Alonso, J. 1968: 117). Efectivamente: "Se trata de escribir en la lengua 'enxebre', o sea en la lengua pura, en la única capaz de captar un mundo que al castellano se le resistiría." (Alonso, J. 1968: 117):

---

[18] La lengua gallega "renace" tras siglos de inactividad:

"En 1853, [...] se publica en Pontevedra el primer libro gallego del Renacimiento: *A gaita gallega*, de Juan Manuel Pintos. En 1861 se celebran en La Coruña los primeros Juegos Florales de Galicia; dos años después se imprime en la misma ciudad el *Diccionario gallego-castellano*, de Francisco Javier Rodríguez, y un año más tarde, en 1864, aparece en Santiago la primera gramática, el *Compendio de gramática gallega-castellana*, de Francisco Mirás. Puede decirse que a partir de entonces quedan echados los cimientos de la recuperación literaria del gallego." (Casares, C. 1979: XXV).

"[En 1905] ten lugar o acontecemento máis salientable das nosas letras: nace a Real Academia Galega; pero nace fóra [–en Cuba–]. [...] gracias á iniciativa de José Fontenla Leal e ó peso xa inconmensurable do noso autor, créase o 17 de abril de 1905 a Sociedad Protectora e Iniciadora de la Academia Gallega que presidirá Curros. Posteriormente, o 4 de setembro e xa na Coruña, celébrase a sesión inaugural da Academia baixo a presidencia de Manuel Murguía." (Reza, X. B. 2001: 53).

Cf.: En *O divino sainete*, las pp. 230-231.

[19] Cf.: "para mí uno de los gallegos más populares, más ricos, más jugosos, más hermosos que se han escrito." (Alonso, J. 1968: 92-93).

> Que pra falar moito e ben
> sin que se enteire ninguén
> do que no peito se encerra,
> naide as endrómenas ten
> da lengua da nosa terra.
> Pois non che hai can que cha roa
> nin gorxa á que ben se axeite,
> si non a herdóu da súa aboa,
> ou con anacos de broa
> non coméu cuncas de leite. (100).

Esto tenía sus desventajas, en cuanto a la difusión: "Escribir nada máis pra onha provincia / ou, como os pobos árcades fixeron, / escribir sobre a casca dos curtizos, / cáxeque todo ven a ser o mesmo. / A nosa vos, na soledá perdida, / morrerá" (5). Pero acrecentaba los sentimientos y alentaba la utopía; lo que le permitía decir, en una irreal ensalzación del gallego como futuro idioma compendio de todos los idiomas: "mais ti non morrerás, Cristo das lenguas, [...]. / Apóstol teu, anque o máis ruin de todos, / pra onde quer levaréi teu Evanxelio" (7-8).

La realidad en que vive es otro de los factores decisivos que –como en todos los demás casos– condicionará sus escritos: "La poesía de Curros, toda ella invadida por denuncias políticas muy concretas, es, como se ha escrito, poesía de lucha, poesía 'anti'. El contexto histórico tiene en ella un peso decisivo." (Alvilares, J. 1969: 97)[20].

La realidad es ineludible y supera al arte. En sus "Cartas del norte", como corresponsal del diario madrileño *El Imparcial* en las Vascongadas, durante la guerra, escribe:

---

[20] Cf.: "El liberalismo de Curros, y su consecuente oposición a la Iglesia, aparecen [...] como respuesta del poeta a todo un sistema de luchas, más que a un sistema de principios." (Alvilares, J. 1969: 148).

> En este drama [...] hay, como en los que crea el ingenio humano y para que las leyes del Arte sean las mismas que rigen en la Naturaleza, elementos contrarios, pasiones diversas representadas en personajes sublimes o ridículos, serios o jocosos, encargados de realizar la variedad en la unidad y de hacer que el interés, una vez iniciado, se sostenga y viva de efecto en efecto, hasta que la obra termine o el público se canse. (975).

> Con la avidez devoradora del noticiero, que no vacila en presenciar la escena más desgarradora con tal de transmitir a sus lectores, al par de una noticia de efecto, parte de la sensación por él mismo sentida, salí de casa (1031)[21].

Y algunos acontecimientos, incluso, pueden alterar la inspiración: "¡Ai, estación florida, / gallarda Primaveira, / quén pra botarche copras / tivera o que non ten!... / Co corazón ferido, / sin lira garruleira, / ¿quén te cantóu, hermosa?... /¿Quén te cantóu?...

---

[21] En estas mismas cartas se encuentra otro de los pasajes que hacen dudar sobre los conocimientos a los que tuvo acceso. Cuando una persona obtiene la divinidad, el proceso de aprendizaje es infinito. Y la adivinación podría estar entre uno de sus logros. En su caso, en cierto momento, ante un día apacible, comenta:

"Yo rogaría a los que hayan de leer mis pobres cartas que no me motejen si en esta, como en las sucesivas excursiones que haga [...], nota y recoge mi pluma algo de eso en que nadie se fija porque no hace bulto, detalles de escaso valor real, pero que no dejan por eso de encerrar sumo interés para los que sienten y piensan de cierto modo y para los que, dotados de una especial condición, ven en el objeto más insignificante, en la cosa más baladí, la preparación, el germen de uno de esos hechos cuya trascendencia puede influir poderosamente en la felicidad de un pueblo, en la historia de una generación." (982-983). Porque: "las cosas más pequeñas pueden influir mucho en la realización de los asuntos más grandes, del mismo modo que el átomo influye en la Naturaleza para la formación del globo." (984).

Pero, poco después, afirma: "El tiempo, que tan agradable se presentó días pasados, haciéndonos concebir lisonjeras esperanzas a los que creemos que de él dependen las operaciones, ha cambiado, si no completamente, lo bastante para darnos a entender que aún estamos en lo más crudo del invierno. Hay en el sol de enero más perfidia que en el corazón de una mujer coqueta [...]. Los *ojalateros*, que de todo sacan partido, aprovechan esta circunstancia, es decir, las oscilaciones de temperatura que imposibilitan las operaciones en grande escala, para atribuirle a Dios complicidad en su causa. [...] Por lo demás, hartos estamos de saber que su Dios tiene por atributos el viento y los granizos, la niebla y la oscuridad" (986-987). "Es tan escasa la inteligencia del hombre, que ni siquiera puede aventurar su juicio venticuatro horas más allá del presente" (1033).

Sobre otras formas de adivinación, véanse las pp. 92-94, 490, 583 y 1278.

¡Ninguén!" (63)[22]. Aunque: "Curros supo [...] topar con una vieja veta de la cultura de su tierra, que ya se había manifestado cumplidamente en los *Cancioneiros*: la del realismo popular, cáustico y crítico, ácido y mordaz, que le identificó [...] con los sentimientos y el dolor de los suyos." (Casares, C. 1979: XXVI). Como se dice, por medio de Francisco Añón, en *O divino sainete*: "i a morriña i os teus versos / sonche a mesma cousa" (239)[23].

Por eso es imprescindible conocer su biografía:

> Curros es integralmente hijo de su época como lo fueron los grandes poetas de todos los tiempos. Cree en la libertad y en el progreso porque éstas eran las creencias salvadoras de entonces, proyectadas hacia el futuro como fórmulas taumatúrgicas para resolver los problemas más acuciantes de la humanidad que le rodeaba. [...]
>
> Esta preocupación no sólo no lastra, sino que nutre de esenciales fundamentos humanos su mundo poético, que así se convierte en un paradigma de autenticidad. Una autenticidad incuestionable, porque él mismo es una sufriente víctima de esa historia (Ferreiro, C. E. 1976: 43)[24].

Y como su vida está salpicada de pobreza y represión, su mensaje es unívoco:

> ¡oh Musa, del teatro soberana!,
> hoy te admiro, te aplaudo y te bendigo.
> Que no es del horizonte allá en la altura
> donde irradia del sol la luz más pura,
> ni en la cumbre de altísima montaña:

---

[22] También: "cantarche quixera cántigas / de tantos feitizos dinas; / mais miña arpa non ten cordas / de amores nin de alegrías, / e sólo tristes salaios / as poucas que quedan, guindan." (83).

[23] Cf.: "El regreso a Orense posibilita lingüística y temáticamente la aparición de *Aires*. El escándalo siguiente a la denuncia y juicio del libro decide su descolocación literaria y el predominio de la veta gibelina. Explica, también, su hipertrofia en el *Sainete* y la irreparable desmoralización del poeta." (Varela, J. L. 1958: 283).

[24] "Saber aunque sólo sea un poco, sobre la circunstancia vital de un autor, es tanto como estar un poco mejor dotado para entender, interpretar, y en su caso disculpar el libro suyo que acabamos de leer." (Ferreiro, C. E. 1977: 9).

su llama creadora
brilla más a mis ojos cuando baña
la humilde hierba que en los campos mora
y lleva la alegría a la cabaña. (435).

Galicia con su penuria y él con su tristeza son, en definitiva, una sola voz:

La flor que aquí os ofrezco, al ramillete unida
con que nacientes genios os van a regalar,
allá en los frescos valles ha sido recogida
por donde corre el Miño precipitado al mar.
[...]
Por eso suenan tristes, señora, mis cantares;
de las montañas hijos, así sencillos son;
como ellas en los lagos sus bosques seculares,
retrato yo en mis versos mi propio corazón;
como ellas sus tesoros, yo guardo mis pesares;
como ellas sus leyendas, yo callo mi aflicción;
pues mísera avecilla lanzada de sus lares,
las avecillas busco que entiendan mi canción. (356-357).

A pesar de la incomprensión que comprobará no sólo en Galicia, sino en España y, posteriormente, en Cuba, siempre en busca de un utópico lugar, sigue confiando en su capacidad creadora -que es tanto como perseguir la creatividad divina-; y en un poema dedicado al pintor Silvio Fernández, dice:

y cuando del artista vibra el genio,
cual de César la espada,
naciones, continentes, hados, dioses,
esclavos son y esclavas.
Tan solo al genio convertir le es dado
el cielo en un pentagrama
y traducir en notas y suspiros
las chispas que le esmaltan.
[...]
Revélase en la estrofa, y a su fuego
calcínanse las aras,

y de entre sus escombros, redimidos,
los pueblos se levantan.
Sólo él, por las regiones del misterio,
tender puede las alas;
sólo él, de lo sensible a lo increado,
los horizontes salva.
¡Ah, qué bueno sería llevar algo
de tu fuego en el alma!
¡Qué gran cosa sería... si no fuese
ridículo en España! (424-425).

EL MENSAJE

Se puede afirmar, sin ninguna duda, que toda su obra es un alegato en favor de la libertad de quienes menos poseen, de los "oscuros héroes del trabajo cuyos nombres no se graban en mármoles ni bronces, cuyas luchas no cantó ningún Homero y cuya esclavitud no redimió ningún Mesías" (888-889)[25]. Y: "As xentes tristes que no verbo humano / percuran os ideales que entreveron, / cando ó vate interrogan, novo Oráculo, / queren revelaciós, que non misterios" (5). Por lo que la sinceridad es consustancial al mensaje: "Poeta natural, artista rudo, / digo con mi franqueza acostumbrada / que antes que una mujer así *tapada* / me gustaría al desnudo." (494)[26].

Además, la importancia de sus ideales requiere cierta discreción: "Yo guardo mis pensamientos / como tú guardas tus prendas; / si los que tengo te envío, / me voy a quedar por puertas." (453)[27]. Porque: "¿Qué sería del Arte cuando, rebasados los hasta ahora indeterminados límites de la belleza, no hubiese ya más que una sola religión, un solo ideal, una sola ley, un solo tipo?" (1275). Por eso "la verdad suele estar siempre dentro del error." (883). Y se ha de "producir en el ánimo de los amantes de lo bello el efecto emocional que [...] es inseparable de las verdaderas obras de arte." (615).

---

[25] "Miñas triadas valentes [...] / Ladrade, mordede, ride: / onde haxa virtú, bicade; / onde haxa vicio, feride." (214).

[26] Cf.: "o carácter enrabechado do poeta e a súa probada integridade non permitían a máis mínima transgresión en cousas da súa vida e obra." (Reza, X. B. 2001: 25).

[27] "En tu carta, que comento, / me dices: 'Tenga el honor / de enviarme un pensamiento.' / ¡Caramba con el favor!" (463).

Libertad, sinceridad, sentimiento,... son principios que explican algunas de sus contradicciones, como las derivadas de su deseo de mantener intacta su evolución creativa. En su lucha contra los enemigos de la libertad y del progreso, los cristianos, sólo dos etapas de su actividad productiva ponen en duda su integridad: la primera y la última. Sobre ésta, centrada preferentemente en su ensayo *El símbolo* (1301-1305) –publicado en *La Tierra Gallega*, en La Habana, el 14 de abril de 1895–, carezco de documentación. Sobre la primera etapa, sus comentarios son absolutamente reveladores:

- Refiriéndose al poema "A Virxe do Cristal", dice que sus creencias ya son otras; como si hubiera descubierto algo que hace irreversible su pensamiento:

> a clas dos asuntos que se me ofercían, [...] prescindindo das dificultás mecánecas con que tiña que tropezar pra desarrollalos na lengua gallega, non era o que máis se adautaba ós meus gustos i aficiós [...] a repunancia que, como home de ideas e conviciós, tiña que vencer antes de presentar os meus versos ó certame, comprenderános [...] aqueles [...] nos que a idade, o estúdeo, a mala sorte, ou o conocemento das cousas da vida, fosen aminguando o tesouro das primeiras crencias, trocándollas por outras que, máis ou menos ventaxosas [...], non está na mau do home impedirlle a entrada no seu peito.
>
> Afortunadamente, e polo que esto toca na *Virxe do Cristal*, non fixen máis que recoller unha tradición relixiosa, tal e como anda polo pobo adiante [...].
>
> Nada, pois, de canto neste poema vedes é meu, quer sea maravilloso, quer sea humano e positivo. (10-11, nota 1).

- En *El maestre de Santiago,* destaca los motivos políticos:

> La leyenda que hoy reimprimo ha sido escrita hace muchos años, cuando yo no contaba más que diez y ocho. [...]

> La revolución de Septiembre cambió bien pronto el rumbo de mis ideas. [...] Convencido, pues, de la esterilidad de mi trabajo, renuncié á aquel propósito, pero renuncié tarde, cuando ya había concluído *El Maestre de Santiago*, que durmió cuatro años entre mis papeles y que no hubiera publicado nunca de no pedirme original un periódico de provincias y que hoy no reimprimiría, de no exigírmelo el proceso evolutivo de mi humilde historia literaria. [...]
> en mi obra existen anacronismos que ya hice notar en otra parte, [...] anacronismos que no he querido subsanar porque no afectan al drama y por conservar en mi trabajo toda la espontaneidad y frescura de las primeras inspiraciones (Curros, M. 1892: 169-170).

- Y de *El padre Feijoo,* señala con ironía:

> Pensaba no dar a la estampa esta obrita [...] por dos razones: la primera, porque es mala, y no habrá quien me haga creer lo contrario, dada la premura con que la escribí, y la segunda, porque, sin querer, he ofendido con su representación a la benemérita y respetable clase diaconal (689)[28].

---

[28] Para otros poemas, se limita a dejar constancia de su espontaneidad. Así, de "Cántiga" dice: "Non figuraría nesta coleución si a circunstancia de habela feito popular en Galicia a linda *muiñeira* que pra ela compuso o Sr. D. Cesáreo Alonso Salgado [...] non a fixese dina de ver a lus públrica. Fóra desto, puxeron nela tales variantes os que inda hoxe lle fan a honra de tarareala, que o autor xusgóu comenente dala á estampa tal e como a escribíu" (76, nota 1). Y de "O gueiteiro": "Nada me debe a min" (285).

Cf.: "El anticlericalismo de Curros no es anticristianismo. [...] No es la Iglesia, como 'sacramento' de Cristo, [...] lo que moviliza su pluma. Sino la *institución* Iglesia, como *poder* sociopolítico." (Alvilares, J. 1969: 98).

"Curros tenía [...] un alma religiosa [...]. Pero, a la vez, era un liberal que, por serlo con autenticidad, no podía estar conforme con la actitud reaccionaria del clero, ajena y contraria al espíritu genuino del cristianismo. Era un liberal, pero no un revolucionario, como comúnmente se supone. Sus ataques a la Iglesia –dice Alonso Montero– están hechos 'desde dentro'. Hombre que concebía la vida como lucha, se dedicó a luchar y a defender a los campesinos gallegos, pero 'nunca abogó por una colectivización de la tierra ni sintió la problemática obrera, y en algunos de sus artículos está muy lejos de comprender la doctrina socialista', de la que siempre fue contrario, como lo demuestra en el que le dedicó en *Tierra Gallega* (Habana 1900), a la muerte del político francés Carnot, en cuyas letras rechaza las doctrinas de Marx y las de Bakunín." (Ferreiro, C. E. 1976: 81).

Sus dos obras más importantes, *Aires da miña terra* y *O divino sainete*, no sólo contienen un ataque explícito al poder religioso sino que, en muchas ocasiones, suponen una negación de la divinidad de Jesucristo[29]. Poemas como "O maio" (64-65), "Ós mozos" (74-75), "A igrexa fría" (78-80), "Mirando ó chau" (86-91), "Pelegrinos, a Roma" (95), "Ten a serena o canto" (106-107), "Diante unha imaxe de Íñigo de Loyola" (110), "Na chegada a Ourense da primeira locomotora" (114-115), "O vento" (116-117), "Tangaraños" (120-123), "As dúas pragas" (124-125) y, especialmente, "No convento" (126-131), de *Aires da miña terra*, por citar algunos, son inequívocos. En ellos habla de un futuro sin dirigentes religiosos -que siempre estarán al servicio los privilegiados económicamente- y de una forma distinta de entender la divinidad como progreso de todos los seres humanos. Así: "la poesía de Curros denuncia directamente un anuncio de la salvación cristiana que no sólo no salva a los hombres de las esclavitudes terrenas –miseria, incultura, opresión política–, sino que las apoya." (Alvilares, J. 1969: 98).

Al poder policial –los otros encargados de mantener el "orden"– apenas se refiere. Sus "Cartas del norte", ya citadas, son bastante contradictorias. La novela *Paniagua y compañía* parece un intento de rectificar algunas de sus consideraciones anteriores, concluyendo con la alianza y éxito de los representantes de los dos poderes, el Páter y don Ambrosio Paniagua, y la miseria y muerte de sus pobres protagonistas, a modo de tesis.

"Carré Aldao llama a *A Virxe d'o Cristal* encantadora leyenda, y dice que es acaso la producción literaria de más mérito de todas las de Curros, que iguala a las más superiores de todas las literaturas, y termina diciendo que ella desvirtúa el carácter herético que se atribuye al poeta." (García, M. G. 1951: 10).

"No encontró el poeta de *Aires d'a miña terra* y de *O Divino Sainete* su 'camino de Damasco'. Fué un heterodoxo recalcitrante, pero, ¡en cuántos de su índole, a poco que se les levanten las paredes del alma, se descubre esa santidad *in potentia* que ha producido tantas conversiones! No recibió Curros a tiempo el 'aviso' de Pascal." (Insúa, A. 1940: XIII).

[29] Hay que recordar que fue denunciado por Cesáreo Rodrigo, por el carácter "anticlerical" de algunos poemas de *Aires da miña terra*, con condena inicial y posterior absolución (pp. 147-206).

El conjunto de su obra se centra, pues, en la defensa de quienes menos poseen y en la crítica al cristianismo; lo que ha supuesto que, mayoritariamente, se le tuviera -y se le siga teniendo- por un hombre "bueno".

Ahora bien: ¿pretendía democratizar el poder religioso?, ¿se limitaba a negar a Dios, como en sus versos: "¡Salve, meu vello amigo, / rival do Eterno, loitador antigo, / protesta viva contra a forza bruta! / Baixo o pé de Miguel, que che dá guerra, / cal baixo do cacique a miña terra, / ti trunfas sempre na imortal desputa." (128)?, ¿o había descubierto el acceso a una divinidad que supone, imprescindiblemente, el rechazo a Jesucristo?

Él parece reconocer la dificultad de ese acceso: "¿Conque morréu? Dio-lo descanse... Desque / os dioses se fan-homes / non se pode ser Dios, nin ser monarca / desque os monarcas morren." (132). Alude, en varias ocasiones, a una búsqueda: "Si algo encontráis, viajeros de la vida / digno de adoración, / alzadlo ante esta lámpara encendida / que está esperando un Dios." (428). Y refiriéndose a ese mismo poema, "El templo desierto", dice:

> Estes versos [...] escribinos en castellano cando inda pra min, xa qu'outros non, vivian e parpadexaban os providentes dioses lares. Pero *os dioses vanse*, y-estes fóronse tamen; de sorte que, a poesia qu'estonces non tiña obxeto, nin respondia máis que á unha ispiracion d'o momento, oxe, pol-o que ten de profecia cumprida e pol-o que refrexa o estado d'o meu esprito, teno, é douna á lus traducida, rogando ó leutor que non se fixe n'éla, porque, realmente, sólo pra min vál algo. (Curros, M. 1922: 167, nota)[30].

De todas formas, su mensaje -y él, en cierto modo- se convierte en una auténtica utopía: "Verbo ardente da gran Democracia, / Novo Cristo dos pobos escravos, [...] /¡Que logre un xiquera / dos meus tangaraños!" (122-123). "Los mitos funcionan en la obra de Curros a pleno rendimiento. Progreso, democracia, teocracia, ilotas son palabras que vienen una y otra vez a su pluma." (Alvilares, J. 1969: 99). "Los ideales –libertad, ciencia, progreso– encendían de ingenuo entusiasmo al vate y a sus lectores." (López, J. L. 1955: 172). Y al parecer, "su postura era la de un mero idealista liberal, reformista, un tanto utópico" (Ferreiro, C. E. 1977: 20-21)[31].

---

[30] Cf.: "Mais do meu peito na sinistra calma / non hai altares... ¡Ah! / A lámpara do tempro da miña alma, /¿a quén alumará?... / Si algún topás, viaxeiros desta vida, / en que creades vós, / poñéino ante esta lámpara acendida / que está esperando un Dios." (97).

Sabe, efectivamente, que sus palabras no siempre serán escuchadas:

> Sacerdotes del bueno, del paciente,
> del humilde Jesús crucificado:
> venid a unir vuestra oración ferviente
> al clamor de mi pecho desolado;
> [...]
> Mas... ¡loco afán! El sacerdote impío
> no atiende al ruego mío,
> y alegre y parricida,
> hirviendo el negro corazón en saña,
> él es quizá el primero
> que hunde el puñal artero
> en el seno amantísimo de España. (348-349)[32].

Por eso: "Cuando, ya en los últimos años de su vida, hace público balance de su obra y de los conflictos que ella le acarreó, la ve como un canto a la libertad, al trabajo y al deber, lanzado, como un desafío, ante un corro atento sólo a los adormecedores cantos de 'vidas de santos' y 'desengaños de amor.'" (Alvilares, J. 1969: 140).

> El periodismo es una sierra, y de ella
> un diente he sido yo.
> Mordiendo famas construí una estrella
> y nunca me alumbró.

---

[31] Cf.: "La política es el arte de lo posible y Curros sueña con imposibles." (Ferreiro, C. E. 1976: 54).

[32] Otro ejemplo: "y en vano clamo y digo: / '¿Dónde está el extranjero, el enemigo / de mi querida España?' / ¡Que nadie me responde / más que mis propios ecos, que se pierden / vibrando: '¡Dónde..., dónde!...'!" (346).

"Curros debió sentir el desaliento que invade los hombres recios cuando predican en desierto." (Alvilares, J. 1969: 103).

Como Dios, de la nada hice un prodigio,
un héroe de un reptil,
de una gran calabaza, un gran prestigio
que adoran gentes mil.
La calumnia cedió, cedió el denuesto
y cuanto pudo ser
obstáculo a mi marcha, por supuesto,
en fuerza de morder.
Hecho el milagro, hecho el asombro, la obra
del diente terminó.
Nada al ídolo falta, antes le sobra.
¿Qué sobra? ¡El diente: yo! (395).

¿Es inútil la lucha?

En la vasta necrópolis que tiene
por campo mi cerebro,
a veces me sorprende meditando
la hora del silencio.
Allí están, bajo criptas que abrillantan
magníficos letreros,
aquellas existencias ideales
que son hoy recuerdos.
[...]
Subyúgame una fuerza misteriosa
que en vano alejar quiero,
y esa fuerza me arrastra, como arrastra
al sonámbulo el sueño...
[...]
Del rayo de la luna moribundo
al espectral reflejo,
aun de mi estéril juventud pasada
miro sepultos restos.
Ilusiones, amor, sueños de gloria,
creencias y deseos,
parece que reviven en sus tumbas
cuando su polvo huello.
[...]
Mas ilusión, amor, sueños de gloria,
creencias..., ¡todo ha muerto!

¡Y yo busco entre tantas sepulturas
la mía, y no la encuentro!

Quiero salir de este funesto alcázar
en que me tienen preso
yo no sé qué pecados, cometidos
quizá por mis abuelos.
[...]
¿Remordimiento yo? Si lo perdido
es lo mismo que anhelo,
¡si en busca voy del bien que me robaron,
víctima soy, no reo! (412-413)[33].

¿Tienen, quienes defienden la libertad sinceramente, un único "destino"?

Olla, nesta nosa edade
gustan os cantos dos cegos,
mais non os da libertade.
I o conto é que xa debías
saber o que tran consigo
esa clas de sinfunías...
Eu por min, que, ¡mal pocado!,
fun grande amigo dos servos,
téñoche xa escarmentado.
Trinta anos de pita choca,
sempre co *cloc-coto-cloc*,
da libertade na boca,
non che me valeron nada;
en vez de pitos, quitéiche
de graxos unha bandada.
Libertade, Patria, adianto...
¡Boh! ¡Déixate de toleiras,
hom! Vai rezar a outro santo.

---

[33] Cf.: "y yo dejé en el campo, / de los tiranos enemigos presa, / mi ejército, los parias; / la libertad, mi enseña." (404).

"Porque es lo que digo yo: / con emborronar papel, /¿qué saca en limpio para él / el padre nuestro Feijoo? / ¿Tesoros? ¡Bah! Patarata. /¿Amigos?... Sembrar en yermo [...]. / Yo, la verdad a decir, / tengo mi opinión formada / del que escribe: para nada / sirve... que no sea escribir." (692).

Non contes estrelas mortas;
que poida ser que contándoas
che bata a miseria ás portas. (243-244)[34].

En el fondo, y a pesar de las dificultades y desilusiones, descubre uno de los medios más efectivos para avanzar hacia la utopía: la palabra. Es decir: "Tiene una hoja la espada, / tiene tres el pensamiento; / por eso, más que la fuerza, / destroza y mata el ingenio." (400 y 458). Así: "e si frutos queredes de dozura, / donde agora herba ruín e grama dura, / ceibái novas ideas: darán frores." (99)[35]. Es su lucha:

a virxe Poesía
clamóu desalentada:
"¡Vates, crebade as liras!"
[...]
¡Non a crebés, poetas!
Templáina en ódeo, en ira,
hastra que dela saian
as esplosiós das minas;
hastra que cada nota
como onha espada fira,
como on andacio barra
as vellas teogonías.
Gustoso esnaquizara
e resinado a miña,

---

[34] "La ideología total de Curros es pues lo que se llama *positivismo progresista*, ingenuo humanitarismo de aquel tiempo crédulo, que todo lo esperaba y soñaba estar construyendo para hoy, para este hoy resignado." (López, J. L. 1955: 147).

[35] "'–¿Qué ves?– volvéu decirme Gabriel. –Sólo a llanura. /– ¡Fíncate! Da palabra estás diante o poder. / ¿Qué é máis que unha formiga a humana criatura? / Fálalle, e dos seus odios o monte has de vencer.'" (145).

Es el medio que los enemigos de la libertad utilizan, también, constantemente: "Mais os fados teus adversos / outros foran si o mitrado, / por seu brillo, / como condena os meus versos, / condenara ó condanado / *Ciprianillo*. / Olla, Xan: Pra esas tristuras / que te afogan, pra eses dores, / hai recetas. / Dos magos deixa as leuturas, / lee ós gallegos escritores / e poetas. / Non máis soñes, bon labrego, / non máis soñes montes de ouro / nin moreas. / Teu millor libro é o gallego, / teu gran tesouro, o tesouro / das ideas. / Cando consultes Murguía, / Paz, Pondal, Añón e Lamas, / e no bico / as canciós de Rosalía / teñas sempre, que tanto amas, /¡serás rico!" (137-138).

> si neso do meu pobo
> a sorte consistira;
> mais, mentras orfo e triste
> os meus consolos pida,
> crebala... ¡na túa testa
> tan sólo, tiranía! (108-109)[36].

"Curros defiende la poesía al servicio de la idea." (López, J. L. 1955: 149). Y he aquí su poética:

> "la forma es luz; la arcilla, pensamiento." (495).

---

[36] Hay otra forma de luchar, contraria y complementaria, que sugiere sin explicaciones y que remite, de nuevo, a Juan Ramón Jiménez: el silencio. Dice, por ejemplo: "En punto de discurrir / he llegado al ideal, / pues ya no sé qué decir, / ¡oh Lola!, en una postal." (480). Porque: "Es humana condición: / cuando alguna decepción / el ideal estropea, / todos entran en razón, / cual Don Quijote en su aldea." (441). Cf.: "Saúdo" (81-83).

"Juan Ramón Jiménez [...] se sintió atraído por Curros en algunas ocasiones. De joven tradujo la elegía '¡Ai!' y el largo poema 'A Virxe do Cristal.'" (Alonso, J. 1968: 135): "yo me acordé de Curros, padre más que poeta, que, cuando se quedó sin su niño, le preguntaba por él a la mariposa gallega: *Volvoreta d'aliñas douradas...*" (Juan Ramón Jiménez, *Platero y yo*, Madrid, Alianza, 14ª. reimp. 1997, p. 37).

Hablar con los animales es otra de las facultades que pueden adquirir quienes acceden a la divinidad.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alonso Montero, Jesús: *Realismo y conciencia crítica en la literatura gallega*, Madrid, Ciencia Nueva, 1968.

Alvilares, José: *¿Proceso a la Iglesia gallega?*, Madrid, Marova, 1969.

Carracido, José R: "Prólogo"; en: (Curros, M. 1892: VII-XVII).

Casares, Carlos: "Vida y obra de Manuel Curros Enríquez"; en: (Curros, M. 1979: VII-XXX).

Curros Enríquez, Manuel: *El maestre de Santiago*, Madrid, Imprenta Moderna, 2ª. edic. 1892.

Curros Enríquez, Manuel: *Obras completas de Curros Enríquez. I. Aires d'a miña terra. O divino sainete*, Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando, 4ª. edic. 1922.

Curros Enríquez, Manuel: *Obras completas*, Madrid, Aguilar, 1979.

Ferreiro, Celso Emilio: *Curros Enríquez*, Gijón / Madrid, Júcar, 2ª. edic. 1976 (1ª. edic. 1973).

Ferreiro, Celso Emilio: "Prólogo"; en: Manuel Curros Enríquez, *Obra poética completa*, Madrid, Editora Nacional, 1977, pp. 7-25.

García, M. G: "Prólogo"; en: Manuel Curros Enríquez, *Poesías*, Madrid, Hispánica, 1951, pp. 5-12.

Insúa, Alberto: "Prólogo"; en: Manuel Curros Enríquez, *Aires d'a miña terra*, Buenos Aires, Emecé, 1940, pp. IX-XV.

López Cid, José Luis: "Curros Enríquez en la lírica"; en: *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense*, Orense, Imp. Pap. y Relieves La Popular, 1955, t. XVIII, fasc. II, pp. 145-173.

Ojea, José: "Prólogo de las primeras ediciones"; en: (Curros, M. 1922: 15-21).

Reza, Xosé Benito: *Manuel Curros Enríquez*, Vigo, Ir Indo, 2001.

Rueda, Salvador: "Ofrenda de oro"; en: Manuel Curros Enríquez, *Obras completas de Curros Enríquez. II. El maestre de Santiago. El padre Feijóo. Poesías escogidas*, Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando, 2ª. edic. 1921, pp. V-VII.

Varela, José Luis: *Poesía y restauración cultural de Galicia en el siglo XIX*, Madrid, Gredos, 1958.

PROBABLES HUELLAS DE LA MASONERÍA EN LA POESÍA DE CURROS ENRÍQUEZ

Marifé Santiago Bolaños
Instituto Mª. Zambrano. El Espinar (Segovia)

La grandeza de una obra, lo que la convierte en Obra de Arte, es su capacidad de abrir senderos allá donde la mirada cotidiana sólo reconoce uno. Así, la creación se caracteriza por "desvelar", por retirarle el velo a lo ordinario y trascenderlo; esta es la razón por la cual el autor no es siempre consciente de las dimensiones que su obra puede conllevar, siendo, en el fondo, alguien que escucha más de lo que cree escuchar y trae, en sus palabras, ese sonido a los ojos y los oídos de los otros que, así, comparten siquiera un ápice de la experiencia creadora: repitiendo la invocación con la que se abre el Canto I de *La Odisea*, el poeta pide a la Musa que le hable, y son las palabras de ésta las que el poema recoge vertidas por la forma peculiar que el autor, como individuo, posee; en el caso de Curros, veremos, la Musa, además, traía ciertos símbolos coincidentes con los de la biografía del autor.

Hemos de decir que el punto de partida de nuestra investigación fue el proceso de Curros Enríquez tras la publicación de *Aires d'a miña terra*, concretamente por lo que se refería al poema "Mirando ó chau", en el que Dios, supremo hacedor, demiurgo, arquitecto del universo, se asombra de la distancia que hay entre su creación y aquello en lo que ésta ha devenido. Este hecho, decimos, bien conocido por todos, y la sospecha, al leer otros textos de Curros, de que su obra y su biografía guardaban algo más, lo que hemos llegado a confirmar, como veremos. Dado el tiempo con el que contamos, no será posible más que abrir diversas líneas de investigación, apuntes en muchos casos que, esperamos, darán lugar a un trabajo más profuso en el futuro; por ello, vamos a centrarnos, principalmente, en esa obra excelente y que recoge de un modo omniabarcante lo que es posible atisbar en otros poemas del autor: nos referimos al *Divino sainete*.

Llama la atención un título que, inevitablemente, trae reminiscencias de *La divina comedia*, de Dante. Sabemos de las vinculaciones de Dante con una tradición que algunos llegan a remontar a "Adán en el Paraíso": la de los Misterios, que ha dado lugar a la Masonería. Y sabemos también que Aristófanes, por ejemplo, se valió, en la antigüedad clásica, de la sátira para dar, en algunas de sus obras, datos clarísimos acerca de los Misterios. De la sátira va a valerse Curros, tomando como modelo, decimos, la obra del poeta toscano.

Sobre Dante ha pesado la pregunta de si fue católico o cátaro, y, otras veces, la de si fue cristiano o pagano. En cualquier caso, una lectura metafísica de su obra nos llevaría a decir, con Guénon[1], que la metafísica no es pagana ni cristiana, que las grandes preocupaciones del ser humano trascienden toda demarcación en estos términos, y que lo que podríamos llamar "el ámbito sagrado" se expresa en diversos aspectos doctrinales que ocultan una misma necesidad. Si bien no podemos detenernos ahora en este punto, para ampliarlo remitimos al esclarecedor *El hombre y lo divino*, de María Zambrano[2].

Misterios, Masonería, Dante... Se nos dirá: "¿y Curros Enríquez en todo esto?", ¿no será una casualidad ese contacto con Dante, con Aristófanes divulgador de secretos eleusinos? La respuesta llega cuando leemos en el altamente documentado *Galicia y la masonería en el siglo XIX*, de Alberto Valín Fernández, que en el *Boletín Oficial y Revista Masónica del Gran Oriente de España* del 30 de julio de 1881 aparece lo siguiente:

> El renombrado autor del preciosísimo *Aires d'a miña terra*, ventajosamente conocido entre los hijos predilectos de las musas, es miembro de la respetable logia Auria de Orense.
>
> Ahora nos explicamos las persecuciones que ha merecido del clero intransigente el poeta esclarecido, el galano escritor Manuel Curros Enríquez[3].

---

[1] Guénon, R.: *El esoterismo de Dante*, Buenos Aires, Ed. Dédalo, 1985.

[2] Zambrano, M.: *El hombre y lo divino*, Madrid, Ed. Siruela, 1991.

[3] Valín Fernández, A.: *Galicia y la masonería en el siglo XIX*, Sada-A Coruña, Ed. do Castro, 1990, p. 414.

En esta *Logia Auria* –que no fue la única orensana– estuvieron también el pintor Silvio Fernández Rodríguez (con el nombre simbólico en la *Logia* de "Silvio-Pellico") y el republicano histórico Juan Manuel Amor (simbólico "Assi").

Pero, ¿qué es, de un modo sucintamente explicado, la Masonería?, ¿por qué parece, al par que interesante, importante destacar la cercanía de Curros con dicha organización?, ¿qué puede aportar a la hora de ampliar las dimensiones, ya excelsas, de su obra?

De un modo general, la Masonería se manifiesta de dos modos: la Masonería Filosófica o especulativa y la Simbólica u operativa. A su vez, se habla de cuatro escuelas:

1. La Escuela Auténtica, que surgió en la segunda mitad del XIX asimilando los avances científicos del momento. Considera que la Masonería deriva de los gremios y logias ("talleres", en lenguaje masón) medievales, sobre todo de los constructores.

2. La Escuela Antropológica: esta escuela se caracteriza por aplicar la Antropología a la historia masónica, de modo que han podido rastrear los orígenes de ciertos signos y símbolos fundamentales en las costumbres religiosas e iniciáticas de muchos pueblos antiguos, de Egipto a Méjico, China, la India, Grecia o Roma, por ejemplo, y que aún subsisten entre algunas tribus de África y Australia. Consideran que es indudable, incluso desconociendo los enlaces, el hecho de que la Masonería haya heredado una antigua tradición asociada a los Misterios, como si, al fin, cada manifestación religiosa no fuera más que la expresión de un saber ancestral que hubiera ido adaptándose, y hasta perdiéndose, en la historia de la humanidad.

3. La Escuela Mística: se acerca más a la interpretación que a la investigación histórica, considerando que los ritos masones, como los de todos los místicos de las diversas manifestaciones religiosas, en su aspecto más profundo tienen como fin el despertar de una conciencia superior en el hombre, capaz de conducirlo a la unión con el Todo.

4. La Escuela Oculta: también busca esa unión, pero por medio de la educación de la naturaleza física, emocional y mental, que se derramaría, después, por medio de los actos de quienes consigan esa evolución personal, sobre el resto de la humanidad.

Con todo, la cercanía entre las distintas escuelas es mayor, en lo sustancial, que las distancias, si bien los ritos varían, un poco entre ellas, como varían un poco, también, en la Masonería europea y americana. Ritos que, como el conocido Rito Escocés Antiguo y Aceptado, se remontan a Egipto.

Apuleyo nos habla, por ejemplo, de los Misterios de Isis, que se celebraban todavía en Grecia durante el siglo II, y que parecen referirse a los llamados "Misterios Menores", en los que se iniciaba al neófito en la vida tras la muerte, lo que se conoce como Iniciación de Primer Grado. En este punto, se educaba a los iniciados en lo que la Masonería llama "las siete ciencias y artes liberales": Gramática, Lógica, Retórica, Aritmética, Geometría, Música y Astronomía. Sólo señalaremos que la Gramática era, para los egipcios, la escritura jeroglífica reservada a los sacerdotes, una especie de "doble intención" del lenguaje que, sin llegar a constituirse en un lenguaje cifrado como el de los gremios europeos posteriores, le daba a las palabras cotidianas un significado distinto al habitual, duplicando la enseñanza y sometiéndola a la interpretación del auditorio, como ocurre, exactamente, con el ritual de la misa donde el sentido simbólico de los gestos, colores, formas, etc., tomados por el cristianismo, en multitud de ocasiones, de otras manifestaciones religiosas, es desconocido para la mayoría de los fieles. Y como ocurre, también, con momentos fundamentales de la creación literaria donde un dato otorga dimensiones que permanecían ocultas hasta el momento de su descubrimiento; tal es el caso de los poemas de Machado, masón como la mayor parte de los intelectuales vinculados a la Institución Libre de Enseñanza, quien dedica un "Elogio" a Francisco Giner de los Ríos, "hermano" como él, en el que los términos "maestro", "luz de la mañana", "hermano", etc., guardan vinculaciones de compañerismo específico entre ambos hombres:

> Y hacia otra *luz más pura* / partió el *hermano de la luz del alba*, / del sol de los *talleres [...]*

etc., etc., fragmento pleno de términos clásicos de la Masonería. O el otro "Elogio" a Ortega y Gasset:

> A ti laurel y yedra / corónente, *dilecto / de Sofía, arquitecto. / Cincel, martillo y piedra / y masones* te sirvan [...]

etc., etc., donde, por cierto, al final se habla de "la bendición de la prole de Lutero". La ILE, y completamos este breve paréntesis aclaratorio, procede ideológicamente de las ideas de Krause, masón, traídas por Sanz del Río, masón, a España como ejemplo modélico de pedagogía neokantiana-altruísta que, evidentemente, caló primero en los ámbitos intelectuales, por lo que los estudiantes vinculados a la Institución, y luego a la Residencia de Estudiantes, procedían, en su mayor parte, de familias de la clase media relacionadas con las letras, las ciencias y las artes. No nos es posible extendernos más en este punto, pero sirva para entender la importancia que tuvo la Masonería en España en la época de Curros y hasta el golpe de estado del 36, cuyos propiciadores trataron de erradicar su memoria llenándola de vicios que aún perviven en el imaginario de muchos españoles. La Masonería fue valedora de ideas progresistas e igualitarias a través de multitud de acciones culturales que se plasmaron en otras, quizás ajenas a ella pero cercanas en su espíritu por causa de los seres humanos que las desarrollaban, como las siempre bellísimamente destacables La Barraca o las Misiones Pedagógicas.

Continuando con los misterios egipcios, la Iniciación de Segundo Grado daba paso a los "Misterios Mayores" o de Serapis. Se instruía más profundamente en el ámbito de la ciencia y la filosofía con la pretensión de enseñar a controlar la mente, siendo su símbolo más importante el del agua purificadora. Del mismo modo que el Primer Grado o Misterios de Isis, los Misterios de Serapis duraban, aproximadamente, siete años. Recordemos esta cifra.

El Tercer Grado se corresponde con los Misterios de Osiris. El candidato pasaba, como en la Masonería moderna, una representación simbólica del sufrimiento, la muerte y la resurrección de Osiris, cuyo mito es bien conocido por todos, y acerca de cuyos ritos conservamos textos de Herodoto y de Diódoro, por ejemplo, mientras que Plutarco nos ha cedido el relato, digamos, exotérico. Osiris, como Mitra –o, para algunos autores, como el propio Cristo–, es una simbólica divinidad solar. Por eso esta tercera iniciación habrá traído a la mente de todos el Viernes de Dolores o el Día de Pascua, como los misterios de Isis, donde se habla de esta diosa que siendo virgen da a luz a Horus, adorado por pastores y sabios y en cuyo nacimiento una estrella se llenó de brillo y los ángeles cantaron su triunfo, nos recuerda, exactamente, el nacimiento de Cristo en Belén, y los misterios de Serapis nos habrán recordado el bautismo cristiano.

Llegamos a lo que en los Misterios se llamaba Cuarta Iniciación, en la que el candidato debía pasar "por el valle de la sombra de la muerte" para, desde el sufrimiento y la soledad, alcanzar, simbólicamente, la inmortalidad plena, lo que, obviamente, se ha traducido en el cristianismo en la muerte y resurrección de Cristo, y donde planea otra cifra de capital importancia en toda la tradición mistérica: el tres. *O divino sainete* está dividido en una Introducción y ocho cantos, nueve en total, el número de Beatriz en la *Vita Nuova*, y múltiplo de ese simbólico tres al que aludíamos. La forma del verso, tríadas octosilábicas, se identifica con las Tres Parcas: "Tríadas valientes" que llevan "los tres hilos", de modo que la Palabra poética será guía, como Ariadna, en el laberinto del poema, guía de ese viaje iniciático vida-muerte que mencionábamos, y portadora de las pruebas que el iniciado ha de ir pasando; iniciado que, por extensión, es el ser humano cuya vida se rige por los designios de las tres deidades que los griegos, eufemísticamente, llamaron también "Gracias".

Volviendo a los Misterios egipcios, la superación de las pruebas pertinentes, en este grado iniciático, permitía al candidato alcanzar la quinta iniciación: la Ascensión a un estadio de pureza más allá de la cotidiana vida terrestre.

Los Misterios egipcios fueron transmitiéndose a las culturas posteriores: Creta expresó la muerte y resurrección, el misterio, al fin, de la Naturaleza Madre, en la doble hacha o labrys, coronada del nudo sagrado, y en el laberinto, de capital importancia en la iconografía cristiana, como nos demuestran los laberintos de las catedrales de Amiens o de Chartres, donde parece que dejaron su "huella" los "Compañeros constructores". El laberinto, como las Moradas teresianas, la Montaña de Dante o los vagones del tren del propio Curros en *O divino sainete*, son imágenes del mundo. Como la tela de araña, crea senderos, direcciones, representando la vida, de modo que la entrada es el nacimiento y la salida la muerte.

Otros símbolos de los Misterios al trasladarse a Creta fueron la Diosa Paloma, que no puede por menos que recordarnos al Espíritu Santo, el Mandil, la cruz griega –cercana a estas representaciones minoicas– e, incluso, la distribución del espacio laberíntico al modo de Cnosos, la mesa de libaciones, etc., que pueden encontrarse hoy en las ceremonias masónicas.

En Grecia, además de los misterios minoicos de Creta, fueron muy populares los misterios de Eleusis, sin duda los más conocidos para todos nosotros dado que, además de Aristófanes, al que ya nos hemos referido en otro momento de esta intervención, hablan de ellos Sófocles, Platón, Proclo o el propio Cicerón -aunque en la época de este último habían degenerado mucho-. Pero en lo que respecta a los ritos que allí se celebraban lo que sabemos llega más por vía negativa que por vía directa, dado que son autores cristianos como Clemente de Alejandría u Orígenes, entre otros, quienes con fines de desprestigio narran algunas de las experiencias eleusinas. Los Misterios de Eleusis están vinculados a los Misterios Órficos, a los que se adscriben, por ejemplo, los pitagóricos, y que tantas huellas han dejado en la Filosofía occidental, donde destaca el ejemplo platónico. De la vinculación entre ambos misterios quedaban restos como el hierofante de los Misterios de Eleusis, que se escogía entre los miembros de la familia sagrada de los Eumólpidas, los descendientes del semimítico Eumolpo, nombre que quiere decir "dulce cantante".

En Eleusis, se veneraba a Deméter y Perséfone, el misterio del grano de trigo, de la vida al fin; se veneraba, pues, a la Naturaleza Madre, creadora y destructora, la Buena-Mala madre de la que nos habla la Antropología. También, el descenso del alma a la materia, representado en el rapto de Perséfone por Hades, y la "matematización" del universo, es decir, la asignación de un orden en el cosmos que permite, al que conoce la clave, entender la esencia del mundo.

El viaje de Curros es un viaje iniciático, como lo fue el de Dante, para lo cual es guiado, cómo no, por un poeta: Añón. Mas, se da la curiosa circunstancia de que Añón está muerto y su encuentro se produce cuando, en Madrid, Curros se lo encuentra en la procesión de la Santa Compaña. La Santa Compaña se "aparece" como señal de muerte, por lo cual aquellos que la ven han de protegerse en un círculo, con los brazos pegados al cuerpo para que no se lo lleven, etc.; pero Curros se deja llevar por Añón muerto, y lo convierte, durante el viaje, en "Maestro". ¿Estamos, entonces, en un viaje en el plano intermedio entre la vida y la muerte, un viaje por el espacio del inconsciente, al fin, un viaje en el espacio de la creación que viene a simbolizar esa "muerte y resurrección" a la que ya nos hemos referido?

Decíamos antes que se tuviera en cuenta el número siete. Pues bien, Añón y Curros suben al tren de los Siete Pecados. El número siete y sus múltiplos, como el tres y los suyos, está cargado de connotaciones simbólicas: siete son las notas musicales, siete los planetas astrológicos con sus influencias sobre el ser humano, cada siete días es el *Sabat*, el año festivo o jubileo (llamado así porque en él, y sobre todo en el 49 –7 x 7– se hará sonar un cuerno festivo o "jubilar") es cada siete años. Pero hay algo más en *O divino sainete*, y es el hecho de que se vayan recorriendo los vagones que se corresponden con los siete pecados, lo que convierte al tren en el lugar donde Curros ha de pasar las pruebas que lo enfrenten con la memoria y, con ello, la posibilidad de alcanzar ese "olvido o pureza" que busca en Roma. Cada pecado se representa por un personaje importante en la vida pública del poeta. Se encuentra, por ejemplo, con el obispo Cesáreo Rodrigo, con el juez Mella Montenegro que dictó la sentencia condenatoria, con la "envidiosa" Pardo Bazán, etc.

Mas, antes de pasar al Canto III, en una reflexión en torno a la soledad y la muerte, Añón le recuerda la tristeza y el abandono que lo llevaron a una fosa común. Curros hombre y amigo había sufrido ese momento del que había escrito aquel "Muchos hermanos fuimos en otro tiempo" (sospechoso término "hermanos", por cierto), con tanto dolor como recibió la noticia del suicidio de su otro amigo en Madrid, Teodosio Vesteiro Torres, quien le dejó aquella carta de despedida que decía, también "sospechosamente": "ame a Dios hasta aquel día en que nos volvamos a ver espiritualmente, ya disipadas las tinieblas de esta vida"[4].

Que Añón hable de la soledad y anonimato de la fosa común ha de recordarle a Curros el "anonimato" que sus amigos muertos sufrieron, el poco reconocimiento que tuvieron en Galicia, de un modo general, la soledad del creador que, como los poetas expulsados por Platón de la ciudad racionalmente concebida, no pertenece a la polis porque su espacio, decía Valente, es el desierto, el lugar donde los hombres se baten en duelo con dioses y demonios. Podría simbolizar, también, la propia vida inadaptada de Curros, ante lo cual no podemos sino traer a colación ese poema de Curros Enríquez titulado "No convento", donde con su trágica ironía conversa, cual Baudelaire, con el diablo:

> ¡Salve, meu vello amigo, / rival do Eterno, loitador antigo, / protesta viva contra a forza bruta! / Baixo o pe de Miguel, que che dá guerra, / cal baixo do cacique a miña terra, / ti triunfas sempre na inmortal desputa.

Y tras ese espacio en el que Añón es un reflejo de sí mismo, ya en el Canto III, Curros se encuentra con su propia muerte, porque en el vagón de la gula alguien está royendo sus huesos: Curros, acompañado de la muerte en este viaje, ve la suya augurando un momento que ya es pasado, puesto que quien se "alimenta" de Curros Enríquez es un fraile, lo que viene a recapitular todo lo dicho hasta aquí.

---

[4] Cfr. Ferreiro, C.E.: *Curros Enríquez*, Madrid, Ed. Júcar, 1976, pp. 52 a 54.

Y regresamos a los Misterios griegos, a Eleusis. En las ceremonias mistéricas de Eleusis se consagraban objetos que adquirían, de ese modo, un valor simbólico. Uno de ellos era el caduceo con las serpientes ascendiendo en espiral que, como el tirso –del que se decía era hueco y relleno de fuego–, se acerca a la vara de bambú de la India cuyos siete nudos (de nuevo el número) representan los *chakras* o centros energéticos del ser humano. Todos estos objetos son símbolos de la espina dorsal terminando en la médula, siendo el fuego y la serpiente *Kundalini* la energía dormida cuyo despertar lo es también del ser humano a la conciencia. Otros objetos de interés eran la copa o *Kráter* –asociada a Dionysos, cuyos misterios empezaban consagrando un huevo símbolo del huevo mundano del que todo procede–, referida al cuerpo causal del hombre simbolizado por una copa llena del vino de la vida y el amor divinos. También los juguetes de Dionysos cuando fue devorado por los Titanes, como es el caso de los dados, el trompo o la pelota, que vienen a simbolizar la vida en la tierra, los principios básicos, "atómicos" podríamos llamarlos, de la Naturaleza, y la fuerza generadora de la existencia, a todo lo cual hace referencia la Filosofía occidental desde Tales de Mileto.

Hemos hablado de Dionysos. Sólo destacaremos de esta forma de los Misterios algo que aparecerá cuando hablemos de Hiram y la Construcción del Templo de Salomón: los Artífices Dionisíacos, sociedad secreta cuyos emblemas procedían del oficio de la construcción. Según Estrabón, la India, Persia, Siria y Fenicia son algunos de los lugares donde se los encuentra. De Fenicia pasan a Asia Menor, de ahí a Grecia, y de Grecia al Sur de Italia, a lo que entonces se llamaba "la Magna Grecia".

Egipto, Creta, y un paso más: los Misterios Judíos, donde se destacan los constructores del Templo de Salomón, que nos acercan, directamente, a la Masonería tal y como la conocemos hoy. En la construcción del Templo, Salomón contó con la ayuda de Hiram, el rey de Tiro, hijo de una viuda de Neftalí (todavía hoy algunos hablan de la Masonería como "los hiramitas", o los "hijos de la viuda"). Los fenicios eran más avezados constructores que los judíos, pueblo de pastores. En Tiro, además, se habían establecido años atrás grupos de constructores que se hacían llamar "Artífices Dionisíacos". El historiador judío Flavio Josefo da cuenta de cartas entre Salomón e Hiram que aún podían consultarse, en sus tiempos, en los archivos de Tiro. Por los testimonios que se conservan, parece que en el Templo de Salomón se trataba de restablecer los antiguos Misterios. No se permitió poner por escrito los diferentes rituales, de modo que fue la memoria oral la que, a través de todos los avatares acaecidos al pueblo judío tras la destrucción de Jerusalén por Nabuconodosor y el cautiverio de Babilonia, etc., llegó hasta los Colegios Romanos.

También en relación con el pueblo judío, no hemos de olvidar a los esenios, escuela de las características mistéricas a las que nos estamos refiriendo, y que había heredado ritos caldeos como la llamada posteriormente "eucaristía mitraica", ceremonia del pan, el vino y la sal. Del mismo modo, es entre el pueblo judío donde se desarrolla la enseñanza mística de la Cábala, y donde pueden rastrearse algunos de los principios de la Masonería, como la Reconstrucción del Templo, que habla alegóricamente del perfeccionamiento humano y su universo, o la pérdida del divino Nombre, cuya búsqueda recoge todo el simbolismo cabalístico: la recuperación de la Memoria y el Origen.

Curros nos advierte, en la "Introducción" del *Divino sainete*, que está enfermo, lo que lo lleva a peregrinar buscando la salud. No es una curación física lo que el poeta necesita, sino una curación del alma, por lo que decide ir a Roma para adquirir certezas, como nos señalará al fin del poema diciendo que creerá o no, pero que después de su experiencia ya no duda, lo que es curioso, porque Curros, en realidad, se ratifica, tras el viaje, en sus ideas, de las que en algún momento "ha podido dudar", sobre todo porque son ideas que se enfrentan a las de la mayoría. También Dante peregrinó a Roma el año 1300, primer año santo. Un año santo es una fiesta del olvido de los pecados, exactamente lo que Curros nos dice, irónicamente, que quiere lograr. Sus "ahogos":

> Dis que son remordementos / dos meus pecados a miles, / das miñas culpas a centos.

El viaje del peregrino no deja de ser un camino de la memoria y del olvido. A la puerta de la entrada al infierno de Dante se lee "Abandonad toda esperanza los que aquí entráis", porque las almas condenadas no pueden olvidar. Por eso le piden ellas a Dante que cuente lo que ha visto de modo que sus desdichas sean lección y advertencia para los vivos.

Y volvemos a la historia. Los Misterios judíos llegan a Roma con el nombre de "Misterios de Mitra". Tales misterios, extendidos por medio de la milicia a todo el Imperio Romano, tienen un fuerte componente militar. Dado que estamos hablando de los primeros siglos de nuestra era, se explican las enormes similitudes existentes entre los misterios mitraicos y el cristianismo. El sacramento era, fundamentalmente, la consagración del pan, del vino y de la sal, que tornaban a todos los participantes en una confraternidad de puros y valientes, en soldados de la Luz y de la Verdad.

A estos misterios mitraicos hemos de sumarle los Colegios Romanos, a los que ya nos hemos referido. Plutarco dice que los fundó el rey Numa, segundo rey de Roma, hacia el siglo VII a. C. Se aproximan a los Artífices Dionisíacos, que en Roma se manifiestan en los Colegios de Arquitectos. Cada Legión Romana tenía adscrito un Colegio de Arquitectos para la construcción de fortificaciones en tiempos de guerra, o casas y templos en tiempos de paz. Allá donde los romanos se establecían, llegaban estos Colegios, lo cual explica la importancia que llegan a tener en Gran Bretaña, por ejemplo. El Colegio estaba regido por un *Magister* y dos guardianes. Había también un sacerdote, un tesorero, un subtesorero, un secretario y un archivista. En el Colegio se podían encontrar tres tipos de miembros: aprendices, compañeros y maestros. Sus herramientas tenían un sentido simbólico, lo que encontramos en la escuadra, el compás, el nivel y la plomada. La tradición de los Colegios pasó a las Logias o Talleres de la Masonería, y de este modo se conservaron los Misterios cuando el edicto del Emperador Teodosio prohibió todo culto "pagano".

Es curioso comprobar que la Masonería actual –es decir, aquella que se configura desde el siglo XVIII–, comienza en Gran Bretaña, donde el cristianismo se amalgama con las tradiciones celtas, y no se ajusta al catolicismo romano hasta el siglo XII, estando, hasta ese momento, mucho más cerca de la iglesia oriental e, incluso, de algunas de las tradiciones esenias y de los misterios mitraicos llevados, como hemos dicho, por los Colegios Romanos. Allí, en Gran Bretaña, el cristianismo "convivió" y se nutrió de los Misterios Druídicos, lo que generó que símbolos de todos esos Misterios, como el ya mencionado rito del vino y el pan o el del *Kráter* o copa, aportaran leyendas de la envergadura socioliteraria del Santo Grial. Señalaremos que donde hubo centros importantes de estos ritos y misterios, como es el caso de York, existieron también poderosos centros masónicos.

Un ejemplo cercano a esta convivencia, y que puede servirnos para situar ese entorno profundo en el que se gesta la figura y la obra de Curros Enríquez que ahora analizamos desde esta perspectiva, lo tenemos en la ermita de San Miguel, en Celanova, ubicada "sospechosamente" al lado de un altar astral donde se celebrarían, obviamente, ceremonias precristianas que los constructores de la ermita "tradujeron" al cristianismo, incorporando motivos anteriores que el pueblo seguidor de la "nueva fe" identificaría, como la ornamentación de símbolos celtas que aún sorprenden hoy. El Papa, en *O divino sainete*, llama a Curros "cantor galiciano" definiéndolo como alguien que pertenece a un grupo que no se ajusta a Roma, símbolo ésta de pueblo conquistador por excelencia y, también, de alusión a la iglesia "oficial", lo que constata que en el Monte Medulio, como recuerda el Pontífice, aún reluzcan los huesos de los antepasados del poeta, quienes "brandindo/ contra o imperio a fouce céltica, / un á un foron caíndo". Por cierto, en Celanova existió, a finales del XIX, una Logia Masónica: "Luz de la Celda".

Pero, hagamos todavía un poco más de historia. Tras la caída de Roma, y pasado el tiempo, fue la clerecía cristiana la que fomentó algunas de las antiguas agrupaciones como los Colegios de Arquitectos, que empiezan a emerger como Maestros Comacinos, de Lombardía, lugar donde se origina, y desde donde se extiende por toda Europa, el estilo románico. Y, más tarde, los grupos de Libres Constructores Ambulantes (Travelling Freemasons), que construirán en estilo gótico. Estos grupos impulsaron, con fuerza, los símbolos de los antiguos misterios, por lo que no es difícil identificarlos, como ya hemos visto, con la Masonería, hasta el punto de que hay autores que suponen que no podemos hablar de ella hasta ese momento. Los constructores se agrupaban en Maestros y Discípulos, todos ellos bajo un Gran Maestre. Los lugares de trabajo, los "talleres", se llamaban "Logias". Había Maestros, Guardianes, símbolos como el nudo del rey Salomón, la escuadra, el compás, el nivel, la plomada y la rosa o el león de Judea, saludos como los apretones de mano, juramentos de fidelidad, y usaban mandiles y guantes blancos. Sus santos patronos eran los Cuatro Mártires Coronados (Santos Patronos de la Masonería, que se corresponden con cuatro cristianos de un Colegio torturados hasta la muerte por el emperador Diocleciano al negarse a construir una estatua de Esculapio. Estos Cuatro Mártires han sido confundidos con los cuatro hijos de Horus, de la tradición egipcia).

En la Edad Media, sin embargo, no sólo hubo agrupaciones "mistéricas" de constructores. En Francia, por ejemplo, se conoce el llamado "Compañerismo". Había tres tipos: los "Hijos de Salomón", que agrupaba a los que trabajaban la piedra, a los canteros (de algo semejante nos quedan marcas, como sabemos, en el Monasterio de San Rosendo, en Celanova); los "Hijos del Maestro Santiago", que también incluía otros oficios, como talabarteros, zapateros, afiladores, sombrereros y sastres; y los del "Maestro Soubise", que agrupaba a carpinteros, yeseros y azulejeros. Entre todas estas agrupaciones se hablaba del Templo del Rey Salomón. Y también en la Edad Media, hemos de mencionar otras "sociedades secretas", como los Caballeros Templarios o los Cátaros, tan importantes, estos últimos, en el origen de la Poesía Trovadoresca, lo que nos regresa a Dante y con él a Curros.

Las "tenidas" o reuniones de la Masonería en el Londres del XVIII –la ciudad, por cierto, donde llegó el joven Curros huyendo de la justicia, y donde conoció al Pastor evangélico Jameson que tanto lo ayudaría en aquellos difíciles momentos, quién sabe si influyéndolo en muchos de sus futuros derroteros vitales– tenían lugar en tabernas cuyos nombres pasaron a diversas Logias del momento. Es en este siglo cuando, en Gran Bretaña, el laicismo y el respeto se hacen la clave de la Masonería y sus miembros ya no están obligados a profesar la religión del país, siendo su ejemplo social y espiritual una ética humanista. Los ritos fueron ligeramente modificados, y se establece la posibilidad de que la mujer participe en ellos, dando lugar a la llamada "Orden Co-masónica" o "Masonería Mixta", que considera que sólo el cuerpo es hombre o mujer, pero no el alma, con lo que es absurdo excluir a uno de los sexos, razón por la cual la futura Teosofía, y algunos de sus miembros más destacados, se acerca a la Masonería, lo que nos lleva, directamente, al momento y el lugar en el que Curros Enríquez escribe su obra. Una curiosidad previa: no es difícil saber, en los últimos años del XIX y en las primeras décadas del XX, cuándo una familia era masona, porque era práctica habitual en esas familias que las mujeres estudiaran, lo que no era frecuente en el resto de la población incluso dándose las condiciones económicas necesarias.

Se encuentran documentos en los diversos boletines de las Logias masónicas españolas de la época de Curros donde se solicita la ayuda para personas de toda índole, desde naufragios a inclemencias del tiempo, sin tener en cuenta más que la necesidad concreta, en una suerte de utopía "práctica" donde no hay distancia entre los seres humanos, y en la que la solidaridad puede ser el inicio de un mundo donde "encontrarse de dueños liberto", como dice el propio Curros en su "O maio". Y del mismo modo que no es extraño hallar documentos de este estilo, no lo es tampoco el que en 1934, ante el monumento a Curros en A Coruña, Alcalá Zamora hable del poeta como un "profético precursor del régimen que simbolizo". Un Curros que cree en la esperanza y en la obra de los seres humanos, que ante la llegada a Orense de la primera locomotora la llama "Nosa-Señora de ferro", traedora de luz y progreso, frente a la catedral –tradición, "demagogo de pedra".

Si Curros fue masón, no es extraño ni por la época, ni por el espacio social ni por las inquietudes personales. Quizás por ello, como ha señalado el profesor Alonso Montero, la crítica de Curros a la iglesia parece hecha desde la propia iglesia, aunque tendríamos que matizar que se trata la suya de una concepción universalista más que de una filiación concreta, a pesar de que use para expresarse un lenguaje claramente reconocible por mayoritario. Curros, crítico, que "regresa de Roma sin dudas", habría suscrito las palabras que un "Hermano" dirigía al "Ilustre hermano Gambetta, de Coruña", en el *Boletín de Procedimientos*, número 5, año VI, de 14 de marzo de 1894, Sección Oficial:

> La Masonería, por punto general, pero particularmente la Española, se aparta totalmente de su objetivo, y persiste en la errónea idea de que la Masonería de hoy debe seguir inalterablemente lo que cree a puño cerrado que hacían nuestros antecesores. [...]
>
> La Masonería Española olvida que, de 17 millones de habitantes, hay 11 que no saben leer, y dejan pasar el tiempo en platonismos semi-místicos, cruzada de brazos ante los esfuerzos y trabajos del jesuitismo, hoy ya imperante y casi absorbente.
>
> Poco o nada pudiera importar a la Masonería los desahogos y calumnias de sus enemigos, si ella tuviera juicio y reflexión para hacer lo que puede y lo que debe, pero aquí se convierte todo en sustancia y chismorreos, y con el procedimiento de zaherir y combatir al hombre no queda tiempo, ni fuerzas, ni voluntad, para defenderse del enemigo común[5].

Curros sí "combate el jesuitismo imperante" en diferentes ocasiones. Baste esa durísima "Diante unha imaxe de Iñigo de Loyola":

> Mais ¿qué fas nese altar roubando preces, / xenio da intolerancia soberano, / ti, que tan sólo maldiciós mereces? / ¿Ti,

---

[5] Valín Fernández: *op. cit.*, pp. 540-41.

> que trocaches a Cristo nun tirano, / os saiós i os verdugos en xueces, / i en fouce a Dios do pensamento humano?

No sabemos el nombre simbólico de Curros, lo que quizás nos daría pistas acerca de sus intereses en el grupo, puesto que se elegían dependiendo de éstos. Tampoco sabemos sus relaciones con la Masonería en La Habana, donde, como en otras ciudades americanas, el grupo tuvo un importante arraigo y participó en algunos de los acontecimientos políticos libertadores más importantes de la época. Lo cierto, y aunque hubiera abandonado la agrupación, es que Curros Enríquez vivió, con intensidad y compromiso, una época clave en la que los colectivos que despuntaban por su afán progresista, modernizante, universalizante y altruista eran rechazados, como parece señalar el Canto IV del *Divino sainete*, donde enfrentándose a los conservadores italianos, a los conservadores de toda índole, Curros habla de aquellos seres humanos cuyas obras se hacen faro para todos los amantes de la luz. En sus palabras están Giordano Bruno, víctima de esa intolerancia, Rafael, Miguel Ángel y, cómo no, Dante. Añón le pide cautela: en sus tiempos gustan más los cantares de ciegos que los de libertad...

Y aquí acontece algo hermoso, que va a servirnos para finalizar nuestra intervención: los dos poetas se han quedado mustios ante la sospecha de que la libertad o el progreso sean "estrellas muertas". Es de noche y Curros pasa la prueba más dura: la de la nostalgia que, con frecuencia, anula la voluntad, detiene al ser humano en su evolución. Asomado a la ventanilla del tren, cuando en el exterior apenas podrá atisbarse un "paisaje invernal", Curros recuerda Galicia, como si su viaje, como si su vida, no fueran más que un reflejo de la historia de su pueblo, como si cada hombre reprodujera, en sí mismo, todo el universo, como si la biografía personal fuera, realmente, la historia de la humanidad, como si se repitiera el viejo adagio de Nietzsche y cada uno fuera "todos los hombres y todos los nombres de la historia". Es el Canto V, curiosamente el número que se corresponde con el ser humano, dado que es la suma del 2 (número "matriz") y el 3 (número "varón"), y que la tradición ha identificado con el número de la Armonía y la

Belleza, lo que sería el Paraíso para el ser humano, que vivirá, desde el momento de la expulsión, en ese sentimiento de pérdida y nostalgia. Galicia, anciana que ha de valerse de muletas para andar, Galicia que no se rebela cuando sus iglesias, cuando sus "templos" son expoliados, como informa Añón contemplando los tesoros vaticanos... Más, cuando "templo", por extensión, es ese "espacio robado al bosque" del que nos habla la etimología, es decir, el espacio que el ser humano acota para hacer de la existencia algo sagrado: "El templo primitivo y natural, antes de que el hombre conociera el arte de construir, fue sencillamente el mundo", nos dice Jean Hani[6]. Curros, en *O divino sainete*, apela al Papa:

> ¡Señor! O mundo moderno / non é, como o mundo antigo, / a imaxen viva do inferno.

Quizás la "reconstrucción del Templo" consista en darle ese carácter sagrado, de nuevo, al mundo, sin exclusión. Quizás las palabras finales de Curros, en el lecho de muerte, "El Dios Hombre", no signifiquen otra cosa y haya que devolverles un sentido mucho más hondo que el que una confesión religiosa concreta pretendiera. Quizás esa "Alborada" que comienza:

> ¡Escoitade! De fondas queixas cheo / brota da terra un misterioso canto. / raios de branca lus tinxen o ceo; / rompe a mañá do celestial encanto.

coincida con el espíritu de la música que el orfeón "La Aurora" (qué coincidencia, el nombre) interpretó en su entierro.

Quizás no sea, después de todo, extraño que Añón no crea las palabras del Papa, quien aparentemente derrotado dice que abandonará Roma y se retirará, pobremente, a Santiago, y que el poeta muerto sólo considere digno de destacar en ese viaje el vino excelente que ha bebido en Roma, ya que "nunca se cumplen los programas liberales": al fin y al cabo, la mitología dice que Dionysos regaló el vino a los mortales para consolarlos y hacerles olvidar su dolor.

---

[6] Hani, J.: *El simbolismo del templo cristiano*, Palma de Mallorca, José J. de Olañeta Ed., 2000, p. 70.

Al regreso de ese extraño viaje, Añón volverá "ó comando / da súa *Santa Compaña*", dejando a Curros, sin embargo, sano, porque el mal que lo afligía, y que él achacaba a sus errores, se ha curado, dado que no había error. Queda el canto, la desasosegante misión del poeta que canta lo que ha visto y oído: quien ha abandonado la caverna donde vivió encadenado y ha visto la luz, ha de volver para compartirlo... aunque los otros, Glaucón, lo tachen de loco o, incluso, intenten asesinarlo...

IV. POESÍA

A VIRXE DO CRISTAL, NO INICIO DA LENDA TRADICIONAL NO REXURDIMENTO

Silvia Gaspar Porras
Instituto Fernando Wirtz (A Coruña)

Nunha primeira aproximación á literatura fantástica do Rexurdimento saltan á vista composicións en prosa e verso que, evocando a memoria popular, presentan feitos marabillosos nos que unha entidade sobrehumana –divina ou demoníaca– intervén de forma directa para premiar ou castigar actitudes dos homes. *A Virxe do Cristal*, de Manuel Curros Enríquez, constitúe sen dúbida o punto de partida desta corrente[1] que, de por parte, parece presentar outros puntos de interese común á marxe da temática e, principalmente, no que atinxe á intencionalidade autorial.

Referímonos a obras de carácter narrativo e ambientadas nun pasado –determinado ou non, pero remoto–, nas que a adversidade ou o perigo para o protagonista desencadea, mercé ó seu rogo, unha resposta omnipotente que verifica os seus desexos, ás veces con presencia material da forza invocada. Desestimaremos aquí, por tanto, outras aparicións antropomorfas, humanas ou mitolóxicas (mortos que volven, fadas, etc.), as manifestacións de calquera tipo de forza en forma non humana (luz, son, etc.) ou os casos de poderes ou posesións[2]. Así, restrinxímo-lo corpus ó ciclo que se inicia en poesía en 1877, con *A Virxe do Cristal*, de Curros, continuando con pezas como: *A burata d'o inferno*, conto de Vázquez Taboada, de 1888; *A Virxe d'Aránzazu*, de Barcia Caballero, en 1891; *O puzo d'o barco* e *O puzo d'o lago*, de Rodríguez González, no volume de 1894; *A ponte da freira*, de Euxenio Carré, en 1898 e *O cruceiro da serra. Lenda*, de Heraclio Pérez Placer, de 1901.

Sobre este total de sete composicións estableceranse algunhas variantes en función da estructura formal e argumental, e tamén da intención que os animou.

---

[1] Xa indicada por Carballo Calero (1981).

[2] Partimos da tipoloxía que utiliza Tarancón (1997), aínda que modificaremos algúns epígrafes atendendo á producción específica en galego.

TIPOLOXÍA

As narracións en prosa e verso de tipo milagroso constitúen unha variante, diriamos especializada, da lenda zorrillesca, seguindo a corrente gótica do Romanticismo, tan en voga en Galicia no último cuarto do século XIX. Deste modo, dentro das creacións narrativas que manteñen o esquema da lenda zorrillesca, esproncediana e mesmo becqueriana (ambientación rural ou de castelo; época medieval na maior parte dos casos, tendencia ó orientalismo...), distinguiremos dentro de toda a producción un único epígrafe que agruparía as intervencións sobrenaturais. Dentro deste, podemos establecer un primeiro tipo, o das intervencións divinas ou semidivinas para premia-la devoción (por aparicións, *A Virxe do Cristal* e *O puzo d'o lago*; por mediación, *A Virxe d'Aránzazu*, *A ponte da freira* e *O cruceiro da serra*), o das proezas sobrehumanas levadas a cabo por santos (*O puzo d'o barco*) e un terceiro grupo, por defecto dos anteriores, o da axuda demoníaca ou pauto co demo (*A cova d´a serpe*; *A burata d´o inferno*).

Deste modo, quedan excluídas outras narracións que tamén manteñen o esquema da lenda ou o romance tradicional, como poderían ser *O demo y-a nai*, de Lamas Carvajal (1880), *Afrenta, daga é venera*, de Benito Losada (1886), *A cova d'a serpe*, de Aureliano Pereira (1892), *O castelo d'Andrade*, de Manuel Lugrís (1894), *A namorada cativa*, de Manuel Núñez González (1895), ou pezas de Filomena Dato, como *Eldefreda* ou *A Cintola* (1891), ás que tamén faremos referencia de modo comparativo.

CARACTERÍSTICAS DO CICLO

Dado que *A Virxe do Cristal* parece se-lo primeiro e máis representativo exemplo do ciclo que estamos a tratar, enumeraremos algúns dos elementos estructurais que se van manter dentro do ciclo como tal:

1 De carácter estilístico

O de Curros é un poema narrativo convencional, feito do que se desprende o posuír unha certa extensión e combinar estrofas alternantes entre os distintos núcleos narrativos cardinais.

A extensión do poema, inherente á natureza narrativa –sendo a mostra máis reducida *O cruceiro da serra*, que conta só 168 versos–, mantense tanto nestas mostras coma noutras que escapan á catalogación que sinalamos[3]. Doutra banda, cabe mencionar que raiando a fin de século estas narracións empezan a rompe-lo canon formal para convertérense en relatos, como é o caso de *A ponte da freira*, de Euxenio Carré, ademais dalgunhas pezas[4] de Pérez Placer que se arredan do ciclo marcado.

Dentro das pezas en verso, a alternancia estrófica mantense de forma xeral, non sendo o caso de *O cruceiro da serra*, que restrinxe ó romance a súa relativa brevidade.

2 De carácter argumental

En primeiro lugar cómpre menciona-lo tema, que de seu caracteriza as creacións ás que aquí nos referimos: a anécdota de tipo relixioso ou, cando menos, confesional que sempre, dalgún modo, tinxe as historias que tratamos, predominando sobre os demais elementos argumentais. Dado que, dun e doutro modo estamos beireando o eido do fantástico (neste caso o marabilloso sobrenatural), o factor relixioso pode perder forza a prol doutras manifestacións, como é o caso das premonicións (maldicións, presaxios funestos, castigo de ultratumba á promesa non cumprida, etc.), comúns noutras produccións fóra do ciclo. Neste difuso lindeiro atopamos a Losada en *Afrenta, daga é venera*, onde falta a axuda divina pero son frecuentes os presaxios e opérase o castigo final. Filomena Dato decántase, en cambio, polo marabilloso feérico e de tradición literaria (mitoloxías centroeuropeas).

Outro dos factores que pesa con máis forza é o do compoñente tempo-espacio. En Curros, a historia retrotráese a 1630 pero, probablemente por influxo romántico, no resto dos casos é levada á Idade Media, con ambientacións que oscilan entre o costumismo ruralista dunha banda e a escenografía dos castelos por outra[5]. Neste sentido, o peso dos romances fronteirizos e das creacións orientalizantes románticas déixase ver noutros poemas narrativos, dentro e fóra do corpus sinalado, como en *O demo y-a nai*, A *ponte da freira* e *A namorada cativa*.

---

[3] Sería o caso dos poemas históricos *O demo y-a nai*, de Lamas, *Afrenta, daga é venera*, de Losada, de *A namorada cativa*, de Núñez González, e, en menor medida, de *Eldefreda* e *A Cintola*, de Filomena Dato, e *A cova d'a serpe*, de Aureliano Pereira, en 1892.

[4] *O puzo d'a Sila* e *O puzo do inferno* serían outras mostras de lenda narrada do mesmo autor.

3 De tipo intencional

Pero sobre os elementos estrictamente cuantificables paira a carga subxectiva que anima toda creación literaria: a intención. Neste sentido, chaman a atención as fontes referenciais coas que os autores xustifican as súas obras, dotándoas dunha dignificación ideoloxizante e mais do buscado verismo que o propio asunto lles nega. Curros, como iniciador do ciclo, asume a tradición oral ("Cando eu era pequeno, por miña nai levado,/ da aparición pedinlle a lenda celestial…", e "Si a tradición que sigo nalgo non mente…") e busca para a súa lenda unha presentación presuntamente histórica ("Alá polo ano de gracia/ de mil seiscentos e trinta…").

É recorrente o afán de verismo nas obras posteriores, que se acollen á tradición oral como fonte documental, engadindo datos –é de supoñer que apócrifos, na meirande parte dos casos– que permitan situa-lo lugar sinalado, cando non procuran datos históricos que avalen a presunta veracidade do asunto. Nas súas dúas composicións, Rodríguez González sitúa o punto exacto do caso e acóllese á tradición oral para evocalo. Vázquez Taboada recorre á xustificación becqueriana (de orixe inglesa) da excursión, documentada pola voz popular. Carré, pola súa banda, bota man do historicismo pero nega as coordenadas espaciais (reducidas a iniciais), así como a fonte documental.

Barcia, en cambio, dá conta das pescudas realizadas sen obter datos máis fidedignos cós contos sobre os milagres que se conservan en Cora[6].

---

[5] Só Barcia Caballero elimina toda referencia neste sentido, introducindo o seu poema nunha atemporalidade só adobiada polas escenas costumistas.

[6] Nestes dous últimos casos, como logo se verá, o afán de verismo e recuperación perde peso fronte ó feito sobrenatural, que se xustifica de seu.

Outro é o camiño que toman as narracións non relixiosas, que eluden o compoñente tradicional, substituíndoo pola bagaxe histórica –como sucede en Lugrís e en Lamas–[7], non sendo Aureliano Pereira, que –agás o factor sobrenatural, que elude–, asegura basearse nos contos tradicionais desa banda luguesa.

En relación co anterior, aparece outro elemento máis ilustrador da orientación que os autores procuran para as dúas pezas, e é o amor ó pasado, plasmado na busca da tradición, o grande achado de Curros: "¡É o pasado que morre! A lira daime…".

Barcia limítase a dar conta da cobiza por "aprender ises contos feiticeiros/ que dormen esquecidos/ antr'as ruinas lóbregas d'os tempos" (Barcia: 28), mentres que o resto dos seus contemporáneos se mostra máis motivado a "racha-las tréboas que arrodean (…) aquel xigante qu'o Pasado chaman" (Pereira: 11). Rodríguez González, en concreto, renega, en *O puzo d'o barco*, do seu presente de escravitude e refúxiase nos "venturosos tempos do pasado" (Rodríguez: 143), o mesmo amor polo pasado que reflicte en *O puzo d'o lago*: "Almas sensibres, almas que gozades/ co as tradicións da pátrea en que nacestes/ (…) deteivos co respeto máis profundo/ diante a voz do pasado morimundo" (Rodríguez: 205)[8]. Este factor está ausente nas composicións en prosa: tanto Carré como Vázquez Taboada deixan de lado o elemento sentimental do pasado[9].

Unha innovación que se xeneraliza a partir da obra de Curros consiste en intentar unha transposición do asunto narrado en función das circunstancias socio-políticas da Galicia daquel tempo, en particular nas historias centradas nas guerras cos mouriscos: En *O puzo d'o barco* Rodríguez chega a anunciar que o pobo que respecta as súas tradicións tamén acaricia a idea da Unión

---

[7] Agás as que beirean o fantástico, como *Afrenta, daga é venera*, na que Losada bota man dun "conto que me contou miña abóa" (Losada: 3).

[8] A glorificación do pasado contraponse tamén ó rexeitamento da "aurea mediocritas" do seu tempo en Lamas (79), que, respecto do Mosteiro de Oseira, di: "¡groria que lle quedaba a esta cativa/ xeneración que nada fai de grande!".

[9] Non obstante, no "Prólogo" a *Contos da forxa*, Carré asegura que "n-outros tempos, para min millores", adoitaba facer escapadas á aldea e participar nas "tertulias campesiñas" onde aprendía eses contos.

Ibérica. Carré (*op. cit.*: 136), pola súa banda, elude toda cuestión social limitándose a identifica-los atacantes cos "inimigos da santa relixión". Fóra xa da intervención divina, tamén Núñez González identifica as guerras de fe coa redención de Galicia, e Lamas (*op. cit.*: 9) apela ás montañas "baluartes que foron n-outros sigros/ d'a nosa independencia".

Xa plenamente decididos a aproveita-la tradición como materia de orde social, os autores tampouco aforran transposicións coa situación da Galicia rural. Curros é o primeiro en retratar a Xácome Mazcareñas como un cacique foral e antigaleguista. Entre os seguidores do ciclo, Rodríguez González é o máis explícito, facendo de ámbolos poemas unha defensa liberal e rexionalista. Vázquez Taboada pinta ó señor de Casa-Sueva con tinturas despóticas que, aínda que non son reproducción da situación do rural finisecular galego, si coinciden na caracterización actancial negativa do prototipo de poderoso tiránico.

As demais lendas históricas tamén adoitan levar unha forte carga social: Lugrís (*op. cit.*: 71) manifèstase pola redención de Galicia, mentres que Lamas, máis comedido, só alude á sufrida vida dos labregos e á avaricia do escribán de Cea (Lamas: 75).

Nos tres aspectos arriba aludidos tentamos elucidar brevemente algunhas das claves que a partir de Curros se mantiveron no ciclo destas narracións marabillosas, por veces en contraste coas narracións que evitan a intervención sobrenatural. Pero nestes tres bloques comparativos gustaríanos utiliza-los dous primeiros como índice do cuantificable, é dicir, como mera escusa para achegarnos ó que aquí nos interesa, que é a significación social e ideolóxica que no seu tempo tiveron estas pezas.

NARRACIÓN CONFESIONAL PARA UN TEMPO RACIONALISTA

Temos que recoñecer que o motivo deste traballo responde á curiosidade sobre cáles foron os motivos que impulsaron, non a un, senón a un bo número de autores de pensamento claramente progresista, racionalista e anticlerical a elaborar composicións que enxalzan o espírito por eles mesmos combatido respecto do clero e todo tipo de crenzas de arraigamento popular, relixiosas ou non[10], máxime nun momento en que este mesmo racionalismo rexeita de modo case unánime a aparente tendencia á superstición do pobo galego[11].

O argumento máis inmediato é lembra-la forza que a recuperación do pasado (sexa histórico, sexa lendario) cobra co espírito romántico, e en especial entre as comunidades culturais que proceden á construcción da súa identidade. Pero este irrefutable argumento non é capaz de agocha-las fortes contradiccións dunha época en que o pulo ideolóxico do progreso aínda mantén un pulso interno coa tradición aprendida, a máis convencional, mesmo a máis conservadora.

Resulta evidente que o primeiro en abordar este tipo de creación é Curros[12], que xa traballara anteriormente o xénero narrativo en *El maestre de Santiago* (Paz Gago 1998) impulsado probablemente pola mesma orientación cara á tradición popular dos seus coetáneos. A razón que o leva a escoller un tema que lle resulta tan alleo, dada a súa traxectoria ideolóxica, é, segundo aclara na nota introductoria a *Aires da miña terra*, o amor ás tradicións de Galicia, aínda que, como ben insinúa Paz Gago (1992: 54), a escolla puido verse propiciada por unha motivación meramente circunstancial e de índole ben máis práctica. Non obstante, o poeta ourensán é plenamente consciente da contradicción en que incorre e dedica os primeiros versos da súa composición a xustificar, dende o desencanto, ese impulso que contradí a súa idea de progreso, esa regresión cara ó pasado. Pero é con toda seguridade, como sinala Carballo Calero, o triunfo de Curros no certame o que o converte nun autor consagrado, como tamén queda consagrada a súa obra, que leva ós seus coetáneos –e correlixionarios– a acepta-las súas claves, adaptalas e reinterpretalas –a invocación ó pasado como lección para o futuro–, dando así paso a un discurso parcialmente silenciado no que se dá conta das fortes contradiccións entre a razón lóxica e a razón emocional dos intelectuais do momento. Curros é citado decote polos seus contemporáneos, que ven en *A Virxe do Cristal* o modo de combinar poesía cívica, recuperación do pasado e mais unha idea ambigua e difusa de alusión ó sobrenatural[13].

---

[10] A mesma reflexión cabe aplicar a tódalas produccións de índole fantástica, que poucos autores do Rexurdimento esquivaron.

[11] Respecto a isto, son frecuentes as alusións críticas ás crenzas heterodoxas, tanto na propia obra dos autores como nos textos paraliterarios –vid. infra, nota 14.

[12] Sobre as fontes da súa inspiración, xa Carballo (1963) apuntaba a Zorrilla, mentres que Cradwell (1990) menciona a Vicente Barrantes. Tamén se ten mencionado (Vilavedra 1995: 468) o precedente de Pintos como iniciador da poesía narrativa de tipo costumista.

Ó analiza-los textos que aquí seleccionamos apréciase a elaboración dun ciclo temático que, sen embargo, diversifica as súas prioridades en canto ós seus fins. Deste modo, o triunfo de *A Virxe do Cristal* supón, dunha banda, o disparo de saída para composicións de índole meramente confesional (é dicir, aquelas que reproducen o feito sobrenatural incidindo no milagre, pero sen ningunha outra intencionalidade), entre as que estarían as obras de Barcia e Carré. Xa no Prólogo ás súas *Rimas*, Barcia, citando a Heine, avogaba por unha poesía subxectiva e mesmo pola poesía mística (Barcia: XXI), unha idea que se repite en *Mesa revuelta*. No tocante a Carré, malia a clara orientación confesional de *A ponte da freira*, a súa obra presenta unha clara dualidade neste sentido: no mesmo volume de *Rayolas* danse cita composicións críticas en relación co abandono do dogma (con evidente lectura de activismo social), como *Axúdate que Dios che axudará* –a semellanza da peza de Lugrís *Axúdate*–, mentres que tamén idea unha narración en que as contradiccións protagonizan os feitos: en *Padrenoso, que estás nos ceos* un librepensador entrégase ós impulsos da fe e das sensacións pracenteiras (convenientemente traballadas por Carré) que esta lle lembra.

Pero, sen embrago, obsérvase que na maior parte das produccións sinaladas *A Virxe do Cristal* vai asociada á imaxe do Curros poeta cívico: o esquema da construcción é aproveitado dende tódalas frontes: a lenda relixiosa como representación da memoria popular, a axuda sobrenatural ós aflixidos como transposición do esperanzado activismo galeguista, etc.

---

[13] O comedido Aureliano Pereira evoca o "Xenio d'a tradición" para rescata-lo xigante do Pasado lembrando "hestorias mesteriosas,/ algunha lénda d'esta vella pátria" como "a d'a Virxe d'o Cristal, qu-ó ceo/ fai qu'ergámol-os ollos á par d'alma" (Pereira: 1-10). Lugrís inicia *Ó castelo d'Andrade* cunha cita de Curros, mentres que Barcia (*op. cit.*: 34) fai alusión ós lobos da terra.

Nestes autores dáse unha duplicidade de códigos fortemente ambigua en canto se mestura a razón lóxica –cartesianismo, ideoloxía, poesía didáctica– coa razón emocional –sentimento da terra, crenzas e demais–, ó que hai que suma-los tópicos literarios xeneralizados na época –presencia do gótico, peso do fantástico, etc.

Para empezar, a totalidade dos autores sinalados, así como a inmensa maioría dos seus contemporáneos, non aforran críticas respecto das crenzas populares asociadas á superstición[14], do mesmo modo que se fan eco do tópico anticlerical, que na maior parte dos casos ten unha función didáctica respecto da praxe ideolóxica máis ca unha significación anticonfesional (cf. *O catecismo do labrego*). Non obstante, moitos deles sérvense dos fantasmas da tradición popular para elaborar poemas de tipo fantástico[15], un discurso só reivindicado por Barcia[16].

Un asunto máis controvertido é o da relixión. Abondo se ten debatido sobre a relixiosidade de Curros (López Varela 1998: 133) e mesmo de Lamas (De Juana e Carro 1984), sendo probablemente os dous autores que combinan unha fe máis ou menos ortodoxa con textos certamente críticos ou, cando menos, paródicos. Pola súa banda, Lugrís en *A crus y-o pararrayos* e Núñez González en *A relixión –Salayos–* realizan unha crítica de mordaz positivismo sobre o pensamento non racionalista (relixioso ou supersticioso). Malia as palabras de González Besada (*op. cit.*: 106) respecto da "incredulidade" no seu tempo, resulta evidente a imposibilidade de determina-lo alcance real desta nas conciencias[17], pero a ambigüidade xeneralizada leva a considerar que os asuntos de fe forman parte, na época do Rexurdimento e na inmediatamente posterior, dun discurso tópico e ambivalente.

---

[14] Satíricos móstranse Lamas (*O moucho*), Vázquez Taboada (*A tía Pronóstecos*), Pereira (*Unh'aventura*; *A cara do demo*; *O melrubo*), Rodríguez González (*Demo non digas*), amais dos seus contempoáneos como Vaamonde (*A fonte d'o demo*), Lugrís (*O castelo d'Andrade*), Labarta (*O libro de San Ciprián*), Núñez González (*A Monterrey*) ou González Besada, na *Historia Crítica da Literatura Galega* (p. 106), e Saralegui, en *Galicia y sus poetas* (p. 14).

[15] Como mostra, Lamas (*Fogos fatuos*), Pereira (*A cova d'a serpe*), Carré (*O xuramento*), Vázquez Taboada (*O xuramento*), Lugrís (*Presentimentos*), Núñez González (*Perxurio*), etc.

[16] Barcia Caballero, *Mesa revuelta* (p. VI).

Así, deixando á parte as crenzas persoais, dunha banda dáse un falso laicismo imposto polo positivismo da época. Trátase dun racionalismo aprendido que combate todo pensamento irracional, pero neste sentido tamén serve como rexistro de codificación para as cuestións civís do seu tempo (anticlericalismo, crítica dos décimos, da manipulación pola ignorancia, da protección eclesial ó poder, etc.). Pero, doutra banda, tamén se utiliza o factor relixioso como marca identitaria: a espiritualidade galega (relixiosa e/ou fantástica) propia dos pobos setentrionais –unha idea que se mantén ata a Xeración Nós–, e tamén a relixión católica como factor que xustifica e acredita –sacraliza– a idea de nación. Neste punto cobran sentido pezas aquí seleccionadas, como as de Carré e González Rodríguez.

PARA UNHA SECUENCIACIÓN DA LENDA ROMÁNTICA

Aceptando como punto de partida *A Virxe do Cristal*, propoñemos unha secuenciación do breve corpus seleccionado da lenda de tipo romántico no Rexurdimento atendendo á intencionalidade, definida esta polos eixes temático, intencional e de xénero:

1. Lendas de temática relixiosa.

    1.1. Lendas que dan conta dun milagre sen máis intencionalidade cá de xustificaren o feito sobrenatural de orde relixiosa. A peza de Barcia inclúese neste epígrafe, non só pola clara vocación mística confesada polo autor, senón pola moi tanxencial contextualización social. En canto á busca da tradición, está presente, aínda que de modo infructuoso, e, en todo caso, perde vigor en función da forza da fe popular.

---

[17] A subxectividade deste tipo de valoracións depende, para empezar, da postura do observador, como demostran as palabras de Lamas respecto do suposto non confesionalismo de Curros (De Juana 1984: 211).

1.2. Lendas en que a relixión reviste un matiz cívico: as mostras de Rodríguez González e Vázquez Taboada. Ambos seguen de cerca o modelo romántico, aínda que o primeiro se aproxima máis tanto ó exemplo de Curros como á intención confesional. Nas tres pezas evidénciase o matiz social, de tipo máis teórico en Rodríguez, e con alusións ó anticaciquismo práctico en Vázquez. Este mesmo interese social é o que move a Vázquez Taboada a rexeita-la intervención divina a prol da demoníaca; a diferencia de Rodríguez González, Vázquez Taboada mostra nas súas pezas un escepticismo que só vulnera para segui-la corrente zorrillesca como ilustración ideolóxica.

1.3. Lendas que perden o compoñente cívico a prol da tradición, con especial incidencia no confesional. Este é o caso de mostras máis tardías, como as de Carré e Pérez Placer. En ámbolos dous, a creación segue os parámetros temáticos, aínda que a translación social se perde a favor dun sentimento racial máis xeral. O resultado, moito máis convencional, adáptase ós usos literarios do momento no terreo pragmático, como proba o feito de que as pezas destes autores adopten xa a forma narrativa.

2. Lendas non relixiosas de asunto fantástico. Trátase de construccións que manteñen as características formais da narrativa e que abordan un asunto lendario cun compoñente fantástico que evita a intervención sobrenatural relixiosa. A orixe apócrifa deste bloque temático adoita quedar máis patente ca no anterior.

2.1. As que responden á evocación da tradición: Pereira invoca reiteradamente á tradición e o exemplo de Curros nun relato que desborda atención ós feitos populares e que centra o fantástico na presencia dun monstro zoomórfico. Losada recrea unha historia presuntamente popular de honor, capa e espada racionalista que se resiste a calquera intervención sobrenatural: o fantástico queda reducido a premonicións e indicios de castigo a cargo da fatalidade.

2.2. As que responden ó modelo gótico. Neste epígrafe sitúanse os poemas de Filomena Dato, que nestes casos traballa coa aparición vingativa dos mortos. O estilo arromanzado e a escenografía indeterminadamente gótica suxiren unha intencionalidade puramente estética ó estilo da literatura especializada anglosaxona e con bases no Romanceiro.

2.3. As que, emparentadas con algún dos epígrafes anteriores, inciden no compoñente cívico. Neste caso atopamos a Núñez González e Lugrís. O primeiro desenvolve unha peza á semellanza dos romances fronteirizos na que a confrontación cristiáns-mouriscos é un reflexo da defensa galeguista (distánciao, por tanto, de Rodríguez González a orientación "laica"). Lugrís, pola súa banda, desenvolve un poema de tinturas épicas que ten como base argumental os abusos dos Andrade e, con eles, de toda a tiranía de clase padecida polos galegos. Asemade, o factor fantástico (a semellanza de Losada) queda reducido a suxestións que logo serán desbotadas a prol do racionalismo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

BIBLIOGRAFÍA PRIMARIA

Barcia Caballero; J. (1891), *Rimas*. A Coruña: Andrés Martínez, Editor.

Carré Aldao, E. (1898), *Rayolas. Verso e prosa*. A Coruña: Imprenta y librería de E. Carré.

Curros Enríquez, M. (1998), *A Virxe do Cristal. El maestre de Santiago*, Santiago: Xunta de Galicia, 2 vols.

Dato Muruais, F. (1891), *Follatos*. Ourense: Imprenta de A. Otero.

Lamas Carvajal, V. (1880), *Saudades gallegas. Colección de versos*. Ourense: Imprenta de La Propaganda Gallega.

Losada, B. (1886), *Soaces d'un vello. Poesías gallegas*. A Coruña: Latorre y Martínez Editores.

Lugrís Freire, M. (1894), *Soidades*. A Habana: Imprenta del Avisador Comercial.

Núñez González, M. (1895), *Salayos. Versos gallegos*. Madrid: Imprenta de Enrique Fernández de Rojas.

Pereira, A (1892), *A cova d'a serpe*. Lugo: Imprenta de El Regional.

Pérez Placer, H. (1901), *Veira do lar (Cuentos gallegos)*. Santiago: Casa editorial José Gal i Camps.

Rodríguez González, E. (1894), *Folerpas. Poemas gallegos*. A Coruña: Andrés Martínez, Editor.

Vázquez Taboada, A. (1888), *As noites n-o fogar. Coleución de lendas e contos morás*. A Coruña: Imprenta de A. Amenedo Ponte.

Ojea, José: "Prólogo de las primeras ediciones"; en: (CURROS, M. 1922: 15-21).

BIBLIOGRAFÍA SECUNDARIA

Barcia Caballero, J. (1883), *Mesa revuelta. Ensayos literarios*. Santiago de Compostela: Imprenta de La Gaceta.

Carballo Calero, R. (1981), *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.

Cardwell, R. (1990), "A significación de *Aires da miña terra* no contexto da literatura española finisecular", *Boletín Galego de Literatura* 3 (7-18).

González Besada, A. (1887), *Historia crítica de la literatura gallega*, A Coruña: Tipografía de La Voz de Galicia.

Juana, J. de e Castro, X. (1984), "A relixiosidade de Lamas Carvajal", *Grial* 86 (209-212).

Paz Gago, J. M. (1992), "Métrica e narración en *A Virxe do Cristal*, de Manuel Curros Enríquez", *Boletín Galego de Literatura* 7 (53-59).

Paz Gago, J. M. (1989), "Introducción". *A Virxe do Cristal. El maestre de Santiago*, Santiago: Xunta de Galicia, 2 vols.

Saralegui y Medina, L. (1886), *Galicia y sus poetas*. Ferrol.

Tarancón, M. (1997), "A fascinación polo sobrenatural. O conto fantástico na prensa romántica", *Grial* 135 (323-334).

Vilavedra, D. et al. (1995), *Diccionario da Literatura Galega*. Vigo: Galaxia.

A POESÍA DE MANUEL CURROS ENRÍQUEZ INTIMISTA E ELEXÍACA

Ramón Gutiérrez Izquierdo
Universidade de Vigo

Luciano Rodríguez
Universidade da Coruña

Toda creación é froito das circunstancias socio-políticas, culturais e persoais en que o autor desenvolve a súa obra. No caso de Manuel Curros Enríquez tales condicionantes son ben evidentes, e así os contempla a crítica literaria que se ten ocupado da obra do autor de *Aires da miña terra*.

A visión poliédrica do mundo currosiano váisenos ofrecendo neste I Congreso Internacional que estamos a celebrar na súa vila natal; e ben seguros somos que dende hoxe Curros vai ser máis rico e máis plural, en definitiva, máis de todos. Pero isto non quere dicir que a obra de Curros Enríquez vaia quedar fixada, definitivamente, na imaxe interpretativa que se propón neste Congreso. Como toda obra significativa, polo menos unha parte da producción de Curros encerra un enigma que lle vai permitir ao lector seguir dialogando con ela e facendo que o imaxinario do río da creación continúe a propiciar claves interpretativas outras, que non por iso desprazan ás que aquí se propoñen.

Que Curros é fundamentalmente un poeta cívico é algo que ninguén se atreveu a discutir, xa que sería faltar á realidade poetizada polo autor de *O Divino Sainete*. Mais o certo é que esta súa dimensión ten acantoadas outras directrices poéticas, que sendo menos constantes no conxunto da súa creación non por iso debemos deixar á marxe; é máis, cremos que na súa poesía lírica podemos atopar algúns dos grandes poemas da literatura galega e, por suposto, dos máis inspirados e suxestivos de Curros.

Certamente, a poesía comprometida, a poesía costumista e a satírica configuran o perfil máis coñecido do celanovés. Nós ímonos ocupar da intimista e elexíaca, non tan abondosa pero cremos que ben significativa.

A POESÍA INTIMISTA E ELEXÍACA

A concepción que tiña Curros Enríquez acerca do poeta e as súas preocupacións sociais, que abrollan mesmo na poesía costumista, impedían que callase nel un lirismo intimista semellante ao que Rosalía de Castro reflectira en moitos dos seus poemas, especialmente en *Follas Novas*.

Non obstante, á marxe das circunstancias sociais do momento, hai mostras significativas na obra poética de Curros que entroncan coas grandes expresións da lírica universal.

Curros Enríquez concibía o canto subxectivo como unha manifestación egoísta; xa que logo, contrario á súa visión social da poesía. Non obstante, e pese á condena explícita que fai da lírica romántica e confesional, hai momentos en que expresa as súas emocións máis íntimas e menos comunitarias. Así ocorre con tres composicións que se moven no ámbito da temática familiar: "Ben chegado", poema onde se celebra o nacemento do seu primoxénito, e as elexías "¡Ai!", que expresa a súa fonda dor pola morte dun seu fillo, concluíndo estoicamente:

> Volvoreta d'aliñas douradas
> Que te pousas no berze valeiro,
> Pois por él me pergúntas, xa sabes
> Qué foy d'o meu neno.

e "N'a morte de miña nay", o máis longo poema intimista de Curros, onde atopamos un estremecido remate, de sentida ausencia presente:

> Malenconía, Musa d'os doentes,
> D'o meu esprito noiva feiticeira,
> ¡Déixame qu'oxe n'o teu cólo dorma
> Sono de pedra!

Mais hai outros poemas de Curros que, afastados da temática familiar, permiten enxergar unha desesperanza e unha angustia de dimensión relixiosa-metafísica tan fonda como a que podemos atopar na obra de Rosalía de Castro, aínda que non ten a insistencia que palpita na poesía desta.

Así, un fío conductor atravesa o poema "Tempro deserto", composición intimista e confesional, que manifesta unha vívida preocupación relixiosa, nunha liña existencialista da vivencia angustiosa da fe. Poema este que non está lonxe de certas propostas poéticas e formais que tamén achamos nas *Rimas* de Gustavo Adolfo Bécquer e na liña máis intimista de *Follas Novas*.

O poema "Sola", onde podemos percibir ecos do "Sonet pour Marie" de Pierre Ronsard, desenvolve unha elexía que canta a soidade final dunha moza solicitada pola súa fermosura en vida e morta en plena mocidade, o que serve para que o poeta reflexione liricamente sobre a fugacidade da vida e a procura dun sentido último da morte:

> Ay! Será a morte nada máis q'un sono?
> Tras d'o outono d'a vida qué hay pra nos?
> Colombo topa un mundo n'un outono...
> ¡Quén tan dichoso que topase á Dios!

E consideramos que se hai dous poemas de alcance universal na obra currosiana estes son os titulados "A Rosalía" e "Nouturnio". Homenaxe á cantora e celebración de si mesmo, no primeiro caso, e no segundo visión dramática dun *vello* do que percibimos a súa condición de desposuído da fortuna e do tempo.

Vexamos un dos poemas máis logrados da literatura galega:

A ROSALÍA

I
D'o mar pol-a orela
Mireina pasar,

N-a frente unha estrela,
N-o bico un cantar.

E vin-a tan sola
N-a noite sin fin,
Qu'inda recei pol-a probe d'a tola
Eu, que non teño quen rece por min!

II

A Musa d'os pobos
Que vin pasar eu,
Comesta d'os lobos,
Comesta morreu...

Os hósos son d'ela
Que vades gardar.
¡Ai, d'os que levan n-a frente unha estrela!
¡Ai, d'os que levan no bico un cantar!

No libro *Lecturas de nós*[1] ensáiase, por vez primeira, unha interpretación deste subxugante poema, omnipresente nas antoloxías da literatura galega. De seguido, lemos un resumo desta:

Se reparamos con atención nos versos deste poema, podemos interpretar que nos mostra veladamente unha visión onírica do poeta, o cal contempla o vagar de Rosalía, lamenta a orfandade radical da cantora –en consonancia coa que tamén padece o propio poeta– e, tras denunciar o fado aciago da autora de *Cantares gallegos*, advirte a cantos coma ela presentan os "estigmas" da *estrela* e o *cantar*. Así, o eixo temático do poema presenta un carácter socio-intimista, pois, aínda que parte da figura de Rosalía, axiña se contamina cunha emulación do propio Curros e alcanza a cantos están chamados a proseguir a mesma ruta.

O arranque do poema iníciase cun hipérbato, *Do mar pola orela / mireina pasar*, recurso do que se vale Curros para mostrar mediante a alteración sintáctica unha análoga alteración da conciencia, que se corresponde co paso do estado de vixilia ao transo onírico ou visionario. Deste xeito, o poeta percibe a figura da poetisa morta, nun espacio límite entre a terra e o mar (na *orela*), o que acubilla un simbolismo relacionado coa situación de tránsito cara ao alén.

---

[1] Ramón Gutiérrez Izquierdo: "A poesía no espello do poema", en *Lecturas de nós. Introducción á literatura galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2000, pp. 205-212.

Ademais, a lectura intertextual cuns versos de *En las orillas del Sar* que veremos máis adiante parece corroborar que a imaxe de Rosalía percibida por Curros é a dunha somnámbula itinerante, de forma que xa se traza aquí unha inicial correspondencia entre o poeta e a figura evocada, na medida en que ambos parecen inmersos nunha mesma sorte de transo onírico.

Esa figura feminina evocada é portadora duns sinais:

> na frente unha estrela,
> no bico un cantar.

A estrela funciona como símbolo de luz guiadora e de intelixencia –asociado a *frente*–, ademais de constituír un símbolo universal de liberdade; é o sinal dos elixidos, dos *bos* e *xenerosos*, en palabras de Pondal. O *cantar*, pola súa parte, representa a palabra libre, a arte poética comunitaria e comprometida. A elisión dos verbos acentúa a dependencia mutua dos substantivos de cada verso (*frente-estrela*; *bico-cantar*), reforzando o ton enigmático propio do ámbito onírico.

Ese inicial clima misterioso adquire axiña tinturas sombrías, nas que a angustia coexiste cunha certa amargura:

> E vina tan sola
> na noite sin fin

É así como Curros inicia a segunda parte da estrofa I, facendo referencia á radical orfandade de Rosalía. A forma adverbial *tan* achega un matiz absoluto na modulación de *sola* (*E vina tan sola*), para de seguido situar á cantora *na noite sin fin*: esta imaxe remítenos á morte, e o valor estético da perífrase permite incidir no carácter escuro e eterno do tránsito. Asemade, é posible interpretar a *noite sin fin* como un símbolo da entebrecida situación de Galicia, que marxina a única luz guiadora que habita no seu seo (isto é, a Rosalía, portadora dunha *estrela*).

A estrofa I conclúe cunha exclamación que presenta unha especial importancia na hermenéutica do poema:

> ¡que inda recei pola probe da tola,
> eu, que non teño quen rece por min!

A *probe da tola* é un sintagma que nos remite a uns versos da propia Rosalía, pertencentes á súa obra *En las orillas del Sar*, onde nun exercicio de autocompaixón irónica a poetisa expón a súa singularidade soñadora:

> Dicen que no hablan las plantas, ni las fuentes, ni los pájaros,
> ni la onda con sus rumores, ni con el brillo los astros:
> lo dicen, pero no es cierto, pues siempre cuando yo paso
> de mi murmuran y exclaman: -Ahí va la *loca* soñando
> con la eterna primavera de la vida y de los campos,
> [...]
> mas yo sigo soñando, *pobre*, incurable *sonámbula*.

Curros sintetiza os dous atributos (*loca* e *pobre*) en *a probe da tola*, cunha ironía non exenta de amargura, e implora pola incomprensión e desamparo da cantora, circunstancias das que o poeta tamén participa, ferido polos avatares da súa propia vida (*¡que inda recei pola probe da tola, /eu, que non teño quen rece por min!*).

Hai no canto de Curros un afán de emulación por parte do poeta, que nos permite enxergar o lugar canónico que o autor concede a Rosalía de Castro e ao que así mesmo el aspira. Pois non é só que Curros tamén sinta a pegada da censura social, da soidade e orfandade radical do eu, senón que a identificación con Rosalía establécea ademais noutra orde máis sutil: na medida en que el, do mesmo xeito que a cantora do Sar, se nos mostra como un soñador desde o inicio do poema. Neste sentido tamén se pode explicar a acumulación de verbos referidos á visión (*mireina*, *vina*, *vin*) que se concentran nas tres primeiras partes do poema, aquelas que se sitúan no ámbito do soño. Podemos dicir que mediante un xogo de espellos o poeta soña unha figura soñadora e mostra a súa solidariedade con ela, xustificando mediante esta referencia e asunción do canon o valor da propia obra:

> A Musa dos pobos
> que vin pasar eu,
> comesta dos lobos,
> comesta morreu...

A estrofa II comeza con esta exaltación de Rosalía como *Musa dos pobos*. Lembremos que na mitoloxía grega as musas aparecen como ninfas das augas que instrúen aos humanos nas artes da poesía e da música, así que a identificación de Rosalía con elas supón unha loanza da poetisa como deusa inspiradora, intérprete e guía do pobo, anticipando deste xeito o significado comunitario do que co tempo se había converter no mito rosaliano.

A figura esencial que percibe o vate celanovés na súa visión perece víctima dos *lobos*, imaxe que contrasta coa anterior (*Musa dos pobos*) pola negatividade que desprende. Os *lobos* son as forzas escurantistas e os depredadores sociais que devoran e destrúen esa luz guiadora, que porta e representa Rosalía, en medio da *noite sin fin* da Galicia decimonónica. Trátase doutra encarnación –máis cruel e activa– dos *férridos e duros* dos que se queixaban os piñeiros no coñecido texto pondaliano.

Tras esta visión onírica, a segunda parte da estrofa II supón unha nova alteración do estado de conciencia, pero esta vez de forma inversa, de xeito que o poeta transita do seu soño á vixilia, é dicir, sae do seu transo onírico, o que a nivel literario se plasma con outro hipérbato, isto é, con outra alteración da orde gramatical:

> Os ósos son dela
> que vades gardar.

Os verbos deixan as formas pretéritas (*mireina*, *vina*, *recei*, *vin*, *morreu*) para instalarse no presente (*son*, *vades*), en consonancia con ese retorno á consciencia. Por outra parte, se nos núcleos anteriores Curros utilizaba unha primeira persoa, baixo a forma dun eu lírico, agora modula esta voz mediante un apóstrofe dirixido aos que se dispoñen a enterrar á cantora de Galicia.

Inzando o valor estético e a capacidade suxestiva do poema, Curros utiliza unha sinécdoque, *os ósos*, designando aquela parte do corpo que desde un punto de vista simbólico se relaciona coas ideas do indestructible e do eterno. Neste sentido, a sinécdoque pode considerarse como unha advertencia do poeta verbo da condición de semente e a capacidade rexeneradora do que se vai soterrar, ou máis exactamente *gardar*, ofrecendo este verbo un matiz de protección, que se avén co culto a Rosalía e á súa potencial pervivencia.

Finalmente, os dous derradeiros versos representan unha admonición:

> ¡Ai, dos que levan na frente unha estrela!
> ¡Ai, dos que levan no bico un cantar!

A terceira persoa do plural, precedida da aflicción interxectiva *Ai*, supón unha advertencia acerca do escuro destino que espera aos poetas que, portadores dos trazos rosalianos da *estrela* e o *cantar*, asumen o compromiso coa súa terra; alén disto, resulta evidente que esa terceira persoa plural tamén inclúe o "eu" do poeta, co que incide, unha vez máis, no afán emulador que resoa ao longo do canto.

Conforme esta interpretación, a composición "A Rosalía", de Curros Enríquez, concentra os mellores valores do seu estro poético: a idea do "eu" como heroe tráxico e a forza emotiva do romanticismo combínanse coa dimensión social, non realista, e cunha pátina simbolista como medio de chegar ao inefable. Neste último sentido, a composición do vate de Celanova participa da concepción simbolista da poesía como producto intuitivo e hermético, fundado nos valores suxestivos da linguaxe. Afástase, polo tanto, da tópica ira currosiana e inscríbese nas correntes estéticas finiseculares de Europa que, como advertiu Méndez Ferrín a propósito de Pondal e Richard Cardwell no referente ao propio Curros, ecoan nunha parte substancial das composicións destes autores, os cales, xunto con Rosalía, se distancian do discurso poético predominante nas letras españolas.

Non se debe esquecer nin deixar de lado a concepción de Curros sobre a poesía ao servicio dunha idea; pero o celanovés tamén teorizou sobre a poesía como catarse e anhelo –así acontece, por exemplo, na carta prólogo que escribiu para *Soidades*, de Lugrís Freire–. Nesta vertente está o poema aquí comentado. Non é o único, e o estudio sen prexuízos doutras composicións de Curros propiciará o cumprimento da súa "Encomenda", na que o vate prega pola súa pervivencia literaria e apela aos futuros poetas, concluíndo:

> ¡arpas que saudedes
> da nosa patria a aurora
> da iarpa acordaivos que fúnebre queda
> na noite do olvido xemindo sin groria!

APÉNDICE

SOBRE A DATA DE COMPOSICIÓN DO POEMA "A ROSALÍA", DE MANUEL CURROS ENRÍQUEZ

Ramón Gutiérrez Izquierdo
Universidade de Vigo

Segundo noticia do primoxénito do poeta, Adelardo Curros (Vid. Alberto Vilanova Rodríguez: *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Buenos Aires: Galicia. Centro Gallego de Buenos Aires, 1953, pp. 304 e 348 -nota n.º 215-), o poema "A Rosalía", producto dun momento de exaltación a raíz da morte da cantora, foi lido polo propio Curros no enterro ao que acudiu, en Padrón, segundo testemuño do médico de Rosalía, e tamén poeta, don Manuel Carballido. Adelardo Curros Vázquez así o confirma na edición das *Obras Completas* de seu pai, onde nunha anotación persoal a esta poesía escribe: "El poeta refiérese a la excelsa Rosalía de Castro de Murguía: esta sentida y hermosa composición la escribió su autor a raíz del fallecimiento de la inmortal poetisa". Conforme esta información, podemos datar o poema en xullo de 1885.

Sen embargo, Francisco Rodríguez (*A evolución ideolóxica de M. Curros Enríquez*. Vigo: A Nosa Terra, 1995^{2a}, p. 88) e Elisardo López Varela (*A poesía galega de Manuel Curros Enríquez. Estudio, edición, notas e apéndices*, 2 vols., A Coruña: Deputación Provincial da Coruña, 1998, p. 869) consideran que o poema debe datarse en 1891, o ano que apareceu publicado por vez primeira en *La Patria Gallega*, uns días despois do traslado dos restos de Rosalía a San Domingos de Bonaval. Francisco Rodríguez aduce "a súa adecuación a este contexto (1891)" e Elisardo López precisa esta consideración cunha lectura simplemente denotativa dos versos: "Os ósos son dela / que vades gardar".

A controversia non é difícil de resolver se concedemos valor ao testemuño do fillo do poeta e ao do doutor Manuel Carballido, recollido por Vilanova Rodríguez. Pero, como iso semella non ser suficiente para os autores antes citados, achegamos aquí un texto que pasou inadvertido e onde Manuel Murguía, nun artigo dedicado a Curros, corrobora os outros testemuños: "*Qu'inda recey pol-a probe d'a tola /eu que non teño que rece por min*! exclamó dolorido al pie del sepulcro de aquella cuya obra fué su preferida, porque como él se vió maltratada de la suerte, clavada por el mismo dardo, sangrando por la misma herida" (Manuel Murguía: "Dolora", no Apéndice de *Curros Enríquez. Obras escogidas*, Madrid: Aguilar, 1956, p. 1085). Esta edición reproduce, agrupados por xéneros, os textos que formaban os cinco volumes das *Obras Completas*, recompiladas por Adelado Curros Vázquez e publicadas en Madrid pola editorial Hernando, 1910-1912. Alí xa se incluía no tomo V o texto de Manuel Murguía.

Non sei se resulta superfluo incidir nas palabras de Murguía. Tras citar os versos de Curros, o esposo de Rosalía de Castro di: "exclamó dolorido", e por máis que do uso do adxectivo "dolorido" non poida tirarse de forma irrefutable un sentimento próximo ao deceso da cantora, a localización *"al pie del sepulcro* de aquella cuya obra fué su preferida", non ofrece dúbidas. Loxicamente, Murguía ten que se referir ao enterro no cemiterio de Adina, pois sabemos que, cando á volta de Cuba en 1904, Curros visita a tumba da poeta, xa en San Domingos de Bonaval, o celanovés le daquela o poema titulado "Na tumba de Rosalía". Que non quedase constancia na prensa da época da presencia do celanovés en Padrón, ou dito doutro xeito, que se silenciase o nome de Curros naquelas circunstancias, tal vez teña que ver con outros factores facilmente imaxinables para quen coñeza a biografía do autor de *Aires da miña terra*.

FORMAS LÍRICAS E CONSTRUCCIÓN POLIFÓNICA*

(Unha lectura de "Cántiga" e "Na morte de miña nai")

Arcadio López-Casanova
Universitat de València

A poética de Curros responde, nos seus principios fundamentais, á escritura de signo socio-antropolóxico que ten os seus eixes de articulación na lingua, a Terra e mais o home, e que é a que vai dar sentido ó medio século do noso Rexurdimento (1840-1890), e mesmo tamén, ó callar nas liñas do *enxebrismo* e o *patrianismo*, vai acadar vixencia no período de transición (1890-1916), xustamente ata que se empeza a debuxar a imaxe da *Galicia ideal* e, logo, coa xeración de vangarda ou do 22 –Manuel Antonio, Amado Carballo, Bouza, Pimentel, Acuña, etc.– e o seu signo polémico ou de ruptura, madurecen definitivamente os sinais de modernidade.

No marco, pois, desa escritura dominante que dá senso ó momento da restauración cultural, Curros amosa a súa singularidade creadora abrindo unha canle lírica que, como deixou subliñado Carballo Calero, "en conxunto, non tiña precedentes na nosa lírica", e que –para seguir coas palabras do noso estudioso– "só un home moi seguro do idioma, moi convencido da oportunidade dos seus asuntos e cun conceito moi amplo da literatura galega" certamente podería levar a cabo.

Xa que logo, e fronte ó que poderiamos chamar as poéticas de estilización, sexa a idílica dos *Cantares* rosalianos, sexa a mítico-heroica dos *Queixumes* pondalianos, a obra currosiana, de acordo coa anovadora formulación de escritura socio-antropolóxica, ábrese a unha *poética de razón cívica*, isto é, a unha creación con base nunha vigorosa visión do mundo –sempre zumegada polo sentimento da Terra– que vén modelizada pola utopía progresista

---

* Reprodúcese este relatorio tal como foi lido na correspondente sesión do Congreso, isto é, sen ningún tipo de notas, por outra banda mínimas, e sen especial relevancia para o texto.

(o determinismo posibilista e o racionalismo radical ou revolucionario) e que acada axeitada expresión no dictado realista.

Ora ben, o certo é que a atención exclusiva a algúns destes principios apuntados, a focalización sobre a propia imaxe do poeta como "rebelde" e a súa actitude de misionalismo social, e mesmo a consideración do texto como signo ideolóxico, deixou nun segundo plano do interese crítico, se non definitivamente á marxe, outros formantes ou complexas modulacións da súa escritura poética, aqueles trazos –de moi rica presencia en *Aires da miña terra*– que mellor definen a esteticidade do seu traballo creador. Son os que tentaremos ver sobre dous exemplos do meirande relevo.

A "Cántiga" é, segundo se sabe, "a primeira poesía –dinos o propio Curros– que escribiu o autor n'o dialeuto patrio", xustamente na tarde do 5 de xuño do 1869. Unha composición, por outra banda, que, musicada polo mestre Alonso Salgado, vai callar de xeito admirable na emoción e o sentimento popular, mesmo ata fundirse nas canles da tradición oral.

Pois ben, este poema significase –e lémbrese que estamos diante do seu primeiro texto– como ben característico dos usos currosianos, xustamente ó configurarse na forma lírica do *episodio*, é dicir, unha composición de razón narrativa na que un falante lírico externo desenvolve un motivo argumental, as liñas dunha "anécdota". Máis aínda –e é outro trazo moi do noso autor–, os signos de protagonización poemática corresponden a uns suxeitos da privación, nesta mostra, en concreto, a esa parella –el, ela– de namorados, levados polo drama da separación.

Advírtase neste punto –e trátase dun aspecto de moito relevo que non vin destacado– que todo o fío argumental do episodio, o desenvolvemento da dramática "anécdota", faise sobre o tecido dunha tópica amatoria de ben rico rendemento na tradición lírica, pois que se trata da separación dos amantes, coa vivencia da mágoa de amor e, no remate, a tráxica morte (dada a imposibilidade do reencontro).

Claro que Curros insire, na modulación desta tópica, un poderoso signo desautomatizador (e de ruptura orixinal, polo tanto), cando na estrofa IV, ó abrirse o segundo bloque temático (o do "infelis amador"), aparece o motivo social da emigración. Lembremos os versos:

> Lonxe dela de pé sobre a popa
> dun aleve negreiro vapor,
> emigrado, camiño da América,
> vai o probe, infelis amador
> ...

Desta maneira, as expectativas do lector, que ía levado na primeira parte pola *melodía sentimental de lamentación*, quedan de súpeto coutadas pola interacción, agora, da melodía do drama social, aínda que, tamén de inmediato, o fío da tópica amatoria recupere toda a súa forza tráxica e remate culminativamente cos signos indiciais das dúas mortes: "unha cova / nun outeiro" –ela mirrada pola ausencia e a mágoa– e "on cadavre no fondo do mar", el, morte suicidaria, na certeza de ver imposible a arela de voltar.

Mais hai neste poema un aspecto de moito interese (e gran novidade tamén, se non nos enganamos), que non deixa de presentar certa controversia crítica. Trataríase –tal como quere Carballo Calero, e ó que seguirán outros estudiosos– dun caso de (suposta) incoherencia temático-textual, acaso debida á imperícia do autor na súa temperá creación, en razón deses "desdés dun ingrato galán" que o narrador apunta no comezo (v. 4), e que resulta –di o ilustre crítico– "un motivo cego, abandonado e contradito no desenrolo ulterior da fábula". ¿Tal é certo? ¿Estamos ante unha mostra de falta de madureza creadora?

Ben pola contra, dende o noso entender o poema mostra unha admirable –por sabia– coherencia argumental, compositiva. Sucede, nembargantes, que na estratexia da modalización –e velaí o trazo, precisamente, de orixinalidade e mesmo de modernidade–, e mesmo para potenciar o dramatismo, o narrador poemático xoga cun sutil manexo perspectivista en relación cos protagonistas –os namorados– e a súa situación. Dese xeito, e no comezo, ese narrador focalízase –trataríase dunha "voz con"– na vivencia de íntimo desacougo da rapaciña namorada que, envisa na dor da ausencia, asolagada na súa mágoa de amor, non acerta a discernir (a "razoar") o motivo "real" da separación (o motivo, xa se sabe, da emigración). Xa que logo, sente esa separación, dende o confuso estado de alma, certamente como un "desdén", coma un xesto de desamor, de inxustificado abandono.

De aí, ademais, o acerto de que o narrador dea entrada á voz actorial, ó discurso de personaxe, para que sexa a propia protagonista –a rapaza– quen deixe translucir en directo toda a terrible confesión íntima que a mágoa lle motiva, dado que mesmo, mirrada pola dor da ausencia, xa se sente morrer:

> I a coitada entre queixas decía:
> "Xa no mundo non teño ninguén,
> vou morrer e non ven os meus ollos
> s olliños do meu doce ben".
>
> ...

Despois, advírtase que a focalización pasa ó narrador, que se nos localiza "lonxe dela de pé sobre a popa / dun aleve negreiro vapor / [...]", e cobrando xa ese barco, cos modificadores adxectivos, unha marcada tonal sinistra, fúnebre. Mais o importante, outra volta (e con novo acerto na estratexia modalizadora), vai ser o dicir do personaxe no seu discurso citado, a dorida manifestación do seu laio con esa arela –que sentimos imposible– de querer dar volta, de volver ó encontro da súa namorada. "Infelis amador", ben de certo, porque trala obrigada separación (motivo social), e ardido de amor, non se pode cumprir o que o seu corazón lle pide; só lle queda, en fin, a soidade e o desengano, e só atopará saída ó seu horrible estado de mágoa e desengano na morte suicidaria ("on cadavre no fondo do mar").

En definitiva, pois, a "Cántiga" como episodio ten unha axustada composición lineal (desenvolvemento da dramática "anécdota"), manexa na modalización (ou estratexia enunciativa) un orixinal perspectivismo ("visión con" por parte do narrador), e modúlase nunha complexa polifonía que dá artellamento á voz narrativa e á voz dos personaxes. E non hai incoherencia ou violencia temática, porque, ademais, non é propio do poema un argumento "lóxico" senón –e tal hai– un argumento sentimental.

Ó achegármonos ó segundo exemplo –o poema "Na morte de miña nai"– convén recordar que nun artigo publicado en *El porvenir* (1883) sinalaba Curros, fiel, por suposto, ós principios da súa *poética da razón cívica*, que "la forma subjectiva es una forma egoísta [...] y el poeta más que nadie se debe a la humanidad y al mundo que le rodea". Nembargantes, e a pesar de tal afirmación, non hai dúbida de que a liña currosiana tamén ten cordas de moi fonda vibración íntima, de moi intensa conmoción sentimental, ben patentes en poemas focalizados sobre o eu e, polo tanto, de marcado discurso persoal, xa egotivo, xa apelativo.

Esta composición que lle dedica a súa nai amosa, nesa liña, uns trazos moi interesantes. Dunha banda, o eu, baixo o rol familiar de fillo, figurativízase como un suxeito da privación (víctima, pois, de tan dramática perda). Doutra banda, a composición configúrase segundo a forma lírica da *elexía*, isto é, de acordo coa articulación ternaria de *presentación / lamento / loanza*, pero cunha orixinal adaptación do esquema (mostra –unha máis– da orixinalidade do noso autor).

Nesa adaptación da forma lírica da elexía *funeral*, da parte primeira (*presentación*) só se desenvolve, e de modo moi amplo (seis estrofas, I-VI), a *invocación*, claro que arredada de toda focalización relixiosa. De xeito significativo, vai dirixida ("Agarímame ó teu colo...") á "Doce malenconía, miña musa", pregándolle conforto para o seu estado de dor e desamparo ("nunca como agora / falla fixéronme os teus bicos mornos"), co que se dá, entón, un axustado *diálogo interior* ou forma primitiva, elemental, de desdobramento do eu (o poeta fálalle á súa musa), á voz que o eido da poesía –o estado de alma e creación, convén salientalo– agroma para ese suxeito da privación como único ámbito protector, de refuxio e vivificación. Dito doutra maneira, só na inspiración e na forza creadora parece poder redimirse (liberarse) da inmensa dor da ausencia que sofre.

Tras desta delongada *melodía de prego* –primeira voz e ton que se modulan no poema–, chega logo o *panexírico* (da parte, pois, da *loanza*), para trazar un breve apuntamento etopeico da figura da nai morta.

Ora ben, e neste punto, resulta ben curioso como a forza da fervenza da dor, a eclosión do íntimo desacougo, fai que o pulo sentimental coute de súpeto o panexírico –que queda así fragmentado– para que irrompa a seriación do *lamento dos sobreviventes* dándonos o estado de desfeita e de privación que vive o fillo (suxeito da perda). E así dirá:

> Dende que te perdín, a terra, o ceo,
> todo é pra min da mesma cor da morte.
> O sol non me alumea, nin os campos
> pra min tén frores.
>
> ...

Despois, e liberado xa o lamento por parte do falante lírico, retómase (en catro estrofas, XI-XIV), e xa baixo unha melodía do recordo, o panexírico da morta, co enxalzamento das súas virtudes (ampliación, pois, da etopea que quedara coutada). Un retrato que debuxa a imaxe protectora da nai ("me arrulába-lo sono, dos teus cantos / coa doce música"), a súa íntima e solidaria relixiosidade ("rezabamos / [...] polos necesitados camiñantes, / polos vellos sin pan e sin abrigo / [...]"), o seu sentir cos máis desfavorecidos, e figura, en fin, sempre irradiadora de amor.

Xa no remate, e rompendo outra volta co esquema tópico de forma lírica elexíaca, o poema –trala declaración de cansazo ou vencemento que vive o eu– retoma en circularidade (comezo / fin) a melodía propia da *invocación*, o diálogo interior do eu-protagonista coa súa musa para pedirlle agora durmir no seu colo –arela de descanso do seu espírito– "sono de pedra".

En resumo, "Na morte de miña nai" móstranos un conmovido poema de discurso persoal apelativo, de grande interese e orixinalidade no corpus da lírica currosiana alomenos nestes puntos:

1. A presencia do propio *eu* nos signos de protagonización poemática, como un suxeito da privación (actorialización sempre recorrente en Curros).
2. Acerto na forma lírica da *elexía funeral*, que o noso autor desautomatiza con orixinalidade da súa montaxe compositiva tópica.
3. Nesa desautomatización acada especial relevo a forza da *invocación* (que abre e pecha, en circularidade), e que, a través do diálogo interior (un prego) coa musa, amósanos o eido do poético como único refuxio vivificador para o eu.
4. Xa por último, a *elexía* é un complexo acorde polifónico de varios tons e melodías: a melodía do prego que abre; a do enxalzamento (modulado pola relembranza, outra vez); e, xa por fin, o remate, tamén outra vez, da invocación-prego.

Dous poemas, estes que acabamos de comentar, boa mostra do facer poético currosiano e de como a súa palabra –tan cargada de intimidade– acerta coa plenitude expresiva e coas capacidades estéticas en todos os seus rexistros. Por iso estamos diante dun gran poeta que sempre nos conmove.

O DIVINO SAINETE DE CURROS DENTRO DA TRADICIÓN DA SÁTIRA LITERARIA

Andrés Pociña
Universidade de Granada

Referíndose a aquela famosa carta familiar que incitou a Curros Enríquez a compor os tres poemas galegos cos que concorreu ó Certame de 1877, convocado por Modesto Fernández y González, comenta na *Historia da literatura galega contemporánea* Ricardo Carballo Calero: "escitado por unha carta familiar que o desafiaba a probar seren falsos os rumores circulantes nos eidos nativos segundo os cales no corazón do poeta terían morto por completo as lembranzas da súa patria, sinte medo de que ises rumores tomen corpo [...] e, indignado perante a suposición que considera aldraxante –a indignación é unha das habituás causas desencadeantes da inspiración de Curros– créese no deber de coller a pruma"[1]. Sen haber unha esixencia contextual clara, Carballo introduce esa paréntese tan importante na definición da poética do noso escritor: "a indignación é unha das habituás causas desencadeantes da inspiración de Curros", que curiosamente tráenos á memoria unha das pasaxes mellor coñecidas da poesía satírica dos latinos, aquel verso 79 da sátira primeira de Xuvenal: *si natura negat, facit indignatio versum*. A coincidencia tan estreita non pode ser froito da mera casualidade: Carballo Calero, que sen dúbida foi o meirande estudioso e coñecedor da poesía galega do século XIX, ademais dun agudísimo sentido crítico posuía un envexable coñecemento da literatura universal, que lle permitía saber que na poesía de Curros, especialmente na galega, cumpríanse as dúas notas fundamentais que daba Xuvenal para definir e xustificar a súa poética: cando as circunstancias sociais son desastrosas, non hai posibilidade de cruzarse de brazos e non criticalas (*difficile est saturam non scribere*, I 30), porque a inspiración vén dada pola indignación que esas circunstancias provocan no poeta: "fai a indignación o verso".

---

[1] Ricardo Carballo Calero, *Historia da literatura galega contemporánea*, Vigo, Galaxia, 1975, p. 360.

A pesar da notable evolución ideolóxica que foi experimentando Manuel Curros Enríquez ó longo da súa non moi dilatada pero si intricada vida[2], evolución que estudiou con tanto acerto Francisco Rodríguez nun libro que segue a parecerme fundamental sobre o vate de Celanova[3], hai un aspecto da súa ideoloxía que se manifesta sobre todo nos anos centrais da súa vida e non amosa cambio co paso do tempo, consistente na expresión da súa constante preocupación social por medio da poesía, e de modo especial na que escribe en galego, contida nas súas dúas obras máis importantes, *Aires da miña terra* (Ourense, 1880; Madrid, 1881; A Coruña, 1886) e *O divino sainete* (A Coruña, 1888).

Como se ten sinalado decote, Curros emprega habitualmente a poesía como medio de crítica social, conferíndolle un papel pragmático que, entre outras razóns, fai difícil a colocación dos seus dous libros galegos dentro dos tipos tradicionais da poesía. Xesús Alonso Montero salientou hai anos o carácter civil e comprometido da obra do noso autor nun estupendo artigo de titulo moi atinado, "Curros Enríquez ou a poesía como loita"[4]; daquela, chega con repetirmos aquí, para achegarnos o máis axiña posible ó miolo do noso tema, unha mínima selección de pasaxes da poesía galega de Curros onde confesa abertamente o carácter programaticamente comprometido da súa escrita. É algo que xa declaraba abertamente no apóstrofe á lingua galega que achamos no poema introductorio da primeira edición de *Aires da miña terra*[5]:

---

[2] Como é sabido, sinalaba Carballo Calero (*op. cit.*, p. 340 ss.) que, a diferencia de Rosalía ou Pondal, Curros achou biógrafos, e poñía como testemuña dúas biografías "artísticas" (as de Augusto González-Besada Estévez e Félix Melendo Abad, *Manuel Curros Enríquez. Biografía*, prólogo de D. Ramón Cabanillas, Madrid, Artes Gráficas Minerva, 1952, e Celso Emilio Ferreiro, *Curros Enríquez. Biografía*, prólogo de Aquilino Iglesia Alvariño, La Coruña, 1954; ed. corrixida e aumentada en *Curros Enríquez*, Madrid, Ediciones Júcar, 1973) e dúas biografías "científicas" (as de Alberto Vilanova Rodríguez, *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Buenos Aires, Ediciones Galicia, 1953, e Luis Carré Alvarellos, *Manuel Curros Enríquez. Sua vida e sua obra (Ensaio bio-bibliográfico)*, Buenos Aires, Ediciones Galicia, 1953. Dende entón, por fortuna, no eido estrictamente biográfico pódense sumar as páxinas do propio R. Carballo Calero na *Historia da literatura...* (pp. 339-396); o extenso artigo de Xesús Alonso Montero, "Curros Enríquez, Manuel", na *Gran Enciclopedia Gallega*, tomo VIII, pp. 145-160; o libro de Carlos Casares, *Curros Enríquez*, Vigo, Galaxia, 1980 (e tamén o seu capítulo "A obra literaria de Manuel Curros Enríquez", en Alberte Ansede Estraviz e Cesáreo Sánchez Iglesias (dirs.), *Historia da literatura galega*, Vigo, A Nosa Terra, vol. II, pp. 385-416), así como boas introduccións ás edicións de *Aires* e *Sainete*, as entradas correspondentes nos diccionarios de escritores de F. Fernández del Riego (Sada, Ediciós do Castro, 1990, 1992) e de D. Vilavedra (Vigo, Galaxia, 1995), etc.

[3] Francisco Rodríguez, *A evolución ideolóxica de M. Curros Enríquez*, Vigo, Galaxia, 1973 (hai reed. de 1996); véxase tamén o interesante resumo que fai do mesmo problema, partindo da marxinación e esquecemento do libro, por entón esgotado, no artigo "A particularidade da contradición", no volume colectivo *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Especial de *A Nosa Terra*, Vigo, Promocións Culturais Galegas, 1987, pp. 8-12.

No teu nome, por terras e por mares,
ofercerei paz e salú ós enfermos,
falareilles da patria ós desterrados,
de libertade e redención ós servos.

Anunciarei o día do teu trunfo
por cibdades e vilas e desertos,
e si por te anunciar me apedrearen,
¡Inda ó morrer te mentarán meus beizos! (p. 329 s.)

Amosan estes versos, últimos da "Introdución", un recoñecemento aberto da utilización da poesía como instrumento de loita, que oito anos máis tarde volvemos atopar nas trinta e tres primeiras tríades de *O divino sainete*, que curiosamente tamén pon baixo o epígrafe de "Introdución", e sobre todo nas tres últimas, onde Curros, que xa adoptara os modos dos poetas satíricos no feito de comezar o libro cun poema "programático", repite un procedemento tan típico da sátira como é o apóstrofe, agora dirixido ás súas propias tríades:

---

[4] *Grial*, 17, 1967, 290-318. Este traballo tivo unha importante difusión, a nivel estatal, ó ser incluído, en traducción castelá, no libro de Alonso Montero, *Realismo y conciencia crítica en la literatura gallega*, Madrid, Editorial Ciencia Nueva, pp. 89-143.

[5] Aínda que emprego para este traballo moi diversas edicións de *Aires* e *Sainete*, darei os textos pola feita con maior rigor e coidado filolóxico, a monumental de Elisardo López Varela, *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez. Estudio, edición, notas e apéndices (completada con outros textos en español)*, 2 vols., A Coruña, Deputación Provincial, 1998 (cando non se precisa outra referencia, as citas danse só coa indicación da páxina nesta edición).

Tríadas, miñas tríadas
que levades os tres fíos
das frechas envenenadas:

Miñas tríadas valentes,
¡rachade os aires fungando
como fungan as serpentes!

Ladrade, mordede, ride:
onde haxa virtú, bicade,
onde haxa vicio, feride. (p. 729 s.)

E nunha das súas últimas manifestacións poéticas, o romance "Ao pobo cruñés", que Curros leu o día 21 de outubro de 1904 no Teatro Principal da Coruña, en agradecemento á homenaxe que se lle tributa coroándoo como poeta, o celanovés insiste en que sempre houbo na súa poesía un compromiso programático en defensa constante das clases oprimidas:

E... ¿quen son eu? Un poeta,
ou, como quen di, un paxaro[6]
a quen tallaron o bico
cando empezaba o seu canto;
e que, dende aquela, mudo,
dos patrios eidos xotado,
por longas terras e mares
arrastra as aas sangrando.
Un poeta a quen un día
hastra ese nome negaron,
porque arrolar nunca soupo
o sono vil dos tiranos;
porque despertaba os pobos
cos seus alegres recramos
i agoiraba auroras novas
que xa están alborexando... (p. 939 s.)

---

[6] Por razóns obvias de rima, cómpre corrixir *páxaro*, que aparece na edición de Elisardo López Varela, quen respecta a lectura príncipe de *A Nosa Terra*, en contra da totalidade das edicións feitas despois.

Poucos anos despois da problemática publicación de *Aires da miña terra*, libro en que os poemas de loita eran elemento fundamental pero non exclusivo, e despois das máis afortunadas edicións segunda (1881) e terceira (1886), enriquecidas con novas poesías, segundo explica Carballo "antre as que destacan as de tendencia ideolóxica, que fan do libro un volume de fasquío máis radical e rebelde que o folleto censurado polo bispo de Ourense"[7], o noso autor compón e publica en 1888 *O divino sainete*, obra por completo ideolóxica, concibida fundamentalmente como un duro ataque contra a institución eclesiástica, pero ó mesmo tempo e de xeito inseparable tamén como denuncia de todo tipo de inxustiza social[8]. Nesta nova obra, xa dende o título recoñecía Curros que o modelo inspirador era *La divina commedia*, de Dante, pero cómpre subliñar ben que a *Commedia* foi exactamente eso, modelo inspirador porque, malia ser moitas as semellanzas e as suxestións que o vate celanovés achou na obra máxima do florentino, *O divino sainete* resulta completamente distinto: non é doado atopar unha obra tan orixinal como esta fronte ó seu modelo inmediato.

Do "poema sacro" de Dante toma Curros, como se ten reparado moitas veces[9], o modelo do título, a armazón argumental, a idea dos personaxes centrais (Dante guiado por Virxilio na *Commedia*, Curros por Francisco Añón no *Sainete*), a urdime do escenario (os "círculos" do Inferno en Dante, os sete vagóns dos Pecados Capitais en Curros), en fin, a semellanza da métrica[10]. Mais os paralelismos non se limitan a estes, que se evidencian á primeira ollada. Unha lectura atenta do *Sainete* e do *Inferno* de Dante amosa que o influxo deste é moito máis profundo do que adoita dicirse. Por exemplo, é curioso observar que o florentino dispón os condenados en orde crecente das súas faltas, e Curros realiza o seu percorrido polo tren dos Sete Pecados comezando polo vagón derradeiro, o da Preguiza, para rematar ó final da viaxe no da Soberbia, o meirande pecado de que acusa á Igrexa católica. Ata chama a atención a coincidencia de que sexan precisamente os preguiceiros os primeiros pecadores que pon en escena Dante no *antiferno*.

---

[7] R. Carballo Calero, *op. cit.*, p. 353.

[8] Cf. R. Carballo Calero, *op. cit.*, p. 364: "Sobre o fondo da sátira ultramontana, Curros fostrega diversos vicios humáns, refírese ás condicións da vida galega de seu tempo e pon no pelouriño aos seus nemigos literarios ou persoás"; X. Alonso Montero, "Curros Enríquez ou a poesía como loita", cit., p. 306: "Nestes anos (i. *e.*, dende 1880 a 1907) pasan polos seus versos os déspotas, a locomotora, os responsables do éxodo labrego, os cregos fanáticos, a intolerancia, os defensores dos perseguidos, tódolos motivos esperables nun poeta que só se sentía satisfeito como poeta dos ilotas, da democracia e do progreso"; A. Tarrío, *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*, Vigo, Xerais, 1994, p. 11: "... En Curros encontramos o verdadeiro iniciador da literatura de protesta social en galego que a penas concede nada ó intimismo e que eslúe o sufrimento da sociedade galega nun berro de indignación pola inxustiza universal e en continuas diatribas contra a tiranía dos poderes que oprimen o mundo, se ben, así mesmo, fai referencias concretas á realidade galega, denunciando o poder do cacique, os abusos do escribán e o carácter retrógrado do clero"; etc.

[9] Cf. por exemplo X. Alonso Montero, "Situando *O divino sainete*", na edición Manuel Curros Enríquez, *O divino sainete*, A Cruña, Ediciós do Castro, 1969, pp. 9-31; A. Pociña, "Introducción" en Manuel Curros Enríquez, *O divino sainete*, Torrejón de Ardoz, Ediciones Akal, 1992, p. 35 ss.

Non menos interesante é a semellanza dos primeiros Cantos das dúas obras: se Dante se atopa perdido na "selva selvaggia", despois de afastarse da "verace via", a Curros achámolo, tamén perdido, nunha noite escura e fría nas rúas de Madrid. Se en todo o canto de Dante se sente unha sensación de terror, que aumenta coa aparición das tres feras, velaí Curros, seguido pola Santa Compaña, nunha escena que o deixa arrepiado de medo. Certo é que este ambiente de pánico resulta auténtico en Dante, mentres que en Curros non deixa de ser paródico; pero xustamente aí se descobre a intención do poeta galego, que toma a estupenda construcción do florentino como alicerce para erguer unha obra de carácter completamente distinto. Só por lembrar outra semellanza interesante, son idénticos os termos (*maestro*, *mestre*) cos que se dirixen Dante e Curros a Virxilio e a Añón, que os invitan a ir con eles nunha viaxe de finalidade idéntica, a salvación.

---

[10] Sen embargo, ademais de advertir, como se fai decote, que a *Commedia* de Dante está escrita "en tercetos de endecasílabos, *O divino sainete* está en tercetos de octosílabos, pero non encadeados" (Carballo Calero, *Historia da literatura*..., p. 380), cómpre fixar a atención nun feito que só atopei no libro de Augusto González-Besada Estévez - Félix Melendo Abad, *Manuel Curros Enríquez. Biografía*, cit., p. 1946: "En 1888 publicó su famoso poema en ocho cantos, precedidos de una introducción, titulado *O divino sainete*. Escrito en triadas o cantos de pandero –metro genuinamente galaico– lo dedicó...". Esta apreciación, case pasaxeira, sobre o carácter galego das tríades do *Sainete* paréceme fundamental, e moi digna de terse en conta.

Hai outras moitas semellanzas entre as dúas obras[11]; pero, a carón delas, as diferencias non son menos importantes. En primeiro lugar está a intención: en Dante, a profunda reflexión sobre as verdades teolóxicas, nunca postas en dúbida, relativas á vida de ultratumba; en Curros, unha alegación contra os vicios da Igrexa como institución, rematada cun ataque aberto ó ultramontanismo. Esta diferencia, profunda se as hai, lévanos a unha absolutamente fundamental entre as dúas obras, tanto dende o punto de vista do contido como da forma: refírome á concepción satírica do *Sainete*, allea á intención da *Commedia*, que move os fíos da composición literaria de Curros e produce esa orixinalidade xa sinalada que ninguén pode negarlle.

A intención da obra de Curros, nidiamente amosada nas trinta e tres tríades da "Introducción" programática, lévao a unha concepción do *Sainete* como poema satírico. Este problema do xénero literario xa fora debidamente enxergado e exposto con precisión por Ricardo Carballo Calero[12]: "*O divino sainete* é, pois, unha sátira, en todos os sensos dista verba. No senso de crítica de institucións e individuos; no senso de mesturanza de xéneros literarios; no senso de composición de linguaxe e situacións ousadas". Estamos de acordo por completo con esta observación, moito máis precisa ca outras en que se fala do *Sainete* como sátira pensando só no seu contido, cousa que é certa, mais o que chama poderosamente a nosa atención é o constante paralelismo que existe entre esta obra de Curros e as dos satíricos latinos; coincidencia curiosa, porque amosa de que xeito un xénero creado polos romanos, cunha finalidade pragmática ben marcada, non cambia no esencial na súa forma, presupostos, contidos e intencións ó longo dos tempos.

En común co codificador do xénero da sátira en Roma, o vello poeta Lucilio (aprox. 180-103 a. C.), ten Curros en principio os temas da súa crítica. É indubidable que o motivo central de *O*

[11] Véxase, por exemplo, as que comento na "Introducción" á miña edición de *O divino sainete*, cit., p. 37 ss.

[12] Ricardo Carballo Calero, *op. cit.*, p. 384.

divino sainete, presente ó longo de toda a obra, pero cunha intensidade que vai medrando a medida que o tren dos Sete Pecados se achega a Roma, é a crítica da Igrexa católica como institución, acusada sobre todo dunha ambición desmesurada e dun afán de poderío temporal, eivas fundamentais da doutrina ultramontanista que defende o papado[13]; emporiso, a carón dese tema central, e sempre da man del, Curros satiriza outros comportamentos humanos negativos, que vai degraendo no seu percorrido polos vagóns a medida que contempla os reos dos pecados capitais ou recorda outros ausentes, e ataca con nomes propios ou de modo anónimo papas, reis, literatos corruptos, cregos viciosos, homiños cobizosos, usureiros, adúlteros, pederastas, ladróns, asasinos... Xa que logo, son comúns a Curros e á totalidade dos grandes satíricos latinos (Lucilio, Horacio, Persio e Xuvenal) os ataques a persoas, mortas e vivas, reais ou imaxinarias, nas que se exemplifican os diversos vicios, pero que no galego, de acordo co fío conductor do poema, veñen graduados, como xa dixen, seguindo unha orde inversa da empregada na doutrina cristiá para clasificar os chamados "sete pecados capitais".

---

[13] Vede sobre este aspecto X. Alonso Montero, *art. cit.*, *passim*; Francisco Rodríguez, *A evolución ideolóxica...*, cit., p. 107 ss.; Andrés Torres Queiruga, "Refleisións teolóxicas encol do divino sainete", en Manuel Curros Enríquez, *O divino sainete*, ed. de X. Alonso Montero, Ediciós do Castro, A Cruña, 1969, pp. 165-176. É moi curiosa a confluencia de ideas do *Sainete* con *A Velhice do Padre Eterno* (1885) de Guerra Junqueiro, un dos poetas máis apreciados por Curros, segundo apunta Carballo Calero, *Historia da literatura galega contemporánea*, cit., p. 381; de feito, *A Velhice*... é tres anos anterior á publicación do *Sainete*, e Curros demostra o gran coñecemento que ten desta obra e a súa admiración polo portugués nas estupendas traduccións ó castelán dos poemas "Lealtad", "El Mirlo", "El agua de Lourdes" e "Circular", actividade do vate celanovés que estudiou en varios traballos Pilar Vázquez Cuesta, especialmente en "Curros Enríquez traductor de Guerra Junqueiro", en Dieter Kremer (ed.), *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, Vigo, Galaxia, 1998, vol. I, pp. 299-308, onde se poden atopar os orixinais de Guerra Junqueiro e as versións de Curros. Esta admiración por Guerra Junqueiro mantense sempre, como pode comprobarse na sentida gabanza que lle dedica Curros no xornal *El País* o 1 de febreiro de 1890, con ocasión do Ultimátum feito por Inglaterra a Portugal o 11 de xaneiro de 1890, tamén estudiado por Pilar Vázquez Cuesta, "Curros, os escritores portugueses e o Ultimatum", *Grial*, 46, 1974, 385-425 (o artigo de Curros sobre Guerra Junqueiro atópase completo nas pp. 409-411). [Sobre o lusismo de Curros, e de modo especial sobre a súa devoción por Guerra Junqueiro e a coincidencia de ideas con el, tivemos a fortuna de escoitar neste Congreso a comunicación de Gregorio San Juan, "Guerra Junqueiro e Curros", que poderá consultarse nas *Actas*. Por outra banda, Pilar Vázquez Cuesta ofreceu o dato interesantísimo sobre unha grave enfermidade de Curros, a principios do ano 1885, durante a cal o poeta lembra que tiña delirios, nos que soñaba cos escritores portugueses, sobre todo con Guerra Junqueiro].

Deste modo, por exemplo Curros, no Canto II, presenta á Condesa de Pardo Bazán pretendendo ignorar a realidade, xa imposible de non ter en conta á altura de 1888, do pleno Rexurdimento da literatura galega[14]:

> -Dígame, miña señora:
> ¿É certo que na súa terra
> renace a poesía agora?
>
> -Boubas que ceiban ó vento
> catro soñadores tolos...
> ¡Non lle hai tal renacemento! (p. 759)

inmediatamente lembramos o poeta Lucilio atacando ós cultivadores dos "grandes xéneros" tradicionais na literatura de Roma, a épica e a traxedia; lembramos a Horacio, enfrontándose ó conservadorismo literario dos seus contemporáneos, que só consideran válida a escrita dos autores de tempos idos; lembramos a Persio e Xuvenal, opoñéndose á sona e prestixio que acadan nos seus tempos xéneros e poetas altisonantes, extravagantes e xa fóra de moda.

Mais a coincidencia non remata na xeneralidade, senón que chega mesmo ó detalle: cando Curros, na segunda parte do mesmo Canto, entra no vagón da gula e presencia o arrepiante cadro dos frades devorando a cultos progresistas e escritores galegos:

> I así, pra min estendendo
> anacos do seu almorzo,
> todos fóronme ofrecendo

---

[14] [Sobre a problemática e sempre debatida cuestión das relacións entre Manuel Curros Enríquez e Emilia Pardo Bazán presentouse neste *Congreso* a documentadísima comunicación de Xosé Manuel González Herrán, "Presencia de Curros e dona Emilia, (50 anos despois)", que deberá terse en conta para poñer as cousas no seu punto sen os apriorismos tan habituais cos que acostuma facerse].

con crianza e fidalguía
talladas de Oxea, Vicetto,
Lamas, Pondal, Rosalía...

Mirando aquiles horrores,
vendo que trato merecen
os artistas i escritores,

suspirei con triste xesto:
¡pardiola! ¡Non val a pena
de amar a patria pra esto! (p. 768 s.)

vénnos á cabeza non só a horrible escena de antropofaxia que atopamos na sátira XV de Xuvenal, senón sobre todo a sátira VII, coa penosa descrición da aldraxante vida que arrastran os homes de Letras na Roma imperial do seu tempo.

Como é lóxico, a semellanza temática non abondaría para definirmos o *Sainete* como sátira ó modo das latinas. Emporiso, non é máis pequeno o parecido formal da obra de Curros con estas. Se xa resulta coincidencia moi salientable o feito de que Curros emprega decote unha lingua coloquial, menos literaria que en *Aires da miña terra*[15], mesmo con procedementos groseiros e pouco refinados, máis sorprendente resulta aínda a estructura dialóxica do *Sainete*, cun narrador en primeira persoa, precisamente o autor da sátira, que debe confrontar as súas opinións cun opoñente. A diatriba cínico-estoica dos gregos, que estaba na base da sátira latina[16], queda moi ben reflectida na oposición dos comportamentos dialécticos de Curros e Añón. Penso eu que é precisamente ese papel que lle encomenda a Francisco Añón o que xustifica o seu sorprendente comportamento como home desenganado. Xesús Alonso Montero precisa de xeito atinado o seguinte: "Añón vai ser dende eiquí personaxe de autitude un pouco ambigua inda diante dos feitos e das ideas polas que mais loitou na sua vida. Cun ríome non me río enxuiciará incluso os xestos mais fermosos e xusticieiros. Añón vai ser o home que está sempre un pouco 'de volta'. Curros, o Curros que se mergullou en tódalas loitas xenerosas e difíciles, crea, ó debuxar así a figura de Añón, o ferrete da sua propia laboura"[17]. Por suposto, é así; e o feito de Curros non solidarizarse enteiramente con el, como observa Alonso, cousa que en cambio fai Dante co seu guía Virxilio na *Commedia*, queda explicado, ó meu ver, pola utilización que fai Curros do defunto vate para crear o dúo dialéctico da diatriba, presentando a Añón como o opoñente, o confrontador das súas opinións persoais. É exactamente a técnica sempre recorrente nas composicións dos satíricos latinos, na base da cal se acha a relación orixinaria da sátira coa comedia[18], que tanto pouso deixou sempre sobre aquela, e de modo sinalado esta tendencia ó diálogo, ó emprego dunha linguaxe coloquial, de todo tipo de palabras atrevidas, dun estilo aparentemente descoidado, etc. Son todos elementos que teñen un papel fundamental nos satíricos de Roma, e que Curros

---

[15] A propósito da lingua galega de Curros, enxergada dende unha perspectiva xeral, sinala Carballo Calero na *Historia da literatura*..., p. 386: "O seu galego é moito máis ricaz e moito máis enxebre que o de Rosalía e o de Pondal. Ten un zume, unha seiva, un sangue plebeio que lle dá vigor e saúde estalantes. Íste é un dos segredos do seu éisito popular. Os galegos que leron a Curros sentíronse dentro da corrente natural do idioma como algo vivo que se lles impuña pola súa condición de forza natural". Estando de acordo con estas observacións do gran mestre, penso que cumpriría estudiar ata que punto inflúe na construcción desa linguaxe o carácter da poesía que escribe Curros, programaticamente cívica e loitadora; nun estudio semellante, que polo que eu sei non se fixo, sería preciso ter moi en conta as diferencias entre *Aires* e *Sainete* dende o punto de vista dos xéneros literarios. De todas as maneiras un bo estudio descritivo dos trazos fundamentais do galego de Curros pode verse en M.ª do Mar Rúa Ferradás, "Estudio do galego en *Aires d'a miña terra* e no *Divino Sainete*", en *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Especial de *A Nosa Terra*, Vigo, Promocións Culturais Galegas, 1987, pp. 67-71, e unha aplicación ó caso concreto do *Sainete* en Xavier R. Baixeras, "Introducción", Manuel Curros Enríquez, *O Divino Sainete*, Vigo, Xerais, 1999, pp. 55-59.

[16] Para non entrar aquí en disquisicións bibliográficas sobre a sátira latina, que quedarían sempre incompletas e un pouco fóra de lugar, remito ás dúas obras principais que existen neste momento no Estado sobre historia da literatura latina: C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Madrid, Cátedra, 1997, pp. 71-89, 137-145, 401-420 (estudios da sátira e dos seus autores, por Rosario Cortés Tovar); Michael von Albrecht, *Historia de la literatura romana,* versión castelá por Dulce Estefanía e Andrés Pociña, Barcelona, Herder, 1997-1999, vol. I, pp. 244-266, 662-688, vol. II, pp. 927-953.

[17] Xesús Alonso Montero, "Situando *O Divino Sainete*", cit., p. 10. Véxanse tamén as interesantes opinións sobre Añón de Xavier R. Baixeras na "Introducción" á súa edición de *O divino sainete*, Vigo, Xerais, 1999, p. 41.

[18] Lembremos aqueles versos iniciais da sátira I 4 de Horacio, onde fai depender os temas da sátira romana, codificada por Lucilio, dos autores de Comedia Antiga dos gregos:

recolle e emprega, con grande acerto e gran personalidade, nesta obriña, tan pequena como fermosa, que é *O divino sainete*[19].

Mais, ¿lera Curros Enríquez os satíricos romanos? Polo que eu sei, é probable, polo menos algunha sátira de Horacio e de Xuvenal; pero parece que non é posible confirmalo[20]. Sen embargo, tampouco non resulta indispensable que os lese para recibir o seu influxo, ou mellor dito, para continuar unha liña de poesía crítica por eles emprendida e que ía ser fundamental nas literaturas de Occidente. Decatándose ou non, Curros ía ser co *Sainete* o

---

Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae
atque alii quorum comoedia prisca uirorum est,
si quis erat dignus describi, quod malus ac fur,
quod moechus foret aut sicarius aut alioqui
famosus, multa cum libertate notabant.
Hinc omnis pendet Lucilius, hosce secutus
mutatis tantum pedibus numerisque...

("Os poetas Éupolis, Cratino e Aristófanes / e outros homes que cultivaron a Comedia Antiga, / se alguén merecía ser retratado, por ser malvado e ladrón, / por ser adúltero ou sicario ou por outra razón / infame, censurábano con moita liberdade. / De aquí depende Lucilio enteiro, que os seguiu / cambiando só os metros e os ritmos...").

[19] Á parte disto o carácter "teatral" de *O divino sainete* chama poderosamente a atención: mesmo neste Congreso, Francisco Rodríguez, na súa conferencia "Crítica literaria e contexto ideolóxico-político: análises e avaliacións da obra de Manuel Curros Enríquez" recordou que produce mágoa o feito de que aínda non se teña feito adaptación ningunha con vistas á representación deste poema que, en palabras súas, é "tan teatral".

[20] Sobre a cultura literaria de Curros, e de modo especial sobre a súa cultura grecolatina, pode verse A. Pociña, "O mundo clásico en Rosalía, Curros e Pondal", *Primera Reunión Gallega de Estudios Clásicos (Santiago-Pontevedra, 2-4 julio 1979)*, Santiago de Compostela, Universidade, 1981, pp. 418-434 (agora reeditado no libro Andrés Pociña - Aurora López, *Rosalía de Castro. Estudios sobre a vida e a obra*, Santiago de Compostela, Edicións Laiovento, 2000, pp. 169-187, esp. pp. 174-179). (A contradicción que existe entre as conclusións daquel traballo e este de hoxe con relación á influencia da cultura latina en Curros Enríquez é só aparente: téñase en conta que os aspectos contemplados son moi distintos). A propósito da cultura de Curros paréceme moi interesante o que opina agora Elisardo López Varela, *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*, cit., p. 304: "Foi sen dúbida un dos autores galegos máis cultos da súa época, cultura que él tiraba en grande parte da lectura de numerosos libros. Na súa obra en castelán podemos achar unha grande cantidade de estudios e reseñas sobre os mesmos e de citas de obras españolas e estranxeiras que probaban o espírito crítico e de grande lector que o poeta posuía".

Lucilio ou o Xuvenal da literatura galega rexurdente; e, dende logo, non o fixo peor que Lucilio ou Xuvenal.

Teño que rematar. Celebramos onte, hoxe e mañá o sesquicentenario do fausto nacemento de Manuel Curros Enríquez. Referíndose ó silencio que arrodeou a data do centenario, en 1951, e a outros feitos moito máis próximos a nós, Xesús Alonso Montero publicou un artigo xornalístico titulado "Curros Enríquez, ninguneado"[21]. ¡Ningunéase tantas veces e a tantas persoas nesta bendita patria nosa! A Curros había boas razóns para relegalo ó silencio, sobre todo nos tempos máis negros da dictadura; habíaas daquela, pero hainas, segue a habelas, porque a súa actualidade, por desgracia, é sorprendente: os temas da cobiza, da usura, do latrocinio, da corrupción política, que ataca Curros no *Sainete*, esmorecen a carón de casos como o de Gescartera; as denuncias do poder e da inmoralidade da Igrexa póñena de actualidade os bispos de Almería e Murcia co caso dos despedimentos das profesoras de relixión; a teima de Curros contra o imperialismo ianqui e contra todos os imperialismos viuse máis necesaria que nunca na represión dos manifestantes antiglobalización de Xénova...; e de persecución política de escritores, qué imos dicir nun mundo onde temos os casos dun Salman Rushdie, dunha Nawwal Al-Sa'dawi, ou, sen ir tan lonxe, os dun país como o noso, onde aínda se secuestran libros, se agachan libros, se vetan libros, se relegan escritores e escritoras ó silencio[22]... Non lle había faltar tema a un Curros nado no noso tempo: é por eso polo que segue tan vivo, malia estar morta a poesía de loita, máis fresco e necesario que endexamais, o gran vate de Celanova.

---

[21] *La Voz de Galicia*, "Beatus qui legit", 13 de marzo de 1998, p. 15.

[22] ¿Non segue Curros relegado ó silencio, olvidado na lectura, é dicir, descoñecido na práctica, malia ser un dos mellores escritores da nosa Literatura, un dos que podería axudarnos máis a comprendela, mesmo nos nosos días? As consecuencias son claras: como dicía en 1972 Francisco Rodríguez (*A evolución ideolóxica*..., cit., p. 172), "o rapaz galego que coñece perfeitamente (quero manterme soamente no prano literario) a Gorki ou Hemingway, é un decir, e descoñece a Curros, está sendo vítima dun colonialismo cultural de amplas consecuencias pra o cambeo radical da nosa realidade, ao marxe das calidades literarias intrínsecas de cada quen".

ASPECTOS FORMAIS DA POESÍA DE CURROS

Manuel Rodríguez Alonso
UNED

Dentro das *tres coroas* da literatura galega do Rexurdimento Curros é o rebelde. Xa que logo, Curros é o poeta social que compón unha poesía en que os aspectos formais e retóricos quedan nun segundo plano ou ata son esquecidos pola crítica. Mesmo se chega a dicir que a poesía de Curros é a negación de toda retórica.

Nós tentaremos tratar de demostrar que non hai un Curros único, senón *varios* Curros, aínda que, evidentemente, impere o Curros populista, social e cívico.

CURROS E A LINGUA POPULAR. A FRASEOLOXÍA

É un tópico da crítica galega falar de Curros como o gran reproductor da linguaxe popular, é o poeta de lingua *enxebre* por excelencia, sobre todo na súa poesía cívica e costumista. Sen embargo, como adoita ocorrer, o *enxebrismo* da lingua de Curros non xorde de que Curros reproduza como un dialectólogo actual xiros ou palabras tomados directamente da lingua do pobo. Curros o que fai é reproduci-la estructura interna, a mentalidade, a *inere sprach-form* desta linguaxe popular. As súas comparacións tomadas da vida rural son neste senso similares ás de Lorca en *El romancero gitano* ou nos diálogos de *La casa de Bernarda Alba*: non son copia da lingua popular, senón recreación.

Un dos aspectos máis salientables da lingua de Curros, especialmente na súa poesía costumista, é o emprego das locucións, expresións ou frases feitas, como queiramos chamar esta realidade idiomática. Calquera lexicógrafo sabe que estas locucións ou expresións son unha das tarefas máis duras na confección dun diccionario. A falta de naturalidade da lingua de moitos escritores actuais ou mesmo dos xornalistas da radio ou televisión procede desta falta de manexo correcto da fraseoloxía. Curros utiliza como un mestre, en xeral, a fraseoloxía galega. De aí a sensación de naturalidade e enxebreza que produce a súa lingua, aínda que ás veces xurda o castelanismo ou mesmo poida falta-lo artigo diante do posesivo, que Saco e Arce, sen embargo, admitía como licencia poética. Así "*no medio e medio*", *saíronche os lobos/ve-lo lobo* –para referirse ó feito de quedar sen fala–, *o empeitizo*, *facer que fagamos* –disimular–, *quedarlle no corpo* –gardar vinganza–, *chorar/súar a fío*, *chorar coma unha Madalena*, *cara de forruxe*, *volver ó conto*, *leva-lo demo*, *retorce-la gorxa/o pescozo*, *furta-lo creto*, *gardar lei*, *estar lévedo*, *estar rematado* –tolo–, *dun saque* –subitamente–, *andar de xente en xente*, *que diaño de...*, *ter palabras con alguén*, *de husmada*, *se-la mesma conta*, *sin pestanexar* –atónito, sorprendido–, *face-lo zorro*, *bater dente con dente*, *ás furtadelas*, *moi teso* –orgulloso–, *toca a secas...*

CURROS E O GALEGO

Curros sitúase dentro da liña dos escritores e gramáticos que postulan un galego enxebre, pero a partir da lingua falada. Neste sentido segue a liña de Lamas Carvajal ou, especialmente, de Saco e Arce. Saco propón elabora-lo galego a partir da lingua falada e popular, enxebre, expurgada de castelanismos e gábase de que na súa gramática non figura ningunha palabra, construcción ou frase que non tomase da lingua do pobo. De aí que Saco dedique un apartado da súa gramática á fraseoloxía ou ós refráns. Tamén sinala que a intercalación do pronome persoal é signo de elegancia e próbao citando cantares populares. Este será un recurso reiterado por Curros. No seu poema "Évos a léngoa gallega" expresa ben estas ideas, especialmente cando di que

> Évos a léngoa gallega
> moza casadeira xa,
> que en vez de arrulos de neno
> cántigas quer de galán.
> Esta rapaza ten cóxegas:
> i antes de morrer seus pais
> por muller a prometeron
> a quen llas saber buscar.

Este aprecio pola lingua popular, enxebre, na liña das teorías de Saco e Arce exprésao Curros meridianamente na carta que envía a Martínez Salazar:

> ... se halla conforme en todo con la ortografía de mi ilustre maestro Saco, así como con la teoría de los dos grandes dialectos en que se divide nuestra lengua... Yo difiero de Saco unicamente en que no acepto como como él en absoluto el empleo de la i latina, sino que la circunscribo a aquellos casos en que suena como vocal... debieran sentar bases definitivas y hacer en grande lo que yo trato de hacer en pequeño: dar unidad a nuestra lengua, empleando voces corrientes en unhas y otras latitudes...

O modelo da lingua popular aparece no poema "Cartas perdidas":

> ...
> naide as endrómenas ten
> da lengua da nosa terra.
> Pois non che hai can que cha roa
> nin gorxa á que ben se axeite,
> si non a herdou da súa aboa,
> ou con anacos de broa
> non comeu cuncas de leite.

É similar tamén esta teoría lingüística á seguida por *O Tío Marcos da Portela*.

Curros así mesmo amplía metaforicamente o significado de termos populares para substituí-lo termo común co castelán: *terrón*, *eido*... substituirán a patria, *menciñeiro* a médico, nun proceso que analizou ben Alonso Montero a propósito de *verba* (Alonso, 1970). Lembremos que Lousada Diéguez (1981) defendía estas ampliacións de significado para que o galego aumentase o seu léxico culto a partir do léxico enxebre popular.

CURROS E O COSTUMISMO

Nas historias da literatura galega adoita dicirse que os tres poemas costumistas que abren *Aires* quedan fóra das inquietudes de Curros, a partir da aclaración que Curros fai sobre *A Virxe do Cristal*. Sen embargo, Curros foi un admirador do costumismo. Se repasámo-la biografía de Curros veremos que o costumismo era un xénero que o atraía. Curros é un dos fundadores da sociedade Galicia Literaria. Esta sociedade foi fundada en Madrid por Teodosio Vesteiro Torres en 1875. Francisco Añón foi designado presidente e Vesteiro secretario. Eran membros Curros, os Muruais, Emilia Calé, Arturo Vázquez Núñez, Victorino Novo e Celso García de la Riega. A sociedade celebrou a derradeira sesión o 30 de xaneiro de 1876. Curros e Vesteiro van presentar na sesión do 20 de outubro de 1875 a realización dunha obra que se titularía *Los gallegos pintados por sí mismos*. Opuxéronse Añón e Andrés Muruais por consideraren que un costumismo mal tratado podería contribuír a aumenta-lo desprestixio de Galicia. Acórdase que se publicará esta obra sempre que os artigos sexan aprobados nas xuntanzas da sociedade. Con este propósito, Curros vai redacta-lo artigo costumista, en castelán, *La señorita de aldea*. O propio Curros na introducción deste artigo é consciente de que o costumismo canta un mundo que desaparece e que ata é unha incoherencia que el, progresista declarado, cante este mundo que desapareceu ou está a desaparecer. Curros di, evidentemente, que hai que acepta-lo progreso pero que

> las maravillas esplendorosas del pasado se desvanecen como los últimos rayos del sol en el ocaso, [as persoas sensibles e progresistas] tienden hacia él sus brazos y suspiran y lloran por los recuerdos que dejan tras si, lamentando en su desesperación y maldiciendo esa continua sucesión de los tiempos, esa inexorable rotación de los astros a compás de cuyo movimiento las generaciones se divorcian de las generaciones, las razas desaparecen, las leyes se humanizan, los usos se transforman, y todo progresa... Es un trabajo colosal... y no a todos los espíritus dable, sin consentir en arrancarles un grito de protesta. El yunque es vigoroso y, sin embargo, gime bajo el golpe del martillo. Alejarse de la orilla donde quedan nuestros penates sin tender siquiera nuestros ojos humedecidos por las lágrimas; huir del hogar querido sin dirigirle desde la última revuelta del sendero la angustiosa mirada del rey moro; sentir desmoronarse... la gigantesca fábrica de ese mundo del pasado, cuyos muros creímos de diamante

> y no conmovernos, sería exigir demasiado a nuestra pobre naturaleza, que así vive de esperanzas como de recuerdos... No pidáis al hombre que para entrar en la vida nueva se despoje por completo del polvo de ese mundo... porque al hacerlo anularéis en él la prerrogativa más bella del alma: el sentimiento; y privaréis al edifico que tratáis de levantar del más poderoso e indispensable de sus atractivos: el Arte.

Curros, como tódolos costumistas, estaba a cantar uns tipos, un vestiario tradicional que estaba a desaparecer. Xa veremos como un dos motivos reiterados de Curros nos poemas costumistas é a gabanza do traxe tradicional galego; mesmo cambiará o tópico da *descriptio puellae* para dar nel entrada ó traxe tradicional galego. O mesmo lle ocorría a Lamas Carvajal. Lembrémo-los versos da cabeceira de *O Tío Marcos da Portela*:

> Os mandamentos d'o Marcos
> fora d'airexa, son seis:
> facer á todos xusticia,
> non casarse con ninguén,
> falar o gallego enxebre,
> cumprir c'o que manda a ley,
> loitar pol-o noso adianto
> con entusiasmo e con fé,
> vestir calzós e monteira
> peromnia sécula amen.

O TÓPICO DA *DESCRIPTIO PUELLAE* E CURROS

Na poesía costumista de Curros a descrición da muller segue os *tópicos* tradicionais, que aparecen establecidos desde a Antigüidade clásica. Especialmente rechamante é este esquema clásico na descrición da Virxe que ofrece *A Virxe do Cristal: ollos-luceiros, dentes-pelras dos mares, greñas-raios solares, risa-amañecer*... Pero o tópico rómpese para presenta-lo vestiario feminino tradicional:

e por gallega costume
dengue de pano sedán;
zoquiños de pau de almendro
nos pés de feitura enana
i ó cinto unha muradana
con plegues que xenio dan.

Certamente que a conservación do traxe tradicional era unha teima de Lamas e tamén de Curros. Era algo que estaba a desaparecer. Se tomamos de novo como referencia o citado artigo de costumes *La señorita de aldea*:

> ...ni saldrá siquiera a la puerta de su casa sin presentarse convenientemente engalanada con su capota de terciopelo de Levante, su pensa de raso de lana, su vestido de chaconá con volantes y su zapato de rusel, traje que aún cree de última moda... y que ella misma confeccionó... en vista de un patrón que llegó a sus manos envolviendo confituras...

O Tío Marcos da Portela testemuña que as apreciacións de Curros non eran fantasías poéticas: "no campo [da festa] aparesceron ó menos dúas dúceas de señoritas de Roucos... ¡que feitizadoras! ¡que ollos! ¡que cinturas e que polisós traídos de París de Francia!". Por outra banda, a linguaxe destas señoritas xa nada ten que ver coa tradicional das festas populares que atraen a Curros, senón que é unha mala copia da subliteratura romántica madrileña: "...si elogiáis sus ojos os dirá que no es *merecente* de tantos favores; si la preguntáis por qué no ama, os contestará que porque tiene bastante *pedrominio* sobre sus pasiones...". O seu mundo de lecturas e de cancións tamén está xa afastado da tradición popular galega: "...la señorita de aldea reúne una escogida biblioteca, compuesta de las novelas de doña María de Zayas, de las *Noches lúgubres* de Cadalso, de *Aladino* y de varios entretenidos *Trovos nuevos* para cantar los enamorados...". Este *leit-motiv* do abandono do traxe tradicional, que simboliza a perda da propia identidade, aparece con frecuencia en *O Tío Marcos da Portela*:

> qu´ as señoritas de Leiro
> teñen o verme n-a chola
> de que sirven, nada menos,
> pol-os seus traxes luxosos
> pra figurín ou modelo.

A roupa tradicional, ou a lingua, eran sinal de pouca valía. Volvemos ó *Tío Marcos*:

> y-anque me poño monteira
> e calzós de pano negro
> téñomo com´o que máis
> por un home de respeuto.

A perda da tradición é total e absoluta, así como a alleación, a aculturación ante a pseudocultura que vén da corte, a subliteratura, a cultura *basura*: "...yo os aseguro que no la escuchará un representante del país gallego sin sentir en su alma los remordimientos que Dante puso en el alma del suicida...", di Curros no artigo costumista antes citado. A defensa do traxe tradicional era algo máis, xa que logo, que un laio costumista: pérdese o traxe, pérdese a música, a lingua; pérdese a propia identidade e a autenticidade. En Curros, o progreso non quere dicir que haxa que desbota-la tradición, máxime cando estas tradicións supoñen os sinais de identidade dun país. Que a Virxe vista de galega é costumismo, pero tamén é unha forma de prestixiar todo o galego, desde o traxe ata a lingua.

A ELEXÍA DO GAITEIRO

A crítica literaria adoita relacionar "O gueiteiro" coa poesía de Rosalía. *O Diccionario da literatura galega* de Galaxia, coordinado por D. Vilavedra, di que o poema é un retrato do gaiteiro. Sen embargo, realmente non estamos ante un retrato. Evidentemente que todo isto é certo, pero "O gueiteiro" de Curros é tamén unha elexía na gabanza do gaiteiro de Penalta, xa morto, que Curros di que coñeceu de neno. A primeira estrofa é unha hipérbole propia da literatura elexíaca. Para que non caiba ningunha dúbida o poeta di máis adiante:

> Neno era eu cando el vivía,
> mais non o podo esquecer.
> Despois do tempo pasado,
> pasado pra non volver,
> como on profeta inspirado
> inda mo parece ver
> na festa de San Trocado.

Por outra banda, a primeira e a derradeira estrofa son a mesma: a estructura circular salienta o ton inmóbil da elexía. Entre as características do gaiteiro está a súa fidelidade ó traxe tradicional e mesmo a fidelidade á música galega xenuína: o gaiteiro só tocaba a muiñeira e non outros aires. Curros, de aí o acerto da elexía, estaba a cantar unha música, a tradicional e popular galega, e unha figura, a do gaiteiro, que empezaba a ter dificultades para permanecer na vida galega.

Marcial Valladares no seu diccionario di que a gaita era tan popular na súa xuventude que non había misa solemne de aldea nin romaría de campo nas que non figurase. Pero iso era na xuventude de Marcial Valladares. Nos tempos de Curros outra cousa debía de estar a pasar. *O Tío Marcos da Portela* fainos ver que na década dos oitenta xa non era tan común a gaita, mesmo nas festas populares e aldeás. Uns versos de Pesqueira Crespo indican como a gaita e a muiñeira compiten co *agarrado*:

> Y-a gaita toca o gaiteiro,
> y-o bombo un fraco rapaz,
> y-a caixa o tamborileiro,
> e por diante e por detrás
> hai xolgorio no torreiro.
> En corro máis pequeniño
> teñen música os dá vila
> e báilase o agarradiño
> que n-aldea non s'estila
> por creelo atrevidiño.

Xosé de Vilaverde nos seus poemas sobre as mulleres do Ribeiro, publicados tamén na década dos oitenta no *Tío Marcos*, informa sobre como os novos bailes e costumes penetran nas romarías máis tradicionais:

> ou índose a unha romaxe
> á beber catro ou seis netos,
> á beilar oito ou dez horas
> polkas, danzas e lanceros.

Tamén na década dos oitenta no *Tío Marcos* atopámo-la descrición dunha festa popular en Cenlle. Se Valladares dicía que na súa nenez era impensable unha festa profana ou relixiosa sen gaita, as cousas nesta festa xa eran moi distintas. A procesión, segundo conta Camilo Pascual, non vai acompañada por gaitas, senón pola "famosa música de Beade, tocando un paso redobrado" e a Virxe saíra en procesión, precedida por San Roque, "ô compás dun famoso sckotis...". Xa vimos como Curros no poema fai alusión non só á enxebreza da música do gaiteiro de Penalta, senón tamén ó seu vestiario. A decadencia dos gaiteiros e a falta de pureza tamén aparecen apostas a célebres gaiteiros da época e así o propio *Tío Marcos* reprocha ó célebre gaiteiro Xan Míguez, o gaiteiro de Ventosela, que "trocou a monteira por unha gorra con galós d´ouro e lira. Si o aire d'o fol se ll'escomenza a rubir á cabeza, malo, malo, malo":

> Gaiteiro que lira e gorra
> gasta en troques de monteira,
> ha ser ainda que non queira,
> como gaiteiro unha porra,
> músico unha estragueira.

Xa que logo, Curros fai un retrato costumista ó xeito de Rosalía do gaiteiro, é certo que tamén aparece a nota social, como ocorre no poema de Rosalía "A gaita gallega", pero o poema é tamén unha elexía, unha gabanza dun vello gaiteiro, que soubo mante-la enxebreza na música da gaita e no vestiario, nuns momentos en que estas corren perigo ou mesmo risco de desapareceren. Curros é un costumista, entendido este como o cantor dos costumes e tipos tradicionais que están no transo de desaparecer. Pero é un costumista orixinal, pois non canta o pasado porque sexa mellor có presente ou có progreso, ó xeito do costumismo tradicional. Canta un pasado xenuíno, as raíces culturais que nunca se deben perder e que non son incompatibles co progreso. A perda da música tradicional, do vestiario tradicional, a acollida parva de canto vén de fóra –lingua, costumes, diversións, literatura– non é progreso, é alienación. Velaí o costumismo de Curros, que así resulta perfectamente coherente co ideario progresista, pois o liberalismo e o progresismo tamén son aprecio do propio e actitude racional e crítica ante calquera innovación. Curros, co seu costumismo, parecía intuí-los perigos da globalización: o tren, os novos medios de comunicación, a prensa... son bos, pero presentan os seus perigos. Era algo que Curros intuía hai máis dun século. Así hai que entende-lo costumismo de Curros.

COSTUMISMO E VOLTA Ó PARAÍSO DA INFANCIA

Curros, afastado da vida rural que canta desde moi novo, concibe o mundo rural e as súas tradicións como o paraíso perdido da infancia, ámbito totalmente idealizado porque nel era feliz sen as tensións da adolescencia e da madurez. O escribir ou ler cadros costumistas é recuperar este paraíso perdido e fuxir das angustias e tensións que depara a vida de adulto. Algo similar lle ocorría a unha alma tan atormentada coma a de Unamuno. Nas páxinas que dedica a critica-lo libro *Horas de ocio* valora especialmente os cadros costumistas deste libro porque

> el lector, por cosmopolita y partidario del progreso que sea, tiene que dejarse invadir irremisiblemente por la nostalgia del terruño y pensar en él con la ternura que despiertan las patrias abandonadas, las soledades yermas, antes pobladas de encantos para nosotros, los dulces lugares en que se deslizó nuestra infancia y donde yacen las santas memorias de todo lo que, a la sombra del campanario de la aldea, durmiendo en la paz del Señor, specta resurrectionen mortuorum...

A POESÍA INTIMISTA

A poesía intimista de Curros adoita ocupar un lugar menor nas historias da literatura. Sen embargo, mesmo os críticos que máis teñen salientado a poesía social de Curros, como Alonso Montero, non dubidan en considerar a Curros tamén un gran poeta intimista, aspecto que xa subliñou Caldwell ou Gutiérrez e Tarrío recolle na súa *Literatura galega*. Curros teorizou sobre a función social da literatura, como é sabido de todos, pero tamén fixo o propio sobre a poesía intimista e mesmo sobre a poesía en xeral. Curros ve claramente que hai dous tipos de poesía. Cando comenta *Trompetas de órganos,* do modernista Salvador Rueda, sinala como dous grandes fitos da renovación da poesía do XIX a publicación de *Gritos de combate* de Núñez de Arce e das *Rimas* de Bécquer: "Desde la aparición de los Gritos de combate, desde la aparición de Rimas de Bécquer, no registra la lírica española acontecimiento más notable...". Curros valora neste artigo o modernismo no seu aspecto máis externo, pois gaba o libro de Rueda polo "derroche de colores y matices". Por outra banda, neste mesmo artigo Curros sinala que o poeta, como persoa que é, non é irreductible a un só aspecto: o poeta social, o poeta intimista, etc.:

> ...el viejo achaque de querer clasificarlo todo, sometiéndolo a peso y medida, tiene una vez más que fallar aquí; las ideas, como la luz, son imponderables; ni el corazón ni el pensamiento pueden someterse a esa ley para servirlos a domicilio embotellados y con las correspondientes etiquetas...; ...el hombre... es la vida misma, con todas sus contradicciones, sus entusiasmos, sus descorazonamientos y sus cóleras...

Ademais, o poeta, encarnación perfecta do home, "tiene el don de percibir las voces íntimas de la Naturaleza y de las cosas y de recoger sus confidencias para relatarlas a los pueblos". Esta concepción do poeta, o ser sagrado que interpreta as emocións, os sentidos ocultos da natureza, é plenamente simbolista e por ese vieiro irá a lírica moderna a partir precisamente do simbolismo. Así Curros entra nesa liña de renovación da poesía que está representada por Novalis –a lírica como representación do puro sentimento humano–, de Chateaubriand –a lírica como ciencia da dor e da angustia, o poeta como sacerdote incomprendido do templo da arte–, Baudelaire –a lírica como expresión do sufrimento humano e da angustia, mesmo por riba da anécdota persoal– e así ata Verlaine, Mallarmée, Poe, etc.

De acordo con estas poéticas o soño, na significación que ten para os simbolistas ou Baudelaire –lembremos que Baudelaire crea o neoloxismo *surnaturalisme*–, é moi importante na poesía intimista de Curros. Curros, igual que o simbolismo, defende a creación poética que se produce nos *soños*, entendidos como esa situación entre o sono e a vixilia na que a mente e a fantasía lembran e crean: "los mejores [textos] fueron escritos en el lecho del dolor y en estados morbosos verdaderamente crueles. No haríamos esta indicación, que parece excusada, si ella no viniese a demostrarnos el poderoso instinto artístico del joven escritor, perdurando en él hasta en circunstancias fisiológicas anormales, como se revelaba más intenso en Poe, Musset, Nerval y otros", escribe Curros no artigo "Horas de ocio".

Nesta liña de poesía simbolista, profundamente innovadora, conectada coas poéticas de Baudelaire e Poe, verdadeiros pais da poesía moderna, hai que entende-los poemas intimistas de Curros, que de ningún xeito carecen de poética, senón que presentan outra poética que xa non é só a decimonónica. O poema "¡Ai...!" é un poema tipicamente inscrito no romanticismo sentimental e sinxelo de orixe alemana e francesa –Rousseu, Diderot, Novalis, Heine, etc.–, tan visible nos prebecquerianos e Bécquer, ou mesmo nos poetas portugueses que Curros traduce, como Guerra. Pero este poema moi modernamente aparece redactado desde a lembranza e o soño creador: o poeta lembra no presente o pasado da morte do rapaz.

Por outra banda, aínda que nunca se di, o lector sitúa o tempo do poema na noite, pola aparición da bolboreta de "aliñas douradas", douradas porque sobre elas se reflicte, posiblemente, a luz que ilumina na noite a estancia do poeta. Sen embargo isto non se di claramente, suxírese. Tense relacionado este poema de Curros co do prebecqueriano Selgas "La cuna vacía". O motivo da morte do neno é o mesmo, tamén aparece a imaxe do berce baleiro e a morte do neno é representada en Selgas, topicamente, por un grupo de anxos de "alas de oro" que veñen recolle-la alma do neno –lembrémo-la "volvoreta de aliñas douradas" de Curros–. O poema de Curros comeza cunha interrogación "¿Como foi?". O poeta non pode ser obxectivo na lembranza: a morte do fillo no pasado non pode contarse de forma obxectiva, lémbrase nun mal soño na soidade. Por outra banda, o elemento fantástico e tópico de Selgas, os anxos, son substituídos pola "volvoreta de aliñas douradas". A bolboreta, nunha liña plenamente simbolista, suxire o misterio, o mundo do Espírito universal dos simbolistas ó que volven as almas boas e belas, a alma inmortal que permite supera-la morte.

Lembremos que na tradición popular a bolboreta simboliza a alma ou espírito universal que voa cara ó infinito, e así aparece en culturas populares non só como a galega, senón tamén a grega, a exipcia ou a etrusca, como se pode ver en calquera diccionario de simboloxía literaria. Por outra banda, na tradición popular galega inmediata, aínda actual, está moi vivo o carácter máxico e suxeridor da bolboreta: a branca, que se pousa sobre unha luz, anuncia boas noticias; a negra, negativas. Xa que logo Curros está a manexar todo un mundo subterráneo de símbolos, de resonancias afectivas. Fixémonos, en relación co subconsciente da bolboreta e da súa interpretación na cultura popular galega como anunciadora de noticias, na aparición na primeira estrofa da metonimia "aramio" para referirse ó telégrafo: o telégrafo, para un progresista como Curros simboliza os adiantos, o progreso, a comunicación das noticias, en definitiva, a felicidade; xa non fai falta andar interpretando *as bolboretas brancas ou negras*. Sen embargo, o telégrafo, neste caso, é unha *bolboreta negra*.

A poesía de Curros, sen dicilo explicitamente, suxire, establece redes de correspondencias inconscientes na mente do lector sensible, que sería van atopar en Selgas. Un dato máis: a adxectivación de "alas de oro" de Selgas dos anxos é profundamente tópica e desgastada; sen embargo as "aliñas douradas" da bolboreta de Curros é unha adxectivación en hipálaxe –son douradas pola luz que se reflicte nelas– e profundamente suxeridora, así como propia da adxectivación da poesía moderna. Selgas miraba cara ó pasado neste poema; Curros cara ó futuro. E todo isto realízao Curros enraizando na cultura popular: iso é o que fan os grandes poetas.

Outro dos grandes poemas intimistas de Curros é "Na morte de miña nai". Alonso Montero sinalou hai tempo que este é un extraordinario poema intimista. A primeira estrofa deste poema presenta unha visión digna da mellor poesía moderna, como tentaremos comentar: o poeta ante a desaparición da nai diríxese á "malenconía", nova musa do seu espírito, unha vez desaparecida a nai pídelle durmir un "sono de pedra". Por outra banda, esta estrofa remata tamén o poema, cerrando calquera posibilidade de consolo ou de superación da dor, cun recurso similar ó que vimos en "O gueiteiro". A elexía devén inmóbil, pechada, coma a propia morte. Na fraseoloxía existe a expresión *durmir coma unha pedra*, 'durmir profundamente', e *ser coma unha pedra*, 'ser moi duro ou mesmo moi traballador'. A pedra nesta imaxe de Curros –"sono de pedra"– aparece asociada suxestivamente coa dor, coa falta de sensibilidade, coa sepultura... Lembremos que Celso Emilio falará así mesmo da "longa noite de pedra". Pero o "sono de pedra" de Curros non só ten resonancias afectivas negativas, senón que hai neste "sono" unha nota positiva para o poeta: un dos temas da poesía simbolista que pasará a moitos poetas e escritores contemporáneos e que puxo de manifesto a crítica literaria psicanalítica é que o *sono, a pedra relacionada coa tumba, a confusión coa terra ou coa pedra da tumba* expresan o desexo inconsciente do poeta de fuxir das angustias e dores da vida cotiá, dos desenganos; simboliza, en definitiva, o desexo de descanso, mesmo a morte vista como descanso e superación, non sentir da pedra, das angustias e liortas do vivir diario; isto é especialmente visible en escritores caracterizados polo seu compromiso público ou polo seu carácter de polemistas, como subliñou Blanco Aguinaga a propósito de Unamuno. Curros está tamén nesta liña de modernidade.

A fusión coa auga como símbolo da ausencia de dor aparece tamén en "Fai que ó rumor dos teus regueiros, brando, / se adormezan meus tristes pensamentos". Así mesmo, esta visión conecta de novo coa mentalidade popular a través das locucións *durmir coma unha pedra, ser de pedra*.

A morte da nai é aludida tamén cunha prodixiosa visión irracional: "choveu por min chuvia de sangue". Palabra clave do poema é *malenconía*, palabra clave tamén dos simbolistas, que aquí se personifica como nova nai do poeta. A lembranza dos simbolistas, modernistas, mesmo dos poemas simbolistas de Machado ou Juan Ramón é ineludible. A carón de imaxes tópicas como designa-la nai como "branca pombiña, mártir escura, miña rula..." vai aparecer unha hipérbole visionaria de gran forza: "todo me amarga, hastra o aire que respiro". Acerto é a visión para suxeri-la dor "i andan por dentro do meu peito os corvos / arrevoando". E de novo, o acerto de conecta-la visión poética irracional e simbólica coa tradición popular e negativa do *corvo*.

Un dos temas que aparece na poesía simbolista, xa desde Baudelaire, é a revolta contra Deus, pero non como na poesía social, como aquel que permite un mundo inxusto, senón como ser duro que non se doe dos sentimentos de dor íntima, angustia, infelicidade, etc. do home. É o célebre silencio de Deus. Baudelaire exprésao ben en "Revolte".

No poema "Nouturnio", a través do diálogo co sapo, o vello expresa a dor ante un Deus que permite que morra a súa muller, que o fai andar polo mundo e que nin sequera deixa que morra en tanta desgracia, posto que lle alonga a vida. Fixémonos en que o diálogo é cun sapo, ser que tamén simboliza a inxustiza divina: o sapo por feo, pola súa pel fría e viscosa é desprezado –lembremos que na cultura popular, malia que realmente é beneficioso pola eliminación de insectos, se di deles que ouriñan e cospen pezoña, que o seu alento ou aire é maléfico, e tamén se di *sapos e ratos*, *bruxas e meigas*, *fóra das miñas veigas*– sen ter en conta o seu carácter benéfico; e Deus, tremendamente inxusto, permite iso e cala. O sapo, o vello, o poeta... sofren inxustamente, social e persoalmente: se piden axuda a Deus, este cala. De aí o desenlace do poema:

> O pobre do vello, cos anos cangado,
> ergueuse da pedra i o pau recadou;
> virou para os ceos o puño pechado
> e cara ós touzales marchou...

Decatémonos de que esta revolta contra Deus ou contra o ceo ou o ser supremo que dirixe o mundo non está explicitada, senón tan só suxerida nesa actitude do vello de virar contra o ceo o puño pechado: mesmo parece ser unha protesta contra calquera poder inxusto, social ou metafísico. O *sapo* –feo, desprezado, pero útil e bondadoso, pois chora ante as desgracias do vello– simboliza a inxustiza divina que fai que ese sexa inxustamente considerado, mesmo polo propio Deus Creador ou como queiramos chamar a quen rexa o mundo, que o crea feo, desagradable, sen causa nin motivo, como unha crueldade inexplicable. Non cremos que simbolice a natureza nin a estupidez como di José Luis Varela.

"Tempro deserto" baséase tamén nun símbolo de longa tradición: a lámpada. A lámpada protexe e trae tranquilidade nesta tradición simbólica. A lámpada elimina a escuridade da noite. Na época simbolista a lámpada e o cuarto onde escribe o poeta están unidos, de xeito que esta lámpada ilumina ó poeta na busca dunha Aurora que leve tódalas sombras e angustias. Así aparece por exemplo no poema de Mallarmée "Brise marine". Aí están tamén os faros de Hugo e Baudelaire. Sinalemos que Curros, coma os simbolistas, con esta lámpada do seu corazón non busca a Deus, senón *un Dios, algún altar*, é dicir, non hai unha busca do Deus concreto, como en Unamuno ou Blas de Otero, da tradición xudeocristiá, senón a busca de *un Dios, algún altar*, é dicir, o ideal vago e indeterminado dos simbolistas e da poesía que deles procede. O uso do artigo indeterminado *un* e do indefinido *algún* é un acerto estilístico innegable para acadar esta indefición e suxestión. Hai xa que logo retórica, pero non retórica oca, senón sentida, sinxela, pero máis efectiva cá retórica tradicional.

POESÍA LÍRICA TRADICIONAL *VOLTA Ó SOCIAL*

O romanticismo, por boca e práctica de Herder, Novalis, Schlegel, Fauriel, E. Florentino Sanz, Bécquer... defende a recuperación da lírica popular pola expresión de sentimentos sinxelos en poemas breves e subxectivos caracterizados pola ausencia de galas retóricas. Curros está nesta liña. Pero volve *ó social* esta poesía, igual que os místicos do XVI *volvían ó divino* a poesía amorosa. O romanticismo sentimental defendía a composición de *cantares*, *cancións*, *rimas*, *cántigas*... que expresasen sentimentos sinxelos, coma a poesía popular. Mesmo podían dedicarse ó canto. Eran formas de traduci-lo *lieder* xermánico. Curros entra nesta tradición. Un dos temas tópicos desta poesía é a separación dos amantes. Curros emprega este tema na "Cántiga", pero vólveo ó social ó relacionalo coa emigración. O mesmo ocorre co poema "O maio". Algo parecido ocorre co costumismo. Un dos temas preferidos da poesía galega e mesmo da prosa galega da década dos oitenta era o costumismo. Se se consulta *O Tío Marcos da Portela* aparecen feixes e feixes de poemas e relatos costumistas sobre festas, romaxes, etc. Curros *volve* tamén esta literatura costumista ó social. Así podemos considerar "As cartas" e "Tangaraños".

A POÉTICA REVOLUCIONARIA E SATÍRICA DE CURROS: A PROPÓSITO DE *O DIVINO SAINETE*

Cando se analiza *O divino sainete* é un tópico falar do ton satírico de Curros e de enraizalo sen máis nun anticlericalismo de raíz popular, se non groseiro. O propio *O Tío Marcos da Portela* fai unha crítica demoledora:

> ... apoderoise d´él a manía d´a impiedade: unha desgracia... son froles sin perfume ou folerpas de neve polo frío que deixan no corazón. O ánxel transformouse en diaño... fala de cregos ou de beatas e, adios poesía, aparés o anxel rebelde botando sapos e cobras entre as garridas froles dos seus feitizadores versos. Axudado pola súa ispiración espontánea e subrime canta com´un reiseñol; arrastrado pol-a sua manía rosma com´a un can de palleiro ou ben oubea coma un lobo da serra. Dios ben sabe canto sinto e canto choro caladamente esta tolería do privilexiado poeta das musas galegas. ¿Quen foi o causante da transformación do seu esprito? ¿Por que non canta Curros Enríquez como cantaba onte? Leve xuncras os apasionamentos d'escola que tales estragos fixeron.
> (12 agosto 1888. Parrafeo 241).

Un crítico actual, e laureado este ano coa medalla de Galicia co gallo da festa de Santiago Apóstolo, José Luis Varela, di o seguinte: "un éxito inicial [refírese o crítico a *Aires* e a saída con ben de Curros do célebre xuízo] puede malograr un artista... Y el resultado fue afirmar en Curros su vieja veta gibelina, que culmina en *O divino sainete*, libro de escándalo por el que no siempre es fácil caminar sin taparse las narices". O mesmo Carballo Calero di sobre ésta obra que "é o humor rústico da nosa terra, de tono pesimista e sarcástico... un humor negro, mesto e fervente... O riso de Curros é lúgubre...". Eu coido que, dentro do ideario republicano de Curros, cómpre relacionar algunhas das técnicas do poema coa literatura satírica, especialmente co xornalismo político e gráfico satírico, que corre antes da Gloriosa, despois e durante a Restauración. As revistas satíricas, con caricaturas grotescas sobre personaxes públicos, eran frecuentes en Francia, estaban tamén moi estendidas en Italia desde a década dos sesenta e contiñan unha abundante crítica anticlerical. Algúns títulos destes xornais son *El Nene*, *Gil Blas*. Os personaxes políticos da época aparecen caricaturizados dun xeito similar a como aparecen estes personaxes en *O divino sainete*. Por outra banda, xorde unha literatura paródica abundante de tema político, para satirizar personaxes da época. Neste sentido no xornal satírico político *Gil Blas*, trala caída de Isabel II, Manuel del Palacio escribiu unha sátira política que parodiaba as *Coplas a la muerte de su padre* de Jorge Manrique:

> ¿Que se hizo doña Isabel?
> Los señores de Borbón,
> ¿que se hicieron?

Ó longo da sátira-parodia aparecen versos coma os seguintes:

> ¿Que fue de tanto bribón
> como tuvieron?;
> tanto vestido de fiesta
> y tantas carnes pintadas
> por las herpes
> tanto andar de jubileos

y cantar el gori gori
sin recato.
Tanto principito injerto
de los que padre el marido
ser rehusa;
tanto engaño encubierto
como no se ha conocido
ni en la Inclusa.

Ante a chegada da Unión Liberal, *Doña Manuela*, outra revista da época, publica unha parodia duns coñecidos versos de Espronceda para referirse ós cesantes:

Hojas del árbol caídas,
juguetes del viento son:
las credenciales perdidas
¡ay! son brevas desprendidas
de la higuera de la Unión.

Manuel del Palacio fai un retrato paródico de O´Donnell, tamén en *Gil Blas*:

Ha ganado batallas
sin hacer fuego;
ha saltado más vallas
que potro ciego;
y héroe o caído
sin servir para nada
todo lo ha sido.

Gil Blas tamén publica unha copla en que se di que se recibiu un telegrama en verso do inferno sobre a morte de Narváez:

Llegó el duque de Valencia;
se le está poniendo el rabo.
Se espera con impaciencia
a don Luis González Bravo.

Mesmo non faltan os epitafios cómicos:

Don Francisco de Asís
un marido complaciente
yace en esta tumba fría,
del cual afirma la gente
que nunca estuvo al corriente
de los hijos que tenía.

A raíña destronada aparece reducida a unha bailarina de cancán:

Que la ex-reina va a vivir
en el gran barrio Latino.
Allí bailará el can-can.

Cando cae a I República e tralo golpe de estado de Pavía, Nicolás Estévanez escribe unha parodia política da célebre rima de Bécquer "Volverán las oscuras golondrinas":

Volverá la partida de la porra
volverán a romperle las costillas
a todo el que trascienda a federal.
Volverá la duquesa de la Torre
pero los de las gorras coloradas
esos no volverán.
Volverán calamares sin vergüenza
a transferir millones, o robar,
y volverán a España los Borbones
y frailes y jesuitas volverán,
y volverá a sus trinos Castelar
pero aquella gorrita colorada,
no me la pongo más.

Dentro desta literatura satírica consérvase a colección de gravados con texto literario que Gustavo Adolfo Bécquer e Valeriano Bécquer, malia as súas ideas conservadoras, baixo o pseudónimo *SEM* prepararon para publicar no citado *Gil Blas*. O gravado número 2 presenta a liberdade rodeada por cregos-toupeiras e coa lenda "Cuidado con los topos". En *O divino sainete* os crentes que van no tren dos sete pecados son unha "gavilla de crentes". Os conservadores ou os católicos ultramontanos eran representados nestes debuxos como un fato de persoas, ó chou, para así degradalos, como se pode ver en *El carnaval en París*-22-; no departamento da gula Curros presenta un fato de frades –"ouscenos, crasos, cebados"– que incluso comen carne humana, pois mesmo están a rillar en Murguía. Comparemos esta deshumanización dos cregos coa lámina 89, na que aparecen convertidos nuns vulgares asasinos, e nunha técnica do mundo ó revés empuñando armas e cometendo un asasinato; o mesmo ocorre na 96. O vagón da ira presenta uns carlistas que rezan con falsa mansedume. Sen embargo, neste mundo ó revés da hipocrisía, os que rezan son perigosos criminais. As sotanas e os hábitos esconden realmente armas. Véxanse as láminas dos cregos asasinos do gobernador civil de Burgos 89 e 96. No mundo ó revés que é *O divino sainete* o tren da luxuria é presentado do mesmo xeito e di que se ve "entre os brazos dunha dona, / que me tomaba por Cristo" ou que observa como "cen beatas e beatos / rufando misticamente / como na xaneira os gatos". Na citada obra gráfica son frecuentes os cregos e monxas presos na luxuria, mesmo a propia sor Patrocinio ou Claret –láminas 6, 17, 19, 35, 40, 69, 70. Todo é mentira, nada é o que parece: Catón foi usureiro, Shakespeare daba gando a logro, San Rosendo ten unha neta... Realmente Curros non só critica a Igrexa, senón a España da Restauración: todo é teatro, todo é falso, a xustiza e a honradez só son aparencias. Fixémonos que na avaricia non aparecen cregos nin monxas: usureiro, libreiro, indiano. *O divino sainete* é unha sátira anticlerical, pero tamén unha sátira contra a España da Restauración, baseada no contraste que se dá entre a imaxe pública da monarquía e dos políticos e a realidade. A Restauración é vista como continuación da etapa de Isabel II: institucións como monarquía, políticos ou a igrexa, que simbolizan a moralidade, realmente son pozos de corrupción. Unha cousa é a imaxe externa e outra a realidade. A caricatura política e o xornalismo crítico humorístico amosaban esta antítese entre imaxe oficial e realidade para desenmascara-la hipocrisía. Curros inspírase nesas caricaturas e nese xornalismo, como tamén fixo Valle Inclán para construí-los seus esperpentos en *El Ruedo Ibérico*. Xa que logo hai que pór *O divino sainete* en relación coa literatura rexeneracionista e crítica que cristalizará no 98 e especialmente con Valle, que presenta esta etapa como unha mala obra de teatro, coma unha fantasmagoría onde a realidade descarnada de ineptitude e corrupción aparece agochada baixo un manto de solemnidade. No artigo "El libro de Amblard" (*Diario de la Marina*, 1898) Curros, nunha liña moi rexeneracionista e do noventa e oito, ve os gobernantes da Restauración causantes do Desastre como "autómatas..., grandes alienados, más dignos de habitar en un manicomio que de dirigir una nación...".

A RETÓRICA REPUBLICANA

En Curros abundan as referencias á cultura greco-latina e tamén ó cristianismo. A valoración da cultura greco-latina, fundadora da democracia e da república, así como a revalorización da figura de Cristo, era un dos grandes tópicos da retórica republicana dos tempos de Curros e el bota man dela. Reparemos que esta retórica mesmo chegou ó pobo, que bautizaba os seus fillos e fillas cos nomes tomados da época da república romana. Isto explica a abundancia de referencias ó mundo grecolatino e ata á súa mitoloxía en Curros, pois sempre se fala de Curros como poeta popular, pero non se cita tanto o seu valor como introductor de cultismos, aínda que sexa deformados, e de referencias ó mundo clásico na súa poesía. Na retórica republicana posterior á Gloriosa Cristo será símbolo da moral nova republicana, como se pode ver no artigo de Curros "El símbolo". Desde a época da Gloriosa era un tópico da literatura política republicana a utilización da figura de Cristo e da biblia; nesta retórica destacaba Roque Varcia, que polos anos de formación de Curros, na década dos setenta, publicaba acesos panfletos políticos con imaxinería bíblica. Esta retórica permitiralle a Curros expresar como o galego e a súa mensaxe pode ser universal, malia ser esta unha lingua minoritaria, e así supera-la vella contradicción de galego-lingua universal do progreso do poema que abre *Aires*. No citado artigo "El símbolo" (*La Tierra Gallega*, 14 de abril de 1895) expresa que Cristo adiantouse combatendo privilexios, defendeu o local opóndose como xudeu ó imperio romano e é así o primeiro gran anticentralista; predica en arameo, lingua minoritaria, que non era o latín do imperio nin sequera o hebreo culto. Non fai falta empregar unha lingua maioritaria para que a mensaxe se estenda polo mundo.

Esta recuperación do mundo clásico dentro da ideoloxía republicana fai tamén que Curros introduza, aínda que sexa deformados, un gran número de cultismos na súa lingua e tamén de referencias mitolóxicas ou á historia de Grecia e Roma, o que constitúe un factor innegable para o enriquecemento léxico do galego e para a súa dignificación.

CURROS E O FUTURO

Curros é tamén un poeta que deixa ve-lo futuro. O canto á locomotora, en perfecta consonancia co río que sacia a súa sede, fainos relacionar a Curros con Withmann –que tamén cantou a locomotora en consonancia co progreso– ou mesmo coa estética vangardista do futurismo. A desmitificación humorística que fai da igrexa e dos seus en "No convento", por exemplo, lévanos a pensar no humor dadá e das vangardas –como non relacionalo, por exemplo, coa parodia do Escorial que escribe Paul Morand ou coa *Guía estival del paraíso* de Alberti. Por fin, ata o humor surrealista aparece nos versos de "No convento":

> e pónseme a rosmar Santa Lucía,
> porque quixen a un cego darlle un día
> xiquera un ollo dos que ten no prato.

Xa que logo, Curros é un poeta social, un gran poeta social, pero tamén moitas cousas máis. Poeta que mira cara ó pasado e cara ó futuro, poeta que trata a persoa desde o seu aspecto social ó íntimo, un poeta total e que non carece de retórica nin poética, senón que usa en cada momento a retórica e poética que convén a cada subxénero poético. Privou nel a retórica ou poética de combate de loita, pero non porque descoñecese outras, senón porque consideraba que naquel momento era a retórica que debía imperar, pois a Restauración para el, como ben sinala na biografía de Eduardo Chao, era a volta ós peores tempos de Isabel II anteriores á Gloriosa.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alonso Montero, X. (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica del siglo XIX*, Lugo, Celta.

Curros Enríquez, M. (1979): *Obras completas*, Madrid, Aguilar.

Losada Diéguez, A. (1981): *Obra completa*, Vigo, Xerais.

O Tío Marcos d´a Portela (1984). A Coruña, Edivar. Edición facsímile, Tomo V.

VV.AA. (1991): *Los Borbones en pelota*, Madrid, Museo Universal.

DOUS PARADIGMAS HORACIANOS EN CURROS: O *VATES* E O POETA CIVIL

Xosé Manuel Vélez Latorre
Inst. Bacharelato "E. Blanco Amor", Ourense

INTRODUCCIÓN: HORACIO E(N) CURROS

Ó comezo desta comunicación queremos apuntar que pode parecer arriscado facer un paralelismo entre dous poetas tan arredados no tempo, e cunha visión do mundo ben distinta; pero, en boa medida, *mutantis mutandis*, a situación de Curros ante a literatura galega agora renacente era semellante á de Horacio. Horacio adaptaba a lírica grega, e creaba algo novo: unha lírica latina, sendo consciente disto e expresándoo claramente nos seus textos metaliterarios. Cando Curros escribe *O Divino Sainete*, obra chea de reflexións sobre a situación da literatura galega do momento, está ó mesmo tempo propóndonos un canon e distanciándose del. Só se entende *O Divino Sainete* se se ten en conta que, para el, Rosalía e Añón (ó que Curros presenta insistentemente como "o vate") teñen o mesmo valor fundacional dunha tradición ca Safo e Alceo para Horacio.

Recordaremos que xa contamos con dous estudios sobre a tradición clásica en Curros (Pociña, Moralejo)[1], que catalogan as alusións ó mundo grecorromano. Estes dous estudios fan un elenco de material que a educación e as lecturas de calquera persoa da época con estudios posuía, e que forneceu de colorido e alusións mitolóxicas e históricas referidas á Antigüidade a boa parte da poesía do XIX. Pero xa o levaba facendo dende o Renacemento, e nomeadamente de xeito moi estereotipado no Neoclasicismo do XVIII. É ben sabido que Curros, como home do Romanticismo europeo, ten unha concepción do poeta e da poesía máis achegada á rebeldía –inconformismo– e á ruptura ca próxima á imitación neoclásica dos modelos grecolatinos; pero, home de cultura ben asentada, non deixou de conformar parte da súa obra en moldes clásicos, como o fixo, por exemplo, o Victor Hugo das *Odas*.

---

[1] Andrés Pociña, "O mundo crásico en Rosalía, Curros e Pondal", *Primera Reunión Gallega de Estudios Clásicos* (Santiago-Pontevedra, 2-4 julio 1979. Ponencias y comunicaciones), Universidade de Santiago-Secretariado de Publicacións, Santiago de Compostela, 1981, pp. 418-434 (sobre Curros, pp. 422-426).
J.J. Moralejo, "O mundo clásico en Curros", en *Cinguidos por unha ạrela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*, tomo II-Literatura, Servicio de Publicacións, Univ. de Santiago de Compostela, 1999, pp. 997-1017.

Queremos aquí, pois, interpretar máis ben a achega de esquemas de pensamento de Horacio a Curros. Comezaremos por indicar algo que teñen en común, a pesar dos séculos que os separan: o mesmo que a crítica académica sinalou a existencia de dous Horacios, o poeta político, público, civil, e o poeta privado, epicúreo e sentimental, así tamén tendeu a crítica e as historias da Literatura a dividir a Curros nun "Curros-poeta civil", de estética realista, "comprometido e anticlerical", fronte a un "Curros-poeta íntimo", sentimental e figura de interese no Simbolismo europeo[2].

O Horacio de Curros é, pois, o da poesía "civil", da poesía pública e política, e o das reflexións metapoéticas sobre a figura do poeta e do artista, o das reflexións programáticas sobre o lugar da súa obra no sistema da súa literatura. Non o Horacio da percepción da Natureza, o dos ritmos naturais da vida no agro.

Sen embargo, non está de todo ausente o sentimento horaciano da Natureza en Curros. Así, o poema "A primaveira" (de *Aires*...) baséase no mesmo esquema que o "Solvitur acris hiems" e o "Ne forte credas..." de Horacio: o contraste entre a Natureza que rexorde e a tristeza do poeta. Pero o transfondo filosófico de Horacio está substituído pola sensibilidade romántica e a pintura, case simbolista, da *paysage de l'ame*.

Centrándonos nas reflexións metapoéticas, subliñemos primeiro un vello *topos* clásico: a contraposición entre a aprendizaxe do poeta e o "dote natural", que aparece no poema "Á Sociedade Lírica da Habana *Aires da miña terra*". Un poema moi interesante para o pensamento de Curros sobre a propia figura do poeta, ou sexa, unha reflexión metapoética sete anos despois da publicación de *Aires*... Aquí presenta Curros o *topos* da (falsa) modestia:

---

[2] Ver Richard A. Cardwell, "Escribir nas marxes: Curros Enríquez, Galicia e o simbolismo europeo", en *Actas I Simposio de Estudios Galegos de Oxford*, Ed. Xunta de Galicia, 1993, pp. 69-79.

> Nin sei tocar nin sei cantar (v. 51).

Narra o poeta unha suposta anécdota da súa infancia:

> Cando eu era rapaz, fago memoria
> que saíndo a ruar polos fiadeiros
> tropecei unha noite cunha Musa,
> gran cantadora de feitíos vellos.
> Do seu doce parlar enfeitizado,
> namoreina; acetou; pedinlle celos
> e por toda resposta deume un fillo,
> outra proba de amor non tendo a xeito.

O *fillo* é o su poema "O gueiteiro", centrado na figura do "Gaiteiro de Penalta", que aquí representa toda a obra *Aires da miña terra*.

Pois ben, a inspiración horaciana é directa. Horacio na súa Oda 4ª do libro III ("Descende caelo et dic age tibia") presenta unha suposta anécdota sobre si mesmo: sendo neno, perdérase polo monte Vúltur, preto de Venusia, a patria do poeta. Alí quedou durmido, e unhas pombas cubrírono misteriosamente con follas tenras, protexéndoo das feras salvaxes co sagrado loureiro e o mirto, símbolo das Musas. Así quedaría o poeta consagrado por estas.

O máis sorprendente é que Curros desdobra a imitación horaciana, dunha banda porque en Horacio aparece ademais presentado o seu libro como "puer", como neno; e doutra banda porque Curros, ó final do seu poema, volve presentar unha suposta anécdota persoal acontecida en Madrid, na que el atopa un neno que fai música gloriosamente: un neno galego, medio abandonado e pobre. A continuación faise claro que o neno é alegoría da propia poesía galega, co cal cambia o sentido dende a inspiración persoal ó ámbito comunitario.

Para as reflexións metapoéticas de Curros o poema central, á parte deste poema e de "Crebar as liras", é, naturalmente, "Introducción" a *Aires*...

O VATE COMO POETA INSPIRADO E ORACULAR

Centrados na figura do vate, a "Introducción" presenta un dos aspectos deste: a do poeta inspirado, oracular. O poeta é portador dunha verdade misteriosa, superior, reveladora; está próximo a isto a idea que aparece no poema "A Palabra", no que se utiliza a figura de Mahoma e o seu Corán para demostrar o poder da palabra. Pero

> As xentes tristes que no verbo humano
> percuran os ideales qu' entreveron,
> cando ó vate interrogan, novo Oráculo,
> queren revelacións, que non misterios.

Estes versos, se os illamos fronte ó seu contexto inmediato (a cuestión do idioma e a antítese localismo/universalidade), son unha clara apelación á poesía como comunicación. Pero Curros é ben consciente da orixe irracional da poesía, da súa proximidade ás formas da relixión primitiva. Así, en "O gueiteiro" este (que é "Músico on tempo e poeta", v. 86) é presentado varias veces neste sentido: verso 13: "como on profeta ispirado", v. 56: "Pero cando el no turreiro/cal na trébede a Sibila/pegaba o pío primeiro...", v. 81: comparación con Orfeo...

Esta idea é clásica, e, por citar un poema horaciano, está en III, 25, a oda a Baco.

O VATE, EXPRESIÓN DA COMUNIDADE

O vate fala como expresión da comunidade: tanto nos poemas políticos de Horacio, como en Curros. En Horacio canta como expresión do conxunto dos cidadáns, en Curros como "canto dos servos, dos ilotas", e tamén de Galicia.

A referencia clásica non é decorativa para interpretar o poema "Crebar as liras!", senón crucial e ata agora pouco atendida. A súa orixe está na represión que sobre a Literatura latina caeu na época final da dinastía xulio-claudia: véxase a postura dos satíricos, Persio en especial.

O VATE, POETA INCOMPRENDIDO

Pero, aínda que fale como expresión da comunidade, o poeta non encontra a comprensión desta, de aí os seus problemas persoais, que afectaron a Horacio (incomprensión ante a publicación da primeira recompilación das súas Odas) e tamén a Curros (procesos xudiciais, xenreiras tanto en Galicia como na emigración...). Isto é unha contradicción que sofre o poeta, pois é atacado por aqueles ós que quere defender. Así, só hai que pensar nos reproches ó poeta que lle dirixe a manceba do cura, no poema "O vento", representante do vulgo dominado pola superstición.

A idea de que o vate é un personaxe non integrado plenamente, por enriba do resto dos humanos, aparece en III, 1, v. 1: "Odi profanum volgus et arceo": "Detesto o vulgo profano, e rexéitoo".

Tamén en Horacio II, 20 (v. 3–4: "Levarame polos transparentes aires unha ala insólita e poderosa, a min, poeta biforme, e xa non demorarei máis a miña estadía na terra, e abandonarei as súas cidades, porque estou por riba da envexa").

O VATE E A INMORTALIDADE

Outro aspecto, relacionado co anterior, deste paradigma da cultura occidental de raíz grecolatina que é o *vates* é a idea de que, como inspirado polos deuses, é alguén que procura a inmortalidade. A idea aparece en Curros, pero utilizada retoricamente no *topos* da falsa modestia, por exemplo en "Ó pobo cruñés", e aplicada a outros, por exemplo en "Os Dióscoros". O poder case demiúrxico do poeta aparece nos famosos versos de "A espiña":

> Dios, a quen prougo deixar
> moitas cousas incompretas,
> impúxolles ós poetas
> o deber de as terminar.

EXCURSUS SOBRE UN PROCEDEMENTO RETÓRICO: A PERSONIFICACIÓN EN HORACIO E CURROS

Outro ámbito de inspiración horaciana, xa non no campo temático, senón estilístico, é o pouco estudiado uso da personificación en Curros. A personificación é un recurso que aparece de distintas maneiras. En ocasións personifícase un obxecto inanimado pero de gran transcendencia simbólica. Este recurso pode dar lugar a curiosos efectos estilísticos, bastante típicos de Curros. Así, cando no poema "Na chegada a Ourense da primeira locomotora" se presenta:

> Catedral, demagogo de pedra,
> dun pobo fanático erguida no medio,
> repinica esas chocas campanas
> en sinal de alegría e contento.

Pero este poema está en realidade baseado na personificación (así como na comparación): á máquina, á locomotora atribúenselle aspectos animados e mesmo humanos e divinos; tamén ó río (que dá "auga ó sedento"; dise que é "bon samaritano"). Este tipo de personificación é unha das fontes do máis peculiar do estilo currosiano, que unhas veces provoca un humorismo seguramente involuntario pola súa audacia. Curros consegue efectos moi rechamantes polo procedemento de describir un obxecto, feito ou cerimonia (normalmente relacionado coa relixión) con detalle e riqueza descritiva e colorista, para, despois, darlle a volta traspoñendo as características do primeiro obxecto, feito ou cerimonia a unha persoa ou feito ideoloxicamente oposto –ámbito do primeiro, do seu referente. Así, Castelar é o novo San Bieito (en "Tangaraños"), a locomotora é a Nosa Señora de Ferro ("Na chegada..."), os grandes xenios galegos son "o verdadeiro/ Ciprianillo"...

Existen máis exemplos, e hai que recordar que este recurso retórico e estilístico procede en último termo da técnica de composición do epigrama, xa na Antigüidade grecolatina: trátase de facer concibir unhas expectativas ó lector para, ó final, sorprendelo cunha asociación chocante, o "aguillón final" do epigrama; é tamén un recurso retórico presente no relato popular humorístico e no chiste. Pero o que fai Curros é construír poemas enteiros, mesmo de certa extensión, sobre esta armazón.

Outro tipo de personificación é a que dá trazos físicos a valores morais e ideas abstractas. Este é un dos trazos máis típicos da poesía das *Odas* de Horacio, como o será de certos autores da fin da Antigüidade e dará, entre outras cousas, orixe ó alegorismo medieval.

É un recurso tamén propio dos filósofos, para ilustraren mellor a atribución de características ós conceptos abstractos ou para animar os seus textos con recursos retóricos e estilísticos de ornato. Pero en Horacio e na poesía, en xeral, serve sobre todo para isto último. Así, por exemplo, na oda I, 35, "O diva, quae regis Antium", dedicada á Fortuna, aparece esta (despois de todo xa non só personificada, senón divinizada nas sociedades antigas), pero tamén o "cruel Destino" (*saeva Necessitas*), a "Esperanza" (*Spes*) e a "infrecuente Fidelidade" (rara Necessitas), no cortexo ou séquito da Fortuna, e aparecen con certos atributos simbólicos persoais.

En Curros temos bastantes exemplos deste segundo tipo de personificación: a Fe, a Liberdade ("Pelegrinos, a Roma"), a Esperanza e a Liberdade no poema "Alborada", no que se usa a imaxe clásica da caixa de Pandora, e tiña así unha oportunidade clara para a personificación de conceptos abstractos.

O VATE COMO FUSTRIGADOR DOS MALES MORAIS

O vate é, tanto para Horacio como para Ovidio, o vate fustrigador (poderíase dicir) filosófico dos males morais da época. A formulación clara en Curros:

> Triadas, miñas triadas
> (...)
> Ladrade, mordede, ride:
> onde haxa virtú, bicade;
> onde haxa vicio, feride.
> (*O Divino Saịnete* v. 91, 97-99).

Tamén no seu poema "Encomenda", do que falarei más adiante.

Esta función da poesía aparece en numerosas odas de Horacio, pero a diferencia é que nas odas hai sempre un trasfondo filosófico do que proceden as ideas sobre moral, e á que tenden. Son ideas da filosofía epicúrea e estoica das que Horacio, un ecléctico, fai unha síntese moi persoal. Fronte a isto, en Curros hai sobre todo unha crítica social, política e de costumes, na que as abstraccións están sempre moi pegadas á anécdota que lle serve de base e non hai unha escola filosófica concreta detrás, senón unha amálgama de ideas do positivismo progresista do século XIX.

Por outra parte, en Horacio hai un certo pesimismo de fondo (especialmente nas reflexións sobre o paso do tempo e o tema da morte) que non hai en Curros, que cre no Progreso e no triunfo das ideas novas na Humanidade.

UNHA NOVA LECTURA DO POEMA "ENCOMENDA"

Esa mensaxe ideolóxica en favor do Progreso de ética humanitarista está, certamente, presente, en moitos poemas, pero pode facernos esquecer lecturas máis ricas e complexas doutros poemas de Curros, especialmente no que se refire ás reflexións metaliterarias. E aquí queremos dar unha nova interpretación, axudándonos precisamente da tradición clásica, dun destes poemas.

Hai algo que sempre me sorprendeu no seu poema "Encomenda". É preciso recordar, ante todo, que este é un dos máis citados para ilustrar a concepción da poesía como labor ético. Pero o que realmente nos di o poeta é que esa é unha das cordas da lira; hai que supor que ten outras. E o máis sorprendente é que insiste en que é unha corda que el non toca, ou polo menos só en "ensaios"; é unha corda que quizais non chegue a tocar:

> Teño unha corda muda
> na miña lira torva
> (...)
> Cando nos meus ensaios
> sona a compás das outras
> (...)
> Ninguén ouíu aínda
> as cántigas que entoa.

A formulación, pois, é de certo retraemento: o poeta precisamente declara non tocar esa corda, á que se refire con termos que recordan outras reflexións sobre o poder sobrenatural da poesía; así a referencia relixiosa a que as xentes todas virán "como detrás de Cristo". Neste texto o poeta parece ter medo mesmo do poder da súa propia palabra. Compáraa cun coitelo (unha moi posible alusión ó mito da castración de Urano[3]), co trono (símbolo de Xúpiter), coas furias que saen do sangue de Saturno... Pero aquí hai algo máis. Aquí hai, por medio da tradición clásica moi ben agachada e moi axustadamente explicitada no que é preciso, unha alusión á gran rebelión da segunda xeración dos deuses olímpicos contra o seu pai tiránico Saturno, que para un progresista do século XIX como Curros non podía simbolizar outra cousa que a revolución que dese a xustiza ós escravos e ós ilotas. A forza da expresión correspóndese coa violencia do mito, prolongado nas titanomaquias e xigantomaquias da época clásica, nas que se describe que tales loitas sacudiron todo o Universo (di Curros no v. 8: "que os ceus se desproman").

Hai, pois, nestes versos a referencia ós temas, ó ton e ó poder do poeta *épico*[4]. Esta referencia mestúrase coas alusións bíblicas (v. 17, v. 19-20), e volve aparecer na imaxe da subida á "cima/ sagrada e vitoriosa" dos que teñen esas "arpas"; vemos aquí non só a subida á victoria do Progreso, senón principalmente a subida ó Parnaso, ó monte dos poetas coroados, á imaxe da "gloria" literaria. (Da que o poeta Curros, dorida figura romántica, se exclúe: v. 39-40). Podemos arriscarnos a ver aquí a manifestación de Curros da necesidade de escribir un poema épico "culto" na literatura galega; sería esa a "Encomenda" de Curros á súa propia xeración ou á inmediatamente seguinte. ¿Teriamos aquí, pois, a idea-guía pondaliá *avant la lettre*? Deixamos a cuestión aberta, pero cremos que é de interese: un poema que ata o de agora tivo unha interpretación univocamente moral, ética e política amosa unha faceta como texto programático de alcance puramente literario, no momento de constitución dun novo sistema literario segundo o modelo das outras literaturas modernas e antigas onde no comezo hai un *epos*, un poema épico. Pero esta reflexión programática está inserida nun libro de *lírica*. Hai que recordar que o poema narrativo "A Virxe do Cristal" non ten a altura, o tema nin o ton apropiado comparable ós poemas épicos que dan orixe ás literaturas antigas e modernas: por poñer só un detalle, non hai combates, loitas, mitoloxía, feitos heroicos.

---

[3] Neste poema parece confundir Curros a Urano con Saturno, polo feito de que os dous foron destronados polo seu descendente.

[4] Sen dúbida, isto é o que no fondo notan aqueles que ven neste poema un ton pondalián.

A ambición de compor un poema épico culto en galego é, pois, un tema que entra máis cedo do que pensabamos nas reflexións (explícitas ou latentes) sobre a constitución do propio sistema da literatura galega e a súa canonización, o establecemento dun canon que non pode ser só de autores, senón tamén, por herdanza clásica, de xéneros e subxéneros.

A "Encomenda", pois, que fai Curros ós poetas galegos (pois ós poetas, ás outras "harpas" é a quen se dirixe o poema) é a de algo certamente difícil –que o propio Curros pensaba que superaba a súa capacidade e preparación (a *ars* horaciana) ou o seu talante, o seu *ingenium*... Así, marcaba Curros ó mesmo tempo unha distancia cos poetas da súa propia xeración e os da inmediatamente posterior, retándoos a unha tarefa necesaria pero moi traballosa. Visto o que custou a Pondal levala a cabo nos *Eoas*, ou a Vaamonde Lores nos *Calaicos*, a encomenda de Curros aparece como moito menos xenerosa do que semella. Pero é perfectamente coherente co que lle interesa a Curros, como a calquera autor con ambicións, para situarse el mesmo nun lugar de excelencia no sistema literario que agora estaba nacendo.

CONCLUSIÓN

Concluiremos apuntando, como síntese deste pequeno capítulo dun "Horacio en Galicia" aínda por facer, que, fronte a outras influencias horacianas noutros autores e épocas, o certo é que o horacianismo de Curros aparece principalmente na súa poesía "civil" e nas súas reflexións metapoéticas sobre a figura do poeta e do artista. Non é o Horacio privado e epicúreo, o Horacio do banquete e o amor, o que inflúe en Curros, pero tampouco o da fina percepción da Natureza e os ritmos naturais da vida no agro. Fronte a este capítulo do horacianismo na literatura galega centrado na figura do poeta civil, temos o seguinte capítulo, no que a recepción do Horacio privado e epicúreo, o Horacio do banquete e o amor si está presente; referímonos ó horacianismo dos seguidores de Curros da escola clasicista, especialmente Vaamonde Lores (nos seus libros *Mágoas* e *Follas ao vento*; é curioso que dedique a súa traducción de Anacreonte a Curros, que non toca esta corda).

V. XORNALISMO

CURROS ENRÍQUEZ: EXHUMACIÓN DUN POEMA DESCOÑECIDO CON ALGUNHAS REFLEXIÓNS E PUNTUALIZACIÓNS LITERARIAS E BIOGRÁFICAS

Xosé María Dobarro Paz
Universidade da Coruña

É dabondo case todo o que se ten contado –mesmo novelado– sobre da vida de Manuel Curros Enríquez.

Datos certos son que naceu en Celanova o 15 de setembro de 1851 e que sendo neno marchou da casa paterna, como el mesmo manifesta, sen precisar idade concreta, no artigo biográfico que, sobre o seu protector Modesto Fernández y González, publicou estando xa na Habana (Curros 1895):

> El que estas líneas escribe, faltaría á un sagrado deber si no aprovechase esta ocasión para rendir al señor Fernández y González un testimonio público de gratitud por el generoso afecto y la decidida protección que le ha venido dispensando desde que en edad muy temprana, niño aún, llegó á Madrid, prófugo de la casa paterna, indigente y desolado, hallando en él desde entonces el amor de un hermano, el consejo de un padre y la tolerancia sin límites de un maestro.

Mais, ¿que debemos entender por “edad muy temprana” ou “niño aún”?

Os que se ocuparon da súa vida tampouco nos aclaran moito a este respecto xa que, aínda que precisan idade, non achegan documentación sólida. O seu fillo Adelardo (1909: 242), que non se levaba con el, e tal vez por iso, contribuíu dabondo á mistificación da vida do pai; dinos que esta marcha se produciu cando tiña dez anos, para de seguido, e sen solución de continuidade, sen mediar outra aclaración, situalo en Londres no tempo en que “la niñez acaba y la juventud principia”.

> Curros Enríquez, á semejanza del llaver de los tiempos viejos, de nuestro sublime Zorrilla, vióse precisado á huir de la casa paterna cuando apenas diez años contaba. Buscando otro ambiente de

> libertad y amor –¡estos fueron sus ideales!– dejó la tierra nativa y fuese á otras, comiendo el amargo pan de la emigración en plenas calles de Londres, cuando la cédula de su vida marcábale ese límite, en que la niñez acaba y la juventud principia.

¿Seguen a ser os dez anos ou pasou algo polo medio do que non se nos informa?

Os moi temperáns dez anos transfórmanse en trece –case catorce– na alusión que á "fuxida" de Celanova nos dá o propio Curros con ocasión da súa presentación ao Certame de Ourense de 1877:

> Esta composición, o mesmo q'o *Gueiteiro* e *Unha boda en Einibó*, foron premeadas n'o certame poéteco que houbo en Ourense o 24 de Febreiro de 1877, con dous mil reás, ofercidos pol-o señor D. Modesto Fernández y González ó autor d'as tres millores poesías dedicadas á cantar unha tradición, un tipo y-unha costume de Galicia. [...] Diante esta acusación, de cuya inxusticia respondían doce anos de soedades y-estrañezas, pasados lonxe d'a miña casa.

A idade incrementase ata os quince nunha outra referencia del mesmo, de ser reais estas palabras que Luciano Cid Hermida (1908: 12) pon na súa boca:

> Ojalá pudiera yo acompañarte á Celanova, porque yo, para mayor desgracia mía, adoro aquella tierra en que tanto sufrí, aquel pueblo y aquella casa en que tanto lloré hasta los quince años en que la abandoné huyendo del furor paternal para arrojarme en un mar lleno de tempestades, donde vivo en perpetuo naufragio!

Tamén no poema que comeza "¡Vigo, ya en tu seno estoy!" dá unha data "dos lustros", mais non nos orienta nada porque descoñecemos a de elaboración e de publicación. Si menciona que era "niño" e que marchara "prófugo/un día de la casa paternal", terminoloxía idéntica, "prófugo de la casa paternal" á que emprega no poema "El olmo del Miño" (1873) e, como se viu, noutros casos.

Mais en ningunha ocasión fai referencia ao "furor paternal" como causa. No poema a Vigo di "¡Soñé!" e "soñara" en "Saúdo", consecuencia, neste segundo caso, de estar "revolto/na louca redemuíña" e "alumeado/por unha estrela maldita".

Aínda que a Celanova en que Curros naceu e pasou a súa infancia tiña máis peso no mundo galego do que hoxe ten –Madoz (1845) censa 866 veciños e 4.330 almas– era unha vila dominada por unha xerarquía eclesiástica ultraconservadora, montaraz, que necesariamente afogaba a quen quixese respirar certa liberdade. Algo similar lle acontecía á capital provincial da aínda recente división territorial española, pois daquela non tiña unha poboación moi superior –o propio Madoz fala de veciños e 5.490 almas– e a catedral, "o demagogo de pedra" cos seus achegados, era a que gobernaba todo, como o poeta tería oportunidade de comprobar en si mesmo en 1880.

Para ansiar, desexar e procurar outros ambientes máis acordes co seu ser inquieto non facía falta o pai reaccionario e represor do que de cotío se nos ten falado. José Benito Reza demostrou hai pouco que o escribán De Curros non era, cando menos politicamente, o que se viña dicindo.

Moi diferente era o clima que se respiraba na localidade máis poboada de Galicia –4.087 veciños e 19.415 almas, tamén segundo Madoz–, berce de levantamentos liberais de carácter progresista (1915, 1920), a "meiga cibdá da Cruña", a "cibdá da torre herculina", onde o neno Curros descobre que Galicia non é só o atraso que coñece, que en determinadas zonas da súa patria existe o progreso polo que devece.

No poema "Saúdo" –do que non temos máis data de composición que a de 1880, cando aparece en *Aires*–, sen dúbida autobiográfico[1], hai alusión a unha chegada á Coruña cando era "neno, si, moi neno", "dun ceio en precura/máis grande que o de Galicia" e "de camiño/pra máis aleixados crimas". A descuberta da cidade vaino cativar de tal xeito que "renunciei terras estranas/i amor pedinche e caricias". A cidade, como "nai cariñosa", deulle "consolo prás miñas bágoas,/prós meus males mediciña".

---

[1] Para López Cid (1951: 3), que non achega xustificación documental, trátase dunha "composición de valor biográfico tal vez decisivo". Por outra banda, Curros escóitalle dicir a Murguía (1905), cando o acto da coroación, ó referirse á súa visita á Coruña: "á la cual niño casi saludaste llamándola nai cariñosa y recibiendo de ella entonces cuanto podía darte: *Consolo prás miñas bágoas/prós meus males, mediciña*", sen que se saiba que houbese resposta do poeta en sentido contrario.

E alí, á beira do tormentoso mar do Orzán, foi onde aprendeu "a estrofa enérxica e fera/da libertá" e escoitou falar do "santo amor da patria/que se sente e non se esprica".

Ao noso entender –aínda que as últimas descubertas de Patrocinio Ríos, ofrecidas neste congreso, acerca das relacións do celanovés cos protestantes, poden reforzar a hipótese da estancia en Londres– o poema non dá pé a supor que esta proxectada viaxe de fuxida da casa –de habela sería outra– tivese como destino a capital británica. Máis ben debemos pensar que optase polo camiño da emigración americana, como faría anos andados partindo, precisamente, da Coruña.

O poema dá a entender que a estancia na cidade herculina o fixo, afortunadamente para el, cambiar de idea e non marchar a onde tiña previsto e si a Madrid, localidade á que chegou, como vimos, de neno.

De feito alí encóntrase cando está a piques de cumprir dezaoito anos, que é cando vai escribir, segundo el mesmo referiu, a súa célebre "Cántiga", que sería a primeira composición súa da que temos noticia, e polo que semella non lle daba valor. De aí que non a dese a coñecer de maneira impresa ata a primeira edición de *Aires da miña terra* (1880) e acompañada dunha nota explicativa que consideraba necesaria:

> Tal é a primeira poesía que escribíu o autor n'o dialeuto pátrio. Non figuraría n'esta coleucion, si a circunstancia d'habela feito popular en Galicia á linda muiñeira que pra éla compuxo o Sr. D. Cesáreo Alonso Salgado, seu querido amigo, non-a fixese dina de ver á lus púbrica. Fóra d'esto, puxeron néla tales variantes os que inda oxe lle fan a honra de tarareála, que o autor xusgóu comenente dála á estampa tal e como a escribiu sobr'o marxe da leucion X d'a *Economía política* de Colmeiro, n'a tarde d'o 5 de Xunio de 1869.

Polo que di, estes foron, sen dúbida, os seus primeiros versos en galego, en "dialeuto pátrio", o que parece dar a entender que xa escribira outros en español, dos que non dá máis noticia, e, a día de hoxe, pouco máis sabemos destes seus inicios como escritor que as palabras de seu fillo Adelardo (1909: 242),

> Careciendo, pues, de pan y de hogar, escribió sus primeros versos; y en aquellos días que transcurrieron para la nación española, precursores de la revolución de septiembre del 68, ya Curros Enríquez era considerado como una futura gloria de las letras patrias.

que son a todas luces esaxeradas, pois é obvio que en calquera tempo, ámbito xeográfico ou lingüístico foron poucos, e menos aínda aos dezaseis ou dezasete anos, os que puideron comer da poesía. ¿Haberíaos?

Foi na prensa madrileña, no xornal *El Combate*, onde apareceu a primeira poesía da que temos noticia. Trátase da composición "Al Dos de Mayo", datada neste mesmo día do ano 1872. Un mes despois, tamén noutro xornal da capital do Estado, *La Ilustración Republicana Federal* (8-VI-1872), daría a coñecer "Tributo de sangre". Xa que logo, deuse a coñecer como poeta en español e fóra de Galicia.

Para atoparmos un texto seu na prensa galega hai que agardar algo máis dun ano, pois, que se saiba, o primeiro poema aparecido entre nós foi "El itinerario. Confidencia", dentro da "Sección de Variedades" do ourensán *El Correo de Galicia* (63, 20-VIII-1873)[2], asinado en Madrid como MANUEL CURROS Y ENRÍQUEZ[3]. Por estas datas, da man de Felipe Picatoste, entrara a formar parte da redacción dun diario tan pouco poético como a *Gaceta de Madrid*.

---

[2] Xornal democrático aparecido en setembro de 1872 que, primeiro baixo a dirección de Juan Manuel Paz Nóvoa –o primeiro defensor de Curros en 1880– e despois de Manuel de la Peña Rucabado, vía a luz seis veces ao mes.

[3] As páxinas deste mesmo xornal recollerían sucesivamente "El canto de la República" (70, 25-X-1873) (MANUEL CURROS); "La guerra civil. Oda" (77, 30-X-1873) (Madrid, 1873, MANUEL CURROS Y ENRÍQUEZ); "La primera cana" (98, 25-II-1874) (Madrid, Febrero 10 de 1874, Manuel Curros y Enríquez); "La despedida. Oriental" (104, 31-III-1874) (Manuel Curros y Enríquez); "En la temprana muerte del niño J. V. B." (120, 20-VI-1874) (M. CURROS Y ENRÍQUEZ) e "Vacilaciones. Á Emilio" (132, 21-VIII-1874) (MANUEL CURROS Y ENRÍQUEZ).

O 1º de xaneiro de 1874 vía a luz *El Heraldo Gallego. Semanario de Ciencias, Artes y Literatura*, que tiña como lema: "Galicia ante todo, Galicia sobre todo". No editorial indicaba que o seu obxectivo era a defensa de Galicia sen adscrición política. Na sección "Variedades" daba noticia de que diferentes escritores galegos manifestaran a súa adhesión ao proxecto e mais disposición a colaborar.

> Habiéndonos dirigido en carta circular fecha 10 de Diciembre á los principales escritores y poetas gallegos, hemos tenido la suprema satisfación de recibir atentas y afectuosas cartas que revelan un levantado sentimiento, un profundo amor á Galicia, de los señores siguientes: D. M. Murguía, B. Vicetto, T. Vesteiro Torres, P. Ruíz Enríquez, R. Barros Sibelo, L. Taboada, I. Armesto, M. Curros Enríquez, L. A. Mestre, B. Barreiro, D. Ulloa, M. González Álvarez, J. M. Posada, R. Rua Figueroa, H. Cid, J. M. de Alcántara, A. Vicenti y Rey, E. Álvarez Pertierra; además contamos con la colaboración de las inspiradas poetisas gallegas Doña Rosalía de Castro y Doña Emilia Calé y Torres de Quintero y con la de varias personas ilustradas de esta Ciudad.

Curros figura entre eles[4] e iniciou a colaboración de camiño. Xa no n.º 2 (8-I-1874) podemos ler a composición en español "En el aniversario de la muerte del príncipe de los ingenios españoles", datada en Madrid o 21 de abril de 1873 e acompañada dunha nota da redacción que facía saber que se daba á prensa por vez primeira.

> Esta bella poesía ha sido leída en la Academia científica literaria de Madrid con motivo de una reunión extraordinaria celebrada en honor de Cervantes, siendo por primera vez publicada en las columnas de nuestro Semanario.

---

[4] Repárese en que tamén están Murguía e Rosalía, que, efectivamente, colaborarían ata que se produciu o desafortunado enfrontamento entre o historiador e o director do xornal.

Poucos días despois, no n.º 5 (29-I-1874), iniciábase a publicación de "El Maestre de Santiago/Leyenda histórica tradicional/por/MANUEL CURROS Y ENRÍQUEZ", obra dedicada "A mi querido y respetable amigo Don Felipe Picatoste[5], en prenda de sincero afecto". A longa lenda aparecería en números sucesivos, con algunha ausencia, ata a súa conclusión no n.º 44 (5-XI-1874). O "Fin de la leyenda" ten como último verso "Porque mi cuento acabó".

Pouco despois, no n.º 50 (1-XII-1874), na sección "Bibliografía", o anónimo redactor (¿Lamas?) comentaba o éxito obtido no Teatro Novedades de Madrid polo poeta celanovés coa loa dramática –feita en colaboración con Leopoldo Vázquez– "El dos de Mayo de 1808" e aproveitaba para loar a lenda do "Maestre".

> Los lectores de EL HERALDO han tenido ocasión de admirar la inspirada musa del señor Curros Enríquez ilustrado colaborador que nos favorece con sus galanas producciones. La bellísima leyenda que venimos publicando y que con todo el colorido de la poesía, refiere la tradición que dió origen á la orden de Santiago, germinada en aquel sangriento drama de Milmanda, es una de las más inspiradas concepciones del Sr. Curros Enríquez. En ella pone de relieve sus grandes cualidades, variando de ritmos a cada paso y adoptando con singular aliento la multitud de metros á la variedad de tonos.
>
> Ya regocija el ánimo y lo traslada en tranquila calma al lugar de la acción cuando dice:
>
> Muy cerca del triste lugar de Milmanda
> Un valle se estiende de eterno verdor...
>
> Ya lo abisma en la filosofía cuando esclama

---

[5] Fillo dun progresista que defendeu as cortes en Cádiz fronte aos franceses en 1823 –logo sufriu represalias–, Felipe Pitacoste (Madrid, 1834-1892) seguiu os pasos do pai e comezou como xornalista de *Las Novedades* en 1860. En 1868 foi nomeado por Ruiz Zorrilla, ministro de Fomento, xefe do negociado central do ministerio e logo director da *Gaceta de Madrid* –onde, como vimos, lle deu traballo a Curros–, á fronte da que permaneceu ata a chegada de Alfonso XII.

> Mentir... hacer que parezca
> á la luz, lo negro blanco.
>
> ....
>
> Ya, en fin, lo sobrecoge ó lo aterra al relatar en los cadenciosos versos un hecho heroico ó sangriento.
>
> EL MAESTRE DE SANTIAGO constituye un hermoso florón en la corona que ciñe su autor. Las deliciosas leyendas de Zorrilla, encierran tanto vigor como la de D. Manuel Curros Enríquez.

Diciamos que a "Cántiga" fora a súa primeira contribución no idioma do país, mais que non vira a luz ata once anos máis tarde. "A primaveira", aparecida nas páxinas de *El Heraldo Gallego* (15, 9-IV-1874), dedicada "A ó meu querido amigo e compañeiro, ó poeta Valentín L. Carvajal", sería, pois, a composición poética que o deu a coñecer como escritor en galego. A seguir, e antes do concurso, aparecería tamén "A nena na fonte", M. C. y E., (25, 18-VI-1874)[6]. Este poema non o recollería en ningunha das edicións de *Aires da miña terra*, como tampouco o faría co titulado "Muiñeira monorrítmica (Imitación do poeta D. José Zorrilla)", que vira a luz no ourensán *Almanaque humorístico de Galicia para 1878*. Así mesmo, tamén non figura "A fouce do avó", que podería aparecer de ser certo o que apuntaba o seu fillo Adelardo (1912: 427) –ao que segue Carlos Casares (1992)[7]–.

> No podemos decir á ciencia cierta la fecha ni el periódico donde se publicó esta hermosa poesía por la sencilla razón de haberla visto reproducida en distintos periódicos y semanarios gallegos. Sin embargo, creemos firmemente que se trata de una composición escrita por su autor en el año 1874, é insertada en *Heraldo Gallego* el propio año que la anterior ["A nena na fonte"].

---

[6] Á vista disto, da publicación de dous poemas galegos en 1874, non se comprende moi ben por que na nota que lle pon á "Virxe do Cristal" fai unha alusión lingüística que non é rigorosamente certa: "aqueles que se visen privados como eu de cultivar dend'a infancia á doce lengua nativa". Xa escribira case dez anos antes, aínda que ficara inédita, a "Cántiga" e case tres publicara estes dous poemas.

[7] CURROS ENRÍQUEZ, M. (1992): *Poesía galega completa*, edición de Carlos Casares, Vigo, Galaxia.

Á vista destas hipóteses, Elisardo López Varela (1998)[8] manifesta:

> Carlos Casares en CCA [Casares 1992] afirma tamén que foi publicado en *El Heraldo Gallego* de Ourense no ano 1874. Nós consultamos *El Heraldo Gallego* en varias bibliotecas e non demos co dito poema. Admitimos que podería estar publicado no número 24 que faltaba en todas elas. Se non for así, damos como primeira edición a do *Album literario* de Ourense.

Repasando as coleccións de *El Heraldo*, reparamos en que efectivamente non figura en ningunha delas o n.º 24, correspondente ao 11 de xuño de 1874. Desde o 1 de xaneiro dese ano, data en que, como xa quedou apuntado, viu a luz, a publicación ourensá apareceu regularmente con periodicidade semanal con 8 páxinas, numeradas correlativamente, ata o n.º 23, do 4 de xuño, que ocupa as páxinas 177 a 184, ambas inclusive. A continuación, falta o citado n.º 24 e o 18 de xuño aparece o n.º 25 ocupando só catro páxinas, 185 a 188, isto é, as seguintes ás do n.º 23. Aínda que nada se di, a paxinación continúa sen salto ningún, o que significa que non falta un número, senón que a revista non apareceu unha semana, ausencia motivada pola reestructuración que se estaba efectuando. Así, dous números despois, isto é, no n.º 27, do 2 de xullo, hai cambio de cabeceira e Lamas aparece como director. Dous meses máis tarde, no n.º 37, xa figura como director-propietario. Ao mesmo tempo debía haber problemas de liquidez, pois no n.º 28, 9 de xullo, faise unha chamada aos subscritores para que apoien a publicación.

Meses despois, o 3 de xaneiro de 1875, estreábase no Teatro Novedades de Madrid a loa "Al dos de Mayo de 1808", peza que ao responsable da "Sección bibliográfica" de *El Heraldo Gallego* (50, 1-XII-1874) lle merece a seguinte opinión:

---

[8] LÓPEZ VARELA, E. (1998): *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez. Estudio, edición, notas e apéndices (completada con outros textos en español)*, 2 vols., Deputación da Coruña.

> [:..] EL DOS DE MAYO DE 1808 es el título de la *loa* en verso, original de nuestro ilustrado colaborador Sr. Curros Enríquez · y de D. Leopoldo Vázquez. Desde la primera escena de dicha obra dramática, nótase el estro y vigor que caracteriza el estilo del Sr. Curros. Sin temor de equivocarnos, sin que procuremos informarnos, podemos asegurar que en los monólogos de *España*, en los bien trazados diálogos con su ángel titular y entre Daoiz y Velarde, no tuvo lugar otra pluma que la tan bien cortada que la del Sr. Curros Enríquez.
> [...]
>
> La *loa* del Sr. Curros es muy buena. El mismo Ventura de la Vega, que tanto se distinguió con este género, no dudaría en autorizar como suya tal producción. El día 2 de Mayo del presente año, fué representada muy oportunamente, en el Teatro *Novedades* de Madrid, y el brillante éxito que obtuvo, fué un justo galardón al mérito.

Como se ve o de Celanova gozaba de gran simpatía. Mais, durante un tempo deixou de colaborar no xornal, circunstancia que posiblemente haxa que atribuír, entre outras cousas, á súa marcha ao norte peninsular como correspondente de guerra de *El Imparcial*.

O 24 de febreiro de 1877 gañou o certame de Ourense –ao que tamén concorrera Lamas Carvajal– convocado por *El Heraldo* co patrocinio económico de Modesto Fernández y González. Con este motivo de novo volvemos atopar o seu nome nas páxinas do xornal ourensán, xa que este dá a coñecer as tres composicións gañadoras.

En 1878, co apoio de Modesto Fernández, o seu protector desde a infancia e o patrocinador do premio que acababa de gañar, vai ocupar un posto na Delegación de Facenda de Ourense. A sección "Miscelánea" do n.º 240 (10-I-1878)[9] de *El Heraldo* fai saber que

> En estos últimos días hemos tenido el gusto de abrazar á nuestros queridos amigos y compañeros D. Manuel Curros Enríquez, D. Jesús Muruais y D. Juan Neira Cancela, que permanecerán en esta poblacion compartiendo con nosotros las tareas del periodismo.

---

[9] Este mesmo número publica "La cancion de Vilinch", de M. CURROS Y ENRIQUEZ, acompañado da seguinte nota: "Con este pseudónimo era conocido el poeta vascongado Indalecio Vizcarrondo, muerto en la última campaña de la guerra civil".

O de compartir as tarefas xornalísticas pensamos que hai que entendelo como que entraron a formar parte da redacción da publicación, pois na "Sección de noticias" do n.º 274 (10-VII-1878) podemos ler:

> Hemos tenido el sentimiento de despedir á nuestro querido amigo y compañero de Redacción D. Jesús Muruais que ha partido con dirección á Pontevedra, en donde permanecerá hasta que terminado el período de vacaciones regrese á continuar sus servicios como profesor en este Instituto provincial.

En todo caso, a presencia de Curros na publicación sería breve, pois en decembro de 1878 pasaría a formar parte da redacción dunha nova publicación, *El Trabajo*. Da súa aparición daba conta o n.º 292 (5-XII-1878) de *El Heraldo Gallego* na súa sección "Miscelánea".

> Hemos recibido el primer número de *El Trabajo,* periódico bisemanal que ha empezado á publicarse en esta ciudad.
>
> Deseamos al colega la mayor prosperidad posible.
>
> Es decir, larga vida y suscriciones.

Editábase na imprenta de Antonio Otero, o editor da 1ª edición de *Aires da miña terra*, e a inicial periodicidade bisemanal acabaría por converterse en diaria. Nela estaban tamén Arturo Vázquez Núñez –procedente de *El Heraldo Gallego*–, Neira Cancela ou Luciano Cid Hermida. Algúns xornais, como *El Telegrama* ou *El Diario de Ferrol*, deran a noticia de que o director da publicación era Juan Manuel Paz, o que desmente o n.º 295 (20-XII-1878) na sección "Revista local".

> El desempeño de una cátedra en el Instituto y las continuas ocupaciones del bufete, como uno de los letrados que gozan de más crédito en esta población, alejan á nuestro buen amigo de las tareas del periodismo.

CUBA OU MÉXICO

Practicamente a totalidade dos estudiosos da biografía de Curros referíronse a esta cuestión e hoxe en día parece suficientemente claro que o destino inicial era México, mais como o buque que o trasladaba a América tiña como destino inicial o porto da Habana e os galegos alí residentes lle ofreceron unha boa acollida, así como boas –logo non o serían tanto– perspectivas de traballo, cambiou o proxecto inicial e permaneceu na illa de Cuba. Elisardo López Varela (1998), nun valioso traballo, foi o último en abordar en profundidade a vida e a obra do celanovés e deixou perfectamente demostrado este aspecto da viaxe migratoria. Non obstante, nas páxinas do diario coruñés *La Voz de Galicia* encontramos documentación moi clarificadora que, pensamos, non se manexou ou se se fixo tívose pouco en conta. As claves están aí. Dá puntual conta da chegada do barco, da súa partida co ilustre viaxeiro a bordo e das primeiras actividades deste na capital antillana.

Así, o día 21 de febreiro embarcaba no porto da Coruña, no vapor correo Reina María Cristina –que chegara ese día procedente de Santander– con destino á Habana. *La Voz de Galicia* (22-II-1894), despois de indicar que botara uns días na cidade procurando que a súa presencia non transcendese, facíase eco da partida:

> Sin embargo, no pocas personas aquí residentes, que se honran con la amistad del ilustre vate, acompañáronle estos días, efectuándolo también ayer hasta el vapor correo *Reina María Cristina*, en el cual embarcó, cumpliendo allí el sensible deber de darle el abrazo de despedida.
>
> El Sr. Curros Enríquez, cuya partida somos los primeros á lamentar, quizá se traslade desde la Habana á Mejico, en donde deseamos halle lo más pronto posible la realización de sus legítimas aspiraciones y justo premio á su talento, que por desgracia no pudo encontrar en Galicia.
>
> ¡Que lleve feliz viaje el inspirado autor de *O Divino Sainete* y de tantas otras preciadísimas obras, que al honrar su nombre, levantan y engrandecen el de nuestra amada tierra.

A fins de marzo na sección "Carta de la Habana" de *La Voz de Galicia* (29-III-1894), o correspondente na capital cubana manifestáballe ao director:

> Mi estimado amigo: Si la colonia gallega no registrara en estos días un acontecimiento notable –la llegada de Curros Enríquez– poco ó nada tendría que comunicar á usted de esta ciudad, emporio comercial y residencia de miles de comprovincianos afanados en el trabajo, que hacen rudo estas latitudes. Llegó Curros y su arribo, apenas indicado por los periódicos de Galicia, negado por algunos y por otros puesto en duda, dióse al fin como realidad por todos, y si el vate gallego que hace estremecer todos los corazones con la pintura de las amarguras patrias, no obtuvo por aquella circunstancia un recibimiento que dejaría memoria eterna en la colonia y aun en la Habana, produjo luego de sabido una explosión de entusiasmo del que dificilmente se puede dar cuenta el que conozca nuestro carácter. Al fin está entre nosotros; es preciso retenerlo, conservarlo y prepararle un templo donde rendirle culto; alguno le pondría sobre una torre Eiffel, y todos los corazones se abren para recoger en la persona de Curros algo que aumente la idolatría que profesamos á la santa tierra de que por desgracia estamos alejados.
>
> Curros se encargará de dar mayor fuerza á este sentimiento cantando las bellezas y la miseria de nuestro pueblo, y animándonos y dirigiéndonos en la obra de regeneración ahí emprendida y aquí nunca olvidada. Es cosa resuelta ya la redacción de un periódico regional por él dirigido, que contará con una gran suscripción y que aumentará el prestigio, ya muy alto, de una colonia que cuenta dos sociedades, una de ellas con ocho mil socios, una institución de Beneficencia que reparte miles de duros al año, una casa de salud, establecimiento de enseñanza y recursos bastantes para atender con holgura todo esto y acometer cuanta empresa redunde en beneficio de la patria y contribuya á su esplendor.
>
> No pueden formarse ahí idea del valor de este poder levantado á brazos de gente lanzada de esos campos, caída aquí á la ventura y que batallando incesantemente con el clima y la faena diaria da de mano á sus placeres y sus necesidades para labrar fuera de su patria el hermoso monumento que revela sus virtudes, su carácter y de lo que es capaz un pueblo trabajador y viril. Ya lo van ustedes sabiendo; ya lo sienten, puesto que en días malos ó buenos se cuenta con nosotros y nunca falta nuestro apoyo ó nuestra felicitación, porque aquí somos

> incansables para cuanto se refiera al enaltecimiento de eso que hemos convenido en llamar rincón de tierra.

Novamente, *La Voz de Galicia* (10-IV-1894) dá a nova de que os galegos do Centro decidiran poñelo a dirixir o xornal que xa tiñan previsto comezar a editar.

> Al inspirado poeta Curros Enríquez se le ha convencido por fin á que permanezca en la Habana en vez de continuar su viaje hasta Méjico, tomándolo bajo su protección el *Centro Gallego*, el cual acordó celebrar una función en su beneficio y ponerle al frente de un periódico regional, que en breve saldrá á luz en la Habana bajo la protección de la numerosa colonia.

E así foi. Apareceu *La Tierra Gallega* baixo a súa dirección e nos primeiros números tamén temos noticias complementarias dos proxectos que tiña. No artigo "A guisa de programa" –aparecido no n.º 1, do que actualmente non se sabe que existan exemplares– manifestábaos claramente, como se desprende do que deste artigo dicía o colega *La Protesta* despois de recoller parágrafos do artigo que hoxe descoñecemos, e que en parte se reproduce en "Como nos reciben" (n.º 3, 15-IV-1894).

> El Sr. Enríquez nos hace presente que no pensaba detenerse en La Habana, porque venía huyendo de España, del *país de los yernos y los caciques*, y la Habana era aún tierra española.
>
> [...]
>
> Afortunadamente, llega en un momento menos triste que otros el Sr. Enríquez á la hospitalaria isla y, doblemente afortunado, sus paisanos le abren sus brazos y le ofrecen bálsamo consolador á sus heridas.
>
> Los cubanos también, que le conocen por sus merecimientos como hombre público y poeta –aspiración de la que surje ese algo indefinible que funde al heroe con cotas sus aureolas de luz y sombras– estrechan su mano y le confortan entreviendo que, en suelo americano, no sangrarán otra vez sus ilusiones frías y podrá tal vez enviar á su amantísima Galicia, sus sanos y previsores consejos, encaminados á libertarla, como siempre, de la absorvente [sic] centralización que la estrangula...!

A mesma sección "Como nos reciben" (n.º 6, 25-IV-1894) recolle de *El Espirituano*:

> LA TIERRA GALLEGA.– Hemos recibido dos números del bisemanario cuyo título es el de esta gacetilla. Lo dirige el conocido escritor D. Manuel Curros Enríquez, quien vino á Cuba como de tránsito, desengañado del periodismo, y la amistad y el paisanaje lo han hecho volver á las antiguas faenas.

O propio poeta celanovés, neste mesmo número, nunha carta ao director de *La Fiesta de Regla* confesa:

> Yo no me dirijía á México en una excursión de recreo. Iba como todo emigrante y por las mismas razones que todo emigrante. Para viajar había vendido lo que hay de más sagrado para el hombre: la casa de sus padres [...] pregunte a cualquier emigrante español que se dirije a México por qué emigra, le dirá poco más o menos lo que yo: emigro porque no puedo vivir en España. Y si usted le dice á ese emigrante, como me han dicho á mí: –detente en Cuba– es probable que le diga lo que yo: –Cuba es todavía España; y si no añade: –la España de los caciques y los yernos– le dirá: –la España de los impuestos insoportables, de la falta de trabajo, de la falta de garantías y derechos.

A razón da escolla de México fronte a Cuba obedecía, fundamentalmente como se ve, a que fuxía dunha España negra e Cuba, aínda na distancia, pertencía a ela.

Na Habana, ademais do labor xornalístico profesional en diferentes publicacións, nomeadamente no *Diario de la Marina*, onde apareceu o seu último artigo, deu a coñecer algúns novos textos literarios. Pola contra a última composición poética foi en galego, idioma que usou moi maioritariamente na creación literaria durante a súa permanencia na illa. Trátase de "A *Alborada* de Veiga", lida nunha velada celebrada no Teatro Nacional da Habana, o 20 de decembro de 1907, co obxecto de recadar fondos para a erección dun monumento ao músico no seu Mondoñedo natal. Do mesmo xeito que lle acontecera á "Cántiga", ficou inédita ata que, dous anos máis tarde, a revista habaneira *Galicia* a deu a coñecer nas páxinas do seu n.º 5 (29-I-1910).

O poema que hoxe damos a coñecer, "A muller galega"[10], posiblemente anterior, debeu escribilo durante a estancia en Cuba, o mesmo que "La mujer cubana", dado a coñecer no habaneiro *El Fígaro* (18, 27-V-1894). A feitura e o contido son ben diferentes. A muller tropical, de ámbito urbano de capital, como di nos primeiros versos, abráiao:

> esa que casta y gentil aparición divina
> surgió a mis ojos la mujer cubana

e acaba por engaiolalo tanto que finaliza o poema considerándoa o summum da creación divina –el que non era moi crente– e dubidando de que os seus versos conseguisen un retrato afortunado:

> ¡Salve mujer! Dios agotó en tu hechura
> todo el esfuerzo de su numen santo
> y al arte irreductible tu hermosura,
> no halló á expresarla voces en mi canto.

Pola contra, o retrato que fai da muller galega corresponde co paradigma da muller do rural, escrava do traballo dentro e fóra da casa. Iso é o que a fai virtuosa. O contrario supón a exclusión social.

O tipo de composición tamén é diferente, feito habitual en case todos os poetas galegos desa altura. En xeral a elevación e o uso de formas métricas máis ou menos ousadas resérvanas para cando se expresan en español. Cando o fan en galego, consciente ou inconscientemente, achéganse máis á poesía da tradición oral, á poesía popular. Neste caso, os versos dedicados á muller cubana son hendecasílabos mentres que os que fan referencia á galega son octosílabos, a medida por excelencia do popular. Chama, non obstante, a atención que se trate dunha décima espinela, estrofa de uso non común na poesía tradicional galega. Éo, polo contrario da popular cubana –e doutros países latinoamericanos–, o que nos leva a pensar que o poema foi composto, como quedou dito, na illa antillana.

---

[10] Apareceu nunha das múltiples consultas hemerográficas que estamos realizando desde hai anos Isabel Seoane e mais eu. Debo agradecerlle, pois, a súa xenerosidade para a súa incorporación a este traballo.

Descoñecemos se foi publicado en vida do autor. É posible que algún amigo o conservase manuscrito e que decidise dalo a coñecer con ocasión do primeiro cabodano da morte do vate celanovés, aínda que nada disto se indica. De non aparecer unha edición anterior, consideramos que viu a luz por vez primeira no n.º 10 (7-III-1909) da revista *El Mundo Ilustrado,* que se publicaba na Habana desde había varios anos.

A MULLER GALLEGA

N-a miña terra unha moza
pra co-as xentes se levar
ten que barrer, cociñar,
rezar, fiar é ir á roza.
A folgazana non goza
de sona, nin lado tén:
fóxenlle as xentes de ben,
mora en cabana sin tella
e morre solteira e vella
sin que a encomende ninguén.

M. Curros Enríquez

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Casares, Carlos (1992): "Introducción", in Manuel Curros Enríquez: *Poesía galega completa*, Vigo, Galaxia.

Cid Hermida, Luciano (1908): *Biografía del insigne poeta gallego D. Manuel Curros Enríquez*, Orense, Imprenta de El Miño.

Curros Enríquez, Manuel (1895): "Hijos ilustres de Galicia", *La Tierra Gallega*, 61, 17-III.

Curros Vázquez, Adelardo (1909): "Notas", in Curros Enríquez: *Obras completas de..., II. El Maestre de Santiago, El Padre Feijóo, Poesías escogidas*, Madrid, Sucesores de Hernando.

Curros Vázquez, Adelardo (1912): "Notas del recopilador", in Curros Enríquez: *Obras completas de…, V. La lira lusitana. La señorita de aldea. De mi álbum. Artículos y poesías en gallego y castellano, precedidas de un admirable estudio crítico por el Excmo. Sr. D. Segismundo Moret; seguidas de importantes juicios acerca de la labor literaria de Curros Enríquez, por eminentes literatos, y con el aditamento de diversas notas, escritas por el recopilador de estas obras*, Madrid, Librería de los Suc. de Hernando.

López Cid, J. L. (1951): "Curros Enríquez en la lírica", *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense* (Separata).

López Varela, Elisardo (1998): *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez. Estudio, edición, notas e apéndices*, Deputación da Coruña, 2 vols.

Madoz, Pascual (1845): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid.

Murguía, M. (1905): "Discurso del Sr. ... en el solemne acto de la coronación del poeta gallego Curros Enríquez", *Revista Gallega*, 517, 11-II.

A CONCEPCIÓN XORNALÍSTICA DE MANUEL CURROS ENRÍQUEZ EN *LA TIERRA GALLEGA*

Xosé López García
Rosa Aneiros Díaz
Sección de Comunicación do Consello da Cultura Galega

A Sección de Comunicación do Consello da Cultura Galega vén amosando dende o inicio da súa actividade un especial interese por todo o referido á historia do xornalismo galego. Con esta liña de investigación histórica pretendemos botar un pouco de luz sobre as cabeceiras que nos precederon no tempo, as súas modalidades xornalísticas e contidos, así como un achegamento ós periodistas que destacaron polo seu labor profesional no eido mediático. Neste marco e ante un acontecemento tan relevante como é o 150 aniversario do nacemento de Curros Enríquez, consideramos imprescindible unha aproximación ó xornalista que foi, unha faceta abondo descoñecida para o público xeral e de notable importancia na súa vida. O Curros poeta que herdamos cómpre que sexa descuberto como figura xornalística dada a valía profesional e coherencia ideolóxica que evidenciou ó longo de toda a súa traxectoria nos medios impresos de Galicia, Madrid e Cuba.

A magnitude da súa obra periodística impídenos ofrecer unha perspectiva total, labor que debe ser abordado por investigacións de máis alta envergadura. Por esta razón, a nosa achega investigadora circunscríbese á época en que Manuel Curros creou e dirixiu na Habana o semanario *La Tierra Gallega*. Este conciso marco temporal, reducido a a penas dous anos da vida do celanovés, resulta moi significativo da súa producción e fiel reflexo da súa concepción xornalística nese momento. A nosa aproximación baséase na consulta hemerográfica de *La Tierra Gallega* (a partir de agora *LTG*) e na consulta bibliográfica. Con este relatorio, a Sección de Comunicación do Consello da Cultura Galega desexa contribuír á análise desta parte da obra de Curros que reflicte as súas principais inquietudes profesionais e vitais e reitera o seu compromiso coa investigación histórica do xornalismo galego co fin de descubrirmos as claves das nosas modalidades xornalísticas.

CURROS XORNALISTA

Cando Curros Enríquez chega a Cuba na primavera de 1894, a súa traxectoria como xornalista aválao como un profesional de ampla experiencia e coñecemento da actividade periodística. De feito, o seu primeiro encontro co periodismo pode datarse en 1866 cando con 15 anos e ó marchar da casa, tal e como cita o seu biógrafo Celso Emilio Ferreiro, "antes de acostarse sobre un haz de paja que le sirve de lecho tiene que leerle en voz alta a los amasadores la prosa encendida de *El amigo de Galicia*, un periódico liberal que exalta a la región y condena al caciquismo y a la tiranía"[1]. Xa en Madrid, Curros ingresaría como redactor da *Gaceta de Madrid*, dirixida por Felipe Picatoste Rodríguez, e posteriormente en *El Municipio*, *El Porvenir* (colaboración) ou *El Imparcial*, xornal para o que acudirá como correspondente de guerra ó País Vasco para dar cobertura informativa ás guerras carlistas. En Ourense, dende o seu emprego de funcionario de Facenda funda con Paz Novoa o semanario *El Trabajo* antes de regresar novamente a Madrid, onde se une á redacción de *El País* (órgano republicano dirixido por Alejandro Lerroux que postula a política de Manuel Ruiz Zorrilla). Neste último xornal destacaba, segundo Celso, pola súa "pluma agresiva, intencionada y ágil que todos los días confeccionaba en la sección política a su cargo –'Comentarios'– una pequeña joya de inmejorable prosa periodística, en cuyo arte podría darse la mano con Mariano de Cavia y otros maestros del género"[2], que recolleu grande éxito entre o público polos seus "textos vibrantes y apasionados, zumbones e impetuosos, siempre razonadores y claros con que desmenuza y tritura la mala conciencia de la época"[3]. Esta destreza no uso da lingua e labor de denuncia sen paliativos, así como unha profunda coherencia ideolóxica, serán claves que definirán o traballo xornalístico de Curros tamén en Cuba.

---

[1] Ferreiro, C. E. (1973): *Curros Enríquez*, Madrid, Ediciones Júcar, p. 32.

[2] Ferreiro, C. E.: *op. cit.*, p. 90.

[3] Ferreiro, C. E.: *op. cit.*, p. 92.

A IDEA DA PRENSA EN CURROS

Curros Enríquez entende que a prensa ten unha función crítica dentro da sociedade. Esta misión non se basearía unicamente en denunciar abertamente situacións de abuso de poder ou desigualdades sociais senón que debería achegar mesmo posibles solucións ós problemas existentes. Este labor de tutela da realidade, de observador participante, contrasta con aquela percepción do xornalismo como simple narrador obxectivo dos feitos. Curros, herdeiro do periodismo do seu tempo, opta por unha profesión que o implique directamente nos conflictos co compromiso ético de defender as clases máis desfavorecidas e de loitar contra o caciquismo imperante. Un exemplo claro desta idea é que: "Mas del hecho de que él no se queje [o labrego galego ante unha crise do cereal] no puede deducirse que no lo haga la prensa en su nombre. La prensa, que tiene su eco para todos los dolores, no cumplirá su civilizadora misión si no lo tuviese para el campesino gallego, si no se fijase en su situación desesperada, si no se conmoviese ante la horrible miseria que atraviesa y no supliese con su nobles iniciativas y sus generosos empeños la criminal indiferencia con que le tratan sus diputados, estimulando al capital gallego e interesando al Gobierno en la adopción de medidas rápidas y enérgicas que le salven del abismo a que parece abocado" (9/IV/1894). Como vemos neste fragmento, o celanovés cualifica o labor da prensa de "civilizadora misión" e a contribución de solucións como "nobles iniciativas y sus generosos empeños". Referida a esta dimensión da prensa recollemos outra cita significativa: "Desconsuela el ánimo la lectura de la prensa gallega al ocuparse en lo único que importa a nuestros campesinos porque es también lo único de que espera algo, de su agricultura, de su terruño". E continúa, "¿No creen que en presencia de esos terribles cuadros, que es ya hora de tender una mirada compasiva sobre la situación de los pobres labradores de nuestra región y aliviarlos en lo posible de sus múltiples cargas que sobre ellos pesan?" (28/X/1894). Ou, no editorial do día 2 de febreiro de 1896 titulado "Estamos satisfechos": "En momentos así [de turbación] ¿que sería de la sociedad si la prensa no hablara, si la prensa no se mantuviera serena e imparcial y formulase sin miedo sus juicios?".

Pero non só será a "civilizadora misión" da prensa o que caracterice a concepción da profesión en Curros. A coherencia ideolóxica que sempre manifestou na súa vida ten o seu eco correspondente no labor xornalístico e, xunto a isto, a independencia do periodismo por riba de todo. Cando en agosto de 1894 xorden nas páxinas da prensa cubana certas acusacións contra o celanovés por unha suposta actitude ambigua cos revolucionarios cubanos como extrapolación da súa defensa rexionalista da concepción do Estado, Curros Enríquez insiste en que estes ataques non son lexítimos porque: "Si ha seguido atento la evolución de nuestro espíritu traducida en fórmulas escritas en una larga y erudísima labor de 27 años de periodismo y de producción literaria recordará campañas sostenidas por nosotros en periódicos muy importantes a favor de la unidad de la nación...". Sostén, ademais, que *LTG* non pertence a ningún partido político antillano e tampouco ós de Galicia: "tampoco cuentan con nosotros los caciques, tampoco nos sumamos con los verdugos de nuestra querida Galicia, primero y último amor de nuestra alma" (9/IX/1894).

No editorial do día 2 de febreiro de 1896 Curros refírese ó papel da prensa na guerra e á súa independencia absoluta: "Teníamos el deber de hablar como hemos hablado, teníamos el deber de decir lo que hemos dicho, y nuestra voz, que no es la voz de ningún partido político de Cuba ni de la Península; nuestra voz que es la de un español que no tiene haciendas que defender pero que tiene su dignidad patria que guardar, nuestra voz, que no ha soportado ningunha tiranía mansa para que ahora soportase una tiranía insurrecta; nuestra voz que condenó los despotismos de guante para que ahora soportase el tiranismo de... los reyes para que no calle, no ha sonado en el vacío. Nos lo demuestra la acogida que han tenido los últimos artículos publicados en esta sección...".

A independencia política con respecto a partidos concretos non é incompatible para o ourensán cunha proclamación clara e absoluta do ideario rexionalista. Non se adscribe a ningún colectivo pero a súa defensa do Rexionalismo está por riba de calquera cuestionamento porque coida que a súa aplicación mellorará considerablemente o nivel de vida dos cidadáns.

Esta concepción da prensa plasmarase no desenvolvemento do seu propio proxecto xornalístico. *LTG* será o reflexo da súa maneira de crer nunha profesión e a través das súas páxinas veremos como Curros entende o seu tempo e a súa "civilizadora misión".

A PRENSA EN CUBA A FINAIS DO SÉCULO XIX

O mercado xornalístico cubano estaba a sufrir duras transformacións a finais do século XIX. Antonio C. Godoy[4] recolle que o número de publicacións en Cuba cara a 1894, data de publicación de *LTG*, anda arredor dos 150, deles 70 na Habana. Un ano despois e segundo o informe elaborado pola Nunciatura de Madrid constátase a existencia só de 53 xornais na illa no 1895. A razón deste descenso pode estribar na evolución da guerra e na forte censura exercida polas autoridades españolas na illa. Segundo estes datos, recollidos por Xurxo Salgado[5] no seu traballo académico "O xornalismo galego e a guerra de Cuba", sabemos, ademais, que a cidade da Habana contaba en 1894 con diversas cabeceiras non só dirixidas por galegos senón tamén dirixidas a lectores galegos. É o caso de *El Eco de Galicia*, nacido en 1878 da man de Waldo Álvarez Insua, órgano da colonia galega en Cuba de información xeral; *Galicia Ilustrada* (1891), que publica traballos literarios e filosóficos, así como informacións de Galicia; *El Regional Gallego* (1892); *La Región* (1895) ou *La Voz de Galicia* (1892). Non só é prensa editada por emigrantes senón que se considera a si mesma "prensa gallega". Os seus contidos así o manifestan con numerosas noticias sobre Galicia e mais a colonia galega na illa. Sen embargo, os acontecementos bélicos fornecerán as páxinas escritas de moitos artigos de opinión e noticias sobre Cuba, antes a penas presente en breves notas se non resultaba do interese dos emigrados galegos. Neste marco mediático Curros concibe a creación dun novo xornal: *La Tierra Gallega*.

---

[4] Godoy, A. C. (1991): *Historia de la prensa en Iberoamerica*, Madrid, p. 136.

[5] Salgado, X. (2000): "O xornalismo galego e a guerra de Cuba", USC, Santiago de Compostela (inédito).

O MODELO XORNALÍSTICO DE *LTG*

Sabemos que *La Tierra Gallega* bota a andar a principios de abril de 1894. Curros Enríquez, que o 22 de febreiro dese mesmo ano deixara A Coruña nun barco que o conduciría a América, escribe o 9 de abril unha carta ó seu amigo Andrés Martínez Salazar na que afirma "Como de mi llegada nadie tenía aquí noticia, los primeros días fueron para mí muy difíciles, teniendo que sufrir las consecuencias de la profunda división que separa a esta colonia gallega. A todos, sin embargo, debo gratitud: unos y otros acaban de darme prueba de afecto, oponiéndose a mi salida para Méjico y facilitándome los medios para publicar *LTG*, periódico semanal, al mismo tiempo que fundé *El Diario de la Familia*, del cual se ha publicado ya el número programa y que verá la luz desde el primero de mayo. Tanta suerte he tenido, que hemos recogido ya más de 6.000 suscripciones. Si la salud no me falta, creo que haré fortuna"[6]. Como se ve, a ilusión inicial de Manuel Curros ante a nova etapa vital é grande, pero a medida que pasa o tempo, esta irá decaendo por mor dos sucesos que rodean a súa presencia na illa, a profunda división entre emigrantes e, como non, a propia guerra de Cuba.

Con redacción e administración en Cienfuegos, número 12, da Habana, *LTG* reflectirá as máximas xornalísticas, ideolóxicas e vitais do celanovés. O caciquismo, a lingua, o rexionalismo, a "necesaria" unión da colonia galega na illa, a emigración, a literatura, a actualidade e política galega e, nos últimos números, o conflicto cubano-español serían os temas máis recorrentes. A súa prosa, aceda e sen limitacións para criticar a actitude dos políticos e caciques, resulta clara e perfecto espello do seu ideario político.

---

[6] Ferreiro, C. E.: *op. cit.*, p. 99.

A cabeceira de Curros empezou sendo un "periódico bisemanal de intereses regionales" de formato 45x32 cm e contaba con catro páxinas, nas que incluían editorial (1ª páxina), "Noticias varias", "Las cuatro hermanas" (2ª e 3ª páxina) e publicidade (4ª páxina). A partir do 1 de xullo de 1894 (tres meses despois) pasa a ser semanal, periodicidade que permanecerá inalterable ata a súa desaparición en novembro de 1896, e disporá dun novo formato: 41x28 cm. As novas oito páxinas manteñen unha estructura similar á orixinal. A primeira ocúpase co editorial; da segunda á sexta introducen artigos de opinión sobre cuestións galegas, fragmentos de obras publicadas, a sección dedicada ás noticias de Galicia chamada "Las cuatro hermanas", correspondencias na propia illa de Cuba e noticias locais; a sétima e oitava páxina conteñen publicidade. As ilustración redúcense a caricaturas de persoeiros. Será a partir do número 24, que comeza a ser semanal, cando estreen un novo deseño cunha cabeceira máis recargada e de maior tamaño cá anterior, uso de letras capitais e que adornan os títulos das seccións (en "Las cuatro hermanas" remárcase coa presencia dos escudos de cada unha das provincias galegas).

Así pois, se a portada vai ocupada polo editorial e as páxinas interiores presentan numerosas colaboracións de distintos persoeiros deste lado do océano, non é menos certo que a noticia estricta ocupa unha alta porcentaxe do total. As noticias de "Las cuatro hermanas", "Efemérides gallegas" ou os artigos de "Crónicas Gallegas" de Galo Salinas, por exemplo, dan boa proba da intención informativa deste medio. O que si é certo é que a imparcialidade, unha característica que logo pretendería adoptar a prensa, resultaba moi pouco popular naquela época. Todas as noticias conteñen carga de opinión do redactor sen que por iso poida considerarse unicamente un ideario político. Se Curros aproveita para defender as súas teses rexionalistas en todo momento, tamén consideramos lícito recoñecer que esta ideoloxía é exposta a partir de datos concretos da actualidade galega que o fan reafirmarse na súa ideoloxía e non utiliza o xornal como vehículo dos pensamentos individuais dun autor, tal e como acontecía, por exemplo, no primeiro xornal galego datado en 1800: *El Catón Compostelano*. Este preséntase como un semanario que se "afasta do criterio de actualidade inmediata e do valor da noticia. O autor, Francisco del Valle Inclán, crea unha publicación que ten moito máis que ver co espírito ilustrado da divulgación e da reforma de costumes ca co proceso de construcción de acontecementos de acordo cos feitos de actualidade" (López, Xosé e Gago, Manuel, 2000).

Celso Emilio di que *LTG* que "en principio había de ser una publicación híbrida y meramente informativa y vagamente regionalista, comienza a derivar hacia formas muy semejantes a un ideario político[7]. Non nos atrevemos a enunciar tal. As características do ideario político son máis puras en todo caso que o modelo xornalístico de *LTG*. Tal e como nos ofrece Xosé López nun traballo sobre a cabeceira *Patria Gallega*, nacida en 1891 e na que colaboraría o propio Curros, "estas publicacións rexionalistas, moi interesadas en todo o que facía o nacionalismo catalán da época servían de tribuna para a defensa de Galicia como pobo e da súa lingua e cultura. E esta defensa facíase mediante as mellores técnicas da argumentación, sempre cunha formulación dun asunto e coas conseguintes xustificacións. Foi así como se melloraron notablemente as técnicas de persuasión e de convicción mediante estes artigos subxectivos e claramente posicionados nos debates políticos e sociais dese tempo. Aínda que nas últimas décadas do século XIX apareceu a figura do xornalista profesional (Alejandro Pizarroso, 1992), nestas publicacións periódicas galegas abundaron os xornalistas políticos e facían o seu traballo na prensa, que compaxinaban con outra actividade. Moitos usaban os soportes impresos como un trampolín para lanzarse á carreira política. Era o máis habitual nun tempo en que, como dixemos, comezaba a profesionalización dos medios, especialmente nos diarios, e xa había algún tímido síntoma dunha futura recuperación do xornalismo informativo, que acadaría a maioría de idade arredor do ano 1914".

Exemplo claro deste "tímido síntoma dunha recuperación do xornalismo informativo" é precisamente *LTG* xa que se algo o caracteriza é seu alto volume de información ó pé de "artigos subxectivos e claramente posicionados nos debates políticos e sociais dese tempo", presentes tamén en *Patria Gallega*. *LTG* non sería en sentido estricto un ideario político pero garda certas semellanzas con el. Recorrendo unha vez máis ó estudio de Xosé López sobre a cabeceira compostelá dirixida por Alfredo Brañas sabemos que "Os artigos de *Patria Gallega*, esa publicación emblemática do rexionalismo, correspóndense con esas modalidades expresivas que tratan temas non estrictamente de actualidade, aínda que son cuestións que teñen vixencia na sociedade. Trátase de textos comprometidos dos que se responsabiliza o seu autor e dos que se corresponsabiliza o xornal. Autor e medio, pois, unen forzas nunha causa común: a defensa dos intereses dos rexionalistas, a defensa de Galicia". *LTG* atoparíase, pois, nun chanzo intermedio entre o xornalismo puramente de opinión de inicios de século XIX e o xornalismo informativo asentado a partir da Primeira Guerra Mundial, configurando así un formato híbrido de singular interese dado que reflicte nas súas páxinas a evolución de dúas maneiras de concibir este labor.

---

[7] Ferreiro, C. E.: *op. cit.*, p. 100.

A concepción do xornalismo en Curros lévao a consideralo como arma para mudar a sociedade e como foro de reflexión sobre os acontecementos que o circundan. Máxime estando en Cuba, Curros debulla as noticias que xorden en Galicia para ofrecerlles ós emigrantes da colonia unha perspectiva clara do que está a acontecer na terra que deixaron incluíndo, ademais dos datos, a súa ampla capacidade argumentativa para que lles axude a construír unha opinión e, polo tanto, actuar en consecuencia. Como vemos, a vontade instructiva da prensa de inicios do século XIX é asumida por Curros na súa cabeceira pero esta non se cingue a unha intención didáctica individual senón que queda superada polo esforzo colectivo da redacción e a súa vontade informativa.

Outra das características de *LTG* dende o punto de vista do modelo xornalístico é, sen dúbida, a importancia que lle outorgan ás subscricións. En *LTG* atopamos a petición de axudas e posterior publicación dos nomes de doadores e cantidade das doazóns para o Hospital de Caridade de Ferrol ou o cemiterio de Santa María de Neda, entre outras. Como vemos, son causas galegas para as que se pide a solidariedade dos emigrados desas zonas en beneficio da súa comunidade natal. Esta maneira de entender o xornalismo como mobilizador social é un risco que nos indica a modernidade do pensamento de Curros. Cando no século XIX a maior parte dos xornais amosaban trazos de idearios de opinión cunha profunda pegada do elemento literario, *LTG* opta por un periodismo máis orientado á información e ó propio servicio social. A esta característica debemos sumar o alto grao de interactividade co lector. Son numerosas as cartas recibidas na redacción do semanario con críticas ou comentarios a certas informacións publicadas. O equipo do xornal e moitas veces o propio Curros contestan ás demandas dos lectores dende as páxinas de *LTG* e créase así un intercambio directo de pareceres entre a cabeceira e os seus receptores.

TEMÁTICA

A temática do xornal oscilaría nun eixe cuádruple:

– A colonia galega na Habana: As diferencias entre os distintos colectivos galegos na illa, que chegan a momentos de especial dureza, son motivo de constantes editoriais de *LTG*. Así, Curros insiste, reiteradamente, na necesidade de unión de todos os grupos co fin de formar un colectivo cohesionado e forte. "Tenemos una –y si es preciso una docena [de razóns]– para realizar la unión de las sociedades gallegas en La Habana" [explica Curros no editorial do día 1 de xullo de 1894] pero "antes de exponerla conviene hacer constar –y esto casi parece inútil después de lo que hemos escrito sobre la materia– que a pedir esa unión no nos mueve ningún interés bastardo, ningún deseo de lucro ni de medro personal como no sea el de sumarnos con todos los elementos que constituyan la gran alianza del porvenir y poder marchar en auxilio de Galicia, cuyo estado no puede ser más horriblemente angustioso...". Esta idea traspasará a intención de concienciación dos emigrantes para se converter nunha auténtica campaña a prol da unión que se repetirá case a diario nas páxinas do xornal ó longo da súa historia. As obras da Casa de Saúde, as festas do Centro Galego, actuacións de corais e chegada de remesas de emigrantes galegos á illa caribeña serán algúns dos temas tratados.

– Galicia: a incapacidade dos seus políticos e a emigración. Os editoriais de *LTG* céntranse habitualmente en cuestións relativas a Galicia. A visión que ofrecen resulta absolutamente pesimista, aínda que non derrotista, xa que amosa un intento de mellorar a situación do país deixado alén mar. Critica sen medida a actuación dos políticos e a falta de azos para mudar a situación que cualifica de "angustiante" en Galicia. Así e nun claro exemplo, ante o retorno vacacional da actividade política: "Los primates gallegos de la política han abandonado ya sus quintas de recreo donde vivieron entregados al *doce far niente* reposando de la fiebre de intriga que los atormenta para dirigirse a la Corte y continuar influyendo en lo que la rutina ha dado en llamar la gobernación del Estado. (...) Pero, ¿es que exageramos? Pues medios tienen esos hombres de convencernos de que están a la altura de su deber, dedicándose, ahora que se encuentran de nuevo en Madrid y en breve volverán al Parlamento, a hacer algo en pro del bienestar de nuestros labradores" (14/X/1894). Outros temas tratados son reivindicar a necesidade de bancos agrícolas, acabar coas trabas arancelarias do país ("Es inútil pensar que Galicia alcance el estado de prosperidad económica a que tiene derecho mientras se le sacrifique el régimen arancelario impuesto exclusivamente en beneficio de la Castilla agrícola y la industrial Cataluña", 3/VI/94), a recuperación da Capitanía Xeneral da Coruña, o problema do estancamento do sal, a peste do castiñeiro, o cólera ou a crítica especialmente dura ós caciques que asfixian os labregos galegos ("Son víctimas de tropelías sin cuento, sin que haya nadie que les haga justicia y los ampare y defienda de tan cruel tirano", 1/XII/1895, ou "Un cacique en una aldea significa una gotera en cada techo, el ojo de un espía sobre cada conciencia, una trampa a la puerta de cada choza, un proceso sobre cada virtud, un asesinato en cada encrucijada", 15/IV/1894).

Froito desta situación de "desamparo" dos labregos e consecuencia directa é, segundo Curros, o éxodo migratorio a América. A emigración centra as lanzas do ourensán contra a política que se está a exercer na Península: "No se comprende que un territorio tan feraz, tan abundantemente dotado por la naturaleza de todos los elementos necesarios a la existencia, carezca de medios para explotarlos y haya de ver un día y otro emigrar a sus hijos en un espantoso éxodo que recuerda la expulsión de los judíos por aquellos bárbaros decretos de los reyes de la Casa de Austria. No es que el gallego posea el instinto emigrativo de ciertas aves... es que en realidad no puede vivir en su tierra pues esta se niega a sustentarle y le hace elegir entre la miseria y la muerte, ante la fuga o la servidumbre..." (11/IV/1894). Xunto a esta actitude contraria á emigración, Curros entende que unha vez fóra da súa terra, os galegos deben explotar as súas posibilidades e non cinguirse a traballos impropios da súa condición. Así, critica a servidume dos galegos dicindo "es algo que da grima y nos coloca en situación muy interior a la de otros muchos pueblos de España que, con menos virtudes que el nuestro, tienen o aparentan tener más alta idea de la dignidad personal y mayor celo por lo que a su conservación se refiere" (21/IV/1895) e suxire a creación dunha exposición permanente de productos agrícolas, gandeiros, artísticos e industriais para, no canto de demandar: "¿no obtendríamos mejores resultados de venir a Cuba a ofrecer antes que a demandar, a exponer antes que a pedir, a comerciar antes que a mendigar pan y trabajo?".

Ou, como outro exemplo e ante a chegada dunha nova remesa de emigrantes galegos: "ya que para los gallegos no haya piedad en su tierra, háyala aquí al menos. Que a la ingratitud de sus hombres políticos no tengan que unir la de las autoridades de Cuba. Todo calvario debe tener un término y todo suplicio un descanso" (9/IX/1894). Neste sentido e para favorecer a actitude emprendedora dos galegos publican durante varias semanas unha sección en portada co título "Los industriales gallegos en Cuba", onde gaban ós galegos que están a facer nese momento fortuna na illa para que sirvan como exemplo de prosperidade económica.

– O rexionalismo: "Nesta etapa (1894-1908) o impacto das realidades concretas no seu pensamento fará pasar moi a segundo plano o seu republicanismo e case disolverá o seu anticlericalismo, non tanto porque os abandone senón porque os mitiga totalmente en nome doutros intereses máis prioritarios"[8]. É o caso do rexionalismo. A defensa sen concesións do rexionalismo como fórmula política que pode liberar a Galicia da súa situación marxinal é unha máxima que se repite no xornal a cotío. Ademais de colaboradores como Alfredo Brañas, do que fai unha intensa gabanza na sección "Hijos ilustres de Galicia", que fortalecen o seu ideario político, o propio Curros escribe tanto no eido teórico como na aplicación de casos concretos sobre a lexitimidade dunha organización descentralizada: "No cabe ocultar que la causa del regionalismo gallego atraviesa un período de prueba. Apenas izada al viento su bandera y formulada su doctrina, viose combatido con saña por hombres tan desconocedores de nuestra historia como de nuestras necesidades, los cuales creyeron inferirle herida de muerte subiendo a la cátedra para condenarlo en nombre de todos los hechos consumados, de todas las ansias de dominio y todas las concupiscencias fomentadas por más de quinientos años de centralización política y administrativa" (30/IX/1894) e "Descentralizando servicios, reconociendo a las provincias el derecho de administrar y gobernarse por si mismo, se descargaría el Estado de muchas atenciones a que hoy le es imposible satisfacer: los servicios públicos serían más vigilados, desaparecerían muchas inmoralidades y la nación con más orden y más prestigio dentro, sería más respetada fuera, que buena falta le hace" (1/I/1895).

---

[8] Rodríguez Sánchez, F. (1987): "A particulariedade da contradicción" en *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Vigo, A Nosa Terra, pp. 8-12 (A nosa cultura, 9).

Esta ideoloxía causará certas controversias coa prensa da época xa que se entenderá esta descentralización como un apoio á independencia cubana. Curros manifesta en numerosas ocasións que nada ten que ver unha cousa coa outra e defende acerrimamente a unidade da Patria.

– Guerra de Cuba: Pese a que previamente a temática cubana xa entrara nas páxinas dos xornais por medio de problemas puntuais da illa mesmo non relacionados directamente co colectivo galego, será a partir do 12 de xaneiro de 1896 cando o xornal manifeste directamente a súa implicación informativa na contenda, lonxe do afastamento que promulgara nos primeiros números. Así, "Fieles a nuestro programa, bien quisiéramos ahora como hasta aquí lo hicimos, rehuir toda ocasión y motivo que pudiera llevarnos a tratar en nuestro semanario asuntos relacionados con la política local, agenos por completo a la misión que nos hemos impuesto en la prensa. Sin embargo, son tales las circunstancias por que atraviesa este país, a tal punto se halla saturado el ambiente que nos rodea de anhelos y temores, de dudas y esperanzas, respecto de los sucesos que se desarrollan en el campo, que es imposible substraerse a su influencia y dejar de hablar de lo que habla todo el mundo..." (12/I/1896). A partir deste día a guerra entrará de cheo nos contidos de *LTG*, ben por medio de editoriais, crónicas de guerra (Sección "Correspondencia de la guerra" ou "De la Guerra", nas que os diversos correspondentes envían epístolas a Curros sobre o estado dos combates) e noticias varias. Francisco Rodríguez sintetiza claramente a visión de Curros na guerra cubana: "Era respeito a Cuba, como respeito a Galiza, un anticentralista. Creía na españolidade da illa; repudiaba a expansión do españolismo yankee, principal beneficiado da retirada española de América Latina, chegando en nome desta rábia a defender posturas belicistas"[9]. Debemos subliñar como dato importante que un correspondente de *LTG* mesmo morreu na fronte de Manquito, "La Tierra Gallega, que ha tenido el honor de ser el primer periódico de la isla que ha pagado a la Patria su tributo de sangre en la persona de su corresponsal, el sr. Pernas, tiene también el sentimiento de anunciar tan dolorosa pérdida á nuestros coterráneos" (1/III/1896). A presencia dos galegos na loita (formación dun Batallón de voluntarios en Galicia, auspiciada polo bispo de Santiago, para defender a integridade do territorio nacional) e a controversia sobre a implicación dos americanos na guerra serán outros dos temas tratados, especialmente este último. Veremos a súa importancia cando abordemos a liña editorial.

---

[9] Rodríguez Sánchez, F.: *op. cit.*

Ademais destes eixes temáticos, debemos indicar a importante presencia da literatura en *LTG*. Poemas, entregas diarias de diversos folletíns literarios, perfís biográficos de autores, bibliografía, recensións e crítica de libros acabados de saír do prelo ocupan un alto tanto por cento do volume total do xornal. As relacións que Curros mantiña na Península serviron para que persoeiros do mundo literario galego do momento estivesen presentes no semanario, como é o caso de Aureliano J. Pereira, Benito Vicetto, José Ojea, Aurelio Ribalta ou Federico Manciñeira.

Destacamos, nesta liña, a cantidade de poemas que o propio Manuel Curros publicou da súa propia creación. Títulos tan paradigmáticos da obra do celanovés como "Nouturnio", "A fouce d´o avó" ou "O último fidalgo" imprimíronse nas páxinas de *LTG*, levando así a lingua galega ó colectivo emigrante da illa. Este será precisamente outro dos temas que poderiamos denominar "bandeira" do semanario. A defensa da lingua natal non acepta dúbida e son bastantes os artigos dedicados á súa dignificación: "Pero se dice comunmente: escribir en catalán o en gallego, pudiendo escribir en castellano es una gran prueba de egoísmo. Antes, al contrario, egoísta es el que pretende obligar al escritor a emplear el lenguaje oficial impuesto que puede no dominar tanto como el suyo, sin fijarse en que cohibe su libertad y en que escribiendo castellano quizá le entendiesen todos menos aquellos que más le interesa que le entiendan" (29/IX/1895).

Xunto a isto, debemos constatar a existencia de amplos traballos, fragmentos de discursos ou libros, que se publican no xornal por entregas semanais. É o caso de informes sobre os últimos descubrimentos arqueolóxicos en Galicia, a cuestión de Marrocos, a historia de Galicia, o rexionalismo e a literatura salmantina, a conquista de Tenerife, etc. Salientamos, así mesmo, a sección "Hijos ilustres de Galicia", na que se fai unha achega biográfica e bibliográfica a autores galegos da época. Moitos deles, Alfredo Brañas ou José Rodríguez Carracido entre outros, eran colaboradores de *LTG*.

FONTES

As fontes das que *LTG* bebe a información son varias. As máis utilizadas son a correspondencia cos seus colaboradores en España (Galo Salinas, Carracido, J. César), colaboradores na propia illa (Juan A. Freire ou Pernas) e, especialmente, a prensa galega, cubana e española da época. *La Integridad de Tuy*, *La Voz de Galicia* ou *El Derecho* dende Galicia e *Diario de la Marina* ou *El Eco de Galicia* dende A Habana nutren os contidos de opinión e información da cabeceira de Curros. Vemos, pois, como *LTG* é un claro exemplo de proxecto de autor pero conformado a partir do traballo en equipo. As voces que reflicte o xornal son múltiples e non só eco da ideoloxía do director, malia que moitas delas debamos recoñecer que son concordantes plenamente.

FINANCIAMENTO E DISTRIBUCIÓN

LTG mantíñase a través de dúas vías principais de ingresos. Por un lado estaba a vía de subscrición, que custaba 0,75$. Malia descoñecermos o seu número concreto, o que si podemos afirmar é a pouca dispoñibilidade dos subscritores para o pagamento, dados os múltiples anuncios aparecidos en sucesivas semanas para implorar a retribución dos exemplares atrasados ou darse definitivamente de baixa. Así, cando en 1896 morra o xornal, Curros queixarase das débedas contraídas por mor da desidia de moitos lectores. A outra fonte de financiamento de *LTG* áchase, por suposto, na publicidade, á que lle dedican unha ou mesmo dúas páxinas en cada número. Nas follas cinco e seis lemos textos de anunciantes como a Gran Casa de Salud Quinta del Rey del Centro Gallego, La Benéfica, Casa de Salud del Centro Gallego; Sombrerería M. Carballido; Monteagudo, fotografía; Otero y Colominas, fotografía; Seijo y Hermanos, importadores de vinos gallegos; e incluso María Taboada, unha comadroa. Sobra dicir que case todos eles son galegos que ofrecen servicios destinados explicitamente á colonia galega.

Administrado en momentos distintos da súa historia por Laureano Carrillo, polo propio Curros Enríquez e, na última etapa, por José Baña, debemos indicar que *LTG* chegou a case todos os puntos da illa cubana dado o seu alto grao de distribución[10].

LIÑA EDITORIAL

Nun primeiro momento, a liña editorial enfócase á colonia galega na illa e mais á situación da Galicia do momento, excluíndo das súas páxinas de opinión toda referencia á política cubana. De feito e para que isto se evidencie, no editorial do día 20 de maio de 1894 (número 13) Curros vese na obriga de saír en defensa propia por unhas acusacións que, dende *El Comercio*, o tachan de crítico coa actuación dos españois en Cuba. O ourensán defféndese nesa cuestión afirmando, ademais, que non quere inmiscirse en política cubana porque "si nosotros estamos en Cuba, nuestro pensamiento, nuestra alma está en Galicia". Con todo, Curros reafírmase na necesidade de pedir para Cuba unha maior autonomía dentro de España ó asegurar no editorial de dous días despois (27/V/1894), titulado "Fin de la polémica": "Hemos cumplido nuestro deber rechazando los cargos que se nos han dirigido al aplaudir ideas generosas de libertad a las que siempre hemos rendido culto. Quien pide a la madre patria consideraciones para Galicia; quien fue siempre demócrata en Madrid no ha de ser absolutista en La Habana".

---

[10] Axentes de *LTG*, Manuel Cabo (Matanzas), Julián Faya (Santiago de las Vegas), Antonio Fraguelas (Güira de Melena), Genaro Coya (Santa Clara), Diego Rodríguez Fariña (Cienfuegos, Cruces, Abreus), José Carrano (Puerto Príncipe), Baldomero Vázquez (Pinar del Río, Artemisa), Ángel Mariño (Cárdenas), José Carro (Sagua a la Grande), Arturo Casanova (Encrucijada), Ramón Vázquez Faiz (Corralillo), Leoncio Chacón (San Angonio de los Baños), Agustín Bandué (Ciego de Avila), Luis G. Fuentes (Holguín), Antonio Márquez (Unión de Reyes), José Guerra (Cervantes), Vicente Ríos (Guanabacoa), José Penabad (Regla), Francisco Mancera (Marianao) e Francisco Perea (Casa Blanca), en *Repertorio da prensa galega da emigración*, dirixido por Vicente Peña Saavedra, Consello da Cultura Galega, 1998, p. 225.

Así pois, en xaneiro de 1896 e dada a evolución da guerra de independencia iniciada en febreiro de 1895, consideran que a filosofía de manterse apartados das cuestións cubanas non é válida cando os problemas abafan. A partir deste día e ata a súa clausura en novembro do mesmo ano, *LTG* tratará a diario a guerra de independencia, tanto con noticias de correspondencias das distintas frontes da illa como con editoriais de portada nos que se pronuncia radicalmente oposto ós insurrectos cubanos e reclama a necesidade de rematar co conflicto que está a causar un desastre económico e humano en Cuba.

Non pide Curros a independencia para Cuba, malia que moitos así o pensasen e o cualificasen en diversos foros de ser pro-*mambí* (cualificativo despectivo para denominar ós insurrectos cubanos), senón unha maior cota de autonomía, tal e como demanda para Galicia. Así, coincidimos con Carlos Casares cando afirma que: "Curros adoptou desde o principio unha posición consecuente co seu tantas veces declarado credo rexionalista: negativa a calquera tipo de separatismo e apoio á concesión dunha ampla autonomía para os cubanos"[11] e tamén con Alonso Montero, quen afirma: "Curros Enríquez, na cuestión cubana, non é tan avanzado como daquela Pi e Margall, abertamente anticolonialista. Curros, que se proclama rexionalista, postulaba para Cuba unha autonomía que os gobernantes de Madrid concederían mal e tarde, a comezos de 1898"[12]. A "flexibilidade" inicial de Curros coa política cubana dará un xiro radical a medida que a guerra se faga máis crúa e Estados Unidos entre na contenda.

---

[11] Casares, C. (1980): *Curros Enríquez*, Vigo, Galaxia, p. 52.

Dous fragmentos de editoriais afastados no tempo por uns meses deixan clara constancia desta radicalización no seu pensamento. Así e datado o 24 de marzo de 1895 temos que "Hemos pedido libertades para Cuba a la madre España porque también las pedimos para Galicia (...) y, además, pedimos libertades para Cuba porque la falta de esas libertades podía contribuir a alentar en sus empresas el separatismo", dando a entender que unha maior autonomía para Cuba sería a solución para evitar as revoltas na colonia. Un ano despois e á vista dos acontecementos chegaría a cualificar ós insurrectos cubanos de "ejército de violadores de doncellas, de asesinos y secuestradores" (8/III/1896).

A entrada dos estadounidenses na contenda causa verdadeiro enfado en Curros e saca de si un rotundo *españolismo*. Así alomenos o cualifica Alonso Montero cando sinala que "cando Curros se decata de que os protagonistas do conflicto non son só o Exército Español e os insurxentes cubanos, cando se decata de que os Estados Unidos teñen unha presencia moi importante nese conflicto *pro domo sua*, nese momento o *españolismo* de Curros está por encima de calquera outra consideración"[13]. Este españolismo reflíctese en páxinas de *LTG* por medio dunha defensa afervoada da unidade da patria e ataques voraces ós cubanos. Un fragmento dun editorial significativo sería: "Podemos, pues, decir los gallegos que los primeros soldados que vinieron a Cuba por la espontánea y libre determinación de su voluntad para combatir la insurrección armada, son de nuestra sangre, de nuestra raza y de nuestra tierra, cuyo regionalismo y cuyo amor a la descentralización, lejos de destruir en ella su culto por la patria y su amor a la nacionalidad, parece completarlo, como si ambos sentimientos se uniesen en uno solo, generoso y sublime, cuando se trata de la defensa del honor y de la historia de España" (8/IX/1895).

---

[12] Alonso Montero, X. (1998): *Manuel Curros Enríquez, 90 Aniversario do seu pasamento. Centenario do 98*, Xunta de Galicia.

[13] Alonso Montero, X. (1998): "Curros Enríquez e a guerra de Cuba", en *Galicia nos tempos do 98*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.

Debemos resaltar, ademais, a acedade dos editoriais escritos contra os americanos, de ton mesmo burlesco e irónico, cando comezaron timidamente a súa intervención na guerra cubano-española. No editorial do número 115, datado en marzo de 1896, cualifican unhas declaracións dos americanos en recoñecemento dos insurrectos de "reunión de colegiales para apoderarse de la despensa mientras duermen profesores y criados". Manifestan, ademais, unha actitude abertamente hostil: "Sólo para castigar como se merece osadía y avilantez semejantes, sentimos que nuestra contienda con los Estados Unidos no haya pasado a mayores". Con respecto a isto e a modo de reflexión, Alonso Montero asegura que "Sería interesante saber qué pensaría Curros da insurrección cubana se esta non estivese apoiada dende o inicio ou dende antes polos designios imperialistas da doutrina de Monroe pola *perfidia ianqui*. Non sabemos de ningún texto de Curros minimamente comprensivo cos independentistas cubanos e sempre nos sorprendeu que na súa extensa obra xornalística non dedicase unha soa liña á vida, á obra e á morte (no campo de batalla en 1895) de José Martí"[14].

Como a Historia demostrará, esta afouteza non ía durar moito pero tampouco o xornal podería ser cronista da derrota porque o xornal morrería o nove de novembro de 1896, unha vez cumpridos os 147 números, dous anos antes da fin da guerra.

A DESAPARICIÓN DE *LTG*

O día 18 de outubro de 1896, o editorial de *LTG* titulado "Responsabilidad ministerial" arremete duramente contra o ministro de Mariña español por mor da varada do cruceiro de guerra Princesa de Asturias: "Una vez más puede decirse que llueven desgracias sobre la pobre España. Como si fueran pocas las que teníamos que lamentar, hoy registra el telégrafo la varadura del crucero de guerra Princesa de Asturias en el instante mismo de ser botado en el astillero de la Carraca y el mismo día, según tenemos entendido, en que se realizó felizmente igual operación en los astilleros de la Graña (Ferrol) con otro crucero, el doña María de Molina". Critica que isto debeuse á súa construcción no estaleiro de Cádiz e non en Ferrol, o que deu como resultado unha calidade do navío nefasta. A explicación que ofrece Curros resulta demoledora: "Pero los ministros de Marina por regla general son andaluces: como tales tienen compromisos con sus paisanos, y como la política de compadres, de parientes y amigos, a estos, antes que a nada, se atiende resultando siempre sacrificada a una localidad la nación entera".

---

[14] Alonso Montero, X. (1998): *op. cit.*

Ademais de denunciar a ineptitude e "amiguismo" dos ministros, Manuel Curros insiste en que o Goberno actual prexudica os intereses de Galicia. Tal crítica non será ignorada polas autoridades en Cuba e no número seguinte podemos ler como o gobernador da Habana, J. Porrúa, impón unha multa de vintecinco dólares de ouro a *LTG* por infrinxir o bando do Excmo. capitán xeneral da illa do día 27 de abril relativo á prensa. No editorial do seguinte número, Manuel Curros continúa na súa teima e responde ironicamente ó apercibimento, o que provoca unha nova multa. É entón cando o celanovés apela ante o capitán xeneral da illa, o señor Weyler, recurso que resulta inútil e verase obrigado a pechar o xornal. Así o manifestará no editorial do último número cando indica: "cuando un periódico haya sufrido dos correcciones y dé lugar a la imposición de una tercera podrá ser suspendido, hemos resuelto suspender la publicación (...) reservándonos reanudarla tan pronto cesen las circunstancias excepcionales (...)"[15]. Estas *circunstancias* non chegarían a darse e o xornal desaparecería definitivamente. Manuel Curros, nunha carta enviada a Lisardo Barreiro, certifica a sentencia de morte de *LTG*[16]: "Mi periódico ha muerto. El gobernador de La Habana me impuso dos multas seguidas, y como la tercera iba a matarlo, yo me adelanté y suspendí la publicación, quedando empeñado en 2.000 pesos y debiéndome los suscriptores 5.000 pesos que jamás cobraré...". As causas de peche do xornal parecen evidentes e que nada teñen que ver con supostas acusacións a Curros de *mambí*, tal e como dá a entender Celso na súa biografía do autor celanovés. Curros Enríquez atacou fortemente os sublevados na illa pero tamén ás autoridades gobernamentais españolas pola súa actuación na guerra de insurrección, causa esta pola que sufriu unha severa censura. Malia que pode ser certo que decaese o número de subscricións, a razón última da desaparición da cabeceira reside nas sancións impostas por mor das críticas á situación dos buques da Armada Española e non a unha morneza no tratamento dos independentistas. Precisamente as increpacións á actuación do Goberno español con respecto ós estaleiros galegos fora xa motivo do editorial do día 20 de outubro de 1895 titulado "Protestemos". O director de *El Correo Gallego*, don Ceferino Doce y Punín, resultara ferido en Ferrol polas autoridades militares debido a un artigo en que, coma no caso de Curros, censurara o poder estatal manifestando así o sentir popular de indignación pola marcha do "Infanta María Teresa" dos estaleiros da cidade departamental ó Nervión. Naquel caso, as cabeceiras de Galicia e Cuba ergueron a súa voz para defender o xornalista agredido. Paradoxalmente, cando Curros publique "Responsabilidad ministerial" e sexa censurado non haberá axuda e *LTG* morrerá inevitablemente.

---

[15] Fragmento recollido na entrada "Curros Enríquez" da *Gran Enciclopedia Gallega* (1974), Silverio Cañada ed., tomo VIII, p. 151.

[16] Ver Ferreiro, C. E.: *op. cit.*, p. 3.

Manuel Curros inicia unha nova etapa na súa estadía en Cuba. Finalizado o proxecto de *LTG*, no que tanta ilusión e esforzo investiu, atópase sen traballo nunha colonia que está a atravesar un duro momento económico e político. Neste duro contexto foi contratado por Nicolás Rivero, director do *Diario de la Marina*, como corrector de probas. Aínda que os biógrafos de Curros afirmen que existía certa incompatibilidade de ideas entre ambos os dous personaxes, o responsable do xornal dálle unha oportunidade ó celanovés, xa que é coñecedor do seu bo labor profesional. No *Diario de la Marina* axiña comezará a destacar como redactor a través da súa columna "La prensa", na que analizaba editoriais e noticias doutras cabeceiras da illa. Pero esta é outra bagaxe na vida do celanovés e merece, por tanto, un minucioso estudio para comprendermos a traxectoria xornalística de Curros no seu conxunto.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alonso Montero, X. (1997): "Curros Enríquez e a guerra de Cuba" en *Congreso Galicia nos tempos do 98*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

Alonso Montero, X. *et alii* (1998): *Manuel Curros Enríquez, 90º Aniversario do seu pasamento. Centenario do 98*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

Casares, C. (1980): *Curros Enríquez*, Editorial Galaxia, Colección Conciencia de Galicia.

Domínguez, M. (2000): "Curros Enríquez y 'La Tierra Gallega', valoración de la guerra y sus figuras" en *Galicia-Cuba, un patrimonio cultural de referencias y confluencias: actas do Congreso celebrado en Santiago de Compostela, 24-26 de marzo, 1999* / edición a cargo de Concha Fontenla San Juan e Manuel Silve, Sada (A Coruña), Ediciós do Castro, pp. 311-321.

Ferreiro, C. E. (1973): *Curros Enríquez*, Ediciones Júcar, Colección Los Poetas.

Gran Enciclopedia Gallega (1974), Silverio Cañada, editor, tomo VIII, pp. 145-160.

López, X.: "Patria Gallega: Do xornalismo de opinión á opinión no xornalismo", (inédito).

López, X. e Gago, M. (2000): "O modelo xornalístico de *El Catón Compostelano*" en *El Catón Compostelano. Estudios*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.

Neira Vilas, X. (1985): *A prensa galega de Cuba*, Sada (A Coruña), Ediciós do Castro.

Peña Saavedra, V. (dir.) (1998): *Repertorio da prensa galega da emigración*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.

Rodríguez Sánchez, F. (1987): "A particulariedade da contradic-

ción" en *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Vigo, A Nosa Terra, pp. 8-12 (A nosa cultura, 9).

Salgado, X. (2000): "O xornalismo galego e a guerra de Cuba", Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, (inédito).

Santos Gayoso, E. (1990): *Historia de la prensa gallega 1800-1986*, Cuadernos do Seminario de Sargadelos, Sada (A Coruña), Ediciós do Castro.

A PRIMEIRA ETAPA XORNALÍSTICA DE CURROS ENRÍQUEZ: CORRESPONDENTE DA GUERRA CARLISTA PARA *EL IMPARCIAL*

Xurxo Salgado

Os feitos de que hoxe imos falar acontecen nunha época simbólica da historia da prensa. Tentaremos reconstruír o que foi a traxectoria xornalística de Manuel Curros Enríquez na súa primeira etapa, que comeza en 1867 e conclúe como correspondente das terceiras guerras carlistas na fronte de Euskadi en 1876. Curros asiste a un momento clave no desenvolvemento da información. Estanse mudando os principios ideolóxicos e empresariais do xornalismo. A política vai dar paso ao negocio, e a información imponse á opinión. Sen embargo, isto só vai acontecer nos grandes xornais, como *El Imparcial* ou *La Correspondencia de España*. Nembargante aínda vai pasar moito tempo ata que o negocio se impoña á ideoloxía. Nesta época, todo periodista é un escritor ou un político en potencia. E Curros, ademais de poeta, é xornalista, un xornalista moi politizado. A súa poesía e as súas ideas reflíctense nas súas crónicas. A primeira etapa xornalística de Curros desenvólvese principalmente en Madrid, aínda que o ourensán tamén colabora na prensa galega. Na capital española Curros coñeceu as bohemias de Añón, que co tempo sería un grande amigo, e as andanzas teatrais de Salas, Quiroga de Puente e Brañas, e o triunfo constante do ferrolán Genaro Villamil ou de Murguía.

O XORNALISMO MADRILEÑO DA ÉPOCA (1868 A 1876)

Logo da revolución de 1868 suprímense as anteriores leis de imprenta, moi restrictivas, e os xornais comezan a gozar dunha liberdade case total. Sen embargo, non se produce un crecemento espectacular de xornais. O que si se aprecia é un aumento dos xornais de tipo político ou empresarial e unha baixada dos científicos e literarios. Coa caída da República e, sobre todo, coa Restauración, comeza para a prensa política un momento de crise importante que segue ata o ano 1879. Nestes anos, as cabeceiras dos xornais rexistran un descenso considerable e sitúanse aos niveis de 1864.

Ademais, os decretos do 31 de decembro de 1874 e 29 de xaneiro do 1875 permitiranlle ao Goberno suprimir, censurar ou suspender a aqueles xornais que consideren perigosos para a inestabilidade do novo réxime político. Os xornais madrileños sofren outro forte descenso ata chegar aos índices de 1858. Non hai que esquecer que coa Restauración desapareceron case por completo as publicacións de tendencia republicana ou carlista.

A prensa responde contundentemente a este novo decreto, indistintamente da súa orientación ideolóxica. O xornal progresista *El Imparcial* critica a indefensión da prensa ante o novo decreto e remata afirmando que "la prensa está secuestrada"[1]. O moderado *El Pabellón Nacional* afirma que "año nuevo, vida nueva. En el que empezó ayer tiene la prensa periódica que decir: año nuevo y nueva ley de imprenta, –al buen callar llaman Sancho–". O constitucional-unionista *La Política* pregunta: "¿No te da envidia ese artificio con que los hombres de la conciliación han disfrazado la libertad de imprenta en el decreto ayer publicado?". O moderado *La Época* pide que se modifiquen as disposicións que obrigan aos directores dos xornais á tarefa de firmar oito números[2].

En Madrid saíron ao longo deste período entre 30 e 40 diarios anuais, practicamente todos de moi baixa tirada. Para explicar este fenómeno hai que acudir ás razóns políticas. Cada fracción política, ou mesmo os propios políticos, tiñan practicamente un xornal. Eran os chamados "instigadores". Estas publicacións servían para expresar o seu ideario político e para atacar aos seus contrincantes.

Sen embargo, durante esta época comeza a xurdir unha nova forma de entender o xornalismo. No último cuarto do século tivo lugar un cambio brusco na prensa: as empresas xornalísticas adoptaron técnicas novas coas que se acadaron tiradas millonarias, aumento da paxinación e unha melloría técnica impecable. A partir de entón o xornal era entendido como un negocio e non como un sinxelo voceiro político. Isto será o caso de *La Correspondencia de España* e *El Imparcial*, que durante a década dos 70 do século XIX compiten polo domino do mercado xornalístico.

---

[1] *El Imparcial*, 4-I-1876.

[2] *El Imparcial*, 3-I-1876.

Hai quen chamou a este tipo de prensa "xornalismo de empresa". O prestixoso xornalista Ricardo Fuente, que co tempo chegaría a ser director de *El País*, dixo deste tipo de xornais:

> Nacen al calor de una subvención y se inspiran en el afán de la ganancia ilegítima. Se suelen titular imparciales o independientes y empiezan a luchar por causas nobles en la oposición. Cuando logran un público, ponen entre líneas este anuncio: "Soy un poder. Bancos, empresas, gobiernos: mi silencio o mi apoyo vale tanto". Y comienza el chantaje[3].

O propio Fuentes coñecía moi ben os mecanismos da prensa. Era un xornalismo con escasos recursos, sobre todo de cadro de persoal: aos xornalistas non se lles pagaba case nada e outros moitos nin tan sequera cobraban. Por iso entendemos a precariedade laboral e económica na que se topaban moitos destes profesionais da prensa. O propio Curros sabía moi ben o que eran estas condicións de traballo.

As condicións do xornalista eran moi semellantes ás do proletariado: sen contrato de traballo, nin horario fixo, nin descanso dominical ata os anos 20. A esa mala imaxe tamén debeu de contribuír o ambiente bohemio da profesión e a propensión aos duelos. En realidade, nesa época, ser xornalista non era considerado como unha profesión[4].

Tratábase dun xornalismo picaresco, agresivo. Xeralmente as novas estaban copiadas doutros órganos de prensa local. Era a famosa tesoira, coa que se elaboraba boa parte do xornal a base de recortar as novas que chegaban das provincias. Nembargantes, é un xornalismo interesante. Un xornalismo en que sen dúbida moitas ilusións naufragaron, pero outras moitas triunfaron, como foi o caso de Curros.

---

[3] VV.AA. (1982): *Grandes periodistas olvidados*. Fundación Banco Exterior, Madrid.

[4] O propio Curros sufrira a burla do pai cando soubo das súas afeccións xornalísticas en Madrid. Mesmo chegou a comentar cos veciños: "¡Qué le van a pagar! Todos los poetas mueren de hambre. No están los tiempos para idealismos; la vida práctica se impone".

O NACEMENTO XORNALÍSTICO DE CURROS

Curros foi un xornalista precoz. Xa dende moi novo lía os xornais que o seu pai traía á casa. En 1866, logo de fuxir da casa, cando só tiña 15 anos, Curros recreábase coa lectura de *El amigo de Galicia*, un xornal liberal que exaltaba a rexión e condenaba acedamente o caciquismo galego. Acollíase temporalmente nunha panadería e a única condición do seu dono era que lese paseniñamente e en voz alta para que os amasadores analfabetos puidesen coñecer as noticias do día . Pouco despois, en maio de 1867, xa en Madrid, terá a oportunidade de colaborar no xornal *El Español* da man de Modesto Fernández. Nesta publicación compartirá pluma con Jesús Rodríguez Cao, Osorio y Bernard, Enrique Hernández ou Somoza y Botella. Unha das súas ilusións infantís comezaba a tomar forma.

En 1869, Curros escribiría, en colaboración con Victoriano Rodríguez Morán, unha "Crítica en verso contra la Constitución votada por los unionistas y progresistas". Curros botáballes en cara que fosen sempre revolucionarios na oposición e moderados no poder. Segundo os distintos biógrafos do poeta ourensán foi tal o humor e a intelixencia que desprendían aquelas páxinas que no mesmo día da súa publicación vendéronse en Madrid máis de 15.000 exemplares.

Celso Emilio recolle un fragmento dun artigo de Curros (inexplicablemente sen citar fonte nin data) que sitúa nesta época e no que critica duramente ao duque de Montpensier. Ferreiro cre que esta crónica sería a causa do seu exilio en Londres:

> El país necesita un cirujano que saje, corte y ampute, no un rey para los saraos de una corte decadente y podrida[7].

---

5. Celso Emilio Ferreiro (1954): *Curros Enríquez. Biografía*. Imprenta Editorial Moret, A Coruña, p. 31.
6. Elisardo López Varela (1998): *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*. Deputación Provincial, A Coruña, p. 93.
7. Celso Emilio Ferreiro (1954): *op. cit.*, p. 41.

Moitos dos biógrafos do escritor situaron este artigo no xornal *El Combate*. Sen embargo, isto parece imposible. Analizando a vida que tivo esta publicación, temos a constancia de dúas etapas. Unha no 1870 e outra no 1872-1873. Na primeira, que era na que en teoría poderiamos situar esta crónica (aínda que se refire a feitos acontecidos un ou dous anos antes e, polo tanto, de terse publicado nesas datas estaría moi desfasada e anacrónica), compróbase que Curros non colabora en ningún dos escasos números que se publicaron dende outubro ata o Nadal. Outra posibilidade sería a adiantada por Luís Carré Alvarellos, para quen este escrito sería publicado a xeito de folletín nalgunha das imprentas revolucionarias e clandestinas da súa época como estudiante en Madrid[8].

ANOS ESCUROS EN MADRID. *LA ILUSTRACIÓN FEDERAL, EL COMBATE* E *GAZETA DE MADRID*

Nesta época Curros era un mozo exaltado politicamente e tremendamente preparado intelectualmente. Todo ese tempo ausente do fogar familiar fixera del un home feito a si mesmo. Sen embargo, padecía moitos apuros económicos e mesmo chegaría a pasar fame. Necesita atopar un traballo rápido para salvar a situación. Atópao na Administración como escribente no Concello de Madrid, traballo que de seguro leva o selo do seu protector Modesto Fernández. O seu propio fillo conta que foi nestes primeiros anos en que "careciendo de pan y de hogar" escribiría os seus primeiros versos. Na capital española viven moitos paisanos que, dende ben cedo, Curros comeza a tratar. Así, xa a comezos da década dos 70 do século XIX, o poeta celanovés intima con Francisco Añón, que vai asiduamente á súa casa para ler os seus versos e para manter conversas animadas. En moitas ocasións, o propio Añón, sabedor da época de penalidades económicas polas que está atravesando Curros, trae sempre unha saca de laranxas, que el graciosamente chama "simpatías", quizais porque son, por veces, o único sustento diario da familia de Curros.

---

[8] Luís Carré Alvarellos (1953): *Manuel Curros Enríquez. Sua vida e sua obra. Ensaio Bio-bibliográfico*. Ediciones Galicia, Buenos Aires, p. 53.

A ideoloxía e o ímpeto de Curros abriríanlle algunhas portas no xornalismo madrileño. O seu republicanismo recoñecido faría que a prensa do partido o acollese con agrado e agarimo, a pesar da súa xuventude. Traballa de escribente no Concello de Madrid e en 1871 casa con Modesta Vázquez, orixinaria de Sanabria e filla dun maxistrado madrileño. Segundo Ferreiro, o pai de Curros non só non deu o seu consentimento para a voda senón que denunciou ao fillo por prófugo, o que lle valeu vinte días na cadea de El Saladero de Madrid, da que saíu gracias aos bos oficios de Felipe Picatoste, un dos seus profesores universitarios, director da *Gazeta de Madrid* e administrador da Imprenta Nacional.

Curros publica o 18 de xuño de 1872 en *La Ilustración Federal* "Tributo de Sangre"[9], sendo director do xornal o escritor republicano Enrique Rodríguez Solís. Este poema será a porta de entrada para que o celanovés comece a colaborar neste xornal, xunto a outros coñecidos republicanos, coma o aragonés Marcos Zapata. Hai algún biógrafo de Curros que afirma que tamén durante esta época colabora en *El Porvenir*. Mais cómpre sinalar que este xornal xorde a comezos de 1881 e será dirixido por Ginard de la Rosa. Máis tarde, logo de deixar *El Imparcial*, Curros traballará unha época como redactor de *El Porvenir*.

Tamén colabora en *El Combate*, de José Paul y Angulo, que volvía publicar logo de ser censurado e clausurado no Nadal de 1870. A pesar dos apuros económicos, son anos de prosperidade intelectual. Curros, ademais, séntese tranquilo e realizado. Nótase que son tempos de liberdade e que se aproximan cambios políticos favorables. Non existen, aínda, os medos e as imaxes terribles da guerra nin a pena pola morte dos seres queridos. Curros dedica parte do seu tempo a escribir e a ler sen descanso.

---

[9] Outros autores, como V. Blasco Ibáñez, afirman que reflicte a oposición de Curros ao chamamento a quintas. Por outra banda, Carlos Casares ten sinalado que aínda que este poema non fai referencia explícita ás quintas, si o fan outros como "O maio", "Unha boda en Einibó" ou "Mirando ó chau".

REDACTOR NA *GAZETA DE MADRID*

En marzo de 1873 ingresa como redactor no xornal de Felipe Picatoste, ata, probablemente, xaneiro de 1874[10], data do golpe militar do xeneral Pavía. O de Celanova destacou sempre a gratitude do seu vello profesor. E en recoñecemento a el dedicaralle a súa lenda *El Maestre de Santiago*, "Al señor D. Felipe Picatoste. Testimonio de veneración y cariño". Tamén escribiría, anos máis tarde, unha crítica moi favorable á obra de Picatoste *Estudios sobre la grandeza y decadencia de España. Los españoles en Italia*[11]. Curros levaba a cabo un xornalismo agresivo e directo, máis político que informativo. Conta Galo Salinas que era "un polemista contundente que esgrimía denodado su agresiva péñola"[12]. Así e todo, neste xornal non podería dar renda solta ao seu xornalismo preciso e agresivo, ao traballar nunha sección sen importancia, quizais picando os telegramas que lle chegaban doutras axencias informativas. Traballo moi común na época entre o gremio xornalístico. Só uns poucos elixidos eran capaces de realizaren un xornalismo con clase e con nome. Curros acadaríao en 1875 coas crónicas da guerra civil.

En xaneiro de 1874, o xeneral Pavía dá un golpe de Estado contra a República. Comezaba a época de Restauración, primeiro cunha rexencia de Serrano e pouco despois coa proclamación, en Sagunto, de Alfonso XII como rei. Un dos primeiros pasos dos novos gobernantes foi impoñer unha severa censura a todas as publicacións e pechar a maior parte dos xornais republicanos e carlistas. É, practicamente, a fin de todas aquelas publicacións coas que viña colaborando Curros ata entón; como redactor na *Gazeta de Madrid*, voceiro do republicanismo madrileño, como colaborador en *La Ilustración Federal*, órgano dos federalistas de Pi i Margall, e no xornal *El Combate*, de ideas case revolucionarias, que dirixía Paul y Angulo.

---

[10] Algúns autores, como Vilanova, sosteñen que Curros seguiría traballando na *Gazeta de Madrid* ata mediados de 1874. Este dato é moi discutible, posto que un dos primeiros pasos do novo goberno foi prohibir todas as publicacións de tendencias carlistas ou republicanas. Entre estas últimas, ademais de *El Combate*, atópase *Gazeta de Madrid*, que era o xornal oficial do republicanismo madrileño.

[11] Recollido de Alberto Vilanova Rodríguez (1965): *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*. Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aries, Buenos Aires, p. 60.

[12] "Curros íntimo" de Galo Salinas en *Obras Completas*. Reedición da recompilación feita por Adelardo Curros Enríquez, Madrid, 1956, p. 1093.

CURROS NA PRENSA GALEGA. *EL HERALDO GALLEGO* E *EL CORREO DE GALICIA*

Ademais de colaborar e traballar nos xornais republicanos de Madrid, Curros non esquece a súa actividade poética e intelectual, acrecentada polas súas continuas lecturas na Biblioteca Nacional, onde acode para formarse en historia, economía e dereito. Moitas destas composicións (moitas delas en galego) verían a luz no xornal ourensán *El Heraldo Gallego*. Neste xornal colaboraban, ademais, moitos dos escritores e poetas que participarían un ano máis tarde nas tertulias de Galicia Literaria. A primeira colaboración de Curros en galego semella que se fixo neste xornal, dirixido por Lamas Carvajal. Trátase do poema "A nena n-a fonte", que aparece publicado no n.º 25 de 1874. Dese mesmo ano presúmese que é outro poema "A fouce d´o abó", publicado tamén en *El Heraldo Gallego*[13]. O de Celanova tamén publicaría neste xornal as cuartillas de *El Maestre de Santiago*, que, segundo o fillo do escritor, Adelardo Curros, comezara a escribir no seu suposto exilio en Londres. Pero o seu contacto coa prensa galega era moi fluído e xa dera os seus froitos en 1873. Curros tiña moi boas relacións coa intelectualidade ourensá. Un dos seus máis grandes valedores na Cidade das Burgas era o propio Lamas Carvajal, recoñecido xornalista da cidade que o pon en contacto co ambiente político e xornalístico nas súas visitas a Ourense[14]. Nese ano publicou varios poemas en español. O 28 de agosto do 73 publica "El Itinerario", de temática amorosa; e o 25 de setembro de 1873, "El canto de la República", no que amosa a súa ledicia pola proclamación da I República Española.

---

[13] Notas de Adelardo ás *Obras Completas* de Curros. Madrid, 1956, p. 1116.

[14] Lamas Carvajal dedicaríalle a Curros a súa obra *Os Aires d'a miña Terra*, que publica en agosto de 1874 e que amosa o aprecio mutuo que ambos tiñan nesa época.

OS COMEZOS EN *EL IMPARCIAL*

En 1872 iniciábase a terceira guerra carlista. Curros nunca sería alleo a este drama pois coñecía moi ben as consecuencias das anteriores guerras. Co recruamento dos combates na fronte do norte en 1874 (Euskadi e Navarra), o xornalista de Celanova sente enormemente o que acontece en Bilbao e noutras capitais asediadas e rodeadas polas tropas carlistas. Decide entón trasladar ao papel os seus sentimentos máis profundos e así nace a súa famosa "Oda a la guerra civil", que decide enviar, logo de ter dubidado moito, a un concurso convocado por "Los Lunes" de *El Imparcial*. A composición é publicada o 3 do xullo de 1874 e, para sorpresa de Curros, sae premiada. Curros recibe 15 pesetas e 15 exemplares do xornal, que lle servirán para gabarse entre os amigos do seu talento poético. Un poema seu era recoñecido e premiado nun dos xornais máis importantes de todo o Estado. As cousas non rematan aí. Días despois, o propietario do xornal, o galego Gasset y Artime, impresionado polos fermosos versos da "Oda", decide inserir un anuncio no seu xornal solicitando coñecer o domicilio de Curros. O celanovés olla a pequena nova con sorpresa e incredulidade e acode el mesmo, decidido, á redacción do xornal. Unha vez alí bate cun empregado co que mantén unha conversa na que destaca toda a retranca galega de Curros:

> - Diga usted, amigo, ¿ha venido alguien a decir el domicilio del sr. Curros?
> - ¿Y usted quien es? Inquiere el empleado.
> - Curros Enríquez.
> - Hombre, pués usted lo sabrá mejor que nadie.
> - Pues no señor... Y me gustaría que alguien me lo indicara para irme a él.
> - ¿No tiene usted casa?
> - ¡Con que no tengo un cuarto y quiere Vd. que tenga una casa! –añade socarronamente Curros–. Déjese de bromas amigo.
> - Lo esencial ahora es que venga usted. El director quiere hablarle.

Nese momento Curros é recibido por Gasset y Artime, propietario do xornal, que sen preámbulo algún espétalle:

> - Tiene usted talento. ¿Quiere ser redactor de *El Imparcial*?

Curros ve a grande expectativa que se abre ante él, pero como bo galego resposta:

> - Lo pensaré.
> - ¿Cuánto tiempo?. Inquiere Artime que no sale de su asombro.
> - Un minuto. Ironiza Curros.
> Gasset, reloj en mano, computa el plazo pedido, y al terminar se le encara y pregunta:
> - ¿Qué decide usted?
> - Que acepto...[15].

CURROS EN *EL IMPARCIAL*

Curros ingresou en *El Imparcial* como reporteiro noticiario, cunha paga de vintecinco duros, e ten que percorrer todos os centros oficiais de Madrid para coñecer os sucesos máis importantes da vida política da cidade e do estado. Estaba sempre ao pé dos ministerios agardando algunha referencia política, de crises, debates e decretos para levar ao diario as noticias máis novas antes de que o fixese Francisco Pérez Mencheta, o reporteiro de *La Correspondencia de España*, co que rivaliza amigablemente. Tamén sabemos que durante todo o tempo que traballou como redactor en *El Imparcial* nunca publicou nada máis no suplemento de "Los Lunes", agás a oda premida sobre a guerra civil. Nembargantes atopamos un artigo moi interesante escrito por Vesteiro Torres en febreiro de 1875 e publicado en marzo do mesmo ano. Sen dúbida está por detrás a man do seu amigo Curros, que intercedeu para que Fernanflor dese o seu permiso para publicar esta crónica que se titula "¿Quién rindió á Francisco I de Francia en la

---

[15] Augusto González Besada e Félix Melendo Abad (1952): *Manuel Curros Enríquez. Biografía*. Madrid, p. 48-49. Esta conversa foi moi probablemente recollida do discurso de Linares Rivas. Sen embargo, outro dos biógrafos de Curros, Carré Alvarellos, critica a tendencia que ten Linares á "invención" de determinados feitos da vida de Curros e réstalle moita credibilidade a moitos deles.

Batalla de Pavía?" e que era a resposta a outra publicada polo historiador J. Janer[16].

O soldo que gaña con este novo traballo vaille permitir aliviar a precaria situación económica na que se atopaba, e, sobre todo, conseguirá algo para o que non tivera oportunidade ata entón, un nome no mundo do xornalismo. Curros entraba con bo pé nos roteiros da profesión, porque un soldo básico estaba entre as 50 e as 100 pesetas. Cobraba 125, case o que cobraban os redactores de recoñecida fama (entre 150 e 250 pesetas).

En *El Imparcial* alternou o seu labor con homes que enalteceron a historia do xornalismo, entre os que cómpre destacar a Mariano Araus, Isidoro Fernández Flores (o mítico Fernanflor), Alonso de Beraza, Ortega Munilla, Mellado e tantos outros que compartiron arrimando o ombreiro as inquedanzas do mozo xornalista. É evidente que traballar neste importantísimo diario, con xornalistas de tal categoría, deixou fonda pegada en Curros. Nesa época entraría a formar parte de xeito directo na elite do xornalismo madrileño. A partir de entón a súa sona como xornalista sería indiscutible, especialmente despois de ser enviado como correspondente de guerra. Non é estraño que ao longo de 1876 (logo da guerra) recibise tantas cartas de vellos coñecidos, que sen dúbida foran os máis ferventes admiradores das súas crónicas, como o vello amigo da infancia en Celanova, Herminio.

Mentres traballa na redacción de *El Imparcial*, Curros continúa coa súa actividade poética. Por un lado nas tertulias de Galicia Literaria e por outro colaborando en publicacións literarias, como é o caso da revista *Madrid Literario*. En 1877 o nome de Curros xa figura na primeira páxina desta publicación na lista dos colaboradores.

A oportunidade de consagrarse como xornalista chégalle en decembro de 1875. O director de *El Imparcial*, que sabe da valía do celanovés, quere darlle unha oportunidade e envíao ao norte de España.

---

[16] *El Imparcial*, 15-III-1875. Neste artigo, Vesteiro defende e enxalza a figura de Alonso Pita da Veiga, combatente en Pavía e un dos que capturaron ao rei Francisco I de Francia. Nun momento da crónica di: "Llevados también por nuestro amor al país en que nacimos, creemos cumplir un deber de hijos amantes de Galicia, ampliando el artículo del sr. Janer en lo que toca al soldado gallego llamado Pita".

O XORNALISMO DE GUERRA. OS CORRESPONDENTES BÉLICOS NAS GUERRAS CARLISTAS

O primeiro correspondente de guerra do que temos coñecemento, Tucídides, puido ter tomado partido polo bando ateniense na Guerra do Peloponeso, por ser el mesmo ateniense; nembargantes fixo da obxectividade a súa meta e procurou falar daquela guerra dende ambos os dous puntos de vista. Esta tradición foi mantida polos seus sucesores, historiadores coma Xenofonte, o cal fixo fincapé na observación e a descrición.

Na era moderna, a invención do telégrafo eléctrico en 1840 marca un cambio drástico da situación xornalística. A recolección de novas vólvese unha urxencia. A competencia substitúe ao estilo cabaleiresco das antigas correspondencias. As novas, que chegan en días en vez de semanas ou meses, posúen un impacto moito maior. Xa non bastan as crónicas ben escritas. É necesario estar no teatro de operacións.

A aparición do telégrafo é todo un revulsivo para o xornalismo de guerra. Así se pon de manifesto en 1854, na guerra de Crimea. O correspondente do *Times* de Londres Howard Russel conseguirá modificar o transcurso das campañas bélicas ao criticar case en tempo real a situación dos oficiais británicos, que dormen pracenteiramente mentres os seus soldados caen abatidos. Russel foxe das presións que o incitan a esaxerar as victorias e moderar os reveses dos seus exércitos. Sen embargo, el, ao contrario, insiste nun estilo xornalístico baseado na narración obxectiva orixinada na observación e nos relatos de testemuñas oculares. E ese xornalismo fiel aos feitos e á realidade será o que recolla Curros para amosar aos seus lectores os acontecementos da guerra carlista.

As guerras carlistas, especialmente a última, interesaron moito a toda a opinión pública española e europea. En 1874 atopábanse na fronte do norte (Euskadi e Navarra) 18 correspondentes de guerra que estaban agregados ao exército liberal. Destaca a importancia que a prensa europea lle daba a este conflicto. Neste ano os prestixiosos xornais franceses *Le Temps*, *Le Moniteur Universel*, *Le Monde Illustré*, *La Gironde*, *Le Siècle*, *La République Française*, belgas: *La Independance Belge*, italianos: *La Gazzeta de Italia*, británicos: *The Thimes*, *Daily News* e alemáns: *Handelsblatt* e *Der Kölnischen Geitung* tiñan correspondentes na fronte, que fornecían con novas de primeira man estes xornais. No caso español atopábanse destacados na fronte, xornalistas de *La Época*, *La Bandera Española*, *La Ilustración Española y Americana*, *El Gobierno* e *El Diario Español*, entre outros[17].

Na análise do xornal *El Imparcial* durante esta época atopamos un interesante artigo enviado o 20 de xaneiro de 1875 por Mariano Araus dende Tafalla. Nel relata as peripecias dos correspondentes bélicos e a camaradería existente entre eles. Araus, que fora director de *El Imparcial* en 1872 e deputado nas cortes españolas[18], era un dos primeiros xornalistas con reputación internacional que acudía directamente ao campo de batalla. Tiña pois un amplo abano de contactos e colaboradores e ao chegar á fronte norte relataba:

> Aquí nos encontramos un verdadero ejército de corresponsales nacionales y extranjeros, luchando con inmensas dificultades para alojarnos y vivir medianamente. Las relaciones adquiridas hace un mes me han servido de mucho, pues gracias a ellas pude acomodarme en términos de causar envidia á una gran parte de mis compañeros[19].

---

[17] *Los carlistas, 1800-1876*. Dirección a cargo de Carmen Gómez. Fundación Sancho el Sabio, Vitoria-Gasteiz, 1981; p. 348.

[18] Araus, xornalista reputado, foi director só cinco meses, os mesmos que durou no cargo de ministro de Ultramar o propietario do xornal, Gasset y Artime. A causa do seu cesamento foi un polémico proxecto para limitar a abolición da escravitude que o dono de *El Imparcial* pretendía sacar adiante. Araus, que era un amigo entrañable e tamén deputado, votaría en contra. Este feito provocou a irada reacción de Gasset, que o destituiría do cargo. Este feito nunca llo perdoaría Araus, que anos despois provocaría a maior crise do xornal.

[19] *El Imparcial*, 2-II-1875.

Mariano Araus conta que nesa época había destacados arredor de 20 xornalistas. Houthon da *Independence Belge*, Contouly do *Temps* de París, Maro do *Paris Journal*, Houssaye, da axencia Havas, o maior Christolok do *Nova Prensa Libre de Viena*, Mohr da *Gaceta de Colonia*, Dick de Lonley do *Monde Illustré* e do *Moniteur Universel*, Buchnolz da *Prensa de Silesia*, Vollmoeller da *Gaceta Nacional de Berlín*, o capitán do estado maior francés Contenson, o maior do exercito suízo Sutter, Rimont do *Diario de Barcelona* ou Padró e Pellicer da *Ilustración Española y Americana*. Tamén había correspondentes da *Correspondencia*, de *Tiempo*, do *Times* e do *Standart*. O propio Curros, meses despois, tería a oportunidade de coñecer a moitos destes xornalistas. A uns en mellores situacións ca outros. Asistiría ao apreixo de Smith, do *Times* londiniense, polas tropas carlistas, o que fai que extreme as súas medidas de seguridade. A partir de entón opta por non apartarse en ningún momento das tropas liberais.

Pero os lectores tamén pedían algo máis que as crónicas sinxelas. Necesitaban ver a guerra civil. Esta nova necesidade implicaba un cambio de mentalidade, e serían os correspondentes gráficos os encargados de levala a cabo. Soamente *La Ilustración Española y Americana* mantivo destacados na fronte norte a 7 debuxantes durante a guerra: José Luis Pellicer, Padró, Rodríguez Tejero, Jiménez, Bernales, Cubero e Nemesio Lagarde. Tamén se atopaba na fronte da guerra o debuxante Sanahuja, que estaba comisionado polo concello de Madrid para tomar os episodios máis notables, con destino a un álbum.

"CARTAS DEL NORTE"

Terminada a guerra no centro e Cataluña, o Goberno de Madrid atopábase xa en disposición de trasladar ao norte (Euskadi e Navarra) todas as forzas do leste (Cataluña), acumulando nas primeiras todos os corpos do exército que lles podían dar un golpe definitivo ás forzas carlistas, que, aínda que ben estructuradas e armadas, estaban baixas de moral.

O Goberno enviou ao norte a Martínez Campos con todas as forzas que mandaba o dito xeneral na súa campaña de Cataluña. Martínez Campos acordou crear dous poderosos exércitos chamados "de esquerda" e "de dereita", dirixido o primeiro polo xeneral Jenaro Quesada e o segundo por Arsenio Martínez Campos. O rexido por Quesada compúñase de tres corpos do exército que sumaban arredor de cen mil homes e o de Martínez Campos compúñase de dous corpos que sumaban 50.000 homes. Curros enviaría as súas crónicas destacado no primeiro corpo do exército de Quesada, que dirixía o xeneral Moriones.

Por outra banda, o exército carlista do norte contaba en decembro de 1875 con 48 batallóns de infantería, tres rexementos de cabalería, dous batallóns de enxeñeiros, varias partidas soltas e un centenar de pezas de artillería.

Ortega Munilla, que despois da escisión da redacción de *El Imparcial* en 1879 asumiría a dirección de *El Lunes Literario*, compañeiro de redacción e un bo amigo de Curros, afirma que a morte do xeneral Concha fixo recapacitar á dirección do xornal da necesidade de recuperar as narracións en primeira persoa dos horrores da guerra e continuar coas "Cartas del Norte". Conta Munilla:

> Curros fue enviado como corresponsal de un periódico de la provincia de Guipúzcua, y entre el ir y venir de las tropas, en la incómoda y peligrosa vida del campamento sirviéndole de bufete el parche de un tambor, escribió páginas maravillosas en las que vibraban la poesía de aquel país incendiado por los combates[20].

O poeta de Celanova publicaría as súas famosas crónicas da guerra carlista baixo o título de "Cartas del Norte", incluídas ás veces na sección de "Noticias de la Guerra". Curros sería, xunto con Fauró, o último dos correspondentes de guerra de *El Impacial*. O xornal xa enviara a outros xornalistas para cubrir o conflicto bélico entre finais de 1873 e comezos de 1874. En xaneiro dese ano, Rescalvo xa inaugurara as "Cartas del Norte". E a finais do mes xa se atopa en Navarra o que fora deputado e director do xornal en 1872, Mariano Araus. En febreiro de 1874 tamén atopamos crónicas da guerra asinadas por F. Elipe en Donosti. Comprobamos, pois, como *El Imparcial* apostara por unha ampla cobertura informativa da guerra. En febreiro de 1874 dispuña de tres correspondentes en diferentes zonas de Euskal Herria; Rescalvo en Donosti, Mariano Araus en Navarra e F. Elipe en Donosti, cando Recalvo estaba destacado en Guetaria, Orio e Zarautz. Pero só un deses correspondentes, Araus, permanecerá en territorio vasco ata finais de maio como correspondente permanente. Ese mes remataba pois, eventualmente, a sección de "Cartas del Norte". Pero case simultaneamente, *El Imparcial* continúa cubrindo a guerra carlista, pero esta vez na fronte catalana, que por esa época estaba chegando á súa fin. O 8 de xuño de 1874 inaugúranse as "Cartas de Cataluña", que escribirá o extraordinario xornalista catalán J. Fauró. Estas crónicas duran máis dun ano, ata novembro de 1875. Sen embargo, escasamente un mes despois, Fauró e Curros son enviados polo xornal para cubrir as ultimas batallas da fronte vasca. A finais do mes de decembro vólvense publicar as "Cartas del Norte". Curros cubrirá a fronte de Biscaia e Fauró, máis experimentado, é destinado á fronte navarra, onde o pretendente Carlos tiña instalado o seu cuartel xeral.

---

[20] Vilanova Rodríguez, A. (1953): *Vida y Obra de Manuel Curros Enríquez*. Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, Buenos Aires.

Nos pouco máis de dous meses que Curros permanece destacado na fronte norte, *El Imparcial* publicará 33 crónicas súas. Dúas máis das que aparecen recollidas nas *Obras Completas* de Curros Enríquez recompiladas polo seu fillo Adelardo. Trátase da crónica datada en Guetaria o 27 de xaneiro de 1876 (publicada o 1-II-1876) e outra escrita en Zarautz o 29 de xaneiro de 1876 (publicada o 2-II-1876). Neste tempo Curros percorrera catorce lugares diferentes, dende Santander ata Zarautz, pasando por Donosti, Rentería, Guetaria ou Bermeo, entre outros lugares. Curros chegou tamén a realizar dúas crónicas nun mesmo día, debido, precisamente, aos movementos de tropas e ás conquistas de puntos estratéxicos. Dúas destas crónicas serán enviadas dende o forte de Indamendi; unha mentres se desenvolve a batalla e outra unha vez conquistado o forte inimigo.

A primeira crónica que envía Curros está datada en Santander o 19 de Nadal de 1875 e a última correspóndese ao 23 de febreiro de 1876. O celanovés foi asignado ao exercito do xeneral Moriones e seguiría o desenvolvemento das actividades bélicas co batallón do brigadier Mariné. Con estes soldados Curros percorrería varias vilas da provincia guipuscoana e viviu en primeira persoa moitas das accións bélicas. Por iso, as súas crónicas están cargadas dun tremendo realismo disfrazado case de poesía. O celanovés fai a vida dun soldado. Vai dun lado para outro. Coñece a dor de vivir as mortes e as penalidades dos combatentes. Nunha das súas crónicas atopamos a un Curros tremendamente abatido, triste, derrotado. Os carlistas acaban de bombardear Hernai e el é testemuña directa dese feito:

> ...aunque quisiera decir algo, fuérame imposible en este momento. Todo lo grande abruma, yo, en presencia de tanta sublimidad, de tanto horror, de tanta huella de sangre, de tanto sufrimiento, no puedo hablar y enmudezco.
>
> Y la verdad es que nunca me sentí tan tristemente conmovido... Quisiera escribir mucho; pero –quisiera también engañarme– tengo miedo.
>
> ¡Miedo! ¡Y quién no lo siente aquí si no es un héroe! Yo no soy de esa madera[21].

Coñece o medo e o horror dende moi preto. Ve morrer homes moi novos que non están preparados aínda para a morte e non entenden os fins dunha loita que está desangrando ao pobo. Pasa frío e fame con eles e sente o que eles senten. Curros está dobremente impactado por esta guerra. Cústalle entender que haxa tantos mortos inocentes pola defensa duns ideais (os carlistas), que considera tremendamente desfasados e anacrónicos, pois el considerábase un revolucionario e non lle cabían tales ideas na cabeza. Noutra das súas cartas deixa clara a súa admiración por estes bravos soldados:

---

21. *El Imparcial*, 6-I-1876.

> Si, a pesar de todo esto, se consigue terminar aquí la guerra, fuerza será confesar que cada soldado nuestro habrá sido un héroe y cada general un soldado[22].

Ademais, nas filas inimigas atópase un cuñado seu, Adolfo Vázquez. E a pesar de que ambos os dous dispoñen de cadanseu salvoconducto no caso de que os collan como prisioneiros, Curros vive o conflicto coma unha guerra entre irmáns. Moitos dos seus artigos están feitos coa celeridade que implican os continuos movementos das tropas dun lado cara a outro. Unhas veces escribe ás tres da mañá e outras ás seis da tarde. Unhas en pleno combate bélico e outras nun cómodo sofá de hotel.

Ás veces, ese ímpeto e esas arroutadas, tan características do celanovés, poñen en perigo a súa vida, aínda que continúa co obxectivo de ter informado ao lector:

> Por ahora escasean noticas, tanto que, por recoger algunas hice esta salida, no del todo infecunda, pues he tenido ocasión de ver lo más cerca posible el poderoso fuerte de San Marcos, que los carlistas están revistiendo á lo que pude distinguir de un contrafoso[23].

E outras, simplemente, Curros non escribe por non ter que escribir. El prefire enviar crónicas elaboradas e con información interesante. Por iso non lle importa comezar un dos seus artigos afirmando que:

> La escasez de noticias que merezcan ser comunicadas me ha hecho suspender hace días mis correspondencias[24].

Manuel Curros é un home moi pulcro na elaboración das súas crónicas. Por iso trata de confirmalas e contrastalas, ademais de ambientalas. Ás veces, esta concepción do xornalismo, unida ás súas ideas políticas, lévao a manter certos enfrontamentos coa prensa conservadora, especialmente con *La Época*, xenreira, ademais, que xa viña de lonxe e que era máis profunda, quizais, debido ao acedo enfrontamento que mantiñan diariamente *La Época* e *El Imparcial*. Nunha ocasión, con motivo da conquista dun forte carlista, o xornal conservador non escatima grandes eloxios para reflectir o feito. Curros facéndose eco deste tratamento afirma:

---

[22] *El Imparcial*, 7-I-1876.

[23] *El Imparcial*, 3-I-1876.

[24] *El Imparcial*, 21-I-1876.

> Personas "idóneas" y "militares", como las quiere La Época, hacen de este ataque grandes elogios; yo, que no soy ni quise ser militar jamás y que juzgo tan inútil como escasa mi aptitud para los asuntos de guerra en todo lo que estos asuntos no afecta a la felicidad del país, y en cuanto no se relacionan con la misión del corresponsal de un periódico, cuyos lectores no necestian lecciones de geografía ni de táctica...[25].

La Época non ignorará esta crítica de Curros. Gardaranlla. E isto acontece a finais de xaneiro cando comete certas imprecisións narrando os feitos da conquista do monte Gárate, preto de Zarautz. *La Época* aproveita este feito para desacreditar o labor xornalístico do celanovés e utiliza un parágrafo certamente irónico de Curros contra a Igrexa Católica para publicar:

> Un corresponsal de uno de los periódicos noticieros dice, para probar el desaliento en que se encuentran los carlistas, que el párroco de Abarzuza ha dicho desde el púlpito a sus feligreses, en el último sermón que ha predicado, –que Dios se ha vuelto liberal, puesto que no los protege–. Todo comentario sería pálido ante esa frase, que demuestra el desaliento que cunde en todo el campo enemigo[26].

Curros non tarda en responder e, abraiado, de seguro, co que se acaba de publicar comeza a crónica dese mesmo día dicindo:

> Mis deseos de tener al corriente á los lectores de todo cuanto se relacione con la campaña tan gloriosamente iniciada en la provincia

---

[25] *El Imparcial*, 20- I- 1876.

[26] *La Época*, 29-I-1876.

> de Guipúzcua, me imponen la obligación de comunicarles diariamente las noticias y las impresiones recogidas sobre el campo de batalla...
>
> Dura y espinosa es la tarea que me impongo y superior á mis fuerzas desde luego; pero yo fío para llevarla á cabo en la benevolencia de los lectores de *El Imparcial*, en obsequio de los cuales pueden darse por bien empleados toda clase de sacrificios.
>
> Uno de los primeros deberes de un corresponsal es la imparcialidad. Comprendiéndolo yo así, no he querido hasta ahora prevalerme del carácter de representante de uno de los periódicos más populares de Europa para suscitar polémicas y provocar discusiones que no siempre se dirimen sin despertar tempestades de odios y rencores.
>
> Quéde esto para los que, careciendo de otros medios para conseguirla, buscan su celebridad en la calumnia, ya prejuzgando cuestiones cuyo carácter desconocen por completo, ya arrebatando, guiados por sopechosos móviles, los atributos más nobles á la sagrada idea de la justicia[27].

Pero non se lembraba tampouco *La Época* de que o propio Curros xa anunciaba na súa crónica do 28 de xaneiro de 1875 dende Zarautz o seu propio erro:

> La trascendencia de esta operación [a toma do monte Gárate] requiere para ser narrada con exactitud tiempo y lugar, circunstancias que hoy poseo... Por consiguiente, haciendo caso omiso de algunos párrafos de mi última carta, debo comenzar ésta, explanando detalle por detalle...[28].

Curros, como bo galego amante da súa terra e da súa xente, tamén dedica unha das súas crónicas aos soldados galegos. A finais de 1875 foron destinados á fronte do norte unha quinta de setenta e cinco mil homes. Deles, Galicia achegou case un quinto do total, uns 14.000 homes. Todos eles eran moi novos, rapaces de 17, 18 e 19 anos, inexpertos e temerosos dunha guerra que nin era a súa, nin entendían moi ben. Curros solidarízase con eles. Séntese un soldado máis, pero dóelle, especialmente, ver a eses mozos, paisanos seus, que van cara a un destino incerto. "Tres meses después de este sacrificio tendrá que recibir en su hospitalario seno a muchos de sus hijos para recoger sus últimos suspiros y darles cariñosa y tranquila sepultura. ¡Pobre Galicia!"[29]. E Curros reséntese cando ten que apartarse destes homes e apenado escribe: "lo que siento es que me hayan separado de mis compañeros y no pueda hablar gallego con nadie".

---

[27] *El Imparcial*, 2-II-1876.

[28] *El Imparcial*, 1-II-1876.

Unha das máis fermosas crónicas escritas por Curros na súa estancia como correspondente de guerra en Euskadi foi aquela en que aparecía recollida a morte do poeta biscaíño Eusebio Biscarrondo, máis coñecido por Vilinch. Curros compárao con Lamas Carvajal e escribe:

> ...¡Es tan triste decir que agoniza un poeta! ¡Es tan triste decir que el que ayer por la mañana escribió para el *Diario de San Sebastián* esta hermosa balada... caía por la tarde mortalmente herido de una granada al lado de su esposa y de sus tiernos hijos![30].

Curros non quere entrar en detalles escabrosos sobre a morte do poeta. Está moi afectado, sobre todo porque asiste abraiado aos primeiros servicios de socorro que recibe Vilinch e ve como lle teñen que amputar unha perna. O celanovés remata facendo un chamamento para que o escritor Peña y Goñi, un antigo compañeiro, escriba unha biografía do finado. E Peña y Goñi non tarda en responder á invitación feita por Curros. Nun artigo titulado "Vilinch" e publicado en "Los Lunes" de *El Imparcial*, o escritor vasco comeza dicindo:

> Acabo de leer con profundísimia emoción la bellísima correspondencia que el Sr. Curros ha remitido desde la capital de Guipúzcoa á *El Imparcial*; he leído los sentidos y elocuentes acentos que la infausta muerte de un poeta vascongado ha arrancado al corazón de artista del activo e inteligente corresponsal, y bien claro he

---

[29] *El Imparcial*, 5-II-1876.

[30] *El Imparcial*, 26-I-1876.

> podido ver que si nuestro pobre vate popular ha sido siempre poeta, poeta es también, y no de los comunes, quien de tal modo ha sabido describir los sufrimientos y dolores, la horrible situación de Indalecio Biscarrondo[31].

Outro aspecto que chama moito a atención na análise destas crónicas da guerra, e que pode ser moi interesante para achegar máis datos sobre esa posible estancia do poeta de Celanova en territorio británico, atopámolo na comparación feita por Curros nun dos seus artigo entre as paisaxes de Euskadi e as de Irlanda:

> al contemplar la hermosa gruta formada por estalactitas y estalacmitas dichosamente hacianadas, cuya primorosa semajanza con la naturaleza trae á la imaginación el recuerdo de la gruta de Fingal en el mar de Irlanda, la más hermosa del mundo...[32].

A finais de febreiro de 1876 a descomposición e a indisciplina espállanse entre o exército carlista. Alfonso XII entra en Tolosa e as deserciós no campo rebelde aumentan. O labor de cronista de guerra de Curros remataba xa. Don Carlos, cun fato de leais e soldados, pensaba xa en cruzar a fronteira, cando tivo lugar un incidente de imprevisibles consecuencias para a saúde do noso xornalista. Entre o 22 e o 23 de outubro Curros parolaba distendidamente co brigadier Mariné. Durante os meses da campaña fixeran moi boa amizade. Mariné estaba ao cargo da súa seguridade e Curros sentíase a gusto pois tiña moitas liberdades para moverse nos teatros do conflicto bélico amparado na complicidade de Mariné. Ademais era unha fonte de información de primeira man. Curros sempre se adiantaba aos acontecementos gracias ás informacións facilitadas por este militar. Esta axuda tamén tiña as súas contraprestacións porque Curros, despois, enxalzaría as accións do brigadier na toma dos montes de Guetaria, Zarautz e Orio. Feitos polos que Mariné sería felicitado persoalmente polo xeneral Moriones. Un exemplo das boas relacións existente entre prensa e militares recólleo Curros cando logo dunha cea entre oficiais e xornalistas, os primeiros "consagraron en sentidos y elocuentes discursos, frases no menos sentidas y elocuentes en honor de la prensa liberal española, cuyos primeros órganos fueron saludados entre espontáneos y nutridos aplausos"[33].

---

[31] *El Imparcial*, 31-I-1876.

[32] *El Imparcial*, 22-I-1876.

Esa tarde atopábanse os dous falando no cuarto do hotel en que se hospedaban. Mariné estaba limpando unha arma e, posto que era un home dado ás falcatruadas, apuntoulle con ela a Curros sen outro ánimo que o de xogar. Sen embargo, o que comezou como un xogo acabaría en traxedia. A arma estaba cargada e Curros recibía accidentalmente un tiro, que segundo varios autores foi no peito. Sen embargo, é moi aventurado soster esta teoría, porque o disparo dunha pistola no peito a tan pouca distancia tiña que ser naquela época, case por necesidade, mortal ou de moi graves consecuencias. E, sen embargo, comprobamos como aínda tivo tempo para rematar a súa última crónica do día 23 de febreiro, data en que o rei Alfonso visitaba a cidade de Donosti. Curros remata esta crónica afirmando:

> Mucho más quisiera extenderme, pero no me siento bueno, y ya Fauró, a quien he vuelto á ver hoy en esta ciudad, dará a Uds. interesantes noticias[34].

Curros despídese dos lectores. Algo lle pasou para que a súa despedida sexa tan súbita e desconcertante. Unha carta de Fauró, datada en Hernani o 22 de febreiro, achéganos máis datos:

> El amigo Curros á quien saludé ayer en esta, y hoy se haya en San Sebastian bastante delicado de salud, por cierto, dará a usted cuenta de la entrada del rey en la ciudad[35].

---

[33] *El Imparcial*, 28-XII-1875.

[34] *El Imparcial*, 26-II-1875.

[35] *El Imparcial*, 26-II-1875.

Nembargantes non se di nada sobre o fenómeno causante da súa misteriosa indisposición. Outros autores sosteñen que puido ser un axudante de Mariné quen lle disparou e, mesmo, tamén hai quen escribiu que foi o resultado dunha discusión por motivos políticos. Na análise dos números de *El Imparcial* (e doutros xornais como *La Época*) deses días, puidemos comprobar como non se menciona absolutamente nada do que lle aconteceu a Curros. Tampouco se volve mencionar nada das actividades militares de Mariné. Non se coñecen as causas desta "desaparición" tan súbita e estraña do militar. Quizais sexa indicativo de algo; ¿un castigo?, ¿o retiro do servicio?, ¿consello militar?, ou quizais ¿cambio de destino?... quen sabe. De todos os xeitos inclinámonos por pensar que a primeira das explicacións deste feito tan escuro, sostida pola maior parte dos biógrafos, está máis preto da realidade ca calquera das outras.

O 25 de febreiro de 1876 morría a súa irmá Teresa, coa que Curros mantiña unha relación moi especial. A noticia chégalle a comezos de marzo, cando aínda estaba convalecente da terrible ferida no peito. O golpe foi moi duro e víñase a xuntar coas penalidades e os sufrimentos que o noso xornalista estaba a padecer durante eses momentos.

AS PEGADAS DA GUERRA EN CURROS

A situación do noso poeta é desesperante. Acaba de deixar *El Imparcial* e atópase sen traballo. As imaxes da guerra, o sufrimento pola perda da súa irmá Teresa e do seu amigo Vesteiro causan nel un profundo desasosego. Non atopa un rumbo para a súa vida e, outra vez, como nos primeiros anos en Madrid, volven os períodos de precariedade económica e a fame. E agora, ademais, ten baixo a súa responsabilidade unha muller, un fillo e outro que está a punto de chegar ao mundo.

As vivencias da guerra serán unha constante en toda a súa vida como xornalista. Anos despois evoca en *El País* aqueles tráxicos momentos:

> ¡Cúantos cadáveres! ¡Cúanto ardor juvenil súbitamente helado por el soplo de la muerte!, por todas partes miembros palpitantes, despojos sangrientos, frentes contraídas por el profundo signo de las terribles sorpresas. Este soldado cayó abrazado a su bandera: muerte gloriosa, porque pudo vivir transigiendo, es decir, deshorándose, aquél extiende aun la mano crispada sobre la trinchera enemiga: fue un suicida admirable, porque creyó con su sólo esfuerzo colocar la Osa sobre el Pelión, como el titán antiguo. ¡Ah! Ninguno debió morir ciertamente, ninguno está bien muerto entre esos jóvenes guerreros...[36].

Na carta que Curros lle envía a un dos seus amigos da infancia, Herminio, en 1876, temos datos de todas as penalidades polas que pasou:

> No en vano habían de pasar diez años, no en vano había habido guerras, revoluciones y desgracias que arrebataron á muchos de aquellos que formábamos parte de la generación joven, allá en los años 63 al 66, ó acaso debía suponer en ti la suerte que tan pocos han tenido de sobrevivir á las borrascas que se experimentan en diez años de continuo batallar en el mundo. Podía tener la seguridad de que tú vivieras habiendo estado yo tantas veces al borde de esto que llaman sepulcro y que para mí no es más que la cuna en que dormimos el sueño de otra mejor existencia.

Máis adiante continúa:

> En diez años, yo, apenas he hecho más que aprender á sufrir. Por eso adornan mi cabeza prematuras canas y surcan mi frente arrugas solo comparables á la madre del Níchere. ¿Qué importa lo que he estudiado? ¿Qué me vale lo que he sufrido? Con todos mis estudios, con todos sufrimientos, puedo perfectamente morir de hambre cualquier día[37].

---

36. *El País*, 23-VI-87.

37. Carta datada en Madrid o 28 de xullo de 1876 e recollida por Elisardo López Varela en *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez. Estudio, edición, notas e apéndices*. Tomo I e Tomo II, Editorial da Deputación Provincial da Coruña, 1998, p. 1431.

NA PROCURA DE NOVOS CAMIÑOS

Despois dunhas semanas convalecente, Curros volve ao traballo. Sen embargo xa non é o mesmo. As terribles vivencias da guerra, as mortes de seres queridos desacóugano e deixan marcado o seu espírito. Ademais as diferencias políticas con Gasset y Artime e a liña editorial do xornal acrecéntanse día a día[38]. Isto vai provocando o desánimo e a incomodidade do poeta, que pensa seriamente en deixar o xornal. E o momento chega nunha ocasión en que *La Correspondencia de España*, rival directo de *El Imparcial*, abre cunha noticia moi sorprendente que o xornal de Gasset non mencionara. Tratábase do feito de que un potentado inglés, contrariado polas adversas xogadas da bolsa, poría fin á súa vida no Hotel Bristol. Días despois, o propietario do xornal reuniu aos redactores con motivo do seu santo e, ao rematar de xantar, fixo unha recomendación para que a partir de entón non volvesen acontecer feitos que puideron minar a credibilidade do xornal. Curros sentiuse aludido e ferido no orgullo e dixo:

> Yo soy el autor de la omisión y desde este momento considéreme dimitido.

Foron en van as explicacións comprensivas de Gasset. Curros abandonaría iradamente a redacción directamente para a cama da súa casa. Gasset enviou o redactor-xefe Polanco para convencelo de que volvese. Pero foi imposible. Curros sentía que o seu honor e a súa honra foran cuestionados e non admitía desculpas nin admisións de ningún tipo. Tampouco servirían de nada os rogos da súa muller, embarazada do segundo fillo, e sabedora de que sen esa paga volverían pasar a fame de tempos aínda recentes.

---

[38] A partir de 1874, Gasset y Artime vai aceptando a monarquía borbónica e dá un xiro á política editorial do seu xornal. Sen embargo, na redacción eran moitos os que non aceptaban esta viraxe ideolóxica xa que seguían fieis aos seus principios liberais progresistas ou republicanos. E non só era Curros quen se sentía distante con esta nova política editorial. O ex-director Mariano Araus, o redactor-xefe Polanco ou o director das follas literarias de "Los Lunes", o prestixoso Fernanflor, botarían uns anos máis no xornal, do que dimitirían para fundar xa en maio de 1879 outro xornal, *El Liberal*, que en pouco tempo conseguiría superar a *El Imparcial* en número de lectores.

Tamén puideron influír nesta decisión dous feitos importantes; a convocatoria dun premio poético en Ourense, organizado polo seu mentor Modesto Fernández, e unha carta da súa nai na que lle bota na cara o esquecemento en que ten a familia e a terra. A nai mesmo lle espeta que "por aquí se susurra que han muerto por completo en tu corazón los recuerdos de tu patria. Si esto no es verdad, nunca ocasión mejor para justificarte". Esta carta causoulle fonda impresión. Aínda traballaba en *El Imparcial*, e tantos acontecementos de seguro que foron decisivos no abandono do xornal. A carta da nai fería o seu orgullo e a súa sensibilidade. Púñase en dúbida a súa condición de galego e iso non o podía permitir. Foi a partir de entón cando comezou a pensar seriamente en volver á Terra. Quizais, os 2000 reais do premio poético podían ser un bo reclamo para instalarse novamente en Ourense.

A VISIÓN XORNALÍSTICA DE CURROS

Del escribe o xornal *El Orensano* que "dominó, además, y acaso como nadie, el periodismo; fondos atrevidos y bien pensados; eruditas críticas literarias, tan amenas como originales, hasta en las narraciones de los sucesos que salían de su pluma se veía algo que trascendía páginas de novela"[39].

Tamén Vilanova di da súa actividade xornalística que "cuando la cuquería vulpina, como la adulación o el silencio, hábilmente administrados, podían abrirle muy fácilmente los caminos del triunfo y del éxito, Curros prefiere el más espinoso, el más comprometedor, el más irreparable: el de decir la verdad, teneniendo que batirse en esa pelea pública, del periódico o de la tribuna, y en la que dejan entre sus espinas, jirones del prestigio, de la honra y de la salud"[40]. Curros é perseverante, traballador, metódico. Pretende deixar ben atados os fíos dos seus artigos. El mesmo afirma que "onde haxa virtú, bicade,/ onde haxa vicio, feride".

---

[39] *El Orensano*, 10-III-1945.

[40] "Dolor en la poesía de Curros" de Alberto Vilanova en *Posío. Arte y Letras*, n.° 6-12 (xuño-decembro), Ourense, 1956.

Logo da guerra a concepción do xornalismo muda no imaxinario de Curros. Antes escribía para transformar o mundo. Agora escribe para concienciar o mundo. Esta visión acrecéntase, ademais, coas desavinzas que xorden coa dirección de *El Imparcial*. Pouco despois de marchar do xornal escribe o poema "El diente", que sairá á luz en 1877. Nel sae a relucir a súa visión do xornalismo:

> El periodismo es una sierra, y de ella
> un diente he sido yo.
> Mordiendo famas construí una estrella
> y nunca me alumbró.
> Como Dios, de la nada hice un prodigio,
> un héroe de un reptil.
> De una gran calabaza un gran prestigio
> que adoran gentes mil.
> La calumnia cedió, cedió el denuesto
> y cuanto pudo ser
> obstáculo a mi marcha, por supuesto,
> en fuerza de morder.
> Hecho el milagro, hecho el asombro, la obra
> del diente terminó.
> Nada al ídolo falta, antes le sobra.
> ¿Qué sobra? ¡El diente: yo![41].

A morte de Vesteiro (no verán de 1876) provoca, así mesmo, unhas contundentes reaccións de Curros contra algúns medios galegos. Logo do suicidio do compañeiro e amigo Teodosio, Curros e Novo comezan a buscar apoios para realizar unha ofrenda e mercar unha coroa fúnebre na honra do finado. Xorde a polémica pola negativa do eclesiástico Pedro Antonio de Alarcón de secundar esta iniciativa. Isto motiva a contestación de Curros e Novo. A prensa galega recolle o asunto, sobre todo o *Faro de Vigo* e *La Concordia*. É este último xornal o que, pasadas unhas semanas, publica un texto preguntándose polo destino do diñeiro doado para esa causa dado que aínda non se levara a cabo a devandita homenaxe. É entón cando Curros, indignado, envía unha carta ao director deste xornal recriminándolle a súa actitude como xornalista:

---

[41] Recollido por Augusto González-Besada Estévez e Felix Melendo Abad. (1952): *op. cit.*, p. 54.

> Si la Concordia de Vigo es el tapete en el que aventura su bolsa el primero que llega y si la frase inculta y el insulto precoz han sido nunca periodismo. He aquí, sr. Director, lo que usted está encargado de desmentir[42].

A actividade xornalística de Curros Enríquez foi realmente impresionante. Comeza a escribir en marzo de 1967, ano en que Elisardo López Varela sitúa a primeira colaboración dun Curros aínda mozo (tiña só 16 anos) no xornal madrileño *El Español*, e seguirá facéndoo ata a data do seu pasamento. Exactamente foron 21 os anos que o celanovés viviu estreitamente conectado co mundo xornalístico. Nese período colaborou ou foi redactor en case 60 xornais e revistas de Galicia, do Estado e de América (Cuba e Arxentina).

É necesario distinguir as características da participación de Curros en tantos xornais. Por unha banda traballa como redactor, dun xeito máis ou menos fixo, para gañar o sustento, como é o caso de *Gazeta de Madrid*, *El Imparcial*, *El Porvenir*, *El País*, *La Tierra Gallega* e *Diario de la Marina*. Por outro lado, Curros colaborou cunha multitude de publicacións, como foi o caso de *La Ilustración Federal*, *El Combate* ou *Madrid Literario*.

Tanto tempo curtiu a un home que, cos anos, chegaría a ser un dos xornalistas (xa non poeta nin literato) máis importantes de toda Galicia. Así, chegaría a dirixir dous xornais, *El Derecho* de Ourense e *La Tierra Gallega* da Habana. Aínda hoxe permanecen inéditas ou perdidas moitas desas crónicas, relatos ou colaboracións que daquela ilustraron a actualidade de toda unha época. Exemplos disto son as colaboracións que Curros publicou no xornal *El Correo de Celanova*, fundado en 1893 polos republicanos da vila ourensá[43]. Non hai dúbida de que moitos dos seus traballos permanecen aínda inéditos. Cómpre, pois, afondar no estudio da obra xornalística do poeta celanovés para tentar afondar, aínda máis, na súa fascinante personalidade.

---

[42] "Curros en 1876. Apuntes dunha metamorfose" de Carlos López-Keller Álvarez en *Madrigal. Revista de Estudios Gallegos*, n.º 1, 1998, p. 70.

---

[43] Ata o de agora o autor deste traballo leva localizados varios artigos (resaltamos dous moi interesantes, un datado o 24-IX-1894, de claras tendencias rexionalistas, e outro do 17-II-1895, titulado "Las mujeres del naturalismo"). Do mesmo xeito atopamos numerosas referencias á figura e á vida de Curros publicadas polos redactores do xornal nas dúas etapas deste.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alcaraz Ramos, Manuel (1994): *Información y poder de Prometeo a Hal 9.000*. Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert", Alacante.

Alonso Montero, Xesús (1989): "Estudio, cronoloxía e bibliografía", en *Curros Enríquez Manuel. Obra Completa*. Xuntanza Editorial, S.A., A Coruña.

Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1976): *El Carlismo gallego*. Editorial Pico Sacro, Santiago de Compostela.

Barry Lowe: *Corresponsales de guerra. Reportaje o ultraje: tomar partido o permanecer neutral*. http://www.comunica.org/chasqui/lowe65.htm.

Botrel, Jean-Francois (1993): *Libros, prensa y lectura en la España del s. XIX*. Fundación Germán Sánchez Ruïpérez. Ediciones Pirámide, S.A., Madrid.

Carré Aldao, Eugenio: "Memoria acerca de la imprenta y periodismo en la provincia de Orense". *Boletín de la Real Academia Gallega*. Volumes XVII, XVIII e XIX. Litografía e imprenta Roel, A Coruña. Anos 1928, 1929 e 1930.

Carré Alvarellos, Luís (1953): *Manuel Curros Enríquez. Sua vida e sua obra*. Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, Buenos Aires.

Casares, Carlos (1980): *Curros Enríquez, conciencia de Galicia*. Editorial Galaxia, Vigo.

Ferreiro, Celso Emilio (1954): *Curros Enríquez. Biografía*. Imprenta Editorial Moret, A Coruña.

González-Besada Estévez e Melendo Abad, Félix (1952): *Manuel Curros Enríquez. Biografía*. Madrid.

Ledo Andión, Margarita (1996): "A guerra e a imaxe da guerra", en Xesús R. Jares (coord.): *Construír a paz. Cultura para a paz*. Edicións Xerais, Vigo.

López-Keller Álvarez, Carlos (1998): "Curros en 1876. Apuntes dunha metamorfose", en *Madrigal. Revista de Estudios Gallegos*, n.° 1.

López Varela, Elisardo (1998): *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*. Estudio, edición, notas e apéndices. Tomo I e tomo II. Deputación Provincial da Coruña, A Coruña.

Luca de Tena, Gustavo (1976): *Lengua, cultura y periodismo en Galicia, 1876-1936*. Editorial cuadernos para el dialogo, S.A. Edicusa, Madrid.

Oyarzum, Ramón (1969): *La historia del carlismo*. Alianza Editorial, Madrid.

Pita Romero, Leandro (1959): "Los periodistas gallegos", en *Lar. Revista de la Asociación Gallega de Beneficiarios y Mutualidad*, n.° 302.

Rodríguez, Francisco (1972): *A evolución ideolóxica de Manuel Curros Enríquez*. Editorial Galaxia, Vigo.

Sánchez Aranda, J. J. e Barrera del Barrio, Carlos (1992): *Historia del periodismo español*. EUNSA, Pamplona.

Sánchez Illán, Juan Carlos (1999): *Prensa y política en la España de la Restauración. Rafael Gasset y El Imparcial*. Biblioteca Nueva, Madrid.

Seoane, María Cruz (1977): *Oratoria y periodismo en el siglo XIX*. Editorial Castalia, Valencia.

Sohr, Raul (1998): *Prensa y poder*. Editorial Andrés Vello, Barcelona.

Valcárcel, Marcos (1996): "A prensa cultural en Ourense na 1ª metade do noso século (1900-1950)", en *Posío. Arte y Letras*. Edición facsimilar. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.

Vilanova Rodríguez, Alberto (1953): *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*. Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, Buenos Aires.

VV. AA. (1981): *Los carlistas, 1800-1876*. Fundación Sancho el Sabio. Dirección Carmén Gómez, Vitoria-Gasteiz.

VV. AA. (1981): *Grandes periodistas olvidados*. Edición de Jesús Manuel Martínez. Fundación Banco Exterior, Madrid.

CURROS ENRÍQUEZ NA PRENSA OURENSÁ E CELANOVESA: UN XORNALISTA REPUBLICANO-FEDERAL

Marcos Valcárcel
Instituto da Carballeira (Ourense)

Curros Enríquez foi durante toda a súa vida xornalista, home da prensa, o gran fenómeno democrático do século XIX; en máis dunha ocasión autodefiniuse como periodista e constatou por escrito o seu amor á prensa e o carácter de paixón que tiña este oficio na España decimonónica (por exemplo, na carta ó director de *La Concordia* de Vigo que publica *El Heraldo Gallego* o 15 de abril de 1877).

Coincide neste aspecto con outros moitos escritores do seu tempo, que mesmo na súa andaina vital foron máis considerados na súa faceta de xornalistas, fundadores e impulsores de xornais que na perspectiva de poetas ou escritores: velaí os casos, para os ourensáns, de nomes tal notables como Valentín Lamas Carvajal ou Francisco Álvarez de Nóvoa, contemporáneos do de Celanova.

Na época que viviron todos eles chegábase ó xornalismo "por razones muy parecidas –y a veces eran las mismas– a las que llevaban a un puestecillo en la frondosa administración civil del Estado. La protección de un cacique o de un político de aldabas con veleidades literarias" (Mainer, 1981, p. 67). Ó longo do século o mundo da prensa vaise convertendo de forma lenta nunha profesión, pero sen deixar de ser tamén, moitas veces, unha vía para a carreira política ou para o éxito literario. Era, desde logo, unha profesión reservada para xente con paixóns literarias e políticas, dispostas a soportar difíciles condicións de traballo e presións moi fortes das empresas e editores. Os medios máis destacados podían preparar o camiño para acceder ó poder político, mesmo desde posicións progresistas, como sucedería nos anos da Segunda República, pero os xornais máis humildes eran tamén a miúdo refuxio de fracasados noutras profesións, ó prezo de sacrificar por un sustento económico outro tipo de ilusións máis nobres. A iso era ó que se refería Alejandro Lerroux en 1901 cando afirmaba que o xornalismo adoitaba ser "refugio de fracasados en la literatura, hospital de inválidos de otras carreras, o camino por donde marchan en carrera desenfrenada las ambiciones políticas" (citado por M.ª Cruz Seoane e M.ª Dolores Saiz, 1998, p. 44). Outras veces a necesidade dun soporte económico mínimo ou as presións das autoridades explicaban viraxes políticas tan sorprendentes como as dun Lamas Carvajal, partidario incondicional dos liberais de Vicente Pérez cando sae á rúa *El Eco de Orense* para, poucos anos despois, transformarse en inimigo frontal desas mesmas posicións políticas e abrirse, pola contra, ás teses dos antes moi criticados conservadores.

A análise do xornalismo de Curros en Ourense e Celanova debe partir duns condicionantes previos que sinalamos de forma resumida:

- A primeira é a propia brevidade da estancia do "Curros adulto" na súa terra natal: trala súa marcha a Madrid con 14 ou 15 anos (1865-1866), Curros só regresa a Galicia, para traballar no xornalismo e na Facenda, no ano 1877 e permanece en Ourense ata 1883; marcha de novo a Madrid, onde permanece ata 1893, e logo marcha a Cuba, en 1894, tras unha brevísima estancia (xaneiro-febreiro 1894) en terras ourensás (López Varela, 2000, pp. 379-380). A vida profesional do Curros xornalista ourensán, pois, redúcese a só seis anos, tralos cales as súas pegadas nos medios locais son colaboracións enviadas desde Madrid ou desde Cuba ou tiradas doutros xornais.
- Curros foi, ademais, desde a súa entrada en *El Imparcial* para cubrir a guerra carlista e o paso logo por medios como *El País* ou *El Porvenir*, un xornalista de sona en Madrid, presente en medios moi relevantes da capital. Por outra parte, polo menos desde os anos 80, tiña aberta a porta ás grandes revistas culturais que se editaban fóra de Galicia, por exemplo *La Ilustración Gallega y Asturiana*, medios en que deixa diversas colaboracións, que obtiñan así unha difusión e prestixio moi superiores (quizais tamén na remuneración económica) ós que podían ter as súas entregas na

prensa local. Como veremos despois, Curros reservou tamén para a prensa de Madrid ou os xornais cubanos os seus traballos máis comprometidos e de maior carga ideolóxica. As posicións políticas e ideolóxicas de Curros, pois, son máis visibles a través do seu traballo na prensa madrileña e cubana que nos xornais ós que agora nos imos referir.

- A análise da presencia de Curros na prensa local ourensá e celanovesa conta tamén coa dificultade do seu seguimento a través das fontes documentais. Só dalgúns medios como *El Correo de Celanova*, *El Heraldo Gallego* ou *O Tío Marcos d'a Portela* quedaron coleccións completas de xornais; o que se afirme, pois, doutras revistas literarias e xornais nos que asinou Curros ten sempre un carácter provisional e, supomos, incompleto, á espera da posible aparición de novas coleccións destas cabeceiras. Consultamos así mesmo os fondos de Vilanova sobre Curros, máis ricos na prensa americana que na galega, e queremos manifestar ademais o noso recoñecemento, como fonte básica nos traballos arredor do poeta de Celanova, do monumental estudio *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez* (1998), de Elisardo López Varela, sempre preciso en datos de edición de textos.

1 CURROS ENRÍQUEZ NA PRENSA DE CELANOVA

A vila natal de Curros Enríquez é quizais a vila da provincia ourensá con menor vitalidade periodística ó longo do século XIX e inicios do XX. En Verín, por exemplo, sucedéronse ata 15 cabeceiras locais nese período e hai outras 13 en Ribadavia, e arredor de 6 ou 7 no Carballiño ou no Barco de Valdeorras. En Celanova, en cambio, só temos noticias de catro cabeceiras, dúas no século XIX e outras dúas nos inicios do XX. Serían elas *El Correo de Celanova* (1893-1895), *La Discusión* (1895-1896), *La Voz de Celanova* (1909-191?) e *El Eco de Celanova* (1917-1919). De todas elas só coñecemos fondos da primeira, gracias a unha colección conservada na Biblioteca Nacional de Madrid (e da que contamos cunha copia fotocopiada agasallo de Antonio Piñeiro).

El Correo de Celanova (1893-1895)

Foi este un semanario editado na vila natal de Curros Enríquez entre os anos 1893 e 1895 polos grupos de vocación republicana desta. Saíu á rúa o 11 de setembro de 1893 e durou ata o 12 de maio de 1895, cun total de 68 números publicados e unha breve interrupción entre agosto de 1894 e febreiro de 1895 ó ser procesado por "supuesto delito de lesa majestad", e logo absolto, o seu director. Imprentábase no taller ourensán de Antonio Otero e tiña a súa redacción na rúa de Pardo Bazán, 3, de Celanova; subtitulouse inicialmente "Periódico semanal" e logo "Semanario republicano" e editouse os domingos, cun total de catro páxinas, a catro columnas. O seu director e principal impulsor foi Luciano Meleiro Tejada, que tamén dirixía a Unión Republicana da vila, substituído ocasionalmente por Leopoldo Seoane.

Trátase dun xornal de grande interese político, moi valioso para a información historiográfica das comarcas de Celanova, Bande e Cortegada. De nidia propaganda republicana, tivo boas relacións con *El Derecho* ourensán e moi malas cos medios máis conservadores, singularmente cos carlistas como *La Lealtad*; publicou con certa frecuencia colaboracións de Pi i Margall e Emilio Castelar e textos de Víctor Hugo, o escritor e símbolo republicano falecido poucos anos antes (1885). Nos seus editoriais *El Correo de Celanova* pronunciouse pola idea da "redención social por medio de la democracia republicana" (17-II-1895) e abordou temas tan relevantes como a divulgación do novo socialismo, as causas do anarquismo, a emancipación da muller, o caciquismo rural, a necesidade da instrucción pública, a crítica da usura e da emigración ou a guerra de Marrocos, ademais da crítica da Monarquía e a defensa constante da República. Os mesmos títulos da sección editorial exemplifican o seu carácter combativo e radical: "A la lucha" (5-XI-1893), "Abajo los tiranos" (12-XI-1893), "Sólo la revolución" (4-III-1894), "Guerra al caciquismo" (13-V-1894), etc. Mantivo ademais fortes polémicas cos xornais conservadores de Ourense e, sobre todo, co carlista *La Lealtad*, que dirixía Valentín de Nóvoa.

Este semanario republicano prestou abundante atención ó seu veciño poeta e compatriota de militancia antimonárquica. O poeta colaborou con escasas prosas, pero significativas. Sorprende non encontrar poemas do autor no semanario que o loaba a cotío, para o que aventuramos dúas explicacións. En primeiro lugar, a ausencia case total de textos en galego (só no último número aparece o poema "As follas secas" de Castor Elices); en segundo lugar, o semanario, polo seu carácter político, acollía con certa frecuencia poemas satíricos e de propaganda republicana de autores locais e non galegos (Eulogio Jurado Fernández, Enrique Tormo, Manuel Marzal y Mestre, etc.), todos en castelán, pero raramente publicaba poemas "non militantes", limitación á que quizais Curros non se quixo someter nese momento.

A primeira referencia a Curros neste medio aparece no seu segundo número, o 17 de setembro de 1893, nun artigo de redacción sobre "Las fiestas del Cristal": iníciase o texto cun cuarteto de *A Virxe do Cristal* e unha defensa do poeta lembrando a excomuñón do bispo contra Curros, utilizándose o argumento de que a polémica e condena do libro *Aires da miña terra* puido, sen pretendelo, contribuír ó esplendor e concorrencia da romaría de Vilanova, dado que, segundo o redactor, "esa obra que ha inmortalizado el nombre de su autor ha sido leída, lo mismo por el hombre de ciencia, como por el falto de ilustración; por el pobre como por el rico; así por el anciano como por el joven; contribuyendo a esa circunstancia los hechos de ser el autor hijo de esta villa y el haber desenvuelto una tradición referente al asunto de un sitio conocido. Y tanto como esto ha influído sin duda el anatema lanzado por el Prelado de Ourense contra el señor Curros". O redactor remata a referencia expresando a súa ledicia polo feito de sucumbir ante o progreso as insensatas pretensións de vergonzosas e infamantes institucións arelantes "de un tiempo que pasó para no volver".

No seguinte número (3) aparece, en primeira páxina e en forma de carta ós "Señores redactores de 'El Correo de Celanova'" (24-IX-1893) unha longa colaboración de Curros enviada desde

Madrid e datada o 6 de setembro. O artigo é un saúdo entusiasta á iniciativa de lanzar un xornal republicano en Celanova, chamado a extirpar "uno de los focos más perniciosos del caciquismo gallego", en referencia á súa propia vila natal. Curros afirma que esta iniciativa debe estar encamiñada "a defender y consolidar la autonomía regional, base y condición necesaria de la prosperidad de los pueblos", tarefa que se presenta como "santa cruzada que marcha a rescatar el sepulcro y a vengar la sangre del Mariscal". Por riba das súas figuras retóricas, o texto abunda en afirmacións rexionalistas, utilizando mesmo o lema de Monroy "América para los americanos" e a necesidade da defensa do ser e existir de Galicia: "Galicia siente también la necesidad de su defensa, porque siente, como todo organismo, la necesidad de vivir". Hai así mesmo unha crítica nidia ó que se define como un "imposible cosmopolitismo, para quienes el todo puede existir sin la parte, la vanidad (sic) sin la unidad y sin los átomos el universo"; rexéitase a política da Restauración e o *cunerismo*, acusando ós representantes de Galicia en Cortes de defender os intereses da Rioxa ou León, "porque allí está la voluntad, el interés y la familia de su jefe (...) Acabemos de una vez con esa política bizantina, buscando dentro de nuestra tierra, en torno nuestro, lo que no hemos encontrado ni encontraremos nunca fuera". Creo que é un dos textos máis próximos á conciencia rexionalista por parte de Curros e unha crítica daqueles que renegan dos intereses galegos en función da "patria grande" e da "humanidad", "patria y humanidad que se condensan y se resumen á la postre en el tanto por ciento del empréstito que se prepara, en una credencial de Director ó en la sonrisa de gratitud de una dama influyente y generosa".

A segunda parte e remate do artigo dedícase a un tema de gran querencia no poeta celanovés: o seu iberismo e pro-lusismo, chamando ós conductores do novo xornal a facer un labor de "reintegración geográfica" no que respecta a Celanova, Galicia e a nación irmá Portugal. Parte Curros da definición como absurda e artificial da fronteira con Portugal, "trazada por el dedo de la codicia sobre un territorio que hizo indivisible la naturaleza, y cuando tuvo que aceptarla por virtud de tratados y de pactos solemnemente acordados en ese monasterio entre los reyes de Castilla y Portugal, hubo de sentir un estremecimiento semejante al que sentiría si de un tajo le partieran el corazón". Chama, pois, Curros a rematar con esa chaga aínda aberta e coa condición de "raianos" dos labregos de Celanova, abrindo desde Galicia as mans cara a Portugal:

> Destruid esa "raya", que separa como una muralla de odio, una familia de hermanos, convirtiéndola en extranjera, y sobre las ruinas de esa muralla tended el puente por el cual se comunique y enlace el corazón de Galicia al corazón de Portugal, restableciendo la obra de Dios, que destrozaron los reyes; y haciendo que uno y otro se completen por justaposición, viviendo en el porvenir como vivieron en el pasado, unidos por los lazos de la fraternidad y del amor, según conviene á pueblos de la misma raza y con la misma historia.

Curros volve aparecer no xornal, de forma indirecta, meses despois, nun artigo de redacción titulado "Variedades. La ... Pardo Bazán", que é unha crítica á decisión de designar unha rúa da vila co nome desta escritora, da que o redactor afirma descoñecer os méritos que legou a esta para honrar a súa memoria. O texto é claramente denigratorio para a escritora ("hace unos cuantos años que la señora de Bazán vino a Celanova á correr una 'juerguecita'"...) e mesmo contén desagradables alusións machistas; ademais sublíñase o agravio da designación cando carecen dese honor figuras máis vinculadas ás rúas de Celanova como o médico Fernández Losada e "el inspirado poeta" Curros Enríquez, "dos hombres que juguetearon en ellas en su infancia y que han dado fama y nombre al pueblo que los vió nacer, el uno con sus celebradas poesías, y el otro manejando el escalpelo para mitigar los sufrimientos de la humanidad paciente" (5-XI-1893).

O 25 de febreiro de 1894 o xornal dedícalle un novo artigo ó poeta con motivo da súa marcha a Cuba. Sublíñase a súa condición de "periodista insigne" e "consecuente republicano progresista", cun labor destacado en *El País* de Madrid. O asinante do artigo, o republicano Leopoldo Seoane, afirma así mesmo descoñecer as verdadeiras causas de tan imprevista resolución, intuíndo que sería o coñecemento perfecto das miserias que encerra unha sociedade corrupta o que animou ó poeta para arredarse da súa terra por máis ou menos tempo. Semanas despois dáse de conta da homenaxe celebrada á súa chegada a Cuba por parte do Centro Galego da Habana ("Justo homenaje", 11-III-1894) e aprovéitase de novo para salientar que á figura de Curros "no supo tratarle su pueblo natal con el respeto y cariño a que es acreedor" co agravio de homenaxear pola contra ós que o xornalista cualifica como medianías e "mamarrachos".

Xa desde Cuba Curros manda outro artigo longo en prosa titulado "Croquis literario. Las mujeres del naturalismo" (17-II-1895), a súa última colaboración no xornal celanovés. Trátase dun artigo de crítica literaria no que o poeta amosa as súas distancias con algúns aspectos da estética da nova novela naturalista, en concreto o tratamento da muller en personaxes como a "Virginia" de Bernardino de Saint Pierre, a "Corina" de Madame Stäel ou as personaxes literarias "Nana, Gervasia, Safo" de Zola e outros autores, considerados polos seus autores como "documentos humanos" e dos que Curros afirma que "serán también un día rechazados como documentos falsos, absurdos o repugnantes por una crítica superior, inspirada en ideales que hoy no se han determinado todavía, pero que llegarán a formularse en el progresivo desarrollo de los conocimientos, en un estado mental más perfecto de las sociedades y en nociones del arte que hoy apenas se vislumbran". Parte o escritor da convicción de que poetas e novelistas copian sempre a realidade, pero considera que a evolución da humanidade, mellorándose e transformándose, fará esquecer estes "siniestros personajes de las novelas para los cuales guardó el arte sus colores más sombríos" e que, a pesar da súa aparencia de realidade no presente en que escribe o crítico, "adolecen, sin embargo, de lo más esencial a nuestra naturaleza, el libre albedrío, cuya ausencia les convierte en eternos esclavos de la fatalidad, seres ficticios, de los cuales cabe sospechar si fueron creados para halagar convencionalismos en moda o para producir efectos pasajeros y estímulos malsanos en la imaginación de los lectores".

Descoñecemos se este artigo de tese literaria, publicado nun medio local, foi reproducido moitas máis veces, aínda que sabemos que fora xa publicado en *La Tierra Gallega* varios meses antes, no n.º 41 deste xornal, en outubro de 1894 (López Varela, 1998). En calquera caso, neste Curros tomou posición sobre a polémica provocada polas novas estéticas naturalistas, impulsadas e teorizadas pola súa antagonista dona Emilia Pardo Bazán, mantendo o poeta celanovés distancias nidias co retrato das personaxes femininas por parte da nova escola; foi este un dos escasos debates ó respecto nos medios galegos, aínda que sobre a estética naturalista tamén se pronunciaron escritores como Francisco Álvarez de Nóvoa e Heraclio Pérez Placer (Martínez Jiménez, 1993, pp. LIII e ss.).

2 O POETA DE CELANOVA NOS XORNAIS DE LAMAS CARVAJAL

Como recoñece Carballo Calero (1979, p. 146), cando o 28 de outubro de 1876 don Modesto Fernández e González convoca as bases do seu coñecido certame poético, don Valentín Lamas Carvajal, autor de varios libros de poesía xa publicados, da mesma idade de Curros, era moito máis coñecido como poeta e xornalista que o mozo entón residente en Madrid. De feito, Lamas Carvajal é unha das pezas claves do xornalismo ourensán desde os anos 70 ata final de século, ademais do fundador do periodismo en galego con *O Tío Marcos d'a Portela* no ano 1876; semella lóxico, pois, que os inicios do xornalismo ourensán de Curros se dean precisamente nos xornais fundados e dirixidos por Lamas Carvajal e este apoiará nos seus inicios a carreira literaria e xornalística de Curros máis que ningún outro medio.

El Heraldo Gallego (1874-1880)

Co subtítulo "Semanario de ciencias, artes y literatura", *El Heraldo Gallego* foi unha das revistas culturais máis importantes do

Rexurdimento cultural. Fundado e dirixido por Lamas Carvajal, saíu á rúa o 1 de xaneiro de 1874 e editáronse un total de 408 números ata o 23 de outubro de 1880; de periodicidade semanal nos seus inicios, tivo tamén etapas bisemanais e noutras foi quincenal e mesmo mensual (ano 1877). Calcúlase que tiña arredor de 600 subscritores. De carácter bilingüe, acolleu contidos políticos, sociais e culturais, apoiando campañas en prol do ferrocarril, do idioma galego, dos costumes galegos, da necesidade de escolas agrícolas ou de entidades de crédito para as clases menos acomodadas, denuncia da falla de investimento dos capitais galegos que se enriquecían fóra do país, etc.

Foi o seu administrador Antonio Acevedo Prieto e na súa redacción estiveron José María Hermida, Jesús Muruais, Arturo Vázquez Núñez e o propio Curros, como veremos. O abano de colaboradores é amplísimo e abrangue practicamente a totalidade dos escritores galegos situados nas xeracións dos Precursores e do Rexurdimento literario. Os diferentes biógrafos de Curros fixeron alusión á presencia do poeta na redacción de *EHG*, aínda que sen precisar o período en que esta se produciu, agás Vilanova (1953, p. 109), que dá a data de febreiro de 1878, a poucas semanas da súa chegada a Ourense desde Madrid. Na "Miscelánea" do n.º 249 (5-II-1878) un breve solto afirma que a redacción de *EHG* está composta polos señores Valentín Lamas Carvajal, Manuel Curros Enríquez, Jesús Muruais e Arturo Vázquez. En calquera caso, o seu papel como redactor debeu ser breve porque en xuño do mesmo ano unha nota do xornal informa que Curros e Arturo Vázquez Núñez deixan de pertencer á redacción da revista "por causas ajenas a la voluntad de la empresa" (*EHG*, 5-VI-1878).

Vexamos agora con máis detalle a evolución das relacións do poeta de Celanova con este xornal. Nos oito tomos de que se compón a colección do xornal hai colaboracións de Curros, que se abren co poema "En el aniversario de la muerte del príncipe de los ingenios españoles", seis cantos dedicados a Cervantes e datados en Madrid o 21 de abril de 1873 (n.º 2, 8-I-1874). No mesmo ano publica os poemas galegos "A primaveira" (n.º 15, 9-IV-1874), dedicado ó propio Lamas Carvajal como "o meu amigo e compañeiro", os versos costumistas de "A nena na fonte" (n.º 25, 18-VI-1874) e, ademais, o longo poema "El Maestre de Santiago. Leyenda", que se presenta como "leyenda histórica tradicional", dividida en tres partes e publicada por entregas desde o n.º 5 ata o 44 de *EHG* (entre o 29 de xaneiro e o 5 de novembro de 1874). Con prólogo de José R. Carracido, este poema-lenda sería publicado en tomo independente no ano 1892 (Madrid, Impr. Moderna).

No ano 1875 Curros publica na revista a súa "Elegía a la memoria de mi amiga, la señorita Dª Modesta Méndez Brandón" (n.º 92, 30-IX-1875) e "A la poetisa gallega Dª Emilia Calé y Torres de Quintero en la inauguración de la sociedad *Galicia Literaria* verificada en su casa la noche del 30 de setiembre de 1875" (n.º 95, 21-X-1875); ambos os dous poemas tiñan a súa primeira edición no xornal ourensán.

En 1876 aparece só un poema en galego, "¡Teresa!" (n.º 131, 12-IV-1876), dedicado á súa irmá e datado en San Sebastián o 1 de marzo dese ano, cando Curros cubría informativamente a guerra carlista, e dous longos artigos en prosa, "La isla de Patmos" (n.º 138 e 139, 6 e 10-V-1876), destacado en primeira páxina, e "Entierros musulmanes" (n.º 148, 10-VI-1876), prosas recollidas por López Varela (1998). Tamén utiliza o *EHG* para responder, xunto con Victorino Novo, ás críticas que lle fai Pedro Antonio de Alarcón sobre a polémica de dedicar unha coroa fúnebre ó escritor suicida Teodosio Vesteiro Torres (n.º 159, 18-VII-1876; a esta polémica refírese Vilanova, 1953, pp. 83 ss.).

Aparece tamén, en outubro (n.º 188), a convocatoria do certame poético creado por Modesto Fernández, que lanzaría ó poeta á fama. Ata este momento, a pesar da aparición na revista dun corpus de textos xa moi significativo, o nome de Curros era obviado nos balances literarios que se facían nesta: véxanse os estudios "La literatura en Galicia", de Aureliano Pereira (28-V-1874); "Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes", de Juan A. Saco (xaneiro 1876, n.º 104 a 106); ou, sen firma, "A la prensa de Galicia" (n.º 202, 20-XII-1876). Ningún deles cita a Curros nin sequera entre as novas promesas literarias; están recollidos, en cambio, os nomes de Rosalía, Lamas, Pondal, Añón, Pintos, Camino, García Mosquera, Aguirre e ata Emilia Calé.

O ano 1877 marca un cambio cualitativo trala victoria de Curros no certame poético de Ourense. *El Heraldo Gallego* publicará os seus poemas "Unha boda en Einibó", "O gueiteiro" e "A Virxen d'o Cristal. Hestoria lendaria" (5, 10 e 20 de marzo 1877); o poema sobre a Virxe de Vilanova aparece dedicado ó "distinguido y-espirado poeta gallego Francisco Añón e Paz, meu compañeiro n'a prensa". *EHG* quixo sacar un tomo independente cos poemas premiados e outros destacados do concurso (ó que tamén se presentou Lamas), posibilidade que quedou desbotada pola negativa de Curros, que só autorizou a súa publicación nas columnas da revista (López Varela, 1998, p. 148). Meses despois apareceu reproducido o poema "Meditación" (20 setembro).

Neste momento Curros consideraba a *EHG* o seu portavoz oficial para asuntos literarios diversos: de feito publica ó longo do ano ata cinco cartas na revista dirixidas a Modesto Fernández e González (1 marzo), ó director Lamas Carvajal e ó director de *El Telegrama* (25 de marzo), de novo a Lamas e ó director de *La Concordia* de Vigo (15 abril). Na segunda delas Curros desmente o rumor sobre un suposto repartimento dos dous mil reais que obtivo no Certame Poético entre os pobres da corte, facendo explícita a imposibilidade de investir en esmolas por parte de quen "de onçe años a esta parte no vive de otra cosa que del amargo y pobre fruto de sus trabajos periodísticos y literarios". Na terceira xustifícase ante o atraso en saír da mencionada coroa fúnebre dedicada a Vesteiro Torres, derivando as responsabilidades deste cara a Victorino Novo.

O 15 de outubro de 1877 (n.º 224) *EHG* informa da aparición do *Almanaque Humorístico de Galicia para 1878*, facendo mención á colaboración de Curros nel. Un mes antes a revista saudaba de forma entusiasta, na súa sección "Miscelánea" (n.º 220, 15-IX-1877), a chegada do "elegante escritor e inspirado poeta" Curros Enríquez, de volta á patria para dedicarse, con liberdade

–afirma o redactor–, ás tarefas literarias, e facendo constar que o xornal ofreceulle unha modesta cea e que o propio Lamas Carvajal acompañouno ata Celanova na súa despedida.

O ano 1878 foi tamén fecundo en colaboracións do poeta de Celanova. Apareceron en *EHG* os poemas "La canción de Vilinch" (n.º 240, 10-I-1878), "La primera cana" (n.º 244, 31-I-1878), e "Conjuro. En la muerte del poeta Añón", nun número monográfico dedicado ó poeta dos Precursores (5-V-1878). En primeira edición saíu nas súas páxinas o poema "Serenata fúnebre. A Marina" (n.º 267, 31-V-1878). En prosa publicáronse dous textos moi relevantes do autor: a entrega "La señorita de aldea" (n.º 255 e 256, 25 e 31 de marzo) e a carta-manifesto "A los representantes de nuestras provincias en las cortes y á la prensa en general" (n.º 268, 5 de xuño). Esta última é unha denuncia vigorosa da situación de marxinación dos escritores galegos e a petición dunha pensión para a familia do recentemente falecido historiador Benito Vicetto. "La señorita de aldea" sería, segundo Vilanova e Alonso Montero (López Varela, 1998, p. 167), unha entrega destinada a unha obra colectiva da sociedade Galicia Literaria titulada "Los gallegos pintados por sí mismos", que despois non callaría. Máis de cen anos despois, en cambio, acabaría por formar parte do Álbum *Os galegos pintados por si mesmos. A muller tradicional*, preparado por Ricardo Polín para Edicións Xerais en 1996; Ricardo Polín engadiu na nova edición outro texto de Curros, titulado "La mujer gallega" e publicado por *Blanco y Negro* en Madrid o 27 de maio de 1893. Pola súa banda, *EHG* publica no mesmo ano unha serie de retratos de "Tipos populares galegos" do mesmo carácter do asinado por Curros: por exemplo, "El romancero", de Neira Cancela (n.º 259 e 260); "El cacique", de Emilia Pardo Bazán (n.º 264); "El brasileiro", de Juan Neira Cancela (n.º 282); "El códeo", de Leopoldo Castro (n.º 288); etc.

"La señorita de aldea", retrato dunha muller da fidalguía rural, é un texto que debe lerse no seu contexto, no estilo e características dos tipos populares habituais nas literaturas costumistas de toda Europa naquela hora. É, sen dúbida, a achega máis significativa de Curros ó costumismo en prosa, que subliña as virtudes desta moza fidalga e casadeira, sobre todo na cociña e no toucador, tentando penetrar na psicoloxía desta *Ceres montañesa*. O artigo vai precedido dunha introducción reflexiva sobre a permanencia do tradicionalismo ante as novas ideas do progreso e Curros, que nos presenta á señorita de aldea candorosa ante os novos avances da civilización (a locomotora, o telégrafo), non deixa de facer unha reivindicación "tradicional" das virtudes da muller galega: muller dilixente, prestixio da economía, valoración da maternidade e da prole numerosa, etc. No seu artigo posterior (1893) sobre "La mujer gallega", sen rachar con estes tópicos, pode advertirse un maior ton reivindicativo que mesmo desbota algúns prexuízos como os formulados polo inglés Mr. Ford; en calquera caso, o remate deste novo artigo segue, sen ironía, o modelo do costumismo decimonónico: "Preferidla a todas. Es la única que, a un tiempo, hila, ama y ora" (Polín, 1996, p. 65).

Tamén en 1878 aparece en *EHG* unha información sobre a morte da irmá do poeta, Laureana Curros; unha defensa conxunta dos poetas Saco, Muruais e Curros a propósito dunha polémica co *Faro de Vigo* (n.º 245, 5 febreiro); unha recensión do Almanaque *La Aurora de Galicia*, destacando a participación de Curros (n.º 297, 31 decembro) e unha nota de redacción presentando a Curros e a Arturo Vázquez Núñez como redactores do xornal e responsables de incluír a publicación do poema "A pantasma" de Añón (n.º 272, 30 xuño). Publicouse tamén un curioso poema de Paco Roque, peculiar poeta e xuíz de Celanova, presentado no xornal "como jurisconsulto, profundo guitarrista y escritor locuaz y chispeante, dedicando estes versos a mi amigo D. Manuel Curros y Enríquez en el día de su santo". O poeta de Celanova é tratado como un mozo promesa das letras: "Recibe mi parabien/ Joven vate esclarecido;/ Elevo mi alma al olvido/ Porque sé que me quieres bien./ Yo me honro tambien/ De verte subir á la altura/ Que merece el mérito y cultura;/ Me faltan frases y elegancia/ Para manifestarte con constancia/ Mis deseos por tu ventura". Deste singular poeta fixo unha descrición Anselmo López Morais na súa serie de Tipos

Populares de Ourense ("El juez de Celanova Paco Roque", *Auria*, Ourense, n.º 8, decembro 1997, pp. 30-32).

O ano 1879 non rexistra colaboracións asinadas do poeta e mesmo é escaso en mencións á súa obra. Citemos só un artigo de Aurelio Elías Martínez, "Academia Gallega", que eloxia a Curros xunto con Pondal e Pérez Ballesteros, afirmando do primeiro que "publica la primera leyenda genuinamente gallega, exornada de infinitas bellezas literarias" (15 maio). Infórmase ademais da separación do poeta da redacción do xornal *El Trabajo* (5 xullo) e publícase o 5 de xuño (n.º 323) un poema de Jesús Muruais "A mi querido amigo Manuel Curros Enríquez en el estreno de su drama El Padre Feijóo" (recollido en López Varela, 1998, pp. 1718-1719).

Finalmente, no ano 1880, último de existencia desta revista literaria, publicáronse os poemas "Lealtad (Del portugués de Guerra Junqueiro)" (n.º 367, 15 febreiro) e "Nouturno" (n.º 398, 5 setembro). Este último quizais foi recollido directamente da primeira edición de *Aires da miña terra* (co título "Nouturnio") e sería despois un dos poemas máis reproducidos do autor na prensa cubana e na prensa galega, mesmo ó longo do século XX (López Varela, 1998, pp. 510 e ss.). Publícase ademais o poema de Lamas Carvajal "Ánxel de redención" dedicado a Curros (n.º 385, 5 xuño) e varios soltos a el referidos. Por exemplo, o 15 de marzo infórmase con pesar da morte da súa nai, dona Petra Enríquez, cunha sentida nota de afecto ó inspirado poeta, subliñando a súa orfandade emotiva nesa hora: "venimos presenciando con dolor profundo como la muerte deja desierto su hogar robándole los seres más queridos de su alma" (n.º 371). O 30 de setembro (n.º 402) anúnciase a inmediata publicación de *El Padre Feijóo*, cadro dramático nun acto do poeta de Celanova.

O 5 de xuño (n.º 387) hai un solto breve anunciando a saída de "Os *Aires da miña terra* (sic) del inspirado poeta Manuel Curros Enríquez" e un mes despois, o 15 de xullo de 1880 (n.º 391), unha longa recensión, na sección "Ecos de Orense", que marca a posición de Lamas nese momento respecto ó seu antigo colaborador. Afírmase que o xornal nin sequera deu conta ata ese ficativa de Curros ó costumismo en prosa, que subliña as virtudes desta moza fidalga e casadeira, sobre todo na cociña e no toucador, tentando penetrar na psicoloxía desta *Ceres montañesa*. O artigo vai precedido dunha introducción reflexiva sobre a permanencia do tradicionalismo ante as novas ideas do progreso e Curros, que nos presenta á señorita de aldea candorosa ante os novos avances da civilización (a locomotora, o telégrafo), non deixa de facer unha reivindicación "tradicional" das virtudes da muller galega: muller dilixente, prestixio da economía, valoración da maternidade e da prole numerosa, etc. No seu artigo posterior (1893) sobre "La mujer gallega", sen rachar con estes tópicos, pode advertirse un maior ton reivindicativo que mesmo desbota algúns prexuízos como os formulados polo inglés Mr. Ford; en calquera caso, o remate deste novo artigo segue, sen ironía, o modelo do costumismo decimonónico: "Preferidla a todas. Es la única que, a un tiempo, hila, ama y ora" (Polín, 1996, p. 65).

Tamén en 1878 aparece en *EHG* unha información sobre a morte da irmá do poeta, Laureana Curros; unha defensa conxunta dos poetas Saco, Muruais e Curros a propósito dunha polémica co *Faro de Vigo* (n.º 245, 5 febreiro); unha recensión do Almanaque *La Aurora de Galicia*, destacando a participación de Curros (n.º 297, 31 decembro) e unha nota de redacción presentando a Curros e a Arturo Vázquez Núñez como redactores do xornal e responsables de incluír a publicación do poema "A pantasma" de Añón (n.º 272, 30 xuño). Publicouse tamén un curioso poema de Paco Roque, peculiar poeta e xuíz de Celanova, presentado no xornal "como jurisconsulto, profundo guitarrista y escritor locuaz y chispeante, dedicando estes versos a mi amigo D. Manuel Curros y Enríquez en el día de su santo". O poeta de Celanova é tratado como un mozo promesa das letras: "Recibe mi parabien/ Joven vate esclarecido;/ Elevo mi alma al olvido/ Porque sé que me quieres bien./ Yo me honro tambien/ De verte subir á la altura/ Que merece el mérito y cultura;/ Me faltan frases y elegancia/ Para manifestarte con constancia/ Mis deseos por tu ventura". Deste singular poeta fixo unha descrición Anselmo López Morais na súa serie de Tipos

Populares de Ourense ("El juez de Celanova Paco Roque", *Auria*, Ourense, n.º 8, decembro 1997, pp. 30-32).

O ano 1879 non rexistra colaboracións asinadas do poeta e mesmo é escaso en mencións á súa obra. Citemos só un artigo de Aurelio Elías Martínez, "Academia Gallega", que eloxia a Curros xunto con Pondal e Pérez Ballesteros, afirmando do primeiro que "publica la primera leyenda genuinamente gallega, exornada de infinitas bellezas literarias" (15 maio). Infórmase ademais da separación do poeta da redacción do xornal *El Trabajo* (5 xullo) e publícase o 5 de xuño (n.º 323) un poema de Jesús Muruais "A mi querido amigo Manuel Curros Enríquez en el estreno de su drama El Padre Feijóo" (recollido en López Varela, 1998, pp. 1718-1719).

Finalmente, no ano 1880, último de existencia desta revista literaria, publicáronse os poemas "Lealtad (Del portugués de Guerra Junqueiro)" (n.º 367, 15 febreiro) e "Nouturno" (n.º 398, 5 setembro). Este último quizais foi recollido directamente da primeira edición de *Aires da miña terra* (co título "Nouturnio") e sería despois un dos poemas máis reproducidos do autor na prensa cubana e na prensa galega, mesmo ó longo do século XX (López Varela, 1998, pp. 510 e ss.). Publícase ademais o poema de Lamas Carvajal "Ánxel de redención" dedicado a Curros (n.º 385, 5 xuño) e varios soltos a el referidos. Por exemplo, o 15 de marzo infórmase con pesar da morte da súa nai, dona Petra Enríquez, cunha sentida nota de afecto ó inspirado poeta, subliñando a súa orfandade emotiva nesa hora: "venimos presenciando con dolor profundo como la muerte deja desierto su hogar robándole los seres más queridos de su alma" (n.º 371). O 30 de setembro (n.º 402) anúnciase a inmediata publicación de *El Padre Feijóo*, cadro dramático nun acto do poeta de Celanova.

O 5 de xuño (n.º 387) hai un solto breve anunciando a saída de "Os *Aires da miña terra* (sic) del inspirado poeta Manuel Curros Enríquez" e un mes despois, o 15 de xullo de 1880 (n.º 391), unha longa recensión, na sección "Ecos de Orense", que marca a posición de Lamas nese momento respecto ó seu antigo colaborador. Afírmase que o xornal nin sequera deu conta ata ese momento da censura que sufría o libro e que estivo á espera da reacción da prensa galega antes de ofrecer a súa propia opinión, reacción que foi unánime nos eloxios mesmo en medios definidos como católicos. Nun difícil equilibrio o xornal di venerar e acatar os acordos da autoridade eclesiástica para, de inmediato, facer unha defensa de Curros como poeta e como home; nesta segunda faceta, alúdese ás nobres prendas do seu carácter e á súa constancia e enerxía en defender o seu deber moral ante todas as crises. Recoñécese que a certos lectores lles poden parecer irrelixiosos dous ou tres poemas do volume, para desbotar despois esta consideración subliñando "el tesoro de piadosos sentimientos que resplandecen en el espíritu del dulce cantor de 'A virxen d'o cristal'", afirmando que foi a expresión poética a que amplificou o relevo dos pensamentos do poema, porque tales consideracións escritas en prosa non chamarían a atención do bispo nin a censura decretada. O artigo remata cun desexo de conciliación para que remate a "inmerecida desgracia que aflige á un compañero queridísimo", cunha apelación á caridade e abnegación cristiá "por parte de todos" para disipar o infortunio do poeta na súa "corta y áspera aunque gloriosa carrera".

Creo que no contexto cultural e ideolóxico no que se situaba Lamas Carvajal e o público ó que quería dirixir a súa revista, esta era a reacción máis lóxica e debe interpretarse como unha defensa, aínda que non sexa entusiasta, do poeta de Celanova e do seu libro, defensa que tamén buscaba, obviamente, non enfrontarse co bispo de Ourense e coa opinión católica da cidade. Hai dúas alusións máis ó proceso de *Aires*... ó longo deste ano. O 30 de agosto reprodúcese desde *El Anunciador* de Pontevedra unha nota que precisa o contido exacto da sentencia dictada polo xuíz Manuel Mella Montenegro e insiste na condición "pobre, muy pobre" do poeta, cunha levísima defensa da liberdade de expresión dos xornalistas ("temíamos por nosotros que, como él, vivimos de la idea difundida, del pensamiento manifestado, de esta labor incesante, difícil y penosa del periodismo, en que cada pluma, aún la más modesta, es una piqueta golpeando la roca y abriendo paso á la luz á través de las espesas sombras", *EHG* nº. 397). Finalmente, o 13 de outubro, poucos días antes do peche do xornal, un solto brevísimo informa que o fiscal da Audiencia da Coruña pediu a revogación da sentencia do Xulgado ourensán contra "nuestro querido amigo el Sr. Curros. De todo corazón deseamos que la Sala sancione el dictamen de la Fiscalía" (n.º 403).

O Tío Marcos d'a Portela (1876-1880, 1883-1889)

Foi o primeiro periódico publicado integramente en galego na historia de Galicia, baixo a inspiración do poeta Valentín Lamas Carvajal, e na andaina do cal hai que distinguir dúas etapas diferentes. A primeira cobre desde a súa saída á luz o 7 de febreiro de 1876 ata o ano 1880, con algunhas interrupcións breves, primeiro con periodicidade quincenal e logo semanal, publicando un total de 124 parrafeos; na segunda etapa, entre 1883 e 1889, leva nova numeración e foi este o período máis extenso e regular, cun total de 306 novos parrafeos (polo que o número total de publicados por *OTMP* foi de 430). Subtitulábase "Parrafeos c'o pobo galego" e tiña habitualmente oito páxinas. Estaba dirixido a un público popular, especialmente campesiño, e reflectía desde unha perspectiva humorística, satírica e populista, os temas cotiáns do mundo rural galego, a denuncia da miseria, a fame e a emigración dos labregos, as críticas contra o caciquismo e os políticos en activo, a defensa da lingua galega e o orgullo de utilizala en todas as funcións sociais, as queixas contra os impostos e as novas cargas do Estado liberal, etc.

En *OTMP* colaborou todo o Rexurdimento cultural galego, deixando publicar ou volver publicar os seus poemas, prosas, lendas e contos de orixe popular. Pero o xornal foi obra persoal de Lamas, quizais coa axuda de Arturo Vázquez Núñez, e logrou ter unha difusión próxima ós catro mil exemplares e crear un novo estilo de xornalismo en galego, no que beberían despois medios como *A Tía Catuxa*, *O Galiciano*, *A Fuliada* ou *A Monteira*, entre outros (sobre este xornal, véxase Vilavedra, 1997; Valcárcel, 2001; Alonso Montero, 2001).

A pegada directa de Curros neste xornal limítase á presencia de colaboracións en forma de poemas, loxicamente todos en galego; *OTMP* publicou a miúdo textos xa aparecidos en *EHG* e tamén algúns poemas de Curros tiñan esa procedencia, outros puideron ser tirados directamente da primeira edición de *Aires da miña terra* (1880). De todos os xeitos, en ningún caso sabemos se Curros coñecía e autorizaba estas insercións ou se foron froito implícito da súa amizade con Lamas, cando menos ata 1888.

En *OTMP* publicouse a convocatoria de Modesto Fernández e González para o certame poético de Ourense (no parrafeo 19, 12-XI-1876) e tamén varios dos poemas presentados a este, entre eles "O gueiteiro" (parr. 35, 4-III-1877), que sae sen sinatura, pero despois de afirmarse que foi Curros o gañador. Foi esta a primeira edición do poema, case paralela á súa publicación en *EHG*, un día despois (5 marzo); a este seguiron en *OTMP* outros dous poemas titulados "O gaiteiro" e "Xan d'Arzúa (Tradición)", dos presentados ó concurso, que saíron tamén sen asinar. Na súa segunda época, *OTMP* reproduciu "A primadeira" (parr. 77, 10-V-1885), publicado once anos antes en *EHG*; "O 'Ciprianillo'" e "O último fidalgo" (parr. 124, 18-IV-1886) e unha variante do poema "Á Sociedade lírica da Habana '*Aires da miña terra*'" (1887), informando da fundación en Cuba desta sociedade, que acordou elixir presidente honorario ó "autor d'a relembrada lenda 'a Virxen d´o Cristal'". Como indicaron José Luis López Cid e López Varela (1998, p. 458) no poema "A primadeira" (antes "A primaveira") desaparece, como na edición de *Aires*... (1880), a antiga dedicatoria "ó meu querido amigo e compañeiro, ó poeta Valentín Lamas Carvajal", dado que ambos os escritores xa se desamigaran nesa data.

Ó longo da súa historia o xornal fixo ademais diversas referencias á obra e andaina de Curros, das que merecen destacarse varias, e foi o vehículo escollido por Lamas para dar constancia, no ano 1888, do seu distanciamento definitivo co escritor de Celanova, a causa da publicación de *O Divino Sainete*.

Recollerei agora algunhas referencias ó noso poeta en *OTMP* que poden ter certo interese para a precisión dalgúns datos relativos á súa biografía ou á súa obra.

En primeiro lugar, un texto atribuíble a Lamas, de certa gracia literaria, que non teño visto citado nos estudios currosianos. Trátase do "Parrafeo d'aldea" que abre o n.º 162 da revista, con data 16 de setembro de 1877, e dá conta, de forma un tanto singular, da chegada a Ourense de Curros. O Tío Marcos retrátase descansando no sobrado da súa casa, á espera de que a criada lle dispoña a cea, cando oe repetidas veces golpes na porta e encóntrase, tras abrila, co que identifica cunha pantasma ou cunha ánima en busca dunha manda pendente: "era un home pequeno, fraco como un esguizaro, que non parecía sinon que non comera auga con sal en dez anos". A suposta "ánima" tranquiliza ó Tío Marcos con estas palabras: "Marcos, deixate de conxuros! Eu non son 'alma' nin can que lle ladre. Non son mais que un gallego que vén d'a sega, enfermo e probe, un gallego que leva dez anos fora d'a sua terra, que vén hoxe á verte, pr'a darche unha apreta". O Tío Marcos mira e remira, pero non dá recoñecido ó convidado, polo que este o interpela así: "¿Non coneces a un rapaz que se escapou d'a casa de seu pai certo día? ¿Non coneces o tolo de Celanova, aquil rapaz a quen lle deu a manía por facer copras que se caía morto de fame pol-as calles do Londres o ano 71, desterrado pol-o diaño d'a políteca, e que foi preso logo n-o saladeiro de Madril o ano 72 pol-as mesmas cousas?". A resposta do Tío Marcos identifica finalmente ó personaxe: "Cala! Excramei entón dándome unha pancada n-a testa. ¿Tu eres o Curros?". O texto continúa coas palabras de Curros, que afirma vir a Galicia para colaborar con Lamas e animalo e fortalecelo na loita pola rexeneración intelectual do país. O Tío Marcos aínda engade anunciando que o poeta vai na Virxe do Cristal, cunha expresión que insiste na sona de infortunio do escritor: "Conque, xa o sabedes, o tolo de Celanova atópase entre nos. (...) Avísovolo pra que fuxades dil, por que dis que leva a disgracia consigo".

O texto, que Curros tivo que coñecer, confirmaría a presencia de Curros en Ourense desde setembro do ano 1877 e a súa estancia, que algúns biógrafos dubidan en confirmar, en Londres exiliado no ano 1871, así como a causa política dese exilio e ademais a súa prisión en Madrid en 1872 polos mesmos motivos.

O 18 de abril de 1886 (parrafeo n.º 124) a sección "Casos e cousas" dá noticia da aparición de *Aires d'a miña terra* na súa edición coruñesa da Biblioteca Gallega (3ª edición) cun texto cheo de enxeño e simpatía:

> Ter téñeno por xudío, pro o condanado escribe como si mollara a pruma n-os ceos. N-a Cruña viu a luz a terceira edición d'os "Aires d'a miña terra", validosas xoyas d'o Parnaso gallego esquirtas pol-o popular poeta Curros Enríquez, á quen como si andivese en tratos co-as meigas, nin as pauliñas logran facérenlle debecer a inspiración n-os meolos.
>
> Este libro editado pol-os señores Latorre e Martínez d'a Cruña, encerra dez poesías novas, duas d'as que, "O Ciprianillo" y "O último fidalgo", campan n-este parrafeo para mostra d'a sua validencia.
>
> O libriño pode mercarse por medio peso en todal-as librerías.

Na seguinte páxina hai unha nova alusión a Curros xogando co seu anticlericalismo:

> O demo tivo un voto en Valencia.
>
> Eu creín que meu amigo Curros andaba pol-os Madriles, pero seica estou equivocado.
>
> Porqu'ese voto chéirame que llo deu D. Manoel, gran amigo do demo, según el mesmo nos dí n-a nova edición d'os "*Aires da miña terra*".
>
> O que sí é certo é qu'ambos á dous se dormiron, porque si o demo chega a presentarse candidato, e Curros o apoya, sair sai diputado hastra mesmo por acugulación.
>
> N-este país de condanados o demo debía ter moitos votos.
>
> ¡Como qu'estamos deixados d'a mau de Dios!
>
> (parrafeo n.º 124).

O 3 de abril de 1887 *OTMP* informa da fundación na Habana dunha sociedade de música e canto chamada "Aires d'a Miña Terra", que fai a Curros presidente honorario, e con ese motivo reproduce da revista coruñesa *Galicia* a segunda parte do poema "Á sociedade lírica da Habana '*Aires da miña terra*'".

Outras referencias deixan constancia de que Curros empezaba xa a formar parte do canon de escritores galegos do

Rexurdimento e así o recoñecían firmas moi fecundas, ademais do propio Lamas Carvajal. Roque Pesqueira Crespo, por exemplo, cítao entre os grandes valores literarios co seu libro *Aires da miña terra*, ó carón de Lamas, García Ferreiro e Benito Losada, coas súas obras respectivas ("N-a brega", *OTMP,* 3-VI-1888). Outros autores citaban os seus versos, como Manuel Amor Meilán, que fai iniciar o seu premiado poema "A Betanzos" coa cita "Inda ô morrer te mentarán meus beizos (Curros)", publicado en *OTMP* o 11-XI-1888.

Finalmente, foi *OTMP*, como diximos, o medio escollido por Lamas para amosar a súa ruptura con Curros trala publicación de *O Divino Sainete*. Como é coñecido, nun texto propio pero sen asinar da sección "Casos e cousas", Lamas publica un longo artigo de crítica, máis moral que literaria, do novo libro (12-VIII-1888). Lamas xa está moi lonxe de escribir que o de Celanova "escribe como se mollara a pluma nos ceos", como afirmara só dous anos antes. Empeza comunicando a recepción do libro e aludindo ás alegorías da portada, "non santas por certo", para afirmar logo que foi a excomuñón do seu "libriño" *Aires da miña terra* o que provocou este "tronar de relaxado contr´os cregos e contr´as beatas, contra todo o que cheira á incenso e cera". Toda a crítica está redactada nun ton persoal e subxectivo, que parece enfatizar a anterior relación de amizade co poeta:

> Dend'estonces apoderouse d'él a manía d'a impiedade: unha desgracia. Sinte un fonda tristeza ô procatarse d'o condanido verme que se lle meteu n-o celebro ô ilustre bate autor "d'A Virxen d'o Cristal" e d'outros tantos versos n'os qu'esprandece, n-os que refulxe a vívida luz d'a inspiración cristiana e n-os que sorprende o esprito, entr'as máxias d'o lenguaxe, o esmorecemento, a vaga malanconía d'as nosas coitas sin termo, d'as nosas ánsias sin hourizontes e d'as nosas saudades sin consolo nin espranza.

En repetidas ocasións alúdese ó anterior poeta, ó Curros de "ispiración espontánea e subrime que canta com'un reiseñol (...) aquel esprito xigante e adourador de todal-as grandezas (...), a meiga pruma que se mollaba en tintas d'amor, de resinación, de pacencia, de consolos e d'espranzas, ós sazonados froitos d'a ispiración d'o espírito creente...". Esta insistencia no Curros "anterior" parece querer demostrar a existencia dunha metamorfose estraña no poeta ("o ánxel transformouse en diaño"), pola cal o vello escritor piadoso dedícase agora a, "cal si se volvese a fouce d'o demo, segar n-as crenzas como se sega n-o centeo (...) aparés o anxel rebelde botando sapos e cobras entr'as garridas froles d'os seus feitizadores versos (...) arrastrado pol-a sua manía rosma com'un can de palleiro ou ben oubea com´un lobo d'a serra". Hai, pois, unha lectura atenta do libro e un coñecemento da simboloxía currosiá ("as fouces", etc.) e nunca unha crítica estrictamente literaria que deplore a calidade dos versos; toda a condena do novo título resúmese en razóns de moral cristiá e ortodoxia eclesiástica (aínda que non se formule directamente deste xeito). Lamas parece amosar o desgusto que lle produce ter que escribir estas liñas e mesmo insinúa unhas interrogantes finais que parecen querer ir en busca do poeta de outrora, á espera dun improbable cambio de orientación ideolóxica:

> Dios sabe ben canto sinto e canto choro caladamente esta tolería d'o privilexiado poeta d'as musas gallegas.
>
> ¿Quén foi causonante (sic) d'a transformación d'o seu esprito? ¿Por qué non canta hoxe Curros Enríquez como cantaba onte?

A crítica de Lamas en *OTMP* non ten o ton humorístico propio de moitos dos textos aparecidos no xornal, nin sequera o estilo de sátira rexoubeira propio do seu autor. Moi pola contra, trátase dunha crítica "seria", transcendente e indignada no substrato máis fondo da personalidade do seu autor que, de seguro, coñecía o significado da súa publicación nun medio de alta difusión entre o mundo popular. Lamas opta, pois, por marcar as distancias co anticlericalismo de Curros e a súa evolución nestes anos é coherente coa viraxe a posicións cada vez máis conservadoras e menos "rebeldes" por parte do vello poeta cego. A última etapa do seu xornalismo (desde *El Eco de Orense*, como veremos) arrédase das iniciais posicións liberais e isto explica a animadversión cada vez maior en certos ambientes culturais, de marcado carácter progresista, cara ó creador de *O Catecismo d'o Labrego*; sirvan como exemplo as críticas contundentes que lle fan os republicanos desde *El Correo de Celanova* a un intento de candidatura electoral de Lamas Carvajal, seica cos conservadores, polo distrito de Bande (*ECC*, 27 maio e 3 xuño 1894).

A crítica marcou definitivamente a ruptura entre Lamas e Curros, que sinalan os biógrafos de ambos os dous autores. A reconciliación non se daría ata data moi tardía, no ano 1904, cando Curros regresa de Cuba para despedirse de Galicia; segundo Vilanova (1953, p. 107) "tuvo lugar en la redacción del diario 'El Eco', que dirigía Lamas; no se digeron ni una palabra; se fundieron en apretado y fuerte abrazo, mientras las lágrimas resbalaban por las mejillas de los dos grandes poetas, o, mejor dicho, de los dos grandes hombres. (...) Fue una magnífica y tácita poesía rimada de consuno por dos grandes corazones".

Mortos xa ambos os escritores, *O Tío Marcos d'a Portela*, xa como voceiro das Irmandades da Fala en Ourense e custodio principal da memoria de Lamas Carvajal, non deixará de ter recordos emocionados cara ó poeta de Celanova, publicando ocasionalmente poemas seus (por exemplo, "A Alborada de Veiga", *OTMP*, parrafeo 37 da terceira etapa, 21-VIII-1918). Xa no momento da morte de Curros desde Ourense óense voces de homenaxe ó seu poeta, velaí, entre moitas outras, o sentido artigo que lle dedica o xurisconsulto celanovés Manuel Lezón no diario liberal *El Miño* (17 abril 1908), parafraseando o seu poema "Adiós a Mariquiña" e comentando a traída dos seus restos á cidade da Coruña. Nos anos posteriores serán os homes da Xeración Nós os que desde os seus medios xornalísticos perpetúen a memoria do autor de *O Divino Sainete*; escritores como Otero Pedrayo, Vicente Risco, Florentino Cuevillas, Roberto Blanco Torres ou Eladio Rodríguez González dedicáronlle artigos xornalísticos, conferencias e homenaxes diversas.

El Eco de Orense (1880-1909)

Finalmente, cabe citar a presencia moi esporádica de Curros no diario de información xeral *El Eco de Orense*, a terceira e última empresa xornalística conducida por don Valentín Lamas Carvajal. *El Eco*... foi o segundo gran diario ourensán, posterior a *El Trabajo* (de existencia moito máis breve), e sustento económico de Lamas nos seus últimos anos. Apareceu no ano 1880 como bisemanario e subtitulado "Periódico político" e logo "Periódico liberal"; pasaría despois a ter tres saídas á semana e, xa desde o 1 de agosto de 1892, a ser diario (agás os festivos), agora como "Diario de la mañana". Foi fundado polo deputado liberal Vicente Pérez e mantívose ata o ano 1909, sendo con 29 anos de vida un dos xornais de máis longa duración da época. Valentín Lamas Carvajal colleu a dirección en 1883, despois de facelo Rodríguez Quiroga, e deixou o xornal ó morrer en mans do seu fillo Modesto Lamas Sánchez. Foi o xornal onde apareceron os "Ecos" e as "Mostacillas" de Lamas, logo recollidas en tres libros (1897-1898), e estas marcan ben a evolución política deste poeta e xornalista que neses anos deriva desde un liberalismo fiel ó fundador Vicente Pérez ata posicións máis próximas ós conservadores e críticas co fundador do xornal cando este decide, desde o 21 de outubro de 1898, sacar á rúa o seu directo competidor *El Miño*. Ata a saída deste, *El Eco*... foi o diario "de mayor circulación de la provincia", tal como el mesmo presumía, cunha tirada arredor dos dous mil exemplares. Estaba ademais considerado entre os medios oficiais da "Buena Prensa" ou Prensa Católica e así figura nun censo elaborado polo notario eclesiástico José Casas.

Na súa redacción estiveron Arturo Vázquez Núñez, Juan Neira Cancela, Santiago Álvarez de Nóvoa, José García Losada, Silverio Lamas (irmán de Valentín) e, nos últimos anos do xornal, o propio Basilio Álvarez. O gran protector de Curros, Modesto Fernández e González, figuraba como correspondente en Madrid. Entre os seus moitos colaboradores literarios, foron dos máis asiduos Alberto García Ferreiro, Juan A. Saco y Arce, Benito Fernández Alonso, Manuel Martínez Sueiro e Antonio Rey Soto.

Polo que puidemos contrastar, a presencia currosiana limítase só á inclusión dalgúns poemas, moi probablemente, dado que non se trata de primeiras publicacións, tirados doutros xornais anteriores; neste sentido, *EEO* fixo a miúdo, como *OTMP*, reproducción de textos poéticos e en prosa de todos os autores que colaboraran en *EHG*. É o caso do poema en galego "A Mariquiñas Puga. Despedida", que aparece o 28 de xuño de 1892, só catro días despois de ser editado, por primeira vez, no xornal tamén ourensán *El Derecho*. O poema, dedicado á filla de Luciano Puga, o defensor de Curros na Coruña, foi despois reproducido por diversos medios da prensa galega na Habana e mereceu un poema de reposta agarimosa de Lugrís Freire desde terras cubanas (López Varela, 1998, p. 982-983).

Tamén debeu ser "prestado" o soneto "A Cristovo Colombo", publicado no diario ourensán o 18 de outubro de 1892, poucos días antes de ser editado en medios de Madrid (*La Correspondencia de España*) e Lugo (*El Regional*).

En calquera caso, a aparición destes poemas no xornal de Lamas indica o prestixio atinxido polo autor e a persistencia, por parte do poeta cego, dunha nidia admiración polo vate de Celanova, pese ás diferencias xa manifestadas en datas anteriores. En diferentes soltos informativos non faltan as loanzas a Curros: por exemplo, os eloxios ó seu soneto incluído na coroa fúnebre dedicada a Andrés Muruais Rodríguez, con prólogo de Alfredo Vicenti (*EEO,* 5-XII-1883). Este xornal informa así mesmo, en maio de 1883, que o "laureado poeta" Curros Enríquez está rematando "un precioso trabajo" con destino a esa coroa poética e di ademais que xa ten rematada "una magnífica colección de poemas en gallego titulada 'Brétemas'" (*EEO,* 19-V-1883); segundo Aurelio Ribalta, o propio poeta nunha das súas "horas negras" decidiu queimar os orixinais deste libro de versos (recollido por López Varela, 1998, p. 182).

3 CURROS NAS REVISTAS LITERARIAS OURENSÁS

El Eco del Liceo (1870)

Como tratamos xa noutra ocasión (Valcárcel, 2000), *El Eco del Liceo* foi unha das publicacións culturais ourensás máis valiosas do seu tempo. Apareceu en Ourense o 1 de setembro de 1870 co subtítulo "Revista semanal de literatura y ciencia" (que despois se ampliaría a "literatura, ciencia y política") e editou 26 números ata outubro do mesmo ano, como revista da Academia de Literatura y Ciencias fundada no Liceo e presidida por Juan Sieiro, Felipe Mosquera e Francisco Rodríguez Paz. Na revista colaboraron escritores como José García Mosquera e voces progresistas e mesmo republicanas como Juan Manuel Paz Nóvoa ou Alejandro Quereizaeta; vencellado ás correntes krausistas da época, tratou temas filosóficos, científicos, económicos e políticos e mesmo relixiosos (por exemplo, un debate sobre a infalibilidade do papa). Era entón xa presidente do Liceo o escritor Camilo Placer Bouzo, que firma anos despois, o 13 de febreiro de 1879, a admisión de Manuel Curros Enríquez como socio do Liceo, ó mesmo tempo que Antonio Salgado e Arturo Fernández (véxase a reproducción da acta no volume *El Liceo de Ourense 1850-1900*, p. 57). Cando sae este xornal, Curros, aínda moi novo (19 anos) xa marchara a Madrid e non nos consta nin que colaborase nel nin sequera que o coñecese. En calquera caso, as relacións de Curros co Liceo tiveron tamén algunhas incidencias máis desagradables: véxase, con respecto a isto, a carta que envía o poeta ó director de *El Trabajo* o 16 de setembro de 1879, sobre unha asemblea habida no Liceo para crear, de novo, unha sección científica e literaria dentro desta sociedade; Curros estivo incluído nunha comisión para constituír esta sociedade, aducindo ilegalidades na convocatoria asemblearia e a postergación dos literatos ourensáns négase a desempeñar o cargo de secretario desta (López Varela, 1998, pp. 1443-1449).

Álbum Literario (1888-1893)

A través de dúas coleccións incompletas (Hemeroteca Municipal de Madrid e Biblioteca Deputación de Ourense-Fondos Benito Fernández Alonso), pódese reconstruír a vida do *Álbum Literario*, unha das publicacións culturais máis relevantes de Ourense no século XIX. Subtitulábase "Revista Semanal de Literatura, Ciencias y Artes" e tirábase na imprenta La Popular, nun formato de oito páxinas de 31 x 21 cm, en xeral a dúas columnas e sen ilustracións. O seu fundador, propietario e director foi o xornalista e escritor Luciano Cid Hermida, que contou coa colaboración na redacción do poeta Alberto García Ferreiro e do historiador Benito Fernández Alonso (así consta en *AL*, 24-III-1889). Sacou o seu primeiro número o 5 de febreiro de 1888 e coñecemos exemplares ata o ano 1891, aínda que nos consta que se publicaba aínda en abril de 1893. Publicación preferentemente literaria, non refugaba os temas políticos e estivo próxima ó Rexionalismo, informando das actividades da Asociación Regionalista Gallega en Ourense. Contou con múltiples colaboracións, sendo moi habituais as de Heraclio Pérez Placer, Juan Neira Cancela, Manuel Amor Meilán, Roque Pesqueira, Eladio Rodríguez González, Camilo Placer Bouzo, Manuel Castro López, José Pérez Ballesteros, Gerardo Álvarez Limeses e un longo etcétera.

Luciano Cid Hermida escribiu unha entusiasta biografía de Curros, premiada en Vigo (1908, 40 páxinas), e era unha voz nidiamente progresista no contexto local da época. Por exemplo, era un dos intelectuais presentes nos banquetes de conmemoración da República do 11 de febreiro de 1873, xunto con Pérez Placer, e estivo varios meses no cárcere en 1888 polo seu labor de denuncia á fronte do diario *Opinión Liberal*. Por todo isto, era de esperar unha presencia destacada do poeta de Celanova neste xornal literario, pero (nos números que puidemos consultar) non encontramos máis que un nivel de colaboracións reducido e un aplauso continuado ó seu labor lírico.

Sabemos que colaborou en diversas ocasións mandando textos poéticos en galego e en castelán. Por exemplo, xa no segundo número, mandou o poema "A fouce do avó" (n.º 2, 12-II-1888), publicado só coa firma do autor e a referencia de Madrid, sen ningún tipo de acoutamento por parte do xornal; segundo cremos, era esta a primeira vez que se editaba nun medio xornalístico este poema, fundamental na obra civil do escritor e moi reproducido despois na prensa cubana (López Varela, 1998, p. 866). Dous meses despois aparece o poema en castelán "Kásida árabe" (n.º 13, 29-IV-1888), un longo poema (72 versos) que está dedicado a

Amalia Rico, cun curioso xogo por parte do poeta onde semella converterse en amante musulmán impedido de adorar a unha bela moza cristiá, impasible aínda ós engados do amor. Figura esta composición entre as "Poesías escogidas" do segundo tomo das súas *Obras Completas* (Madrid, Sucesores de Hernando, 1909). No mesmo ano 1888, este semanario publica o poema "Madrigal. A..." (n.º 33, 16-IX-1888), xa publicado antes noutro xornal ferrolán.

As referencias indirectas tampouco son demasiado abundantes, aínda que sexan significativas, pero non sitúan a Curros no lugar que merecía xa na poesía galega da súa época; por exemplo, autores como Alberto García Ferreiro e Waldo Álvarez Insua merecen moitos máis comentarios e parabéns nesta revista literaria. Curros é citado a miúdo entre os grandes poetas galegos do momento –así o fai o xornalista madrileño Antonio Sánchez Pérez nunha crítica do libro *Volvoretas* de García Ferreiro (n.º 6, 11-III-1888). No n.º 18 (3-VI-1888), asinado por Roque Pesqueira Crespo, aparece unha prosa lírica, dividida en tres partes, titulada "Idilio", que funciona como paráfrase do coñecido poema "Cántiga" de Curros, repetindo toda a imaxinería do orixinal: a moza sentada no xardín, o emigrante que marcha no barco, as andoriñas voando, o cadáver no fondo do mar, etc. A paráfrase é tan evidente que é recoñecida polo autor ó remate: "he aquí ligeramente explanado el asunto de la preciosa 'Cantiga' de Curros Enríquez, verdadero idilio de ternura y sentimiento. ¡Bendito el suelo en que ven la luz genios como el autor de los 'Aires d'a miña terra' y benditos los hijos que tan bien saben honrar á su patria! ¡Maldita la emigración que inspiró al poeta! ¡Bendita Galicia que meció la cuna de su inocencia!".

Outras referencias refírense á recepción de *O Divino Sainete* (A Coruña, Imprenta Ferrer, 1888). Primeiro publícase unha nota de redacción anunciando a publicación do libro e as súas características técnicas e anunciando un detido xuízo crítico; chámase ós lectores a apresurarse a mercar a nova obra "llamada á tener, sin duda alguna, gran resonancia en el mundo literario y en... otros mundos que nos abstenemos de nombrar" (n.º 29, 19-VIII-1888).

Quince días despois publícase unha nova nota de redacción e unha longa crítica do xornalista madrileño Antonio Sánchez Pérez (n.º 31, 2-IX-1888). A nota de redacción é moi interesante nos cualificativos: dise que Curros é o máis atrevido dos "poetas regionales", que o libro está a causar gran sensación e mesmo temor e engade que "por su forma completamente nueva y por su índole especial ha de promover no pocas alabanzas para su autor y muchos ódios y venganzas por parte de aquellos á quienes tan rudamente ataca"; ó remate, mesmo indícase que os redactores se acolleron á crítica de Sánchez Pérez como "áncora de salvación" para emitir unha primeira opinión, suponse que neutral, ó respecto. O crítico madrileño empeza recollendo os xuízos favorables á obra de *El Motín* e Mariano de Cavia e describe logo os contidos do poemario, inserindo ata 26 tercetos da obra no seu texto; sublíñase a descrición lírica do autor en Madrid, a intervención inicial de Añón e os heroes galegos que os aclaman na súa despedida. Destácanse despois os cantos referidos á Preguiza e á Envexa, cualificado de "canto bellísimo" do que, en cambio, se considera inacertada e inmodesta a propia cita do autor ("Y Añón amostroume un frade/ que iba os meus osos roendo"), que, engade, pode ser interpretada como soberbia polos lectores ("ya que tratándose de tal poeta no sería posible calificarlo con justicia de vanidad"). Cualifícase o canto cuarto como "uno de los más sentidos y quizás el más hermoso del poema" e reprodúcese a crítica lírica ó carlismo, con este comentario: "profundos pensamientos, lenguaje vigoroso, indignación noble, dolores velados por la sonrisa triste de una resignación algo sarcástica, dan á este canto valor excepcional...". Coméntase, finalmente, sempre neste ton entusiasta, o encontro co papa e o remate do libro, do que se conclúe que é un orixinalísimo traballo e dos moi poucos que non desaparecerán co paso dos séculos e tamén un dos poucos "que queden como muestra de la literatura española en el siglo décimo nono". Tamén se sorprende o comentarista polo silencio crítico ante o libro e anuncia as reaccións que vai xerar: "tampoco yo dudo de que no tardará en fulminarse contra el libro y contra el poeta excomunión mayor; lo que me sorprende de veras, es que no se haya fulminado todavía".

As Burgas (1894-1895)

Na imprenta de *El Derecho* editouse, entre decembro de 1894 e marzo de 1895 (cando menos), a revista literaria titulada *As Burgas*, co subtítulo "Literatura e Artes". De carácter semanal, saía os domingos e estaba dirixida por Santiago Álvarez Nóvoa. O seu estilo asemellábase en boa medida ó modelo de *O Tío Marcos d'a Portela*, imitando os seus parrafeos e outras seccións habituais ("Potaxe", "Graxadas"). De carácter rexionalista, defendeu as súas campañas, como a sede na Coruña da Capitanía Xeneral e a normalización do idioma galego, pero condenaba explicitamente o separatismo. Entre os seus colaboradores estiveron Heraclio Pérez Placer, Francisco Álvarez de Nóvoa, Filomena Dato, Xesús Rodríguez López, Benito Losada, etc.

Curros Enríquez colabora no número 10, último que coñecemos da revista, con data do tres de marzo de 1895. Alí publica o poema "Évos a léngoa gallega", que aparecera moito antes en *Galicia Humorística* de Santiago (xaneiro de 1888), pero que non se recolleu nas edicións en vida do autor do poeta (López Varela, 1998, p. 864). No estilo da revista cadraba perfectamente a inclusión deste poema, que parece querer manifestar o gozo do poeta polo asentamento do idioma galego, aínda que ten un remate en clave humorística de significado como mínimo escuro.

Outras revistas literarias

Non tivemos acceso ó *Almanaque Humorístico de Galicia para 1878*, anunciado tamén en *El Heraldo Gallego* (n.º 224, 15-X-1877), onde apareceu a "Muiñeira monorrítmica", dedicada á empresa do Noroeste e que denunciaba os atrasos das obras do ferrocarril a Galicia; o poeta fai constar entre paréntese "Imitación do poeta D. José Zorrilla", inspirándose na súa "Alborada monorrítmica", de temática moi diferente. Este poema, segundo López Varela (1998, p. 840), foi composto entre xaneiro e outubro de 1877 e segue o modelo da sátira, personificando de forma denigrante a empresa responsable das obras ("ladroeira", "niño de zorros", "caloteira inconfesa" ...) e pode lerse como contrapunto do simbolismo do coñecido poema, de edición posterior (1881), "Na chegada a Ourense da primeira locomotora". O *Almanaque Humorístico de Galicia para 1878* editouse en Ourense nesa data, na Imprenta da Propaganda Gallega, e estivo dirixido polo seu compañeiro xornalístico Arturo Vázquez Núñez; neste *Almanaque* escribían tamén Jesús Muruais, Emilia Pardo Bazán, Lamas Carvajal, Alejandro Quereizaeta, xornalista republicano, e Juan Neira Cancela, entre outros (De Juana, 1986, p. 218).

Cabería tamén facer mención das "ausencias" de Curros en medios máis ou menos relevantes da prensa ourensá daquel momento. Xa nos referimos a *El Eco del Liceo*, dos días da súa primeira mocidade. Tampouco encontramos a súa sinatura (sempre nos números consultados) nas revistas que seguen:

- *La Tertulia*, órgano da Sociedade do mesmo nome entre 1882 e setembro de 1883, dirixida por Luciano Cid Hermida, coa colaboración de Alberto García Ferreiro.
- *Galicia Literaria*, "Revista de Ciencias, Artes y Literatura", editada entre 1883 e 1884 e dirixida por Juan Neira Cancela, que fixo unha campaña para homenaxear en Ourense ó poeta José Zorrilla en xullo de 1883.
- *Crónica Literaria* (1903-1904), semanario, dirixido por Luciano Cid Hermida.

4 CURROS NOUTROS XORNAIS DE INFORMACIÓN XERAL OURENSÁNS

Finalmente, daremos conta da relación de Curros con outros tres xornais, neste caso diarios de información xeral, todos eles medios de carácter progresista e definición republicana, que mantiveron a chama das ideas democráticas enfrontados ós sectores máis tradicionalistas e conservadores do Ourense da Restauración.

El Correo de Galicia (1872-1874)

O primeiro deles, na orde cronolóxica, foi *El Correo de Galicia*, subtitulado "Periódico democrático", que se editaba na imprenta de don Francisco Paz, nun formato de catro páxinas, e aparecía seis veces ó mes (cada cinco días). Foi dirixido polo avogado e político Juan Manuel Paz Nóvoa e, despois, desde o número 30 (marzo de 1873), por Manuel de la Peña Rucabados. Diferentes referencias consultadas permiten supoñer a súa existencia entre outubro de 1872 e o ano 1874, pero non temos noticia dos seus posibles redactores nin colaboradores; nos números consultados semella evidente a súa definición democrática e republicana, amosándose contrario ós poderes e formas de goberno "personales, hereditarios e irresponsables" (en referencia á monarquía) e defendendo os ideais da democracia, a xustiza e a defensa dos dereitos individuais; noutra ocasión pronúnciase polo "triunfo de la democracia republicana como medio de procurar la felicidad social en el grado de su posible desarrollo, favoreciendo la emancipación de las clases menos acomodadas, sin atacar el derecho de las más acomodadas, porque creemos en la armonía natural del capital y el trabajo"; engadindo que a democracia pola que loitaban non era atea, senón que fomentaba a tolerancia pola ilustración e era "perfectamente compatible con el espíritu cristiano que caracteriza a nuestro pueblo" (20-IX-1872, folleto de presentación do xornal).

En *El Correo de Galicia* publica Curros varios poemas en castelán de variadas temáticas e orientacións estéticas: "El itinerario. Confidencia" (n.º 63, 20-VIII-1873), "El canto de la República" (n.º 70, 25-IX-1873), "La guerra civil. Oda" (n.º 77, 30-X-1873), "Contraste" (n.º 90, 10-I-1874), "La primera cana" (n.º 98, 25-II-1874), "La despedida. Oriental" (n.º 104, 31-III-1874), "En la temprana muerte del niño J.V.B." (20-VI-1874) e "Vacilaciones. Emilio" (n.º 132, 21-VIII-1874), a maioría deles escolmados e recollidos na edición crítica de López Varela (1998, pp. 1040-1052). O conxunto evoca un poeta que está a nacer, con voces moi diversas no seu rexistro lírico: coexisten os versos románticos de "El itinerario" coa elexía de "En la temprana muerte..." e versos rebeldes como "Contraste", onde se anuncia xa a denuncia da pena de morte e a toma de posición do escritor polos máis desposuídos; "El canto de la República", pola súa banda, é un poema obviamente militante, coa retórica e imaxinería habituais do seu tempo (incluída na estrofa cuarta a imaxe da República velando o cadáver insepulto do Nazareno), que invoca a República como réxime ideal da fraternidade, a xustiza e a redención dos escravos:

Que así broté del númen de la inmortal Atenas,
y así del sol de oriente la luz primera ví;
y no es otra la sangre
que ardiendo vá en mis venas:
¡A exterminar nacido tiranos y cadenas,
cadenas y tiranos huyeron ante mí!...

El Trabajo (1879-1880)

Cinco anos despois de pechar *El Correo de Galicia*, este vai ser substituído, na opinión democrática ourensá, por *El Trabajo*, xornal que empezou sendo boletín bisemanal para pasar logo a saír todos os días, agás os festivos (era diario xa desde novembro de 1879). Saíu en febreiro de 1879 e deixou de editarse en marzo de 1880. Tiña catro páxinas, carecía de subtítulo e facíase na imprenta de Antonio Otero, que era o seu propietario e administrador. Ofrecía abundante información xeral, local e municipal e tamén política, abordando temas como a defensa do ferrocarril, a divulgación agrícola, a necesidade da instrucción pública, etc. Estaba redactado en castelán e, na colección que nós vimos (n.º 84 a 201), practicamente sen textos nin sequera culturais en galego.

A maioría dos textos aparecidos neste xornal están sen asinar, o que dificulta a súa caracterización máis exacta. Diversas fontes situaron como redactores deste a escritores e xornalistas de prestixio como o propio Curros, Arturo Vázquez Núñez, Juan Neira Cancela, Luciano Cid Hermida e Martín Estévez. Durante algún tempo, pois, debeu compartir con *El Heraldo Gallego* a redactores como o propio Curros e Arturo Vázquez Núñez. Pero debeu ser moi pouco tempo, pois en *EHG*, con data do 5 de xullo de 1879, infórmase da separación da redacción de *El Trabajo* de "nuestros queridos amigos" Manuel Curros Enríquez, Juan Neira Cancela e Martín Estévez, "por motivos que les honran sobremanera" (*EHG*, n.º 329, sección "Ecos de Orense"); engádese ademais que por esta causa suspéndese a publicación do colega, "lo cual sentimos" (aínda que debeu seguir saíndo nas semanas seguintes); de Neira Cancela insístese un mes despois da súa saída deste xornal (n.º 337, 15-VIII-1879) e o mesmo se di pouco despois de Martín Estévez e de don Adolfo Hermida (n.º 343). A desaparición definitiva de *El Trabajo* prodúcese en marzo de 1880 e *EHG*, que informa desta, di que a cidade queda así sen un órgano diario no xornalismo (*EHG*, 15-IV-1880), situación que duraría moi pouco tempo pois de inmediato o deputado liberal Vicente Pérez sacaría á rúa *El Eco de Orense*. Non existen datos tampouco que permitan confirmar a tese, só insinuada por Carballo Calero, de que o propio Curros fose director e aínda editor de *El Trabajo* (Carballo Calero, 1981, pp. 348-349); moi pola contra as informacións ofrecidas por *EHG* e a ausencia da firma de Curros na historia do xornal permitirían supor que a súa estancia neste como redactor foi moi limitada, reducida quizais só a uns poucos meses. Nesa liña insírese tamén a "Carta ao Sr. Director de *El Trabajo*" de Curros que publica este xornal o 17 de novembro de 1879, aclarando o poeta a súa actuación na fundación dunha sociedade literaria dentro do Liceo: semella que o ton e o estilo en que está redactada esta carta indica que Curros desde logo non é o director do xornal e ademais tampouco é xa redactor, senón que estaría afastado deste desde algún tempo atrás.

El Derecho (1890-1895)

Subtitulábase "Periódico democrático" e iniciou a súa publicación o dous de abril de 1890. Editouse primeiro na imprenta de Antonio Otero, para pasar logo a unha imprenta propia, na rúa da Pereira, 7, en Ourense. Empezou tendo tres saídas semanais e desde o 1 de agosto de 1892 pasou a ter xa periodicidade diaria. Tiña catro páxinas, a tres columnas e gran formato (41 x 30 cm, logo 49 x 33). Publicouse ata decembro de 1895, sacando un total de 1350 números (aínda que algunhas fontes, como Altabella, prolongan a súa andaina ata 1898). Coincidiu no tempo, sequera parcialmente, con *El Eco de Orense* de Lamas Carvajal e tamén con medios conservadores como o xornal monárquico *La Lealtad* (1892-1898), dirixido por Valentín de Nóvoa, co rexionalista *La Defensa de Galicia* (1893), de Alberto García Ferreiro, e a primeira cabeceira que leva o título de *El Miño* (1895), de Santiago Álvarez de Nóvoa.

Este diario foi dirixido polo xornalista Vicente Nondedeu Pardo, sempre vinculado a causas progresistas (no Convento de Poio consérvase a colección completa que pertenceu a este xornalista), e, segundo algunhas fontes, estaba inspirado polo poeta Alberto García Ferreiro. Na redacción constan os nomes de Alejandro Rodríguez e Benito Serantes Echegaray; o abano de colaboradores é amplísimo pero cabe subliñar nomes xa citados nesta entrega como Juan M. Paz Nóvoa, Luciano Cid Hermida, Aureliano Pereira, Francisco Álvarez de Nóvoa, Heraclio Pérez Placer, Benito Fernández Alonso, Marcelo Macías, Juan Sieiro González, o republicano Alejandro Quereizaeta, Manuel Picouto, etc., e firmas non galegas como Emilio Castelar, Pi i Margall ou o futuro líder republicano Alejandro Lerroux. Foi tamén un medio moi aberto ós rexionalistas, causa coa que simpatizaban o propio Nondedeu, García Ferreiro e Pérez Placer (Máiz, 1984, p. 154).

El Derecho quixo cubrir o oco existente na cidade no que respectaba á opinión democrática. Xornal progresista e republicano, que se pode situar no republicanismo federal, apoio con informacións e con opinión a Unión Republicana, da que se publican os seus manifestos (1893). Editou un número especial (n.º 529, 25-II-1893) dedicado á escritora Concepción Arenal e promoveu a construcción dunha estatua desta na cidade.

A presencia de Curros neste medio reduciuse á inserción de poemas seus, en xeral en castelán, pois *ED* raramente publicaba textos en galego, nin sequera culturais. Si publicou, en cambio, varias traduccións ó castelán de poemas currosianos. Por exemplo, unha versión nese idioma dos versos de "Sola", realizada por Ángel R. Chaves (*ED*, 4-VIII-1893, está recollida en López Varela, 1998, p. 700). O 27 de setembro de 1894 publicouse tamén unha versión en castelán do poema "¡Ai!...", que sería a súa primeira traducción (segundo López Varela, 1998, p. 478; recollida por este autor, con outras traduccións ó castelán e francés, nas pp. 665 e ss.). Tamén se publicou en *El Derecho* e neste caso en primeira edición o poema en galego "A Mariquiñas Puga. Despedida" (*ED*, 24-VI-1892), os versos dedicados á filla do seu defensor o avogado don Luciano Puga, cando marchaba para A Habana nomeado gobernador do Banco de España. Hai ademais algunha breve prosa asinada por Curros como o texto "Noble protesta" (17-I-1894).

O xornal informou así mesmo dos actos celebrados na inauguración do Centro Galego de Madrid, o 27 de marzo de 1893, ocasión en que Curros leu o poema "Na apertura do Centro Gallego". *El Derecho* publica unha ampla recensión con todos os detalles do acto, subliñando así a presencia do poeta de Celanova:

> En la segunda parte fue lo principal una poesía admirable del gran Curros Enríquez. Muerta Rosalía Castro, es Curros el mayor de los inspirados que en Galicia quedan, y puede figurar entre los mejores españoles con la categoría de "primus inter paribus".
>
> En sus manos se ennoblece y se acrisola el dialecto, descubriendo su buena sangre helénica y latina.
>
> Ya otra vez lo hemos dicho; la lengua poética de Curros, es comprendida, de seguro, por provenzales é italianos, con tanta facilidad para ellos, como pudo serlo para los habitantes del Ática el dialecto de los eolios.
>
> La estrofa sale rotunda y clásica, sin que el nervio de erudición que la anima, quite nada á su facilidad correcta y

> armoniosa, ni enfría el palpitante calor interno. Del barro hace ánforas, y dentro pone el más nuevo y generoso vino.
>
> (...) Curros fue aclamado por la concurrencia, cuyo entusiasmo rayó en el límite extremo, cuando en nombre de todos los asociados ofreció la junta una primera corona al primer poeta de Galicia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alonso Montero, Xesús (1989), "Prólogo", en *Manuel Curros Enríquez. Obra galega. Estudio, cronoloxía e bibliografía por...*, Laracha-A Coruña, Ed. Xuntanza.

-------------------- (2001), "O Tío Marcos da Portela: caracterización dunha experiencia periodística singular e estudio das súas estratexias de eficacia", en *Xornadas sobre Lamas Carvajal*, Santiago, Xunta de Galicia, pp. 183-196.

Carballo Calero, Ricardo (1981), *Historia da literatura galega contemporánea (1808-1936)*, Vigo, Galaxia (3ª ed.).

------------------- (1979), *Libros e autores galegos. Dos trovadores a Valle-Inclán*, A Coruña, Fundación Barrié, pp. 145-161.

Casares, Carlos (1980), *Curros Enríquez*, Vigo, Galaxia.

--------- (1996), "A obra literaria de Manuel Curros Enríquez", en *Historia da Literatura Galega*, Vigo, A Nosa Terra-ASPG, capítulo 13, pp. 385-416.

Cid Hermida, Luciano (1908), *Biografía del insigne poeta gallego Manuel Curros Enríquez*, Ourense, Imprenta El Miño.

De Juana, Jesús (1986), "Arturo Vázquez Núñez", en *Boletín Auriense* XIV-XV, pp. 187-230.

Fernández Gallego, José (1950), *Valentín Lamas Carvajal. Estudio biográfico*, A Coruña, Ed. Moret.

Ferreiro, Celso Emilio (1954), *Curros Enríquez. Biografía*, A Coruña, Ed. Moret.

López Varela, Elisardo (1998), *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*, Deputación da Coruña, dous tomos.

---------------- (2000), "Curros Enríquez: un galego na illa de Cuba de 1898", en José L. Rodríguez (ed.), *Estudos dedicados a Ricardo*

Carvalho Calero, Parlamento de Galicia-Universidade de Santiago, tomo II, pp. 379-403.

Mainer, José Carlos (1981), *La Edad de Plata (1902-1939). Ensayo de interpretación de un proceso cultural*, Madrid, Cátedra.

Máiz, Ramón (1984), *O Rexionalismo Galego: organización e ideoloxía (1886-1907)*, Sada, Ediciós do Castro.

Martínez Jiménez, Jorge (1993), *Francisco Álvarez de Nóvoa. Beira o Barbaña. Paisaxes*, Sada, Ed. do Castro.

Polín, Ricardo (ed.) (1996), *Os galegos pintados por si mesmos. A muller tradicional*, Vigo, Ed. Xerais.

Rodríguez, Francisco (1995), *A evolución ideolóxica de M. Curros Enríquez*, Vigo, Edicións A Nosa Terra.

Seoane, María Cruz e Dolores Saiz, María (1998), *Historia del periodismo en España*, Madrid, Alianza Editorial, 3 volumes.

Valcárcel, Marcos (1987), *A prensa en Ourense e a súa provincia*, Deputación Provincial de Ourense.

----------- (2000), "'El Eco del Liceo', el hermoso sueño de unos hombres ilustrados", en Miguel A. González García (dir.), *El Liceo de Ourense, 1850-2000*, Ourense, Caixavigo e Caixa Ourense.

----------- (2001), "As claves do xornalismo de Valentín Lamas Carvajal", en *Xornadas sobre Lamas Carvajal*, Santiago, Xunta de Galicia, pp. 153-176.

Vilanova Rodríguez, Alberto (1953), *Vida y Obra de Manuel Curros Enríquez*, Buenos Aires, Ed. Galicia del Centro Gallego.

Vilavedra, Dolores, coord. (1997), *Diccionario da Literatura Galega. II. Publicacións periódicas*. Vigo, Galaxia.

VI. TEATRO, NOVELA, EPISTOLARIO E TRADUCCIÓN

A CORRESPONDENCIA DE CURROS ENRÍQUEZ (CON ESPECIAL REFERENCIA ÁS CARTAS DIRIXIDAS A ANDRÉS MARTÍNEZ SALAZAR)

Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda

Entre os proxectos de investigación que se levan a cabo no marco deste Congreso, baixo a dirección do profesor Xesús Alonso Montero, figura a edición da correspondencia completa de Curros Enríquez. Como responsable dese proxecto, tentarei resumir o traballo realizado, que ha de materializarse, e non tardando, na correspondente publicación, auspiciada polo Concello da Coruña. En primeiro lugar, farei unhas consideracións sobre o epistolario de Curros en xeral, para ocuparme despois dunha das series inéditas máis importantes, como é a correspondencia dirixida a Martínez Salazar.

UTILIDADE DOS EPISTOLARIOS

Os epistolarios dos escritores son unha realidade case tan vella como a literatura, ou polo menos, tanto como a literatura escrita, afirma Gérard Genette. Ten razón, sen dúbida, o mestre francés, aínda que nunca, como agora, houbo tanto interese por coñecer e publicar a correspondencia privada dos escritores. Paradoxalmente, o público quere ler o que non lle está destinado, o que, en principio, se escribiu para un só lector. Hai algo moi contemporáneo neste gusto pola intimidade, por sorprender o oculto, aínda que sexa dunha maneira diferida no tempo. Pero non só.

Ata hai poucas décadas, a carta foi un dos instrumentos esenciais da vida literaria e científica. Por este motivo, reunir e editar a correspondencia dun autor representa un grande avance para o seu estudio. As cartas poden iluminar parcelas descoñecidas ou pouco transitadas dunha biografía; fornecen noticias sobre a formación intelectual, lecturas, influencias e relacións; desvelan os presupostos e intencións da escrita; axudan a precisar a cronoloxía e a historia dos textos.

Agora ben, un epistolario non é simplemente unha canteira de datos para expertos e investigadores. Hoxe domina a consideración de que a correspondencia dun escritor non é un documento histórico ou biográfico –aínda que poida selo tamén– senón unha parte integrante da súa obra. Neste sentido, a correspondencia forma parte das Obras completas, en igualdade cos demais xéneros literarios.

A razón é evidente. Un escritor nunca deixa de ser escritor, un escritor nunca abdica da súa condición, de maneira que, cando redacta unha carta particular, pon en xogo, quéirao ou non, o seu oficio e o seu talento, e, incluso, polo feito de non dirixirse ó público, pode escribir menos mediatizado e atreverse con audacias de pensamento e de estilo. De aí a alta valoración estética que adoito merecen as cartas dos escritores. Isto é claro para aqueles que acadaron este estatuto gracias á calidade literaria da súa correspondencia íntima: Madame de Sévigné é o caso máis célebre dos desta clase, pero non o único; outros autores (singularmente, autoras) accederon ó canon da literatura europea unicamente pola súa obra epistolar. Ás veces, a correspondencia dun autor, ou parte dela, adquire unha notoriedade impensada. Lembremos, por exemplo, as *Cartas a un poeta novo* (1903-1908), de Rilke, que, desde 1929, en que foron extraídas do corpus epistolar rilkeano e publicadas como unha unidade, percorreron un longo camiño editorial. E se valoracións coma esta parecen ir de seu, tan asumidas están pola tradición, hai outras inesperadas, sorprendentes, como a opinión expresada por Luis Cernuda acerca das cartas de Federico García Lorca, que el, Cernuda, tan excelente poeta como crítico de poetas, consideraba poesía.

No ámbito europeo, o aprecio polo xénero epistolar é un fenómeno consolidado, e vai en aumento. Así o proba a publicación, en datas recentes, da correspondencia de Freud, Marguerite Yourcenar, Hannah Arendt, ou a continua saída a lume de epistolarios do 27, entre eles o monumental de Lorca. Galicia participa desta corrente xeral, como mostra a aparición, no pasado ano 2000, do epistolario completo de Castelao, do epistolario de Ramón Piñeiro a Francisco Fernández del Riego e da recompilación das cartas de correspondentes galegos a Miguel de Unamuno, ademais do habitual rescate, nas revistas especializadas, de cartas inéditas deste ou daqueloutro autor.

SOBRE O NÚMERO E PARADOIRO DAS CARTAS

A correspondencia de Curros Enríquez non ten sido editada nunca como un conxunto orgánico. Só agora, con ocasión do 150 aniversario do poeta, e por iniciativa, como dicimos, de Xesús Alonso Montero, presidente da comisión organizadora deste Congreso, estamos procedendo a esta tarefa. A razón de tanta espera non foi outra que a dificultade, ata agora insuperable, de reunila. Curros non gardaba copia das súas cartas –¿que escritor tomará a súa obra tan en serio?–, de modo que estas ficaron en poder dos destinatarios, dispersas en arquivos particulares de España, Portugal e Cuba. Hoxe, cando varios destes arquivos privados ingresaron, por doazón ou compra, nas institucións públicas, temos localizadas máis de cen cartas de Curros, das cales unhas sesenta están inéditas. Estas cartas custódianse, como dicimos, en distintos arquivos e bibliotecas de Europa e América: en Galicia posúen cartas de Curros, entre outras, as bibliotecas da Real Academia Galega (A Coruña) e da Fundación Penzol (Vigo); en Portugal, a Biblioteca Nacional (Lisboa) e a Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra; en Cuba, a Biblioteca Nacional José Martí e o Arquivo Nacional (A Habana). Pondérese o esforzo que supón a consulta destes fondos.

Un cento de cartas semella unha cifra bastante modesta, se a comparamos con epistolarios de todos coñecidos: Mozart dirixiu unhas tres mil á súa familia; Van Gogh escribiu máis de seiscentas cincuenta ó seu irmán Theo; de Torquato Tasso publicáronse mil setecentas, e estes non son exemplos illados. Pero estas máis de cen cartas de Curros Enríquez representan, polo momento, o conxunto epistolar máis importante dun escritor galego do século XIX.

O PROCESO DE RECOMPILACIÓN

Como vemos, reunir este corpus foi un proceso delongado, un proceso que comezou en vida do poeta e que aínda non rematou. Trátase dun esforzo colectivo, no que cooperaron moitas persoas. Quixera lembrar algúns dos momentos máis significativos.

As cartas de Curros suscitaron moi cedo o interese do público. O proceso xudicial aberto contra *Aires da miña terra* (1880) converteu ó autor nun personaxe popular, e algúns dos seus correspondentes creron oportuno publicar as cartas particulares do poeta. Nese contexto, aparecen na prensa as primeiras cartas ou fragmentos de cartas privadas, que Curros non destinara á publicidade. Isto repercutirá negativamente na vida do poeta, inimigo de exhibicións. Lembremos, por exemplo, a tormenta que se desatou entre os galegos de Cuba cando Galo Salinas publicou unha carta na que Curros se refería á emigración na Illa[1]. Naturalmente, a indiscreción dos amigos non só tería efectos na vida social e de relación de Curros, senón tamén na propia obra epistolar: desde 1880, o escritor redactará a súa correspondencia privada coa conciencia –ou, mellor dito, coa presciencia– da súa publicación nun futuro máis ou menos próximo.

Trala morte de Curros, en marzo de 1908, houbo unha pequena inflación epistolar. Amigos, e non tanto, fixeron públicas varias misivas, con obxectivos diversos. Escolmarei un exemplo. Como é coñecido, trala morte de Curros suscitouse unha apaixonada polémica sobre se o enterro debería ser civil ou relixioso. O Concello da Coruña, de acordo coa familia, optou pola cerimonia católica. Para acabar coa controversia, a escritora Filomena Dato, máis piadosa que amiga do poeta, proporcionou a *La Voz de Galicia* unha carta íntima na que este facía manifestacións *soi-disant* relixiosas. O periódico publicouna en primeira páxina, ó día seguinte do enterro[2]. Algúns rexeitárona como apócrifa, opinión que tratou de fundamentar, modernamente, Andrés Martínez-Morás y Soria[3]. Ó noso xuízo, a carta é auténtica, e hai algunha outra, incluso, máis explícita[4].

---

[1] "Manuel Curros Enríquez. Una carta", *Revista Gallega*, 440, 23-8-1903, pp. 1-2. Sobre esta non buscada publicidade, escribe Curros: "Desde que Galo Salinas publicó una carta particular mía, no cesaron de llover sobre mí las bascas del cretinismo gallego en forma de insulto y calumnias que tuve que devolver golpe por golpe, defendiéndome en el *Diario de la Marina*, en *La Unión Española*, en *El Comercio* y en el citado semanario *Galicia*, en todas partes, en fin, donde llegó la conjura a los que odian en mí al demócrata que les profetizó la pérdida de España a los partidarios de Romero y Cánovas y Sagasta, y al gallego que no perdonó ocasión de enseñar buena criadía a sus paisanos" (Carta a Manuel Murguía, A Habana, 20-10-1903; publicada por Xosé María Dobarro Paz, "Manuel Curros Enríquez, José Fontenla Leal e a Real Academia Galega: observacións e datos sobre as súas orixes e vicisitudes", *Boletín da Real Academia Galega*, 362, 2001, pp. 244-245).

Aquel mesmo ano publicouse a primeira biografía do poeta, debida a Luciano Cid Hermida[5]. O pioneiro biógrafo manifesta xa unha clara conciencia da importancia do epistolario, pois dedica unha cuarta parte da obra –un modesto folleto de 40 páxinas– a reproducir dúas cartas de Curros, unha das cales nos chegou neste único testemuño.

Hai que esperar a 1951, centenario do nacemento de Curros, para que se produzan contribucións dignas de mención. A biografía de Alberto Vilanova[6], escrita para a ocasión, aínda que publicada en 1953, cita numerosos fragmentos de cartas e dá noticia sobre o paradoiro doutras. Aínda que as transcricións non son o coidadas que sería de desexar, a obra de Vilanova amosa un rigor e precisión ata entón descoñecidos nos estudios currosianos. Un enfoque diferente amosa a biografía de Celso Emilio Ferreiro, editada en 1954 pero escrita tamén polos días do centenario[7]. Esta ofrece algún interesante fragmento epistolar, pero, pola opacidade das fontes, carece de utilidade para o noso obxecto.

En 1952, como colofón do centenario, Faustino Rey Romero notifica a existencia, nun arquivo particular, de varias ducias de cartas de Curros a José Ojea[8]. En dous artigos periodísticos, Rey Romero comenta algunhas e pronúnciase a favor da publicación. A opinión de Rey Romero era valiosa, pois, pola súa condición sacerdotal, acaso axudaría a vencer as reticencias que o nome de Curros suscitaba na España de Franco. De nada valeron, sen embargo, recomendacións e bos desexos, porque, no momento de convocarse este congreso, ían transcorridos case cincuenta anos e as cartas non só permanecían inéditas senón en ignorado paradoiro. Nesta situación, iniciamos xestións para localizar este fondo documental, cousa que finalmente logramos; asemade, obtivemos un compromiso verbal da familia propietaria para doar as cartas a unha institución pública, pero, polo momento, nin esta doazón se materializou nin nós puidemos ver o conservado.

---

[2] "Curros en la intimidad" [Carta a Emilio Rico, 19-2-1893, [i. e. 1894], *La Voz de Galicia*, 3-4-1908, pp. 1-2.

[3] Martínez-Morás y Soria, Andrés, "Sobre la emigración de Curros Enríquez", *Grial*, 16, 1967, pp. 212-216.

[4] Por exemplo, a que Curros dirixe ó escritor portugués Eugénio de Castro, na que fai esta declaración: "Yo soy demócrata y creyente" (Carta a Eugénio de Castro, Madrid, 25-4-1891; publicada por Viale Moutinho; *vid.* n. 11).

[5] Cid Hermida, Luciano, *Biografía del insigne poeta gallego D. Manuel Curros Enríquez*, Orense, Imprenta de El Miño, 1908.

[6] Vilanova Rodríguez, Alberto, *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Buenos Aires, Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, 1953.

[7] Ferreiro, Celso Emilio, *Curros Enríquez. Biografía*, La Coruña, Moret, 1954; 2ª ed. corr. e aum.: Madrid, Júcar, 1973 (colección Los poetas, 8).

A finais da década dos sesenta, Xesús Alonso Montero fixa a súa atención no epistolario de Curros con Martínez Salazar, xenerosamente posto á súa disposición polo propietario, Andrés Martínez-Morás y Soria, neto de don Andrés. Alonso Montero utiliza este epistolario como fonte paratextual, na súa edición de *O divino sainete* (1969)[9], tanto para a resolución de cuestións ecdóticas como para trazar un esquema da recepción crítica. Así mesmo, dá a coñecer dúas extensas cartas, sobre cuestións ortográficas, as únicas deste conxunto que foron publicadas integramente[10].

En 1984, o periodista portugués José Viale Moutinho abre unha nova liña de investigación, nos arquivos literarios de Portugal. Debemos a Viale a publicación dunha carta de Curros ó escritor Eugénio de Castro e a localización doutras dezasete, dirixidas a Luís de Magalhães, estas, polo momento, inéditas[11].

---

[8] Rey Romero, Faustino, "Curros Enríquez, a través de unas cartas", *Faro de Vigo*, 6-3-1952.

[9] Curros Enríquez, Manuel, *O divino sainete*, [ed. de Xesús Alonso Montero], Sada, A Coruña, Ediciós do Castro, 1969. Hai reimpresións, na mesma editorial, en 1994 e 1997.

[10] Alonso Montero, Xesús, *Constitución del gallego en lengua literaria*, Lugo, Celta, 1970, pp. 101-106.

[11] Viale Moutinho, "Unha carta inédita de Curros Enríquez ao poeta portugués Eugénio de Castro", *La Voz de Galicia*, 18-10-1984; "Tres cartas inéditas e uma nota urgente", en *Curros Enríquez: crebar as liras*, Vigo, A Nosa Terra, 1987, p. 74 (A Nosa Cultura, 9).

Nos últimos anos, a contribución máis destacada é a de Elisardo López Varela, autor dunha edición da poesía galega de Curros, que foi a súa tese de doutoramento[12]. López Varela recompila de modo atento cartas soltas publicadas en revistas de Galicia e da diáspora; ademais, publica tres cartas inéditas dos últimos anos de Curros. Labor loable, que sería irreprochable se, como é norma, mencionase a localización dos inéditos (arquivo, biblioteca, colección particular...).

Outros moitos investigadores e estudiosos cooperaron para reunir o corpus epistolar de Curros. Entre eles, énos grato mencionar a Víctor Campio Pereira, poeta e profesor ourensán, que hoxe nos acompaña, quen rescatou e publicou unha carta da etapa cubana do poeta[13].

Este movemento de interese pola correspondencia de Curros, que acabamos de repasar brevemente, foi contrarrestado por un movemento contrario, o da ocultación. Curros tivo sona –merecidísima– de rebelde, de anticlerical, de republicano, características que non todos aprecian como virtudes; daquela, persoas que posuían cartas súas ocultáronas, por creren que se trataba de textos perigosos ou pecaminosos. Algunhas (¿moitas?) perdéronse para sempre.

A CORRESPONDENCIA CON MARTÍNEZ SALAZAR

É unha das series máis importantes, tanto pola personalidade do correspondente como polo número de textos conservados: corenta cartas de Curros e tres borradores de Martínez Salazar. Cronoloxicamente, abranguen o período comprendido entre o 12 de febreiro de 1886 e o 16 de xullo de 1903, aínda que un bo número (dezaoito cartas) datan do ano 1888. Todas están inéditas a excepción de dúas, as publicadas por Xesús Alonso Montero. Desde o ano 2001, este epistolario pertence á Real Academia

---

[12] *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*, A Coruña, Diputación Provincial, 1998, 2 vols.

[13] Pereira, Víctor Campio, "Unha carta inédita de Curros Enríquez", *La Región*, 20-12-1995.

Galega, que o adquiriu ó seu propietario, Andrés Martínez-Morás y Soria[14].

Como todos saben, Andrés Martínez Salazar é unha figura clave no contexto cultural do Rexurdimento. Con todo, a súa obra aínda non suscitou os estudios dos que é acredora[15]. Martínez Salazar (Astorga, León, 1846-A Coruña, 1923) foi, profesionalmente, arquiveiro, con destino no Arquivo Xeral de Galicia (A Coruña), onde traballou desde 1872 a 1911. Militante do rexionalismo histórico-literario, pertenceu ó ámbito de Manuel Murguía e do grupo coñecido como Cova Céltica; en 1905 está entre os fundadores da Academia Galega, da cal chegará a ser o segundo presidente, trala morte de Murguía (1923). Como investigador, Martínez Salazar é autor de numerosas publicacións, entre as que destaca a súa edición da *Crónica Troyana* (1900), monumento da lingua medieval.

Pero é a súa faceta de editor, ó servicio do Rexurdimento, o que proporciona a Martínez Salazar un relevo excepcional. Despois de rexentar, durante algúns anos, unha librería (a de "Andrés Martínez") e unha imprenta ("La Gutenberg"), Martínez Salazar concibe a idea de editar unha colección (unha "biblioteca"), popular e barata, de obras de autores galegos e relativas a Galicia. Así, a finais de 1885 funda a Biblioteca Gallega, onde aspira a reunir o corpus da cultura galega de todos os tempos. Martínez Salazar asóciase con Juan Fernández Latorre, propietario de *La Voz de Galicia*, quen correría coa impresión dos volumes no obradoiro do periódico, e reserva para si a dirección e administración. En xaneiro de 1887, como complemento da Biblioteca, Martínez

---

[14] "La Real Academia Gallega adquiere los archivos del intelectual Andrés Martínez Salazar", *La Voz de Galicia*, 10-1-2001, p. 27.

[15] Sobre ser poucos, case todos se deben a membros da súa familia. Destacamos –e seguimos– tres: Martínez-Barbeito, Carlos, "Prólogo" a Martínez Salazar, Andrés, *Algunos temas gallegos*, vol. 2, La Coruña, Real Academia Gallega (Gráficas do Castro/Moret), 1981, pp. 9-41; Martínez-Morás y Soria, Andrés, "La 'Biblioteca Gallega' de Martínez Salazar", *Grial*, 13, 1966, pp. 363-368; do mesmo autor, "Testemuña dunha amizade: Curros Enríquez e Martínez Salazar", en *Curros Enríquez: crebar as liras*, Vigo, A Nosa Terra, 1987, pp. 22-24 (A Nosa Cultura, 9).

Salazar funda *Galicia. Revista Regional*, que servirá de aglutinante e de plataforma para os escritores galegos, e que se manterá durante os anos 1887-89 e 1892-93.

Coincidindo coa saída da revista, a principios do 1887, e nas prensas o oitavo volume da Biblioteca Gallega, Fernández Latorre manifesta o desexo de disolver a sociedade, cousa que ten efecto o 20 de febreiro dese ano. Sobre isto, escribe Curros a Martínez Salazar:

> Siento que haya dejado de figurar como copropietario de la *Biblioteca Gallega* el amigo Fernández Latorre, quizá desalentado por las dificultades que ofrece la empresa, y mucho me temo que no pueda V. solo dar cima al pensamiento que entraña, a menos de apelar a grandes sacrificios. Digo esto porque si la *Biblioteca* era dura y molesta para los esfuerzos unidos de Vds. dos, mucho más promete serlo ahora, y lo será indudablemente, para los de uno solo. Creo, sin embargo, que con un poco de perseverancia y otro poco de paciencia la Biblioteca se aclimatará, aun a pesar de los muertos entusiasmos y de los incomprensibles retraimientos de aquellos que debieran ser los primeros en apoyarla. (Madrid, 3-3-1887)

Separados os socios, Martínez Salazar acumula na súa persoa as tres funcións esenciais que caracterizan ó editor europeo do século XIX: a función intelectual, que abrangue a elección de colaboradores, a descuberta ou prospección de talentos e a corrección e supervisión dos textos; a función técnico-artística, é dicir, o deseño da colección, a concepción gráfica, a elección de caracteres e ilustracións, etc.; e, por último, a función comercial, isto é, a difusión e distribución dos libros. Nesta última, habería que incluír o "servicio de prensa", ou sexa, a redacción de catálogos e prospectos, a inserción de anuncios, o envío de exemplares á prensa e demais xestións destinadas a orientar a crítica. De tal xeito, Martínez Salazar convértese no primeiro editor de Galicia. Antes del existía a figura do libreiro-impresor, algúns moi importantes, como Compañel e Soto Freire, pero ós que non se pode considerar, aínda, editores, no sentido contemporáneo do termo. Neste sentido, Martínez Salazar veu a cubrir un baleiro, e, acaso, sen el, sen a

Biblioteca Gallega, non se terían escrito algúns dos libros que nela apareceron.

De 1885 a 1903 a Biblioteca Gallega publica cincuenta e dous volumes, entre os que se acha a máis recente producción dos escritores galegos, en galego e en castelán: *Los precursores*, de Murguía; *Aires da miña terra*, terceira edición, de Curros Enríquez; *El idioma gallego*, de Antonio de la Iglesia; *Soaces dun vello*, de Benito Losada; *Queixumes dos pinos*, de Eduardo Pondal; *Poesías*, de Añón; *Chorimas*, de Alberto García Ferreiro; *De Galicia (Discursos de carácter regional)*, de Marcelo Macías; *Folerpas*, de Eladio Rodríguez; *A tecedeira de Bonaval*, de López Ferreiro; *Pé das Burgas*, de Francisco Álvarez de Novoa...

Ademais da calidade literaria, Martínez Salazar coida o libro como obxecto estético. En 1885, Emilia Pardo Bazán describe, en poucas palabras, o aspecto material dos libros galegos: "Suelen ser ediciones escasas, defectuosas, en mal papel, destinadas fatalmente a perderse y desaparecer del todo [...]"[16]. Pois ben, as edicións de Martínez Salazar rachan con esta situación. A Biblioteca Gallega caracterízase pola pulcritude: código ortotipográfico moderno, espacios limpos, amplas marxes, bo papel.

Como editor de Curros, Martínez Salazar ten ó seu cargo a terceira edición de *Aires da miña terra* (1886), número 2 da Biblioteca Gallega, e *O divino sainete* (1888), publicado fóra de colección. Ademais, Curros envía algunhas colaboracións para *Galicia*: a epístola en verso "Á Sociedade Lírica d'Habana 'Aires d'a miña terra'" (1887), a zarzuela cómica *El último papel* (1892-93).

Entre Curros e Martínez Salazar non houbo unha amizade íntima (Martínez Salazar vivía na Coruña e Curros en Madrid, primeiro, e, desde 1894, na Habana), pero entre eles existía unha sintonía profunda. Ambos eran demócratas e librepensadores. Segundo a tradición familiar, Martínez Salazar faleceu sen admitir os sacramentos. O seu neto, Carlos Martínez-Barbeito, relata así a derradeira entrevista de Martínez Salazar co seu vello amigo, o sacerdote Marcelo Macías: "Cuando Martínez Salazar iba a morir, don Marcelo vino a La Coruña desde Orense, desolado. No intentó forzar las cosas. Respetó delicadamente la integridad del pensamiento de su amigo, que tan bien conocía, y cuando salió de su cuarto, dijo sencillamente a la familia: 'Muere como un justo'"[17].

---

[16] Pardo Bazán, Emilia, "La poesía regional gallega. Discurso leído [...] el día 2 de setiembre de 1885", en *De mi tierra*, La Coruña, Tipografía de la Casa de Misericordia, 1888, p. 49.

A anécdota é reveladora. Curros non podía atopar un editor –nin, probablemente, un lector– tan receptivo para *O divino sainete*, a máis feroz sátira contra a superstición relixiosa e contra o poder temporal da Igrexa de Roma.

Na correspondencia de Curros a Martínez Salazar non atoparemos, pois, confidencias nin intimidades: o que atopamos son as cartas dun escritor ó seu editor, nun clima de confianza e de respecto intelectual. Nada máis. Pero tampouco nada menos.

IMAXE DE CURROS ENRÍQUEZ

Ler un epistolario é, en certo sentido, como asistir a unha obra de teatro. O ton cambia en función do destinatario: Curros modula a súa voz de maneira distinta con cada correspondente.

Cando lin por primeira vez as cartas de Curros Enríquez a Martínez Salazar experimentei a impresión de estar ante un descoñecido. Porque, en efecto, estas cartas revelan unha imaxe que ata agora non coñeciamos: un escritor obsesionado pola pureza e a integridade da súa obra, que defende a existencia dunha única versión autorizada dos seus escritos, e que chega nisto a tal extremo que prefire non publicar a ver os seus textos deturpados pola mínima gralla de imprenta.

A relación epistolar de Curros con Martínez Salazar comeza canda a Biblioteca Gallega. O 12 de febreiro de 1886, Curros escribe a Martínez Salazar para lle agradecer o envío do número 1 da colección, *Los precursores* (1885; cub., 1886), de Murguía, e para lle pedir probas dalgunhas poesías de *Aires da miña terra*, que se está a imprimir no obradoiro de *La Voz de Galicia*. Na segunda carta, do 21 de xuño de 1886, Curros acusa a recepción dos primeiros exemplares de *Aires*, terceira edición, da cal non está nin moito menos satisfeito:

---

[17] Martínez-Barbeito, Carlos, prólogo cit., p. 27.

> Pero nada de todo esto me ha disgustado tanto como las incorrecciones que he registrado en el libro: a mí estas me hacen un efecto inexplicable, hasta el extremo de preferir a una sola de ellas una enfermedad. Y si a esto une V. las pretensiones de D.ª Emilia, comprenderá mi disgusto, que fue tanto mayor cuanto menos esperado dada la gran confianza que tenía en que V., por su propio interés ya que no por celo de mi buen nombre, no había de perdonar medio para que mis versos saliesen bien corregidos; pero todo pasó ya, y en cierto modo me sirve de satisfacción el saber que en nada de lo ocurrido hubo intención deliberada de dañarme, ni de dañar a VV., como pudo haber sucedido [...] (Madrid, 21-6-1886).

A declaración sobre as incorreccións rexistradas en *Aires* parece hipérbole, pero non a é, como mostran outros lugares do epistolario. En 1889, ante a insistencia do escritor portugués Luís de Magalhães para que lle envíe a obra, escribe Curros:

> Enviaré a V. un ejemplar de la 3.ª edición de *Aires*, hecha hace tres años. En ella incluyo algunas composiciones nuevas, pero salió tan mal corregida de las cajas que me avergüenza remitirla a nadie. En breve publicaré otra bien revisada. (Madrid, 20-2-1889)[18].

E cando por fin lla envía, acrecenta:

> Como V. tendrá ocasión de ver, esta tercera edición salió plagada de erratas porque a la distancia de 120 leguas de la Coruña, me fue imposible corregir pruebas, circunstancia que me impide regalar ejemplares sino a aquellas personas que me los piden.
>
> No volveré a editar nada sin una corrección muy detenida y sin obligar previamente al impresor a facilitarme 5 ó 6 pruebas (Madrid, 12-7-1889)[19].

Negocio ruinoso sería, para un editor, facilitar tal número de probas (os contratos de edición actuais estipulan dúas, como máximo, e limitan a porcentaxe de variantes que se poden introducir). O feito de que Curros pretenda corrixir cinco ou seis probas indica que concibe esta fase do proceso editorial como proceso autorial: é dicir, Curros non se limita a corrixir o texto con respecto ó orixinal, senón que quere depuralo incansablemente, introducindo variantes en cada relectura.

---

[18] Carta de Curros a Luís de Magalhães. Biblioteca Nacional de Portugal (Lisboa), Espólio de Luís de Magalhães, Espólios E2/4863.

[19] *Id.*, E2/4864.

No seu afán perfeccionista, Curros négase á idea de concluír o seu texto. Cando este está xa impreso, e, polo tanto, é materialmente imposible ir máis alá na corrección, Curros empeza a imaxinar a seguinte edición. Unha das súas máis constantes aspiracións, nunca lograda, é a de acometer a corrección xeral da súa obra. En 1888, no prelo *O divino sainete*, escribe:

> Mala manera de corregir pruebas es esto de hacerlo a saltos y sin todas delante, con el poco tiempo de que dispongo y con mis pocas ganas de trabajar. Tengo verdaderas ansias de hacer una corrección general de mis obras gallegas sin que nadie me apure y con todo sosiego. Así no se verán en mis versos vocablos y ortografía que parecen de otro; tal me han puesto el descuido propio y los caprichos ajenos. (Madrid, 17-7-1888)

Quen aborde, no sucesivo, a edición de *Aires* e de *O divino sainete* deberá tomar moi en conta esta declaración e aplicar as técnicas da crítica textual para detectar e sandar estas, ó parecer, numerosas incorreccións e erratas, e fixar o texto que represente a vontade do autor.

O DIVINO SAINETE

O estudioso de *O divino sainete* atopará neste epistolario gran número de datos sobre as vicisitudes da edición, o grao de intervención do autor, a acollida do público e a recepción crítica. En cambio, as cartas son practicamente mudas respecto á xénese do poema.

O 18 de abril de 1888 Curros diríxese a Martínez Salazar para lle ofrecer a explotación comercial dunha obra que acaba de rematar:

> Hoy lo hago para preguntarle en qué condiciones querría V. publicarme o adquirir la propiedad de un poema titulado *O divino sainete*, dividido en 8 cantos y una introducción. Está escrito en triadas célticas y le sirve de asunto el Jubileo papal. Algo atrevido me parece para que V. lo haga figurar en la Biblioteca gallega, por lo menos mientras no veamos qué acogida tiene la 1ª edición y por eso no lo destino a ella. (Madrid, 18-4-1888)

Martínez Salazar adquire a propiedade da primeira edición por 225 pesetas. (É o procedemento común na época: o editor compra o dereito de explotar comercialmente unha edición concreta. O pagamento por número de exemplares vendidos, a tanto o exemplar, como hoxe se adoita, é práctica recentísima). Corenta e cinco pesos non eran ruín suma, considerando, en primeiro lugar, que os autores da Biblioteca Gallega non cobraban, salvo excepción, e, en segundo, as escasas vendas previstas polo editor. Polo contrario, Curros tiña depositadas grandes esperanzas en *O divino sainete*:

> Las cifras que V. hace me dan miedo; yo creía que ese trabajo, lo menos, lo menos, iba a hacerme rico. Pero ya veo que no saldremos de pobres. Con todo, yo necesito de 40 a 50 duros. Arrégleselas V. de manera que se indemnice de ellos en la 1ª edición y explótela. Lo de los 700 ejemplares lo juzgo una mezquindad. En Buenos Aires despacha V. 1000 y otros tantos en la Habana. El precio también me parece barato: 2 pesetas ejemplar deshonran ese poema. Pero todo eso V. lo pesará mejor. (Madrid, 18-5-1888)

O epistolario permítenos asistir, case, ó proceso de edición. Como era de esperar, Curros está permanentemente enriba do texto, solicita segundas probas e corríxeas con minuciosidade. Asemade, Curros coida persoalmente a realización material do libro. O escritor non deixa ó azar ningún elemento do peritexto editorial: colección, formato, cuberta, composición, elección do papel, posta en páxina...

Como viamos máis arriba, desde o primeiro momento, Curros manifesta o seu desexo de que *O divino sainete* non apareza formando parte da Biblioteca Gallega. Esta decisión ten unha gran forza simbólica: Curros non quere que o libro sexa un máis entre outros, senón que aspira a facer de *O divino sainete* un libro verdadeiramente único, singular. Ou sexa: Martínez Salazar, o único editor de Galicia a quen se identifica cunha colección, edita un libro fóra de colección. (No conxunto da súa actividade, Martínez Salazar editou oito libros fóra de colección; segundo Carlos Martínez-Barbeito, nalgúns deles interveu coa calidade de director, pero sen a de empresario).

Pero hai máis: asombrosamente, o nome de Martínez Salazar non aparece en ningunha parte da publicación; só figura o da imprenta[20]. ¿A que obedece esta omisión? Polo epistolario consta a certeza de Martínez Salazar de que a obra non sería perseguida pola Igrexa, como temía Curros. Así pois, debemos pensar que Martínez Salazar, ó omitir o seu nome, cría estar interpretando a vontade de Curros, de non vencellar a súa obra a un editor determinado ou a un determinado programa editorial.

Como todas as produccións de Martínez Salazar, *O divino sainete* está primorosamente editado. Desde o primeiro momento, Curros indica que a edición debe ser de luxo: ".. le estimaría hiciese una edición de todo lujo", pide, o 18 de abril de 1888; e o 18 de maio, reitera: "Quisiera ver 2.^{as} pruebas y que la edición fuese lujosa, en papel de más cuerpo que el que emplea V. en la Biblioteca". Por iso mesmo, a edición ha de ser ilustrada, pero Curros rexeita o ilustrador proposto por Martínez Salazar e impón o seu propio, o pintor e debuxante guardés Manuel Ángel:

> No suscribo a la idea de que V. ilustre la cubierta del libro. Navarro no me inspira confianza. Además tengo yo particularmente hecho contrato con Manuel Ángel para ilustrar mis poesías gallegas y castellanas, tarea que ya comenzó por mi leyenda *El Maestre de Santiago*. Así, pues, si V. desea ilustrar el poema será a condición de

---

[20] A portada reza: M. Curros Enríquez / *O divino sainete* / Poema en oito cantos / A Cruña / 1888. E o verso da portada: La Comercial: Estab. tipográfico de la Papelería de Ferrer.- La Coruña.

> que se encargue Ángel de hacerlo, por supuesto, sin costarle a V. nada el dibujo, porque él me trabaja de balde. (Madrid, 4-6-1888)

Deste artista son, en efecto, as ilustracións alegóricas da cuberta. A que figura na páxina 1 da cuberta mostra a Añón e a Curros, en primeiro termo, rodeados de motivos alusivos ó pecado e ó engano: unha muller semiespida cunha máscara na man e un crucifixo na outra; un caxato-cruz de peregrino cun rosario e cunha serpe enroscados; un lobo cun rosario nas poutas; unha rosa da que emerxe un inmenso caracol; ó fondo, fumega un tren. A ilustración da páxina 4 da cuberta, ou contracuberta, é pura alegoría: o papa, con báculo e mitra, vai dentro dunha barca –a barca de San Pedro– que está a piques de naufragar nun mar proceloso, afundida polo peso dos sacos cheos de ouro que transporta. Non se pode enunciar máis claramente o tema do *Sainete*.

En agradecemento por este traballo, Curros menciona a Manuel Ángel en *O divino sainete*, concretamente, no canto III, verso 153, entre as personalidades galegas que son manxadas no tren dos sete pecados, departamento da gula:

Non ben houbo iste acabado
saltou outro: –Ó señor halle
de gustar máis o pescado.

Se así for, por sorte, apreixe
un bocadiño siquera
de Manuel Ánxel... –¡Bon peixe!

-Da Cruña caieu na praia:
úsanse alí unhas traíñas
d'onde non s'ergue o que caia...[21]

Manuel Ángel é o único artista galego –non escritor– que aparece citado no *Sainete*. Non obstante esta alta honra, o tempo escureceu o seu nome de tal sorte que todos os editores modernos anotan, ó meu xuízo, erradamente, que o "Manuel Ánxel" que aquí aparece é o malogrado escritor Manuel Ángel Corzo[22].

---

[21] Canto III, vv. 148-156. Sigo a ed. de Alonso Montero (*vid.* n. 9), cunha pequena actualización ortográfica.

Curros ten, tamén, ideas definidas sobre o deseño editorial e a posta en páxina. Neste aspecto, o seu ideal son as produccións de Calmann-Lévy, editor de Villiers de L'Isle-Adam e doutros parnasianos e simbolistas: "Procure V. espaciar mucho y comenzar cada canto en página nueva y en la mitad inferior de la misma, como hacen Calman-Levi y todos los editores chic de Francia y Alemania" (Madrid, 29-5-1888).

Como vemos, Curros quere exercer un control total sobre *O divino sainete*. O cal responde ó desexo de favorecer a venda do libro, de que chegue ó maior número posible de lectores, pero tamén, que dúbida cabe, ó desexo de ennobrecelo.

Canto á recepción crítica, as cartas proporcionan noticias moi precisas, xa que Curros rexistra minuciosamente as recensións que do *Sainete* se publican en España, Italia e Portugal, da maioría das cales envía un exemplar a Martínez Salazar. En cambio, Curros quéixase con amargura do trato dispensado en Galicia:

> Siento que Ribalta no se haya atrevido a romper el hielo artificial que se amontona ahí en torno del poema. Digo artificial, porque acabo de leer una carta de Juan Manuel Paz en que hay este párrafo: "No puede V. figurarse los juicios (orales) de estas *notabilidades*

---

[22] Carballo Calero foi o primeiro en establecer a identificación de "Manuel Ánxel" con Manuel Ángel Corzo (*Historia da literatura galega contemporánea*, I, Vigo, Galaxia, imp. 1963, p. 376). *Quandoque bonus dormitat Homerus*.

Manuel Ángel Álvarez (A Guarda, Pontevedra, 1855-Madrid, 1921) estableceuse en Madrid en 1881. Apreciado como retratista e, sobre todo, como ilustrador, traballou para a popularísima Editorial Calleja e para as publicacións madrileñas *El Liberal* e *Nuevo Mundo*. A súa colaboración con Curros, de quen era íntimo, foi duradeira, pois, ademais de ilustrar *O divino sainete* e *El Maestre de Santiago* (que, por motivos económicos, apareceu sen ilustracións), colaborou en *La Tierra Gallega*, o semanario que o poeta dirixiu na Habana. En Galicia, a obra de Manuel Ángel é practicamente descoñecida, agás na súa terra natal, A Guarda, onde se conserva a súa producción novel. Un mes antes de celebrarse este Congreso, en agosto do 2001, a Deputación de Pontevedra organizou a primeira exposición antolóxica deste esquecido artista, coordinada por Xosé Carlos Valle Pérez (hai catálogo: *Manuel Ángel Álvarez, 1855-1921*, Pontevedra, Deputación Provincial de Pontevedra, 2001).

> *literarias* acerca del *Divino sainete*. Como sé de qué pie cojean tíroles de la lengua y me divierte el ver cómo a mis conjuros asoma tímidamente la envidia su aguijoncillo y lo retira y esconde si se le amenaza con el zueco". Es bien triste y bien inmerecida esa campaña de silencio a que me condenan mis paisanos; silencio en la prensa, por supuesto, que lo que es por lo bajo bien hablan. ¡Cobardía mayor! (s.d., pero Madrid, outubro de 1888).

Despois do éxito de público de *Aires da miña terra* –tres edicións en seis anos son un éxito sen precedentes, máxime considerando que a tiraxe da segunda foi, oficialmente, de 4.000 exemplares[23]–, era lícito esperar unha boa acollida para *O divino sainete*. Non foi así, segundo parece. Este é o panorama que describe, en 1893, Andrés Martínez Salazar:

> *O divino sainete* tuvo mala suerte. Recordará V. que oportunamente envié 100 ejs. a "Aires d'a miña terra" de la Habana[24] y después de 5 años aún no he visto un real a pesar de mis gestiones.
>
> *El Centro Gallego* de la misma me pagó 37 ejs. después de dos años de trabajar el asunto y allá me tienen 63. La librería de Villa de aquella ciudad, a donde había remitido 100 ejs. quebró, y con dificultad ha podido recoger el Sr. Insua el resto de los libros, después de haber perdido en la quiebra más de 200 pesos.
>
> Envié al *Centro Gallego* de Buenos Aires otros 100 ejs. y el librero a quien hice la remesa se quedó con los 100 del Centro y con 100 más que le enviaba para la venta. Actualmente el amigo Castro López trabaja para ver de recoger el resto de estos libros, que el dinero no hay de qué.
>
> A Montevideo remití otros de que no sé ni dan noticia. [riscado: "100 y allí se quedaron con los cuartos"]

---

[23] Esta é a cifra recoñecida polo editor, Alejandro Chao; sen embargo, Curros tiña indicios para crer que a terceira edición constara, en realidade, dun número moi superior de exemplares.

[24] Sociedade xurdida en 1886, dunha escisión do Centro Galego da Habana. Nacida co modesto carácter de filharmónica, axiña pasou a actuar como institución "de recreo, instrucción y asistencia sanitaria". (Tomo estes datos da revista *Galicia Moderna*, A Habana, 116, 17-7-1887, p. 1). Curros foi designado presidente de honra, nomeamento que agradeceu coa epístola en verso "Á Sociedade Lírica d'Habana 'Aires d'a miña terra'" (*Galicia. Revista Regional*, t. 1, vol. 1, nº. 3, 1887, pp. 135-140).

> No creo haya cobrado más de 200 ejs. y tengo en casa la mitad de là edición, la mayor parte en rama; por cierto que se me está estropeando el papel de las cubiertas por lo mucho que le afecta el salitre. [...]
>
> Cuanto a *Aires* es otra cosa; siempre se irán vendiendo aunque a la larga, porque pocos de los que adquirieron la 2ª edición toman la 3ª. Hará V. bien en hacer la edición definitiva, porque puede V. decir que los libros gallegos que más se venden y han vendido son *Aires* de V. y *Cantares* de Rosalía, porque "nunca se hacen viejos" y además por la merecida fama de que gozan sus autores; pero haga V. con prudencia [de] ejs. la tirada, porque nadie sabe lo difícil que es colocar un número crecido de ejemplares ni conoce la mala fe con que se hace por lo general su comercio, hasta que edita alguno por su cuenta [...]. (8-10-1893)

Por estas mesmas datas Martínez Salazar consideraba esgotada a terceira edición de *Aires* (sete anos, pois, tardaran en venderse os aproximadamente 2.000 exemplares de que constaba) e propuxo a Curros encargarse da cuarta, con destino á Biblioteca Gallega. Pero agora, o escritor declina esa posibilidade:

> Desgraciadamente le quedan a V. todavía 100 *Aires*: mándeme V. uno, que Dios se lo pagará, y no piense por ahora en una nueva edición, que a los dos nos arruinaría.
>
> Más adelante, cuando tenga un poco de dinero, haré una, la definitiva, pero la haré por mi cuenta para evitarme remordimientos de conciencia, aunque me ocurra lo que me ocurre con *El Maestre de Santiago*, que habiéndose vendido regularmente en España, no me ha producido todavía un solo céntimo en América[25]. (Madrid, 5-10-1893)

Como é ben coñecido, en 1894 Curros emigra a Cuba. Vai coa idea de dedicarse ós negocios, de facer fortuna. Pero o único medio de vida que atopa é o periodismo (naturalmente: é o único que sabe facer). Curros é un forzado da pluma e non ten tempo nin sosego para dedicarse á súa obra literaria.

---

[25] Curros propuxera a Martínez Salazar a edición en volume desta obra de xuventude, aparecida en *El Heraldo Gallego* en 1874. O editor debeu de rexeitar ese ofrecemento, xa que Curros imprimiu a obra pola súa conta: *El Maestre de Santiago. Leyenda* por..., segunda edición, Madrid, Imprenta Moderna, 1892.

En 1903, e logo de oito anos sen carta do poeta, Martínez Salazar escríbelle suxeríndolle, de novo, que faga a cuarta edición de *Aires*, aumentada coas composicións dispersas, porque se están a vender exemplares da segunda. Curros contesta o 16 de xullo de 1903 con esta, que será a derradeira carta ó editor. Velaquí algúns parágrafos:

> Muy rebuscados andan los ejs. de *Aires*, en efecto; pero ya le decía en una de mis anteriores que aquí, con lo que cuesta la mano de obra me es imposible hacer la edición definitiva. La casa Maucci, de Barcelona, me escribió dos veces pidiéndome autorización para traducirla y precio, y no le contesté siquiera. Es un editor tan sin conciencia que probablemente iba a hacer una versión como la de Celestino Llombard[26], el valenciano, que me avergonzaría, y esas iniquidades no hay dinero que las pague. Si algún día puedo, que lo dudo, acometeré la obra, recogiendo en el volumen las poesías gallegas que escribí desde la 3ª edición, si logro reunirlas, que lo dudo también, aunque no pasan ni aun sé si llegan a media docena, y algunas otras, como la "Alborada monorrítmica"[27], que andan por ahí desperdigadas. Entonces, si mis amigos me ayudaban a coleccionarlas, reuniría en otro tomo mis poesías castellanas.
>
> La vida de rudo y desesperante trabajo a que vivo condenado en este infierno, me impide consagrarme a los versos. Necesitaba un par de años siquiera de sosiego y reposo en una aldea de mi tierra para escribir algo de lo que llevo dentro y que no saldrá nunca si no me toca la lotería.
>
> Dice V. que me tienen olvidado hasta en mi propio pueblo. Harto lo sé y no me pesa. Ese pueblo solo tiene amor a sus caciques o a los que van de aquí cargados de pesos para ponerlos ahí a usura. Como yo no había de llevarlos, me resigno a dejar mis huesos por estas sabanas tropicales y espero que no ha de faltar quien los recoja algún día para llevarlos donde es bien que descansen para siempre. (Habana, 16-7-1903)

---

[26] O traductor é Constantino Llombart, e a traducción que Curros menciona, esta: Curros Enríquez, M., *Aires de mi tierra. Poesías gallegas traducidas en verso castellano* por..., precedidas de un prólogo de Vicente Blasco Ibáñez, Madrid/Valencia, Bernardo Rico/Francisco Sempere, 1892. Ó final do libro (non sabemos se por intervención, directa ou indirecta, de Curros), figuran cinco páxinas de correccións á traducción máis unha de erratas.

[27] É a "Muiñeira monorrítmica" (1876), imitación da poesía de Zorrilla "Alborada monorrítmica".

Confío en ter ofrecido unha idea da riqueza e do interese do epistolario de Curros. Para terminar, quixera facerlles unha invitación e un rogo: se vostedes teñen cartas de Curros ou coñecen quen as teña, non dubiden en facelas públicas, e entre todos faremos un pouco menos incompleto o epistolario do poeta.

CURROS ENRÍQUEZ COMO TRADUCTOR DRAMÁTICO: *LA CONDESITA* E *A MORGADINHA DE VALFLOR*, DE PINHEIRO CHAGAS

Xosé Manuel Dasilva
Universidade de Vigo

A faceta de Curros Enríquez como traductor é ata agora coñecida, sobre todo, polas versións que fixo de textos poéticos pertencentes a diferentes autores portugueses. Trátase esta dunha actividade que non se pode considerar en ningún caso meramente accesoria no quefacer literario do escritor celanovés; tanto é así que ten merecido ao longo do tempo o eloxio incondicional de diversas voces, comezando como é sabido pola do afamado, máis naquela altura que hoxe, novelista levantino Blasco Ibáñez, que xa en data temperá expresaba este xuízo tan favorable:

> Ha sido el poeta español que más y mejor ha traducido á los vates portugueses, y entre sus versos castellanos figuran notabilísimas traducciones de Teófilo Braga, Guerra Junqueiro, Antonio Feijóo y Anthero de Quental, que se han publicado en *El Porvenir* y en *Las Dominicales del libre pensamiento*, y que tal vez algún día reproduzca el traductor en un tomo que se titulará *La Lira lusitana* (Blasco Ibáñez, 1892: 264-265).

Os méritos como traductor de Curros Enríquez non pasaron desapercibidos con posterioridade, por exemplo a algúns dos seus biógrafos máis documentados. É o caso de Alberto Vilanova, quen non lle vía ao autor de *O divino sainete* ningún competidor digno ao trasladar textos poéticos do país veciño, tarefa para a que este reunía, ao seu ver, como requisitos moi valiosos unha familiaridade aceptable coas letras portuguesas, por unha parte, e un interesante grao de afinidade ideolóxica, por outra parte, cos autores elixidos como obxecto de traducción:

> Lo que podemos decir de la traducción del verso portugués rebasa todo adjetivo loable, pues en lo que se refiere singularmente a

> Guerra Junqueiro, no lo han podido ninguno de sus otros traductores, pues el propio Eduardo Marquina, no llega ni con mucho a nuestro Curros Enríquez. (...) Curros frente a Guerra Junqueiro poseía a su favor, además de la condición de gran poeta, el profundo conocimiento de la lengua y literatura hermanas, así como una radical coincidencia ideológica, que facilitaba superabundantemente la comprensión y la compenetración copulativas con el poeta luso. Curros de habérselo propuesto, hubiera sido como el poeta valenciano Eduardo Llorente, uno de los que dieron en lengua española y a españoles, la más selecta producción de literatos extranjeros (Vilanova, 1953: 148).

Foi Adelardo, o fillo de Curros Enríquez, quen á hora de dispor os volumes que haberían constituír a obra completa de seu pai igualmente se decatou das calidades súas como traductor de autores, en especial, portugueses:

> (...) no cabe dudar que Curros Enríquez fué el único en España que mejor y de manera más acabada ha trasladado al idioma de Cervantes cuanto de más grandioso y excelso ha producido el estro de los poetas de la patria de Camoens (Curros Vázquez, 1912: 420).

A verdade é que non faltan testemuños do propio Curros Enríquez avalando o interese que mostrou non poucas veces por un labor, como o da traducción, sobre o cal chegou a manifestar opinións clarividentes. É o caso da súa defensa resolta da creación literaria en linguas peninsulares diferentes do castelán, como o mesmo galego e o catalán, a pesar de que se puidese imputar a esta escolla, o que facían sen dúbida daquela algunhas mentes recalcitrantes, a dificultade que iso implicaba para a proxección exterior das literaturas que empregaban tales idiomas en calidade de vehículo de expresión. Curros Enríquez chegará a afirmar, moi convencido, que o ámbito limitado do galego e do catalán, como argumento que se utilizaba de maneira tendenciosa, non debía representar ningunha clase de freo ó pulo que xulgaba necesario para as letras peninsulares periféricas. Á fin e ao cabo, se se desexaba resolver ese posible problema, como o propio Curros Enríquez apunta oportunamente, estaba nese caso a traducción –algo do que os seus propios versos foron proba con varias versións en castelán (Alonso Montero, 1964)– igual que se facía con outras linguas máis poderosas como por exemplo, segundo el mesmo cita, o alemán e o francés:

> Se dice comúnmente: escribir en catalán o gallego, pudiendo escribir en castellano para que lo entiendan todos, es una gran prueba de egoísmo. Antes al contrario, egoísta es el que pretende obligar al escritor a emplear el lenguaje oficial impuesto, que puede no dominar tanto como el suyo, sin fijarse en que cohibe su libertad y en que escribiendo en castellano quizá le entendiesen todos menos aquellos que más le interesa que le entiendan. Podrá suceder que los que cultivan los dialectos con preferencia a los idiomas dominantes, expresen en ellos ideas y conceptos que merezcan y deban ser divulgados por todas partes y conocidos por toda clase de gentes; pero, en este caso, el escritor gallego o catalán no es más egoísta que el alemán o francés, que obliga a que lo traduzcan; y si para traducirlos hay que conocer previamente el lenguaje de la región para la cual han escrito, eso irán ganando la filología y la causa del progreso (Curros Enríquez, 1885).

Faríase preciso aínda salientar outros pareceres de Curros Enríquez, de sumo interese tamén, referidos á traducción de textos portugueses en particular, unha práctica que o autor celanovés concibía como imprescindible para corrixir a ausencia dunha xusta reciprocidade nas relacións literarias hispano-lusas. Conforme Curros Enríquez non deixará de sinalar, as letras españolas tiñan en Portugal un índice de difusión abondo aceptable, mentres que o contrario, isto é, que os autores portugueses máis significativos dispuxesen de versións en castelán, estaba bastante lonxe de se producir:

> La literatura portuguesa alcanza tan extraordinario y floreciente desarrollo en nuestros días, que su preterición a otras, con más o menos fortuna divulgadas, no se explicaría ciertamente en nuestro país sin inferir a la nación hermana una gravísima ofensa. (...)
>
> Convengamos, sin embargo, en que no es a Portugal a quien más debe reprocharse esa infecunda obstinación en un absurdo

> individualismo literario. Con tan buenos historiadores, con tan buenos novelistas, con tan buenos poetas como nosotros, la patria de Herculano, de Almeida Garret y de Eça de Queiroz traduce a nuestros poetas, a nuestros novelistas y a nuestros historiadores; acude a sus teatros a escuchar las creaciones de nuestros dramaturgos y lee arrebatado de entusiasmo, de ese entusiasmo que nosotros, hombres serios, no sentimos ya por nada ni por nadie, la prodigiosa palabra de nuestros incomparables oradores.
>
> Si responde o no España a la honra que así se le dispensa, no hay para qué decirlo: España no se toma el trabajo de traducir el portugués; si acaso, plagia; (...) (Curros Enríquez, 1883: 17-18).

Esta denuncia enriba transcrita forma parte do coñecido prólogo que Curros Enríquez preparou, de forma moi reflexiva, para a recompilación de traduccións portuguesas titulada *La lira lusitana*. No mesmo texto introductorio hanse ofrecer algunhas informacións reveladoras que axudan a comprender, sen moita marxe para a dúbida, as razóns da importancia que o autor de *A Virxe do Cristal* atribuía ás súas versións de poetas lusos. En efecto, Curros Enríquez declara que hai nestas traduccións fundamentalmente unha vontade de aproximar, con propósitos ideolóxicos de nítida inspiración federalista, as dúas literaturas ibéricas:

> Empero, abrigar determinados ideales de resultados prácticos para lo venidero, y no trabajar por ellos; hablar de la conveniencia de estrechar las relaciones sociales y políticas entre los pueblos, y no importarnos nada sus adelantos ni sus hombres eminentes; brindar en un banquete por la unión y prosperidad de las naciones, y olvidarnos de si existen en el mapa, apenas se disipan los últimos vapores de la orgía, parécenos profundamente lastimoso, mirado de lejos; mirado de cerca, parécenos infame.
>
> Demostrar cuánto hay de criminal en el olvido en que tenemos la literatura de nuestros vecinos y el contrasentido que resulta de la coexistencia de ese olvido con determinadas aspiraciones, no sin causa por aquellos condenadas, es el objeto que nos proponemos al decidirnos a dar a la prensa este pequeño trabajo (Curros Enríquez, 1883: 18-19).

Como se sabe, non foi fácil o proceso de recuperación de todos os textos que Curros Enríquez traduciu dos poetas portugueses coetáneos que reclamaron a súa atención. Na edición das obras completas organizada a principios do século XX polo seu fillo Adelardo, composta por seis volumes, recóllese unha versión parafrástica, baixo o título "Circular", dun texto de Guerra Junqueiro, así como as traduccións de media ducia de poemas de ampla extensión, tres da autoría do mesmo Guerra Junqueiro –"Tragedia infantil", "Lealtad" e "El mirlo"– e tres escritos por Teófilo Braga –"La sombra del profeta", "Fin de Satanás" e "La infancia de Homero"–, publicadas no xornal *El Porvenir*, algunhas reproducidas en *El Heraldo Gallego* –"Lealtad" (1880)– e *La Ilustración Gallega y Asturiana* –"El mirlo" (1881)– e todas elas incorporadas, despois, á colectánea *La lira lusitana*. Cómpre mencionar tamén as versións dos seis sonetos de Antero de Quental que integran a serie "Elogio de la muerte", as cales se deron a coñecer por primeira vez, en 1886, no volume *Os Sonetos Completos de Antero de Quental* publicados por Oliveira Martins. Finalmente, no ano 1968, Vázquez Cuesta ha rescatar, seguindo a pista dada por Blasco Ibáñez sobre máis traduccións portuguesas de Curros Enríquez, outras versións difundidas orixinalmente no semanario *Las Dominicales del Libre Pensamiento*, en concreto outros tres poemas de Guerra Junqueiro –"El agua de Lourdes", "El dinero de San Pedro" e "Letanía moderna" (Vázquez Cuesta, 1968, 1974, 1975, 1997).

Faise necesario indicar, como dato importante, que a lingua de chegada de todas as versións portuguesas citadas nas liñas anteriores é o castelán. Non por iso, así a todo, Curros Enríquez deixou de utilizar ocasionalmente o galego como instrumento das súas traduccións, como ocorre no caso do poema "Zara", de Antero de Quental, o único coñecido ata hai pouco con tales características, que foi recuperado tamén por Vázquez Cuesta hai pouco máis de trinta anos (Vázquez Cuesta, 1968; Lapa, 1978; Martins, 1987; Alonso Montero, 1995, 1996). É preciso informar da existencia, emporiso, de aínda outra traducción ao galego que Curros Enríquez levou a cabo dun texto portugués que nin moito menos é de relevo inferior ao poema referido de Antero de Quental (Dasilva, 2001). Trátase dunha versión do famoso poema "A Bárbara Escrava", da autoría de Camões, que apareceu por primeira vez publicado no volume *Pretidão de amor* que preparou o erudito portugués Xavier da Cunha no ano 1893, e do que xa había outra traducción ao galego feita uns anos antes polo poeta ourensán Alberto García Ferreiro.

Débese advertir, neste punto, que o coñecemento da actividade traductora de Curros Enríquez sempre se ten limitado, con raras excepcións, a estas versións mencionadas de textos poéticos portugueses, principalmente das que teñen como lingua termo o castelán. Agora ben, o poeta celanovés non foi só traductor poético, como o demostra a adaptación teatral, co título *La condesita*, que fixo da obra *A Morgadinha de Valflor*, da autoría do escritor e político portugués Pinheiro Chagas. Ata o presente a versión de Curros Enríquez desta obra dramática quedou sempre inexplicablemente desatendida, cando a verdade é que merece unha análise que contribúa a completar o perfil do poeta como traductor, sobre todo por tratarse o teatral dun xénero literario que posúe unhas características singulares ao ser trasladado. Amais diso, é adecuado salientar a importancia que o exame de *La condesita* mesmo poderá ter para definir a actividade de Curros Enríquez como creador teatral, xa que sería un erro desvincular absolutamente esta traducción de *A Morgadinha de Valflor* de títulos orixinais seus –*El dos de mayo de 1808*, *El Padre Feijoo*, *El último papel*– neste xénero literario.

Non cabe omitir, pese a todo, que si é posible encontrar algunhas noticias, aínda que non moi pormenorizadas, dispersas a propósito desta adaptación dramática que Curros Enríquez decidiu bautizar como *La condesita*. Alberto Vilanova, por exemplo, un dos biógrafos do autor de *O divino sainete*, referiu así a orixe de tal versión:

> También vertió del portugués y arregló para la escena española el drama en 5 actos *A Morgadinha de Valflor*, original del ilustre dramaturgo y secretario de la Academia Portuguesa de Ciencias M.

> Pinheiro Chagas, y al que puso Curros el título de *La Condesita*. (...) Parece ser que Curros quiso que se estrenase en el Teatro Español aquella obra que tanto éxito había obtenido en 1869 en Portugal, pero una crisis artística hizo que *La Condesita* fuera presentada a la dirección del insigne María Tubau y su esposo Ceferino Palencia. El ilustre autor de *Cariños que matan* quedó encantado del trabajo de su gran amigo Curros. "¡Maravillosa labor es la que usted ha hecho! –dijo Palencia–. Pero puedo asegurarle que no me atrevo a poner en escena *La Condesita*...". Desanimado Curros ante las dificultades que se oponían a la realización de su deseo, desistió de continuar en sus gestiones, y el manuscrito de *La Condesita* quedó encerrado en uno de los cajones de la mesa del despacho del poeta. (...) Redujo a 4 actos su adaptación, introduciendo sensibles y acertadas mutaciones, que daban más vigor humano y por tanto más riqueza emocional, haciendo de una obra que podía incurrir en laxitud o pesadez, o en iteraciones impertinentes, una pieza dramática, de una concepción viva, sintética, vibrátil y concentrada, sin perder por ello su clásica y primigenia trabazón unitaria. Traslada además a Galicia la acción que se desenvuelve en el original portugués en la lusitana ciudad de Beira (Vilanova, 1953: 146).

En parecidos termos Carré Alvarellos, outro dos biógrafos de Curros Enríquez, vai facer alusión a *La Condesita*:

> (...) *La Condesita*, traduzón e adaitazón do drama de Pinheiro Chagas *A Morgadinha de Valflor* que se ben non foi imprentada até que Adelardo Curros recolleuna no tomo III das Obras compretas de seu pai, en troques, ofreceulla â Direición de Teatro de la Princesa onde aituaban María Tubau e Ceferino Palencia.
>
> Amostrouse entusiasmado Palencia, do traballo de Curros, chegando a lle dicir: "O que vostede fixo foi un labor admirabre, mais, dicireille que me non estrevo a estrenar a sua obra". Adelardo, de quen tomamos esta informazón, dí que os leitores adiviñarán de seguro as razós do direitor ao proceder como o fixo, e afirma que en sacando a María Tubau e Sánchez de León, o resto dos aitores deixaban moito que desexar para unha locida representazón do drama, nós, coidamos mais ben que o direitor non xulgou o momento axeitado pra o levar a escena.
>
> Desanimouse Curros, e renunciou facer novas xestiós, deixando seu manuscrito no fondo d'unha gaveta (Carré Alvarellos, 1953: 78-79).

Non é difícil comprobar que estes dous relatos que se acaban de transcribir seguen con estreita fidelidade como fonte, tal como o propio Carré Alvarellos á fin e ao cabo recoñece, as informacións que Adelardo ofrecera na nota que sobre *La Condesita* figura no volume terceiro das obras completas de seu pai, onde a obra foi impresa por primeira vez no ano 1910. Esta nota é, en realidade, o único documento interesante para aproximarse inicialmente á adaptación dramática de Curros Enríquez a partir de *A Morgadinha de Valflor*, xa que inclúe algúns datos importantes, supostamente fiables dada a proximidade familiar de quen os verte co poeta celanovés, sobre o seu accidentado proceso de elaboración.

Débese resaltar, en primeiro termo, que o texto que Adelardo escribe sobre *La Condesita* é, sen dúbida, algo máis que unha simple nota redactada para xuntar de modo convencional á versión, o que o mesmo autor se encarga de puntualizar debidamente desde o principio:

> La admirable traducción y el magistral arreglo que Curros Enríquez hizo de *A Morgadinha de Valflor*, drama en cinco actos, del insigne literato y dramaturgo Manuel Pinheiro Chagas, merece en verdad algo más que un comentario (Curros Vázquez, 1910: 225).

Adelardo destaca, non sen un certo ton de esaxeración, o posto que lle correspondería ocupar a Pinheiro Chagas na dramaturxia portuguesa decimonónica ao lado de Almeida Garrett, co desexo patente, desa maneira, de pór de relevo a súa posición sobranceira no cadro das letras portuguesas contemporáneas. De Almeida Garrett sinala Adelardo que é un autor teatral que xa está traducido ao castelán, aínda que ignorando nas noticias que dá, de modo grave, que a obra deste escritor portugués difundida na escena española con grande éxito é a emblemática traxedia *Frei Luís de Sousa*, da que no mesmo século XIX se chegaron a facer dúas versións: unha primeira, co título *Fray Luis de Sousa*, preparada por Emilio García de Olloqui no ano 1859; unha segunda, baixo o rótulo *Después del combate*, que é a que o fillo de Curros

Enríquez lembra, realizada en 1890 por Luis López Ballesteros e Manuel Paso (Dasilva, 1999a, 1999b). Repárese nas confusas informacións que Adelardo proporciona a este respecto:

> Con Almeida Garrett compartió Pinheiro Chagas el cetro de la dramática lusitana, y ambos enriquecieron y abrillantaron la escena portuguesa durante el siglo XIX con sus admirables producciones, dignas de ser parangonadas con las más célebres de nuestros dramaturgos contemporáneos.
>
> Almeida Garrett cultivó la tragedia romántica y el drama caballeresco con sin par maestría, y en cuantas obras dió á la escena obtuvo clamorosos éxitos. De toda la labor del Shakespeare portugués, sólo un drama fué trasplantado a la escena española por aquel malogrado bohemio y altísimo poeta, muerto en plena juventud, que en vida se llamó Manuel Paso.
>
> Si nuestra memoria no es infiel, durante la temporada de 1892 á 93 estrenóse en nuestro Teatro Español por la compañía dramática que á la sazón dirigía el inmortal Antonio Vico, un drama denominado *Después del combate.*
>
> Ignoramos el título que en la lengua de Camoens tuviera el drama en cuestión. La traducción hecha por Paso llevaba el mencionado en anteriores líneas, y obtuvo, si no un éxito de taquilla, un verdadero *suceso de literatura*. La prensa de aquellos días, con muy raras excepciones, colmó de calurosos elogios al traductor, que nos hacía conocer de felicísima manera una de las muchas joyas con que enriqueció Almeida Garrett el teatro lusitano (Curros Vázquez, 1910: 225-226).

Adelardo expón a seguir a xénese de *La Condesita*, que xustifica pola condición de Curros Enríquez como excelente coñecedor, sen moitos rivais, das letras portuguesas, algo que explicaría a súa arela de trasladar ao castelán, xa traducido Almeida Garrett, o outro gran dramaturgo luso decimonónico, que sería Pinheiro Chagas:

> Por aquel entonces Curros Enríquez, uno de los contados literatos españoles que conocían á fondo todas las manifestaciones literarias de la vecina nación, propúsose llevar á nuestra escena otra de las joyas dramáticas del reino hermano, y comenzó la labor de

> traducir y arreglar *A Morgadinha de Valflor*, que en el año 1869 obtuvo en Portugal uno de los éxitos más formidables (Curros Vázquez, 1910: 226).

Neste comentario introductorio asinado polo fillo de Curros Enríquez tamén se pon de manifesto o inestimable traballo dos actores na posta en escena, diante do público portugués, da obra orixinal. Constitúe esta unha cuestión importante porque, en última instancia, a falta de actores con suficiente capacidade interpretativa ha ser suxerida, de forma implícita, como a principal causa de que a versión de Curros Enríquez non chegase a ser representada nos escenarios españois:

> En *A Morgadinha* hicieron una creación maravillosa de los papeles de Leonor y María las insignes actrices Emilia Adelaide y Rosa Damasceno, tan eminentes como nuestras inmortales Teodora Lamadrid y Matilde Díez. La parte de Luis tuvo un intérprete felicísimo en el gran actor Tasso, astro de primera magnitud, por aquel entonces, en la escena del vecino reino (Curros Vázquez, 1910: 226).

Adelardo explica, a continuación, como se produciu no seu momento o fracaso do proxecto inmediato de representación que para *La Condesita* Curros Enríquez concibía. Este testemuño é de moita utilidade a fin de percibir que a triunfante obra portuguesa foi traducida polo autor de *Aires de miña terra* non para ser lida, senón para ser levada ás táboas coa esperanza de que o público español referendase o aplauso unánime dos espectadores lusos. Como o seu fillo informa en relato que logo haberían reiterar, sen se afastaren nin un punto, como xa se viu, Alberto Vilanova e Carré Alvarellos nas súas senllas biografías, Curros Enríquez pensaba en facer a súa versión para o Teatro Español, o que era unha intención que ao pouco tivo que modificar, a consecuencia da crise daquel, a prol do Teatro de la Princesa. Sen embargo, presentada *La Condesita* ao seu director, Ceferino Palencia, este non puido evitar alegar, malia o agrado que lle causara ao parecer a traducción do poeta celanovés, as dificultades irresolubles de atopar actores axeitados que implicaba a súa escenificación con garantías de calidade suficientes. O feito de que Curros Enríquez levase a cabo a versión en castelán de *A Morgadinha de Valflor* para vela representada, e que mesmo só esta finalidade contemplase para a súa versión, probaríao de maneira fidedigna que, unha vez esgotadas todas as posibilidades con ese propósito, o traductor non mostrase interese en dar a súa versión ao público tan sequera en forma de libro. Velaquí as palabras de Adelardo con respecto a esta cuestión:

> ¡Lástima grande que por causas ajenas á la voluntad de Curros Enríquez no haya podido ser representada en los teatros de España *La Condesita*, cuyas innumerables bellezas saborearán los lectores de este volumen!
>
> Al terminar Curros Enríquez su hermosa labor acaeció en el Teatro Español una lamentable crisis artística, y el manuscrito de *La Condesita* fué presentado á la Dirección del Teatro de la Princesa, en que actuaban entonces valiosos elementos bajo la perita dirección de la insigne María Tubau y su esposo, Ceferino Palencia. El ilustre autor de *Cariños que matan* quedó encantado del trabajo de su gran amigo Curros. *¡Maravillosa labor es la que usted ha hecho!* –dijo Palencia–. *Pero puedo asegurarle que no me atrevo á poner en escena* La Condesita.
>
> Nuestros lectores adivinarán seguramente el *quid* que, á juicio del autor de *Nieves*, existía para no representar el hermoso drama. Quizás influyeran en el ánimo de Ceferino Palencia poderosas razones.
>
> Nosotros podemos afirmar que, excepción hecha de la labor de María Tubau y Sánchez de León, la interpretación de *La Condesita* –de haber sido representada– hubiera dejado mucho, pero mucho que desear.
>
> Por todo cuanto expresado queda, y desanimado Curros Enríquez ante las dificultades que se oponían á la realización de su deseo, desistió de continuar en sus gestiones, y el manuscrito de *La Condesita* quedó encerrado en uno de los cajones de la mesa de despacho del poeta (Curros Vázquez, 1910: 226-227).

Adelardo subliña, en liñas posteriores da súa nota editorial, os méritos que posúe *La Condesita* como parte valiosa da actividade literaria de seu pai, unha apreciación que fundamentaría sen máis, ao seu entender, a oportunidade de exhumar a obra nesta edición das obras completas para a dar aos lectores:

> Hoy, al coleccionar todo lo más importante de la labor del vate fenecido, juzgamos labor de conciencia literaria incluir entre sus producciones mejores y más famosas *La Condesita*, por conceptuarla de las más brillantes muestras de su talento, por todos reconocido y admirado (Curros Vázquez, 1910: 227).

O remate deste comentario preliminar sobre *La Condesita* escrito polo fillo de Curros Enríquez pono unha referencia bastante xeral ás diferencias máis importantes que presenta, en comparación con *A Morgadinha de Valflor*, a versión en castelán:

> El original portugués de Pinheiro Chagas, *A Morgadinha de Valflor* –que conservamos–, consta de cinco actos, y la acción de la obra tiene lugar en Beira, a fines del siglo XVIII.
>
> Curros Enríquez redujo á cuatro actos el arreglo, introduciendo en la traducción notables modificaciones y trasladando la acción del drama á Galicia.
>
> Si bellezas dignas del mayor aplauso contiene *A Morgadinha de Valflor*, justo es reconocer que aquellas bellezas han sido realzadas al pasar de la dulce y acariciadora lengua de Alejandro Herculano al rotundo y hermoso idioma de Cervantes Saavedra (Curros Vázquez, 1910: 227).

O certo é que non deixa de ter a súa importancia tratar de recoñecer, antes de pasar á súa análise en detalle, os motivos que puideron conducir a Curros Enríquez a verter *A Morgadinha de Valflor* en castelán. Non pouco puido influír niso, se cadra, a curiosa personalidade tan plural de Pinheiro Chagas, sinalado polígrafo de sona no seu tempo, aínda que hoxe bastante esquecido, que estendeu a súa actividade nos campos da poesía, da narrativa, da dramaturxia, da historia, da oratoria, do xornalismo e, en fin, da política, neste caso como afiliado do *Partido Regenerador*, de tendencias conservadoras, co que conseguiu acta de deputado en varias lexislaturas, desde 1871 a 1892, e ata ser nomeado ministro en 1886. Na condición de escritor Pinheiro

Chagas estrearíase no ano 1863, logo do seu casamento, coa publicación do volume poético expresivamente titulado *Anjo do Lar*, que dedicou á súa esposa.

No campo da literatura, así a todo, o autor de *A Morgadinha de Valflor* comezou a ser coñecido no seu tempo principalmente a partir da publicación en 1865 de *Poema da Mocidade*. En efecto, nesta obra incluíase unha carta do vello escritor tradicionalista António Feliciano de Castilho que foi a causa de que xurdise a famosa polémica na historia literaria portuguesa do século XIX designada como *Questão Coimbrã*. En tal polémica enfrontáronse, por unha parte, os poetas de inspiración ultrarromántica liderados polo mencionado Castilho, entre os que se incluía, amais de João de Lemos, Rodrigues Cordeiro, Mendes Leal, Gomes de Amorim e Soares de Passos, o propio Pinheiro Chagas, e, por outra parte, a escola filosófica encabezada por Antero de Quental e Teófilo Braga, nacida ao abeiro do ambiente universitario de Coimbra, que defendía ideais renovadores xa máis próximos á estética realista.

Cómpre puntualizar que a participación de Pinheiro Chagas nos diversos episodios que conformaron a *Questão Coimbrã*, e en calidade de integrante, por riba, do bando menos atractivo desde o punto de vista tanto literario como político, foi o principal motivo que explica o esquecemento, antes mencionado, no que se encontra hoxe o seu nome. Débese recordar, así, que a intensa polémica tivo principio, como xa se dixo, na provocadora carta de António Feliciano de Castilho, dirixida ao editor António Maria Pereira, que aparecía no libro *Poema da mocidade* apadriñando sen moito disimulo a Pinheiro Chagas. O vetusto Castilho denunciaba os camiños perigosos polos cales, na súa opinión, algúns mozos de Coimbra querían conducir a literatura, o que era unha grave situación para a que el propuña precisamente o remedio de que se nomease a Pinheiro Chagas profesor no *Curso Superior de Letras*, posto ao que tamén aspiraban Antero de Quental, Teófilo Braga e Vieira de Castro, todos eles desacreditados.

Esta carta tan belixerante de Castilho sería respondida acedamente no mesmo ano de 1865 por Antero de Quental nun breve texto, igualmente con forma epistolar, titulado *Bom Senso e Bom Gosto*. Un novo episodio da *Questão Coimbrã* serían aínda as sucesivas intervencións públicas doutros autores en apoio de Castilho, como Brito Aranha, Camilo Castelo Branco ou o propio Pinheiro Chagas, ou a favor de Antero de Quental, como Teófilo Braga, Oliveira Martins ou Eça de Queirós. Algúns anos máis tarde, como continuación da *Questão Coimbrã*, a polémica chegaría a cobrar novo vigor gracias ás denominadas *Conferências do Casino* que tiveron lugar en Lisboa, ata seren prohibidas, durante os meses de maio e xuño de 1871, impulsadas entre outros por Antero de Quental, Teófilo Braga, Eça de Queirós, Oliveira Martins e Batalha Reis.

Como primeira conclusión, á vista dos datos expostos, sobre a decisión de Curros Enríquez de trasladar ao castelán *A Morgadinha de Valflor* hai que afirmar, sen moito espacio para o erro, que o poeta celanovés non decidiu asumir esta tarefa por coincidencias políticas co autor da obra orixinal. A causa remota do falecemento de Pinheiro Chagas, non pouco anecdótica, ilustra ben algunhas das notas principais do seu ideario, moi afastado realmente dos principios ideolóxicos de Curros Enríquez. En efecto, aconteceu que Pinheiro Chagas publicara entre as súas innumerables colaboracións ciscadas a través da prensa portuguesa un artigo ateigado de ironía sobre a militante socialista revolucionaria Louise Michel, que destacara na Comuna de París merecendo por iso o apelativo de "virxe vermella". Pois ben, un anarquista cheo de carraxe pola lectura do devandito artigo, de nome Eduardo Maia, halle propinar un fortísimo golpe na cabeza a Pinheiro Chagas cando camiñaba polas rúas lisboetas en dirección ao Parlamento, a consecuencia do cal acabaría morrendo dez anos máis tarde.

Outro testemuño revelador sobre a ideoloxía conservadora de Pinheiro Chagas é aínda o retrato satírico que Eça de Queirós fornece do escritor e político (Stern, 1980), auténtica besta negra súa ou, como afirmou unha vez nunha carta, "sempre este homem fatal". De feito, o extraordinario novelista de *Os Maias* presentará con pinceladas mordaces a figura de Pinheiro Chagas na novela *A Ilustre Casa de Ramires* a través do personaxe José Lúcio Castanheiro, inicialmente chamado, cando esta obra estaba a ser publicada en forma de folletín na *Revista Moderna*, co inequívoco nome de T. Pinheiro. Os dous escritores, sen dúbida, tiñan distintas visións da realidade portuguesa: Eça de Queirós mostrábase agudamente crítico diante tanto do pasado como sobre todo do presente do seu país, mentres que Pinheiro Chagas, polo contrario, nunca perdía ocasión de gabar, cun acendido ánimo patriótico de fonda raíz tradicionalista, todas as calidades lusas.

Cumpriría preguntarse, xa que logo, por que non interveu a adscrición ideolóxica de Pinheiro Chagas, tan pouco próxima, dado o seu conservadorismo, ao pensamento político de Curros Enríquez, na decisión que este tomou de pór en castelán *A Morgadinha de Valflor*. Certamente non é posible determinar as razóns concretas da nula influencia que a ideoloxía tivo en tal decisión, mais si se debe significar, malia iso, que non debe sorprender esta subordinación dos principios políticos ao criterio estético que pareceu orientar a traducción de Curros Enríquez. A fin de contas, o escritor celanovés xa mostrara idéntico proceder cando protagonizou, ao longo de 1890 e 1891, unha campaña de divulgación da literatura portuguesa moderna nas páxinas de *El País*, xornal republicano de orientación progresista por el mesmo dirixido (Vázquez Cuesta, 1975: 170).

Curros Enríquez dará a coñecer no devandito xornal, efectivamente, trece escritores do país veciño co propósito de revelar ao público español as súas respectivas posicións fronte ao humillante *Ultimatum* lanzado aos portugueses polos ingleses, conforme o cal se vían aqueles obrigados a abandonar nun prazo inmediato os seus territorios coloniais. O autor de *O divino sainete* dedica atención entre eses trece escritores a algúns nomes, como Guerra Junqueiro, Antero de Quental ou Teófilo Braga, indubidablemente contrarios á abusiva ameaza dos ingleses e, xa que logo, todos eles de aberto espírito republicano tendo en conta o antipatriótico pensamento favorable ao *Ultimatum* da monarquía dos Bragança. Mais Curros Enríquez, por outra parte, tamén converte en protagonistas dos seus retratos literarios a outros autores, como Oliveira Martins, Eça de Queirós ou Ramalho Ortigão, que non mantiveran unha actitude tan próxima ao movemento republicano portugués. Todo iso demostraría, en última instancia, segundo a razoable conclusión que Vázquez Cuesta tira deste episodio (1975: 171), que Curros Enríquez obedecería aquí a unha vontade difusora das letras portuguesas de signo, máis que esencialmente ideolóxico, puramente estético.

En canto aos móbiles hipotéticos que levarían a Curros Enríquez a traducir ao castelán *A Morgadinha de Valflor* non cabe aínda descartar a influencia que puido ter, no ano 1883, a visita do propio Pinheiro Chagas a Madrid acompañando como ministro ao rei don Luís, que retribuía así a visita pouco antes feita por Alfonso XII a Portugal. Pinheiro Chagas tería un certo protagonismo nesa visita, como o demostra o triunfo que obtivo no banquete real ofrecido no Teatro da Zarzuela ao monarca luso, onde competiu en talento oratorio co afamado Emilio Castelar. É oportuno lembrar, nese sentido, que a estancia do rei don Luís en España estivo na orixe tamén das traduccións poéticas que Curros Enríquez, baixo o título *La lira lusitana*, deu á luz nas páxinas do xornal *El Porvenir* (Vázquez Cuesta, 1975: 190).

Agora ben, aínda sen desbotar a repercusión moi verosímil que debeu de ter esta visita de Pinheiro Chagas a Madrid, a verdade é que moi probablemente o motivo máis poderoso que animaría a Curros Enríquez a realizar a traducción de *A Morgadinda de Valflor* foi o éxito extraordinario que a obra acadou en Portugal e que, en boa lóxica, o poeta celanovés querería por medio da súa versión facer revivir ante o público madrileño. En realidade, non é nin moito menos escasa a producción literaria de Pinheiro Chagas en todos os xéneros que abordou, desde a poesía –os xa citados *Anjo do Lar* (1863) e *Poema da Mocidade* (1865)– e a narrativa –*A Virgem de Guaraciaba* (1866), *Tristezas à Beira-Mar* (1866), *O Segredo da Viscondesa* (1872), *As Duas Flores de Sangue* (1875)...–

á historiografía –*História de Portugal, desde os tempos mais remotos até à actualidade* (1867), *História Alegre de Portugal* (1880), *As Colónias Portuguesas no Século XIX* (1891), *Os Descobrimentos Portugueses e os de Colombo* (1892), *Migalhas da História Portuguesa* (1893)...– e o xornalismo –*Gazeta de Portugal*, *Jornal do Comércio*, *Revista do Século*, *Revista Contemporânea*, *Diário Popular*, *Gazeta do Povo*, *O Repórter*, *A Discussão*... Entre a actividade intelectual tan variada de Pinheiro Chagas faise necesario ter en conta, por outra parte, un labor amplísimo como traductor ao portugués sobre todo de autores franceses, mais sen por iso deixar de atender tamén a escritores noutras linguas: Colet (*Infâncias Célebres*), Conscience (*As Venturas da Riqueza*), Henri Cremieux e Pierre Decourcelle (*O Abade Constantino*), Debans (*A Ruina de Inglaterra*), Desbeaux (*As Descobertas do Juca*), Dumas (*A San Felice*, *O Filho de Marat*, *O Capitão Paulo* e *A Dama das Camélias*), Féval (*Um Drama da Regência* e *Os Tribunais Secretos*), Feuillet (*O Conde de Camor*, *Flor de Lis*, *Casamentos Fidalgos*, *Os Amores de Filipe* e *Honra de Artista*), Gondinet (*A Gravata Branca*), Lamartine (*Regina*), Melhac (*As Companhias*), Soulié (*O Testamento do Conde*), Verne (*A Descoberta da Terra*, *Os Navegadores do Século XX*, *Os Exploradores do Século XX* e *O Castello dos Charpatos*), Edmondo de Amicis (*Marrocos* e *Constantinopla*), Daniel Defoe (*A Vida e as Aventuras de Robinson Crusoé*), Ludovic Halevy (*O Abbade Constantino*), Larra (*A Oração da Tarde*)...

A pesar desta vasta producción literaria en xéneros diversos foi, sen ningunha clase de dúbida, no terreo dramático onde Pinheiro Chagas conseguiu maior sona no seu tempo. Aínda que escribiu máis títulos como *Durante o combate* (1871), *Helena* (1872), *Madalena* (1873) ou *O Drama do Povo* (1875), faise xusto advertir que esa sona que mereceu gracias ao teatro débea exclusivamente ao drama *A Morgadinha de Valflor*, publicado por primeira vez no ano 1869 e logo traducido, como consecuencia inevitable do enorme éxito da obra orixinal, a diferentes linguas, entre as cales habería que incluír en lugar preferente a versión española de Curros Enríquez. Non alleo a tal éxito foi o argumento superficial, con numerosos ingredientes intensamente románticos, de *A Morgadinha de Valflor*, que pon en escena o conflicto de carácter social que xorde da historia de amor imposible, con desenlace tráxico inescusable, entre dous personaxes de diferente clase: Luís, un pintor plebeo de ideas progresistas, e Leonor, que é a *morgadinha de Valflor* do título, unha fidalga que fai gala dos privilexios da súa condición.

Antes de dar comezo á análise de *La Condesita* como adaptación de *A Morgadinha de Valflor* é preciso, como paso previo, sinalar a especificidade que encerra a traducción do xénero dramático. En efecto, cómpre subliñar que no teatro, amais do esmero que esixe trasladar unha obra literaria dunha realidade lingüística e cultural a outras circunstancias, é necesario ter en conta a particularidade que reside en que o texto sexa aquí só un compoñente máis da totalidade do discurso, formado tamén por elementos de natureza paralingüística (Basnett-McGuire, 1980, 1991; Dengler, 1997). Por outro lado, no xénero teatral é indispensable tamén considerar os dous destinos predominantes cos que se pode concibir a traducción (Cary, 1960), isto é, a *lectura* e o *escenario* (Santoyo, 1989), xa que esta diferente expectativa repercute moitas veces nos criterios que orientan a traducción (Ferenčik, 1970). Non por casualidade adoita acontecer que no caso dunha versión destinada ao escenario é superior a tendencia a elaborar productos adaptados no canto de versións fieis, un feito que se deriva da atención que hai que prestar, máis alá do autor e do seu texto, aos espectadores como receptores singulares da traducción (Mounin, 1960).

No que respecta a Curros Enríquez e *La Condesita* non pode haber dúbida, conforme se viu antes a través do testemuño de seu fillo Adelardo, sobre a particularidade de que a versión fose preparada co obxectivo inmediato de a representar nas táboas madrileñas. Isto explicaría, xa de comezo, as diverxencias puntuais que o poeta celanovés non ten reparos en introducir a cada paso na súa traducción, segundo logo se ha comprobar polo miúdo, así como a distinta ambientación que decide dar á historia sentimental dramatizada en *A Morgadinha de Valflor*. E é que como característica máis importante de *La Condesita*, en calidade de versión da peza teatral de Pinheiro Chagas, débese afirmar desde o primeiro momento que Curros Enríquez non pretende tan só reproducir en castelán o texto de partida, posto que non faltan abundantes exemplos da súa vontade de variar o orixinal tanto no plano da expresión como no plano do contido. A modo de balance xeral non é posible dicir, así e todo, que os cambios que Curros Enríquez vai introducir na súa adaptación cheguen a alterar en boa medida a mensaxe ideolóxica que se contén en *A Morgadinha de Valflor*, aínda que hai que chamar a atención, pese a iso, sobre algunhas modificacións que o traductor, con ampla liberdade, decide introducir nalgúns momentos da obra.

Calquera exame comparativo entre *A Morgadinha de Valflor* e *La Condesita* debe contemplar, como punto de arranque, o diverso deseño editorial de ambos os textos. A obra de Pinheiro Chagas ábrese, deste modo, cunha nota do autor na que este manifesta o seu vivo agradecemento á actriz Emília Adelaide, que encarnara nos escenarios lisboetas a protagonista da obra:

> Foi esta a opinião unanime das platéas e da imprensa. Por isso eu escrevo mais especialmente o nome de Emilia Adelaide na primeira pagina d'este livro, fraco tributo da minha sincera admiração e do meu profundo reconhecimento (*MdV*).

Ao longo desta nota inicial é interesante reparar en como Pinheiro Chagas expresa o seu temor diante da posibilidade de que *A Morgadinha de Valflor* non fose apreciada de igual maneira agora, en forma de libro, que sobre os escenarios, onde fora recibida con éxito. É evidente que se está a salientar, así, a importante contribución que prestaran a tal éxito os actores que deron vida aos principais personaxes do drama. Este é un aspecto que non se debe menosprezar porque o fillo de Curros Enríquez, ao presentar *La Condesita* na edición das obras completas, haberá suxerir, como xa se viu, que a traducción de seu pai non se representou pola ausencia de actores de calidade para asumiren a forza dramática dos protagonistas de *A Morgadinha de Valflor*:

> Ao confiar esta peça á publicidade, punge-me o receio de que o leitor não perceba, percorrendo-lhe as paginas, qual o motivo do exito brilhante que em scena conquistou.
>
> Devo dizer pois que foi o seu desempenho um dos mais notaveis que se tem visto no nosso theatro. Todos os papeis tiveram uma bellisima interpretação; em quatro personagens, porém, concentrára eu a responsabilidade da parte comica e da parte dramatica: em Leonardo, no capitão-mór, em Luiz, e na morgadinha.
>
> Que direi porém da morgadinha? Parece-me que nunca um auctor pôde ter o gosto de vêr assim tão completamente realisado o ideal que sonhara, e que não soubera talvez exprimir com os frouxos recursos da palavra humana. Mas a voz, o gesto, a paixão da actriz eminente que fez d'este papel tinha talvez uma das suas mais bellas creações, suppriram todas as deficiencias e commoveram e arrebataram o publico (*MdV*).

O deseño editorial de *La Condesita*, pola súa vez, ábrese cunha breve advertencia:

> Traducción y arreglo á la escena española del drama en cinco actos *A Morgadinha de Valflor*, escrito en portugués por el eminente dramaturgo lusitano M. Pinheiro Chagas (*C*).

¿De que maneira haberá que interpretar a indicación "arreglo á la escena española" que Curros Enríquez pon en lugar preferente ao comezo da súa versión? Unha primeira diverxencia que xustificaría esta apreciación é o distinto número de actos e de escenas que a obra orixinal e a traducción teñen: cinco actos (I: 9 escenas, II: 14, III: 11, IV: 7 e V: 7) fronte a catro (I: 9 escenas, II: 13, III: 9 e IV: 9). Con respecto aos personaxes, polo contrario, é conveniente indicar que practicamente son os mesmos nos dous textos, e de acordo con isto só existen algunhas pequenas modificacións, en particular sobre aqueles sinais que denotarían a orixe portuguesa dalgúns deles, como por exemplo os seus apelidos –Faria Azeredo ou Domingues, por exemplo–, dos que se prescinde na traducción. Tamén é preciso comentar que D. Leonor Coutinho, a "morgadinha de Valflor" que dá título á obra como protagonista, e súa nai, dona Thereza Coutinho, aparecen respectivamente como a "condesa heredera" e a "condesa de Sobrado", o que serviría para comprender a metamorfose do título orixinal en *La Condesita*. Por outra parte, débese engadir que os "camponezes e criados da Casa de Valflor" son substituídos na versión castelá por unha "servidumbre de ambos sexos, de los condes de Sobrado".

Maiores han ser, en verdade, as diferencias que se observen entre as indicacións espaciais e temporais do texto orixinal e da traducción. Efectivamente, en *A Morgadinha de Valflor* a acción desenvólvese na Beira portuguesa, máis en concreto na "Quinta de Valflor", nos anos finais do século XVIII, mentres que en *La Condesita* o espacio é Galicia, o "Castelo de Sobrado" para máis detalle, que se constitúe a través da obra sobre todo en decorado de fondo, sen ningún tipo de relevo especial que xustifique, xa que logo, tal escolla, durante un período que abrangue os primeiros anos do século XIX. En sucesivos fragmentos, no desenvolvemento propio da obra, vai ser doado detectar outras variacións en análogo sentido, como a presencia do río Miño en vez do río Mondego, por exemplo, ou da "abadesa del convento de Allariz" (*C*: 147) no canto da "abbadessa do convento de Semide" (*MdV*: 62).

De acordo con estes cambios referidos á localización no espacio e no tempo da trama argumental da obra, xa no acto I vai ser factible atopar varias discordancias que tenden primordialmente a españolizar, por dicilo así, o texto orixinal. É o que ocorre na escena segunda, onde o monólogo de Leonardo, tío de Luís, o protagonista masculino da historia sentimental de *A Morgadinha de Valflor*, inclúe algunhas mudanzas significativas a propósito das vicisitudes vitais deste:

> Foi para Lisboa aos dez annos... Meu irmão que Deus haja, assim que recebeu o seu quinhão da herança do nosso tio do Brazil, quiz dar ao pequeno uma educação de principe... Ao menos mettese-o em Coimbra... Nada; o rapaz quiz ser pintor, foi pintor... O resto da herança gastou-se nas malditas viagens... para vêr quadros... como se não tivesse em Lisboa os de André Gonçalves que dizem é obra aceiada... (*MdV*: 21-22).

> Fuése á la corte á los diez años... Mi hermano, que Dios haya, tan pronto recogió su parte de herencia de nuestro tío de Indias, quiso dar al pequeño una educación de príncipe. ¡Si al menos lo pusiese en Salamanca ó en Alcalá!... Pero nada... El chico quiso ser pintor, y fué pintor. El resto de la herencia gastóse en los malditos viajes... en ver cuadros... como si no tuviese en España los de Orbaneja, que dicen que son cosa soberbia... (*C*: 118-119).

Transformacións de natureza semellante vense cando se produce o encontro inicial entre os dous namorados do drama, na escena sexta do mesmo acto I, e Leonor, a protagonista feminina, lance un discurso apaixonado sobre as fazañas que a clase nobre levou a cabo nos tempos pretéritos. A "fidalguia portugueza", desa forma, pasa a ser a "nobleza castellana", mentres que "as estrophes da epopéa que teve por cantor Camões" aparecen na traducción como "las estrofas de la epopeya que tuvo por cantor á Ercilla". Máis aínda, o que no texto de partida é este diálogo:

> Leonor: Que quer? Glorio-me de que desse principio á nossa casa Soeiro Coutinho, um dos cavalleiros de D. João I, um dos heroes d'Aljubarrota. Quem deu principio á sua?
>
> Luís: O desconhecido peão que expulsou Soeiro Coutinho do alcaçar onde o fidalgo traidor hasteara a bandeira de Castella, e lhe ensinou, com alguma violencia, onde era o acampamento dos defensores da patria (*MdV*: 130-131).

Na versión de Curros Enríquez reprodúcese así:

> Leonor: ¿Qué quiere usted? Glóriome de que mi casa, la casa de Sobrado, haya sido fundada por uno de los que asistieron, enviados allá por los Católicos Reyes, á la conquista del nuevo mundo. ¿Quién fundó su casa?
>
> Luis: El desconocido tripulante que, cuando su abuelo de usted, compañero del nauta genovés, sublevaba contra éste á toda la marinería, pidiéndole el regreso á las costas patrias, le hizo comprender de un modo violento que era siguiendo á Colón, y no retrocediendo cobardemente, como se conquistaban laureles para España... (*C*: 36-37).

O acto II deparará máis mostras da intención de aclimatar en *La Condesita* a obra orixinal ao contexto español. Na escena oitava, por exemplo, o morgado de Valflor, isto é, o pai de Leonor, era "camarista do senhor rei D. José", o que o obrigaba a asistir a "algum espectaculo no theatro da côrte" (*MdV*: 73), mentres que na traducción está caracterizado como "aposentador mayor del Señor Rey D. Carlos IV" e frecuenta "algún espectáculo en el Corral de la Cruz ó de la Pacheca" (*C:* 156). Na mesma escena, por outro lado, dona Thereza Coutinho, nai de Leonor, fala de certas disposicións teatrais establecidas por dona Maria de Portugal:

> Por isso a nossa augusta soberana, a senhora D. Maria I, ordenou que no theatro da Rua dos Condes fizessem homens o papel de mulheres (*MdV*: 73).

Na versión de Curros Enríquez desprázase a perspectiva a fin de respectar a veracidade histórica de tales disposicións establecidas pola raíña portuguesa:

> Por eso se dice si S.M. (q.D.g.) trata de plantear entre nosotros la excelente medida realizada ya por su augusta prima doña María de Portugal, ordenando que los hombres hagan el papel de mujeres en las representaciones (*C*: 157).

No mesmo diálogo acerca da situación do teatro xorde na boca doutro personaxe, Pedro Paulo, o seguinte parlamento:

> Fallemoz em portuguez. Eu ainda estou na minha; aquillo de comicos é má raça. Ha-de-me lembrar sempre uma cantora italiana, que, se o marquez de Pombal a não põe fóra do reino, pespegava-lhe com o filho –o conde de Oeiras– nas garras de Belzebuth, salvo seja! (*MdV*: 75).

O que na traducción se recolle, aparecendo Jovellanos en lugar do marqués de Pombal, nos seguintes termos:

> Hablemos en castellano. Yo estoy en mis trece. La gente de teatro es mala gente, y esos espectáculos debieran prohibirse, diga lo que quiera el señor don Gaspar de Jovellanos, que los considera necesarios á la cultura de los pueblos (*C*: 158).

En *A Morgadinha de Valflor* segue un breve debate entre dona Thereza Coutinho e Pedro Paulo a propósito do marqués de Pombal, que aquela ataca e este non deixa de defender con vehemencia. De acordo coa substitución de personaxes históricos que antes se producira, na versión española quen se ve cuestionado é Gaspar de Jovellanos, tamén adaptándose loxicamente aos argumentos que dona Thereza Coutinho e Pedro Paulo van despregando en contra ou a prol da súa figura.

Máis adiante dona Thereza Coutinho halle preguntar a Rodrigo, sobriño seu e pretendente de Leonor, polo estado da raíña (*MdV*: 80-81), que na traducción é "doña María Luisa", e a propósito dela falarase tamén de Godoy (*C*: 162). Dona Thereza tamén vai inquirir a Rodrigo polas novidades que había na corte lisboeta, a corte madrileña na versión española. Un pormenor curioso é que Rodrigo, na súa resposta, conte unha anécdota da que foi protagonista o embaixador español, que cando ía ser recibido polas autoridades portuguesas descendeu desde o alto dos banzos da súa carruaxe, en lugar de tres chanzos como impuña, ao parecer, o costume desta cerimonia, só un chanzo, o que provocou un escándalo, do que chega a comentar que mesmo podería ser, como resposta a tal afronta, motivo da ruptura de relacións entre Portugal e España (*MdV*: 81-82). A orixe española do embaixador constitúe para o traductor, como é evidente, un obstáculo que inevitablemente debe superar, e por iso Curros Enríquez fai en *La Condesita* que o embaixador sexa francés en lugar de español (*C*: 162-163).

Un último exemplo, no transcurso do mesmo acto II, do proceso de españolización a que é sometida *A Morgadinha de Valflor* encóntrase na escena duodécima, a undécima na traducción. Leonor fai alusión aí ao poeta portugués prerromántico Bocage, comentando satiricamente o que Pedro Paulo, pai de

Rodrigo, acaba de dicir sobre uns versos que está a preparar o poetastro Bernardo, o personaxe máis cómico do drama (*MdV*: 90). Bocage aparecerá comprensiblemente substituído na traducción por un poeta español, que neste caso é Moratín (*C*: 169). O sorprendente, emporiso, é comprobar que Bocage pouco máis é que mencionado na obra orixinal, mentres que en *La Condesita* Curros Enríquez aproveita a oportunidade para dirixir, por boca de Pedro Paulo, un duro ataque acerca das achegas de Moratín ao xénero teatral español:

> Pedro Paulo: No me hable usted de ese corruptor de nuestro teatro, de ese envidioso del gran Comellas, del divino Comellas (*C*: 169).
>
> Pedro Paulo: Si ciertos cortesanos que le dispensan favores me hubieran hecho caso, hace tiempo que ese bribón estaría haciendo sus comedias á la sombra (*C*: 169).

Á parte desta vontade de adaptar algunhas referencias de *A Morgadinha de Valflor* á realidade española, a lectura do acto II subministra aínda outros detalles susceptibles de mención. É o caso dunha graciosa adición que o traductor incorpora na escena sétima, cando entra Pedro Paulo e ten de lidar cun can, de nome "Júpiter" no orixinal, que son tres cans na versión de Curros Enríquez: o mesmo Júpiter, e dous máis bautizados expresivamente como "Robespierre" e "Dantón" (*C*: 151-152). Polo contrario, na traducción vai desaparecer a interpretación vocal que o personaxe Frei João Ignácio, padre dominicano, fai na escena oitava dunha peza musical brasileira, a petición de dona Thereza Coutinho, que ten como principio da súa letra o verso "Mulatinhas da Bahia" (*MdV*: 78-79).

Faise preciso sinalar, en calquera caso, que as diferencias máis notorias entre *A Morgadinha de Valflor* e *La Condesita* comezarán a introducirse a partir do acto III. Na obra orixinal, en efecto, este acto ábrese con varios cadros de claro sabor costumista que non han pasar en ningún caso á versión española, ignorándose a razón inequívoca de que Curros Enríquez adoptase esta decisión. Repárese, por exemplo, na didascalia coa que se describe no texto de partida o decorado ao principio deste acto III:

> Um largo arborisado diante d'uma igreja. A igreja fica ao fundo e á esquerda; divisa-se-lhe apenas a fachada principal, modesta fachada de pobre templo aldeão. Os degráos do adro occupam o fundo do palco. Ao longe põe-se o sol; durante o acto a noite invade a scena. O arvoredo fórma os bastidores. No meio do tablado uma cruz alta a que se sobe por alguns degráos. Suppõe-se a scena a pouca distancia do palacio de Valflor (*MdV*: 101).

Neste escenario de notas tan típicas descríbense os detalles dunha romaría relixiosa consagrada a unha suposta "Senhora dos Milagres de Valflor" (*MdV*: 105). Hai música e danzas, e xa na escena primeira aparecen esparexidos nos enxeñosos afagos que os labregos manteñen nos seus diálogos moitos versos de inspiración popular coma estes:

> *Quem quizer cantar de amores*
> *não venha no meu caminho,*
> *sou rosa, tenho cem folhas,*
> *e em cada folha um espinho.*
> (*MdV*: 106)

Tal ambiente costumista desenvólvese durante as catro escenas iniciais do acto III, todas elas eliminadas en *La Condesita*, que ten como escena primeira o que é a escena quinta no drama portugués. Neste mesmo acto van faltar tamén algúns contidos relixiosos que están presentes en *A Morgadinha de Valflor*, en especial na escena oitava, cando Luís e Leonor manteñen un diálogo amoroso moi intenso no que esta lle pide desculpas por o ter ofendido, antes de os dous amantes se abrazaren. A desaparición deses contidos na traducción non é debida moi probablemente ao desexo de Curros Enríquez de os censurar, xa que son tan só unha consecuencia máis do emprego na versión española, como decorado deste acto III, do mesmo espacio que xa aparecera no acto II, isto é, o Palacio de Valflor, en lugar da ermida rural xa antes descrita na que se desenvolve a acción no drama de Pinheiro Chagas. Hai que lembrar, nese sentido, que non estarán ausentes ao longo de *La Condesita*, respectados con suma fidelidade, outros fragmentos de nítidas implicacións relixiosas. Velaquí os anacos da citada escena oitava que se perden na versión de Curros Enríquez por apareceren vinculados directamente a aquela ermida:

> Leonor: Um discipulo de Voltaire ajoelhado aos pés da cruz!. (...)
>
> Luís: A cruz é o amparo dos que padecem. (...)
>
> Luís: Vim aqui, para vêr se na atmosphera do templo encontrava o esquecimento das paixões humanas. Deparou-se-me o seu vulto no meio da nave silenciosa onde volteiava o incenso, onde um raio do sol poente bordava com tibia luz o manto das primeiras sombras. Envolta em negras roupas, ajoelhada e pensativa, pareceu-me um anjo, prestes a voar da terra n'esse raio do sol que a envolvia como que a chamal-a a si. E eu, profano, a esquecer-me de Deus, da consciencia, de tudo, para só a vêr e amar! Oh! que perdido homem eu sou! que coração sem dignidade que ainda se roja a seus pés a provocar desprezos! Fugi porque sentia tentações de a arrancar dos pés do altar, e leval-a comigo para solidões desconhecidas! Fugi para vir aqui lançar nos braços da cruz um coração dilacerado, para offerecer a Deus n'um grito d'angustia este amor que é um martyrio.
>
> Leonor: E Deus ouvio-o de certo! Quando o orgão gemia na quasi solitaria igreja, debalde eu tentava alar o espirito ás mysticas regiões. Invadia-me ignota sensação em que se confundia a dôr e o jubilo! (*em voz baixa e fremente*) e nem ouso dizer-lhe, Luiz, qual era a imagem que me escondia o altar (*MdV*: 118-119).

Na versión española eliminarase, igualmente, o final tan efectista que ten no texto portugués esta escena oitava, onde o cantar ao lonxe dunha campesiña serve, segundo as propias palabras de Leonor, de himno nupcial á paixón que os dous amantes están a sentir. Seguramente Curros Enríquez prescindiu desta peripecia argumental, como ocorría no caso anterior, en razón dos mesmos cambios con relación ao escenario e aos personaxes populares que se rexistran na versión española. Préstese atención ás connotacións que posúe o citado remate desta escena:

> Leonor: Silencio! Ouves além a musica a brotar do seio da noite? É a canção descuidosa que a camponeza entôa ao acaso, hymno nupcial com que a Providencia nos affaga. *(Desde o meio d'esta scena fechou-se a noite completamente. Iluminaram-se as altas janellas da igreja. De quando em quando ergue-se a frouxa melodia do orgão acompanhando o dialogo com o seu melancholico rythmo. Quando Luiz acaba a precedente fala, ouve-se ao longe o plangente ritornello d'uma ballada popular. Depois uma voz feminina entôa os seguintes versos, que os dois escutam em silencio).*
>
> *Uma voz, ao longe*
>
> *Brotaram nas duas campas*
> *duas roseiras a par;*
> *e quando o vento as beijava*
> *iam-se as rosas beijar.*
>
> *As almas dos dois amantes*
> *alli se estão a abraçar.*
> *Tanto se amaram na terra!*
> *Não os quiz Deus apartar.*
> (*MdV*: 121-122).

Ao longo dos actos IV e V de *A Morgadinha de Valflor*, fundidos nu só en *La Condesita*, o traballo de Curros Enríquez como traductor prosegue sen grandes sobresaltos, a maioría das veces mostrando a súa competencia como mediador entre o portugués e o castelán. Desa pericia pode ser proba, entre outras moitas posibles, a traducción que elixe para o segmento fraseolóxico "um homem que faz versos do pé para a mão" (*MdV*: 89-90), na versión española moi correctamente "un hombre que hace versos en un quítame allá esas pajas..." (*C*: 168). Tamén cabe aducir no capítulo de acertos a correspondencia léxica que Curros Enríquez selecciona para o vocábulo portugués "desforra", de matices menos rotundos que "vingança", traducido tal vez por esta razón como "desquite".

Agora ben, a diverxencia entre *A Morgadinha de Valflor* e *La Condesita* que máis atención reclama no ámbito destes dous últimos actos, e se cadra mesmo da totalidade da obra, é sen dúbida unha sorprendente interpolación, de carácter ideolóxico e ata de orixe biográfica, que Curros Enríquez fai aparecer na escena primeira do acto IV, o derradeiro da versión española. Os únicos personaxes que participan en tal escena son Leonardo, tío de Luis, e Fray Ignacio, e polo diálogo que inician sábese que Pedro Paulo e o seu fillo Ignacio marcharon para a corte madrileña logo de cobraren no lugar as súas rendas. Leonardo di que foi unha desgracia a estadía deles, o que se debería, polo que logo se sabe, ao feito de o seu sobriño estar agora en perigo de morte como producto das feridas que, no dó que ambos mantiveron, Ignacio lle causou. Fray Ignacio replica, pese a todo, que tal vez non haxa mal en que non haxa ben, porque á fin e ao cabo a tráxica situación en que se encontra Luis podería servir, como lle explica a Leonardo, para conseguir que este acabe renunciando ás súas perversas ideas de progreso. Velaí o diálogo curiosísimo, bastante extenso e que non está, como xa se dixo, no texto orixinal, que Leonardo e Fray Ignacio cruzan ao longo desta escena:

> Fray Ignacio: Ahora bien: supóngase usted que necesaria, como es, mi intervención aquí en estas circunstancias, lograré, como espero, la retracción, abjuración y condenación completa de los errores que su sobrino profesa... ¿á quién sino á la corta estancia de don Pedro en esta aldea deberíamos tan satisfactorio resultado?
>
> Leonardo: ¿Qué errores?
>
> Fray Ignacio: ¿Pues no sabe usted que Luis es un hereje, un impío? ¿No sabe usted que está en pecado mortal?...
>
> Leonardo: (*Levantándose asustado*) ¡Jesús! No sabía nada, fray Ignacio; no sabía nada... Aunque le tengo en casa, le debo confesar que lo que es mi hija...
>
> Fray Ignacio: No se trata de eso, Leonardo. Harto sé yo que su hija de usted es virtuosa, y...
>
> Leonardo: ¿Entonces?
>
> Fray Ignacio: ¿Pues no sabe usted que Luis es... (*Con voz cavernosa*) republicano?
>
> Leonardo: (*Tranquilo*) ¡Ah!

Fray Ignacio: ¿Cómo?... ¡ah! (*Remedando a Leonardo*) ¿Cuánto apostamos á que ha llegado á corromperle á usted con las perniciosas ideas que ha traído de Francia? La mala manzana...

Leonardo: Las hay peores, padre Ignacio; pero mucho peores. Sean las que fueren las ideas de Luis, él todavía no introdujo la discordia en ninguna familia, ni... (*Con intención*) ni ha asesinado á nadie, como algunos que se juzgan santos.

Fray Ignacio: Mal camino elige usted para justificarle. No hay justificación posible para él que á todas horas se deshace en elogios de los enemigos del trono y del altar, que cometen á mansalva, como los revolucionarios franceses, todo género de abominaciones.

Leonardo: Yo no sé lo que esos revolucionarios hacen por allá. Dicen que cortan cabezas... Pues yo, sin ser revolucionario, le aseguro á usted que también hoy las cortaría... ¿Le parece á usted decente?... (*Saca un pañuelo y se limpia los ojos*) ¡Si esto es una picardía, señor! ¡No parece sino que por ser uno pobre...!

Fray Ignacio: La pobreza es una gran desgracia, ciertamente; pero esta desgracia es mayor aún cuando, sobre ser uno pobre, es impío. Su sobrino de usted reúne ambas desdichas, y el sagrado ministerio que ejerzo impóneme el deber de aliviarle, cuando menos, del peso de una de ellas. Esto, siempre que él no se obstinare en vivir en pecado, porque en este caso la Iglesia lo lanzaría de su seno como contumaz, y alcanzaría la excomunión no sólo a él, sino á sus deudos hasta la cuarta ó quinta generación.

Leonardo: ¿Será posible?

Fray Ignacio: Es lo que tienen las maldiciones de la Iglesia... Datan y Aviron, esas dos potencias infernales, rebeldes y sublevados un día contra Dios, pero dóciles al llamamiento de sus ministros en la tierra, persiguen al impío en la luz que lo alumbra, en el aire que respira, en el pan que come, en el agua que bebe, en la prole que engendra, en todo, en fin, porque siendo todo obra de Dios, el que peca contra Dios peca contra su obra.

Leonardo: Malas noticias tenía yo de las excomuniones, pero nunca podía suponer que llegaran á tanto sus afectos, sobre todo desde que empleadas por los cobradores de diezmos contra los pagadores morosos, no han bastado á lograr que éstos pagasen ni contribuido a mejorar las cosechas. Más de trescientos rescriptos de esa índole, que ya le habrán costado buen dinero, ha repartido de un año acá la señora Condesa, por estas parroquias, conminando al pago de atrasos á los colonos; ¿y sabe usted lo que ha conseguido? Pues que casi todos se resistan á pagarme las rentas de este año y de los anteriores, fundándose en el estado de los campos. Desengáñese usted: cuando se declaran insolventes, es inútil hacer de Datan y Aviron dos comisionados de apremio.

Fray Ignacio: Le veo á usted influido por las malas doctrinas, señor Leonardo, y lo siento. ¡Dudar de la eficacia de las condenaciones de la Iglesia! Si usted leyese un libro del cardenal Belarmino, que le recomiendo, vería los terribles efectos de la excomunión mayor, *ipso facto incurrenda*. Cuenta el cardenal que habiendo faltado un anillo precioso al abad de un convento de monjes cistercienses, ordenó á toda la Comunidad que lo buscase, y como nadie pudiese encontrarle, fulminó excomunión sobre cuantos vivían en el monasterio. Entre éstos hallábase una urraca, la cual, llevada de la manía que estas aves tienen á esconderlo todo, había robado y escondido el anillo. El ave comenzó á enflaquecer; caíasele la pluma, visiblemente se iba muriendo poco á poco, de tal suerte que todos le tenían lástima. Hablando entonces de lo raro é inexplicable de aquel caso, ocurriósele a un monje la idea de si sería el ladrón el pájaro doméstico. Riéronse muchos de la ocurrencia; pero el abad, discreto, preocupado de la cosa, mandó vigilar á la urraca, y sorprendida ésta en un rincón del convento, pudieron allí encontrar la alhaja, oculta con otras varias, producto de su rapiña.

Leonardo: ¿De la rapiña de quién?

Fray Ignacio: Del pájaro.

Leonardo: ¡No estará mal pájaro el fraile que le ha denunciado!

Fray Ignacio: Hay otros casos todavía más sorprendentes, pero basta el citado para demostrar á cuánto se expone su sobrino si no se aviene á una total retracción de sus errores.

Leonardo: Se expone á secarse, cosa grave siempre que no se trate del retrato de María, que aun está fresco, y de mi capa, empapada en agua. Evitemos esta desgracia. Pero se me ocurre una duda.

Fray Ignacio: ¿Cuál?

Leonardo: ¿Puede esa retracción, abjuración ó como quiera que se llame, contribuir en algo á mejorar el estado de mi sobrino?

Fray Ignacio: ¡Oh, desde luego! La reconciliación con Dios trae aparejada siempre como primera consecuencia una gran tranquilidad de espíritu, la salud del alma.

Leonardo: Algo es eso, pero mientras no pueda contribuir á devolverle la salud del cuerpo...

Fray Ignacio: Abreviemos, porque los momentos urgen, y precisa atender á lo que es antes que todo. ¿Puedo pasar yo? (*Señalando al cuarto del enfermo, que está a la izquierda*)

> Leonardo: (*Después de reflexionar*) ¡No, señor! ¡De ninguna manera! Su proposición de usted podría impresionarle... y...
>
> Fray Ignacio: (*Con intención*) ¡Ya, ya! (*Aparte*) Éste obedece a la consigna de Satanás. (*Á Leonardo*) Volveré más tarde. (*Aparte*) Voltaire era Voltaire, y, sin embargo, según declaración del padre Bonet, parece que ha muerto como un santo. (*Vase por el fondo*) (*C*: 205-211).

É imposible non evocar coa lectura deste amplo fragmento, que é, non se esqueza, da propia pluma de Curros Enríquez como creador literario e non da mera responsabilidade do traductor, os avatares vividos en carne propia como víctima da persecución relixiosa que seguiu á publicación de *Aires de miña terra*. En efecto, os obstinados propósitos de Fray Ignacio para salvar da excomuñón, no transo da súa morte, ao pintor de ideas republicanas conduce sen esforzo a ter presente a conducta do bispo de Ourense, Cesáreo Rodríguez, que levou o poeta celanovés diante dos tribunais. O comportamento de tal autoridade eclesiástica non pouco tería que ver, como é fácil deducir, nesta escena de profundo anticlericalismo que Curros Enríquez, mesmo sen manipular o sentido ideolóxico orixinal de *A Morgadinha de Valflor*, decide incorporar sutilmente en *La Condesita*, como se tal escena estivese presente xa no drama portugués e el só se limitase a trasladala ao castelán. Moi fresca aínda a amargura daquel doloroso episodio biográfico, poucas voltas hai que dar para conxecturar que detrás das intervencións de Fray Ignacio no seu diálogo con Leonardo, expostas con trazos tan marcadamente desfavorables, está o recordo, en fin, da excomuñón do propio autor de *O divino sainete*.

Xa próximos ao remate, non vale de moito conxecturar qué podería supor no seu momento para Curros Enríquez a posta en escena de *La Condesita*, con seguridade case absoluta destinada ao éxito tendo en conta os precedentes propicios, perante o público portugués, de *A Morgadinha de Valflor*. O que cómpre facer é congratularse, polo contrario, de que o seu fillo Adelardo decidise exhumar na súa edición das obras completas este excelente producto traducido, ata daquela acantoado en calquera vello caixón. Amais dos aspectos descritos ao longo do presente traballo, iso debe ser así porque *La Condesita*, en conclusión, é un modelo que ilumina aquelas palabras do mesmo Curros Enríquez nas que o acto de traducir aparece definido con esta lucidez:

> Una traducción es un cambio de moneda. Al traducir a una lengua, como al penetrar en una nación, no debe exigírsenos la del país de donde procedemos, sino una equivalente. En este cambio sólo hay de sensible que tengamos que ofrecer en cobre lo que nos dan en oro (Curros Enríquez, 1883: 21-22).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

EDICIÓNS E TRADUCCIÓNS

Antero Quental (1894): *Zara, Edição Polyglota*, Lisboa, Imprensa Nacional. Hai unha 2ª ed., con introducción asinada por Joaquim de Araujo, publicada igualmente en Lisboa, pola Imprensa Nacional, en 1925.

Casares, Carlos, ed. (1979): Manuel Curros Enríquez, *Obras completas*, Madrid, Aguilar.

Chagas, Manuel Pinheiro (1869): *A Morgadinha de Valflor: drama em cinco actos*, Porto, Viúva Moré.

Cunha, Xavier da (1893): *Pretidão de amor*, Lisboa, Imprensa Nacional. *Endechas de Camões a Barbara Escrava seguidas da respectiva traducção em varias linguas e antecedidas de um preambulo.*

Curros Enríquez, Manuel (1892), *Aires de mi tierra*, Madrid - Valencia, Bernardo Rico - Francisco Sempere. Prólogo de Vicente Blasco Ibáñez. Trad.: Constantino Llombart.

-------------------- (1893): "Bárbara cautiva", en Xavier da Cunha, *Pretidão de amor*, Lisboa, Imprensa Nacional, pp. 304-306.

-------------------- (1908-12): *Obras completas*, Madrid, Suc. de Hernando. 6 vols.

García Ferreiro, Alberto (1890): "*A Bárbara Escrava* de Camões. Versão Gallega", *Circulo Camoniano*, Porto, 12, pp. 327-328; despois publicado en Xavier da Cunha, *Pretidão de amor*, Lisboa, Imprensa Nacional, 1893, pp. 299-302.

TEXTOS CRÍTICOS

Alonso Montero, Xesús (1964): "Traducciones de la poesía de Manuel Curros Enríquez", *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*, VII, 61-62, pp. 259-265.

--------------------- (1995): "Antero de Quental traducido polo poeta galego Manuel Curros Enríquez", *Revista de Guimarães*.

--------------------- (1996): "O idioma galego en edicións polilingües, quer como lingua orixe, quer como lingua termo (1787-1995)", *Viceversa*, 2, pp. 11-36.

Basnett-McGuire, Susan (1980, 1991): *Translation Studies*, London - New York, Routledge.

Blasco Ibánez, Vicente (1892): "Curros Enríquez y su libro", en Manuel Curros Enríquez, *Obras completas*, vol. V, Madrid, Suc. de Hernando, 1912, pp. 253-271; primeiro publicado en Manuel Curros Enríquez, *Aires de mi tierra*, Madrid - Valencia, Bernardo Rico - Francisco Sempere. Trad.: Constantino Llombart.

Carballo Calero, Ricardo (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*, 2ª ed., Vigo, Editorial Galaxia.

Carré Alvarellos, Luis (1953): *Manuel Curros Enríquez, sua vida e sua obra (Ensaio bio-bibliográfico)*, Buenos Aires, Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires.

Carv, Edmond (1960): "La traduction totale", *Babel*, 6, pp. 110-115.

Casares, Carlos (1980): *Curros Enríquez*, Vigo, Editorial Galaxia.

Curros Enríquez, Manuel (1883): "Prólogo", en *La lira lusitana*, *El Porvenir*, 28 abril-12 xuño; reproducido en Manuel Curros Enríquez, *Obras completas*, vol. V, Madrid, Suc. de Hernando, pp. 17-22.

--------------------- (1885): "*Caldo de grelos*, por Armada Teijeiro", *Tierra Gallega*, 89, 29 setembro.

Curros Vázquez, Adelardo (1910): "Notas", en Manuel Curros Enríquez, *Obras completas*, vol. III, Madrid, Suc. de Hernando, pp. 225-229.

-------------------- (1912): "Notas del Recopilador (*La Lira Lusitana*)", en Manuel Curros Enríquez, *Obras completas*, vol. V, Madrid, Suc. de Hernando, pp. 419-420.

Dasilva, Xosé Manuel (1999a): "Sobre a recepção do *Frei Luís de Sousa* em Espanha", en *Congresso Garrett: um romântico, um moderno* (Universidade de Coimbra, 3-5 de fevereiro de 1999). No prelo.

--------- (1999b): "Anticastelhanismo e sebastianismo nas traduções espanholas do *Frei Luís de Sousa*", *Veredas*, 3, I, 2000, pp. 117-126; presentado no *6º Congresso da AIL —Associação Internacional de Lusitanistas* (Rio de Janeiro, 8-13 de agosto de 1999).

--------- (2001): "Curros Enríquez traductor de Camões: as endechas *A Bárbara escrava* en galego". No prelo.

Dengler, Robert (1997): "Théâtre et traduction", *Lecciones de teoría y práctica de la traducción*, Málaga, Universidad de Málaga, pp. 65-76.

Ferenčik, J. (1970): "De la spécification de la traduction de l'oeuvre dramatique", *The Nature of Translation. Essays on the Theory and Practice of Literary Translation*, The Hague - Paris, Mouton, pp. 144-160.

Lapa, Manuel Rodrigues (1978): "Sobre a lira lusitana de Curros Enríquez", *Grial*, 60, pp. 165-169; despois reproducido en *Estudos Galego-Portugueses*, Lisboa, Sá da Costa Editora, 1979, pp. 103-110.

Martins, Ana Maria Almeida (1987): "Curros tradutor de Antero de Quental", en *Curros Enríquez. Crebar as liras*, Extra *A Nosa Terra, A Nosa Cultura*, 9, pp. 72-73.

Mounin, Georges (1969): "La traduction au théâtre", *Babel*, 14, pp. 7-11.

Santovo, Julio César (1989): "Traducciones y adaptaciones teatrales: ensayo de tipología", *Cuadernos de Teatro Clásico*, 4, pp. 95-112.

Stern, Irwin (1980): "Eça de Queirós *versus* Pinheiro Chagas", *Colóquio-Letras*, 55, pp. 72-75.

Vázquez Cuesta, Pilar (1968): "Sobre la lira lusitana de Curros Enríquez (Poemas perdidos y nuevamente hallados)", *Grial*, 20, pp. 149-161.

-------------------- (1974): "Curros, os escritores portugueses e o *Ultimatum*", *Grial*, 46, pp. 385-408.

-------------------- (1975): *A Espanha ante o "Ultimatum"*, Lisboa, Livros Horizonte.

-------------------- (1997): "Curros Enríquez traductor de Guerra Junqueiro", en Dieter Kremer, ed., *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, t. I, Vigo, Editorial Galaxia, pp. 299-308.

Vilanova, Alberto (1953): *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Buenos Aires, Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires.

OS GALEGOS CONTRA A CAUSA (UNHA LECTURA DE *PANIAGUA Y COMPAÑÍA. AGENCIA DE SANGRE*)

Ramiro Fonte
Instituto Castelao (Vigo)

Cos grandes autores da nosa literatura sucede un feito paradoxal. Por unha banda, non deixan de estar presentes na nosa vida literaria e cultural, pola outra, temos a impresión de que aínda están sen ler coa atención que as súas obras reclaman. A grande obra (creo que o dicía Adorno) sempre pode agardar, pero, ¿non estaremos agardando demasiado? Certo é que as grandes obras literarias son aquelas que nolo poñen máis difícil á hora de esgotar os seus contidos. Cada xeración adoita lelas dun xeito diferente: ás veces convérteas en campo da crítica; outras en estatuas. As estatuas corren o perigo de que algúns queiran baixalas da peaña. Hai movementos estéticos que, coma os primeiros instantes das revolucións, deixan as peañas baleiras. Cando falamos de Curros Enríquez, como cando falamos de Rosalía de Castro, estamos a falar dos necesarios referentes da nosa moderna tradición lírica, pero a estes referentes sucédelles o que ás estatuas dos parques das nosas cidades. Sabemos que están aí pero, cando pasamos á súa beira, xa non nos detemos a ollalas. O bo lector non debe ser, no fundamental, un contemplador de estatuas e si alguén que volve entusiasmarse pola verdade da escritura, e deste xeito debe atreverse a abrir a obra dos nosos grandes autores sen medo e sen prexuízos para dialogar con elas.

Correspóndeme a min, debido a un xogo de azares, deseñar un ámbito de reflexión onde poidamos incardinar a novela de Curros Enríquez *Paniagua y compañía. Agencia de sangre*. Debo indicar que duns anos a aquí sentín a necesidade de reler a obra de Curros e, cando me atopei con esta obriña curiosa, na edición das escollidas de Aguilar, a miña primeira sorpresa foi que nunca eu oíra falar dela a ninguén; a miña segunda sorpresa foi atopar expresadas moitas das ideas políticas de Curros cunha nitidez desconcertante. Lendo *Paniagua y compañía* atopei, con respecto a Curros, a proba de algo que sempre intuín. É infrecuente que un gran poeta escriba mala prosa, aínda que non ten por que escribir grandes novelas. Esta non é, seguramente, unha gran novela, aínda que si un texto interesantísimo para saber qué pensaba Curros de certos acontecementos da época, e atesoura fragmentos de estilo verdadeiramente bos. Isto levábame, ademais, a corroborar o feito de ser Curros (e aquí volve emparellarse con Rosalía) un escritor total, e que, como poeta moderno que foi, tocou case todos os xéneros. Poderiamos colixir que fixo un uso da poesía pero fixo tamén un uso da crítica, sexa esta poética ou política. Curros Enríquez foi un home dedicado por enteiro á escritura, e deste labor integral xorde a súa obra xornalística, teatral, novelística e poética. Por iso, para comprendermos con certa obxectividade a súa obra debemos relela en conxunto. Pode ser certo que seus os cumes sexan *Aires da miña terra* e *O divino sainete*, pero temos a obriga de xulgar as bases e, mesmamente, os arredores. A prosa que escriben os poetas debe ser considerada, dun xeito determinante, cando xulgamos as súas obras e, aínda máis, a súa poesía. Por pormos un exemplo recoñecido por todos, un dos ideoloxemas máis identificables en Curros, o anticlericalismo, atopa nesta novela moitas das súas razóns.

Pero *Paniagua y compañía* amósanos, ademais, a concepción do xénero novelístico de Curros. Situado na tradición realista, el quere escribir unha novela na que se fagan visibles os acontecementos de época. Trátase dunha novela que intenta fornecernos de materiais cos que poidamos reconstruír unha problemática social, política e ideolóxica. A novela devén en documento de cultura e pode servir como documento de primeira orde ós historiadores. Igual que a poesía se converte en filón filosófico para o ensaísta, unha novela como a de Curros é un bo filón para os historiadores. Podemos dicir, en principio, que estamos perante unha novela histórica ou unha historia novelada. Como novela histórica aprovéitase, como veremos, de materiais específicos da ficción; como historia novelada de materiais específicos do xornalista, do ideólogo, do libelista, podería ser dito tamén.

Chegados a este punto, debemos indicar que, ó abrir as páxinas de *Paniagua y compañía*, procedemos como se abrísemos a caixa de Pandora dun dos máis complexos trazos de época do XIX español, que é o carlismo. Sabido é que os historiadores non o teñen doado cando se enfrontan cun século tan inestable, con ese labirinto español do que falaba Brenan, e dentro deste, dun xeito especial, co carlismo e coas tres guerras que provocou. Case todos gardan ben as súas costas dicindo que é un fenómeno complexo. Non me corresponde a min internarme agora nese labirinto, porque non tería tempo de falar da novela, pero si acaso suxerir que aqueles que defenden hoxe, que son moitos, a actualidade do tema, estaría ben que lle botasen unha ollada ás opinións de Curros.

Como sabemos, Manuel Curros Enríquez, enviado pólo xornal madrileño *El Imparcial*, asiste como correspondente de guerra, a finais do 1875, á campaña do Norte. Son os episodios da terceira e última das guerras carlistas, digamos, históricas. Entreabramos a penas a porta do labirinto. Os partidarios de don Carlos, o autoproclamado, Carlos VII, o cuarto dos pretendentes, volveran á guerra en 1873. A Primeira República arrastrara ó seu campo ás forzas da reacción. Personaxes como Cándido Nocedal, galego de nación, por certo, ou o franciscano Manterola, hoxe perdidos entre as follas dos libros de historia. A camarilla de don Carlos, coa súa corte en Estella. O chamado Cuartel Real que se vai movendo polas vilas tomadas (O *Cuartel Real* é tamén o nome do xornal no que se proclaman as fazañas dos carlistas, como nos lembrará Curros). Un miniestado no norte con fábricas de armas e universidade. As xuntas da retagarda. Os conspiradores. Unha guerra moi literaria e, sobre todo e como todas as guerras civís, unha guerra cruel. Estes son trazos de época, que podemos rastrexar nos libros de historia e nas novelas e (o que é máis inquietante) en futuros acontecementos. A posición de Curros non pode estar máis clara. El ten de todo isto un coñecemento de primeira man. É un reporteiro de guerra, ó servicio dun dos bandos. Ó seguirmos as *Cartas do Norte* vémolo mover polos escenarios de guerra. Entra nas vilas vascas que caen en mans dos exércitos liberais. As cartas rematan en febreiro de 1876, que é cando Primo de Rivera reconquista Estella, e Carlos VII marcha cos moitos dos seus seguidores ó exilio. Alberto Vilanova refírese, así e todo, a un dramático suceso da biografía de Curros, sombrío como tantos outros: o poeta recibe un tiro dun oficial co que convivía, que está a piques de matalo.

As *Cartas do Norte* son, xa que logo, paralelas a *Paniagua y Compañía*. Delas proceden moitas das probas documentais que Curros emprega na súa novela, sobre todo, na segunda parte. Pensamos que hai que lelas conxuntamente. Son textos que se complementan. No fondo, quen as escribe, é un mesmo narrador. Nese mesmo escenario histórico move Curros os seus personaxes. É un escenario que el coñece ben porque estivo nos sitios e nas trincheiras, andou entre os soldados e entrou nos hospitais de sangue.

Esta terceira guerra carlista foi, xustamente, a que novelaron os grandes escritores en castelán que se moven nas coordenadas do modernismo e o 98. Aínda que só fose por iso, merece a pena considerar o antecedente de Curros. Non é infrecuente que un escritor novele a guerra dos pais ou dos avós. Temos o exemplo do que significou a Guerra Civil americana na novelística de Faulkner. A memoria herdada chega a converter a barbarie bélica en lenda. Como contrapunto, temos a literatura producida *in situ* como a que Jünger ou Graves, por citar ambos os bandos e dúas obras de primeira magnitude, fixeron na Primeira Guerra Mundial. Sería lóxico indicar que as novelas de Unamuno (*Paz en la guerra*), Baroja (ciclo de *Aviraneta*) ou Valle-Inclán (a triloxía da guerra carlista e *Sonata de Invierno*) terían máis que ver coa primeira posibilidade; a de Curros entraría doadamente nese xénero da novela na guerra. *Paniagua y compañía* fala duns acontecementos que presenciou o autor, cando as cousas estaban aínda moi próximas; as feridas non cicatrizaran de todo nin o sangue secara aínda.

A segunda metade da década de 1870 é a das máis fructíferas da biografía literaria de Curros. Nela escribe *Aires da miña terra* e tamén *Paniagua y compañía. Agencia de sangre*. A novela publícase en folletín no xornal coruñés *El telegrama*, en 1877 e, con posterioridade, pasa ó tomo 4° das completas de Hernando, facendo volume, conxuntamente, con *El último papel*, *Hijos ilustres* *de Galicia* e *Artículos escogidos*. É interesante reparar no subtítulo que lle pon Curros, quen data a novela en Madrid, en 1877. *Memorias de un corresponsal periodístico*. Podemos pensar, xa que logo, que a súa intencionalidade é compoñer un texto moi semellante ás cartas, un libro de xornalista que, ó mesmo tempo, se aproveita dos materiais da ficción, supoñemos que para gañar en verosimilitude ou para conmover ó lector.

A fidelidade a unha época e a uns acontecementos, a ollada da testemuña, a mesma precisión do reporteiro, fican inscritas na primeira liña, no arranque da narración, dun xeito decisivo. "Habían sonado las nueve de la noche del 31 de julio de 1875", que nos sitúa nuns meses antes da partida do propio Curros para as frontes de guerra. O espazo non pode estar mellor escollido para os propósitos do autor: o porto da Coruña, nunha tarde de verán, nesta capital que parece allea ós acontecementos bélicos. Con respecto a isto, refire Alberto Vilanova unha opinión de Linares Rivas, para quen o ambiente local vén imposto polo feito de publicarse a novela na Coruña. Sen embargo, ó noso xuízo, parécenos un acerto a escolla deste espazo narrativo que, ademais, é moi coherente cos presupostos ideolóxicos da novela. Curros elixe o marco dunha paisaxe urbana e dunha cidade que é, supón el, un símbolo do liberalismo. O noso poeta non é descoñecedor da tradición liberal coruñesa, alimentada no século XIX, entre outras, polas figuras de Porlier, Espoz y Mina e a muller deste, Juana de Vega, que mantivera un salón liberal e a quen está dedicado, pensamos que con clara intención política, o *Album de la caridad*. Diría máis: isto chega a ser premonitorio, porque el, o mesmo Curros, acabará constituíndose, con posterioridade, nun emblema para o liberalismo coruñés.

A carlistada en Galicia foi, como sabemos, tema literario das obras de Emilia Pardo Bazán e, posteriormente, de Otero Pedrayo, pero aparecía desenvolvido no ámbito dunha Galicia rural, nesa Galicia do Antigo Réxime na que andaban envoltos, nesa mesma causa, os fidalgos, os cregos e as partidas. A paisaxe que nos propón Curros é, atreveríame a dicilo desde unha concepción baudeleriana, máis moderna pero tamén máis política. Paniagua, o verdadeiro protagonista da novela, é un conspirador que se cobre coa máscara do anonimato que lle ofrece a multitude para proceder sen deixar rastro. Nesta Coruña liberal, un tanto despreocupada, Curros crea os baixos fondos do carlismo, no que se moven os dous axentes secretos (a expresión é súa). Por momentos parece que imos entrar nunha novela de detectives, como se Curros xa estivese pensando na literatura de Poe ou de Baudelaire.

Dous personaxes abren a obra: Juan, un mozo mariñeiro, e don Ambrosio Paniagua, o recrutador de soldados para a causa. Esa noite Juan debe embarcar para o País Vasco. A necesidade económica e os engados de Paniagua, o recrutador, como logo saberemos, empúrrano á aventura da guerra.

Os dous axentes secretos, recrutadores de soldados en Galicia para a causa, por mandato directo de don Carlos, son Ambrosio Paniagua e o *Páter*. Os retratos que deles fai o autor non poden ser máis desapiadados. Son dous verdadeiros malvados de novela. O primeiro é un arquetipo de virachaquetas, de home que sobrevive ós acontecementos, de persoa sen ideais. Este fora, anteriormente, un militar liberal. O vicio do xogo levouno ó bando carlista, no que tivera doado o ascenso a tenente coronel. O *Páter*, un escolapio exclaustrado (Curros proxecta nel dunha maneira esaxerada o seu anticlericalismo), está tamén descrito coas cores que definen as máis baixas conductas. Quizais o trazo máis extremo do seu carácter é que se trata dun pedófilo. Ambos os dous dispoñen a beneficio propio dos fondos de diñeiro que lles envían. Creo que poucas veces os nosos escritores teñen creado semellante parella de malvados. Curros sérvese dela dun xeito moi pedagóxico para exemplificar esas dúas figuras arquetípicas do carlismo: o militar e o crego. O *Páter* poderiamos comparalo con outros personaxes, reais ou imaxinarios, que tiveron o seu correlato na literatura de temática carlista, entre eles o cura Santa Cruz ou ese exclaustrado de Oseira, Frei Ambrosio, que aparece en *Sonata de Invierno*. Non me resisto a citar aquí a curiosa e sorprendente serie de "Sonetos Vascos" do gran poeta modernista uruguaio Herrera y Reissig. Un deles titúlase xustamente "El jefe negro" e remata con este alexandrino que define maxistralmente esta confraría de cregos guerreiros: "Y la mano que mata es la mano que absuelve".

Opostos á parella dos axentes secretos carlistas están as que podemos considerar as víctimas da historia: esa familia humilde de mariñeiros, os Comba, que viven cabo deles en Riazor. Todo o que ós Comba lles sucede conforma un verdadeiro melodrama. O pai, Ignacio, está enfermo de cáncer, ten os membros eivados e vive da esmola. O seu fillo Lucas está na guerra, loitando no bando liberal, a Juan xa o coñecemos (vai ó bando carlista, recrutado por Paniagua), e a súa filla María, unha nena, está a piques de caer nas mans do *Páter*. Alén de todas estas desgracias, o que nos interesa da familia é que nela vai exemplificar o autor a traxedia da guerra civil. Eles (o pobo baixo) son os perdedores e, como tales, a ollada de Curros é solidaria con respecto a eles.

Certamente, as concepcións ideolóxicas de Curros poden resultar reduccionistas e unilaterais, pero temos que pensar que é unha desas novelas de guerra, na que o autor opta por un dos bandos. Curros é un liberal que se enfronta ó carlismo coas armas do escritor, pero tamén coas armas da propaganda. É unha novela ata certo punto desaxeitada, nela cabe todo: a ficción, a propaganda, a reportaxe, pero é un texto moi interesante para comprobar as poderosas conviccións de Curros sobre o tema. É unha novela na que loitan os homes, pero tamén loitan as ideas. Son moi significativas unhas palabras do propio don Carlos, que aparece como personaxe da obra, cando decide enviar a Ambrosio Paniagua e o *Páter* a Galicia para recrutaren soldados:

> Galicia, a pesar de cuanto se diga, es un país eminentemente liberal. El espírito moderno revolucionario vive entre aquellas montañas, como la salamandra en el fondo del lago tranquilo. Es necesario extirpar este monstruo: es necesario sorprenderle en su guarida y asesinarlo a traición.

E o narrador omnisciente, ó que se lle notan moito as ideas do propio Curros, porque, a fin de contas, el tamén é o personaxe reporteiro, dirá:

> (Aquellas proclamas...) donde no sólo se condenaba irrevocablemente la ciencia moderna, la libertad y el progreso de las naciones sino que se llamaba al arma y se izaba el estandarte de la guerra, como si se tratase de una nueva Cruzada.

O anticarlismo de Curros é absoluto. Son condenables as ideas e as persoas que as sustentan. No fondo, nin Paniagua nin o *Páter* se moven por ideas senón por vicios e por cartos. Acaban traizoándose entre eles polos fondos que manexan. Nada máis lonxe desa defensa da tradición por estética que Valle-Inclán realiza en *Sonata de Invierno* (de todo o que relín paréceme o gran texto de temática carlista), que merece ser citada pola súa fermosura e non sei se polo seu cinismo histórico, aínda que ben sabemos que, cando Valle escribe isto, o carlismo ten a auréola poética das guerras perdidas. Bradomín confésalle a Frei Ambrosio que se alegraría de que non triunfase a causa:

> Y era verdad. Yo hallé siempre más bella la majestad caída que sentada en el trono, y fui defensor de la tradición por estética. El carlismo tiene para mí el encanto solemne de las grandes catedrales, y aun en los tiempos de la guerra, me hubiera contentado con que lo declarasen monumento nacional.

Pero mentres Valle-Inclán move a Xavier Bradomín polos meses finais da Corte de Estella, entre os seus amores, don Carlos, os militares e os cregos, Curros sitúa os seus personaxes nas trincheiras da guerra, e así a segunda parte de *Paniagua y compañía* desenvólvese nas liñas da fronte. Como xa dixemos, esta parte da novela aproveita os mesmos materiais das *Cartas del Norte*. Nun momento di o narrador: "Nosotros que en la última campaña hemos representado en el Norte a *El Imparcial*". A cidade liberal (A Coruña) oponse á paisaxe absolutista da guerra (o País Vasco) como dous escenarios antitéticos. Isto, como levamos suxerindo, conforma unha das claves ideolóxicas do texto. "El absolutismo no se comprende hoy en ninguna parte y se comprende allí". E estoutro fragmento, moi significativo:

> El territorio vasco tiene en sus montañas un tesoro, ese tesoro que nosotros llamamos el cadáver del pasado; tiene privilegios, tiene fueros.
>
> La raza euscara, su hija, tiene también una consigna: la consigna de guardar ese cadáver.

Nese territorio hostil e accidentado Curros move os seus personaxes de ficción e, ó mesmo tempo, faino obxecto das súas ideas. Os episodios determinantes de novela suceden en Guetaria e Zarautz, dous dos lugares que visitou como reporteiro de guerra. En Guetaria resiste o cerco dos carlistas o batallón de Mondoñedo. Aquí están eses galegos contra a causa que nos serven de título aproximativo deste traballo. Un dos propósitos de Curros é, xustamente, a lembranza das súas fazañas. Entre os soldados atópase Lucas Comba. A Zarautz chega enviado, despois duns meses de preparación como artilleiro, o seu irmán Juan. A Curros interésalle trasladar ó lector, do xeito máis directo e eficaz, a crueldade da guerra civil, o vello pecado cainita: o irmán que mata ó seu irmán. Na primeira acción de guerra, Juan Comba mata cunha bala de canón ó seu irmán Lucas. Logo de decatarse do que fixera, entolece. Alí chega tamén o seu pai moribundo e a súa irmá.

Dous novos personaxes cumpren a función de sinalarnos as diferencias entre os guerreiros dos dous bandos. O tenente Próspero Cirujeda, que é quen lle manda a Juan disparar contra as posicións de Guetaria, descrito deste xeito por Curros: "hombre de setenta años, absolutista predestinado que, después de una campaña realista con Fernando VII, carlista con Carlos V, miguelista con don Miguel de Portugal y pontificial con los zuavos de Pío IX". O outro é un personaxe histórico, o brigadier Mariné: "hijo de un héroe de guerra de la Independencia; hermano de un mártir cuya sangre se ofreció en holocausto por la libertad de nuestra patria en el calvario de Carral". Trátase, como é de ver, de establecer un antagonismo (como sucede no conxunto da novela) entre os heroes negativos e os heroes positivos.

Por unha banda, os acontecementos que concirnen á familia Comba acaban convertendo a novela nun folletín lacrimóxeno;

pola outra, a través de Mariné asistimos ó esborrallamento definitivo da loita dos carlista e ó final da guerra, como se estivesemos lendo un libro de historia ou unha reportaxe de xornal.

Interésanos facer aquí mención a estes meses finais da terceira guerra carlista desde o punto de vista dun escritor que presenciou os acontecementos desde o outro bando; quizais así poidamos buscarlle un contrapunto ó texto de Curros. Trátase de alguén que tamén asistiu a semellantes episodios de guerra, que escribiu as súas reportaxes e que deu testemuño, pero desde o bando dos carlistas. Refírome a un escritor hoxe case esquecido, Julio Nombela, que tivo moito éxito no XIX e que gañou moitos cartos coa literatura. Nombela, que foi un escritor e un político da causa nesta terceira guerra carlista, escribiu unha novela titulada *Detrás de las trincheras*. É interesantísimo o seu monumental libro de memorias *Impresiones y recuerdos*, no que retrata a vida social, política e literaria da segunda metade do XIX e que, en certo senso, cumpre unha función semellante á de Cansinos Asséns coa súa *Novela de un literato*, que é un dos mellores espellos que un coñece da vida literaria española do primeiro tercio do século XX. Nas memorias de Nombela atopamos un material de primeira man sobre cómo estaban organizadas as xuntas carlistas (el mesmo formou parte da xunta de Madrid), das batallas das frontes e dos sitios no País Vasco e, aínda máis, do mundo de intrigas que se movía arredor da Corte de don Carlos, da que el chega a ser figura destacada. E tamén debuxa a mesma crueldade da guerra, contemplada desde o outro bando:

> En las postrimerías de la primavera de 1874 tomó la guerra un aspecto terrible; los combates eran frecuentes y encarnizados, los enemigos no se daban cuartel, los puertos del Cantábrico eran bombardeados a menudo; la muerte del marqués del Duero, general en jefe del ejército republicano, acaecida en el campo de batalla, consternó al gobierno, pero aumentó su odio al carlismo; arreció la lucha en Cataluña, el Centro y el país vascongado, se multiplicaron con verdadero ensañamiento las persecuciones de los liberales a los que simpatizaban con la causa de don Carlos, de éstos a los pacíficos habitantes de las poblaciones en donde dominaban y deseaban,

> aunque platónicamente, el triunfo del gobierno constituido. Una verdadera y furiosa locura se apoderó de unos y otros.

A lectura de *Paniagua y compañía* en futuros estudios obrigaranos a facer comparacións coa literatura de combate, producida a favor e en contra desta guerra, desde o bando do liberalismo ou desde o bando do absolutismo. No fondo, como sabemos, toda a loita política e poética de Curros, as súas armas e as súas letras, proclamou a defensa do romanticismo liberal fronte ó absolutismo.

Debo dicir que a min me serviu para volver achegarme a certos textos. Sempre se di que na literatura española e, aínda menos na galega, non existe, a diferencia doutras, a tradición memorialística, pero o certo é que, cando nos convertemos en cazadores de libros semiesquecidos, atopamos algúns libros de memorias de verdadeiro interese. E así como as memorias de Nombela e as cartas e a novela de Curros nos permiten reconstruír a memoria dunha guerra civil cruel que non debía repetirse e que, sen embargo, se repetiría (a historia é tan traizoeira que os carlistas si que gañaron a Guerra Civil do 36 e lograron entrar, o que non conseguiran, na cidade liberal). Esa cidade liberal de Curros (A Coruña) podemos comprendela noutro libro que non me resisto a reivindicar: as memorias de Juana de Vega, Condesa de Espoz y Mina.

Todo poeta epocal, que escribe a súa palabra no seu tempo (e Curros foino), intenta reconstruír e dar en herdo ás xeracións futuras algo que pode ser definido como memoria colectiva, salvando as cousas do esquecemento.

A novela de Curros remata cun colofón inquietante. O *Páter* e Paniagua atópanse en Madrid, unha vez que finalizou a guerra. Os dous malvados sobreviven ós acontecementos. O *Páter* é agora un cóengo rico, de poderosas influencias e, gracias a el, Ambrosio Paniagua ve recoñecido o grao de tenente coronel. Quero rematar cunha última reflexión: comparemos o destino de Paniagua cun dos personaxes principais desta obra, que é o propio Curros Enríquez erixido en narrador. A peor das ironías da historia dentro do labirinto español fai que Ambrosio Paniagua se acomode á nova situación, e marche a Cuba como tenente coronel. Moi poucos anos despois da publicación desta novela, as gadoupas do absolutismo inquisitorial caen sobre a obra de Curros. El díxoo mellor ca nós. "Ai do que leva na fronte unha estrela". Aquí comeza, pois, o escepticismo histórico. Eis o destino tráxico dos nosos liberais. Sempre perden os mesmos. Polo que a este relator concirne, perdoádelle o ton decididamente decimonónico destas palabras. Pero disto se trataba. Dúas licencias finais, inquietantes coma as nubes negras: Walter Benjamin aprendeunos que nos documentos de cultura do século XIX estaba xa escrita a barbarie do século XX. Unha das máis importantes sinfonías creadas no século XX, a 7ª de Shostakovich, escríbea o seu autor en pleno sitio de Leningrado.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Curros Enríquez, Manuel, *Obras escogidas*, Ed. Aguilar, Madrid, 1956.

Valle-Inclán, Ramón, *Sonata de Otoño. Sonata de Invierno*, Colección Austral, Madrid, 2001.

Nombela, Julio, *Impresiones y recuerdos*, Ed. Tebas, Madrid, 1976.

Carr, Raymond, *España 1808-1939*, Ed. Ariel, Barcelona, 1970.

Vilanova Rodríguez, Alberto, *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*, Ediciones Galicia, Buenos Aires, 1953.

CURROS ENRÍQUEZ E O TEATRO. DESDE AUTOS SIMBÓLICOS ATA ZARZUELAS DE SALÓN

Inmaculada López Silva

O traballo que nos propomos realizar non pretende máis que iniciar unha liña de reflexión verbo dunha sección da obra de Curros Enríquez que ata agora permaneceu desatendida: o teatro. En efecto, a faceta teatral de Manuel Curros Enríquez ficou escurecida polo seu talento poético e pola súa actividade xornalística a fins do século XIX. Sen embargo, pode resultar un exercicio de interese e de xustiza histórica a análise das obras teatrais emanadas da súa pluma, textos que, cando menos, constitúen unha base de reflexión e comparación que ilumina aspectos da súa obra e do seu tempo.

Son tres os textos dramáticos escritos polo autor que nos ocupa, todos eles en castelán, e dos cales os dous primeiros chegaron a ser representados: *El dos de mayo de 1808* (1874), *El Padre Feijoo* (1880) e *El último papel* (1892-1893). Tamén en teatro Curros exerceu como traductor, pasando para o castelán a obra *A Morgadinha de Valflor*, do portugués Manuel Joaquim Pinheiro Chagas, texto que titula *La Condesita*. Benito Varela Jácome, na súa introducción á edición de *Aires da miña terra*, sinala *El maestre de Santiago* como unha das incursións teatrais de Curros Enríquez. Supoñemos que esta consideración é un lapso do crítico, pois cunha estructura evidentemente romancesca, os sectores aparentemente teatrais (fragmentos en que a intervención de cada personaxe se sinala co seu nome anteposto) desta "Lenda" son anecdóticos e, na miña opinión, responden máis ben a unha estructura de diálogo ca a unha estructura propiamente dramática.

Na nosa análise centrarémonos nos tres textos de autoría integramente orixinal, aínda que nos referiremos tamén á obra traducida debido ao que esta ten de adaptación, relectura e variación do texto portugués. Trataremos de contextualizar as características dos textos teatrais de Curros Enríquez desde a perspectiva dos canons teatrais e escénicos do seu tempo e en relación coas constantes propias da súa obra. Veremos así como tanto o sentimento liberal-progresista propio do autor coma as nocións de alteridade e de ironía están presentes nos seus textos dramáticos do mesmo xeito que o están na súa poesía e, en xeral, na maior parte das actividades desenvolvidas ao longo da súa vida.

AS ANSIAS TEATRAIS DE CURROS. A (IN)FORTUNA DO TEATRO GALEGO A FINS DO XIX

Ten razón Alberto Vilanova cando indica que "Siempre tuvo Curros cierta vocación para el teatro" (Vilanova, 1953: 161). O biógrafo dá de cheo na cerna da cuestión ao sinalarlle esa inclinación, un proído que foi reaparecendo periodicamente ao longo da súa vida e que se traduciu, como acabamos de ver, en tres obras propias e unha traducción. Agora ben, ese apego especial de Curros cara ao xénero dramático amósasenos desde a actualidade como unha das contas pendentes da súa producción literaria, unha conta que, conscientemente, tentou saldar desde a mocidade ata a madurez. Quizais era consciente Curros de que o seu verdadeiro talento literario non estaba neste xénero, senón na poesía, pero nunca renunciou a algunhas incursións na arte de Talía. Para comprendermos esta teima, non só debemos ter en conta o desexo persoal ou a inspiración propia de Curros Enríquez, senón que debemos atender tamén ao estatuto do xénero a fins do XIX. No sistema literario español, o teatro foi o xénero canónico ata ben entrado o século XX, e as súas diversas modalidades gozaban dunha visibilidade e atención pública, crítica e receptiva que na actualidade, en boa medida, lle foi transferida á novela. Neste contexto, non é de estrañar que Curros Enríquez fixese os seus intentos no drama, coma case todos os autores da época (v.g. o seu admirado Zorrilla), que combinaban a dedicación á poesía co traballo teatral. Engadamos a isto outra cuestión curiosa e interesante que demostra que o teatro era un xénero sempre presente nas ansias literarias de Curros Enríquez: en 1888, xa asentado e consagrado dentro dun balbuciente sistema literario galego, o autor non se resiste a titular a que quizais é unha das máis xeniais obras tiradas do seu enxeño coa referencia a unha modalidade dramática: ¿non dá que pensar o título *Divino Sainete* xa máis alá da referencia intertextual á obra de Dante?; ¿que leva a Curros a denominar como "sainete" un texto indubidabelmente poético ou, cando menos, non dramático?

Son probas, na miña opinión, de que esa "vocación", sinalada por Alberto Vilanova, ou a inclinación cara ao teatro de Curros Enríquez non é gratuíta nin responde a eventuais divertimentos. Hai unha tentativa considerábel se se ten en conta que unha das súas primeiras produccións, *El dos de mayo de 1808*, é teatral, coma un dos principais éxitos da súa carreira literaria: *El Padre Feijoo*. O teatro, logo, estivo sempre presente na producción literaria de Manuel Curros Enríquez, quizais non por volume de producción, pero si como modalidade recorrente que non só axuda a comprender a problemática relación do autor co sistema literario no que se inscribía, senón tamén as características éticas e estéticas da súa obra como conxunto. Pensemos que Curros, xa a fins do XIX, se situaba na comprometida liña que separa a producción en galego da producción en castelán. Malia que comeza a súa andaina intelectual como autor castelán (producción que nunca chega a abandonar plenamente), tamén é verdade que se dá unha reconsideración propia debido ao seu achegamento ideolóxico e físico aos círculos rexionalistas (Rodríguez, 1995) e a súa automática consagración como poeta galego.

Nunha Galicia decimonónica na que a intelectualidade (non esquezamos o reducido, mesmo elitista, dos grupos en acción no Rexurdimento) estaba en pleno proceso de construcción identitaria e cultural, Curros como poeta civil, galego, achegado ás masas populares, axiña adquire un plus simbólico importante ao abeiro dunha literatura que comezaba a (querer) acadar cotas de autonomía respecto do seu teito e referente fundamental, a cultura castelá, a través da reivindicación lingüística (Hermida, 1992: 85-87). A este respecto indica Laura Tato unha cuestión que ilumina a situación do teatro neste período do Rexurdimento rexionalista (Tato Fontaíña, 1999: 23-24):

> A falta de interese polo teatro dos denominados por Carme Hermida "precursores da normalización" está directamente vinculada á súa despreocupación pola recuperación do nivel oral da lingua. As súas preocupacións estaban centradas na recuperación da escrita, na creación dun rexistro culto e literario que neutralizase as acusacións de rudeza e incultura [...] O sector social que toma conciencia do proceso asimilista en que está mergullada Galiza reaxe reivindicándoa culturalmente, crea unha literatura que vai dirixida, non ás clases populares, senón ás xentes cultas, para conseguiren a súa identificación co país. De aí que non valorase ese teatro popular galego destinado ao divertimento do pobo, e que só apareza a literatura dramática cando se sente a necesidade dun teatro culto e cando xa as obras poéticas de Rosalía, Pondal e Curros demostraran a validez da lingua para o rexistro literario.

De certo, aínda habería que agardar ata a época Nós para que xurdise unha concepción comprometida e coherente (na teoría e na práctica dos propios axentes) da literatura galega como autónoma e non subsidiaria do sistema literario español. Entendendo a cuestión desde un punto de vista sistémico, coido que é significativa a "necesidade" de ter algún tipo de triunfo na lingua de Madrid (a cidade como referente tamén é abondo simbólica) que sentiron os autores do noso Rexurdimento (pensemos nunha Rosalía que só escribiu en galego páxinas poéticas, elaborando unha interesante narrativa en castelán, ou nun Murguía que realizaba os seus ensaios, aínda de tema galego, en castelán). Respecto do teatro, a mínima producción galega semella ser abondo elocuente e descritiva dun estado de cousas. Novamente é Laura Tato quen nos sitúa dunha maneira realista no contexto (Tato Fontaíña, 1999: 42):

> [...] se consideramos os froitos obtidos polo teatro rexionalista en Galiza durante o século XIX, os resultados non eran demasiado alentadores. Contamos con catro dramas históricos, tres dramas sentimentais e o título dunha comedia. A valoración de Euxenio Carré non podía ser moi positiva xa que o mellor desta produción (*Mari Castaña*, de Emilio Álvarez Giménez) non o chegou a coñecer. [...] De certo, o teatro dos rexionalistas non soubo, ou non puido,

> chegar ao público. Uns porque crearon un teatro diglósico que, baseado en ridiculizar o galego e os galegos, non podía ser aceptado pola sociedade vítima do escarnio. Outros, porque nas súas arelas de crear un teatro culto esqueceron arraigalo na realidade social do público a quen ía dirixido e, prescindindo da lección de Rosalía, alleáronse totalmente da única tradición coa que contaban: a popular e oral.

Tendo isto en conta, non parece estraño que Curros Enríquez, esencialmente poeta no marco do uso literario do galego, non vencellase a súa produción teatral á lingua que empregaba para a lírica. Alén de manifestacións de carácter popular, os textos teatrais estaban reducidos á dramática cifra indicada por Laura Tato: *A Casamenteira*, de Benito Fandiño (escrita en 1812 pero publicada en 1849), *A fonte do xuramento*, de Francisco María de la Iglesia (1882), *Mari Castaña*, de Álvarez Giménez (1884), *A horfa de San Lourenzo*, de Roxelio Civeira; ou as obras de Galo Salinas *A torre de Peito Burdelo* (1891) e *¡Filla!* (1892). Ademais hai un par de datos que, coido, resultan significativos para comprender a situación do teatro no proceso de recuperación no Rexurdimento. En primeiro lugar, a constatábel existencia dunha serie de obras bilingües (ou máis ben diglósicas) revela unha concepción esencialmente realista –verosimilista– da posta en escena. A contemporaneidade *hic et nunc* (Kowzan, 1997: 143) do espectáculo teatral e a decodificación dos seus signos como constructos "as if" (Elam, 1980: 102) parecen conducir a que a relación discurso lingüístico-realidade nesta modalidade artística sexa esixida como máis verista. Se na sociedade en que este teatro se inscribía había un perceptíbel conflicto lingüístico, un teatro que pretendese triunfar dun xeito máis ou menos realista e popular nesa sociedade debería reflectir ese conflicto, e de aí a lóxica existencia de obras bilingües. Isto, evidentemente, puido contribuír á mínima presencia de teatro integramente elaborado en galego ata entrado o século XX, cando a consciencia recuperadora e prestixiadora da lingua estaba moito máis asentada e, xa que logo, vencellada a un discurso político moi concreto.

En relación con isto, tamén, pensemos que o último drama de Curros Enríquez, *El último papel* (1893-1894), foi publicado cando aínda non se creara unha mínima infraestructura teatral galega que comezaría (con intentos sucesivos que practicamente chegan á actualidade) no 1903, coa creación da Escola Rexional de Declamación. Tampouco se publicara o primeiro escrito teórico coñecido sobre o noso teatro, a *Memoria acerca de la dramática gallega. Causas de su poco desarrollo e influencia que en el mismo puede tener el regionalismo*, de Galo Salinas (1896). O texto resulta elocuente se temos en conta que indica que é a carencia de actores a que impide o desenvolvemento do teatro galego, alén do pouco uso da lingua autóctona, cuestión paradoxal, porque, como indica Laura Tato, todas as sociedades recreativas contaban cun cadro de declamación, co que parecían sobrar os actores amadores (Tato Fontaíña, 1999: 41).

Con eses intentos mínimos contemporáneos e sen unha garantía de publicación nin representación asegurada, semella comprensíbel que Curros non entrase polos camiños do teatro en galego. Quizais a confluencia de todas estas condicións contextuais cun desexo de Curros por achegarse ao centro do sistema literario español a través do teatro explique as características estéticas e lingüísticas dos seus textos dramáticos.

Ao falar Galo Salinas[1] da falta de actores profesionais dános unha clave que, cando menos, non parece un despropósito: na miña opinión unha das cuestións está na consciencia dunha falta de profesionalización no teatro galego facilmente constatábel (pensemos en que as primeiras compañías verdadeiramente profesionais en sentido moderno son dos anos 70 do XX). Esta característica explica que moitos autores procurasen a vía segura de publicación e a posibilidade de representación con atención crítica e público asegurado pola vía do sistema teatral español, xa que nin a tradición teatral nin a infraestructura material galega permitían ese tipo de seguridades. Esta cuestión contribuíu, sen dúbida, a excluír o teatro galego dos xéneros de recuperación cultural e identitaria durante o Rexurdimento, condicionando a decisión dos autores. Curros Enríquez, desde logo inmerso neste estado de cousas, optou, sexa consciente ou inconscientemente, por canalizar as súas ansias dramáticas a través do teatro en español.

---

[1] E pensemos que Curros Enríquez coñecía sen dúbida a Galo Salinas, colega na profesión xornalística, a quen dedica, por exemplo, o poema "En el álbum de mi bien querido amigo Galo Salinas Rodríguez" (Curros Enríquez, 1979: 402).

En resumo, podemos indicar que o proto-sistema literario galego que rexorde no XIX tiña como característica unha autolimitación xenérica (a poesía, esencialmente), editorial, crítica e, sobre todo, lingüística. Neste contexto, non é de estrañar que a vontade teatral de Curros Enríquez atopase unha vía de expresión na lingua castelá (evidentemente, prescrita polas características do sistema literario no que se achaba), en primeiro lugar, porque esa era a lingua principal do teatro en Galicia e, en segundo lugar, porque o xénero dramático era unha das vías de canonización dun escritor a fins do século XIX no sistema literario español.

MOCIDADE, ÉXITO E DESILUSIÓN NA DRAMÁTICA DE CURROS

Tendo en conta estas circunstancias contextuais, entenderemos mellor, xa que logo, as características dos propios textos dramáticos de Curros Enríquez e, sobre todo, a sorte –ás veces adversa– que experimentaron.

A primeira obra a carón do fervor liberal

El dos de mayo de 1808 foi publicada cando Curros tiña só arredor de vintetrés anos. Leva o subtítulo de "Loa original y en verso" e está asinada por D. Leopoldo Vázquez e D. Manuel Curros[2]. A cuberta da edición impresa, de 1874, indica que a obra foi "Representada por primera vez con extraordinario éxito en el teatro de Novedades el día 2 de mayo de 1874". A circunstancia histórica en que se inscribe esta obra non debe pasar desapercibida. Publicada en plena guerra carlista, o antecedente histórico inmediatamente previo semella revelador: o 11 de febreiro de 1873 a Asemblea Nacional proclamou a República en España, estado que caía preto dun ano despois, o 3 de xaneiro de 1874. Contando con isto, non semella gratuíto o ton de exaltación patriótica, libertaria e progresista en que se erixe este primeiro drama do autor, que pode ser relacionado con poemas da mesma época como "La guerra civil"[3] ou "Tributo de sangre"[4], e mesmo coa novela *Paniagua y compañía*, folletín publicado en *El Telegrama* ao longo de 1878.

---

[2] Leopoldo Vázquez era o cuñado de Curros.

Xa Carballo Calero sitúa eses dous poemas nunha etapa temperá de ton marcadamente liberal de Curros Enríquez, e sinala, ademais, que gracias a eles (especialmente o segundo) adquiriu certo recoñecemento nos círculos intelectuais da capital española, recoñecemento que mesmo lle abriu portas laborais (Carballo Calero, 1981: 346).

En efecto, se comparamos os dous poemas e a peza teatral, atoparemos semellanzas interesantes no relativo á concepción ideolóxica de España, especialmente entendendo o Estado nun sentido unitario e democrático enfrontado ao outro, o estranxeiro. En "La guerra civil" hai unha referencia á etapa de ocupación francesa e ao propio Napoleón[5] que lembra moi de preto os presupostos en que se basea *El dos de mayo de 1808*, e en "Tributo de sangre" o eu lírico establece un diálogo coa liberdade que recorda a algúns parlamentos do personaxe de España na obra dramática[6]. Nesta última, de feito, o Anxo Tutelar lembra as fazañas históricas levadas a cabo polos exércitos españois ao longo da Historia

---

[3] Escrito, tamén en 1874 e publicado o mesmo ano, no xornal *El Imparcial*, o 3 do VII.

[4] O poema está datado co 29-V-1872. Publicado por primeira vez en *La Ilustración Republicana y Federal* o 8-VI-1872.

[5] "[...] / ¿O es, acaso, que el águila de Jena / quiere, torpe, burlar la bravura / del león español, cuya melena / al erizarse ayer le dio pavura / burlando así su imbécil arrogancia? / ¡Oh, no! Sagunto fue..., pasó Numancia, / y el águila orgullosa / de muerte herida en nuestro suelo, llena / la amargura cruel, plegó sus alas / y rodó moribunda y temblorosa / sobre el pardo peñón de Santa Elena. / ¡Ya no es del extranjero, / ¡oh, españoles!, la sangre generosa / que hoy mancha vuestro acero! / Los que ayer con vosotros pelearon / y en vuestras propias filas confundidos / '¡Independencia y libertad!', gritaron / triunfantes o vencidos / [...] / esos (¡ai, cuánta mengua!) / son los que sacrifica vuestra mano. [...]".

[6] "[...] / Tú no puedes prestar tu faz hermosa / a burlar del tirano maldecido, / ni mal torpe reptil aborrecido / arrastrarte de un déspota a los pies. / Tú no puedes hollar los santos fueros / de la humana razón y la justicia, / ni apadrinar el crimen, la impudicia / que se cierne de España en el pavés / [...]".

(Roma, Pavía, Otumba, Lepanto, Trafalgar) do mesmo xeito que o fai a voz lírica de "La guerra civil" e o ton nostálxico explicítase ao referirse a elas como un "muerto esplendor", ao tempo que o resentimento cara ao francés non só se amosa de xeito máis ou menos respectuoso ("El despotismo / de las huestes francesas se acrecienta / al ver que la traición le abrió camino"), senón tamén a través dun emprego dramático dos anónimos artífices do motín, que contribúen a darlle á obra o mesmo ton popular (tanto nos usos lingüísticos coma nas referencias espaciais ao barrio de Lavapiés) que tivo a revolta, alén de incidir con simpatía no factor democrático da ideoloxía dos autores. Deste xeito *El dos de mayo de 1808* eríxese como unha loa á unión cidadá que contrasta coa irreconciliábel separación que constitúe unha guerra civil coma a carlista. Ao mesmo tempo, trátase dunha apoloxía do sacrificio da propia vida polas nobres ideas, mesmo a morte pola patria, se for necesaria[7].

Tendo en conta que o enxeño de Curros daquela época se caracterizaba, logo, por esa preocupación política de carácter abstracto, non é de estrañar que recorrese a unha evocación da liberación dos franceses desde unha perspectiva simbólica, mesmo lembrando a estructura do auto sacramental dándolles voz a personaxes abstractos e místicos como a propia España ou Anxo Tutelar. A dedicatoria dos autores que figura nas primeiras páxinas da obra resulta definitoria:

> Si alguien debe figurar en la primera página de esta LOA, que recuerda nuestras glorias nacionales, nadie con más justicia que los dignísimos y genuinos representantes del cuerpo de Artillería, de quien son preclaros hijos Daoiz y Velarde, iniciadores de la titánica y gloriosa lucha de la Independencia [...].

A Curros Enríquez e mais a Leopoldo Vázquez debeulles de parecer conveniente, xa que logo, lembrar mediante *El dos de mayo*

---

[7] Como di en determinado momento Daóiz, nunha intervención que encerra en si boa parte do sentido de toda a obra: "Muy bien: el que sea español / á nuestro lado estará, / y luchando morirá / cuando alumbre el nuevo sol; / que la española arrogancia / ni se humilla ni se abate / y en la lucha y el combate / mostrará quién es á Francia".

de 1808 as "glorias nacionales" imbuídas do espírito liberal, progresista e patriótico que foi a rebelión contra as tropas napoleónicas que sucederan no 1808 e que se estenderon ata 1814[8] nun momento tamén convulso da Historia de España, a II Guerra Carlista, onde parecía que, novamente, triunfaban na Península as forzas absolutistas do Antigo Réxime, contra as que Curros sempre arremeteu, tanto desde a praxe persoal coma literaria.

Nesta obra Curros e o seu cuñado refírense á rebelión que tivo lugar en Madrid ese mesmo día en protesta contra a masiva chegada a España de forzas francesas. Chama a atención, de certo, que os autores evoquen ese motín en lugar de recrearen a rebelión xeral que tiña lugar a finais do mesmo mes. Segundo os historiadores, esa rebelión do dous de maio foi reprimida de xeito brutal polo exército francés (ás ordes de Xaquín Murat, cuñado de Napoleón, a quen este nomeara lugartenente do Emperador en España) e, entre outras, esa arrogancia e crueldade empregada en accións deste tipo, foi a que produciu os levantamentos de fins de maio que deron lugar á Guerra de Independencia. Así pois, con esta primeira peza teatral, Curros e Leopoldo procuraban internarse na propia cerna do conflicto, nas causas iniciais da guerra e no ímpeto e unión popular que conduciu a unha rebelión non programada que contrastaba, evidentemente, coas características e motivacións da II Guerra Carlista que se estaba a desenvolver no momento da publicación de *El dos de mayo de 1808*.

---

[8] Como indica Gabriel H. Lovett no seu estudio sobre a contenda, "La guerra contra Napoleón fue la explosión sin la que la ofensiva liberal y la división abierta probablemente no se hubieran producido, al menos por mucho tiempo. Con el derrumbe de la monarquía y la ineficacia de las instituciones tradicionales se creó un vacío en la primavera y verano de 1808 que por fuerza había que llenar. En un principio, el lema del alzamiento fue 'Rei, Patria y Religión', pues la rebelión fue en primer término y sobre todo la expresión de la ira popular al ver su libertad atropellada. Pero dado que, en ausencia del legítimo monarca de España, el mando se había puesto en manos de órganos de gobierno nuevos y de carácter revolucionario, a saber, de las juntas provinciales, y desde el momento en que la nación se dio cuenta de la incapacidad de las viejas instituciones para protegerla de la agresión extranjera, pronto empezó una búsqueda de nuevos materiales con los que reforzar la estructura política y social de España. Durante un tiempo, la búsqueda incluyó a todos los sectores de la opinión pública española. Tanto los tradicionalistas como los reformadores se percataron de que España se hallaba en una encrucijada, no sólo en cuanto se refería a la libertad u opresión nacionales, sino en lo que al estancamiento o progreso concernía. La formación de la Junta Suprema, que era otro órgano revolucionario, fue un paso más fuera de las normas que habían regido durante siglos" (Lovett, 1975: 14, t. II).

Xesús Alonso Montero (1980) advirte que, agás Vilanova, os antólogos, críticos e biógrafos de Curros Enríquez semellan descoñecer esta obra, afirmación que subscribimos. Ademais, o crítico tamén sinala que a peza "é floxa" e defínea como texto "de circunstancias, chea de tópicos 'patrióticos' en verso por quen, moi novo e sin padriños, trata de abrirse paso no engueleado mundo literario de Madrid", xuízo que apunta directamente a características importantes dunha obra non só feita *ad hoc*, senón elaborada desde un incontido fervor xuvenil.

Alberto Vilanova (1953: 63) define *El dos de mayo de 1808* nos seguintes termos:

> Trátase de una obra de encendido calor patriótico, en donde vibra todo el heroismo español de la Guerra de la Independencia. Aunque escrita en colaboración es fácil distinguir en sus versos el nervio y frenesí líricos de Curros Enríquez. Aun cuando no es difícil advertir influencias y en algunos casos el uso de consonantes sencillas y trilladas, la palpitación general de la loa posee resonancias tan caraterísticas que se puede auscultar en ellas un latido de impar inspiración. Pertenece a aquella literatura, que por su contextura temática y por la forma poética que se emplean, tuvo ya en España varios y muy renombrados precursores. De todos ellos: Manuel José Quintana, Juan Nicasio Gallego, Bernardo López García, etc., el que parece influir más en esta loa es el primero.

Aínda diferindo na visión da calidade do texto, de certo, nunha versificación manida e tópica, os dous críticos coinciden en vela como un canto ao heroísmo e ás ansias libertarias do pobo español durante a Guerra da Independencia. En efecto, coido que para os autores de *El dos de mayo de 1808* sobre unha vontade estética prevalecía unha vontade reivindicativa que atopou unha vía de expresión a través dun discurso exaltado, exuberante e tremendamente retórico. Habemos volver no punto seguinte sobre a vertente ideolóxica no teatro de Curros, mais cómpre salientar que esta obra debe ser lida desde unha perspectiva xuvenil e, sobre todo, como texto de circunstancias que evoca un momento do pasado, tratando de establecer un desexado (mesmo didáctico) paralelo co seu presente de Guerra Carlista.

O primeiro éxito, polémica incluída

Pola súa banda, *El Padre Feijoo*[9], encargada pola Comisión Organizadora Pro Monumento ao Padre Feijoo en 1879, foi representada no Teatro Principal de Ourense en xuño dese mesmo ano por unha compañía infantil dirixida por Luís Blanc[10], e saíu do prelo en 1880, o mesmo ano que *Aires da miña terra*, poemario galego que consagraría definitivamente ao autor como o ineludíbel poeta civil do Rexurdimento. Perante o tremendo éxito acadado por esa primeira posta en escena, a obra volveu ser representada o mesmo ano, tamén no ourensán Teatro Principal, pola compañía lírica que dirixía o barítono Maximino Fernández.

Desde unha perspectiva contextual e sistémica, coido que non debe pasar desapercibido o dato de ser *El Padre Feijoo* unha "obra de encarga". Se a comisión organizadora da homenaxe ao frade Feijoo recorre a Curros para a elaboración dun texto de loa, é obvio que a súa sona nos circuítos culturais do Ourense da época xa era considerábel ou, o que é máis, que se perfilaba como autor idóneo para elaborar un texto de carácter reivindicativo no que, ao tempo, a vea popular e lírica garantise o éxito e aceptación da iniciativa. Teñamos en conta que cando se lle encarga a obra, Curros xa gañara o Certame Literario de Ourense[11] con "A Virxe do Cristal",

---

[9] Subtitulada "Loa dramática en un acto y en verso".

[10] Curros dedícalle un poema titulado, xustamente, "A la compañía dramática infantil de Luís Blanc" (Curros, 1979: 407), texto retórico e laudatorio que se converte nun canto á xenialidade xuvenil. Foi lido trala función ofrecida no Teatro Principal de Ourense o 18 de maio de 1879, uns poucos días antes de que puxesen en escena, no mesmo lugar, *El Padre Feijoo*.

[11] Que o convocou o que xa fora protector de Curros en Madrid e importante mecenas dos poetas galegos, Modesto Fernández y González. A protección deste home e a situación de Curros entre a colectividade galega de Madrid, aglutinada arredor de "Galicia Literaria", tamén explican ese automático recoñecemento e valoración do seu talento nada máis regresar a Ourense.

"Unha boda en Einibó" e "O gueiteiro", alén de ser xa un xornalista coñecido como poeta a través de poemas dispersos aparecidos en diversas publicacións, entre as que destaca *El Heraldo Gallego* (o xornal vive entre 1874 e 1880 e Curros xa colabora no número 2, aínda estando en Madrid), dirixido polo prestixioso xornalista e poeta ourensán Valentín Lamas Carvajal. Deste xeito, semella que a súa marcada personalidade poética o encamiñaba cara á caracterización que hoxe é un lugar común na análise contextual e estética da súa obra. A encarga de *El Padre Feijoo*, logo, supón un sinal evidente das expectativas do público no que atinxe á súa producción literaria (creativa en xeral, pois pensemos que se lle pide un texto teatral, non un poema), o cal explica o rotundo éxito e a visibilidade da súa poesía desde a publicación de *Aires da miña terra*[12].

A recepción crítica da obra é, na miña opinión, abondo significativa con respecto á consideración socio-literaria e do valor (est)ético concedidos a Curros Enríquez no seu tempo. Teñamos en conta os xuízos dos críticos contemporáneos, un deles verbo da obra representada pola compañía de Luís Blanc, e o outro sobre a montaxe de Maximino Fernández. Vexamos, aínda que a cita é un pouco longa, a recensión aparecida en *El Heraldo Gallego* o 5 de xullo de 1879:

> En la noche de anteayer se celebró en el teatro de esta ciudad la anunciada función dramática en un acto cuyos productos destinaron a auxiliar la erección de una estatua al Sabio Feijoo, esos capullos de las rosas del arte que embalsaman con su perfume los espacios en donde permanecen, esa pléyade infantil que ha tomado el Teatro por campo de sus juegos, formada y dirigida por Luís Blanc. Poco

---

[12] Parécenos reveladora, neste sentido, a reflexión de Carballo Calero ao sinalar o bilingüismo literario de Curros Enríquez: "A victoria de Curros no certame [de Ourense] determínao como poeta galego. Ate aquéla, inda que escribira e pubricara algunhas poesías na súa fala nadal, non tiña unha persoalidade decididamente avincallada ao renacimento das nosas letras. Era un de tantos galegos que, cultivando esporadicamente a lingua vernácula, intentan facer carreira literaria en Madrid. Dempois de 1877, o seu éisito, seguido do seu establecemento en Ourense, imprímelle carácter como príncipe da poesía galega" (Carballo Calero, 1981: 348).

habituados a la vida del arte, aquí donde las vellas letras son unas flores exóticas es para nosotros ocasión de gratísimo solaz el estreno de una obra dramática que sea aceptable ya que no esmerada. Pero si esa obra dramática es la creación de un hijo del país, de un poeta sobresaliente, y de un poeta que tiene el privilegio de conmover las almas con la cadencia de sus versos, de un poeta que posee la arrebatadora inspiración de Manuel Curros, entonces nuestro placer se convierte en entusiasmo, y los aplausos y vítores se suceden sin interrupción. El cuadro histórico intitulado *El Padre Feijoo* estrenado en la noche a que nos referimos obtuvo tan justo como lisonjero éxito. Una sola representación no basta para que la crítica pueda formar el juicio exacto de una obra, porque la belleza en conjunto no puede apreciarse debidamente; pero sin que la amistad nos subyugue sin que la pasión nos arrastre hacia la senda de la inconsciente adulación, podemos asegurar que la obra del señor Curros Enríquez, encierra un mérito literario innegable y es digna del renombre y fama de que goza el autor en la república de las letras. La versificación es fluída, armoniosa y está esmaltada de conceptos delicados y esplendorosas imágenes; el argumento del drama es interesante e ingenioso, y los personajes que en el toman parte están magistralmente retratados. Esta producción si otras no nos lo diesen a conocer, nos mostraría en el Sr. Curros al verdadero poeta, al poeta que sintiendo en su cerebro los misteriosos efluvios de la inspiración, se enardece, se eleva sobre el nivel común de la inteligencia, siente con intensidad y expresa sus sentimientos en torrentes de armonías traducidos en palabras conmovedoras y tiernas. Terminada la representación, el agrado y el entusiasmo del público tradujéronse en una verdadera explosión de aplausos y nuestro querido amigo Sr. Curros Enríquez, fue llamado al palco escénico; pero el autor de la obra que por carácter y temperamento no gusta de estas exhibiciones, que lleva su modestia hasta lo inverosímil, se ausentó del coliseo y no llegó a presenciar su merecido triunfo. Dedicadas al Sr. Curros Enríquez, leyó lo mejor que pudo el Sr. Llorens, dos poesías, una del Sr. Neira Cancela que después circuló impresa, y otra del Sr. Muruais don Jesús, que por no haberse podido imprimir a causa de haberla escrito momentos antes de la función, y por su mérito literario, publicamos en el presente número. El Sr. Paz Nóvoa D. Juan Manuel, entregó una corona de laurel como prueba de la admiración y cariño que profesa al poeta.

Este texto resulta elocuente porque progresivamente vai centrando a atención da crítica no propio autor. É certo que loa os méritos dunha compañía formada por cativos, aínda que indica que a obra é "aceptable, ya que no esmerada", pero tamén é verdade que as referencias ao espectáculo son abstractas e pouco precisas, non sendo a loa –panexírico, máis ben– do propio texto dramático, en clara referencia á admiración polo talento literario do escritor. O autor da crítica, en efecto, desfaise en afagos a Curros Enríquez como escritor, tentando salientar en todo momento a súa privilexiada posición na "república das letras". É certo que Curros era colega –compañeiro de xornal– do autor da recensión, pero tamén debemos decatarnos de que a visibilidade pública de Curros debía de ser real cando a crítica insiste tanto na súa xenialidade literaria e cando, sobre todo, a loa ao Padre Feijoo lle fora pedida expresamente, como vimos arriba.

É importante que o crítico se refire á recepción, en forma de aplausos, por parte do público asistente ao espectáculo, un éxito de público que non oculta o propio Curros na carta-dedicatoria a D. José Ojea publicada coa edición impresa da obra, onde comenta que na estrea había "un auténtico mar de cabezas humanas". En efecto, e restándolle o punto de esaxero panexírico da crónica que acabamos de transcribir, parece que a estrea da obra así como a homenaxe ao Padre Feijoo foi un éxito total que, ademais, conseguiu un importante eco público na cidade de Ourense, resonancia que quizais se viu incrementada, como adoita pasar, polas críticas da Igrexa da cidade en contra da obra, que, como veremos máis abaixo, lles resultou un tanto ofensiva.

Alberto Vilanova (1953: 119-120) cita unha crítica da outra montaxe da obra (a realizada pola compañía de Maximino Fernández) aparecida no xornal *El Trabajo*:

> Maximino Fernández no ha podido honrar más a conciencia la memoria del ilustre benedictino: ¡era el verdadero Padre Feijoo que abandonara su lecho de piedra, para impugnar con noble severidad a sus viles detractores! Y como prueba de lo que manifiesto, aún haciendo abstracción completa de la opinión respetable y autorizada

> del público inteligente, que comprendió la verdad artística de la interpretación, por parte del notable barítono, de la gran figura del Padre Maestro; aquel sintió en su pecho de actor y cantante distinguido, el rocío suave y reparador de la dicha, al recibir dos plácemes, tan sinceros como originales de labios del Sr. Curros, autor de la obra, y del Sr. Guisasola, autor del busto. Trémulo con la satisfacción en el semblante, se acercó el Sr. Curros al Sr. Fernández diciéndole con entusiasmo: *Me ha hecho Ud. llorar*. Federico Guisasola a su vez, con esa franqueza de artista y henchido de placer deslizó estas palabras al oído del barítono: *Me has robado*. Ni puede pedir, ni desear más un actor: arrancar lágrimas al poeta dramático es declarar que así inaugura la realización de su obra. El Sr. Curros fué llamado con insistencia al palco escénico en el cual se presentó en compañía del Sr. Fernández a recibir los entusiastas aplausos que le prodigaban los admiradores de su talento.

Notemos a diferencia nas críticas. Esta última céntrase na interpretación do actor (claro, agora non son nenos e suponse que teñen un nivel de profesionalización que require a atención do crítico) e insiste no verismo dun papel que cumpre co propósito da Comisión da homenaxe ao pedirlle a Curros unha loa do Padre Feijoo: actualizar e facer "real" ao frade benedictino sobre as táboas. A título de curiosidade, creo que chama a atención que, segundo o cronista, o comportamento do autor en cada representación foi diferente: na primeira non sobe ao escenario (e por iso é digno do aplauso do crítico, que lle admira a humildade) e na segunda non só acode ao chamado do público, senón que felicita ao actor. Seguramente neste punto entra xa a imaxinación e o dereito á creatividade de todo crítico, ao transcribir tan exuberante e hiperbólico diálogo, facendo gala, xa que logo, dun oído envexábel ou dunha importante pericia na lectura dos labios.

Interésanos o feito de que, novamente, se sinale no artigo xornalístico a insistencia do público no aprecio do texto. Ben é verdade que unha montaxe do xa (re)coñecido barítono Maximino Fernández atraía público de por si, pero tamén debemos indicar que a cálida acollida tanto de espectadores coma de crítica producida pola montaxe a cargo da compañía infantil e, sobre todo, o feito de ser o autor un home moi coñecido entre a intelectualidade ourensá e mais o proceso de *marketing* (en termos actuais) elaborado para a obra desde a comisión organizadora no marco da homenaxe ao Padre Feijoo puideron contribuír a que o eco público da loa de Curros Enríquez fose, se cadra, máis elevado do habitual.

Traemos a este traballo estas dúas críticas co fin de demostrar o éxito (testemuñado na propia época) do espectáculo *El Padre Feijoo*, cuestión que, de certo, xustificaba a inmediata publicación do texto dramático, que aparece editado como libro en 1880 na Imprenta de Antonio Otero. Pero, como indicamos arriba, Curros xa era coñecido polo seu espírito inconformista de marcado cariz liberal-progresista, e nese sentido a obra tampouco defraudou as expectativas. A xa nomeada carta-dedicatoria a D. José Ojea, publicada xunto coa edición impresa do libro e datada en agosto de 1880, dá conta dos efectos do espectáculo entre os sectores máis reaccionarios e conservadores da sociedade ourensá.

Nesa nota inicial, Curros sinala que non pensaba "dar a la estampa esta obrita" debido, en primeiro lugar, a que recoñece que a súa calidade é máis ben baixa (¿modestia real, tendo en conta que o texto, para os ollos actuais, non é ningunha obra mestra? ¿falsa modestia, tendo en conta o rotundo éxito de público e crítica que, como vimos, constituíu a estrea?). Pero interésanos máis o segundo motivo que indica e que, de certo, é o que xustifica esa longa dedicatoria prologal a *El Padre Feijoo*: decídese a publicala debido a unha polémica/ofensa coa "benemérita y respetable clase diaconal" de Ourense. En efecto, a susceptibilidade do clero ourensán tivo que verse irritada debido a que na obra un dos protagonistas, Frei Diego (o nome indica xa a condición eclesiástica do susodito) colga os hábitos, animado polo mesmísimo Padre Feijoo, para casar con Marta, un amor anterior que, por un enredo e confusión, cría perdido para sempre ata que, gracias á providencia, reaparece no convento de San Vicente de Oviedo, para ver a Feijoo. O argumento, evidentemente, non se axustaba aos canons e moral admitidos pola Igrexa, como tampouco se axustaba a propia personalidade e ideoloxía de Curros Enríquez, así que a "clase diaconal" comezou trala estrea unha campaña de desprestixio contra a obra que, como se notará, entraría en pugna (perdendo) coa campaña laudatoria que conviña á Comisión organizadora da homenaxe ao Padre Feijoo.

Claro que Curros non desaproveita a ocasión para insistir no asunto e non só defender as ideas do argumento da súa obra, senón tamén arremeter unha vez máis contra a clase eclesiástica da cidade. Así, cargada de ironía e mordacidade, mais con elegancia, a carta lembra as accións de papas do pasado que dispensaron votos quizais con motivos menos nobres cós dos amores entre Frei Diego e Marta: don Ramiro o Monxe, rei de Aragón, e o inevitábel César Borgia; claro está, os dous membros dunha aristocracia sempre afín economicamente á Igrexa Católica e, polo tanto, non criticábel desde a perspectiva das xerarquías eclesiásticas.

Esa vontade democrática presente no espírito literario de Curros é, xustamente, a que o leva a loar o Padre Feijoo, tanto a través da propia obra de teatro coma nesa carta prologal na que non escatima ataques:

> Respecto al sabio de Casdemiro, creía, y, lo que es más grave, sigo creyendo aún, que comoquiera que no se trata de un cabecilla carlista ni de uno de aquellos fanáticos monjes de la Edad Media, cuya existencia se hacía notar por el odio que a todas las cosas del siglo proclamaban, no había para qué disputarle la facultad, connatural a todo bicho viviente, de sentir las desdichas del prójimo y tomar parte en ellas, entendiéndose por todo bicho viviente todo hombre que no haya pertenecido, pertenezca o esté en peligro de pertenecer al partido absolutista.

Como vemos, o escándalo estaba servido, e o propio Curros encargouse de avivecer o lume deste, reiterando dun xeito coherente e insistente as súas posicións respecto do seu escrito e do propio sentido moral emanado do texto. De certo, é interesante a apreciación de Alberto Vilanova (1953: 122) cando, tendo en conta a polémica aberta pola publicación da obra, indica: "por lo que antecede, creemos que la representación de esta loa, debió pesar como pecaminoso precedente en el episcopado, para condenar 'Aires d'a miña terra', por aquel dicho: *llovía sobre mojado*".

Unha zarzuela cómica esquivada pola música

El último papel, publicada na revista coruñesa *Galicia* entre 1892 e 1893[13], é unha zarzuela na que non só se deixa ver un diferente grao de madurez literaria (dramática) con respecto ás obras anteriores, senón que seguramente responde a unha ambición concreta de Curros Enríquez por integrarse nun sistema cultural no que o espectáculo teatral-musical era unha das modalidades artísticas que máis beneficios producía. Con todo, fracasou Curros nese intento ao non atopar arranxador musical para a súa zarzuela, alén da evidencia de que o seu xenio poético non parecía achar no teatro o mesmo grao de excelencia ca na lírica.

Curros escribe a obra xusto antes de emigrar a Cuba, mentres traballaba en Madrid para *El País*. Sería esta a súa última incursión no xénero dramático, quizais desalentado por non ter conseguido a posibilidade de preparala para unha representación pública, como lle pasara máis ou menos polas mesmas datas con *La Condesita*, nun momento, ademais, no que a súa vida discorría entre dificultades sentimentais e laborais (Carballo Calero, 1981: 350-351).

A obra titulouse primeiro *El collar de perlas*, cuestión esta, a do título, que parece confundir aos críticos, como lle ocorre a Luís Carré Alvarellos (1953: 148) cando alude á noticia de que existe unha novela con ese título, cuestión que rebate o propio fillo de Curros, Adelardo, indicando a inexistencia de tal texto narrativo. Alberto Vilanova (1953: 161), como adoita facer, dános un xuízo do texto:

> Trátase de una obrita sin pretensiones, reducida al marco de unos conflictos morales entre dos familiares, que se resuelve de la manera más satisfactoria para ambos. Tiene su intriga y su emoción, su humorismo regularmente perceptible y, sobre todo, son felices sus diálogos y sus contrastes, en los que asoma muy timidamente la faceta autobiográfica de su autor.

---

[13] *Galicia*, ano I, 2ª época, n.º 4 (outubro de 1892) a n.º 8 (febreiro de 1893).

En definitiva, o biógrafo asume o texto como unha sorte de divertimento correcto, mais non magnífico, que lle interesa polo que pode ter de autobiográfico nos personaxes dos irmáns (xemelgos en todos os sentidos) Julián e Jacinto, os dous redactores de cadanseu xornal (un deles en *El País*, coma Curros), pobres, porque levan a un extremo a súa coherencia ideolóxica e vital, e mesmo nun don Braulio cunha reveladora intervención final (Curros Enríquez, 1979: 757):

Si el último papel
de un cómico senil
que quiere ser abuelo
os pudo divertir,
hacedme la merced
de jubilarme aquí,
con un aplauso solo,
si no es mucho pedir.

A verdade é que eses últimos versos parecen toda unha declaración de intencións ou unha despedida como é debido, non só dun personaxe que pecha un espectáculo, senón dun autor que non ten intención de escribir máis pezas teatrais. Claro está que o paso do tempo e a inexistencia de máis obras dramáticas procedentes da pluma de Curros Enríquez permítennos ler hoxe esa cantiga en clave autobiográfica, aínda, evidentemente, con todas as reservas ás que nos obriga a lei de ficcionalidade que nos impide por lóxica textual identificar un personaxe co autor. Quede exposta a coincidencia que, quizais, fose pretendidamente incluída no texto.

Igual que acontece con *A Morgadinha de Valflor*, esta zarzuela axústase bastante ben aos canons románticos, aínda que, neste caso, o ton cómico dálle unha axilidade que converte a obra nun interesante exemplo da sabedoría de Curros no emprego do humor e da ironía. Non hai neste caso moitas ironías e sarcasmos de tipo político como podiamos ver en *El Padre Feijoo* ou nas mudanzas que se realizan sobre o texto portugués de Pinheiro Chagas, pero si hai unha vontade cómica no enredo establecido e, sobre todo, nas relacións entre os diversos personaxes, unhas relacións en que, unha vez máis, tamén está presente a vertente ideolóxica, inevitábel na producción literaria de Curros Enríquez: as relacións dos señores cos criados, por exemplo, inciden nesa reflexión interclasista presente en toda a obra do noso autor, ao tempo que as reflexións dunha deliciosa incoherencia política de don Julián e do seu irmán don Jacinto poñen ao lector ao tanto dunha reflexión implícita, pola vía cómica, verbo da democracia, o saber e, sobre todo, o amor[14]. Porque *El último papel* é, ante todo, unha reflexión sarcástica sobre o inevitábel do amor, unha circunstancia que choca de cheo coas normas rixidamente establecidas pola sociedade decimonónica, onde as relacións sentimentais estaban tan normativizadas coma a distribución de clases.

Quizais debido a que *El último papel* é, das tres obras dramáticas de Curros, a que posúe unha factura máis axustada ás regras dun xénero concreto (a zarzuela) e a que menos pretensións simbólicas ten, pódese apreciar nela un reflexo bastante achegado dunha moral dominante e dunha sociedade cunhas características bastante marcadas, alén dun posicionamento ideolóxico e crítico por parte do autor libre dos arrebatos románticos e pretensiosidade do estilo da súa primeira obra dramática.

Antonio Peña y Goñi, nomeado musicólogo e membro da Academia Española de Bellas Artes contemporáneo de Curros Enríquez, a quen sen dúbida o autor coñecía (era crítico en *El Imparcial*), sinala no seu estudio *La ópera española y la música dramática en España en el siglo XIX* que é a ópera cómica española (vía zarzuela) a que tivo máis éxito durante o XIX (Peña y Goñi, 1967: 111). Nese contexto, parece lóxico que Curros axustase esta peza súa a ese xénero, nunha clara procura de comercialidade, despois da experiencia frustrada de non atopar productores para a súa traducción da obra de Pinheiro Chagas, que, por se fose pouco, ofrecía a garantía de constituír un éxito rotundo en Portugal.

---

[14] Di don Julián, na escena IV: "La ciencia ha descubierto que el amor es la más segura rémora del progreso. La luz eléctrica no adelanta un paso desde que se ha casado Edison. Por esa misma razón no hará nunca nada la democracia monárquica. Hai que matar el amor, dice Schopenhauer. El amor conduce al himeneo, y el himeneo es el origen de todos los males que agobian al género humano. [...] Yo no puedo decirlo; yo, que por razón de mi cargo estoy en relaciones íntimas con todas las potencias de Europa, bien puedo decir que no hay conflicto internacional que no reconozca por causa una cuestión de amor; de amor propio o ajeno, pero de amor, al fin; ¡siempre el amor!" (Curros Enríquez, 1979: 731).

El último papel, logo, axústase ás características dun tipo de texto dramático que alterna a declamación co canto, ao tempo que o seu argumento cómico e lixeiro, dotado de recorrentes doses de humorismo, lle aseguraban un relativo éxito que podería ter no caso de que chegase a ser representada algunha vez, cousa que non sucedeu.

Curros traductor (versionador) *de Pinheiro Chagas*

O 3 de abril de 1869 estreaba Manuel Pinheiro Chagas *A Morgadinha de Valflor* no teatro de D. Maria II de Lisboa, obra que se editaría o mesmo ano, en Porto, na editora Viúva Moré. O espectáculo foi todo un acontecemento e un éxito de público que o propio autor indica no prólogo do texto impreso:

> Ao confiar esta peça à publicidade, punge-me o receio de que o leitor não perceba, percorrendo-lhe as paginas, qual o motivo do éxito brilhante que em scena conquistou.
>
> Debo dizer pois que foi o seu desempenho um dos mais notaveis que se tem visto no nosso theatro. [...]

Debéronlle chegar a Curros noticias do enorme éxito da obra no país veciño e, tendo en conta que se trataba dun texto axustado ás súas propias preocupacións e espírito, semellaba idóneo para ser traducido por el ao español. Sen embargo, o autor fracasou no intento de levalo aos escenarios, debido, segundo indica Alberto Vilanova, a un cúmulo de infortunios que impediron que o seu proxecto finalizase con éxito. Segundo o biógrafo, o sistema escénico español pasaba daquela por unha importante crise (que seguramente tamén se viu reflectida no fracaso das expectativas de Curros sobre *El último papel*), polo que María Tubau e Ceferino Palencia, os que o autor elixira como posíbeis encargados da posta en escena do texto, tiveron que negarse a realizar o espectáculo (Vilanova, 1953: 146).

A Morgadinha de Valflor é unha obra moi do gusto romántico na súa estructura e na súa trama, como indica Luís Carré (1953: 147),

> creando situazóns que nos tempos de agora fannos surrir por se botar de ver de contado os convencionalismos propios ou millor diríamos característicos, de aquela escola literaria, tacha que lle non habemos apoñer o tradutor senón o autor e mais aínda â época na que foi escrito o drama.

Pero cómpre ter en conta que o texto portugués introduce unha serie de reflexións ideolóxicas que, por forza, tiñan que interesarlle a Curros Enríquez. É por isto polo que opinamos que a escolla de *A Morgadinha de Valflor* como texto para traducir, máis alá do éxito que a obra puido ter en Portugal e máis alá do bo resultado (comercial) dos seus contidos e estructura, non é nin moito menos gratuíta. De certo, o texto zumega ironía politizante de ton liberal e demócrata, moi do estilo do autor celanovés, como se pode ver, por exemplo, en *El Padre Feijoo*, e a man de Curros na adaptación amosa unha preocupación por intensificar ou alomenos salientar ese aspecto. *A Morgadinha de Valflor* non só é unha perfecta representación literaria do espírito liberal-progresista de fins do XIX, senón que nela (ou nos personaxes de Luiz e de Leonor) encóntranse resumidas as grandes teimas persoais do propio Curros, podéndose ver unha prolongación da súa propia pluma na ridiculización que Pinheiro Chagas fai da clase nobiliar e eclesiástica en personaxes como Pedro Paulo de Faria Azevedo, o seu fillo Rodrigo ou Frei João Ignacio.

Pensemos no argumento: no seo dunha sociedade fortemente estratificada, ao estilo do Antigo Réxime, Luiz, un mozo inquedo que estudiou pintura por Europa e que por tanto se imbuíu de ideas democráticas, republicanas e progresistas da Ilustración Francesa, namórase de Leonor, a herdeira de Valflor, muller culta e coñecedora dos sucesos culturais, políticos e ideolóxicos da Europa do XVIII, que experimenta as contradiccións dun espírito que coquetea co liberalismo no contexto nobiliar no que se inscribe. O agromar dese amor imposíbel fará que os presupostos ideolóxicos dos dous sufran unha enorme convulsión, nunha trama que ten o seu de enredo e que, neste punto, é onde máis se achega ao espírito romántico, incluíndo un final tráxico debido a un duelo por honra.

De feito, Curros Enríquez non realiza modificacións substanciais no texto de Pinheiro Chagas, non sendo aquelas que achegasen as referencias ao potencial receptor español e algunha outra cuestión estructural coa que, sen dúbida, pretendía alixeirar a densidade e a lonxitude da obra. Como sinala Alberto Vilanova (1953: 146):

> Redujo a 4 actos su adaptación, introduciendo sensibles y acertadas mutaciones, que daban más vigor humano y por tanto más riqueza emocional, haciendo de una obra que podía incurrir en laxitud o pesadez, o en iteraciones impertinentes, una pieza dramática, de una concepción viva, sintética, vibrátil y concentrada, sin perder por éllo su clásica y primigenia trabazón unitaria. Traslada además a Galicia la acción que se desenvuelve en el original portugués en la lusitana ciudad de Beira.

Unha vez lida *A Morgadinha de Valflor*, non concordamos plenamente co biógrafo nesa opinión de que o orixinal portugués podía incorrer en laxitude ou que podía ter interaccións impertinentes. De feito, as seccións que Curros elimina son poucas, reducindo a obra a catro actos, é certo, mais a través dunha reestructuración e novo repartimento dalgunhas escenas que están nese suposto acto eliminado (o III, ambientado ao aire, nunha romaría) e que, polo tanto, non desaparecen. Alén diso, cómpre ter en conta que, reducíndoa a catro actos, o traductor está rompendo a que era unha estructura pretendidamente tradicional de traxedia en cinco actos, de seguro na vontade de Pinheiro Chagas. Alén diso, tampouco ten demasiado sentido que Curros mude en carta de declaración o que no orixinal portugués era un poema de amor, pois, deste xeito, non ten sentido que Luís non quixese que Leonor soubese do seu amor secreto (¿para que lle escribe unha carta, se non?, se é secreto, o lóxico é que faga versos que garda para si...), como tampouco ten sentido que o prometido don Rodrigo non desconfíe, pois, ¿por que lle atribúe unha carta a un ensaio do poeta que leva consigo? Parece que nestes casos a Curros o traizoou a súa vontade de "alixeirar" o texto.

É interesante, sen embargo, esa vontade de achegamento a un público español presente na traducción de Curros, factor que demostra, na miña opinión, o seu desexo de expansión dese progresismo que o caracterizaba, a través incluso das relacións literarias internacionais. En xeral, mantén os nomes dos personaxes, aínda que algúns aparecen españolizados e/ou simplificados (Mariquinhas → María; Pedro Paulo → Don Pedro; Thareiza → Doña Teresa...); por outra banda, a acción do orixinal de Pinheiro Chagas transcorre en Veiro, mentres que Curros sitúa a obra en Galicia (ollo ao dato, non en calquera outra cidade española), cuestión esta que o leva a mudar as referencias a Lisboa como símbolo dun mundo non rural en Portugal por un Madrid que adquire negativas connotacións cortesás na obra de Curros Enríquez. Seguindo na mesma liña, quizais por procurar unha maior familiarización do lector coas categorías do texto, Curros converte en "condesita" á "morgadinha", e elimina, directamente, múltiples referencias a Portugal como país. Do mesmo xeito, os escritores portugueses que aparecen nomeados son substituídos sistematicamente por autores españois, como por exemplo unha referencia a Bocage que se substitúe por Moratín, achegando para nós, no texto español, unha reflexión sobre o teatro en que, novamente, se pon na boca do ignorante e ridículo D. Pedro unha cómica reflexión (esc. XI, acto II): "No me hable usted de ese corruptor de nuestro teatro, de ese envidioso del gran Comellas, del divino Comellas [...] Si ciertos cortesanos que le dispensan favores me hubieran hecho caso, hace tiempo que ese bribón estaría haciendo sus comedias a la sombra".

Sen embargo, hai outras mudanzas que o noso autor realiza sobre o texto de Pinheiro Chagas que resultan reveladoras da súa pretensión á hora de traducir a obra para o español. Chama a atención, por exemplo, que na primeira aparición de D. Pedro, que vén de caza, o noso autor engada os nomes dos seus cans, que son Robespierre e Danton; no mesmo sentido, e nun irónico diálogo sobre as perdicións do teatro que xa está na obra de Pinheiro Chagas, Curros substitúe unha referencia aos "deslices de faldas" cunha cantante italiana (esc. VIII, acto II) por unha reflexión irónica sobre Jovellanos[15], quen, polo tanto, se compara directamente co Marqués de Pombal, referencia correspondente no texto portugués. Nesa mesma escena, no texto de Curros hai unha referencia engadida sobre unha enfermidade nerviosa da raíña María Luísa que contribuíu a curar a compañía de Godoy, reviravolta ben irónica que, evidentemente, non está no texto de Pinheiro Chagas e que, de certo, amosa de maneira elocuente o talante crítico de Curros Enríquez, un talante do que tampouco se libra a súa lectura do representante da Igrexa Católica presente na obra portuguesa, Frei João Ignacio, que no texto español é simplemente un Fray Ignacio que podería deleitar aos convidados ao aniversario de D.ª Teresa coa interpretación musical da súa "célebre tirana" (esc. IX, acto II). No mesmo sentido ideolóxico, é interesante que Curros muda o "escándalo na corte" que segundo o texto de Pinheiro Chagas se produciu porque un embaixador español non cumpriu a etiqueta correspondente ao recibir a un nobre portugués baixando un paso da escaleira en lugar de baixar tres, o cal constitúe, aos ollos dos relambidos protagonistas, unha grande ofensa. Evidentemente, a traducción española tiña que buscar outra nacionalidade para o devandito embaixador, co que Curros soluciona o problema dunha maneira ben lúcida: alén de esaxerar aínda máis a hipérbole xa presente no texto portugués dicindo que só baixou dous pasos (aínda máis preto do que manda a etiqueta), o embaixador de Curros é francés, o cal ten consecuencias interesantes, como é lóxico en alguén que se preocupa por reflexionar sobre as ideas do democratismo francés da época. A crítica ao reaccionarismo na obra portuguesa realízase a través da intervención de D.ª Thereza, que di "Ah, no tempo do senhor D. João V ninguem ousaria commetter essa falta". A versión de Curros tamén lle atribúe á condesa nai o despropósito, pero neste caso o autor aínda é máis mordaz, pois reconcentra máis evocacións nunha frase aínda máis breve: "¡Esa diplomacia democrática!".

---

[15] "DON PEDRO: [...] La gente de teatro es mala gente, y esos espectáculos debieran prohibirse, diga lo que quiera el señor don Gaspar de Jovellanos, que los considera necesarios para la cultura de los pueblos. DOÑA TERESA: Cualquier cosa dirá ese volterianazo. Por algo le desterró la corte al castillo de Bellver, en Mallorca, donde a estas horas expía el odio que le inspira la nobleza" (Curros Enríquez, 1979: 796).

Vemos, logo, como mesmo unha relación tanxencial co teatro na producción de Curros Enríquez como é esta traducción, responde a un programa coherente, en primeiro lugar, para a súa producción dramática, e en segundo lugar, dun xeito xeral, con toda a súa obra. O noso autor insiste nos elementos liberais e progresistas que era preciso recuperar na sociedade de fins do XIX desde todos os flancos posíbeis, e a creación teatral supón un bo mecanismo para cumprir con esa intención.

PROGRESISMO E IRONÍA: CURROS COMO DRAMATURGO LIBERAL

Como acabamos de ver, o marcado cariz ideolóxico dos textos dramáticos de Curros Enríquez é unha das características fundamentais do seu teatro. Paradoxalmente, se por unha banda o autor se sitúa dentro das normas que rexían a producción teatral da época, por outra tamén se sitúa nun sector reivindicativo que o enfronta aos sectores máis reaccionarios da sociedade decimonónica, como demostra a polémica coa igrexa suscitada pola representación e publicación de *El Padre Feijoo*, ou, na mesma obra, a visión dada sobre Galicia e os galegos.

Francisco Rodríguez (1995) distingue catro etapas na evolución ideolóxica de Curros Enríquez. A primeira vai de 1868 a 1876 e caracterízase por un "abstracto plantexamento democrático-liberal"; nesta etapa podemos inscribir *El dos de mayo de 1808* que, como vimos, se axusta á perfección a esa definición indicada polo autor. A segunda etapa abrangue desde o seu regreso a Galicia en 1877 ata 1883, ano en que volve a Madrid; nela desenvolve Curros o seu ideario democrático-burgués-republicano, unha tendencia coa que cadra á perfección a súa loa *El Padre Feijoo*. Entre 1883 e 1893 dáse o que Rodríguez denomina "panacea da democracia republicana", prexuizoso termo do crítico que entendemos como unha concretización do pensamento liberal de carácter non monárquico que sempre caracterizou a Curros Enríquez. Nese período elabora *El último papel*, texto que, como vimos, foxe do simbolismo e da exaltación patriótica dos anteriores, aínda que tamén hai que enmarcar nesa época *La Condesita*, unha escolla e unha versión que, como vimos arriba, son abondo elocuentes. Finalmente sinala Francisco Rodríguez a etapa final da súa vida desde 1894 (ano en que chega a Cuba) a 1908 (ano da súa morte), caracterizada pola reflexión sobre o impacto no seu pensamento de realidades concretas. Tendo isto en conta, parece obvio que a complexidade artística e humana de Manuel Curros Enríquez está en constante relación co seu característico espírito cambiante e contradictorio[16] e coa súa vontade progresista que en todo momento levou ata as últimas consecuencias.

Sen embargo, é certo que as contradiccións, quizais máis fáciles de xulgar desde a actualidade, están presentes ao longo da súa vida e son visíbeis tamén na súa producción dramática. En efecto, o sentido do patriotismo presente, como vimos, en *El dos de mayo de 1808* contrasta cun Curros posterior que admira e asume o legado ideolóxico da Ilustración Francesa. Aínda que é certo que a exaltación da independencia contra Napoleón non ten por qué contradicirse cunha aceptación das ideas ilustradas, tamén é verdade que isto contrasta coa exaltación dos intelectuais franceses (ideólogos da mesma Revolución que, dun xeito ou doutro, lle permitiu a Napoleón o seu acceso ao poder) que realiza en obras como *El Padre Feijoo* ou *La Condesita*. De feito, Alonso Montero (1966: 35) sinala que a visión que Curros dá do Padre Feijoo é a dun loábel amante do pobo, "pero esto se lo hace decir Curros, y la palabra pueblo en Curros posee una música democrática que aún no sonaba en el siglo XVIII". É certo que esa música non soaba en España ou Galicia, pero si en Francia, ou de non ser así non tería ocorrido a Revolución de 1789, cuestión que reflicte Pinheiro

---

[16] "Curros debátese na contradición: a súa formación é republicana-federalista pero a súa actuación corresponde a unha época histórica na que o anarquismo e, en moita menor medida, o socialismo, tiñan desenmascarado o ideoloxismo pequeno-burgués. De aquí proveñen moitas das súas peculiaridades" (Rodríguez, 1995: 11)

Chagas en *A Morgadinha de Valflor* (non esquezamos que o seu protagonista viña dese país e que Leonor estaba abraiada cos sucesos da corte francesa) e que Curros, dalgún xeito, tamén realiza na súa obra. É posíbel que, como di Alonso Montero (1966: 36), "Feijoo más parece un hombre del XIX que del XVIII, tal era el subjetivismo de Curros", pero, na miña opinión, na súa loa Curros quere ver en Feijoo un home da Ilustración ao estilo francés, no mesmo sentido que os protagonistas da obra portuguesa que el traduce, desde logo, insistindo nese factor ideolóxico dos personaxes.

Coma en todas as facetas da súa vida, tamén na producción teatral Curros Enríquez é, ante todo, un defensor das ideas liberais e progresistas. Quizais non acertase a ver, aos vintetrés anos, que a sublevación contra Napoleón entre 1808 e 1814, malia que xustificada polas atrocidades cometidas polo exército francés, estaba reducindo as posiblidades de que España accedese, xustamente, á construcción dun Estado moderno e liberal que, aínda case conseguido nas Cortes de Cádiz, se convertía en espellismo coa retirada dos franceses e o regreso de Fernando VII traendo consigo as leis absolutistas do Antigo Réxime. Pero desde logo que a súa preocupación esencial estivo en todo momento en realizar unha defensa e panexírico do dereito á liberdade e un canto á democracia que tiña que pasar pola crítica feroz e mordaz contra as poderosas forzas reaccionarias da sociedade en que vivía, nomeadamente a Igrexa. Todo iso está na obra galega de Manuel Curros Enríquez, pero tamén se atopa no seu teatro, enriquecido, se se quere, polo sentido da alteridade propio do drama que lle permite debruzarse sobre a realidade desde un punto de vista dialóxico (amosando as posicións en liza, por exemplo) e, sobre todo, desde un punto de vista irónico –no sentido romántico do termo, como demostra a referencia ao tópico nacional en *El Padre Feijoo*– que o emparenta cos máis lúcidos intelectuais europeos do século XVIII e XIX.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alonso Montero, Jesús (1966): "Feijoo y Curros Enríquez". En *El P. Feijoo y su siglo. Simposio celebrado en la Universidad de Oviedo del 28 de septiembre al 5 de octubre de 1964*. Oviedo: Universidad de Oviedo. 33-36.

Alonso Montero, Xesús (1967): "Curros Enríquez ou a poesía como loita". *Grial* 17. 290-318.

Alonso Montero, Xesús (1980): "Noticia sin louvanza, dunha veza teatral de Curros Enríquez casi inédita". En *Faro de Vigo*, 11-X-1980.

Carballo Calero, Ricardo (1981): *Historia da Literatura Galega Contemporánea*. Vigo: Galaxia.

Carré Alvarellos, Luís (1953): *Manuel Curros Enríquez. Sua vida e sua obra*. Buenos Aires: Edicións Galicia.

Chagas, M. Pinheiro (1869): *A Morgadinha de Valflor*. Porto: Viúva Moré Editora.

Curros Enríquez, M. (1880): *El Padre Feijoo*. Orense: Imprenta de Antonio Otero.

Curros Enríquez, Manuel (1979): *Obras Completas*. Recopilación, introducción y notas por Carlos Casares. Madrid: Aguilar.

Curros Enríquez, Manuel (1989): *Obra Castellana*. Ed. de X. Alonso Montero. Vigo: Xuntanza.

Curros Enríquez, Manuel (1990): *Aires da miña terra*. Ed. de Benito Varela Jácome. Vigo: Xerais.

Elam, Keir (1980): *The Semiotics of Theatre and Drama*. London & New York: Methuen.

Ferreiro, Celso Emilio (1954): *Curros Enríquez. Biografía*. A Coruña: Moret.

Fortes, Belén (2000): *Manuel Murguía e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

Hermida, Carme (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento*. Vigo: Xerais.

Kowzan, Tadeusz (1997): *El signo y el teatro*. Madrid: Arco.

Lovett, Gabriel H. (1975): *La Guerra de la Independencia y el nacimiento de la España contemporánea*. 2 vols. Barcelona: Península.

Peña y Goñi, Antonio (1967): *España, desde la ópera a la zarzuela*. Madrid: Alianza Editorial.

Rodríguez, Francisco (1995): *A evolución ideolóxica de M. Curros Enríquez*. Vigo: A Nosa Terra.

Tato Fontaíña, Laura (1999): *Historia do teatro galego. Das orixes a 1936*. Vigo: A Nosa Terra.

Varela Jácome, Benito (1990): "Introducción". En Manuel Curros Enríquez: *Aires da miña terra*. Vigo: Xerais. 9-58.

Vázquez, Leopoldo & Manuel Curros (1874): *El dos de mayo de 1808*. Madrid: Imprenta de José Rodríguez.

Vilanova Rodríguez, Alberto (1953): *Vida y obra de Manuel Curros Enríquez*. Buenos Aires: Edicións Galicia.

VV. AA. (1987): *Curros Enríquez. Crebar as liras*. Vigo: A Nosa Terra.

SETE CARTAS DE CURROS ENRÍQUEZ A ANTÓNIO FEIJÓ E DÚAS MÁIS

Pilar Vázquez Cuesta
Universidade de Santiago de Compostela

No número monográfico *Curros Enríquez: Crebar as liras* dedicado ó vate de Celanova pola revista *A Nosa Terra* o 15 de decembro de 1987, unha investigadora portuguesa, Ana María Almeida Martins –gran coñecedora do século XIX como estudiosa de primeira liña de Antero de Quental–, facía referencia ás relacións con António Feijó do autor de *Aires da miña terra* nun artigo titulado "Curros tradutor de Antero de Quental".

Apoiándose en cartas de António Feijó a Luís de Magalhães, Ana María sostiña nel que fora o aristocrático poeta de Ponte de Lima o primeiro escritor portugués que se entusiasmara co noso compatriota.

> Tão deslumbrado ficou com a descoberta [refírese ó libro *Aires da miña terra*] que en carta de Abril de 1884 dirigida ao seu grande amigo Luís de Magalhães, desculpava-se por não lhe enviar o livro tão elogiado mas queria que o lessem juntos, uma vez que, conhecendo melhor o galego, porque descendente de galegos, poderia ajudá-lo a entender totalmente toda a subtileza daquela linguagem poética.

Engadindo aínda:

> Mas a admiração de Feijó não se ficou pela poesia. Desejou conhecer pessoalmente o seu autor e acabou por localizá-lo em Madrid, na redação de *El Porvenir*. Através de Zorrilla, com quem se carteava, vem a saber que Curros Enríquez havia traduzido magistralmente cantigas e trovas portuguesas –*A Lira Lusitana*– além de uma adaptação da *Morgadinha de Val Flor* de Pinheiro Chagas que, sob o título de *La Condesita*, esteve prestes a ser levada á cena no Teatro de la Princesa. Começa então entre os dois poetas uma longa e frutuosa relação epistolar da que Feijó muito se orgulhava. Curros revela-se um profundo conhecedor da literatura portuguesa, que

considerava a mais rica e característica de Europa. "Las que pasan por eminencias españolas debieran conocer el *Portugal Contemporâneo* para convencerse de su pequeñez y su insignificancia" [afirmara Curros nunha carta a Feijó da que este transcribe parte a Luís de Magalhães noutra datada o 19 de abril de 1887].

Nela

confessa-se envergonhado ao constatar a sua ignorância dos escritores do país vizinho exceptuando talvez Campoamor que Curros classifica de plagiador, salvo nas *Doloras*, a súa "única" obra original. E para sublinhar esta opinião, refere-se ao comentário de um crítico espanhol para quem a poesía de Campoamor "es la columna Vendôme hecha con cañones tomados al enemigo… Hugo, Gauthier, Junqueiro… que a los poetas portugueses sobretodo les bebe la sangre…".

E em troca de impressões sinceras e desassombradas se vai cimentando uma grande amizade entre os dois poetas de aquém e além Minho. Mas só em 1891 se vêm a conhecer pessoalmente. Feijó vai caminho de Estocolmo para ocupar o lugar de Embaixador de Portugal e detem-se em Madrid onde se encontra diversas vezes com Curros. "Nunca vi ninguém tão bom, tão sincero, tão naturalmente afável. Os *Aires da miña terra* são o retrato fiel da súa pessoa. O seu coração, o seu espírito e até a sua figura estão perfeitamente reproduzidos naquela poesia espontânea e triste" –escreve então a Luís de Magalhães.

Mas voltemos ao entusiasmo da primeira hora que Feijó experimentou ao travar conhecimento com a obra do grande poeta galego. Os *Aires da miña terra* passaram pelas primeiras mãos da literatura portuguesa, Oliveira Martins, Junqueiro, Eça de Queirós, Ramalho, Luís de Magalhães e... Antero de Quental, até voltarem de novo ás suas.

É António Feijó quem envia a Curros, nos primeiros dias de Março de 1885, com certeza um exemplar dos *Sonetos* de Antero, certamente a edição da Renascença Portuguesa de 1881, visto que os *Sonetos Completos* só irão ser impresos em 1886. Porém, Curros ja conhecia a poesia anteriana provavelmente através das *Odes Modernas* (edição de 1875) e de dispersos em jornais e revistas como o atesta uma carta dirigida a Luís de Magalhães, com que igualmente se passou a corresponder, agradecendo as referências elogiosas á sua poesía feita, segundo ele, á sombra de Antero, Feijó e Junqueiro.

Logo em 11 de Março de 1885 já ele se confessa encantado com os sonetos "del gran Quental, poeta formidable por quien siento una veneración profunda". E esa confessada veneração é aliás reforçada pelo comentário feito a um retrato do poeta que Magalhães lhe enviara: "un hombre profundamente simpático en cuya cabeza armoniosísima, de una dulzura casi nazarénica hay la serenidad gloriosa de la estatua" (transcrito por António Feijó em carta a Luís de Magalhães, datada de 8 de Janeiro de 1885).

Os *Sonetos Completos* de Antero passaram na altura quase desapercebidos em Portugal, o que não surpreendeu o seu autor que se orgulhava do silêncio da imprensa pois tinha consciência de que a sua poesia estava muito para além das tendências da literatura de então.

No entanto, alguns lusófilos europeus começaram a traduzir os sonetos, como por exemplo Wilherm Storck que já havia traduzido Camões. Eça de Queirós refere-se, aliás, á notícia do grande sucesso do livro de Antero na crítica berlinense e da província que lhe fora comunicado pela sua tradutora do *Crime do Padre Amaro*, Madame Barsh.

Quando surge a hipótese de uma segunda edição dos *Sonetos* (que se verificou em 1890), Antero resolve incluir em apêndice, algumas das traduções de que tinha conhecimento e, em carta a Luís de Magalhães, interroga-se se Curros Enríquez, que vinha publicando traduções de poesias portuguesas, teria entre elas algum soneto seu. E pedia ao amigo que informasse. "Não sei a direcção do Curros, nem que a soubesse lhe escreveria sobre isso, pois poderia parecer um convite indirecto a fazer alguma tradução".

Mas Curros já havia traduzido os seus sonetos do *Elógio da Morte*. "Hay momentos en que me creo destinado a ser el introductor de las letras portuguesas en España...". E em Novembro de 1889 Antero comunica a Joaquim de Araujo que a segunda edição dos *Sonetos* ("quase uma Bíblia políglota" como dirá mais tarde com uma não disfarçada ponta de orgulho tão rara nele quando "as suas pobres coisas poéticas" estavam em causa) incluirá o *Elógio da Morte* "traduzido pelo Curros Enríquez da maneira mais magistral".

Na advertência dos Editores na primeira página dos *Sonetos* de 1890 pode lerse: "Em espanhol publicamos seis sonetos traduzidos pelo Senhor Manuel Curros Enríquez cujo nome dispensa comentário, conhecido e estimado como é em Portugal pelo seu admirável volume de versos em dialecto galego *Aires da miña terra* que o tornam quase um dos nossos".

Noutro artigo incluído no mesmo número monográfico de *A Nosa Terra* –"Tres cartas inéditas e uma nota urgente"– o escritor e xornalista portugués Viale Moutinho ofrecía ó lector interesado –aínda que en fotografías case inintelixibles– tres cartas de Curros Enríquez a Luís de Magalhães datadas respectivamente o 19 de abril de 1887, 14 de novembro do 88 e 20 de febreiro do 89, que atopara no espolio deste último, daquela chegado había pouco á Biblioteca Nacional de Lisboa. Informábanos tamén xenerosamente da existencia doutra carta de Curros no espolio de Eugénio de Castro que estaba en poder dun seu neto, e de que probablemente se conservarían algunhas máis no que restaba do arquivo de Joaquim de Araujo pero que o único herdeiro deste aínda vivo se negaba a amosar. A ausencia de última hora dese grande amigo e coñecedor de Galicia que é Viale Moutinho neste "Iº Congreso Internacional Curros Enríquez e o seu tempo", do que saíron estas Actas, deixounos sen información ningunha sobre as "22 cartas inéditas de Curros Enríquez ó poeta portugués Luís de Magalhães" que se anunciaban no programa do Congreso para a primeira mañá de traballo. Nin tan sequera sabemos se figuraban entre elas as tres que no artigo de *A Nosa Terra* antes citado resultaba case imposible descifrar polo pequenas e pouco claras que eran as súas reproduccións ¡Oxalá non pase moito tempo antes de que teñamos acceso a todas elas!

As que eu levaba ó Congreso eran unicamente sete e non podían chamarse inéditas posto que foran publicadas na revista lisboeta *Ocidente* entre 1939 e 1940; pero permaneceran trinta e tantos anos ignoradas polos especialistas no vate de Celanova antes de que a casualidade as puxese nas miñas mans. Fora iso había xa tempo e, para decidirme a publicalas agora, eu necesitaba asegurarme de que ninguén o fixera ou estivese a punto de facelo, téndome xa referido, como eu tiña feito, en varias ocasións á súa existencia e ó lugar onde se podía tan facilmente atopalas. ¿Que mellor oportunidade para comprobalo que un Congreso –como o que daría lugar a estas Actas– en que se reunirían os máis coñecidos estudiosos de Curros?

Confirmado o xeral descoñecemento das cartas a que fixera referencia Ana María Almeida Martins e das que eu tiña fotocopia, quixen aproveitar unha xa proxectada viaxe a Lisboa para coñecer *in situ* a quen podía térselle ocorrido a súa publicación en Portugal nun momento histórico –como eran os anos 1939 e 1940– no que en Galicia resultaba perigoso facer propaganda da literatura escrita en galego; e máis aínda exaltar a figura dun escritor como Curros Enríquez, considerado entón o máis feroz inimigo da relixión católica que en calquera tempo houbera no país, sen ter en conta a súa tenrura coa Virxe María e respecto por Xesús Cristo (utilizados como termo de comparación a que referirse ó cantar nos seus versos o que el máis amaba: a súa terra natal; o que nesta falaban os humildes –fose lingua ou dialecto–; e o progreso salvador da futura humanidade) que o transformaban de herexe abominable nun simple católico crítico que –precisamente por conservar viva no seu corazón esa fe da nenez que outros perderan– non perdoaba ó clero (incluíndo nel ó propio papa) as súas egoístas infidelidades á xusta e caritativa doutrina cristiá.

Non podía ser senón un portugués –pensaba eu– quen dera a coñecer ós seus compatriotas aquelas cartas do poeta galego que, casual ou deliberadamente, descubrira entre os papeis do finado António Feijó (1859-1917). Pero ¿quen era ese entusiasta admirador de Curros?, ¿por que lle atraía así o noso paisano a máis de trinta anos do seu falecemento, acaecido o 7 de marzo de 1908? E, no tocante á publicación que lles dera acubillo nas súas páxinas, ¿que representaba a revista mensual literaria e de alta cultura *Ocidente* –fundada en 1938 por Manuel Múrias e Álvaro Pinto, os seus primeiros directores, e dirixida só por este último desde 1942– no Portugal salazarista da época para prestarse a promover así a un escritor estranxeiro, aínda que xa morto, mal visto na terra en que nacera polos vencedores dunha cruenta Guerra Civil que abertamente tiña apoiado (e apoiaba aínda) a Dictadura xemelga triunfante dende había máis de dez anos no Estado que co español compartía a Península?

A
ANTONIO FEIJÓ
MINISTRO DE PORTUGAL
NA
ESCANDINAVIA,

Poeta insigne (1859 - 1917)
Monumento da cidade de Ponte de Lima (Viana do Castelo)

Aínda que a resposta a esta última pregunta –sen dúbida apaixonante pero que requiría unha moi seria investigación histórica que naquel intre eu non tiña tempo de levar a cabo– deixeina logo para mellor ocasión, inmediatamente emprendín a busca do descoñecido admirador de Curros, pensando que a súa identificación non ía resultar difícil, cousa que infelizmente aconteceu, aínda que ó fin e ó cabo, a casualidade solucionaría o problema.

En dúas ocasións xustificárase este ante os lectores da revista *Ocidente* por ter dado a coñecer a correspondencia de Curros con António Feijó; nunha NOTA aparecida despois da publicación da segunda das cartas e noutra que acompañaba a que leva o número III. Pero en ambas asina coa sigla A. O. –como veremos a continuación.

É esta a primeira, sacada da páxina 79 do número 18 do volume VII da referida publicación lisboeta:

> NOTA – As cartas que hoje começamos a publicar, dirigidas pelo grande poeta galego Curros Enriquez ao seu insigne confrade

> portugués António Feijó, foram encontradas entre os papeis dêste último e merecem ser conhecidas em Portugal, por mais de un titulo.
>
> Curros Enríquez foi, com Rosalía de Castro, um dos mestres da poesia galega. O seu livro <<Aires d'a miña terra>> é uma das obras-primas dessa literatura, tão vizinha da nossa pelo idioma e pela qualidade do seu lirismo.
>
> Estas cartas mostram com que interêsse, carinho e intima comprensão eram acompanhados por Curros Enriquez os factos e os homens mais relevantes das nossas Letras. Muitas vezes nos queixamos de ser pouco conhecidos e apreciados além-fronteiras. Por estas cartas se vê que talvez êsse desconhecimento seja culpa mais nossa que alheia, por não termos sabido aproveitar e cultivar as espontâneas simpatias que, como a de Curros Enriquez, vieram tão afectuosamente ao nosso encontro. –A.O.

E esta outra, a segunda e última,

> Nota– Que admirável amigo de Portugal tivemos em Curros Enriquez. Agradecemo-lho nós devidamente? E que novos horizontes abrem estas cartas sobre a possível inter-compreensão e penetração, para proveito de ambas, das duas literaturas ibéricas!– A. O.

¿Que identidade se acocharía debaixo daquelas letras? –preguntaba a min mesma.

Abundaban naquela época no noso veciño de Península os nomes que comezaban por A, destacando entre os masculinos pola súa frecuencia os de Afonso, Agostiño, Albano, Alberto, Alexandre, Alfredo, Anacleto, António, Artur, Aureliano e Augusto; e, inexplicablemente, durante algún tempo coincidiran en Portugal individuos intelectual e socialmente bastante coñecidos ós que, chamándose Alberto, lles gustaba reducir ó de Oliveira apelidos máis longos e complicados. Eran estes –que eu saiba– Alberto Carlos Freire de Oliveira, Alberto César Gomes de Oliveira e Alberto Ferreira da Silva Oliveira a mais de quen ía resultar aquel a quen buscabamos: Alberto de Oliveira sen máis nin máis. Todos eles, nalgunha etapa da súa vida –en xeral na mocidade–exerceran o xornalismo; dous dos catro –o Alberto de Oliveira entusiasta admirador de Curros dende moi novo, e o que en realidade se chamaba Alberto César Gomes de Oliveira despois de proclamada en Portugal a República– terían como a súa principal ocupación a diplomacia; un terceiro –Alberto Ferreira da Silva Oliveira– decidiríase polo exército, chegando a acadar neste o grao de xeneral; só Alberto Carlos Freire de Oliveira viviu da pluma durante toda a súa existencia.

Natural de Vagos, este último colaborou entre outros nos seguintes xornais: *O Campeão das Províncias*, de Aveiro; *Liberdade*, de Viseu; *Jornal da Sertã*, *Jornal da Anadia* e *Jornal de Vagos*; sendo ademais autor das seguintes obras: *Impressões aos Dezasseis anos* (1871), *Anelos e Devaneios* (1875), *Suicídio Singular*, *Manuscrito de Beatriz*, *À memòria de Vieira de Castro*, *Jorge de Castro*, *A Escola Realista e a Moral* (1880), *Romances do Lar* (1881), *Pela Espanha*, etc.

Alberto César Gomes de Oliveira –nacido en Setúbal en 1861 pero instalado en Lisboa desde os 22 anos– sería un home de confianza para os republicanos despois de casar no Alentejo cunha irmá dun importante líder do partido –o Dr. Fortunato da Fonseca–, a quen acompañou por medio Portugal nunha dura campaña propagandística que precedera en moi pouco tempo á proclamación neste da República. Co novo réxime político desempeñaría cargos importantes como os de cónsul de Portugal, primeiro en Ourense –a porta preferida polas guerrillas monárquicas que xermolaban ó outro lado da fronteira para realizar incursións na súa patria e que por iso era indispensable vixiar–, máis tarde en Vigo –convertido na sede dun "Consulado Geral" para toda Galicia co obxecto de impedir (ou alomenos controlar) o desembarco no seu porto das armas por aqueles encomendadas; e, por fin, coa desaparición das guerrillas, na Coruña, cidade onde o noso home residiría ata que unha cruel doenza lle fixese imposible proseguir dignamente naquel posto. Pero, con anterioridade ás súas incursións no terreo da política, Alberto César Gomes de Oliveira fora un crítico de Arte de categoría, a quen daban creto os donos das máis famosas galerías de cadros lisboetas. Dinámico animador de exposicións de primeira clase (foron célebres as por el organizadas no "Gremio Artístico" de Lisboa entre 1881 e 87), exposicións das que os propios catálogos resultaban xa engaioladores co seu aspecto gráfico tan moderno e a novidade de intercalar, entre lúcidos comentarios, debuxos dos expositores que reproducían en pequeno os cadros en venda, este Alberto de Oliveira gozaba da amizade dos máis importantes artistas plásticos portugueses contemporáneos (João José Vaz, Columbano, António Ramalho, Moura Girão, etc.), sendo recoñecido como figura relevante do famoso "Grupo do Leão", que recibira este nome do da cervexería "O Leão de Ouro", onde tiña lugar o faladoiro que reunía a antigos bolseiros no estranxeiro temerosos de que Portugal puidese chegar a ser un día un país igualiño a aqueles ricos países europeos a onde os levaran os seus estudios.

No referente ó militar Alberto Ferreira da Silva Oliveira, a súa brillante carreira no exército, dende o ingreso en 1861 ata o retiro o 20 de outubro de 1906, esmoreceu en certo modo o seu prestixio como publicista que escribiu para varios xornais e foi un dos principais colaboradores do *Diccionário Popular* dirixido por Pinheiro Chagas. Natural do Porto, sentara praza no "Regimento de Caçadores" en 1861, pero no 65 xa concluíra os estudios da especialidade do Estado Maior, sería en 1868 escollido para formar parte da "Brigada de reconhecimentos militares entre os rios Tejo e Douro" e pasaría a exercer interinamente as funcións de "Ajudante de Campo do Comandante do Corpo do Estado Maior". Foi nomeado en 1874 "Ajudante de Campo do Governador da praça de Elvas"; no 76 "Adjunto à Brigada de reconhecimentos militares entre o Tejo e a Foz do Guadiana"; no 84 "Chefe da Secretaria do Comando do Corpo de Estado-Maior"; no 86 "Vogal da Comissão Superior de Guerra" e en 1901 do "Conselho Superior de Promoções". Deputado na lexislatura de 1893 e gobernador militar da cidade de Coimbra en 1903, o xeneral Alberto Ferreira da Silva Oliveira era "grande-oficial", "comendador" e "cavaleiro" da Ordem de S. Bento de Avis e posuía a "Gran Cruz da Orde de

Mérito Militar" de España, despois de ter anteriormente unha "Cruz de segunda clase" da mesma orde, e as Medallas de prata que premiaban bos servicios e comportamento exemplar.

E ficaba aínda o máis coñecido de todos os que por aquel entón asinaban en Portugal, "Alberto de Oliveira": un notable poeta e hábil prosista que primeiro agasallara ós seus lectores con pintorescos cadros paisaxísticos portugueses polos que circulaban tipos populares para terminar ofrecéndolles magníficos retratos da alta sociedade europea e iberoamericana, pois tivera acceso ós seus salóns gracias ós importantes cargos que desempeñou na súa longa e movida carreira diplomática. Nacido no Porto en 1873, estudiou Dereito en Coimbra, onde fixo unha grande amizade con António Nobre, co que fundaría (a comezos de 1889) unha das revistas-clave do que ía ser o Simbolismo portugués: *Boémia Nova*. Colabora ademais no *Diário de Noticias*, *O Século*, *O Pais*, *Jornal do Comércio*, *Jornal de Noticias* e *O Primeiro de Janeiro*, e estréase en 1891 como poeta co libro *Poesías*, composto por dúas partes ("Biblia do Sonho" e " Pôres do Sol"), que poñen de relevo o seu entusiasmo xuvenil polas ideas estéticas dos "nefelibatas" decadentistas agrupados na súa terra natal nun cenáculo que el frecuentara. Non afecta isto, con todo, á súa atracción pola literatura popular e ó interese que lle merecían as peculiaridades folclóricas do seu país, revalorizadas por el coa publicación en 1894 de *Palavras Loucas*, libro en prosa fiel a unha ideoloxía nacionalista que politicamente se presentaba como realización descentralizadora, atribuíndo ó Municipalismo e ó Rexionalismo a virtude de "despertar" a vida local "para que a nação não seja um corpo adormecido e inerte". Nesta mesma liña ideolóxica –que conduce ó bautizado como "Nacionalismo libertário" ou " Neogarretismo"– temos que situar a súa publicación en 1903 (en colaboración con Agostinho de Campos) de *Mil Trovas Populares*, antoloxía belísima dese tipo de poemas acompañada dun interesante prefacio da súa autoría. Iniciara en 1896 unha brillante carreira diplomática cun consulado en Tánxer, ó que sucederían postos cada vez máis importantes en Berna, Xenebra, A Haia, Berlín, Río de Xaneiro, Buenos Aires, Montevideo, Asunción, Santiago de Chile e, por fin, Bruxelas, Roma e O Vaticano, ata chegar a desempeñar dende 1935 en Londres o de embaixador de Portugal na Gran Bretaña. Dálles corda nesta última etapa da súa vida ás facultades que sempre tivera de prosista: un prosista con gran sentido do humor e ó mesmo tempo delicadeza que alternaba crónicas de xornal despois reunidas en volumes –como *Pombos correios* (1918) ou *Sermões não encomendados* (1925)– con libros de memorias, entre os que hai que destacar o titulado *Memórias da vida diplomática* (1926), sen esquecer por iso o que dedica a Eça de Queirós (1919), coa súa severa crítica do ideario da xeración realista portuguesa e do Naturalismo en voga. Non quere dicir isto que renunciase á súa vocación de poeta, pois aínda evoca en verso, primeiro nos sonetos de *Coimbra amada* (1930) e despois en *Novos sonetos* (1935), a paisaxe e as figuras características da única cidade portuguesa que contaba entón cunha universidade: O Mondego, a *tricana*, o labrador, o vello *poveiro*, a mendiga e, naturalmente, o estudiante.

Pois ben, foi ese personaxe singular –que non tiña outro nome que o de Alberto de Oliveira– o entusiasta do poeta galego que, en outubro de 1939, enviara á revista *Ocidente* as nove cartas de Curros Enríquez a António Feijó que atopara no espolio deste. E é á súa morte inesperada á que debemos a seguranza de non ser enganados na nosa pescuda que nun primeiro momento se apoiara case por completo na intuición.

Porque o repentino pasamento do prestixioso embaixador e popular literato ós 60 anos, cando gozaba aínda do pleno dominio das súas facultades mentais e de boa saúde, non podía senón provocar a aparición de artigos sobre o seu modo de ser e a súa valía nunha publicación nova como era *Ocidente*, satisfeita de atinxir vintecinco números con tres anos de vida pero aflixida pola perda non xa dun dos seus máis ilustres colaboradores senón tamén dun propulsor sen par e fiel amigo. E é precisamente nas primeiras páxinas onde, ós poucos días da súa morte, se anuncia a homenaxe, digna de quen era, que a revista ía organizar máis tarde, cando amortecer un pouco a gran mágoa que lles causara ós que nela traballaban unha perda tan imposible de reparar como a súa, e onde (entre outras achegas a *Ocidente* por parte do finado) se menciona a súa xenerosa e desinteresada cesión das cartas de Curros Enríquez a António Feijó. Aparecerían estas na mencionada revista entre outubro de 1939 e xuño de 1941 e non se reducían a sete –como eu erradamente pensaba e afirmei no congreso en Celanova– senón que son nove, pois un golpe de sorte fíxome, cando despois deste decidín consultar outra vez *Ocidente*, descubrir outras dúas (cronoloxicamente enlazadas coas anteriores), publicadas en números da revista que non posuía o "Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa", onde eu atopara as primeiras, pero si a Biblioteca Nacional.

Escritas todas elas en castelán –como era usual entre os galegos alfabetizados daquel tempo, mesmo tratándose (e este era o caso) de escritores que empregaban na súa obra literaria a lingua do país–, estas cartas de Curros Enríquez a António Feijó (as únicas que ata agora chegaron ás nosas mans, e poucas esperanzas nos restan de encontrar as de Feijó a Curros) están todas sen excepción datadas en Madrid, entre o 22 de outubro de 1884 e o 3 de xullo de 1885, podendo dividirse en dous grupos como consecuencia do silencio epistolar ó que o obrigara ó autor de *Aires da miña terra* a grave doenza que o mantivo entre a vida e a morte desde o primeiro de xaneiro de 1885 ata o 5 de febreiro do mesmo ano.

As da primeira etapa aproveitan en xeral o papel de escribir con cabeceira de *El Porvenir*, o xornal do Partido republicano-progresista dirixido por Manuel Ruiz Zorrilla onde daquela gañaba o pan o noso poeta-xornalista. As da segunda ou non teñen cabeceira ou levan unha do propio escritor ben baixo a forma de "Man. Curros Enríquez" ben baixo a de "M. Curros Enríquez". No referente ás fórmulas de cortesía empregadas no principio e no final das cartas, dan mostra –pero dun modo vago– do florecemento progresivo que se dera neste espacio de tempo na amizade entre os dous poetas –galego e portugués– que a través delas se comunicaban. Son as seguintes as que aparecen no comezo delas: "Distinguido señor de todo mi respecto" (I), "Muy distinguido amigo" (II), "Mi querido amigo" (III), "Mi excelente amigo" (IV), outra vez "Mi querido amigo" (V, VI, VIII e IX) e "Mi buen amigo" (VII). E estas outras as de despedida: "Queda vuestro sincero y apasionado admirador Manuel Curros Enríquez q. b. v. m." (que besa vuestra mano) (I), "De V. affmo. amigo y s. s. q. b. s. m." (de usted afectísimo amigo y seguro servidor que besa su mano (II), "Adiós. Le saluda afectuosamente su amigo M. Curros" (III), "De su más afecto y reconocido amigo M. Curros Enríquez" (V), "Hasta otra queda de V., como siempre, affmo. amigo Curros Enríquez" (VI), "Hasta otro día queda de v. affmo. M. Curros" (VII), "Adiós ya, mi buen Feijó. Hasta que pasada en mi y en V. la impresión del disgusto que le causó mi carta, le escriba largamente su afectísimo M. Curros Enríquez" (VIII) e "De V. affmo. amigo M. Curros Enríquez" (IX).

Debido ó que achegan estas cartas á biografía do noso compatriota e nos informan sobre o seu interese polos escritores portugueses vivos e asombrosa admiración pola literatura do veciño país, cremos útil para todos os estudiosos de Curros Enríquez telas á man. De aí o decidirme a dalas a coñecer á maior parte dos interesados polo vate de Celanova gracias a estas actas, que as liberan do recinto case inexpugnable fóra de Lisboa que constitúe hoxe en día a, hai tantos anos desaparecida, revista *Ocidente*.

Pero, aínda que –para non complicar máis a cousa, e non dispoñendo (como non dispoñemos) dos orixinais– resolvese reproducir fielmente como estas apareceran nesa publicación, iso non implica nin moito menos deber pasar por alto os erros que advertimos na orde cronolóxica que a algunhas desas misivas lles é atribuída, sen saber se por descoido de quen as descubrira entre os papeis do finado Feijó e as ofrecera a *Ocidente*, ou dos responsables da composición mensual desta revista que (esquecendo o debido respecto ós lectores que tanta fe tiñan nela en razón do seu gran prestixio) non se molestaron en estudialas o necesario para poder colocalas no lugar que a cada unha lle correspondía. Porque para *Ocidente* a carta datada o 22 de outubro de 1884 era a I; a do 28 do mesmo mes e ano a III (deixando como II outra que non levaba data ningunha); a do 4 de decembro tamén de 1884 tiña que ser a IV, e as do 5 de febreiro, 6 de marzo, 16 e 26 de abril e 3 de xullo (todas elas de 1885), respectivamente as V, VI, VII, VIII e IX. Non é esta a miña opinión senón froito da lectura detida de todas elas, e iso porque a III e a IV compréndense mellor invertidas, ou sexa, pasando a IV a III e viceversa –como pode verificar o lector.

Pero caeu nun erro aínda máis grave que o da orde das cartas, á que antes nos referimos, unha publicación dende o punto de vista cultural tan prestixiosa como *Ocidente*, ó aproveitar para ilustrar a posterior correspondencia de Curros Enríquez con António Feijó un dos máis coñecidos retratos da autodenominada "Sociedade jantande dos Vencidos da Vida" (aquel en que –reducidos a dez os seus membros pola ausencia do ilustre orador António Cândido– nos amosa, ó pé dunha escaleira, ataviados como verdadeiros *dandis*, a Guerra Junqueiro, o Conde de Arnoso, Eça de Queirós, o Conde de Sabugosa, o Marqués de Soveral, Ramalho Ortigão, Carlos Mayer, o conde de Ficalho, Carlos Lobo de Avila e Oliveira Martíns), xa que –segundo veremos– o que lle regalara o poeta portugués ó galego era unha fotografía tirada no Porto o pasado verán daquel ano, e por iso fácil aínda de atopar, que mostraba a Eça de Queirós, Oliveira Martins, Antero de Quental, Ramalho Ortigão e Guerra Junqueiro, sentados ó aire libre en sinxelas cadeiras e vestidos como de diario (¿ou quería dicir a roupa que era verán e estaban nunha cidade que ollaba cara ó mar e tiña un fermoso río?), en contraste co luxo que irradiaría máis tarde das súas persoas cando se dirixían ou regresaban dalgunha daquelas periódicas e misteriosas reunións político-gastronómicas en restaurantes de moda ou no Hotel Bragança (o máis elegante e máis caro de Lisboa), onde o máis selecto da intelectualidade portuguesa do momento alternaba con nobres afeccionados ás letras para envexa de moitos ós que lles gustaría acompañalos polo que isto representaba de prestixio social.

O Grupo dos «Vencidos da Vida», a que se refire Curros Enríquez

Pero o primeiro que temos que facer notar é que os encontros organizados polos que se bautizaran a si mesmos co sorprendente nome de "Vencidos da Vida" foron posteriores ó tempo en que tivo lugar a correspondencia de Curros Enríquez e António Feijó, da que tratamos neste relatorio. Iniciáranse unha noite de 1887 ou comezos do 88 na que tres deputados francotiradores (Oliveira Martins, Guerra Junqueiro e António Cândido) e un digno par do Reino (ou sexa, senador), o Conde de Ficalho, despois dunha aburrida e enfastiada sesión parlamentaria, decidiron quedar a xantar xuntos nun café lisboeta cunha certa fama: o Tavares.

A cousa resultou tan ben que de alí a pouco se repetiría, pasou logo o encontro a semanal e escolleron como marco os elegantes comedores do Hotel Bragança, onde serían acosados por unha prensa curiosa que non sabía como interpretar a denominación que a si mesmos deran nin coñecer os seus verdadeiros obxectivos.

Fixárase en once o número dos membros (non esquezamos que Antero de Quental non pasaría de "Vencido honorario" e o príncipe real –o futuro D. Carlos I– de "Vencido suplente") e –por iniciativa de Oliveira Martins (inventor do alcume e verdadeiro eixe do movemento político do que todo partira)– outorgóuselle o cargo de presidente ó Conde de Ficalho.

A dicir verdade, a denominación que escolleran resultaba enganosa e moi difícil de aceptar pola xente. ¿Como podían considerarse "Vencidos da Vida" –dicían os máis– se, segundo nós e para todos os efectos, resultan vencedores? Na realidade había algo por debaixo que todo o esclarecía: o fracaso dun movemento político que tiña o nome de "Vida Nova".

A "Vida Nova", fundada no Porto por Oliveira Martins, na primavera de 1885, co obxecto de insuflar novas forzas ó honrado Partido Progresista portugués que (pese a estar dirixido por unha figura senlleira –tanto pola súa honestidade coma pola súa competencia– do constitucionalismo lusitano: Anselmo José Braancamps) ía de alí a pouco a completar trece anos de ostracismo. Coa inesperada morte do líder tradicional que apoiara o proxecto vese perdida por enteiro calquera esperanza. Os "Vencidos da Vida" non eran máis que os vencidos da "Vida Nova" que viran de repente roto o seu soño.

Non podía por tanto ser un retrato de "Vencidos da Vida" o que António Feijó enviou a Curros no outono de 1884, por máis que fosen figurar entre estes algúns dos seus escritores favoritos, aínda que mesturados con condes e marqueses ós que el non concedía ningunha importancia. Unha cousa ben diferente era o retrato coñecido como do "Grupo dos cinco", o retrato que fixo tan feliz a Curros Enríquez ata cando se encontraba entre a vida e a morte porque os seus integrantes lle facían compañía.

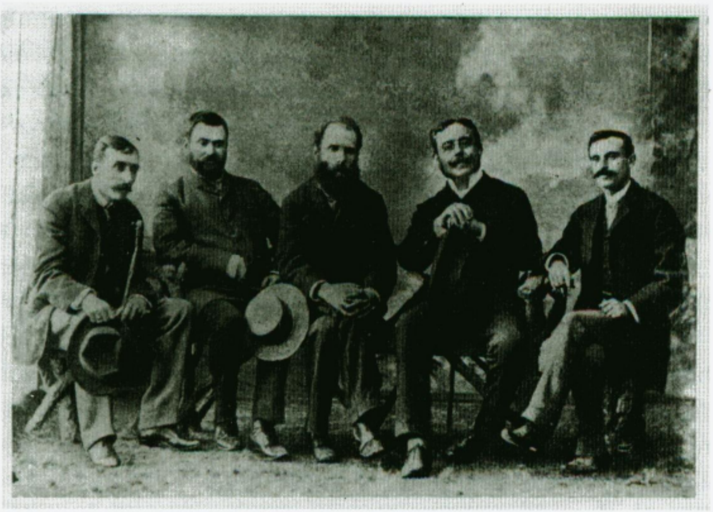

O chamado «Grupo dos Cinco», ó que se refire Curros en varias ocasións

Pero é que –deixando a un lado as fantasías da febre– Curros tiña verdadeira paixón polos retratos de escritores estranxeiros, neste caso portugueses, ós que admiraba. Non eran para el simple curiosidade como a primeira vista se podería crer; considerábaos case un instrumento de traballo indispensable para calquera crítico ou historiador dunha literatura allea xa que –segundo el pensaba– do seu aspecto físico se deducía o carácter dunha persoa, e o carácter dunha persoa era a base do seu comportamento, polo que unha simple fotografía podía ser a chave que permitise adiviñar non xa as actuais reaccións do retratado senón tamén as futuras; e as conviccións reflectíanse nas súas repetidas referencias (nas cartas a Feijó) á case xenética incompatibilidade entre Oliveira Martins e Ramalho Ortigão, que non podía senón rematar en duelo, ou a que non debía estrañar a mordacidade da poesía de Guerra Junqueiro se se vira como era a súa mandíbula inferior.

Agora ben, a fotografía coñecida como do "Grupo dos cinco" tiña unha historia das máis curiosas de toda a literatura portuguesa. Fora o acontecemento que pechaba –inmortalizándoo– todo un día vivido no Porto con intensidade por antigos amigos que, despois de varios anos desaparecidos, volveran encontrarse para matar saudades doutros tempos (mellores para eles porque eran máis novos). Intelectuais comprometidos co futuro do seu país, tendo estudiado a maior parte deles en Coimbra (e algúns intervindo na cuestión do Bon Senso e Bon Gosto), frecuentado o "Cenáculo de Lisboa", e ensinado ás xentes que acudían a oílos no ata entón frívolo casino da capital do reino, o que eran a República, o Socialismo, os Historiadores críticos de Xesús, o Realismo como Expressão da Arte e as causas da decadencia dos pobos peninsulares, chegando a utilizar a risa como arma revolucionaria, conseguiran transformar por completo o panorama cultural e político portugués e comezaban a recoller o froito dos seus esforzos.

Unicamente Oliveira Martins vivía agora no Porto, nunha casa despois moito tempo estrañada non só por el senón tamén polos seus amigos: a de Aguas Fortes. Pero había naquel momento dous máis do grupo establecidos bastante preto da capital do norte: Antero de Quental en Vila do Conde, onde levaba vida de asceta desde que se responsabilizara polas orfas e a viúva do seu querido Germano Meireles; e Guerra Junqueiro, que (pese a ter nacido en Freixo da Espada à Cinta) botara raíces laborais e familiares en Viana do Castelo, vila da que comezara sendo funcionario local para terminar de deputado. En cambio Ramalho Ortigão –tan ligado ó Porto por nacemento e herdanza– trocara este por Lisboa ó conseguir había pouco na Académia das Ciências un posto de carácter burocrático que lle deixaba tempo libre para escribir e lle permitía viaxar sen grandes trabas. O que vivía máis lonxe era Eça de Queirós, que exercía a carreira diplomática e estaba agora destinado en Bristol como cónsul. Pero fora convidado por Bernardo Piñeiro (o futuro conde de Arnoso) a pasar –xunto co conde de Ficalho– un tempiño na súa bela Quinta da Findela, e viría despois a Porto, pasando antes un par de días nunha praia próxima –a da Granxa–, onde tomaba baños de mar a que terminaría sendo a súa esposa, e daquela xa pretendida, Emilia Castro Pamplona, filla dos condes de Resende e irmá do amigo e colega dos tempos de Coimbra co que –recentemente finalizado o Curso Académico– viaxara a Exipto co fin de asistir ás fastosísimas festas que celebraban a inauguración do canal de Suez.

Como xogando ó billar no elegante hotel en que Eça se hospedaba (ela ocupaba cos seus pais un magnífico chalé) lle gañara Emilia, o case pretendente da señorita virase obrigado a ofrecerlle o agasallo que esta lle fixera prometer: un abano coas sinaturas de todos os individuos cos que ía despois comer no Porto. E a historia dese abano (que hai moito busco inutilmente, aínda que sen ter perdido de todo a esperanza de tropezar con el algún día) e das consecuencias colaterais de capricho feminino tan orixinal, gracias a Ramalho Ortigão narralas primeiro con toda clase de pormenores nun artigo que publicou no *Correio da Manhã* e incluído este no volume IV da segunda edición de *As Farpas*, chegaron a nós con todo tipo de pormenores, sendo hoxe en día considerado un dos episodios máis curiosos e pintorescos de toda a literatura portuguesa.

Como xa desde o primeiro momento chegaran á conclusión de que debían xantar nun bo restaurante, decidíronse polo do "Palacio de Cristal", tal vez por non ser este moi frecuentado e evitar así a curiosidade doutros comensais. Pero antes de instalarse xa no comedor, dirixíronse ó Bazar Palacio para comprar o abano e escolleron un de satén dourado que tiña pintados a acuarela cinco cans porque, como eles eran tamén cinco, podían utilizalos para que os personificasen. Despois conseguiron no restaurante tinteiro e pluma e comezaron a decorar o abano cos seus "latidos" –que era como se chamaba a unha especie de pensamentos pseudofilosóficos atribuídos ós cans, pero que asinaban eles co seu propio nome. "Quem muito ladra pouco aprende" era da autoría de Antero de Quental; "Escritor que ladra non morre", obra de Oliveira Martins; "Dentada de crítico cura-se com pelo do mesmo crítico", de Ramalho Ortigão; "Cão lírico ladra á lua" e "Cão filósofo aboca o melhor osso", de Eça de Queirós; e "Cão de Letras-cachorro", de Guerra Junqueiro. Por riba de todo aquilo líase a palabra "Autores" e debaixo dos "latidos" aparecía un pequeno poema asinado por "A Matilha" e que dicía así:

> São cinco cães sentinelas
> De bronze e papel almaço,
> De bronze para as canelas
> De papel para o regaço.

Satisfeitos do seu traballo e rematado o xantar é cando deciden quitar todos xuntos un retrato, que inmortalizase aquel día aparentemente tan frívolo pero no que demostraran a súa fraternal solidariedade cun amigo solteirón para o que aquela muller (xa non excesivamente moza nin moi bonita, pero si agradable e pertencente a unha das familias máis antigas do país e con fortuna) que lle fixera tan estraña petición constituía o mellor partido ó que podía aspirar, pertencente como el pertencía só á clase media e, sobre todo, cando nin sequera estaba recoñecido como fillo lexítimo polo seu pai, un xuíz temeroso de que puidese prexudicar a súa carreira a aparición repentina dun neno de 4 anos, ata entón escondido na casa dos avós, no momento en que, por fin, se decidira a casar coa nai del que, pola covardía do seu home, se vira obrigada a introducir legalmente neste mundo como de pai descoñecido o fillo do seu único amor.

Ese retrato do "Grupo dos cinco" ía facerse moi popular (non esquezamos, por exemplo, que alguén tan ilustre pero de ideas tan diferentes ás deles como o cardeal Cerejeira loaría corenta anos máis tarde, no seu libro *A Igreja e o Pensamento Contemporâneo*, ós membros máis ilustres da tan célebre portuguesa "Geração de Setenta" describindo esa foto, obra sen dúbida ben conseguida pola chamada Fotografía União da cidade do Porto).

A que non poidamos albergar a menor dúbida sobre se era, ou non, este retrato o que a petición súa lle enviou a Curros Enríquez António Feijó contribúen varios parágrafos de cartas do primeiro ó segundo. Di, por exemplo, na V, en que describe as peripecias da súa enfermidade: "durante este delirio hablé largamente con V., con Guerra Junqueiro y con todos los escritores del grupo que V. me remitió". E, aínda que non os enumera seguidos, fai despois referencia a Ramalho Ortigão, Oliveira Martins e Antero de Quental. Pero xa na III (para min IV) atopabamos alusións ó célebre "Grupo dos cinco". "De todos los señores que figuran en el grupo que ha tenido V. la amabilidad de remitirme –explicaba Curros a Feijó– conocía a Eça de Queiroz, a Ramalho Ortigão y a Guerra Junqueiro: de los dos primeros conservo fotografías. A Oliveira Martins le suponía más viejo y mucho más joven a Antero de Quental, sin duda por que es éste el poeta de quien menos he leído, siendo para mí una verdadera celebridad de referencia. No llegan a media docena las poesías que de él he leído. En cambio, recuerdo haber visto muchos juicios críticos de sus libros, por los cuales vine en conocimiento de su alta significación en el coro apolíneo del Portugal moderno. Es un hombre profundamente simpático, en cuya cabeza armoniosísima, de una dulzura casi nazarénica, hay la serenidad gloriosa de la estatua", etc.

A proba definitiva de que era a fotografía do "Grupo dos cinco" a que tivera nas mans Curros Enríquez pouco antes da súa doenza proporciónanola el mesmo na carta V, na que conta ó seu xeneroso abastecedor de datos bibliográficos, libros e fotografías dos modernos escritores portugueses –António Feijó– como pasara para el o tempo en que –dominado pola febre– loitaba coa morte. Aparecíanselle –explica– o propio Feijó, o seu admirado Guerra Junqueiro e todos os restantes escritores do grupo que o primeiro fixera chegar ás súas mans –ou sexa, os integrantes do "Grupo dos cinco"– para facerlle compañía. E, o que é aínda máis curioso e elimina definitivamente calquera resto de dúbida que nos puidese quedar sobre cál fora o retrato dos escritores vivos máis importantes do seu país co que agasallara ó poeta galego o seu xeneroso amigo portugués, é a incrible declaración do primeiro de que, gracias á súa doenza, tivera a ocasión de pasar unha agradable temporada nun lindo chalé da Granxa do Espiño, evidentemente o imaxinado chalé onde pasara aquel verán as vacacións

Emilia Castro Pamplona, a futura muller de Eça de Queiros, que coquetamente desencadeara aquel episodio do abano con sinaturas que ía rematar coa célebre foto do "Grupo dos cinco".

CARTAS

I

EL PORVENIR
Diario democrático-progresista
MADRID, 22-10-1884

Sr. D. António Feijó

Distinguido señor de todo mi respecto: Por mi predilecto amigo y correligionario Guillén de la Cadena he tenido el placer de recibir vuestro tomo de poesías, atención por la cual os doy gracias, con tanto mayor motivo cuanto que a enviármelo os movió un generoso sentimiento de espontánea simpatía.

Profunda es la que por vos siento hace ya tiempo, porque el espacio que nos separa, poderoso a ocultar vuestra presencia, no bastó a ocultarme vuestros versos, que leo con gusto, aunque no con la frecuencia que deseaba, en la prensa de vuestra patria, para mí tan querida.

Creedme si os digo que en el movimiento literario contemporáneo de Portugal es vuestro nombre, después del del eminente Guerra Junqueiro, uno de los que tengo en más estima. Fácil me sería demostraros esta verdad con solo indicaros que de un año a esta parte consagro todos los momentos que me dejan libres mis ocupaciones a la preparación de materiales para la publicación de un libro destinado a dar a conocer las mejores producciones de los vates modernos, nuestros conterráneos, que

> "séntan-se ao pé do Futuro
> na extrema esquerda do Pindo".

Por desgracia, motivos independientes de mi voluntad obligáronme a suspender los trabajos comenzados. Traducidas algunas obras de T. Braga y Guerra Junqueiro, dirigíme a ellos pidiéndoles autorización para darlas a la estampa y a ninguna de mis repetidas cartas se dignaron contestar. Lo oscuro de mi nombre y quizá el conocimiento de mi insuficiencia literaria, disculpan un desaire que de otro modo no tendría justificación posible.

Mas, ya que ellos sean ingratos a la entusiasta admiración que les tributo, no me niegue vuestra amabilidad la satisfacción de incluir vuestro nombre entre los de aquellos poetas, siquiera en gracia a lo laudable del fin que me propongo.

Dispensadme la libertad que me tomo al dirijiros (sic) este ruego; y reiterándoos el testimonio de mi gratitud por la atención de que me habeis (sic) hecho objeto, queda vuestro sincero y apasionado admirador

Manuel Curros Enríquez

q.b.v.m.

V.c./ Ce. De la Luna 14 dupdo (sic)

II

Sr. D. Antonio Feijó

Muy distinguido amigo:

Son tantas y por tal extremo inmerecidas las atenciones de que V. me colma en su afectuosa carta que, aún viendo en ella reflejada toda la sinceridad de un corazón noble y generoso, me hacen vacilar entre agradecerlas por lo espontáneas o rechazarlas por lo excesivas.

Instígame a lo primero un rudimentario deber de cortesía, y obllígame a lo segundo el triste pero evidente convencimiento de mi escasísimo valor; y así, solicitado a la vez por fuerzas tan poderosas y contrarias, ni sé decidirme por la gratitud ni inclinarme a la protesta.

Si, cediendo yo por un momento a la terrible ley de las represalias, trátase de vengarme de la situación en que sus lisonjas me colocan, fácil me sería conseguirlo, constriñéndole a conocer el concepto que sus talentos me inspiran, ya que para ello, y sin necesidad de sacrificio alguno en las aras de la verdad austera, me brindan ocasión propicia los dos tomos de sus obras que se ha dignado V. enviarme.

¡Qué labor de filigrana ofrece V. en ellos a la literatura peninsular contemporánea! ¡Cuánto admiro su arte para identificarse con la naturaleza –esfinge muda hoy para todas las escuelas menos para la novísima escuela portuguesa– y la alteza de esa inspiración que ora se cierne sobre las cumbres de la conciencia, ora se posa sobre las puertas de bronce de la eternidad, e interroga el misterio de la vida. No, no tema V. que caiga en el extremo mismo de que, no sin pesar, trato de huir; pero decir que sus obras de V. sobrepujan a todo cuanto acerca de su mérito me habían hecho esperar -que era mucho- sus primeros versos, es lo menos que puedo permitirme, sin temor a pecar de apasionado y sin herir su delicada modestia.

Bien hace V. en tomar puesto al lado del eminentísimo Guerra Junqueiro, único en Europa llamado indisputablemente a heredar la soberanía poética de Victor Hugo. Es preciso defenderle contra las acusaciones de que es objeto por parte de las viejas liras y aún contra esa ola de grosero realismo que nos amenaza. Este último es para mí sospechoso porque no es democrático. En frente de ellos, Junqueiro representa la libertad y el espíritu, o lo que es lo mismo, la afirmación contra la negación, el argumento contra el sofisma. Desde Lucrecio no conozco a nadie que haya sentido como él la naturaleza. Tiene, pues, derecho a nuestro cariño y a nuestros entusiasmos; y seguirle es un deber de honor para la juventud ibérica. Yo, como V., siento por él profundas simpatías. Redactando en *El Imparcial*, en 1874, traduje sus primeros versos. En 1875 leí en algunos círculos su *Muerte de D. Juan* y, tanto esta como su obra la *Musa en Ferias*, produjeron en los círculos literarios de Madrid extraordinaria sorpresa.

Creo, sin embargo, que es más fácil admirar que imitar a ese poeta, que llega en la ternura y en el sarcasmo donde nadie ha soñado en llegar todavía. Junqueiro tiene una personalidad tan enérgicamente acentuada, que es difícil seguirla sin exagerarla; y el que la exagera la deforma. Contenerse en los límites que marca, esclareciéndolos, la irradiación de su corona; trabajar y pulir el bloque que él arranca con mano vigorosa, como la de un titán, de las canteras vírgenes; cultivar y hacer productivas las tierras que él explora; colonizar, por decirlo así, los mundos que él descubre con su mirada de águila –he ahí la tarea de los que se lo propongan por modelo.

Ya sé yo que hay por ahí quien no participa de nuestros entusiasmos por ese distinguido joven, que no debiera tener más que admiradores dentro y fuera de su patria. Por los mares de las letras lusitanas se pasea un buque armado en corso contra él, sin llevar otro cargamento que los tesoros que extrajo de sus libros el capitán pirata. Supongo que no ignora V. a quien me refiero. Yo en literatura perdono el robo –Campoamor–; la ingratitud –Gomes Leal– es imperdonable.

Discúlpeme V. si al hablar así lastimo sin querer intereses y conveniencias siempre para mí respetables. Posible es que en mis juicios respecto a los émulos del poeta, haya algo de primera impresión y no podría ser menos dado el alejamiento literario en que vivimos los escritores de Portugal y España; pero, salva esa circunstancia, no encuentro justificación de ningún género al afectado desdén y a la insidia cobarde de que le hacen objeto los mismos que se nutrieron de su sangre.

Agradezco a V. cordialísimamente la autorización que me concede para traducir sus versos. Procuraré hacerme digno de la honra que en ello me dispensa, y desde luego le prometo poner a contribución sus *Transfigurações* y sus *Líricas y Bucólicas* para mi libro de poetas portugueses contemporáneos, que titularé *La Lira Lusitana*.

De este libro, he publicado ya, por consejo de mis amigos, una pequeña muestra en el folletín de *El Porvenir*; véala V. en las adjuntas traducciones, y hágala, si no es abusar mucho de su bondad, llegar a los Señores Junqueiro y Braga, disculpándome a sus ojos de ciertas aliteraciones que notarán en sus trabajos, difíciles de evitar tratándose de versos y de autores semejantes.

Con esos folletines que para V. recorto de la colección de este diario, envío a V. el ejemplar que me pide del número en que publiqué el delicioso artículo "Bebé", que han reproducido aquí muchos periódicos.

De V. affmo. amigo y s.s.q.b.s.m.

M. Curros Enríquez

III

Madrid, 28 Ocbre. 1884

Mi querido amigo: Qué grata sorpresa me ha proporcionado su carta y cuánto le agradezco el interés que le han merecido mis quizá inoportunas indicaciones. En verdad que debió parecerle no sólo inmoderada sino impertinente mi manera de pedir a V. datos biográficos, libros y fotografías; pero es tal mi cariño a esa nueva generación de poetas y escritores, siento por ellos una preferencia tan grande, que han llegado ya a ser mi preocupación, mi manía. Conozco algo las literaturas europeas contemporáneas y ninguna reúne para mí –ninguna absolutamente– los encantos y prestigios de la literatura portuguesa. Así se explica que cuanto con los escritores de su país de V. se relacione tenga para mí un interés extraordinario y no me dé por satisfecho mientras no los conozca y no los trate todos, o logre naturalizarlos en España, aunque para ello tenga yo que hacerme portugués, renunciando por completo a mi españolismo. Conocida ya esta honrosísima debilidad mía, no le extrañará seguramente la indiscreción cometida con manifiesto abuso de su benevolencia conmigo, y menos desde el momento en que me declaro solemnemente obligado a la reciprocidad con V., para todo cuanto a mi país se refiera.

De todos los señores que figuran en el grupo que ha tenido V. la amabilidad de remitirme, conocía a Eça de Queiroz, a Ramalho Ortigão y a Guerra Junqueiro: de los dos primeros conservo fotografías. A Oliveira Martins le suponía más viejo y mucho más joven a Antero de Quental, sin duda por que es éste el poeta de quien menos he leído, siendo para mí una verdadera celebridad de referencia. No llegan a media docena las poesías que de él he leído. En cambio, recuerdo haber visto muchos juicios críticos de sus libros, por los cuales vine en conocimiento de su alta significación en el coro apolíneo del Portugal moderno. Es un hombre profundamente simpático, en cuya cabeza armoniosísima, de una dulzura casi nazarénica, hay la serenidad gloriosa de la estatua. Lamento mucho no haber recibido sus *Odes modernas*, que, según V. me indica, me ha enviado a Orense. Dígnese V. participárselo así por que no me crea desatento. –A Eça de Queiroz le encuentro muy demacrado, y casi desconocido a Guerra Junqueiro. En el retrato que de éste me extravió mi pequeño (¡qué terrible disgusto en mi casa aquel día!), Guerra aparecía de perfil y 8 años más joven. Hoy, que le veo de frente, puedo asegurar á V. que la mordacidad de ese poeta –nota saliente de su estilo– es una consecuencia de su mandíbula inferior –nota saliente de su cabeza. Debieran fijarse en ese detalle sus detractores antes de acusarle de imitador y de plagiario.

Por la *Actualidade* supe, antes que por su carta, que el autor de la *Muerte de D. Juan* se ocupa en dar la última mano a la *Velhice do Padre Eterno*, así como que nuestro amigo Magalhães trabaja en su *D. Sebastião*, que será, yo así lo espero, un acontecimiento. Lo que no sabía era que V. abrigase el propósito de resucitar a nuestro D. Quijote, tarea que me asombra por lo audaz y que por eso mismo aplaudo. Es un pensamiento feliz y yo entendería no cumplir un deber de conciencia si no le alentase a realizarlo con preferencia a todo trabajo. Tiene V. sin embargo un obstáculo grande que vencer para no caer en las iras del clasicismo paralítico español. Cervantes, en odio a Avellaneda, mató a D. Quijote, dejándolo "muerto y sepultado para que nadie lo lleve a nuevas aventuras". Si V., en su gran talento, consigue justificar su resurrección, habrá triunfado, y yo espero que triunfará, como triunfó Junqueiro de Dumas, Byron, Molière y Zorrilla.

He leído el fragmento del nuevo libro de Ramalho Ortigão y estoy maravillado del poder descriptivo de su pluma. Qué molinos aquellos; qué movimiento, qué vida la de aquella naturaleza brumosa, y qué arte para evocar recuerdos y suscitar memorias de cosas y lugares, asociándolos y agrupándolos de modo que produzcan el mejor efecto estético. No creo que haya en Portugal, Camilo inclusive, quien le aventaje en la prosa. Desde luego es superior a cuantos prosistas conocemos en España.

Causóme indecible alegría el saber que entre sus mayores hay alguno originario de mi bella Galicia. ¿Pertenece V. por ventura a la familia del Padre Feijóo? En mi país me distinguen con su amistad varios de sus descendientes. Viéndole a V. en el retrato descubro en su fisonomía rasgos de identidad notables con esa familia y aún con el sabio de Casdemiro. De ser esto así, desde ahora reclamo para España el honor de contarle a V. en el número de sus hijos distinguidos.

No quiero molestarle más. Estoy traduciendo *En la ventana de Occidente*. Comienzo por donde debiera terminar, pero esto consiste en que lo último de V. es siempre lo mejor. Adiós. Le saluda afectuosamente su amigo.

M. Curros

IV

EL PORVENIR
Diario democrático-progresista
Madrid, 4 Diciembre 1884

Sr. D. António Feijó

Perdone, mi excelente amigo, si alguna frase de mi carta anterior pudo darle motivo a explicaciones de conceptos noblemente sentidos y por mí aceptados como tales, sin discusión, en cuanto eran expresión de sus delicadas simpatías. No protesté de la intención que los dictaba sino del honor que me hacían, ni al protestar me refugiaba en el reducto de la falsa molestia, sino que me acogía al amparo de la suya, como baluarte seguro contra toda suspicación.

Por lo demás, creo conocerle bien para tranquilizarme respecto de los elogios que le he merecido. Guillén de la Cadena, que tantos detalles me dió acerca de su persona, no podría darme uno siquiera que aumentase el valor del retrato moral que he recogido de sus obras, y en el que es la sinceridad la nota característica. Plácenme esos rasgos en su fisonomía, porque son peculiaridades en mi raza y le hacen, en cierto modo, individuo de mi misma familia.

No haya, pues, polémica entre hermanos; démonos un estrecho abrazo, y desde hoy dejemos hablar al alma el lenguaje de las sublimes franquezas, sin limitar sus puras efusiones con respetos indignos de dos provincianos, igualmente salvajes, a lo que veo.

Huélgome de que le hayan gustado mis traducciones. Si le tuviera a V. más cerca, le consultaría sobre muchas otras para conocer su opinión. Ello es que en las de Junqueiro tengo mis dudas de no haber acertado, y eso que puse toda mi alma en estudiar su genio y asimilarme su estilo. Pero después de todo, él solo tiene la culpa en no haberme contestado cuando le escribí: hubiérale enviado las pruebas de sus versos para que tachase lo que le pareciese. Ahora "está cheio de remorsos". También yo lo siento de haber zurrado por primera y última vez en mi vida, a mi niño mayor, a consecuencia de haberme extraviado el retrato del Sr. Guerra. El poeta estaba de perfil: bigote, nariz larga, pelo de lobo, erizado. Un delicado presente con que me sorprendió un literato amigo, que viajó por Porto. Sufrí un verdadero disgusto con esta pérdida. ¡Cómo pensar yo entonces que había de llegar un día en que me disgustase de haberme disgustado!

Y a propósito, ¿le sería a V. difícil o molesto proporcionarme otra fotografía de su amigo? ¡Se lo estimaría tanto! Y ya que de estimación y de retratos hablo, ¿sería mucho exigirle si le pidiese el suyo? Quisiera conocer a toda la nueva generación literaria de Portugal, y conocerla por completo pero, si esto no pudiese ser, al menos sus jefes, Vdes. que figuran a su frente.

Mucho agradezco a V. las noticias biográficas que me da del Sr. Magalhães. Dos días ante de recibir su última carta de V., llegaron a mi poder las obras de este distinguido poeta, acompañadas de una misiva afectuosísima. Todavía no he podido consagrarme a leer sus versos: no hice más que hojear sus tomos y me tiene encantado. Yo a los poetas los saboreo, y me gusta leerlos despacio y tranquilamente. Estoy en la tercera lectura de sus *Líricas y Bucólicas*. Cuando termine con V., la emprenderé con él. Si le escribe V., dígale que, cuando llegue ese momento, que ya no tardará, tendré un placer inmenso en contestar a su afectuosísima carta.

Ahora bien, mi querido Feijó, ¿qué prepara V.?, ¿en qué se ocupa? Yo sé tiene usted terminado un monólogo-dramático –la prensa lisbonense me lo ha dicho, como me ha dicho que le andan plagiando a V. sus mejores versos por ahí, y aún por Río Janeiro– ¿tardará mucho en representarse? Espero, en todo caso, un ejemplar.

Lamentaría haber destruido en V., al hablar de Campoamor, alguna hermosa ilusión formada al calor de su brillante poesía. Le he venerado mucho para que pueda permitirme la insensata tarea de arrancar una sola arista del sólido pedestal sobre el que recibe la adoración de sus contemporáneos. No, no he querido profanar su estatua, ni manchar su nombre, que pasará a la posteridad seguramente.

Dije que Campoamor roba y no dije más que una verdad por él mismo confesada, cuando la crítica le sorprendió en flagrante delito de plagio. "La poesía de Campoamor, dijo ésta un día, es la columna Vendôme, hecha con cañones tomados al enemigo". "Es verdad, contestó el poeta de las *Doloras* –única obra en que es original–; pero lo que yo tomo lo abrillanto y convierto en diamantes los carbones de Victor-Hugo". De donde resulta que Campoamor no solo (sic) es ladrón sino inmodesto, y no sólo es inmodesto sino falsario, por que (sic) ni lo que toma de Victor-Hugo son carbones (y dado que lo sean tienen más valor que sus piedras preciosas) ni es Victor-Hugo el único a quien despoja. Campoamor tiene este cantar:

"De que se está estoy muy cierto,
mejor que de pié sentado,
mejor que sentado, echado,
y mejor que echado, muerto".

Pues ese pensamiento, esa gradación, esas mismas palabras, sin rima, están tomadas al pié de la letra de Th. Gauthier en uno de sus más célebres libros.

En una obra suya tiene estos versos:
"¡Cuánto trabajo te cuesta
transformarte en polvo vil!"

Y años antes había escrito Guerra Junqueiro poco más o menos:

"Oh carne miserável
Custa-te bem o transformar-te em pó".

Hablando de una niña dice que "tanto había crecido que ya estaba a la altura de un beso..."

Y Teófilo Braga había dicho también antes que él: "casi casi a la altura de un beso..." en uno de los trabajos que de éste he traducido.

Sería muy larga lista si hubiese de citar aquí los plagios que recuerdo. Campoamor no vive de otra cosa y a los poetas portugueses sobre todo les bebe la sangre. Es un gran artista, no he de negarlo a V.; sabe amasar bien cuando halla tierras fecundas en grano y buenos molinos que le den harina, pero nada más. Fué una sola vez poeta; en las *Doloras*. Toda aquella luz, todo aquel ingenio es suyo, suyo propio; después merodeó, y deslumbró 20 años a nuestra sociedad con la inspiración ajena. Se le descubrió el cohecho, se le acusó y –en esto fué hidalgo– no negó. Y es un gran convencido. –Y ahí tiene V. las explicaciones que me pide, y la explicación de la frase más o menos reticente que ha fijado su atención.

No me juzgue por lo dicho acerca de Campoamor, enemigo personal suyo. Sólo una vez le hablé y me fué profundamente simpático, y conservo un grato recuerdo de su benevolencia y su cariño. Si algún día quiere la casualidad que vuelva a saludarle, no le ocultaré, si fuese necesario, lo que pienso de sus obras.

Termino ya, y con pena, esta carta, que hube de interrumpir dos veces para atender a llenar este tonel sin fondo de *El Porvenir*. Prometo a V. ser más extenso en otra ocasión.

Envíeme notas biográficas de V., de Luiz de Magalhães, de Guerra Junqueiro, de Braga, todos, en fin, aquellos amigos y compañeros de letras que forman el ciclo poético del Portugal de nuestros días.

De V. muy reconocido amigo y compañero

MAN. CURROS ENRÍQUEZ

V

Madrid, 5 de Feb. 1885

Mi querido amigo,

Después de treinta días de lucha entre la vida y la muerte, me incorporo hoy en cama para saludar al amigo querido y abrazarle con la efusión de un resucitado.

Bien merece V. este sacrificio a que someto gustoso mi organismo, debilitado por una pulmonía y por el insomnio y la fiebre consiguientes: nadie como V. me ha demostrado en esta cruel enfermedad un interés tan vivo. Su última carta, dirigida a los compañeros de redacción, me demuestra que más que un amigo tengo en V. un hermano. Gracias, mi querido Feijó.

Quisiera hacer a V. la historia de mi enfermedad, pero me faltan fuerzas para ello.

Por otra parte mi memoria se ha debilitado tanto que difícilmente podría, sin el auxilio de mi enfermera, reconstruir el proceso de esta prolongada crisis. Recuerdo sólo que caí en cama, como herido de un rayo, el 1° de Enero; que pasé 15 días en un continuo delirio; que durante este delirio hablé largamente con V., con Guerra Junqueiro y con todos los escritores del grupo que V. me remitió; que con tal motivo pasé una agradable temporada en un lindísimo chalet de Granja do Espinho, y por último que recibí una tarjeta de V. recomendándome a un señor Magistrado, tarjeta que me leyó mi esposa. Como V. ve, en estos recuerdos se confunden las especies reales con las fantásticas de un modo lamentable. Nada puede dar a V. idea más acabada de mi estado durante ese periodo.

Cuando a los 20 días de cama, cedió un tanto la congestión pulmonar y por natural consecuencia se normalizó el estado de mi cerebro, supe que tenía una larga carta de V. a que contestar y que, en efecto, me había recomendado V. a un amigo. Lo que pasó con su recomendado debe saberlo V. ya. Mi esposa se enteró de su tarjeta, que me fué enviada desde la redacción, a donde el sr. Juiz do Direito había ido a verme, e inmediatamente escribió a un colega rogándole se presentase en el Hotel del Forastero y le cumplimentase en mi nombre, ofreciéndole mis excusas. Respecto a su carta, debo agradecerle las noticias que me da acerca de Ramalho y de Oliveira Martins, que son interesantísimas. No sabía yo, ni podía suponerme que se hubieran batido por causa de Quental. A un observador perspicuo no se hubiera escapado seguramente este detalle fijándose en la actitud que Oliveira Martins presenta en el grupo. Hay en él algo como un odio concentrado hacia Ramalho Ortigão, así como en éste parece que se revela respecto de Oliveira una especie de aplazamiento de hostilidades. Podrán haberse reconciliado, pero yo no creo en su reconciliación.

¿Con que renuncia V. al honor de pertenecer a la familia de nuestro eminente Feijóo? Corriente; no riñamos por tan poca cosa. Yo, en cambio, no renunciaría a la de pertenecer a la descendencia, más o menos directa, del Padre Supico, gran predicador y crítico portugués, cuya erudición tanto se parece a la del autor del *Teatro Crítico*. De todas suertes, no puede V. eximirse de pertenecer a la primera nobleza de Galicia, a los Condes de Lemos, uno de los cuales tuvo la alta honra de ser decidido protector de Cervantes. Todo esto de los orígenes podrá parecerle a V. ridículo y efectivamente lo es, desde que nos es conocido el *Origen de las Especies*, pero yo, plebeyo de raza, villano desde mis más remotos abuelos, al par que me enorgullezco de mi carencia de pergaminos, me enorgullezco también de que, aun con ellos, venga V. por ellos a resultar producto, como yo, de mi adorada Galicia. El sentimiento de la fraternidad triunfará siempre del sentimiento de la democracia.

Hace tres días el Director del *Porvenir* me entregó la carta de V., a que me referí al comienzo de la presente: quiso telegrafiarle mi estado de mejoría; pero se abstuvo de hacerlo temiendo fundadamente que no hubiera línea telegráfica directa hasta Ponte de Lima. Esto me movió a escribir a V. hoy.

Y por cierto que he escrito mucho y estoy cansadísimo. Vuelvo, pues, a inclinar la cabeza sobre la almohada y me despido de V. tosiendo mucho, hasta la convalecencia.

De V. su más afecto y reconocido amigo

M. Curros Enríquez

VI

Madrid, 6 de Marzo de 1885

Sr. D. Antonio Feijó

Mi querido amigo: Comienzo a levantarme del lecho después de dos meses de sufrimiento y justo es que dedique a V. las primicias de mi convalecencia. Al fin y al cabo no hago con ello más que pagar una sagrada deuda, puesto que sus cartas, sus libros y los que sus amigos, por mediación de V., tuvieron la amabilidad de enviarme, han influido no poco en mi restablecimiento. No es esto decir que me encuentro ya bueno del todo, antes por el contrario, hoy más que nunca siento las consecuencias de la grave enfermedad que he atravesado, pareciéndome imposible, al verme convertido en un *figo maduro*, ni más ni menos que el Satanaz de G. Junqueiro, que hayan bastado dos meses de cama para dar al traste con mi vigor y mi robustez, eternos compañeros míos, no obstante lo flaco de mi constitución y lo nervioso de mi temperamento.

Pero cuando padece la materia padece también el espíritu, –mal que pese al poeta que dijo que el alma es el único pájaro que sostiene su jaula– y la enfermedad de mi espíritu se ha curado con la lectura. Otra vez he leído sus *Líricas y Bucólicas*; otra vez fui creyente, escéptico y positivista reparando sus *Transfiguraciones*, otra vez admiré las hermosas inspiraciones de Luiz de Magalhães, saludé el olvidado teatro de Pinheiro Chagas, la empolvada historia de Herculano y por último devoré los sonetos de Anthero de Quental, cuyo ejemplar no le devolveré sin que antes copie la mayor parte de sus versos para traducirlos en mejor ocasión.

Tentado estuve, después de leer a este poeta, de escribirle felicitándole por su magnífica obra, tomando para ello pretexto del envío de Orense de otro ejemplar de sus versos, que no he recibido: mas hube de desistir de mi propósito, considerando que ciertas espontaneidades suelen ser mal comprendidas y no es la primera vez que veo burlada mi sinceridad y mi admiración por los escritores portugueses –dicho sea esto sin ánimo de mortificarle a V. en lo más mínimo.

Últimamente he recibido, supongo que por sugestión de V., un tomo de poemas, *La lira íntima* de su amigo Joaquín de Araujo, el cual me consagra en la primera página del mismo una afectuosísima dedicatoria. Lo he leído también y me ha gustado mucho: las notas frescas de amor que se exhalan de sus páginas han oxigenado mi pulmón y refrescado mi alma seca y magra como un espárrago. Se parece mucho Araujo a nuestro Bécquer, si bien no tiene, como éste el *dejo* heiniano que tanto le perjudica. En este momento un compañero mío de redacción me entrega una carta de él, fechada en Porto el día 2 del corriente, a la cual contestaré uno de estos días.

Supongo en su poder las obras líricas de Núñez de Arce, el mejor de nuestros poetas, cuyas obras entregué hace algunos días a mi colega Eduardo de la Peña para que se las remitiese. Núñez de Arce, como V. habrá visto, conserva el vigor poético de nuestra raza, es correctísimo en la forma, quizá demasiado seco y áspero, pero siempre original, espontáneo y con sello propio. Yo le trato mucho, a pesar de las diferencias políticas que nos separan y le respeto como al príncipe de nuestros poetas. Es de un trato afable y sencillísimo, y todo lo que tiene de dogmático y de severo su estilo, lo tiene de ingenuo y hasta de pueril su persona.

Soy también muy amigo de Emilia Pardo Bazán, aunque no la conozco personalmente; pero hace 6 años que sostenemos una activa correspondencia epistolar. De sus obras, que son ya numerosas, no conservo más que la última novela, *La Tribuna*; todas las demás las dejé en Galicia o las tienen, para ler, amigos que no me las devuelven. Ya le enviaré algo de ella, de lo poco que conservo, porque aunque apele a los libreros para reunir sus obras, éstas están agotadas y no encontraría ejemplares. Emilia se halla viajando por Alemania en la actualidad. Espero verla en Madrid para Abril o Mayo. Procuraré entonces ponerle en relaciones con ella. Es mujer de gran talento, pero terriblemente ultramontana, lo cual no la impide ser amiga y a veces algo más de los herejes y los demagogos. Vale, ciertamente, la pena de conocerla.

Siento que no se hayan batido aún Oliveira Martins y Ramalho Ortigão; pero se batirán, seguramente, algún día; no lo dude V. Yo insisto en que no pueden verse estos hombres, siempre que me fijo en la actitud que afectan en el grupo. Sirva esta sincera declaración mía al error cometido interpretando mal un párrafo de su carta.

Hasta otra, queda de V. como siempre affmo. amigo

Curros Enríquez

VII

MD. 10 Abr. 1885

Sr. D. António Feijó

Mi buen amigo: Dos cartas de V. tengo sin contestar, últimas de una serie de treinta y tantas que recibí durante el largo período de mi enfermedad y que esperaban sobre el anaquel de mi mesa tiempo y sazón oportunos para dedicarles mi atención.

Los últimos amigos a quienes acabo de cumplimentar, son Luiz de Magalhães, Araujo y Quental –tres nuevas vías en la zona de ensanche de mis amistades... Por cierto que ahora recuerdo que al dirigirme al primero de estos señores, me olvidé de ofrecerle las columnas de *El Porvenir*, no sólo para las revistas mensuales de que V. me habla, sino para todo aquello en que las juzgue utilizables. V. subsanará este olvido transmitiéndole este ofrecimiento y expresándole en nombre de toda la redacción la inmensa gratitud a que nos obliga y el alto honor que nos dispensa su ilustrada y valiosísima colaboración. Por lo que a mí hace, y puesto que a mi cargo ha de correr la traducción de los originales de Magalhães sólo desearé que los mande en letra algo más legible que la endemoniada que usa y que ofrece a veces más dificultades que los jeroglíficos egipcios, antes de encontrar su clave en la famosa inscripción de Roseta.

Nada tiene V. que agradecerme por el envío de las obras de Núñez de Arce. Las tenía duplicadas y me quedo con los ejemplares que me dedicó el autor. Espero que regrese de París Emilia Pardo Bazán para pedirle ejemplares de sus obras, porque no me satisface enviar a V., como única muestra de su talento, *La Tribuna*. Tiene libros mejores. Sólo en el caso, que no creo probable, de que no regresara a España por Madrid, le enviaré esa novela, que no representa más que una de las fases, la más insignificante, de sus grandes aptitudes. Entonces también le enviaré un libro raro de Rosalía Castro, *A orillas del Ulla*, y algo también de Valentín Carvajal. Este poeta ha sido grande amigo mío; con el fundé *El Heraldo Gallego* y *O tío Marcos da Portela*, que aún se publican; pero diferencias de carácter, ciertas asperezas de su trato, ciertas desconfianzas y recelos, inseparables de la exagerada susceptibilidad de los ciegos (y él lo es) han enfriado bastante nuestras relaciones, ya poco activas desde los últimos años en que abandonó el campo democrático para ponerse al servicio de la monarquía, defendiéndola en *El Eco*, de Orense. En cuanto a Camino, dejó dos o tres baladitas gallegas como muestra de su afición a la poesía; murió hace más de 30 años. Carvajal vale mucho más que él, incomparablemente más, como que, muerto Añón, el Júpiter del Olimpo gallego, es el primer poeta de mi tierra.

Me pide V. un ejemplar de *Aires*, y yo, que tendría un placer inmenso en remitírselo, me veo imposibilitado de hacerlo, por no tener ni haber podido hacerme con ninguno. Su petición me puso en un verdadero compromiso. Hace 3 años regalé el mío, ejemplar de autor a una señora que no lo encontraba en ninguna librería de Galicia, y a Galicia he escrito ahora para proporcionarme uno. No los hay, ni en Madrid tampoco, por más que revolví hasta en las librerías de viejo. 12.000 ejemplares de las ediciones españolas desaparecieron como si los hubiera tragado la tierra. Si los 8.000 de la edición furtiva de Buenos-Aires, que en punto a robos es peor que el Brasil, tuvieron la misma suerte, a estas horas debo ser casi, casi una celebridad europea –lo cual no impide que carezca del único título capaz de convencerme, y de convencer a los que dudasen de esa misma celebridad.

Por fortuna, ni V. ni yo perdemos nada con eso. Mal hayan esos *Aires* y la hora en que los publiqué! Ellos me desterraron para siempre de Galicia y me hicieron perder, para siempre también, el cariño de mi padre y el amor de la familia.

Anthero me envió un ejemplar de *Odes modernas* con una cariñosa dedicatoria. Es un poeta enorme, pero me guardaré muy bien de decírselo. Se indignaría. Por otra parte, el autógrafo que de él V. me remite, y que le devuelvo, me da todas las seguridades de su desprecio, sea cual fuere la sinceridad de mi elogio. Aquel: "Sou pouco de fraternisações litterárias, mórmente con extrangeiros" –frase feroz, verdaderamente braamánica, que me aleja de su confianza mientras no adquiera la naturalización portuguesa, a virtud de una reencarnación– me da la medida de su carácter. Puedo ser su admirador, pero no su amigo. Dos cartas le escribí y desearía que no me contestase a ninguna. No quiero relaciones directas con ese Cristo Jansenista, terrible, desesperado. Yo soy un hombre, sí; pero soy un hombre pequeño, a quien los grandes hombres dan miedo. Anthero no me amedronta sólo sino que me insulta.

Algo he leído de Gonzalves en la *Folha Nova*. Pero esto no basta a darme cabal idea de su mérito.

Hasta otro día queda de V. affmo.

M. Curros

VIII

Sr. D. António Feijó

Mi querido amigo:

Acabo de recibir su carta y me apresuro a contestarla, para manifestarle el asombro con que he visto traducido por V. y Magalhães el periodo de la mía anterior, que se refiere a Anthero, como una ofensa al mismo. Yo, que siento por la patria portuguesa un amor tan grande, o mayor, que el que siento por la patria española; yo considero su literatura parte integrante de la literatura nuestra, y llamo hermanos mios (sic) a sus cultivadores, ¿cómo había de ofender? ¿Cómo podría ofender a Anthero de Quental, mi hermano mayor, mi maestro? ¡Y V. pudo pensarlo siquiera! ¡Y no vaciló V. en darme este disgusto y en dárselo también a Luiz de Magalhães, cuya carta me hizo sufrir tanto!

Debo rectificar deprisa, inmediatamente. Yo no he querido inferir ofensa a Anthero. Decía que aquel: <<sou pouco de fraternizações litterárias, mórmente com extrangeiros>> revelaba una preocupación (creo que la califiqué de ferocidad: es lo mismo) que me hacía daño, dada mi condición extranjera, de que no puedo despojarme; y esto, dicho así, con la franqueza de las cosas que acuden a la pluma o al labio, no podía envolver ofensa para nadie. Podía haber error en el concepto, pero ofensa propiamente dicha, esto es, un acto en que entra la voluntad de ofender, eso, de ningún modo.

Después de su carta y de todo lo que dice Magalhães, será cruel insistir en el concepto de mi carta, y lo retiro. Tengo en ello tanto mayor gusto cuanto que, el mismo Anthero, con una nobleza que le hace más grande cada vez a mis ojos, respondiendo con su gran talento a una capciosa manifestación de los recelos, del miedo en fin, que se apoderó de mi (sic) con la lectura de la carta que V. me ha enviado, me da todas las seguridades, en su última misiva, de que mi calidad de español no empece a la cariñosa confianza de una íntima confraternidad literaria y a las relaciones de amistad que solicité de todos V.V. y con las que tanto me distinguen. Yo ignoraba, al formular aquel concepto, que Anthero era iberista. Estaba bajo la influencia de la austeridad de su poesía y del pesimismo de algunos trabajos críticos suyos, que he recogido últimamente, y todo esto, unido a las frases de la carta en cuestión, hizo que por un momento se me apareciese Anthero como una especie de Rousseau, como un ogro dispuesto, cuando no a huir de la gente, a devorarla. No deduzca V. de aquí que la poesía de Anthero no responda al concepto que de su autor he formado antes de ahora; por el contrario: la austeridad misma de sus formas, la gravedad de su filosofía, completan al hombre que ocupa el centro del grupo que V. me ha enviado; pero esa austeridad, inofensiva hasta la lectura de las frases de aquella carta, se hizo hostil desde aquel momento, y así se explica que la dulzura del Cristo Evangelista se haya velado instantáneamente a mis ojos para convertirse en la desesperación del Cristo Jansenista, retorciéndose y desconjuntándose en un paroxismo de rabia.

Si esto fue error, ¿quién no hubiera incurrido en él? Portugal mismo, a juzgar por algo de lo que he leído acerca del carácter y significación de Quental, no tiene de él mejor opinión; y cuando no lo conoce su patria, ¿cómo podía exigírseme que lo conociese yo?

Estoy leyendo la obra de Oliveira Martins que V. tuvo la bondad de enviarme; llego ya a la mitad del 2° libro. Es obra de estudio y revela una erudición pasmosa en su autor. Hallo en ella gran originalidad y teorías muy hermosas y muy nuevas. Yo no podría hacer nunca ese libro: cada capítulo representa para mi 20 años de lectura y de meditación. Preciso es que Oliveira Martins, que ha escrito tanto, sea una biblioteca ambulante.

Adios (sic) ya, mi buen Feijó. Hasta que, pasada en mi (sic) y en V. la impresión del disgusto que le causó mi carta, le escriba largamente su afectísimo

M. Curros Enríquez

26 Abril 1885

IX

Sr. D. António Feijó

Mi querido amigo

Muchas deben ser sus ocupaciones cuando deja pasar tanto tiempo sin escribirme. Desde mi carta de 30 de mayo último, en que contestaba a su afectuosa de 20 del mismo mes, y le remetía de paso las últimas poesías de Rosalía, la última novela de Emilia Pardo y un ejemplar de *Aires*, que pude encontrar después de tantas pesquisas, nada he vuelto a saber de V., por lo cual le suponía en Lisboa, recordando que en una de sus cartas me anunciaba ese viaje, con objeto de presentarse a un concurso.

En esta persuasión, no le pregunté si había recibido aquellos tomos, cosa que no me estrañaría (sic) dadas las precauciones adoptadas en la frontera con motivo de la declaración oficial del cólera en España, epidemia más oficial que real y más hipotética que comprobada, según V. habrá tenido ocasión de observar si, como creo, lee la prensa española.

Ya en mi anterior le decía que he traducido su poema *Desde la ventana de Occidente*; hoy debo añadir que llevo muy adelantada la de *Transfiguraciones*, no habiéndola terminado aún por las infinitas ocupaciones periodísticas y minucias caseras que me abruman, quitándome el reposo y el gusto necesarios para dedicarme a labores tan delicados de suyo.

Hoy recibo un número del *Jornal da Manhã*, de Oporto, correspondiente al 29 de Junio próximo pasado, en el cual se reproducen tres de las poesías que componen mi raccolta gallega. No creo engañarme suponiendo que a V. debo la señalada distinción que aquel diario me hace.

¿Qué me dice V. de Oliveira Martins y de Luiz de Magalhães? Vengo siguiendo con gran interés y a la vez con profunda pena, el proceso de la evolución política de esos dos distinguidos escritores. Dura está con ellos la prensa democrática, pero eso mismo demuestra la extraordinaria valía de esos hombres y las grandes esperanzas que habían logrado sembrar en el campo republicano.

He leído ya *A Morte do Atleta* y *Miniatura*, la última de las cuales me gusta mucho.

De V. affmo. amigo

M. Curros Enríquez

3. Julio 1885

COLECCIÓN **BASE**

ISBN 84-95415-79-8
9 788495 415790

Estas *Actas* (en dous grosos volumes) recollen as conferencias e as comunicacións presentadas no Congreso Internacional "Curros Enríquez e o seu tempo", celebrado en Celanova os días 13, 14 e 15 de setembro do ano 2001, sesquicentenario do nacemento do escritor (nado en Celanova, o 15-09-1851). As *Actas* tamén ofrecen unha ampla Cronobiografía do autor estudado e homenaxeado e detallada información das actividades literarias e musicais que, ao longo do Congreso, complementaron as sesións estritamente académicas deste.

Os editores das presentes *Actas* e, con eles, a Organización do Congreso están convencidos de que as case mil catrocentas páxinas destes dous volumes constitúen un progreso notable na investigación sobre o escritor e, en non poucos aspectos, un esclarecemento de puntos controvertidos ou menos coñecidos da súa vida e obra. A personalidade literaria e cívica de Curros Enríquez esixía e merecía este esforzo intelectual.

UNIVERSIDADE DA CORUÑA
Servicio de Bibliotecas
1700617521